

ҚАЗАҚСТАН — МЕНІҢ ОТАНЫМ

Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігінің 25 жылдығына,
Әлихан Бөкейханның 150 жылдығына арналған
Республикалық студенттік ғылыми-тәжірибелік конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

КАЗАХСТАН — МОЕ ОТЕЧЕСТВО

МАТЕРИАЛЫ

Республиканской студенческой научно-практической конференции,
посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан,
150-летию Алихана Букейхана

Қарағанды
2016

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Қарағанды мемлекеттік университеті
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Қазақстан тарихы және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасы
Кафедра истории Казахстана и Ассамблеи народа Казахстана

**Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігінің 25 жылдығына,
Әлихан Бөкейханның 150 жылдығына арналған
«ҚАЗАҚСТАН — МЕНІҢ ОТАНЫМ» атты Республикалық
студенттік ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ**

МАТЕРИАЛЫ

**Республиканской студенческой научно-практической конференции
«КАЗАХСТАН — МОЕ ОТЕЧЕСТВО», посвященной 25-летию
Независимости Республики Казахстан, 150-летию Алихана Букейхана**

Қарағанды
2016

ӘОЖ 94(574)
ББК 63.3(2Қаз)
Қ18

Жауапты редактор — Ответственный редактор

Ж.А. Жұмабеков, т.ғ.к., доцент

Редакциялық алқа — Редакционная коллегия

Р.М. Жұмашев, т.ғ.д., профессор (*төраға*), **А.Қ. Қалықов**, э.ғ.к., доцент,
Г.М. Смағұлова, т.ғ.к., доцент, **Қ.С.Өскембаев**, т.ғ.к., доцент

Сарапшылар — Рецензенты

З.Ғ. Сақтағанова, т.ғ.д., профессор;
Т.А. Алимбаев, т.ғ.д., профессор

Қ18 **Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігінің 25 жылдығына, Әлихан Бөкейханның 150 жылдығына арналған «Қазақстан — менің Отаным» атты Республикалық студенттік ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары = Материалы Республиканской студенческой научно-практической конференции «Казахстан – мое Отечество», посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан.** — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2016. — 320 бет. — Қазақша, орысша.

ISBN 978-9965-859-46-5

Конференция материалдары жинағында отан тарихының өзекті мәселелері қарастырылған; Ә.Н.Бөкейханның өмірі мен қызметі сипатталған; Қазақстан халқы Ассамблеясының рөлі көрсетілген мақалалар жарияланған. Кітапта Қазақстанның, оның ішінде Алматы, Астана, Петропавл, Семей, Атырау, Қарағанды қалаларының жоғарғы оқу орындары студенттерінің, магистранттарының ғылыми мақалалары мен баяндамалары қамтылған.

Ғылыми қызметкерлерге, оқытушыларға, магистранттар мен студенттерге, сондай-ақ барлық оқырман қауымға арналған.

В сборнике материалов конференции рассмотрены актуальные проблемы отечественной истории; представлены статьи, посвященные жизни и деятельности А.Н.Букейхана; показана роль Ассамблеи народа Казахстана. Представлены научные статьи и доклады студентов, магистрантов из высших учебных заведений Казахстана, в частности из Алматы, Астаны, Петропавловска, Семипалатинска, Атырау, Караганды.

Для научных сотрудников, преподавателей, магистрантов и студентов, а также для широкого круга читателей.

ӘОЖ 94(574)
ББК 63.3(2Қаз)

ISBN 978-9965-859-46-5

© Қарағанды мемлекеттік
университеті, 2016

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	8
«ҰЛЫ ДАЛА ӨРКЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДА» секциясы	
Әміржанова Г.Ж. <i>Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Жұмабеков Ж.А.) Қазақстандағы лагерлер жүйесінің қалыптасу тарихы	9
Байжанова С. <i>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.д. Қалыш А.Б.) Сарайшықтың қазақ археологиясындағы рөлі	12
Бейсембай С.С. <i>Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., доцент Өскембаев Қ.С.) VI-VII ғғ. Қытай және Когуре патшалығы саяси-әскери қатынастары аясындағы түркілер (ортағасырлық Самгук Саги корей жылнамасы негізінде)	14
Берикалиева Т.Т. <i>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ</i> (ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.) Ақыртас сарай кешені	18
Елтайев Ж.Н. <i>КазНУ имени аль-Фараби</i> (научный руководитель: д.и.н. профессор Қалыш А.Б.) К истории Букеевской Орды	22
Жумабаева М.Т., М. Боранбай Ә.А. <i>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ</i> (ғылыми жетекшісі: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.) Шоқан Уәлихановтың «Алтынемел» мемлекеттік мемориалдық музейі	24
Жумадилова Қ.А. <i>Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Өскембаев Қ.С.) Жайық Бектұровтың ғылыми еңбектеріндегі Абылай мен Кенесары бейнелері	28
Іскендір А.М. <i>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.) Жетіасар ескерткіштері	33
Калдибаева А.М. <i>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ</i> (ғылыми жетекшісі: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.) Түркістан әскери округы	35
Каржаубаев А.О. <i>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.) Боралдай сақ қорғаны	37
Кенжебеков А.К. <i>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.) Шығыс Қазақстан қимақтарының археологиялық кейбір мәселелері	39
Керімбай А. <i>Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекші: PhD, доцент Жұманова А.З.) Абылай хан және Қазақстан мемлекетінің тәуелсіздігі	41
Койшыбаева Е.А. <i>Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекші: тарих магистры, аға оқытушы Сақабай Т.Қ.) Баласағұн жазба деректерде	45
Қырғызбай Н.Ж. <i>ҚМТУ</i> (ғылыми жетекші: фс.ғ.к., доцент Сағатова А.С.) Ұлы дала төсіндегі ұлттық рух	49
Мейрамбеков А.К. <i>Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Өскембаев Қ.С.) Қазақстандағы жәдитшілік тарихнамасының кейбір мәселелері ..	52
Минаж Д.К. <i>КазНУ им. аль-Фараби</i> (Научный руководитель: д.и.н., профессор Қалыш А.Б.) Историко-культурные памятники Кызылординской области	56
Нұғман Г. <i>Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ</i> (ғылыми жетекші: аға оқытушы Ахметшина Г.У.) Қазақтың ұлттық сусыны – қымыз туралы тарихи жазба деректер	58
Оңғаров Е.Е. <i>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор. Қалыш А.Б.) Қойлық қаласы	61
Орынбекова Р.Ж. <i>Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекшісі т.ғ.к., доцент Өскембаев Қ.С.) 1916 жылғы бүкілхалықтық көтеріліс: тарихнамалық сипаттама	64
Рамазанов А.Қ. <i>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.) Хан ордасы: өткені, бүгіні, келешегі	69
Сабытаева Н.О. <i>Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Жұмабеков Ж.А.) Дүниежүзілік көрме тарихы және Астанадағы «ЭКСПО-2017»	72

Самар А., Сатыбалды М. <i>Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Қарсыбаева Ж.А.) 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің көрнекті тұлғасы – Кейкі батыр	76
Саяжанова А.Ж. <i>Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Кентбек С.Қ.) «Үш тұғырлы тіл» саясатының болашақ ұрпақ үшін маңыздылығы	79
Түсіпбек Қ.Е. <i>Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекшісі т.ғ.к., доцент Абдрахманова Қ.Қ.) Ауған – кеңес соғысының басталуы	81
Тәлім А.Т. <i>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ</i> (ғылыми жетекшісі: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.) «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени мұражай қорығы	84
Тілеуберлі А.Б. <i>Карагандинский государственный медицинский университет</i> (научный руководитель: к.и.н., доцент Даниярова А.Е.) Отражение патриархальных институтов в романе М.Дулатова «Бақытсыз Жамал»	87
Тоқтарқанов Д.Б. <i>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ</i> (ғылыми жетекшісі: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.) Шығыс Қазақстан петроглифтері	89
Утарбай Б.Қ. <i>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ</i> (Ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.) Жәңгір хан кесенесі	91
Ыбырайхан М.Ы. <i>Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (тарих магистрі) Гұндардың Еуропадағы тарихи даму мен этносаралық қатынастардағы орны	93

«ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН – МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ҚАЙРАТКЕР» секциясы

Абдукадыр С.А. <i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Бимаканова З.Ш.) Әлихан Бөкейханов және өлкедегі саяси жағдай	97
Алишерова А.Н. <i>Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Сайлаубаева Н.Е.) Әлихан Бөкейханұлы – ұлт көсемі	101
Алшынбаева М.А. <i>Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Өскембаев Қ.С.) Өлкетанушы Ю.Г.Поповтың «Алашорда» қайраткерлері жайлы зерттеулері	103
Байғани Д.Н. <i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i> (Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Бимаканова З.Ш.) «Алаш» - тәуелсіздік жаршысы!	106
Бақытқазы Ж. <i>Шәкәрім атындағы СМУ</i> (ғылыми жетекші: э.ғ.к., доцент Қуантқан Б.) Ә.Бөкейхановтың экономикалық көзқарасы	109
Бектенова Н. <i>Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті</i> (Ғылыми жетекші: т.ғ.к., Идресова Ү.Х.) Әлихан Бөкейханов және Бақытжан Қаратаев	111
Григолашвили М.Г. <i>КарГУ им. Е.А.Букетова</i> (Научный руководитель: м.ғ.н., старший преподаватель Ильясов Ш.А.) Алихан Букейханов: биография человека легенды...	114
Ерменбетова С.О. <i>Қарағанды мемлекеттік медицина университеті</i> (Ғылыми жетекші: аға оқытушы Әбдірахманова К.Ж.) Ұлт мүддесі үшін жанын қиған – алаш алыбы	119
Жетписбаева Ж.Ж. <i>Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Кентбек С.Қ.) Әлихан Бөкейханның еліміздің тәуелсіздігі жолында алатын орны..	121
Жомарт Р. <i>Қарағанды мемлекеттік медицина университеті</i> (Ғылыми жетекшісі: Абдрахманова К.Ж.) Әлихан Бөкейхан идеясы – қазақ елінің тәуелсіздігі	124
Жумашева М.А. <i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i> (Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Бимаканова З.Ш.) Алаш орда - қазақ мемлекеттілігі және жаңашылдығының бастауы	126
Жұмабай А.Б. <i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i> (Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Бимаканова З.Ш.) 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс және алаш қайраткерлері	131
Қазезова А.М. <i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i> (Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Бимаканова З.Ш.) Әлихан Бөкейхан – алаштың күрескері	134
Нұрақ А.С. <i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i> (Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Бимаканова З.Ш.) Алаштың Әлиханы	139

Нұрбеков А.Н. ҚМТУ (Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Сағатова А.С.) Әлихан Бөкейхан және алаш идеясы	142
Саликов А.М. <i>ЭЭ-16-3 тобының студенті</i> (ғылыми жетекшісі: Тлеугабылова К.С.)	
XIX ғасырдың ұлы жаршысы - Әлихан Бөкейханов	146
Сураган А. <i>Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ</i> (ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., доцент Сайлаубаева Н.Е.) Алаштың арысы – Әлихан Бөкейхан	148
Төлегенқызы Н.Т., Шаметов Б.Б. <i>Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Бейсенбекова Н.А) Тәуелсіздік – алаштың арманы	149
Туребаева Т.А. <i>М.Қозыбаев атындағы СҚМУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Бимаканова З.Ш.) «Алаш және Алашорда» азамат соғысы жылдарында	153
Шәріпбек М.Қ. <i>Қарағанды Гуманитарлық колледжі</i> (ғылыми жетекші: аға оқытушы Қазығұлова М.Я.) Тарих тағылымы – ұрпаққа аманат	157
Ыбайдаева М.А. <i>Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Сайлаубаева Н.Е.) Ұлт мақтанышы – Әлихан Бөкейхан	159

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ 25 ЖЫЛ: НӘТИЖЕСІ ЖӘНЕ КЕЛЕШЕГІ» секциясы

Аскарова А.Д., <i>КарГУ им. Е.А. Букетова</i> (научный руководитель: м.ғ.н. Утебаева А.Д.) Инклюзивное образование в Казахстане	162
Асылбек А. <i>Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекші: аға оқытушы Иксанов С.Б.) Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан. бүгіні мен ертеңі	165
Әбетай Д. <i>Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы</i> (ғылыми жетекші: гуманитарлық ғылымдар магистрі Жағыпар Ә.Б.) Желтоқсан көтерілісінің зерттелуінің кейбір мәселелері	167
Балтабаева Б.Қ. Исабаева Т.Д. <i>СГУ имени Шакарима, 25 лет независимости Республики Казахстан: достижения и взгляд в будущее</i>	169
Бакулова А.Ж. <i>Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті</i> (ғылыми жетекші: п.ғ.к. Уталиева Р.С.) Тасымалдау кешені және оның ерекшеліктері	172
Батырғалиева Қ.Б. <i>Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті</i> (ғылыми жетекші: доцент Мукашева А.Ж.) Экономиканың аграрлық секторындағы инновациялық қызметтің ұйымдық – экономикалық мәні	176
Бешенов Н. <i>Астана гуманитарлық колледжі</i> (ғылыми жетекші: аға оқытушы Қазығұлова М.Я.) Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 25 жыл: нәтижесі және келешегі	180
Бисенғали А., Жеңісов Д. <i>Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті</i> (ғылыми жетекшілері: магистр Альдешова С.Б. магистр Пұсырманова А.Б.) Қазақстан Республикасы құнды қағаздар нарығының ағымдағы жағдайы мен талдауы және мемлекеттік реттеу	182
Ветрова А.В. <i>Карагандинский государственный медицинский университет</i> (научный руководитель: к.и.н., доцент Даниярова А.Е.) К истории образования Карагандинского государственного медицинского университета	186
Григорова А. <i>КарГУ имени Е.А.Букетова</i> (научный руководитель: д.и.н., профессор Козина В.В.) Художницы Казахстана в формировании имиджа страны	189
Джулдасов Е.К. <i>Атырауский государственный университет им. Х.Досмұхамедова</i> (научные руководители: д.с/х.н., Таубаев Б.Ж., к.э.н. Адиева Э.М.) Управление устойчивым социально – экономическим развитием региона: потенциал устойчивости Атырауской области	193
Жұманқызы А. <i>Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекші: аға оқытушы Айтжанова Р.М.) Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне 25 жыл: нәтижесі мен келешегі	195
Искакова А. <i>Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Сайлаубаева Н.Е.) Ұлт көшбасшысы-Н.Ә.Назарбаев	198

Кабдрахманов Р., Мұратов Ғ.А. <i>Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті</i> (ғылыми жетекшісі: э.ғ.к. Адиева Э.М.) Отандық энергетика саласының дамуының қазіргі жағдайы мен мәселелері	201
Канцева К.А. <i>Атырауский государственный университет им.Х.Досмұхамедова</i> (научный руководитель: к.э.н., ст.преподаватель: Ахметова Г.Т.) Содержание инвестиционной составляющей экономического роста	205
Қапият А.Ж. <i>ҚарГУ им. Е.А.Букетова</i> (научный руководитель: д.и.н., профессор Козина В.В.) Национального традиции в творчестве моего отца – Жундибаева Жасулана Капиятовича	209
Керимкулова А.Г. <i>ҚазНУ имени Аль-Фараби</i> (научный руководитель: д.и.н., профессор Калыш А.Б.) Этнокультурные особенности белорусов Казахстана	212
Кәрімова А.Т. <i>Шәкәрім атындағы СМУ</i> (ғылыми жетекші: аға оқытушы Берікбол Р.Р.) Тәуелсіздікке 25 жыл – уақыттың өнердегі көрінісі	215
Кочерова К.В., Сабырбаева А.Н. <i>ҚарГУ им. Е.А. Букетова</i> (научный руководитель: м.ғ.н. Утебаева А.Д.) Полиязычное образование в Казахстане	219
Кудабаев Н. <i>СКГУ им. М. Козыбаева</i> (научный руководитель: к.ю.н., Мусабаева Г.Н.) Конституционные основы судебной власти Республики Казахстан в условиях суверенитета	221
Кумеков А.Е., Керимов Д.М. <i>ЕНУ им. Л.Н.Гумилева</i> (научный руководитель: к.и.н., доцент Шаймуханова С.Д.) Казахстан устремленный в будущее	225
Мажитова Д.Б., Ахметова Д.Е. <i>ҚарГТУ</i> (научный руководитель: ст.преподаватель Шорманбаева Д.Г.) Независимость Казахстана – первый шаг становления молодого государства	227
Оразбаева Н.А., Бекжанова К.Е. <i>ҚарГУ им. Е.А. Букетова</i> (научный руководитель: к. и. н., доцент Елеуханова С.В.) Влияние стратегии «зеленой» экономики на стабилизацию экологической ситуации в Казахстане	229
Рамазанова А. <i>СКГУ им. М. Козыбаева</i> (научный руководитель: к.ю.н., Мусабаева Г.Н.) Органы юстиции Республики Казахстан в условиях суверенитета	231
Рамазанова А. <i>СКГУ им. М. Козыбаева</i> (научный руководитель: к.ю.н Мусабаева Г.Н.) Права человека в условиях суверенитета (к вопросу о деятельности международного суда ООН и позициях Казахстана)	235
Рахимбек И. <i>ҚарГУ им. Е.А. Букетова</i> (научный руководитель: д.и.н., профессор Алимбаев Т.А.) Влияние валютного рынка на экономику Республики Казахстан...	239
Садвокасов Ш.А. <i>Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.д, профессор Жұмашев Р.М.) Үштұғырлы тіл саясаты	242
Смагулов С.Б. <i>ҚарГУ имени Е.А.Букетова</i> (научный руководитель: м.ғ.н. Утебаева А.Д.) Роль Первого Президента Казахстана Н.А.Назарбаева в становлении и развитии внешней политики страны	245
Соломуха А., Суродина А. <i>Карагандинский государственный медицинский университет</i> (научный руководитель: к.и.н., доцент Даниярова А.Е.) О развитии системы здравоохранения по плану нации «100 конкретных шагов»	250
Тәжіханов Ә.Б. <i>Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Бейсенбекова Н.А.) Тәуелсіздік және Т.Рысқұлов	251
Төлеуханова А.Қ. <i>Шәкәрім атындағы СМУ</i> (ғылыми жетекші: магистр Куребаева Г.А.) Елімнің бақытын тербеткен – Тәуелсіздік	254
Тұтқыш А.Ж. <i>Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Сақабай Т.Қ.) Желтоқсан оқиғасының құрбаны – Қайрат Рысқұлбеков	258
Ханатбекова К.Д. <i>Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекші: аға оқытушы Сақабай Т.Қ.) Алашорда үкіметінің зерттелу тарихына	261
Шәріп А. <i>Астана Гуманитарлық колледжі</i> (ғылыми жетекші: аға оқытушы Қазығұлова М.Я.) Жарқын болашаққа жол ашқан – Тәуелсіздік	264
Құрманбай Н.М. <i>ҚарМТУ</i> (ғылыми жетекші: оқытушы Темиржанова Ш.М.) «Тәуелсіздіктің ақ таңы - егемен елдің мақтаны»	266

Утепова С., Социал Ж. <i>Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Қарсыбаева Ж.А.) Мұстафа Шоқай еңбектеріндегі тәуелсіздік идеясы және Мәңгілік ел	269
«ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ КЕЛІСІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОРНЫ МЕН РӨЛІ» секциясы	
Алдакуатова Д.А. <i>Қарағанды мемлекеттік медицина университеті</i> (ғылыми жетекші: фс.ғ.к. Темиргалиев К.А.) Татулық пен келісім – ішкі саяси тұрақтылық негізі	273
Алиева Э.М., Гаджиева Э.Э. <i>КарГУ им. Е.А. Букетова</i> (научный руководитель: м.ғ.н. Утебаева А.Д.) Азербайджанский национально-культурный центр «Намус»	275
Бекова Н.С. <i>КарГУ им. Е.А. Букетова</i> (научный руководитель: магистр истории, преподаватель Баймагамбетова А.А.) Казахстанская модель межэтнической толерантности и единства	277
Жаркешова М.К., Туралиева Ж.Ж. <i>Карагандинский государственный медицинский университет</i> (научный руководитель: Надирова С.Г.) Место и роль Ассамблеи народа Казахстана в укреплении общественного согласия	281
Зияева А.Б. <i>КарГУ им. Е.А. Букетова</i> (научный руководитель: к. и. н., доцент С.В. Елеуханова) Деятельность узбекского культурно-этнического центра «Бирлик» Карагандинской области	282
Ибраева Ж.М., Марченко А.О. <i>КарГУ им. Е.А. Букетова</i> (научный руководитель: к. и. н., доцент С.В. Елеуханова) Роль Ассамблеи народа Казахстана в укреплении общественного согласия и национального единства государства	284
Искаков И.С., Серикова М.С. <i>ЕНУ им. Л.Н.Гумилева</i> (научный руководитель: к.и.н., доцент Шаймуханова С.Д.) Формирование нового казахстанского патриотизма «Мәңгілік ел»	288
Кабегенов А.Б. <i>КарГУ им. Е.А. Букетова</i> (научный руководитель: к.и.н., доцент Кентбек С.К.) Мәңгілік ел – стабильность и создание независимого Казахстан	290
Калдыбаева М. <i>Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова</i> (научный руководитель: старший преподаватель Аслялиева С.Г.) Деятельность Ассамблеи народа Казахстана	292
Қасымбекова А.Б. <i>Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (Ғылыми жетекші: PhD, доцент Жұманова А.З.) Ассамблея-татулықтың темірқазығы	294
Куспекова К. <i>КарГУ им. Е.А. Букетова</i> (научный руководитель: Алимбаев Т.А. д.и.н., профессор.) Патриотическое воспитание молодежи Казахстана на основе идеи Мәңгілік ел	298
Лузина А.С. <i>КарГУ имени Е.А.Букетова</i> (научный руководитель: м.ғ.н. Утебаева А.Д.) Литовский национально-культурный центр «Литуаника»	301
Мухатбек А., Агумбаева А.Е. <i>СГУ имени Шакарима</i> , Роль Ассамблеи народа Казахстана в формировании государственности	304
Рахимова А.Р., <i>ҚарМТУ</i> (ғылыми жетекші: фс.ғ.к., доцент Сағатова А.С.) «Болашақтың қуаты» - қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылықта	306
Садыров Т.С. <i>Б.Бейсенов атындағы Қарағанды Академиясы</i> (ғылыми жетекші: г.ғ.м., полиция лейтенанты Монай Қ.) Қазақстан халқы Ассамблеясының тарихи маңызы мен орны	309
Сериков А.Н. <i>Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ</i> (ғылыми жетекші: оқытушы Ахметжанова Н.Ж.) Болашаққа бастар жарқын жол “Мәңгілік Ел” идеясы	312
Сквирская Е.Е. (ғылыми жетекші: қоғамдық пәндер оқытушысы Қазығұлова М.Я.) Ел бірлігі – ең асыл қасиет	315
Уразбекова Б.Б. <i>Шәкәрім атындағы СМУ</i> (ғылыми жетекші: магистр Куребаева Г.А.) Қазақстан - біртұтас жер, біртұтас халық, біртұтас болашақ	316

Алғы сөз

Құрметті қонақтар мен Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігінің 25-жылдығына арналған «Қазақстан менің - Отаным» атты Республикалық студенттік ғылыми-тәжірибелік конференциясына қатысушылар! Сіздерге Республикамыздағы классикалық үлгіде білім беретін көшбасшы жоғары оқу орны - Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің Ректоры, заң ғылымдарының докторы, профессор Е.Қ. Көбеевтің сәлемін жолдаймын.

Тәуелсіздігіміздің 25 жылдық мерейтойы қарсаңында еліміздегі ұлық мерекені ерекше айғақтайтын айтулы шаралар өткізілу үстінде. Әсіресе Қазақстанның жарқын болашағының кепілі болып табылатын жастар үшін Тәуелсіздігіміздің ширек ғасырдағы толағай табыстарын жан-жақты айшықтайтын форумдар, ғылыми конференциялар, дөңгелек үстелдер мен кездесулер өткізіліп жатыр. Осы арайда Қарағанды мемлекеттік университеті де еліміздің студент жастарына арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция ұйымдастырып отыр. Конференцияның басты мақсаты Қазақстанның қазіргі замандағы тарихын саралау, қазақ елінің мыңдаған жылдар бойғы тарихынан сабақ алу. Қазақстанның Тәуелсіздік жолындағы сан ғасырлардағы күресі, халқымыздың біртуар тұлғалары конференция аясында сөз етіледі. Биылғы жылы «Алаш» партиясының көсемі, қазақ зиялысы Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның 150-мерейтойы ЮНЕСКО көлемінде аталып өтуде. Әлихан Бөкейханның сан қырлы тұлғасын саралау, өнегелі өмір жолын өскелең жас ұрпақтың бойына сіңіру азаматтық парызымыз.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында: «Біз ұлттың тарихи санасын қалыптастыру жұмысын жалғастыруымыз керек. Бүкілқазақстандық бірегейлік біздің халқымыздың тарихи санасының өзегіне айналуға тиіс. Біз болашаққа көз тігіп, тәуелсіз елімізді «**Мәңгілік Ел**» етуді мұрат қылдық...», - деп атап өткен болатын. «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясын жүзеге асыру Қазақстан халқы Ассамблеясына жүктеліп отыр. Қазақстан халқы Ассамблеясының қоғамдық келісім мен татулықты қалыптастырудағы рөлі ерекше. Қазіргі Қазақстанның халқының бейбіт аспан астында тату-тәтті өмір сүріп жатқаны баршаға аян. «Мәңгілік Ел» идеясы Патриоттық Актісінің қабылдануы Қазақстан халқы Ассамблеясы қызметіне ерекше маңыз беріп отыр. Мәңгілік Ел ұлттық идеясына қатысты негізгі мемлекеттік бағдарламалар мен осы бағыттағы іс-шараларды бір арнаға тоғыстырып, реттеуші қызметін атқарушы басты мекеме ретінде Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметі жөнінде конференция барысында жан-жақты талқыланатынына сенімдімін.

Тек сапалы жоғары білім және қажетті мамандықты меңгеру адамға сенімді, бәсекеге қабілетті маман болып мансап, жоғары табыс табуға мүмкіндік береді. Осындай республикалық деңгейдегі ғылыми-тәжірибелік конференцияларға қатысу студенттердің білімдерін шыңдауға, ғылыми көзқарастарын кеңейтуге, азаматтық және отансүйгіштік сезімдерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің оқытушы профессорлар құрамын, студенттерді және осы конференцияға қатысушы қонақтарды Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігінің 25 жылдығы мерекесімен құттықтаймын.

Барлық қатысушылар үшін бұл конференцияның сәтті және табысты болатынына сенемін. Сіздерге табысты пікірталастар мен қызықты идеялар тілеймін!

Академик Е.А. Бөкетов атындағы
ҚарМУ бірінші проректоры,
тарих ғылымдарының докторы, профессор

Жұмашев Р.М

Қазақстандағы лагерлер жүйесінің қалыптасу тарихы

Әміржанова Г.Ж.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Жұмабеков Ж.А.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Лагерьлердің пайда болу тарихы, зорлық еңбек экономикасы мен басқару құрылымы, тұтқындар категориясы, лагерьлердегілердің күнделікті тұрмысы, әйелдер мен жас балалардың жағдайы, тұтқындар мен оларға қызмет көрсетушілердің, бұзақы қылмыскерлер мен саяси тұтқындардың өзара қарым-қатынасы, тұтқындарды күзету, тыңшылар, жазалау мен мадақтау, ауруханалар мен медпунктер жұмысы, тұтқындардың қаза табу себептері, кісі өлтіру, тұтқындардың қарапайым жерлеу рәсімі – Сталиндік террор сот істерін жалған жолмен жүргізу арқылы сонау 20 жылдардың соңында «Шахтинск ісі» дегеннен басталды. [1, 10 б.]. Онда индустриализациялауды атүсті жүргізу барысында пайда болған табиғи кедергілерді байырғы инженерлер интеллигенциясына жауып, оларды орынсыз қуғын-сүргінге ұшыратты (деректер бойынша: шамамен 5-тен 10 миллион адамға дейін құрбан болды, 40-50 миллион шамасында репрессияға ұшырады, 22 миллион адам жер аударылды). [1, 10 б.]

Қазақстанда лагерьлер жүйесінде Қарағанды еңбекпен түзеу лагерьлері бірінші орында. Осының негізін Қарағандының еңбекпен түзеу лагері КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің 1930 жылғы мамырдағы қаулысы арқылы ашылды: « 2. ...лагерьге бөлінетін жерді дереу бөліп, жұмыс жүргізетін техникалық қызметкерлерді іріктеу тапсырылсы. ...». [1, 12бет]. Осы қаулыға сәйкес 1930 жылғы 13 мамырда Қарқаралы округінің Бесоба мен Қоянды жәрмеңкесі арасындағы 110 мың гектар жер бүкіл құрылыстарымен лагерьдің құрамына берілді.Сөйтіп, Қарағанды еңбекпен түзеу лагері 1931 жылы 19 желтоқсанда құрылды, лагерьдің орталығы Қарағанды қаласынан 45 шақырым жердегі Долинка селосы болды, оған 120 мың гектар егістікке жарамды жер, 41 мың гектар шабындық жер бөлініп берілді[2, 24бет].. Карлаг-ты құрудағы басты мақсаттардың бірі – сол кезде буырқана дами бастаған Орталық Қазақстандағы қарағанды көмір бассейніне, Жезқазған және Балқаш мыс қорыту кобинаттарына аса ірі азық-түлік базасын жасау болды. Оған осынау өнеркәсіп салаларын құрып, дамытуға жұмыс күші де қажет болды. Мәнісінде ол мемлекет ішіндегі мемлекет болды.

Карлагтың Ақмола бөлімшесінің құрылу тарихы 30-шы жылдардың соңындағы елдегі саяси жағдаймен тығыз байланысты. Одақта әйелдерге арналған барлығы 4 лагерь болды. Олардың маңызды орталағы және ауқымдысы – «АЛЖИР». «АЛЖИР»(Акмолинский лагерь жен изменников Родины) – «ОСӨАЛ» (Отанын сатқандар әйелдерінің Ақмола лагері). 1938 жылы 6 қаңтарда «Р-17» еңбекпен түзеу лагерінің орнына құрылған. [1, 46 б.]. Әуелде лагерьге бір жастан үш жасқа дейінгі балалары бар елу әйел әкелінді. Кейін, «АЛЖИР-ге» елдің тұс-тұсынан: Москвадан, Украинадан, Армениядан, Орта Азиядан тұтқын әйелдер әкеліне бастады. Бұл лагерьде партия, кеңес органдарындағы басшы қызметкерлердің, соғыс қайраткерлерінің, көрнекті ғалымдар мен жазушылардың әйелдері отырды.

Лагерьлердің мақсаты – социализм құрудың сталиндік бағдарламасын жүзеге асыру үшін тұтқындардыңтегін еңбегін жаппай пайдалану еді. Сол қараңғы қапас лагерьлердің ішіндегі жағдай ешкімге беймәлім еді. Сондықтан басшылық тұтқындардың қара күш, маңдай тер еңбегін де пайдаланып қоймай, жазықсыз шыбын жандарын шырқыратты. Бұған

жазықсыз адамдарды бас жоқ, көз жоқ жазалай беру КСРО ВЦИК-тің 1932 жылғы 7-тамыздағы заңы бойынша және басқа да бірқатар қылмыстық, қылмыстық-процессуальдық заңдар бойынша жүзеге асырылуы дәлел. Сондай-ақ 1934 жылғы 8-маусымдағы «Отанға опасыздық туралы», 1934 жылғы 1-желтоқсандағы «Террорлық әрекеттер дайындап, жүзеге асырғандар» және көптеген басқа Заңдар мен 1947 жылғы 4 шілдедегі Жарлықтары осы мақсатқа қызмет етті [1, 15 б.]. Оған бұлтартпас дерек көзі ретінде Абдолла Абдырахмановтың айтқандары дәлел бола алады [3, 12 б.]. Ол кісінің баяндауына қарасақ, «әкесін 1938 жылы «халық жауы» деп түрмеге тоғытқан. 1941 жылы әкесінің қайтыс болғаны туралы суық хабарды естиді. 1948 жылдың маусым айында НКВД жендеттерінің қанды шекпеніне ілінгенін, ауылдан қарға адым шықпаса да «Жапония тыңшысы» деп бір-ақ сәтте жала жауып, «тыңшы» етіп шығарғанын айтты. Сонымен қоймай «сен халық жауының баласысың, Жапонияның агентісің, Иранның десантысың» деген айыптар да таққан. Шындықты айтып шырылдағанын ешкім елемеген, керісінше, тергеуге алып азаптап, ұрып соққан. Озбырлықпен қинағанның әсерінен талықсып кетсе, үстіне мұздай су құйып, ақыры құжаттарға қол қойғызып алған» («Абыз» газетінде жарияланған «Мағжанның жұмбақ өлімі туралы аңыз бен ақиқат» мақаласындағы сұхбатынан). Тек бұл ғана емес, әліде естілмеген, жазылмаған әртүрлі жайттар бар. Солардың бірі, қазіргі кезде көзі тірі Нұрғайша Жағыппарқызының жүрегіне жазылмас жара салған естеліктері. Біразды көрген Нұрғайша Жағыппарқызының айтуы бойынша, «сол кезеңдерде кем дегенде бір ауылдың өзінен үш-төрт адам тұтқынға алынған екен. Ол кісілер 25 жылға сотталып, босап шығып, қара шаңырақ үйлеріне оралады. Сол кісілерден сұрастырып білсе, жоғарыдағы басшылар тұтқындарды өз айтқандарына көндіру үшін әртүрлі жазалар қолданатынын айтқан. Солардың ішіндегі жантүршігерлігі: тырнақ арасына ине тығып, жаншылап, азаптауы» (Нұрғайша Жағыппарқызынан алынған сұхбатым (27. 03. 2016 ж.). Тек бұл ғана емес, әлі көптеген ашылмаған тарихтың беттері сансыз.

Осы жылдарда жаппай ұжымдастыруға қарсылық білдіргендерге ең қатаң жаза қолдана бастады. Бұлардың бәрін соттан сыртқары, ОГПУ-дың жергілікті ерекше кеңестері соттаған. Жөнсіз жазалау факторлары, неғұрлым ашықтан-ашық түрдегі зорлық-зомбылықты жүзеге асырушы қаптаған мемлекеттік ақпараттық қызметі (ВЧК – ОГПУ – НКВД) Сталиннің дара билігін күшейтуде маңызды рөл атқарады.

ГУЛАГ лагеріндегі тәртіп адамды бүтіндей тұқыртып, қорлауға, азғындатып құртуға негізделген. Тұтқындарды мүсәпір, жігерсіз құлға айналдырып, олар тек берген жер-көр тамақты ішіп, көрінген жерге жатып, жұмыс істесе болған деген мақсат көзделген. Тексеру актісінде: «Тұтқындардың күзету жағдайы жақсы, қарулы жауынгерлер жеткілікті. 12 күзетші және иісшіл иттер бар. Күзетшілер казармасы ойдағыдай, тамақ үздіксіз беріледі, отынмен қамтамасыз етілген» деп жазылған болса [2, 35бет]. Ал бұл актіде мынадай өтініш білдіріледі: «Тұтқындарды барақтар бойынша үнемі тіпті тұрмайды. Ешбір учаскеде карцер жоқ, сондықтан да айыпты болып қалған тұтқындарды қамайтын орын табылмай, соның салдарынан көптеген айыптылар жазасыз қалады. Тұтқындар малға берілген кебектерді ұрлап, одан өздеріне самса пісіріп жейді» деп керекқар пікір айтылған.[1, 37 б.]. ГУЛАГ қызметкерлерінің 1941 жылғы 5-ақпандағы жазған құжатында былай деп көрсетілген: «Тұтқындар стандартты, шикі кірпіштен салынған екі барақта орналасқан. Ішінде қос қабат сөре, едені жоқ. Сөрелердің арасы батпақ, су шылқып жатады. Пеш күнде жағылмайды,... . Көптеген тұтқындарды төсек-орын жоқ. ... Жұмыс басында тіпті қайнамаған судың өзі жоқ. Тұтқындар судың орнына қар жейді. Киім мен аяқ киімнің жоқтығынан жұмысқа шыға алмаса, жарытып берілмейтін астың өзінен шектетіліп, жаза бөлмесіне жіберіледі. 45 жаза бөлімшесінің 41-і талапқа сай емес» [1, 36бет]. Осындай жағдайды баснан өткізгендердің бірі Қарағанды облыстық партия комитетінің бұрыңғы екінші хатшысы Н. Нұрсейітов, НКВД басқармасының бастығының атына жазған өтінішінде бастан өткерген азаптарының себептерін көрсетпей, былай деген: «Мен 1937 жылы 24 маусымда тұтқындалдым, міне, түрмеде демалмастан жұмыс істеп жатқаным айдан асып барады. Тынығуға мүмкіндік беруіңізді сұраймын»[1, 23бет].

ГУЛАГ-тың 1943 жылғы 16-наурыздағы өкімі негізінде тұтқындарды жерлеудің мынадай тәртібі белгіленген:

1. Бірнеше мүрдені жалпы молаға қатар жерлеуге рұқсат етілсін.
2. Өліктер табытсыз және ақыретсіз жерленсін.
3. Моланың тереңдігі 1,5 метр, ені мен ұзындығы жерлеушілердің санына қарай белгіленуге тиіс.[1, 39 б.].

Қаншама лагерьлерде көптеген адамдар із-түзсіз, жермен жексен болып кеткен. Архипелагта ешқандай белгі қалмаған.

Ал егерде лагерьден қашқындар шығатын болса, жанашырлық танытпай, ең ауыр үкім – өлім жазасына кескен. Деректердің көрсетуі бойынша, 1943 жылы майданнан келген екі солдат тұтқыннан қашып құтылуға талап жасаған. Ал оларды лагерь басшылары қабаған иттермен қуған. Қашқан тұтқындар өз еріктерімен берілгеніне қарамастан, оларды итке талатып өлтіріп, зонаға алып келген. Тәртіп бастығы «кім де кім қашуға талпынса осындай күйге ұшырайды» деп сес көрсеткен [6, 54 б.].

Асыра сілтеу кезінде орган қызметкерлері жаман атаққа қалса да, олардың арасында заңды бұзуға қарсылық көрсетіп, ар-ұятын аттамаған адалдары да аз болған жоқ. Алайда олар сол адалдығы үшін өздері құрбан болып кетті. Қуғындаудан Қазақстан саңлақтары да шет қалған жоқ. Соның бірі Қазақ КСР ішкі істер Халкомының бөлім бастығы С. Жакыпов. 1937 жылы қуғын-сүргінге қатысудан ашықтан-ашық бас тартқаны үшін тұтқындалды. Тек бұл кісілермен шектеліліп қалған жоқ, Жалпы Одақ бойынша 20 мыңнан астам чекистер адалдығы үшін азапқа түсті [4, 83 б.]. Алайда, 1985 жылдан бастап мемлекеттік қауіпсіздік органдары сталиндік қуғын-сүргін кезінде заңға сиымсыз қылықтарға жол берген қызметкерлерден тазартыла бастады. Мемлекеттік заңдылықты өрескел бұзғаны үшін НКВД – МГБ-ның (Мемлекеттік қауіпсіздік министрлігі) қызметкерлеріне түрлі жазалар қолдып, партиялық-әкімшілік жазалар тағайындалды.

Қазақстандағы лагерьлер жүйесі дегеніміз зорлық-зомбылықтың ұлан-асыр территориясына айналыды. Бүкіл Гулаг қатігездік пен алданыш әлеміне айналды. Лагерь басшыларының ойынша тұтқындар екпінді еңбек етеді деген үміт болды, ал тұтқындар әділет жеңіп, босаймыз деген үмітпен өмір сүрді. Бүкіл система бұрынғы патшалық қатаң тәртіппен кеңестік әділеттілікке көшеміз деген принцип ұстанса да, лагерьлер бұл мемлекеттің жаппай зорлықшыл мәнісін айдай әлемге паш етіп тұрды. Ол адамдарды тұқыртып, адамдар еңбегі мен табиғат ресурстарын ысырапқа ұшыратты. Осы қуғын-сүргін толқыны кесірінен қаншама азаматтардың ұрпағымның жарқын болашағы, арман-мақсаттары күл болды. Бірақ сол бас көтерер азаматтар соңғы демі, қасық қаны қалғанша қарсы тұрып, әділдіктің, адамгершілік пен ақиқаттың таңы атарын, қазақтың қараңғылығына жарық сәуле шашарын білді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Шаймұханов Д. А. Шаймұханова С.Д. Карлаг. Алматы, 1997 ж..
 2. Дулатбеков Н.О. Степлаг. 2011 ж.
 3. «Абыз» газеті 2014 ж.
 4. «Карлаг: нәубет жылдардың жазылмас жарасы» электрондық кітап. 2012 ж.
 5. «Карлаг: болашақ үшін есте сақтау» электрондық кітап. 2012 ж.
- «Карлаг: қапастағылар қаламынан» электрондақ кітап. 2012 ж.

САРАЙШЫҚТЫҢ ҚАЗАҚ АРХЕОЛОГИЯСЫНДАҒЫ РӨЛІ

Байжанова С.

Ғылыми жетекші: т.ғ.д. Қалыш А.Б

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Халқымыздың тарихында ортағасырлық қалалардың орны ерекше. Сондай қалалардың бірі – еліміздің батыс бөлігінде орналасқан Сарайшық қаласы. Ол Атырау қаласынан 50 шақырым жерде орналасқан.

Сарайшық – XIII-XVI ғасырларда Батыс пен Шығысты байланыстырған Ұлы Жібек жолының бойындағы маңызды бекеттердің бірі. Уақытша хан ордасы болған ортағасырлық қала. Қаланың негізі монғол шапқыншылығынан бұрын, яғни X ғасырда қаланғанын археологиялық қазба нәтижелері анықтап отыр. Сонау VI-VIII ғасырларда Қытайдан шыққан Жібек жолы керуені Сыр бойын жағалай келіп, Маңғыстау даласы, Каспий арқылы Дербентке өтіп, одан әрі ішкі Еуропаға жол тартса, Алтын Орданың өмірге келуі XIII-XIV ғасырларда бұл керуен жолының Солтүстік Каспий тармағының жандануына, сөйтіп бұл бағыттағы қалалар мен елді мекендердің тез дамуына, солардың бірі – Сарайшықтың да гүлденуіне тікелей әсер етті. XIV ғасырдағы саяхатшы Ибн-Батута өзінің жазбасында: «Сарайджук, джук деген сөз кіші деген мағынада. Олар осы мағынасында Сарайшықтың кіші сарай міндетін атқаратынын білдірді. Қала ағыны тасыған Ұлысу өзенінің бойында жатыр. Өзенде көпір жасақталынған. Әлемде бұндай көпірді тек Бағдаттан ғана көрдім» деген [1].

Сарайшықтың гүлденген дәуірі Алтын Орданың гүлдену уақытымен сәйкес. Шағын қалалар орталыққа айналып, көптеген керуен-сарайлар, моншалар, т.б. ғимараттар көбейе берді. Ірі орталыққа айналған қалаларда теңге шығаратын ұстаханалардың болуы заңды еді. XIV ғасырдың соңы мен XV ғасырдың басында Сарайшықта қола монеталар шығарылды. Монетаның бір жағында «чекан города Сарайджук», екінші жағында гүлдердің, жабайы аңдардың бейнесі бейнеленген. Сарайшықты қазу барысында қаладан көптеген монеталар табылды, соның ішінде Алтын Орданың басқа қалаларынан, Хорезмнен, Самаркандтан, Ираннан шығарылған теңгелер көптеп кездесті [2]. Бұның өзі Сарайшықтың саудасының қалай жүргенін көрсетеді.

Күніне мыңдаған көлік пен керуенді қабылдау оңай шаруа емес. Күні-түні ағылған керуен Сарайшық үшін байлықтың көзі болды. Қала тез өсіп, байи түсті. Шаһарда шығыстық үлгідегі көздің жауын алатын ғимараттар көбейді. Дүниенің түкпір-түкпірінен керуенмен келген әртүрлі елдердің өкілдерін тамсандырған ғимараттар Алтын Орданың қалаларында аз болмапты. Кезінде орыс патшасы өзінің Мәскеуінде Қызыл Алаңды салдырар кезде, оның жоба үлгісін Сарайшықтан, Кремль қорғанының жоба үлгісін Бату Сарайынан алыпты-ау.

XX ғасыр көрерменін сүйсінтер Мәскеудегі сәнді сәулеттер бұдан жеті ғасыр бұрын Сарайшықта жасалған. Отыз жылға таяу Алтын Орданы басқарған Бату қайтыс болып, інісі Берке хан тағына отырады. Мысыр еліне құлдыққа сатылып, кейін хандыққа дейінгі деңгейге жеткен қыпшақ ұланы н, бөлдіріп, Сарайшықта мешіттер салдырады, қайыршыларды тегін тамақ-тандыратын орындардың салынуына жағдай жасаған [1].

Сарайшық «қасиетті жер» атанғандықтан, мұсылмандар үшін жерлеу пантеоны болды. Дәл осы жерде әйгілі саяхатшы Марко Поло «Батыстың патшасы» деп атаған, Алтын Орданы 1290-1312 жылдар аралығында билік еткен Тохты хан жерленген.

Тыңғылықты қазба барысында Сарайшықтан кешенді тұрғын үй қалдықтарын тапты. Үйлер екі бөлмеден үш бөлмеге дейін болған. Үйді еденнің асты арқылы жылытқан. Сондай-ақ, үйлерде астық сақтайтын қоймалар жасалынған. Қыш ыдыстар, Сирияның әйнек бұйымдары, Қытай фарфоры, Хорезмнің кеселері, Ираннан әкелінген қола құмыралар мен тамақтардың қалдықтары табылды.

Сарайшықтағы Аққу көлі, алтын қайық көмілген қыз жасауы туралы аңыздар ел аузында көп. Сарайшықтың өркендеу кезеңі Өзбек ханның баласы Жәнібек ханның тұсына сәйкес. Шоқан Уәлихановтың және де өзге де тарихшылардың мәліметтерінде, Жәнібек хан өз жанына ел сыйлаған шешендер жырауларды, халық қамын ойлаған жақсылар мен

жайсандарды жинаған дейді. Сол Жәнібек хан керуеннен түскен толассыз түсіп жатқан байлықты халықтың игілігіне, қаланы көркейтуге жұмсапты. Талай ел өкілдерін тамсантаң Аққу көлі осы кезеңде салдырыпты. Электр тоғы адам игілігіне қызмет етпестен бұрынғы ескі заманда көл табанын суға толтыру, оны үнемі жаңартып отыру әлденеше ондаған қосақ өгіздермен, сандаған шығыр құрылғыларын күндіз-түні айналдырумен іске асатыны түсінікті жай. Жәнібек бұл істі үлкен ақыл-парасатпен істеген. Көл суына керуенмен келген қап-қап қант төктіріп, аққу мен қаз қондырған. Оларды ұшырып жібермеудің барлық шараларын жасапты. Хан қызы өзінің құрбыларымен бірге әкесі жасатып берген аққу мүсінді алтын қайығымен құстарға дән беріп, бірте-бірте қолға үйреткен. Көл маңында өзіне қауіптің жоқтығына көзі жеткен құс атаулы Сарайшық аруларының алақанына қытықтап, бидайын жеп, жаз бойы Секер көлде еркін сайрандап, керуенмен келген шет жерліктер алдында қаланың сән-салтанатын арттырады. Сарайшықтың аққу көлі туралы аңыз ел-елге тарайды [1].

Жәнібек хан онымен де шектелмей, оңтүстіктің бал татыған жеміс ағаштарының түр-түрін алдырып, көл жағалай отырғыздырады. Балғын шыбықтарды отырғызып, жерсіндіріп жібергенше, сол жақтың шебер бағбандарын да жалдап алады. Осы ғажайыпты көзімен көріп, куәгер болған

италияндық саяхатшылардың бірі «сол ғасырларда бау-бақша отаны саналған парсыларда кездеспеген жүзім мен жеміс ағаштарының ерекше түрлері Сарайшықта өседі екен» деп жазды. Оңтүстік елдерінің базарларында сатып алып жейтін (бағасы да арзан емес) уылжып піскен, дәмі тілді үйретін небір жемістің түрлерін Сарайшыққа келген шетелдік қонақтар атақты Аққу көлінің жағасында жеміс ағаштарының қоңыр салқын көлеңкесінде демалып жатып, өз қолымен үзіп жегендіктерін елдеріне барғанда аңыз ғып айтып жүрген. Бұл пәнидегі Сарайшықта й жұмақты көру, Аққу көлінде сайрандау сол кезгі бұны естіген әр саяхатшы мен саудагердің арманы болса керек [3].

Жасауын жасап, ұзатқалы отырғанда, Жәнібек ханның жалғыз қызы, он бес жасқа қараған шағында, кенеттен қайтыс болады. Қыз жасауына сол кезгі бір мемлекеттің тұтас қазынасына тең байлық жұмсалыпты деседі. Қызын алтын табытпен, барлық жасауымен, алтын қайығымен қоса жерлеуге әмір етіпті хан. «Сонша байлықтың жерге көмілгенін естіген бір қара жүрек қарақшы қызыңыздың денесін ит пен құсқа жем қылып, қабірінен шығарып тастап, байлықты алып кетсе, Сіз қай қарақшының артынан қуып жүресіз?» деп сақтандырған уәзірлер, ханға қызын жасырын жерлеуге ақыл қосады. Ханнан жеке тапсырма алған жетеу сол түні таң қараңғылығына дейін қызды жерлеп үлгереді. Хан тапсырмасы «Ұшқан құс, жүгірген аң, тірі жан қызымның қайда жерленгенін білмейтін болмасын. Орындасандар әрқайсысың ат басындай алтын аласыңдар» болыпты. Түн бойына қала халқы шұрқыраған жылқы дыбысын естіп жатыпты. Сан мыңдаған жылқы бірнеше сағат бойына қабір үстімен ілгері-кейін айдалса керек. Таң қараңғылығында уәделі алтындарын алғалы келген жетеуді хан емес, ханның жендеттері қарсы алыпты да, түгел бастарын алып тастапты-мыс. Хан қызының денесімен бірге қомақты қазына-байлықтың жерге көмілуі туралы аңыз және мұнда бірнеше хандардың жерленуі (хандар қабіріне өздері тірі кезінде тұтынған қымбат дүниелері мен қарулары қоса көміліпті-мыс) түптің түбінде Сарайшықтың сан қайтара тоналуына, ақыры бір кезгі Шыңғыс хан қиратқан Отырардай күлі ғана үйіндіге айналуына соқтырады. 1576 жылы (кейбір деректерде 1580 ж.) Иван Грозныйдың мирасқоры Федордың Сарайшықтағы әдемі алаңның қалдығын жою тапсырмасымен жіберген Еділ мен Жайық бойы қазақтары, кейін ерінбей байлық іздегеннің бәрі, XVII ғасыр басындағы қалмақтар, олардың қалғанды XIX ғасырда орыс археологтардың атын жамылғандар өлілердің қабіріне дейін айуандықпен тонайды, әлденеше рет астын үстіне шығарып қопарады. Ендігі қазбадан күтеріміз ескі қаладағы қорған сыртында орналасқан делінетін түрлі шеберханалар мен көлемді деп айтылып жүрген бесінші мешіт және кезінде қала сыртында орналасқан керуен сарайлар орындары болар. Тарихи құнды жәдігерлер табылуын да жоққа шығаруға болмас [4].

Әлі күнге дейін көне Сарайшықтың қирандылары сарайшық ауылында шашылып жатыр. Атырауға аяқ басқандардың Алтын Орда дәуірінде астана болған Сарайшық қаласының тарихи орнына табан тірмейтіні кемде-кем. Мұнда тарихшы-зерттеуші, облыс қонақтарынан басқа да осы орынды көру үшін шет мемлекеттерден арнайы келетіндер де аз емес.

Қасым хан хандық құрған кезеңде саяси-экономикалық тұрғыда айрықша дамыған, ғылыми орталық болған Сарайшықта мұражай қорығы жұмыс істеп, өткеннің ұлағатын ұрпақ жадына сіңіруде айрықша рөл атқарып тұр. 1999 жылы қыркүйекте ашылған кешен үш құрамнан тұрады. Оның алғашқысы – хандар пантеоны. Сол тұста облысты басқарған Иманғали Тасмағамбетовтің идеясынан туындаған бұл пантеон сегіз қабырғадан құралған. Қабырғалар арасына Сарайшықта жерленген жеті ханға арналып құлпытастар қойылған. Мөңке-Темір, Тоқтағу, Жәнібек, Әмір-Оқас, Қасым хан, Ших Мамай, Жүсіп хандардың есімдері осылайша тәуелсіз елдің төрінде тағы бір жаңғырды.

Ал мұражай ішіне Сарайшық қазбасынан шыққан тарихи жәдігерлер қойылып, XIV ғасырдағы Сарайшық қаласының макеті жасақталған.

Кешен ішіндегі мешітте ата-бабалар рухына дұға бағыштап, өткенге иман тілеу үнемі орындалып отырады. Кешеннің үшінші бөлігі – қазба орны. Жайық өзенінің иінінде орналасқан жалпы көлемі 600*600 метр алаңқайды алып жатқан қазба орнында жаз айларында Ә.Марғұлан атындағы Қазақ археология институтының Батыс филиалының экспедициясы жұмыс істейді [4]. Сарайшықты Ә.Марғұлан, З.Самашев, Ж.Сыдыков, т.б. ғалымдар зерттеген.

Қорытындылай келе, Сарайшық біздің тарихымыздың бөлінбес бөлшегі. Қазіргі таңда қаланың жер бетінен жойылып кету қаупі туып отырған сәтте, қаланы сақтап қалу керек. Сарайшықта сол заманда болмаған көпір болған, аңызға сүйенсек, аққу көлі болған, кең бөлмелі үйлері мен ұстаханалары, мешіттер мен керуен сарайларға толы қала болған. Сән-салтанаты асқан дархан даламыздың орталығын орыстар келіп, талап, жойып жіберді. Түркістаннан бұрын, алғашқы хандар жерленген пантеоны.

Қазіргі таңда Сарайшық өз деңгейінде дәріптеліп жүрген жоқ. Тарихқа толы мекенімізді туризммен ұштастыра білсек, халқымыз үшін де жақсы. Бар тарихты көрсетіп, мақтана білейік.

Әдебиеттер тізімі:

1. Хан ордалы Сарайшық // Алаш аймағы. – 2012. – 20 шілде.
2. Атырау: энциклопедия. – Алматы: Арыс баспасы, 2004.
3. Тоқтабаева А. Сарайшықтың Аққу көлі // Егемен Қазақстан. – 1998. – 21 наурыз.
4. Құсайынұлы Ш. Аспан астындағы мұражай // «Қазақстан Заман» газеті. – 2009. – 2 шілде.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САМГУК САГИ КОРЕЙ ЖЫЛНАМАЛАРЫНДАҒЫ ҚЫТАЙ, КОГУРЕ ПАТШАЛЫҒЫ МЕН ТҮРКІЛЕРДІҢ САЯСИ-ӘСКЕРИ ҚАТЫНАСТАРЫ

Бейсембай С. С., 1 курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., доцент Өскембаев Қ. С.

Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ

«Самгук Саги» немесе «Үш мемлекеттің хроникалары» – корей жазба деректерінің ішіндегі көнелерінің қатарына жатады. Коре мемлекетінің ваны Инджонның тапсырмасымен сарай тарихшысы Ким Бусик «Үш мемлекеттің хроникаларын» 1145 жылы аяқтайды. Оның еңбегі ғасырлар бойы жинақталған құнды мәліметтерді өзіне сіңірген [1, 9 б.]. «Самгук Саги» тарихи хроникасы бірнеше бөлімдерден тұрады: «Силла жылнамалары», «Когуре жылнамалары», «Пэкче жылнамалары», «Биографиялар» және т.б. Түркілер жайлы мәліметтер негізінен «Когуре жылнамалары» атты бөлімінде жинақталған.

«Когуре жылнамаларында» түркілер атауы, алғашқы рет 551 жылы кездеседі. Корей жылнамашылары түркілерді «тольгволь» деп атаған: *«жетінші жыл (551 ж.) Жазда,*

бесінші айда, Бэй Ци (Солтүстік Ци) [сарайына] елшімен бірге тағызымымыз бен сыйларымызды жібердік. Күзде, тоғызыншы айда тольгволь (түркілер) келіп, Синсон қамалын қоршады, бірақ [оны] ала алмай, Пэгам қамалына шабуыл жасады. Ван (патша) қолбасшы Ко Хыльдi он мыңдық әскермен жіберді, ол шабуылды тойтарып, оларды [түркілерді] талқандап, мыңға тарта адамды өлтірді немесе тұтқынға алды. [Осы кезде] Силланың [әскері] шабуылдады, он бекіністі басып алды [1, 96 б.].

Мәліметті сараптай отырып, түркі әскерінің Когуре территориясына 551 жылы басып кіргенін аңғаруға болады. Жылнамашылардың баяндау контекстіне қарағанда, түркілердің әскер санының аз және әлсіз болғандығын және Ко Хыль қолбасшы бастаған когурелік 10 мыңдық корпусы оларды оңайлықпен талқандағанын байқауға болады. Егер де түркілердің жужандарды біржолата тек 552 жылы жеңгенін ескеретін болсақ, 551 жылы Когуренің шекаралық бекіністеріне шабуыл жасаған жауынгерлерді түркілердің шығыс бағытқа барлау немесе жортуылға жіберілген экспедициялық корпусы ретінде қарастыруға болады. Когуре жылнамаларында 551 жылдан кейін, тольгволь (түркілер) атауы кездейпеді.

552 жылдың қыс мезгілінде Жужан қағанатын қиратқан Бумын, Түркі қағанатының негізін салды [3, 27 б.]. Жужандарды жеңгеннен кейін, түркілер көршілес орналасқан көшпелі тайпаларға қарсы белсенді әскери қимылдарды жүргізе бастады, 554 жылы қағанат – империяға айналды, ал солтүстікте Цигу елі жаулап алынды [3, 29 б.]. Бэй Ци (Солтүстік Ци) мемлекеті 553 жылы қидандарды басып алғаннан кейін, оның солтүстік шекарасы қағанаттың иеліктеріне жақындай түсті [3, 29 б.]. Осы оқиға түркілердің Бэй Ци еліне қарай назарын аударды, ал бұл қытайлықтар үшін тиімсіз болды. Енді қағанаттың экспансиясы батыс және оңтүстік-шығысқа бағытталды.

580 жылы Түркі қағанаты өзінің дамуының ең жоғарғы шегіне жетті. 581 жылы Таспар қаған (Татпар) қайтыс болды, ал Қытайда түркілердің ең басты жауы, Сүй династиясының (581–618) негізін салушы, соғысқұмар қолбасшы – Ян Цзянь, Чжоу әулетін тақтан тайдырды [3, 32 б.]. Сүй династиясының билікке келуімен саяси ахуал түбегейлі өзгерді, жаңа әулеттің императорлары түркілерге қарсы басқыншылық саясатты күшейте түсті. Сүй әулеті 587 жылы Лян елін бағындырып, Қытайды бір тудың астына біріктірді, енді өзінің қуаты жағынан ол Түркі қағанатынан да асып түсті [5, 93 б.]. Силла патшалығы жаңа қытайлық династиямен достық қарым-қатынасты бірден орнатты, ал Когуре мен Пэкче түркілермен одақ құрып, Сүйге қарсы тұрды [2, 95 б.].

596 жылы Сүй елшісі Когуреден Қытайға бағынуын және түркілермен барлық достық қарым-қатынастарын үзуді талап етті. 598 жылдың жаз мезгілінде Қытайдың басып кіруін күтпей, когуреліктер 10 мыңдық әскермен Ляоси аймағына ескерту ретінде шабуыл жасады [2, 95 б.].

Бұл қақтығыс когурелік жылнамаларда былайша баяндалған: «тоғызыншы жылы (598 ж.) Ван 10 мыңға тарта мальгаль (мохэ) жауынгерлерін бастап, Ляосиге шабуыл жасады...» [1, 100 б.]. 598 жылы Қытай императоры Вэнь-ди (Ян-Цзянь) Когуре астанасы – Пхеньянға 300 мыңдық қолды аттандырады. Бірақ ауа-райының қолайсыздығы мен аштықтан Сүй әскері әр ондықтан 8-9 адам жоғалтып, кері шегінуге мәжбүр болды [2, 97 б.].

598 жылы орын алған ірі әскери шиеленістен кейін, екі мемлекет арасында бейбіт қарым-қатынастар қайта орнығады. Бірақ соған қарамастан, Когуре патшалығы түркілердің қолдауына ие болу үшін дипломатиялық өкілдіктерді аттандырып отырды [2, 97 б.].

Мысалы, 607 жылы Шығыс Түрік қағанатына когуреліктер тарапынан елші жіберіледі. «Когуре жылнамасында» бұл оқиға былайша суреттелген: «он сегізінші жылы (607 ж.) Бастапқыда, [Сүй императоры] Ян-ди Циминнің шатырына бет алған [кезде], Циминьде біздің елшіміз болған. Циминь оны жасатыруға дәті бармады және онымен бірге императорды қарсы алды. Сол кезде хуанмэнь шилан Пэй Цзюй императорға былай деді: «Когуре Киджаның (Ци-цзы) басқарған байырғы иелігі болған, [содан соң], Хань және Цзинь кезеңінде онда [империяның] аймақтары мен үйездері [құрылды]...қазір, оның (Когуре ванының) елшісі, Циминнің барлық ел-жұртымен [императордың] рақымына берілгенін көріп тұрған кезде, [Когуредегі] үрей мен дүрбелеңді өз пайдамызға асырып, оны [Когуре

ванын] [сарайға] тағызыммен келуге мәжбүр етеміз». Император бұл кеңесті тыңдап, Нью Хунге келесі сөздерді [елшіге] жеткіз деген бұйрық берді: «Циминь шын жүректен империяға қызмет етіп жүргендіктен, мен оның шатырына өзім арнайы келдім, ал келесі жылы Чжоуцзюньге бармақпын...[үйіне] келісіңмен, дәл сол күні, өз ванына қобалжымай және қорықпай шұғыл түрде сарайға тағызым етуге келсін деп айт, сонда [мен] Циминьге көрсеткен сый-құрметімді, оған да көрсетемін. Ал егер [ол] бас июге келмесе, Циминьге әскерімен бірге оның иеліктеріне [тексеріске] баруды жүктеймін». Ван шеткі аймақтағы [вассал] [бола тұра], өзінің әдепсіздік танытқанын және императордың оны түркі қағаны Циминнің қолымен жазасын берейін деп жүргеніне зәресі ұшып кетті...» [1, 101-102 б.].

Жоғарыда суреттелген оқиға Жәңгір Кимин (Циминь) қағанның тұсында болған. Сүй мемлекеті Кореяда ұстанған «бөліп ал да, билей бер» саясатын Түрік қағанатына да қарсы негізгі қару ретінде пайдалануға ұмтылды. VI ғасырдың аяғында Таспар қағанның қайтыс болуы, тегіндердің билік үшін бақталасы, тайпаралық шиеленістер және ең басты себеп – Қытайдың Сүй әулетінің қоластында бірігуі мен күшеюі, Түркі қағанатының әлсіреуіне әкеліп соқтырды. Тардуш қағанның өлімінен кейін, 603 жылы мемлекет екіге – Шығыс және Батыс Түрік қағанаттарына бөлініп кетті. 604 жылдың аяғында Сүй империясының қолжаулығы – опасыз Жәңгір Кимин Шығыс Түрік қағаны болып ресми түрде мойындалды [3, 140 б.]. Жәңгір қаған Сүй императорына толығымен бағынышты болып, Ордоста қытай әскерінің қорғауында өмір сүрді [3, 141 б.].

605 жылы Сүй императоры Ян-дидің бұйрығымен, Жәңгір қаған (Циминь) қидан тайпаларының көтерілісін басып-жаныштады. Мұнымен бірге Жәңгір ордасын солтүстік өңірлерді мекендеген көшпелілерге де қарсы пайдалануға болар еді [3, 141 б.]. Осы кезде Когуре патшалығы Қытайға қарсы саясат жүргізіп отырған елдердің бірі еді. Жоғарыда айтылып кеткендей, 607 жылы Когуре Шығыс Түрік қағаны Жәңгірге Сүй империясына қарсы одақтық келісім жасау үшін елші жіберген болатын. Оның Қытай императорының қолжаулығы екені туралы когуреліктердің хабары болмаса керек. Сүй императоры Ян-ди, Жәңгірді (Циминді) Когуре ванына сес көрсету үшін қолдануға тырысқан. Құнды мәлімет Жәңгірдің императорға тәуелді екеніне тағы да дәйек бола алады.

Қытайлықтар баяғыдан бері өзін ақтап келе жатқан әдіс – пара беру арқылы сатып алу мен арандатушылық дипломатияны ұтқыр қолдана білген. Сүй үкіметі ру басыларын сән-салтанатты мерекелік шаралар, бағалы сыйлықтар беру және тәтті тағамдарға бай қонақасын ұйымдастыру арқылы сатып алумен шұғылдана бастады. Мысалға, император Ян-ди 607 жылы Жәңгір қаған мен 3500 ру басыларына құнды сыйлықтар беру мен қатар сән-салтанатты қонақасын өткізді. 610 жылдан бері мұндай мерекелік шаралар Лоянда үнемі өткізіліп тұрды [5, 98 б.]. Жәңгір қағанның ордасында 607 жылы Император Ян-дидің Когуре елшісіне жоғарыда айтқан сөзі бұған дәйек бола алады: «сонда [мен] Циминьге көрсеткен сый-құрметімді, оған да көрсетемін».

608 жылдың күзінде Жәңгір қаған қайтыс болып, оның орнына Сүй императоры Ян-ди Шібір қағанды (Ашина Доцзи) тағайындайды. Бірақ Шібір әкесі Жәңгір секілді жігерсіз болған жоқ, қайта атасы Жабғу Баға қаған (Чулохоу) сияқты тапқыр және атакқұмар билеуші болды [3, 163 б.].

Қытайлықтардың батыстағы саясаты табыссыз болып, енді олар шығысқа қайта назарын аудара бастады. 611 жылы император Ян-ди Когуреге қарсы соғыс жариялайды. Жорық 612 жылдың қысында басталды. Сүй әулеті кезінде Қытайда жалпы 24 әскери бөлім (1 миллион 333 мың 800 адам) болды, оның 9 бөлімі (305 мың адам) Когуреге аттандырылды. Ыльчжи Мундок қолбасшы бастаған когуреліктер Пхеньян маңындағы, Сальсу өзені бойында Сүй әскерінің тас-талқанын шығарды. 300 мыңдық қолдан, Қытайға 2700 адам ғана оралды [2, 97 б.].

Когуреге қарсы бағытталған 598, 612-614 жылдардағы нәтижесіз жорықтар, Сүй империясының күш-қуатын тауысып бітті. Ян-дидің шолақ саясатының арқасында империя шаруалар соғысының алдында тұрды. 615 жылы император елге тәртіп орнатудың орнына, Фын-Ян-Гун сарайында сауық құрып, көңіл көтеріп жатты [3, 166 б.]. Табғаштардан кек

алудың оңтайлы сәтін күтіп отырған Шібір қаған, Қытайдағы 39 бекіністі басып алып, тығылып жатқан императордың аймақтарын ойрандап кетеді. Түркіт ауыр қаруланған салт аттыларының қан-талапай шапқыншылықтары Цзиньянның қабырғасына дейін жетеді. Көптеген қытайлар түркіттер жағына шығып, әскер қатарын молайта түседі [3, 168 б.]. Салтанатты сарайында көңіл көтеріп, сұлуларды құшып, шарапқа масайып жатқан Ян-диді өз жақтастары буындырып өлтірген.

618 жылдың 18 маусымында қолбасшы Ли Юань өзін император Гаоцзу деп жариялап, Тан династиясының негізін салды. 8 жыл бойы билік басында болған Гаоцзу тұсында Тан мемлекетіне түркілер қауіп төндіріп тұрды. 626 жылы Ли Шиминь (Тайцзун) өз әкесін тақтан тайдырып, империядағы билік тізгінін өз қолына алады.

Тайцзун үшін Шығыс Түрік қағанатындағы дағдарысты пайдаланбау кешірілмес жаңсақтық болар еді, сондықтан ол 628 жылдан бастап үлкен соғысқа әзірлене бастайды және оның алғашқы құрбанына Шофан бекінісін ұстап тұрған Лян Ши-ду ілікті [3, 202 б.].

Табағаш императорының алты әскері тұтас бір майдан болып қанаттасып, Луаньхэ өзенінен Биньчжоуга дейін қара құрттай қаптап, бүкіл аймақты ойрандап келе жатты. Оянлин тауының баурайында Сели қаған (Қат Елхан Бахадүр-шад) жеңіліп, 630 жылдың бас кезінде шөлді басып өтіп, терістікке шегінеді. Сол кезде оның жақындары опасыздық жасап, жеңімпазға Сүй әулетінің ханшасы мен ханзаданы береді. Алайда Қат Елханның қарауында әлі де болса, адалдығына кәміл сенуге болатын «ондаған мың әскері» бар еді, сол себепті де ол құрметті бітімге келу жөнінде келіссөз жүргізбек болады. Император қағанның ұсынысын қабылдамақ болып жатқанда, қолбасшы істі шешіп қояды, ол аңламай шабуыл жасап, түркіттердің қалған әскерін талқандайды. Кат Елхан қашып кетеді, бірақ жолай ұсталынып, Чаньанға жеткізіледі. Оған ілесе қағанның ең соңғы адал жақыны – Ешбар Сүйінші-шад беріледі де, Шығыс Түрік қағанаты дербес мемлекет ретінде өмір сүруін тоқтатады [3, 203 б.].

Тайцзунның Кат Елханды қолына түсіргені жайындағы ең негізгі мағлұматты Цзю Тан-шу (Тан кітабы) хроникасынан кездестіреміз. Самгук Саги хроникасында да осы оқиға баяндалған: *«он бірінші жылы (628 ж.) Күзде, тоғызыншы айда, Тан сарайына елші келді. Ол [император] Тай-цзунды түркі қағаны Селиді қолға түсіргені үшін құттықтады және [біздің] шекараларымыздың картасын сыйға тартты»* [1, 110 б.].

Бұл жерде Когуре елшісінің Тан сарайына жеткен уақыты Чжэнь-гуань заманының 2-ші жылы, яғни 628 жыл деп көрсетілген, бірақ шындығында Кат Елхан Тайцзунның қолына тек Чжэнь-гуань заманының 4-ші жылында, яғни 630 жылы ғана түскен.

630 жылы Шығыс Түрік қағанаты жойылып, түркілер 679 жылдың аяғына дейін, елу жыл бойы табағаштардың қоластында болды. Тайцзун түркіні де, табағашты да, қытайды да бөліп жармай, барлығын да Тан империясын құраушы, бір бөлшегі деп қараған. Тайцзун – қытай императорларының ішіндегі ең ұлы, ең қуаттыларының бірі болған. Ол қытай және көшпелі мәдениетін біріктірмекші болған. Өз жанына әскери және саяси тәжірибесі мол түркіт қолбасшыларын тартып отырған. Мысалы, император Шығыс Түркі қағаны Чулоханның екінші ұлы – Ашина Шениді (Дуэру) атты әскер қолбасшысы етіп тағайындады. «Когуре жылнамасынан» Ашина Шени (Дуэру) туралы мағлұматты келтіруге болады: *«төртінші жылы (645 ж.)...император оның жалтақтап алға жүруге деген [ойынан айнып қалуынан] сескеніп, аға қолбасшы Ашина Дуэруге бір мыңдық түркі жауынгерлерімен оны алдап, тұзаққа түсіруге бұйрық берді. Бастапқыда, олар [Ко Енсу әскерімен айқасқа түсті], ал содан соң әдейі тым-тырақай қаша жөнелді. Енсу шаттана: «[Жөнге салу] соншалықты қиын болмады!» деп айқайлап жіберді. Содан соң алға ентелей жөнеліп, олардың ізіне түсті. Анси қамалының оңтүстік-шығыс түбіндегі елді мекенге жетіп, [бекіністен] сегіз ли қашықтықта, оның әскері тау бөктерінде ұрыс позициясымен (әскери тұрақпен) орналасты»* [1, 118 б.].

Когуре-Тан соғыстары кезінде Ашина Шени өзін ержүрек және батыл қолбасшы ретінде көрсетті. 645 жылы Тайцзуның қалың қолы Анси қамалына жақындаған кезде, солтүстіктен Ко Енсу бастаған когуреліктер мен мүкрилер (мальгаль) әскері солтүстіктен

келе жатты. Сонда император когуреліктерді шайқасуға арандату үшін, Ашина Шени (Дуэру) бастаған бір мың түркі сарбазын алға жібереді. Тайцзунның Ашина Шениге осынша маңызды тапсырманы жүктеуінің өзі, қолбасшының император үшін сенімді адам болғанын көрсетеді. Сонымен қорытып айтар болсақ, Бірінші Шығыс Түрік қағанатының әулетінен шыққан қағандар өз жерінде тиянақты билік жүргізе алмады. Олар жергілікті халықтың мүддесінен тақ үшін күресті жоғары қойып, ел ішінде айтыс-тартысқа жол берді. Олар билікке жергілікті тайпалардың емес, Қытай мемлекетінің қолдауымен қол жеткізіп, өздерінің саясатын жүргізуде Қытайға жалтақтап отырды. Мұны өзі мемлекет билігін әлсіретті. Құтлықтың табағаштарға қарсы күресіп, көздеген мақсатына қол жетуі, 682 жылы Екінші Шығыс Түрік қағанатының тарих сахнасына шығуына алып келді.

Әдетте зерттеушілер түркі халықтарының тарихын зерттеуде ең алдымен түркі жазба ескерткіштері, содан соң қытай, византия, араб, парсы және армян деректерін қолданады. Біз осы мақаланы жазу барысында, түркілердің саяси және әскери қатынастар тарихын корей халқының көне хроникасы – «Самгук Саги» тұрғысынан қарастыруға ұмтылды. IV-VII ғасырларда үш патшалық (Когуре, Пэкче, Силла) Корей түбегінде өктемдік ету үшін күрес жүргізіп жатты. Патшалықтардың өктемдік үшін күресінің ұзаққа созылуы, бірін-бірі кезектесіп, алмастырып жатқан Қытай династияларының – Тоба Вэй (386-534), Бэй Ци (550-577), Бэй Чжоу (557-581), Сүй (581-618), Тан (618-907) ұтқыр саясатының нәтижесі еді. «Үш мемлекеттің хроникаларымен» таныса отырып, біз Шығыс Түрік қағанатының Қытай мен Корея арасындағы шиеленістерге, бақталастыққа және ірі соғыстарға белсене араласып отырғандығын аңғарамыз. Түркі халықтарының тарихын зерттеуде ортағасырлық корей деректерінің де, соның ішінде Когуре патшалығының жазба ескерткіштері ерекше маңызды рөл атқаратынын ескергеніміз жөн.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ким Бусик. Самгук Саги (Исторические записи трех государств) Кн. 2. Летописи Когуре. Летописи Пэкче. Хронологические таблицы. Издание текста, перевод, вступ. статья и коммент. М.Н. Пака. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – 405, VIII, 344, VII с. (Памятники литературы народов Востока. Тексты. Большая Серия. I, 2).
2. Курбанов С. О. История Кореи: с древности до начала XXI в. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2009. – 680 с.
3. Гумилев Л. Н. Көне түріктер: көпшілік оқырман қауымға арналған. Алматы. «Білім», 1994 – 480 бет.
4. Бернштам А. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI–VIII веков. – М.Л., 1946.
5. Файзрахманов Г.Л. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. Казань, Мастер Лайн, 2000. – 188 с.

АҚЫРТАС САРАЙ КЕШЕНІ

Берикалиева Т.Т.,

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Елімізде 25 мыңнан астам мәдени ескерткіш – кешен бар деп есептелсе, осынау мол мұраның 1100-ден астамы Тараз топырағында жатыр. Айша бибі кесенесінен кейін ауызға ілгері – Орта Азия құрлығында теңдесі жоқ Ақыртас сарай – кешені. Ақыртас сарай кешені – Тараз қаласынан шығысқа қарай 40 шақырым жерде, Ақшалақ теміржол станциясынан 6 шақырым оңтүстікте, Қырғыз Алатауының етегінде орналасқан. Кешеннің құрамына сарай құрылысы және өзеннің құрғақ арнасының екі жағындағы оған жанасып жатқан территорияда шоғырланған объектілер кіреді. Олар қала сыртындағы үй-жай, қамал, парк, тас алатын карьер, саз балшық карьері, хауздар (су қоймасы). Ақыртас кешенін зерттеу тарихы 130 жылдан артық.

Ақыртас сарай – кешенін сумен қамтамасыз ету үшін таудағы бұлақтардан әрқайсысының ұзындығы 50-60 см болатын қыш құбырлар тартылған. Осы ирригациялық жүйе арқылы аққан су хауыздарға, тұрғын үйлерге жеткізілген. Мұнда «Хан Ордасы», «Шеберлер ауылы», «Тас кеніші», «Қарауыл төбе» секілді орындарға бөлінген. Шығыстық сәулет өнерінің керемет нұсқалары саналатын Қарахан және Дәуітбек кесенелері де осында. Еліміздегі ең ежелгі Шығыс моншасы да осынау киелі мекенде тұрақ тапқан. Анықталғанына 1,5 жарым ғана ғасыр болған әйгілі Ақыртас кешенінің әлі де ашылмаған сыры көп. Айтулы Ақыртас кешенінің әлемдегі тастан қашап жасалған жалғыз мұра екені дәлелденді [1, 146 б.].

Зерттеу ісінің көрсетуі бойынша Ақыртас салынып бітпеген феодал сарайының тозған іргесі болып табылады. Ол төңірегіндегі жерлерге 25-30 километрдей арадан көрініп тұратындай етіліп, тау бөлектеріне салынған. Оның солтүстік фасады далаға қарай созылған кең жазыққа, оңтүстік фасады тау бетіне қаратылған. Шығыс және батыс фасадтары биік тау тізбегінің баурайында бытырап жатқан шоқырлармен ұштасады. Жобасы бойынша ол ішкі кең ауланың төңірегіне топтастыра салынған тұрғын үй, қызмет үйі және шаруашылық үйлердің кешенінен тұрады. Ауланың түкпіріндегі (оңтүстік есік жақтағы) үй Ақыртас иесінің жататын үйі мен қонақ үйі болған. Солтүстік есік жақтағы үйлер қызмет ететін адамдар мен күзетшілерге, бір бөлігі ат қораға арналған болу керек. Су қоймасы бар орталық аула қорған әскерлерінің плацдармы, арнаулы жарлықтарда жариялау орны, немесе діни салттарды атқару мақсатын көздеген адамдардың жиналатын орны болған. Ақыртасқа қарағанда масштабы әлдеқайда кішкентай, тастан жасалған басқа бір осындай құрылыс Қазақстан мен Қарақалпақстан шекарасында бұзылып жатқан ескі орыннан кездеседі. Бұл Білеулі құрылысы. Білеулі керуен сарай болмаса керек, бұл Үстірттің құлама шыңына (Үстірт пен Үргеншінің арасында) орналасқан тас мұнара жүйесіне кіретін әскери қорған болуы ықтимал. Осы болжаудың ыңғайына қарай халық аңыздарында Ақыртас пен Білеуліні салған алыптар туралы әңгіме бар. Ақыртастың аты қазақша малға шөп салатын «тас оттық» деген сөз, олай аталуы бұл құрылысты салған тас блоктар шынында ақырға ұқсайды. Қазіргі кезде салынып бітпеген қабырғаларының сақталған сілемдері 160, 146 және 140 метр шамасындай. Ақыртастың солтүстік фасадының екі бұрышынан 1953 жылы тауып алынған мұнаралардың болуы бұл құрылысты VII-VIII ғасырларға жатқызудың дұрыс екендігін анықтай түседі. Бұл ескерткіштің декорынан тас бетіне салынған геометриялық оюдың фрагменті ғана белгілі.

Ақыртастың салына бастаған кезі, біздің заманымыздың 751 жылында, Талас өлкесінде болған арабтар мен қытай әскерлері арасындағы шешуші шайқасқа дейінгі уақытта болса керек. Осы уақиғадан кейін қорған салынып бітпеген күйінде қала берген. Осы орасан зор құрылысты салуға кіріскен бектің ой-пікірінің батылдығы, масштабының орасан зорлығы, материалдық жабдықтары мен еңбек ресурстарының шамадан тыс молдығы таң қалдырады [2, 4 б.].

1953 жылы осы жерден фундамент астындағы екі метрден гөрі тереңіректең металл құрал-сайманның бір бөлігін тапқан. Сірә, бұл қазу жұмысына қолданылған аспап болса керек. Қабырға қалдықтары қалауын мұқият зерттеудің көрсетуінше тасты ганч ерітіндісімен қалағаны көрінеді. Бұл ганчтың біздің заманымыздың VII-VIII ғасырларында құрылыс ісіне қолданыла басталғанын дәлелдейді. Ақыртастың қабырғаларының мөлшері 40x70 (80) см ірі тас блоктардан қаланған. Бұл сәулетшінің мүлде жаңа құрылыс материалы мен құрылыс ісінде жаңа жұмыс әдістерін енгізуге ұмтылғанын көрсетеді. Сондай – ақ сәулетші конструкцияны жеңілдетуге ұмтылған, бұл үшін ол дөңбек тастарды астау тәрізді қуыстай шауып, біріне бірін жымдастыра қалаған. Бұл фактілер сол кездің өзінде – ақ ірі блок құрылысының басталуына себеп болған сәулетші ақыл-парасатының жаңалығын, оның талабының батылдығын көрсетеді. Ақыртасты зерттеу ісі әлі аяқталған жоқ. Бірақ жаңадан табылған әрбір деректер осы архитектуралық ескерткіш туралы біздің білімімізді тереңдетіп, Қазақстандағы құрылыс ісінің дамуы туралы біздің ұғымымызды ашығырақ суреттейтін материалдармен бізді кеңелте түседі.

Ғалымдардың айғақтауынша ежелгі өркениетіміздің бүгінге жеткен айшықты мұрасы, баға жетпес тарихи жәдігер – Ақыртас қалашығының ауқымы, құрылысының күрделілігі, ондағы су жинақтайтын орындар мен Қырғыз Алатауының Ұзынбұлақ, Қызылқайнар, Саз өзек деп аталатын шатқалдарындағы бұлақтардың бастау – қайнар көзінен су тартатын жер асты құбырларының құрылымдары аумақтағы Қарлұқ қағанатының соңғы, Қарахандар әулеті үстемдік құруының бастапқы кезеңіндегі сәулет өнерінің мүмкіндіктерінен хабардар ететін көрінеді. Мысалы, елімізде қабылданған «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2004 жылы Ақыртаста археологиялық қазба жұмыстары басталған кезде археологтар қалашықтың қабырғасын құрайтын тас блоктарды қалау кезінде лай қоспаның мүлдем қолданылмағандығын анықтаған. Орта ғасырлардағы құрылысшылар жалпы құрылыстың бұрыштары өтуге арналған күрделірек бөліктерінде айрықша формадағы тас блоктарды пайдаланыпты. Бұл ретте, блоктардың бір жақ беті астау немесе бесік түрінде, ал қарама – қарсы жақ беті қиық, шошақ формасында қашалған. Мұның өзі тас блокты өзіне қарама-қайшы пішіндегі басқа блокқа тығыз тереңірек енгізіп кіріктіріп қалауға мүмкіндік туғызған. Сірә, алып құрылысқа қажетті құрылыс материалдарын әзірлеуші шеберлердің тас блоктарды өздеріне қажетті формаға келтіріп өңдегеннен кейінгі оның сырт көрінісі, Азияның орталық бөлігіндегі осынау теңдесі жоқ ғажайып құрылыстың ел аузында «Ақыртас» атануына себепші болса керек [3, 5 б.].

Қырғыз Алатауының баурайындағы Ақыртас кешені жайындағы алғашқы дәйек даос монағы Чань-Чуньнің Самарқандағы Шыңғыс ханмен кездесу үшін Қытайдан шығып, Сайрам арқылы өткен сапары барысы туралы жазып қалдырған деректерден мәлім. Ол Ақыртас кешені туралы «...жол бойында қызыл тастардан тұрғызылған тас қалашыққа тап болдық. Көне дәуірдегі әскери тұрақтың орны бар. Батысында үлкен Аю жұлдыз шоғыры сияқты шашырай орналасқан бейіттер жатыр», деп жазған.

Ресей империясының генералы Черняев Әулиеата өңіріне жасаған жорығы кезінде оның құрамында болған орыс суретшісі М.С. Знаменский 1864 жылы шығыстанушы зерттеушілердің арасында бірінші болып, Ақыртас қалашығы қабырғаларының жалпы панорамасы мен фрагменттерінің кескіндемелерін қағазға түсірген. 1867 жылы тарихи жәдігерді белгілі ориентарист-ғалым П.И. Лерх зерттеп, тас қалашықты құрылысы аяқталмай қалған Будда монастыры ретінде санайтынын білдіреді. Зерттеуші – шығыстанушы Д. Иванов 1885 жылы Ресейдің қазіргі Санкт–Петербург қаласында шығатын «Известия императорского Русского географического общества» деп аталатын журналда жарық көрген ғылыми мақаласында «Ақыртас Түркістандағы ғажайып көне архитектуралық жәдігерлердің бірегейі. Мұндай ғаламат алып құрылысты салуды ойластыру үшін қыруар байлық пен толып жатқан құлдардың болуы шарт. Ондай қадамға бару тек құдыретті әміршінің ғана қолынан келеді», деп жазған. Ақыртас туралы Түркістан әуесқой археологтар үйірмесінің мүшесі, Әулиеата уезінің бастығы В.А. Каллаур да көп зерттеу еңбектерін жазып қалдырған. Шығыстанушы ғалымдардың арасынан бесінші болып Ақыртасқа аяқ басқан академик В.В. Бартольд 1893 жылы тарихи ескерткіштің христиан, соның ішінде кезінде Рим папасы шіркеуден аластап қуғындауға ұшыратқан әрі соның салдарынан біздің дәуіріміздің V-VI ғасырлары аралығында Кіші Азия мен соған шектесетін аумақтардан Орта Азия мен Қазақстанға, сәл кейінірек Алтай мен моңғол үстіртіне қоныс аударған несториан қауымдастығының діни мінәжат ету орны болуы ықтималдығын айтқан.

Тарихи кешен қай кезеңде де ғылыми ортаның басты назарында болды. Танымал археолог, академик А.Н. Бернштам өзі жетекшілік еткен Жетісу археологиялық экспедициясы 1936-1938 жылдар аралығында Талас жазығында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген кезде, Ақыртас қалашығында болады. Сондай-ақ, 1945 жылы Ұлы Отан соғысы аяқталысымен, іле-шала Қазақ КСР министрлер Кеңесі жанындағы сәулет істері жөніндегі экспедициясы тарихи қалашықтың орнында зерттеу жүргізіп, соның нәтижесінде Ақыртастың жоспары жасалады және белгілі сәулетші, КСРО сәулет академиясының корреспондент-мүшесі, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі сәулет басқармасының бастығы Т.К. Бәсенов экспедицияның зерттеу материалдарының негізінде

ғылыми мақала жариялайды. Онда ғалым өзіне дейінгі зерттеушілердің Ақыртасты Будда немесе Несториан монастыры деген болжамдарын теріске шығарып, көне жәдігерді VIII-IX ғасырлар аралығында салынған қамал – сарай деген тұжырымға тоқталғанын айтады. Тағы бір кеңестік шығыстанушы ғалым Л.Ю. Маньковская ескерткіштің жоспарын талдап саралай келе, оны керуен сарай, аралық пункт және алып сауда орталығы деген болжамын ортаға салады. Ориенталист ғалым онда қалашықтың салыну кезеңіне Т.К. Бәсеновтың пікірін қолдайтындығын білдірген. Сондай – ақ, кейбір зерттеушілер сияқты өзінің де Ақыртас пен Ұлы Жібек жолы бойындағы араб жиһанкездері Ибн Хордадбек пен Ибн Кудамның жазбаларында сипатталған Касри – басты бір нысан деп санайтындығын атап көрсеткен.

Еліміз тәуелсіз алғаннан кейінгі кезеңде атап айтқанда, 1997 жылы Париждегі Сорбонна университетінің профессоры Амрст Нордхедж бен екі жас әріптесінің жетілдірілген лазерлік қондырғымен Ақыртас кешенін зерттеуі және 2007 жылы италиялық және бельгиялық ғалымдар Ренато Сала мен Деом Жан Марктің ұшатын арнайы аппаратты пайдаланып, лазерлік камера арқылы Ақыртасты әуеден фотосуретке түсіруі бұрын шығыстану ғылымына беймәлім болып келген көптеген археологиялық мәні бар құндылықтарды ашуға мүмкіндік берген. Бұл ретте, басты табыс ретінде қабырғалардың бұрыштарында дөңгелек пішінді мұнаралардың болғандығы анықталғандығын және негізінде тас тіректері сақталынған колонналары бар үлкен ауланың және кешеннің жалпы орналасуының анағұрлым айқынырақ жоспарының жасалғандығын, сол сияқты, қамалдың аршылып тазаланған іргетасының биіктігі 3,5-4 метрге дейін жететіндігі белгілі болғандығын әрі тарихи кешеннен мұсылмандар діни мінезат рәсімін орындайтын мешіттің орны табылғандығын айтуға болады. Соңғысы бұған дейін Ақыртастың Будда немесе Несториан монастырына қатыстылығы туралы болжамдарды жоққа шығарғандығы және қазақстандық жетекші археолог – ғалымдардың ертедегі қалашық құрылысының VIII ғасырдың ортасынан былай қарайғы кезеңде басталған деген тоқтамға келуіне ықпал еткендігі белгілі [4, 4 б.].

Еліміздің және франциялық ғалымдардың бірлесіп жүргізген зерттеу жұмыстары барысында лазерлік қондырғының көмегімен нақтыланған Ақыртастың орналасуы жоспарының Таяу Шығыстағы Сирия мен Иордания сияқты араб елдеріндегі, сондай-ақ араб халифаларының жазғы резиденциясы болып саналатын Самаррадағы сарайлардың, әсіресе өзінің сән-салтанатымен әлемге әйгілі Каср аль Хайр Тарби сарайының жоспарлануына ұқсастығы Әлкей Марғұлан атындағы археологиялық институттың директоры, белгілі археолог, Ұлттық ғылым академиясының академигі К.Байпақовтың ескерткішті Қарлұқ қағанының жазғы резиденциясы ретінде тұрғызыла бастаған деген ұйғарымға келуіне негіз болған. Оның үстіне осы 1996-1999 жылдар аралығында және республикалық «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында 2004-2006 жылдары Ақыртаста және оның айналасында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған ғибадатхана, ауқымды сауда орталығы, керуен – сарай, бекініс, билеушінің резиденциясы ретіндегі қамал – сарайдан тұратын көне заман ескерткіштері тарихи орынды орта ғасырлық қала нысандарының кешені тұрғысында қарастыруға жол ашып отыр.

Жалпы, ғимарат негізі төрт бөліктен тұрады. Одан басқа шығысы мен батысында біркелкі орналасқан қосымша нысандары тағы бар. Шамада 500 шаршы метр ашық алаң құрылыстың қақ ортасында, ал су толтырылып сақталатын екі тоспа немесе хауз ғимараттың оңтүстігінде шыға беріс бөлігінің алдында қатар жалғасқан. Кіре беріс үлкен қос қақпадан кейін, ұзындығы 18 метр ұзын ені 4 метрлік дәліз басталады. Оң жағы қапталында ауданы $18 \times 13 = 234$ шаршы метр үлкен зал, жалғыз есік, қамалдың келесі екінші бөлігімен қарама-қарсы залдың аулаға шығар жағында үш есік қатар орналасқан. Есіктердің екі жағында қарулы күзетші-сарбаздарға арналып 6 адамға тұратын орын әдейі қалдырып кеткен.

Ақыртастың сырт қабырғалары 2 метр тереңдіктен орналасқан. Мұндағы басты мақсат, жау қамалдың астын қазып кіре алмауын қатаң ескерген. Міне, осыларды сараптай келе айтарымыз, қамалдың қабырғалары қалың, бұзу амалы қиын, су шаймайды, жел мұжымайды, үстінен асып түсе алмайды, биік, астынан қазып кіре алмайды, табаны терең. Іргесіндегі бұлақ суын бөгеп тастаса, жасырын жер асты су құбырын жүргізген. Қысында

катты суықтарда бұлақ қатқанмен су қамалға тоқтаусыз келіп тұрған су құбырларын сақтық жасап, іргесінен емес бұлақтың басынан 3-4 шақырымнан мол судың қатпайтын, табынан тартылған. Күн астында жаз айларында жуынып шайыну үшін, қамал ішінде су толтырылған хауыздармен, мәртебелі: хан-ханзадаларға, олардың жанұясына әдейі арналып тастан ойып ванналар (ақыртас) жасаған. Ғимараттың бас корпусынан басқа қалған бөліктері әлі топырақтан толық аршылған жоқ. Дегенмен, жобасына қарап сипатын толық аңғаруға болады. Оңтүстік бөлігінде орналасқан бұл екі бөліктің кіріп шығар қос қақпасы, одан басқа өздерінше кіріп шығар сыртқы есіктері бар. Ендеше, қамалдың бұл бөлігінде әр-түрлі қызмет атқарып, жалпы шаруашылыққа басшылық ететін тұрғындарға лайық. Құрылыстың кескін-келбеті оның жүргізу амалдарын сараптай отырып, қазақ топырағындағы адамзаттың тым әрідегі жүзеге асырмақ болған, көпсалалы инженерлік құрылыс нысаны деп айтуға болады [5, 12-1366.].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштер Жынтығы. Жамбыл облысы. – Алматы: РМК «ММЕ ҒЗЖИ», 2002. – 364 б.
2. Көшерова Г. Ақыртас кешені //Алаш айнасы. – 2012. – 3 тамыз.
3. Байбосынов К. Ақыртас ғасырлар куәсі: [Жамбыл облысындағы ескерткіш жайлы археологиялық зерттеулер] // Лениншіл жас. – 1978. – 7 қаңтар.
4. Сәтгібайұлы Қ., Мамыт А., Әлібай С. Ақыртас түркі өркениетінің қастерлі қазынасы // Ақ жол. – 2014. – 11 қазан.
5. Шекеев Қ.Ақыртас ақиқаты толық ашылды // Мәдени мұра. – 2013. – 15 сәуір.

К ИСТОРИИ БУКЕЕВСКОЙ ОРДЫ

Елтайев Ж.Н., студент 3 курса факультета

Научный руководитель: д.и.н., профессор Калыш А.Б.

КазНУ имени аль-Фараби

История Букеевской Орды представляет большой исторический интерес. Русские ученые начиная с 20 века изучали Букеевскую Орду с первых же дней образования и собирали весьма ценный материал. Но изучение в основном велось с точки зрения колониальных целей Российской империи, а казахи рассматривались как объект колониальной политики царизма. Связи с этим, почти все факты и материалы, относящиеся к Букеевской орде можно найти только в трудах русских историков, ученых, путешественников, военных людей и в российских архивах.

Например можно назвать некоторых крупных трудов, которые являлись в то время полноценным источником для исследования Букеевской орды: А. Харузин "Киргизы Букеевской орды", Н.В. Ханыкова "О населении киргизских степей, занимаемых Внутреннею и Малою ордами", М. Китгара: "Ставка хана Внутренней киргизской орды", статья А. Еврейнова "Внутренняя, или Букеевская орда"и др [1, с.17-18]. Но эти все исследования не дало полностью раскрытию истории Букеевской орды. И тем самым это дало большой толчок нашим казахским исследователям, историкам полностью изучить этот регион, так как Букеевская степь – часть казахской земли, и что история этого края является одной из составных частей истории нашего народа.

В начале XIX века между Уралом и Волгой, на территории нынешней Западно-Казахстанской области образовалась казахское ханство под названием Букеевская (Внутренняя) орда. Им управляли султаны и ханы. Знаменательную роль в основании этой орды принадлежит султану Букею. И ханство было названо именно по ему имени [2, с. 141]. Султан Букей переговаривая с Царским правительством делал всевозможные действия для облегчения жизни своего народа. Букей хан провел в орде нечто вроде административного деления. Для этого он распределил все кочевья, летние и зимние, между отдельными

родовыми общинами. Каждая община должна была кочевать на том участке, который закреплялся за ней ханом Букеем [2, с. 143].

Закрепление кочевий проводилось ханом через старшин этих общин и устно, и письменно. Он правил Букеевской ордой 14 лет (1801-1815), и сделал немалый вклад в развитии своего ханства [4, с. 90].

После него по устному завещанию Букей хана законным наследником ханской власти в Букеевской Орде провозглашался его родной сын, султан Жангир, а до наступления совершеннолетия султана, управление ханством передано младшему брату Букей хана, султану Шигаю (1815-1824) [3, с. 32]. 24 июня 1824 в г. Уральске состоялся торжественный

ритуал, султан Жангир был объявлен ханом Букеевской Орды [4, с. 91]. С этого момента началась новая эпоха в истории Букеевской Орды, характеризовавшаяся развитием процессов централизации власти и новыми переменами в экономической и социально-культурной жизни Букеевского ханства.

Хан Жангир был образованным человеком, обладал широким мировоззренческим кругом. Он пытался укрепить и усилить ханскую власть в Букеевском ханстве, преобразовал некоторые реформы и определенные изменения в политике, для развития своего ханства.

В 22 года своего правления Жангир-хан открыл в Орде казахско-русскую школу в 1804 г., две мечети, врачебный пункт, аптеку, первое в истории Казахстана казначейство. Это были серьезные реформы с европейским оттенком в казахской степи. Сказалось полученное ханом российское образование, которое само в то время находилось под влиянием Европы. В собственном дворце, имевшем 23 комнаты, Жангир имел богатую библиотеку и оружейную комнату – в духе заморских традиций [2, с. 57].

Поселок, который начинался с дома хана, вырос в ханскую ставку, стал первым центром политико-экономической и культурной жизни Букеевской орды. Сегодня Город Жангира практически восстановлен и стал музейным комплексом. В состав историко-музейного комплекса входит и пантеон памяти из трех мавзолеев Жангир-хана, Даулеткерей (двоюродного брата хана) и Мухамедсалыка Бабаджанова (ученик хана, историк и этнограф) [6, с.2]. Все три мавзолея построены в разных архитектурных стилях. Особо следует сказать о здании ханской мечети. В нем органично сочетаются восточный и европейский стиль. Это не случайно. Жангир-хана считают первым евразийцем, учившим свой народ жить в мире и согласии с людьми других национальностей.

В здании бывшего казначейства сейчас находится историко-краеведческий музей. В зале дореволюционного периода собраны экспонаты XIX века, рассказывающие о времени правления Жангира. Это уникальные документы, фотографии. Кольчуга, колчан и стрелы, седло и упряжь, сабли и кинжалы, старинная домбра и различные этого рода предметы. В гостиной и столовой и мебель, и убранство, и даже посуда - XIX века [6, с.3-4]. Именно так, по мнению ученых, краеведов и историков, жил хан Жангир. Сегодня город Жангира практически восстановлен и стал музейным комплексом.

Начало к созданию этого музея было положено еще в советские годы, т.к. интерес к эпохе Букеевского ханства был всегда. В 1962 г. был создан музей при Урдинской школе, где собрали всего 35 экспонатов.

При хане Жангире площадь лесов составляла 16 тысяч гектаров. Заботясь о сохранении леса, Жангир-хан назначил объездчиков. Вечнозеленый бор – это тоже своеобразный памятник мудрому правителю. Ханская Роща сегодня – часть музейного комплекса и живая память о предках.

С именем Жангир хана связано развитие медицины, судопроизводства, торговли. Как свидетельствуют историки, Букеевское ханство, входившее в состав Российской империи, сохраняло самостоятельность в решении вопросов внутреннего управления и хозяйственного устройства. Это удалось благодаря прозорливости и дипломатическому таланту хана. Своим городом Хан правил, опираясь на местных родоначальников и административную систему России.

В период правления хана Жангира на территории Букеевской Орды стали строиться мечети, было довольно много мусульманских мектебов, практически каждый род, каждое отделение рода имело своего муллу. Укрепление позиций ислама в Букеевской Орде во многом было связано с именем хана Жангира. Известно, что хан Жангир проявил себя как реформатор и преобразователь во многих сферах общественной жизни, в том числе и в религиозной. О его религиозной образованности, знаний языков, мерах по подготовке и увеличению числа религиозно грамотных и просвещенных людей из числа собственно казахов в последнее время говорится во многих работах.

В результате образования Букеевской орды сложились совершенно новые условия жизни для казахов; под влиянием разных факторов и в хозяйстве, и в общественном строе их происходили глубокие перемены. Казахи перешли к оседлости, начали заниматься земледелием. Тесное общение с русским народом благотворно повлияло и на экономику, и на культуру, и на быт казахов. Постепенно разрушилась патриархально-родовая замкнутость казахов, ликвидировалось их хозяйственное однообразие, ускорился процесс перестройки хозяйства на новых, более передовых началах.

В 2001 г. в Западно-Казахстанской области отметили 200-летие Букеевской Орды и 200-летие Жангира, последнего казахского хана. Именно здесь два века назад была положена своеобразная история рассматриваемого региона.

Список литературы:

1. Аспандияров Б. Образование Букеевской Орды и ее ликвидация – Алматы, 2011. – 414 с.
2. Кулькеков М. Букеевской Орде 200 лет. – Алматы, 2001. 2 книга. – 232 с.
3. Кулькеков М. Букеевской Орде 200 лет. – Алматы, 2001. 4 книга. – 214 с.
4. Артыкбаев Ж.О. История Казахстана. – Астана, 2004. – 159 с.
5. История Букеевского ханства. 1801-1852 гг.: Сборник документов и материалов. Сост. Б.Т. Жаналеев, В.А. Иночкин, С.Х. Сагнаева. – Алматы, 2002. – 287 с.
6. Проект Букеевская орда «Мәдени Мұра». 2014. – 4 с.
7. Кулькеков М. Букеевской Орде 200 лет. – Алматы. 2001. 3 книга. – 202 с.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ «АЛТЫНЕМЕЛ» МЕМЛЕКЕТТІК МЕМОРИАЛДЫҚ МУЗЕЙІ

Жумабаева М.Т., М. Боранбай Ә.А.

Ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Шоқан Шыңғысұлы (азан шақырып қойған шын аты – Мұхаммед Ханафия) Уәлиханов 1835 жылдың қараша айында қазіргі Қостанай облысының аумағындағы Құсмұрын бекінісінде дүниеге келіп, қазіргі Алматы облысының аумағындағы Алтынемел кентінің маңында 10 сәуір 1865 жылы қайтыс болған. Шоқан Уәлиханов – қазақтың ұлы ғалымы, шығыстанушы, тарихшы, географ, фольклортанушы, ағартушы және демократ.

Көрнекті қазақ ғалымы, ағартушы-демократ, тарихшы, этнограф Ш.Уәлиханов артына мол ғылыми мұра қалдырды. Ш. Уәлихановтың туғанына 150 жыл толуына орай 1985 жылы қыркүйектің 20-да «Алтынемел» мемлекеттік мемориалдық музейі ашылды. Бұл тамаша ғимараттың архитекторлары Р. Сайдалин, Б. Ибраев, Р. Рүстембековтердің жобасы бойынша салынды. Ғимараттың келісті де ықшам көрінісі Ш. Уәлихановтың өмірі мен ғылыми қызметін жан-жақты баяндайтын музей экспозициясы мен үйлесімді үндестік тапқан. Музейде қазақ халқының Ұлы ұстазының сүйегі жерленген бейітінің жанына тұрғызылған. Музейдің жанына оның ескерткіші орнатылған. Музей архитектурасы халық эпосының символикасы мен үндесе келіп, ертедегі қазақтардың ұғымындағы дүниенің төрт бұрышын меңзейтін, айшықты құралы бар мазар құрылысы тәріздес салынған. Ғимарат

бұрыштарының көлемі әр түрлі, төбеден салбырай төнген басқұрлардың етегі «бақты түйін» деп аталатын түрлі-түсті жіппен өрілген шашаққа жалғасады. Халық ұғымы бойынша дүниенің төрт торабы оның бел ортасында табысады. Аңызда «жеті қабат жер» деген ұғымға сәйкес террасалық шешіммен жасалған музей едені келуші жұрт орталық өзек арқауды айнала отырып, біртіндеп орама іспеттес сатылармен жоғарлай берерліктей етіп салынған [1, 17-18 бб.].

Музейдің ішкі безендірілуі киіз үйді елестетеді. Мұнда халқымыздың эстетикалық мәдинетін қолданудағы композициясы ұғымды шешімін тапқан. Ұлттық дәстүрге сай музей қабырғалары сары қызғылт түспен боялған. Әр түрлі биікте қалқып тұрғандай көрінетін төбенің ақ галышпен салынуы да ғимаратты безендірудің ежелгі тәсілін көрсетеді. Күннің қай мезгілде болмасын, дәл төбеден түсетін мол жарық экспозицияға ғимараттың кез келген бөлігін пайдалануға мүмкіндік туғызады. Залдың ортасында.

Ш. Уәлихановтың ескерткіш-бюсті қойылған. Бюстің авторы –Қазақстан халық мүсіншісі Х. Наурызбаев.

Музейде экспозиция, лекция залдары мен қор қоймасынан тұрады. Көлемі 546 шаршы метр жерді алып жатқан экспозицияны жасауға Москва, Ленинград, Омбы, Алматы, Көкшетау, Фрунзе қалаларының музейлері мен архитеторлары белсене қатысты. Мемлекеттік Эрмитаж бен Ленинградтың этнография музейінен қазақ халқының дәстүрлі мәдинеті мен тұрмысына қатысты бұйымдар, құрал-жабдықтар коллекциясының бір бөлігі келіп түсті. Қазақстан Мемлекеттік орталық музейі, әл-Фараби атындағы ұлттық кітапхана музейге көптеген заттар мен кітаптарды сыйға тартты. Ресей география қоғамы мен Сыртқы істер министрлігінің архивінен ресми құжаттар мен мәліметтердің көшірмесі алынды [2, 6 б.].

Музей ғимаратында Шоқан Уәлиханов өмір сүрген кезеңді сипаттайтын экспозиция орналастырылып, онда ғалымның жеке заттары мен хаттары, құжаттары мен зерттеулері қойылған.

Шоқан Уәлихановтың «Алтынемел» мемориалдық музейінде ғалымның аққан жұлдыздай, өте шыққан қысқа ғұмыры егжей-тегжейлі баяндалады. Ондағы экспозициялар ғалымның өмірін кезең-кезеңімен көз алдымызға келтіреді. Бес бөлімнен тұратын экспозициялық залдардан келушілер атақты ғалым өміріндегі мәлім де беймәлім де фактілермен танысады, Шоқан пайдаланған заттарды, хаттары мен күнделіктерін, оның қаламынан шыққан портреттік және пейзаждық суреттер нобайын көреді.

Музей экспозициясындағы алғашқы бөлімге Шоқан Шыңғысұлының қалыптасу кезеңіндегі, яғни XIX ғасырдағы мәдени және саяси-әлеуметтік ортаны сипаттайтын құжаттар мен бұйымдар қойылған.

Екінші бөлім Шоқанның жастық шағын, Омбы кадет корпусында оқыған кезін, әскери қызметінің бастапқы сатысын, жас Шоқанның орыс демократ зиялыларымен танысар кезін суреттейді. Музейге келушілерге одан әрі Шоқан Уәлихановтың Орта Азия, Оңтүстік Сібір және Қазақстанның географиясы, тарихы мен этнографиясы туралы зерттеулері есептері күнделіктері мен хаттары ұсынылады. Оның ресейлік ғалымдармен, жазушылармен жазысқан хаттары, күнделіктері мен өзге де құжаттары мейлінше ұқыптылықпен жүйеленген. Ең соңғы экспозициялық зал артына зор ғылыми мұра қалдырған Шоқан Уәлихановтың халық жадында қалай сақталып отырғанын әңгімелейді. Мұның қатарында Шоқанға арналған романдар мен повестер, ғылыми зерттеулер, пьесалар, спектакльдер мен фильмдер бар [3, 9-19 бб.].

Шоқанның әкесі Шыңғыс баласын жас кезінен халық ауызындағы аңыз-әңгімелерді жинақтауға тартып, жоғары білімді орыс ғалымдарымен, инженерлерімен пікірлестіруге ұмтылды. Шоқанның рухани тұлға ретінде қалыптасу кезеңі Омбы кадет корпусында өтті. Осы оқу орнында жүріп, ол ориенталист Н.Ф. Костылецкий, тарихшы П.В. Гонсевский, публицист, Қазақстан мен Сібір халықтарының тарихын зерттеуші Н.М. Ядринцев, көрнекті географ Г.Н. Потанин, Н.Ф. Анненский және басқа белгілі тұлғалармен танысады. Кейін оның қатарына С.В. Дуров, П.П. Семенов-Тянь-Шанский, Е. П. Ковалевский, Ф.М.

Достоевский сияқты қазақ даласына жер аударылған жазушылар қосылады. Ф.М. Достоевский жас офицердің талабы мен талантына разы болып, ерекше достық ықылас білдіреді.

Кадет корпусында оқып жүргенде-ақ оның саяхатқа шығуға, «белгісіз Азияның жаңа қырын танытуға» күштарлығы оянған еді. Жас ғалымның арманы орындалды, ол еуропалық ғалымдар үшін беймәлім орындарды ашып қана қоймай, белгісіз Азия туралы алғашқы ғылыми деректерді жазып шықты. Қауіп-қатерге толы Қашқария сапарынан кейін ол ержүрек саяхатшы ретінде әлемге танылды, Ыстықкөл немесе Құлжа сапарынан кейін ол тек географ, экономист, этнограф қана емес, сонымен қатар, туған халқының тағдыры айрықша алаңдататын өркениеттер тоғысында тұрған адам ретінде соңына мол мұра қалдырды [4, 6-12 бб.].

Ш. Уәлихановтың 1858-1859 жылдары Шығыс Түркістанға жасаған қатерлі саяхаты оның есімін дүние жүзіне әйгілі етті. Ш. Уәлиханов өзінің достары мен ғылым саласындағы әріптестерінің үмітін толық ақтады. Бұл шын мәнінде ерлік еді. Ғылыми ізденістердің нәтижесі оның «Алты шаһардың немесе Қытайдың Нан-лу провинциясының (Кіші Бұқараның) шығыстағы алты қаласының жайы туралы 1858-1859 жылдары» іргелі зерттеуінде жарияланды. Ғалымның осындай зерттеулері де музейінде сақтаулы. Семей қаласында өткізілген Мұхтар Әуезовтың 100 жылдығына байланысты халықаралық конференцияға қатысып Семейдегі музейлерден Абайға және Достоевскийге байланысты қолжазбалар, фотоқұжаттар алып музей қорына толықтыру үстінде. Ф.Достоевскийдің әдеби мемориалдық музейі Ф. Достоевскийдің Ш. Уәлихановқа жазған хатының көшірмесін табыс етті. «Алтынемел жотасы-тарихи өлке» атты тақырыппен өлке тарихы туралы деректер жинастырылуда. Шанханай, Матай, Қоянкөз, Тезек төре бабаларымыз туралы жергілікті халықтан деректер жинастырылды [5, 69-71 бб.].

Музейге кіре берісте қойылған тас мүсіндер ежелгі қарапайым көркемөнер туындысы болып есептеледі. Мұнда жауынгер жасақтардың мүсіндері кездеседі. Музейге Шоқанның өз заттары қару-жарақтары, ер-тоқым, өзі жасаған карталар мен саяхатта болғанда салған графика мен көркемсурет жұмыстары, халық көлөнер туындыларының коллекциялары қойылған. Экспонаттар ішіндегі ұлттық музыка аспаптары Ш.Уәлихановтың қазақ аңыз, әндеріне деген сүйіспеншілігін көрсетеді. Сондықтан да музейді жасаушылар бәрін де жоғары талғампаздық тұрғысында, көркем эстетикалық деңгейде жасауға тырысқан. Шоқанның әкесі Шыңғыс Уәлихановтың өз қолымен жинастырылған тұрмыстық құрал жабдықтары мен этнографиясы кезінде Петербургтың орыс география қоғамына тапсырылғаны белгілі. Кейіннен солардың біразы орыс музейлеріне уақытша әкелінді. Сол жәдігерлердің ішінде жазғы және қысқы жамылғыш халаттар, ерлердің тері шалбары сақталған. Сонымен қатар Шоқанның тұтынған заттары қойылған. Солардың ішінде барша белбеуі, мыстан істелінген табақ, шай қасық, қарындасының басына тартқан орамалы, бұрыш ұнтақтайтын қол дирменше бар. Музейде Шоқын Уәлихановтың досы, әрі ұстазы Семенов Тянь-Шанскийдің өмірін суреттейтін витринаны көруге болады. Кезінде ол Қашқария экспедициясын инициаторы болған. Мұнда күнделіктер, қолжазбалар, тау жыныстарының тастары мен минералдары қойылған. Оны ғалым Қашқария сапарында жинастырып қайтқан болатын [6].

Музейде Шоқан Уәлихановтың қандай әлеуметтік, мәдени және саяси ортада өсіп, қалай қалыптасқаны Омбыда кадет корпусында білім алғаны, әскери қызметін қалай бастағаны, орыс зиялыларымен қалай танысқаны, оның ғылыми мұрасы, әдеби сурет пен кинодағы бейнелері туралы деректермен танысуға болады. Онда Шоқан Уәлихановтың орыс жазушысы Федор Достоевскиймен таныстығынан сыр шертетін экспозицияның бір бөлігі көрсетілген. Музей іргесіндегі төбеде мүсінші Июлина Рукавишников пен сәулетші Николай Миловидов жасаған Шоқан Уәлихановтың ескерткіші тұр. Шоқан Уәлиханов зираты музейден екі километрдей жерде орналасқан. Тарихшылар деректері бойынша Шоқан өмірінің соңғы жылдарын осы аймаққа белгілі аға сұлтан Тезек төренің ауылында өткізген және оның жақын тусы (кейбірелер тіпті қызы деп атайды) Айсараға үйленген. Әуелі Тезек

төре зираты саман кірпіштен салдыртқан. Маңдайшасына тақтайша орнатып, оған «Орта жүздің ханы, Шыңғысханның ұрпағы Абылайханұлы –Уәли, Уәлидің ұлы –Шыңғыс, Шыңғыстың ұлы –Шоқан» , -деп жазғызып, соңына араб тілінде Құран аяттарынан үзінділер келтірілген. Арада төрт жыл өткенде зиратты күйдірілген кірпіштен қайта көтеріп, айналасынан саманнан қоршау тұрғызылған. Шоқан зиратынның бастапқы түрін қағаз бетіне түсірген досы, орыс саяхатшысы және зерттеуші Григорий Потанин. «Алтынемел» мемориалдық музей кешенінде Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Константин Кауфманның өз қаржысына мәрмәр тастан жасатқызған құлпытасы бар. Құлпытасты әзірлеу он жылға созылды. Оны 1881 жылы орнатқан. Құлпытас тарихын зерттеген Алматылық өлкетанушы Николай Ивлев ондағы жазуды Польшадағы көтеріліске қатысқаны үшін Верный бекінісіне жер аударылған поляк ақсүйегі Леопольд Ластовский қашап жазғаны анықталды. Уақыт өте келе Шоқан Уәлихановтың бейіті де назардан тыс қалып, ұмыт бола бастаған. 1906 жылы газетте жарияланған куәгер әңгімесінде зират басында тек балшықтан соғылған қоршауы қалып, мазардың өзі толық қирап-бүлінгені айтылған. Кейінірек белгісіз біреу зират басындағы мәрмәр тасты да алмақ болған, оның құлпытас бетіндегі шапқы мен балға іздерінен байқауға болады. 1989 жылы мәрмәр құлпытас «Алтынемел» мемориалдық музейіне қойылып зират басына оның көшірмесі орнатылған. 1948 жылы Алматыдан келген археологиялық экспедиция зерттеген Шоқан Уәлихановтың зираты екінші рет ашылды. Қазіргі зираттың үстінде алқызыл граниттен биіктігі бес метрobelisk тұр. Дінмұхамед Қонаев естелігінде былай деп жазған: «Панфиловтан келе жатып Шоқан Уәлихановтың зиратына соқтық. Оны қарап шыққан соң Алтын емел шатқалында жерленген Шоқан бейіт басына ескерткіш орнату керек деп шештік. Қысқа мерзімде жоба әзір болды. Ескерткіш тұрғызу 24 рубль бөлінді. Ескерткіш 1958 жылы тұрғызылды».Obelisk саяхатты білдіретін глобус жартышар түрінде жасалған. Оның бетінде Шоқан Уәлихановтың қолдан құйылған келбеті бейнеленген. Аяқ жағында жазу жазылған мәрмәр тақтайша орнатылған. Зират қоршауының ішінде Шоқанның туыстары да жерленген [6].

Қорытындылай келе Шоқан Уәлиханов қалдырған ғасырлар бойы маңызын жоймайтын тағылымы мол сарқылмас бай қазынасын насихаттап, Шоқан заманындағы саяси-әлеуметтік, тарихи, мәдени мәселелер бойынша баяндама жасап, ойларымен бөлісті. Тарих-өткенің әділ сыншысы екені анық. Бүгін міне өшкеніміз тіріліп, тәуелсіз ел атанғанымызға 25 жыл болған тұста кешегімізді ойға алып, оның беттерін парактап жас ұрпаққа танымды тәрбие беру, басқа сала мамандарымен бірігіп ойлы шаралр өткізу музей қызметкерлернің қызыметі. Ғалым өмірі ұрпаққа ұлағат, жаңа істердің толыққанды алға жылжуына жолбасшы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбішева С. Алтынемел музейі Шоқан шежіресінен сыр шертеді // Қазақстан музейлері = Музей Казахстана. – 2006. – №8. – 17-18 бб.
2. Байжан К. Алтынемел Шоқан музейі // Егемен Қазақстан. – 2008. – 25 маусым.
3. Шоқанның өмірі мен қызметі // Ш.Ш. Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы. – I-том. – Алматы: Толағай групп, 2010.
4. Уәлиханов Ш.Ш. Қашғарға сапар ұйымдастыру туралы жазбалар // Ш.Ш. Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы. – III-том. – Алматы: Толағай групп, 2010.
5. Шоқан естеліктері // Ш.Ш. Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы. –III-том. – Алматы: Толағай групп, 2010.
6. Азаров А. Мемориал Шокана Уалиханова www.azattyq.org/a/memorial-chokana-valikhanova/27691206.html (23.04. 2016 г)

**ЖАЙЫҚ БЕКТҰРОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АБЫЛАЙ МЕН
КЕНЕСАРЫ БЕЙНЕЛЕРІ (Қарағанды облыстық мемлекеттік мұрағатындары жеке
қорындағы деректер бойынша)**

Жумадилова Қ.А

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Өскембаев Қ.С

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ

Әр аймақтағы жергілікті халық аңыз етіп айтқанмен, кешегінің қариялары келместің көшіне ілесіп, қатары сиреп, көзден бұлбұл ұшқан сайын, артында жоқтаушысы, іздеушісі жоқтарының есімдері көп жағдайда ел жадынан жоғала бастайды. Тарих беттеріне үнілсек Кенесары хан туралы аз жазылған жоқ. Демек қызыл қынапты қылыш асынған хан Кене болашақ ұрпақтың есінде мәңгі сақталмағы сөзсіз. «Хан сүйегін іздестіру» жорығы аясынан бастап хан Кененің мылтығы мен сауыты жөнінде келелі әңгімелер, мақалалар зерттеулер сан ғылыми жұмыстардың, ізденістердің тақырыбына өзек болды. Әлі де зерттелуде, зерттеле де бермек.

Өмір дүбіріне сергектікпен қарап, ой еңбегі мен дене еңбегін қатар шынықтырған Жайық Бектұров атамyzдың көргені көп, тоқығаны мол жан. Кенесарыдан бастап Қазақстанның ұлт зиялыларының, көрнекті қайраткерлерінің өмір жолдарын жаңа ұрпаққа республикамызда ең алдыңғылардың бірі болып жазған журналист, жазушы Ж.К.Бектұров.

«Кенесары керуенінде» деген очеркінде Ж.Кәгенұлы өзінің балалық шағынан естіп өскен естеліктерін қалдырған. Біз құжаттарды ықшамдап осы мақалада бермекпіз. Онда: «...Абылайхан, оның балалары Досан, Шама, Қасым төрелер, немерелері Шыңғыс, Кенесары менің құлағымда, зердеме бала жастан бар адамдар. Бұған себеп көп: Мен туған Ақмола мен Бурабай арасы Абылайдың, оның арғы- бергі ұрпақтарының қоныс мекендері бізге жақын. Сонан да бұл әйгілі әулеттің шежіресі, аңызы біздің құлағымызға бала күнімізден-ақ көп шалынды.»[1] деген.

Кенесары Қасымұлы 1802 жылы Көкшетау өңірінде дүниеге келген. Ордасын Көкшетауға тіккен Абылай ханның отыз ұлы болған. Абылайдың әйелі Қалмақ ханы Қалдан-Сереннің туысы - Хошу мерген ноянның қызы Топыш ханымнан: Қамбар мен Қасым сұлтан туады. Кенесары Қасым сұлтанның бәйбішесі Айкүмістен: Саржан, Есенгелді, Көшек, Ағатай, Бопай мен бірге 6 алты ағайынды болып туған. Ал Кенесарының інісі Наурызбай Қасым сұлтанның екінші әйелінен өмірге келген. [5]

Кенесарының туған жері Көкше жайлы Ж.Бектұровтың «Ленин туы» деп аталатын газетте «Жақсы жолда» деген мақаласынан көре аламыз. Жайық Кәгенұлы Көкше жайлы Ғабдоллаға (Жайық Бектұровтың анасының өгей бауыры[1]) айтқан әңгімесінде былай деген: «... Сырт жақта Абылай қара жолы қалып барады. Бұл жол бойында біздің атамyz Қазы батырдың қара обасы жатыр. Оның еңісінде Абылай ханның сұлу Өрес ханымының сүйегі жатыр. Бұл еңісті жұрт ертеден «Ханым сүйегі» деп атайды.

-Өрес ханымның сұлу екенін сіз қайдан білесіз? Деп Ғабдолла мені қағытқан болды.

-Неге білмеймін! Абылайхан әр жұрттан он екі әйел алған. Қырық қыздың, отыз ұлдың әкесі болған. Ендеше ол Алатау мен Оралтау арасында, Түркістан мен Қызылжардың арасында қалың әскермен жортып жүргенде, қасына ең сұлу ханымын алмай, сол он екі әйелдің бірін ертіп жүрді дейсің бе? - деймін. Көкшетау ақындары Абылайға елімізден жеті әйел әпердік десе де ханның көп әйелінің біреуі ғана қазақ қызы, өзгесінің бәрі қарақалпақ, қалмақ, қырғыз, өзбек, естек елдерінің қыздары. Ел мен елді жауластырмайын деп әр жұрттан қыз алған екен. Ендеше осы жол үстінде кенеттен қайтыс болған ханымды өрес сұлу десек, қателеспейміз, -деп мен өз жорамалымды айттым.» [2]

Ғабдолла ағасымен біразға дейін сөз таластырғанымен артынша аға сөзін сөйлейді. Оған себеп жетерлік еді. Көкшедей сұлу жерде, әрбір шоғы, тоғайы сынсып тұрған аймақта ақындардың, әншілердің көп болуы табиғи заңды ғой. Өнерпаздар осындай жерде тұмағанда қандай жерде туады. Жазушы одан сайын інісіне ой салғандай арғы- бергі аңыз-ертегілерді айта береді. Сол мезетте ол інісіне: «...Ғабдолла, Абылайханның қонысты осы Көкше жақтан

неге алғанын білесің бе?» [2] деп сұрақ қойып оған өзі жауап қатты. «...Абылай қыр елінен қоныс алмапты. Тауы да, жауы да, дауы да, желі де, шөлі де көп ел екен. Сондықтан жері жайлы, елі момын Көкшеден қоныс аламын» депті деп үлкендер тегін айтпаса керек деймін.» Әлбетте, ғажайып әсерге бөлер сұлулық саясы – көгілдір Көкшенің тамаша табиғаты өз бояуын есте жоғалтпақ емес.

Көркем келбет Арқаның көк моншағы Көкшетау мен Ақмола облысына қарайтын Сәуле ауылының маңы. Тұмса табиғат. Түгін тартсаң, майы шыққан жер. Бұл тал-терегі, шоқысы керемет мекеннің ғажайы Абылайдың табаны тиген, тұлпарының ізі қалған жер. Бұл жолды бүгінде дана қазақ «Абылайдың қара жолы деп атайды». Көрген куәләрдің айтуынша қара жол әлі сайрап жатыр. Қалың жасағын ертіп, хан Абылай бұл жермен талай өткен. Жайық Бектуров осы Абылайдың қара жолы жайлы да естеліктерінде атап өткен. Очеркте «Менің өз ауылымның үстінде Абылайдың қара жолы өтеді. Бұл жолдың әр тұстағы үзіктері әлі де өшкен жоқ. Біздің өз үйіміз осы жолмен өзіміздің әйгілі ата-баба жерлеріміз Қамсақты-Маылыкөпе, Қарамай қайнақта, Жал, Ойнақшоқ, Торайғыр, Құнанқой, Отынағаш, Жалқызыл, Бұлақ, Жағалтай, Қайыңды-қарағайлы сұлу қойнаулардың егін, шөбін кешегі 1928 жылға дейін Қызылағаштағы қыстауымызға осы жолмен тасушы едік.» деп жазады[2]

Очеркте [1] тек Абылай жайыда ғана емес, әлбетте Кенесарының әкесі Қасым жайлы да сөз болған. Соған тоқтала кетсем.

«...Айтпақшы Абылай қоныс тепкен деп шамалайтын тұста аттары орысша бұрмаланып жазылса да, арғы түбірі ұқсап тұрған Моншақты, Жыланды дейтін таулар да бар. Міне Абылайдың бір кездегі біраз уақыт қонысы, оның ханымының зираты, әйгілі қара жолы өз ауылымыздың үстінен өтетін болғандықтан да Абылай ханның ертегідей әңгіме-хикаясы бізге өз ауылымыздың шежіресіндей естілетін еді. Оның үстіне Кенесарының әкесі Қасым ханды біздің үлкендеріміз «Қалмақ қызынан туған, ол анасының жатырынан қан шенгелдеп туыпты» десіп отыратын. Міне осы атақты Қасым төре әлгі Талқора бойындағы сұлу орманды қонысты алмақ болыпты, бірақ, ілгері қалың Керей елі өз ішінде патша үкіметінің тайный советнигі атақты Көшенұлы Тұрлыбекі бар Қасымға бұл жерді бермепті. Бұл манда Керей ішіндегі Төре тұқымының болмауы да осыдан деседі. Тұрлыбек мықты кісі болыпты, оның әлгі атағы сол кезде генерал-лейтенантқа тең екен. Оның маңында көшегі Мәтідәулен, Құндақ, Жүкен, Паң-Нұрмағамбет тәрізді белді адамдар да болыпты. [1]

Абылай мен оның баласы Қасым жазушыға осылайша таныс болған соң Кенесары беймәлім болып қалуы мүмкін емес. Естеліктерінде анасының өгей інілері Ғабдолла мен Тәжен әнші, домбырашы жігіттер екенін айтып, сол естіген бір қисасын: «Ғабдолла домбыраға қосылып «Ханшайым-Наурызбай» қисасын жақсы айтатын еді. Сонда жабықтан ханшайымға көзі түсіп, сұлу ханшайым Кененің көзі тиіп өледі делінетін еді...» [1]-деп еске алады.

«Кенесары керуенінде» очеркіндегі естелігінде: «XIX ғасырдың орта кезінде туып, мен 10 жасқа келгенде дүние салған үлкен әкем Шәшкешік Бектұр ақсақал Шынысты, Сұлтанғазыны төрелерді көп көрген. Өзі жастайынан жортуыл адам еді. Ол кісі әйелді де арамыз без күз шақырымдай қыр елі Қорғалжын сыртындағы қара қойын-Қашырлыдағы елден алыпты. Сол кезде ме, Атбасарда ма, дәл айда екені белгісіз, Бектұр ақсақал Кенесараның Сыздығын да көріпті, екі иығына екі кісі мінердей адам еді деуші еді. Тек біздің көзімізге осы күні түсіп жүрген Сыздықтың суреті бұл сөзге онша сай еместей. Не біздің үлкендеріміз Сыздықтың суретін жасаушылар оның тек бет әлпетін ғана сипаттаған болуы керек.» [1] деп өз атасының айтқандары бойынша Кенесараның ұлы Сыздық[13] жайында да мәліметтерді атап өткен.

Жоғарыда Кенесары жайындағы еңбектердің аз жазылмағандығын атап өткен болатынбыз. Бұған тағы дәлел ретінде Ж.Бектуров еңбектері. Дүниеге қазақ перзенті болып туып, адамзат перзенті болып аттанған Ж.К.Бектуров тағдыры – талай ақиқатқа қапысыз көз жеткізетін тағылым мектебі. Заманмен бірге тебіреніп, мәңгілікпен үндесе білудің жарқын өнегесі. Хан Кенені зерттеушілердің еңбегін назарынан тыс қалдырмаған. Соған тоқтала кетсек:

«...Бері келе С.Сейфуллиннің «Көкшетау» дастанын оқып Абылай заманының аңызына қызықтық одан бұрын бізге ауыз-екі жеткен Мағжан ақынның «Батыр Баянның», «Оқ жетпесін» қызыға жаттадық. Осының бәрі бізді Абылай, Кенесары дәуіріне ынтықтырды. Ақыры 1934 жылы Алматыда М.Әуезовтың «Хан Кене» пьесасының байқауында болдым... «Хан Кенеің»байқауынан кейін С.Сейфуллин мен Ғ.Мүсірепов «Сатсиалды Қазақстан» газетіне екеуі екі бөлек мақала жазды. Ғ.Мүсіреповтың мақаласы шағын, Сәкен ағамыздың мақаласы көлемді еді. Қазір бұлардың егжей-тегжейі есімде жоқ. Ал жалпы С.Сейфуллин Абылай әулетін, әсіресе Қасым мен Кенесарыны ұнатпайтыны сол мақаладан да айқын көрініп еді. С.Сейфуллиннің бұл мақаласы әзірше жазушының томдарына кіре қойған жоқ. Ал Ғ.Мүсіреповтың сол шағынырақ мақаласы елуінші жылдары Кенесары жайлы айтыс-тартыс болғанда Кенесарыға қарсы құрал дерек ретінде біраз ауызға алынды. [1].

Кеңестік қысым мен тыйым, шектеулер нәтижесінде ұдайы айтар ой мен сөзге тұсам салынды. Бұл тұсамға бағынбаймын дегендердің көрер күні белгілі. Таразының бір басында ұлт идеясы,жұрт қамы тұрса, ал бір басында жеке бастың қамы тұрған заман болған. Көкірегінде қыжыл болып, хан Кенені сағынып жүрген Ж.Бектуров І.Есенберлиннің «Қаһар» романы жарық көргенде Қарағанды газетіне көлемді рецензия бастырған. Сол рецензия жайында: «...Көп қысқартылып шықты, қазақ баспасөзінің тым қырағы кезі ғой содан кейін қазақ тілін өркендетуге байланысты Ғ.Мүсірепов ағамыздың «Социалистік Қазақстанда» бір көлемді мақаласы басылды. Мұнда көрнекті жазушымыз тікелей болмағанымен жанамалап кенесарыға байланысты Есенберлинді сынады, ол тіпті «Ұлпан» атты белгілі көркем туындысында да Кенесарыны кемітті. Мен міне сол кезде «Социалистік Қазақстанға» Ғ.Мүсіреповке, І.Есенберлинге өзімше жауап бердім. Тек өзім түрмеден шығып, ақталғаннан кейін өзіме қол ұшын беріп, жазушылар Одағы Қарағанды облыс аралық бөлімшесін басқартып, ықылас білдірген соң әрі ұялып, әрі тайсақтап, бұл хатымды Ғабене жібермей, ықшамдалған нұсқасын І.Есенберлинге жолдадым. Ақыры осы беріде бұл хаттың толығырақ нұсқасын мұнда да біраз қысқартып Кенесары туралы «Дерек пен дәлел» атты көлемді мақалама кіріспе ретінде «Орталық Қазақстанда» бастырдым. Бұл мақала мен хат едәуір ықшамдалынып одан кейін «Жұлдыз» журналында басылды. 1992 жылы болар Алматыда осы журналдың редакторы Мұқтар Мағауинмен сөйлесіп отырғанымда бұл ініміз маған: «Ғабитке неге қатты сын айтқыздыңыздар?» деп бір жігіттер күңкілдеді, мен оларға «Кенесары үшін М.Әуезовты да құрбан етуге бармын дедім» деді. Бұл дәлме-дәл келтіріп отырған сөзім.»-деген.

1870 және 1871 жылдары «Вестник Европы» [4] журналының үш номерінде шыққан Орынбордың қала бастығы Н.Середаның[4]«Қазақ сұлтаны Кенесары Қасымовтың көтерілісі» (Бунт киргизского султана Кенесары Касимова. (1838-1847 гг.)) атты ұзақ очеркін көшіріп алған еді. [1] Ол очерктерге тоқтала кетсек:

1. «Қазақ сұлтаны Кенесары Қасымовтың көтерілісі» (Бунт киргизского султана Кенесары Касимова. (1838-1847 гг.)) 1870 жылғы басылымда. [6]
2. «Қазақ сұлтаны Кенесары Қасымовтың көтерілісі» (Бунт киргизского султана Кенесары Касимова. (1838-1847 гг.)) 1870 жылғы басылымда. [7]
3. «Қазақ сұлтаны Кенесары Қасымовтың көтерілісі» (Бунт киргизского султана Кенесары Касимова. (1838-1847 гг.)) 1871 жылғы басылымда. [8]

Оны кезінде ғылым докторы, әрі әдебиетші Е.А.Букетовке, өзгеде бірер адамдарға берген болатын. Ақыры сол тарихи очеркті Қарағандының облыстық орысша және қазақша екі газетіне де түп нұсқасында жариялап, Кенесары көтерілісі туралы екі тілде де очерк бастырған.[12]

Тарих ғылымдарының докторы (1946 жылы), профессор, Қазақ КСР ғылым академиясының корреспондент мүшесі Ермұхан Бекмахановтың "XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан".[9] атты монографиясы хан Кененің көтерілісін зерттеушілер үшін үстел кредосына айналса, қазақстандық тарихшылардың ойлары бір жерден шығушы еді деген ойымыз бар. Ж.Кәгенұлы өзінің үзеңгілес, дәмдес, дидарлас досы Е.Бекмахановпен кездескен сәттерін және еңбектерін бағалайтынын өз сөздерінде қоса айтып отырған. Мысал

келтіре өтсем: «...Өзім лагерьден оралғанша тарихшы Е.Бекмахановты және оның Қазақстан тарихы жайлы кітабын білмеуші едім. Бұл кісінің өзін елуінші жылдардың екінші жартысына қарай, Кенесарының жаласынан сотталып, Алматыға қайтып оралғанан кейін ғана бірінші рет көрдім. Бұл танысуымыз әлдеқалай болды. Алматының Гоголь және Комунистік көшелері мүйісінде жазғы ыстықта жүріп көше сыраханасының алдында тізіліп кезекте тұрды. Басқа жұмысы жоқтай бір милиционер бізді тәртіпке шақырып, кезегімізді тексере бастады. Осыған кейіген бір сақа жігіт ашуланып милиционерді жұдырықтай жаздады «Көргенде осы сендерден-ақ көрдік қой» деп, «қайда барсақ та соңымыздан қалмайсыңдар»деп милиционерге бас салғысы келді. Қасымда әдебиетші, өзі де мен сықылды жанада ғана ауызы көкке шала тие бастаған жолдасым С.Талжанов: «Ереке қойыңыз бұларға тек ілік керек, әне тиіскелі тұр деп ана жігітті тоқтатты. Сөйтсем, бұл жігіт лагерьден жаңадан ғана босап қайтқан атақты тарихшымыз Ермұхан Бекмаханов құрбымыз екен. Содан былай Ерекенмен оқта-текте кездесіп жүрдік. Ол көп қысымнан кейін бұрынғы райынан қайтқандай болып, қайтадан жаңа кітап жазды. Мұның бәрі заманның ен- таңбасы ғой.

Е.Бекмахановтың кітабына дейін Кенесары жайлы ілгері ештеңе оқымаған біздер қазақтың ержүрек көсемі кенесарыны тек көңілімен, ел аузындағы аңызбен ғана түсінетінбіз ғой» Ол тұста Е.Смирновтың кітабы барын естігенбіз, бірақ оны да оқи қойғамыз жоқтығын, ал Н.Середаның еңбегін атымен естіген емеспіз. Осы беріректе Бурабайда Кенесары үңгіріне барып жүрдім. Кенесарыны қазақ халқының, орыс жұртшылығының жауы деп айғайлағанда, ол өзі бір кезде патша әскерінен тығылып паналаған, мықтағанда оншақты-ақ адам сиятын тастың бір қуысында қоянжүрек қорқақтар халықтан Кенесарының аяқ басқан жерін жасырып, үңгірдің ауызын бекітіп тастаған. Міне осы үңгірдің ауызы қайта ашылғаннан кейін мен осы беріде «Үңгірдің күмбірі» деп біраз өлең, әрқилы естелік іспеттес сөз жаздым...»[1].

Иә, кеңестік жазалау идеологиясы атқарған ісінді ғана емес, ойлаған ойынды да жазаға тартуға бағытталды. Қазақ халқы тарихының даулы мәселесі болып келген Кенесары қозғалысына көзқарасының сол кезде көп түншықтырылғаны мәлім. Бекмаханов ісі оған дәлел. Жаппай науқан 1951 жылдың 11-12 наурызы күндері Қазақ ССР Ғылым академиясының тарих институтында басталды. Онда «Правда» газетіндегі мақала толықтай мақұлданып, Кенесары және тарихшы Е.Бекмаханов «қазақ халқының жауы» болып жарияланды. А.Черниченко оның есебін «Правданың» бас редакторына жіберді, ал ол 13-наурыз күні Ильичевтің ілеспесімен Сусловқа жеткізіліпті. Сусыманың мазмұны мынадай: «Правданың» мақаласын талқылауға арналған Қазақ ССР Ғылым академиясының тарих институтының жабық партия жиналысы екі күнге созылды. Жиналысқа 30 адам қатысты. Жарыссөзде 11 коммунист сөйледі. Онда кеңейтілген қаулы қабылданды. «Правданың» мақаласы өте дұрыс деп табылды. Газеттің жарияланымы «Правданың» Қазақстан ғылымының дамуынан жасалған қамқорлық деп бағаланды. Қаулының әшкерелеуші бөлімінде: Кенесары қозғалысын феодалдық-реакциялық, монархиялық қозғалыс. Кітап авторы Бекмаханов – буржуазияшыл-ұлтшыл, троцкишіл Варшавскиймен ауыз жаласқан, екеуі бірігіп идеология майданына зиянкестік келтіріп отыр – деп бағаланды.[3] Бұл жайында айтылар ойлар мен толғаныстар көп.

«... Әрине бұл кезде мен К.Степняктың- Ә.Бөкейхановтың Кенесары өлімі жайлы 1923 Ташкентте басылып шыққан шағын кітабынан ешбір хабарым да жоқ. Тіпті жоғарыда аңғартқанымдай, ол тұста біздің қолымызда Кенесары қозғалысы жайлы ешқандай нақты тарихи дерек атымен жоқ. Мұндай деректі өзім білетін біздің тұстарымыздан іздестіргенді көргенім де жоқ, тіпті бұған біздің ұрпақтың ойы да, мүмкіндігі де болған жоқ.» [1] деп жоғарыда айтқан сөздерімді дәлелдей түсетіндей. Ж.Кәгенұлының айтып отырған еңбегі Әлихан Бөкейханның «Таңдамалысы» [10] Онда хан Кененің туыстас қара қырғыздардың қолынан қаза табуы, сый-сыяпат, кек үшін азаптап өлтіріп, басын алғандығы жайлы жазылған. Сан мыңдаған қарапайым қазақтың көкейінде жүрген «Кенесарының басы» мәселесі. Кенесарының өмір жолындағы қыйындықтар секілді, басын елге қайтару

мәселесінде де қыйындықтар тууда. Эрмижадың төңірегіндегі зерттеуде қыйындықтар тағы бар. Қысқасы Хан Кененің бас сүйегін елге қайтару уақыт еншісіне қала бермек. Осы орайда қолда бар дерекке көз жүгіртсем тақырыбымның мәнін ашуда өзек болған жазушы Жайық Бектуров жазбаларындағы мәліметтерді айтып өтсем:

«... Е.Бекмаханотың еңбектерінен, берірек келе өзім іздестіріп тапқан түпнұсқалардан кездестірген деректерім болмаса, ол уақытта Кенесары жайлы мағұлматым жоққа тән еді. Бірақ сөйтсе де кенесарының бас сүйегін ертеде Омбыға жіберілгенін, оны кезінде Кенесарыны көп қудалаған Батыс-Сібір генерал-губернаторы П.Д.Горчаковқа қырғыз манаптарының сұлыққа тартқанын естуші едім. Ал К. Степняктық профессор Поливанов пен доктор Х.Досмұхамедовтың редакциясымен шыққан 1923 жылғы кітабына князь Горчаковтың Қапал қаласына келіп, Кенесарының азаптан өлтірілгенін оның бас сүйегіне қарап біліп, қырғыз манаптарының бірінің өкілі Қ.Әлібековке патша атынан күміс медаль бергенін, Кенесарының бас сүйегін оның «Қылмыстық ісіне» тіркеп Омбыға алдырғанын нақты деректерден кейін білдім. Сөйтсе де, халық қаһарманы, ұлт көсемі Кенесары батырдың бас сүйегінің Омбы өлкетану музейінде кешегі елуінші жылдарға дейін сақталып келгенін нақты көрген кісілердің бірі осы күнгі белгілі басшы қызметкер Сауық Тәкежановтың ағасы Әмір Тәкежановтен өзім лагерьден келген соң да ауыз-екі естідім. Ә.Тәкежанов өзінің диссертациясына дерек іздестіре жүріп Кененің басын Омбыдан көріпті. Тек не керек соның артынша елуінші жылдардың бас кезінде Кенесары туралы айғай-шу шыққанда Ә.Тәкежанов та Кенесарыға шабуыл жасағандар тобында болып кетсе керек. Кененің бас сүйегі ендігі бір алып-қашты лақапта Ленинградтың Эрмижаына апарылғандай. Кім біледі бұл рас та шығар. Ұлан байтақ қазақ даласынан мұнда не апарылмады? Ахмет Яссауидің Түркістандағы қазаны да, Ұлытаудың Алтыншоқысынан Ақсақ Темір орнатқан белгі тас та апарылды. І.Есенберлиннің «Қаһар» романында Кенекемнің бас сүйегі сол Эрмижада дегендей емеуірін болуы тегін де емес шығар. Біздің әлі іздемеген құнды заттарымыз, байлықтарымыз аз емес қой.»[1]

Осы Ж.К.Бектуров еңбектерін талдау барысында мынадай ұсыныс білдіргім келеді.

1. Мұрағат құжаттарын мүмкіндік болса жарыққа шығару. Себебі Ж.К.Бектуровтың қоры өте бай. Тізімдеменің ішіндегі әр құжат маңызды мағұлматтарға толы.
2. Тақырыпта айтылған Кенесарының бас сүйегі мәселесінде Ж.К.Бектуровтың ұсынысын, яғни, Омбыдан іздеу бастамасын әрі қарай түпкілікті маманданған ғалымдар көмегімен зерттеу.
3. Мұрағаттағы әрбір құжатты жаһандық технологияға негіздеп электрондық нұсқада Ж.К.Бектуров қорын жаңғырту керек деп ойлаймыз.

Осы ғылыми- зерттеу тақырыбымды қорытындылайтын болсам, Әлихан, Ахмет, Міржақып, Сәкен, Мағжандай арыстардың салған сара жолын жалғаған Жайық Кәгенұлындай тұлғалардың біздер көзі болып, сөзі болып, өкше басар ұрпағы болсақ, әрине, нұр үстіне нұр болары хақ. Зейнеттен тасымаған, бейнеттен қажымаған әр тұлғаның қалдырған әрбір еңбегі бізге бағалы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қарағанды облыстық мемлекеттік мұрағаты (келесіде ҚОММ)., 1558-қ., 1-т., 644-іс, «Кенесары керуенінде», Очерк., (Сұлтан Кенесары Қасымов жөнінде), Машиналық нұсқа.
2. ҚОММ., 1558-қ., 1-т., 494-іс, Жақсы жолда. Сапарнама., «Орталық Қазақстан» газеті қыйындылары.
3. Тұрсын Жұртбай, ғалым, жазушы, алаштанушы
http://alashainasy.kz/kazak_tarihy/kenesaryi-jane-tarihshyi-ebekmahanov-kalay-kazak-halkyinyin-jauyi-bolyip-56734/

4. Середя Н, Бунт киргизского султана Кенесары Касымова (1838-1847). http://kitap.kz/reader/nikolaj_sereda_bunt_kirgizskogo_sultana_kenesary_kasymova_1838_1847.
5. Кенесары Касымов// Казахстан. Национальная энциклопедия.— Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2004
6. Вестник Европы, журнал историй, политики, литературы., Пятый год., том IV, редакция «Вестник Европы», Галерная, 20. Санкт-Петербург., 1870.
7. Вестник Европы, журнал историй, политики, литературы., Пятый год., том IV, редакция «Вестник Европы», Галерная, 20. Санкт-Петербург., 1870.
8. Вестник Европы, журнал историй, политики, литературы., Шестой год., Книга-8, Август., Санкт-Петербург., 1871.
9. Бекмаханов Е., «Казахстан в 20-40-е годы XIX века»: Учебник.- Алма-ата: «Қазақ университеті», 1992г. 400стр.
10. Бөкейхан Ә., Таңдамалы(избранное)/ Гл.ред. Р.Нургалиев. –Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1995.
11. ҚОММ., 1558-қ., 1-т., 83-іс, «Читателям очерк о Кенесары». Очерк. Машиналық нұсқа. Орыс тілінде. «Этот степной митридат». Последствие к публикации очерка Н.Середы о КенесарыКасымове. Орыс тілінде. Автор түзетуімен. Машиналық нұсқа.
12. ҚОММ., 1558-қ., 1-т., 418-іс, «Кенесары» Архивные изыскания о бунте казахского султана К.Касымова (1838-1847), Вырезки из газеты «Индустальная Караганда», На русском языке.
13. Кенесарыұлы А., Кенесары және Сыздық сұлтандар/ Қазақша аудармасы, Ғ.Ахмедов,- Алматы: Жалын, 1992.-48 б.

ЖЕТІАСАР ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Іскендір А.М.,

Ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы, оның ескі арнасы Қуандарияның бойында орналасқан көне ескерткіштер тобының жиынтық атауы – Жетіасар. Ескерткіштерді 1946 ж. Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы С.П. Толстовтың жетекшілігімен тауып, ондағы зерттеу жұмыстары 1948 - 1949, 1951-1958, 1966 жылдары жүргізілген. Әр түрлі экспедициялар құрылып, оның құрамында: П.П. Семенов Тянь-Шанский, П.А. Северцов, Г.Н. Потанин, М.И. Венюков, В.В. Радлов, А.И. Бутаков, В.В. Бартольд және басқа ғалымдар болды [1, 269-272 бб.]. Жетіасар мәдениетінің құрамына кіретін ескерткіштер: Жетіасар -1,2,3, Бидайықасар, Сырлыасар, Дөңгелекасар, Үңгірліасар, Томпақасар, Қарасар, Жалпақасар, Ағашасар сияқты барлығы 50-ге жуық қалалар мен жүздеген обалар бар ірі зираттар, суландыру жүйелерінің орындары белгілі болды. Бұл қалалар халқы Сырдарияның орта ағысы бойымен Ташкент төңірегіне таралған көршілес Отырар- Қаратау мәдениеті және Қауыншы мәдениеттерін жасаған тайпаларымен бірге тарихи Кангюй, яғни Қаңлы мемлекетінің құрамына кірген.

1847 ж. Сырдарияның орта және төменгі ағысы, Арал теңізінің бассейнін зерттеу үшін А.И. Бутаков зерттеу жұмыстарын жүргізді. Соның ішіндегі Сырдарияның төменгі ағысындағы Қуандария мен Ескідариялық бойында орын тепкен Жетіасар мәдениетінің ескерткіштері жайлы жазбалар, сипаттамалар да бар.

«Жетіасар» атауы халық тарапынан қасиетті саналған ата-баба мұрасына берілген атау. Бұл өңірлерде мекендеген халық қасиетті орын, төбе болып үйіліп жатқан ескі қала орындарын асарлар деп атаған. «Асар» сөзі көптің қатысумен көпшіліктің күшімен жасалатын әрекет, көмек дегенді білдіреді. Олардың біреуінің үстіне шығып қарағанда оның айналасынан алты-жетеуін көруге болады.

Жетіасар ескерткіштері жайлы алғашқы деректерді 1867 жылы П.И. Лерхтың Сырдарияның орта және төменгі ағыстарында бірқатар қалаларды ашқан. Оның ішіндегі Жанкент қаласына жүргізген зерттеулерін айтуға болады, саяхатшы, зерттеуші А.И. Левшиннің еңбегінде Жетіасар (Джит-кала) кездестіруге болады. Бұл қалалардың қазіргі Қызылорда облысының Сырдария, Қармақшы, Жалағаш территорияларында Жетіасар мәдениетінің ескерткіштері үлкен төбешіктер түрінде сақталған, биіктіктері 10-15м. жететін бұл құрылыстарды жергілікті халық «асарлар» деп аталады [2, 126-135 бб.]. Жетіасар ескерткіштерін зерттеу аңыз әңгімелерді жинастырып, оларды жарыққа шығарған әкелі балалы Әуелбек Қоңыратбаев пен Тынысбек Қоңыратбаев еңбектерінде кездеседі. Жалпы Жетіасар ескерткіштерінде зерттеулерді бірнеше кезеңге бөліп қарастырдық:

- бірінші кезең – өлкетанушылық ХІХ ғ. аяғы – ХХ ғ. басы;
- екінші кезең – Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының алғашқы археологиялық зерттеулері (әрі қарай ХАЭЭ) (1946-1966 жылдар аралығы), археологиялық қазба жұмыстары (1948, 1949, 1951 жж.), барлау жұмыстары (1946, 1958, 1962-1963, 1966 жж.);
- үшінші кезең – (1971-1991 жылдар аралығы);
- төртінші кезең – (тәуелсіздік жылдарындағы жаңа зерттеулер).

Алғашқы өлкетанушылық кезең Түркістан әуесқойлар үйірмесінің мүшелері Жетіасар қалаларына сипатамасын жазып, ескерткіштерге шағын қазба жұмыстарын жүргізеді. Соның ішіндегі А. Симоновтың «Джит-асар» деген мақаласында Шокь-тобе, Алтын асар мен Үңгірлі асардың орналасуын және осы ескерткіштерге қатысты аңыз әңгімелерін айтуға болады. Аңыз-әңгімелерге, ескерткіштерге қарап тың мәліметтер алуға, жер су аттарын білуге болады. Жетіасар қалалары жайлы қазіргі уақытта екі аңыз сақталған. Солардың біріншісі халық аузындағы әңгімелерге қарағанда «Қамбар батыр» жыры осы Жетіасар маңында болғаны айтады.

Ә. Қоңыратбаев «Туркестанские ведомости» газетінде жарық көрген мақалаларды аударып жарыққа шығарады. Мейердің айтуынша: “Назым деген қазақтың қызы болыпты. Оны қалмақ ханы сұратып, бірақ Қамбар батыр қалмақты жеңіп, Назымды өзіне алады деп айтылады.” А.Симоновтың мақаласында бұл қалалардың салынып салтанат құруы Александр Македонский заманымен байланыстырылса, кейбірінде бұл қалаларды Әмір Темір қиратқан деп айтады [3, 149-156 бб.].

Бұл қалаларда жеті халық мекендеген, халқы жауынгер адамдар болған. Бұл қалаларды билеген хан, сұлтандар өте ер жүрек батыл адамдар екен, әр жылдары қалалар арасында сайыстар аңшылық саят құрып отырған екен. Бұл қалалар арасында кейін бәсекелестік қатты болған екен, қала билеушілері жалдамалы әскер жалдаған солардың ішіндегі Алтын-асар билеушісі аңшылық құрғанды, киіктерді, жабайы қазыларды аулағанды қатты жақсы көрген, жауынгерлері соғысқа шыққанда жеңген қарсыластарын аяусыз тонап талан тараж қылып, байлығын жинайтын көрінеді. Бірде Алтын асар билеушісі аңшылық саят құрып жүрген кезінде қалың қамыстың арасында жолбарыс шабуыл жасап сұлтанды жерге құлатады, осы тұста осы жолбарысты андып жүрген батыр келіп жолбарыстың жүрегінен пышақ салып сұлатады. Батырдың ерлігін бағалаған сұлтан рахметін айтып дос болуды ұсынып, өзінің қызына үйленуді ұсынады. Батыр бірден келісе кетеді, бұл мүмкіндікті пайдаланып сұлтанның батасын алады. Тойлары дүркіреп өтіп, сұлтан бар жанын салып бәйге ұйымдастырып, батырдың қарамағын бір түмен еліп беріп қала сыйға тартып қызын үйлендіреді. Бұл үйлену тойды жақтырмағай қолдамаған сұлтан уәзірі қызға қатты ғашық болып, қыз қарамай қойған екен. Жүрегі жаралы уәзір қалай болсада кек алуды жоспарлап тойдың бітуін күткен, үш ай тойлаған той бітіп батыр бір күні аңшылық саятқа шығып қасына уәзірлер мен жауынгерлер ертеді қаладан шыға беріс жерде уәзірге садағын ұмыттым деп алып келуге бұйрық береді. Уәзір осы сәтті пайдаланып батырға садақ жебелерін кешігіп әкеліп беріп, батыр не үшін кешікенін сұрағанда сұлтан қызының алдап-арбап қалуын өтінгенін айтады. Бұны естіген батыр қызғанып өзінің жарын бір сөзге келместен басын алады. Сұлтан осыны естіп күйеу баласының еліне әскер жіберіп тас-талқан

етіп қиратып бұл өңірден көшіп кетеді. Осы уақыттан бастап бұл қалалар қаңырап үйінді болып қалады. А. Симонов өзінің естелігінде Жетіасар шатқалының екі үлкен қалашықтары жайлы айта өтеді: “Кроме Джиты-асарской группы есть два больших городища Алтын асар (Золотое городища) и Унгурлы-асар (от слова «унгур» - пещера). Местонахождение первого городища указывали в степи севернее Джиты-асара, а второго-среди разливов Куван-дарьи” [4]. Осы қалалар жайлы жазбалар кездеседі. Кейін осы қалаларда Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы тарапынан кешенді ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. А. Симонов тарапынан Жетіасар қаласына барлау жұмысы, әсіресе обаларға жүргізілді. Екі ірі қалашыққа берген сипаттамасында: «В джитыарской группе городища расположены на расстоянии более пяти верст одно от другого, и взаимное их расположение напоминает очертания созвездия большой медведицы. В окрестностях городища заметны многочисленные следы больших и малых каналов, причем большие имеют некоторые превышение над малыми; в этом я убедился во время бывшего при мне довольно сильного проливного дожди; вода текла из больших каналов в малые, причем в расположении и направлении каналов можно было заметить известную систему; вода, проникнув по одному из каналов во внешнюю ограду городищ, образовала в одном месте обширную и глубокую лужу с правильными очертаниями. Очевидно, здесь был когда-то устроен водоем» [5 с. 121-130].

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Қоңыратбаев Т. Ертедегі ескерткіштер // Сыр бойының ежелгі тарихы мен мәдениетін зерттеу. – Алматы: Өнер, 1996. – 272 б.
2. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 150 с.
- 3.Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей Археологии. Историко-культурные памятники археологии Казахстана. – 2011. Сост. Елеуов М., Бахитбаев М. – Туркестан, 2011. – 156 с.
- 4.Симонов А. Джиты-Асар // Туркестанские ведомости. – 1900. – №80 – 81.
- 5.Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. – Алматы : Дайк Пресс, 2007. – 130 с.

ТҮРКІСТАН ӘСКЕРИ ОКРУГЫ

Калдибаева А.М.,

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Түркістан әскери округы Ресей императорлық армиясымен Орта Азия және Қазақстан жерінде 1867-1920, 1945-1992 жылдары құрылған. Түркістан әскери округы Ресей министрі Д.А Малютиннің бастауымен жүргізген реформасы кезінде қабылданды, ол кезде Ресей территориясы 14 әскери округке бөлінген еді. Түркістан әскери округын алғаш басқарған Константин Петрович фон Коуфман. 1897 жылы 26 желтоқсанда Каспий маңы және Семиреченск облыстары Түркістан әскери округына қосылды. Большевиктердің билік басына келуінен кейін 1918 жылы 30 сәуірде Түркістан автономиялық республикасының құрылғанынан кейін Түркістан әскери округы 1918 жылы 4 мамырда Каспий маңы, Сырдария, Семиреченск, Самарканд, Ферғана облыстарының территорияларында қайта құрылды. Түркістан әскери округы екінші рет қайта құрылғаннан кейін оның территориясында белсенді әскери қозғалыстар басталды. 1918 жылы 9 шілдеде Ферғана облысы әскери жағдайда деп жарияланды. 1926 жылы 4 маусымда Түркістан майданы Орта Азиялық әскери округыне өзгертілді. Оның территориясына Түркменстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Қырғызстан кірді. 1940 жылы тамыз айындағы Орта Азияның облыстарының территорияларының өзгертілуіне байланысты округ құрамына Қазақ, Қырғыз, Тәжік, Түркмен, Өзбек КСР-лері кірді. Округ штабы Ташкентте орналасты. 1945 жылы 9 шілдеде

Түркістан әскери округы Орта Азия әскери округының Түркістан және Далалық болып өзгертілуінен кейін қайта құрылды. Округты басқару орны Ташкентте орналасты. 1968 жылы Түркістан әскери округы «Қызыл орденмен» марапатталды. Кеңес одағы кезінде «Фрунзевец» газеті шығарылып отырды [1, 212-219 бб.].

1960 жылы әскери топтың ең ірі ошағы Түркменстанда орналасты. КСРО мен Қытай арасындағы шиеленіскен жағдайға байланысты 1969 жылы 24 маусымда Орта Азия округі қайтадан құрылды. Бөлім бойынша Орталық Азия әскери округінің әскери күштері жаңа әскери округінің орнынына келген әскери бөлімдер мен байланыстардың қайта тағайындауы арқасында құрылды. Сондай-ақ, қосылыстардың бір бөлігі Түркістан әскери округінен Орталық Азия әскери округіне көшірілді. Осындай көшірілген қосылыстарға мысал ретінде мыналарды келтіруге болады:

- 78 танк дивизиясы;
- 80 гвардиялық мотоатқыштар дивизиясының оқуы.

Кейбір қосылыстар батыс әскери округтерінен Орталық Азия әскери округтеріне көшкен болатын, олар:

- 68 мотоатқыштар дивизиясы;
- 155 мотоатқыштар дивизиясы.

1979 жылдың желтоқсан айының ортасында КСРО басшылығы әскерлерінің шектеулі контингентін Ауғанстанға енгізу туралы шешім қабылдайды. Осыған байланысты Түркістан әскери округінің территориясы және Орталық Азия әскери округінің оңтүстік өңірлері қосылыстар мен енгізуге дайындалып отырған әскери бөлімдерді даярлау және орналастырудың негізгі құраушылары болды [2, с. 125-131]. 1979 жылдың желтоқсан айының екінші жартысында екі округтердің аумағында келесі іс-шаралар жүргізілген болатын:

- тағайындалған құрамды мобилизацияландыру үшін көптеген пункттер құрылды;
- аз уақытта Орталық Азия одақтас республикалары халықтың және Қазақ КСР оңтүстігіндегі халықтың резервтік әскерлер арасында шамамен 50 000 адам жұмылдырылған болатын;
- автомобильдік техниканың транспорттық жүктерді әскери топтық ашылуына байланысты тасымалдау халық шаруашылығы кәсіпорынынан мобилизация жүргізілген болатын;
- әскери бөлімдердің базасында басқа округтардан келетін құрылымдардың, бөлімдердің орналастыру және жауынгерлік үйлестіру үшін лагерлер құрылған;
- Түркістан әскери округі аумағында, Ауғанстанмен шекараласатын екі кеңестік қалалары (Термез және Кушка) гарнизонында 40-ыншы Жалпыәскери армия құрылған болатын;

Түркістан әскери округі құрамынан келесі қосылыстар мен жер әскерлері, әскери бөлімшелері Ауғанстанға енгізілген болатын:

- 5-ші гвардиялық мотоатқыштар дивизия;
- 108 мотоатқыштар дивизия;
- 56-шы бөлек гвардиялық десантты-шабуылдаушы бригадасы;
- 345 жеке гвардиялық парашютті-десанттық полкі;
- 28 Армия артиллерия полкі;
- (1985 жылы енгізілді) арнайы мақсаттағы 15 бөлек бригада.

1874 жылы Түркістан әскери округының әскери топографиялық бөлімі Ташкентте обсерватория ашты, ол Түркістан әскери округының әскери топографиялық бөліміне бағынды. Бұл обсерваторияның басты мақсаты XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. бірінші жартысындағы далалық астрономия, Орта Азияның картографиясының негізі болып есептелді. Осы обсерваторияның негізінде астрономиялық институт құрылды, ол Өзбекстанның ғылым академиясының институттық жүйесіне кірді. Қазіргі таңда ол Мырза Ұлықбек атындағы Астрономиялық институт болып аталады. 1979-1989 жылдар аралығында бір ғана КСРО-ның әскери округы болды. Олар Ауғанстан территориясында үлкен

масштапты әскери қозғалыстар жүргізді. XXғ.70 жылдарында округ штабы Горький даңғылындағы жаңа ғимаратқа көшті, қазіргі Мырза Ұлықбек даңғылы болып есептелінеді [3, с. 210-217].

Әскери басшылығының тұрғысынан, әскерге, сондай-ақ басқа да әкімшілік және экономикалық мәселелерді құруды қамтамасыз ету үшін керек-жарақтардың барлық түрлерін Ауғанстанға енгізді. 40-ыншы армия толығымен Түркістан әскери округіне бағынған болатын. 1982 жылдан бастап Түркістан әскери округінің аумағында әскери мақсатта Ауғанстандағы 40 -ыншы армияның бөлігі ретінде әрі қарай оқу қосылыстары мен әскери бөлімшелері қалыптасқан. Түркістан әскери округінің аумағында осы оқу бөлімдер мен қосылыстары арасында мысал ретінде мыналар келтірілген болатын:

- 61-ші мотоатқыштар дивизиясы оқыту (Ашхабад);
- 787-ші мотоатқыштар полкінің даярлау (Термез) ;
- 387-ші жеке оқу десанттық полкінің (Ферғана);
- Арнайы мақсаттарға арналған 467ші жекелеген оқу полкі (Чирчик - 1985 кейін).

Түркістан әскери округы 1979 жылы 16 желтоқсанда қайта құрылды. Армия басшысы генерал лейтенант Ю.Тухаринов болып тағайындалды. Қазақстандық және Орта Азиялық республикалардан қосымша күш ретінде 50 мың адам алдырған. 24 желтоқсанда қорғаныс министрі Д.Устинов жиналыс өткізді, ол жиналыста әскерді Ауғанстанға жіберудің шешімін жариялады. 40-ыншы армияның Ауғанстанға барған уақытында кеңес әскерлері сол территорияда орналасқан. 9 ақпанда Ауғанстанда соғыстың алғашқы ошағы жанды. 40-ыншы әскер наурыз-сауір айларында толықтай құрылды, оның құрамына 4 дивизия, 2 әуеполюс, 3 тікұшақполкі кірді. Ауғанстандағы кеңес әскерлерінің жалпы саны 81,1 мың адамды құрады. 1981 жылы соғыстың алғашқы жылдарындағы 40-ыншы дивизияның құрамына өзгерістер енгізілді. 1986 жылы 40-ыншы армияның саны 108,8 мың адамға жетті. 1986 жылы 40- ыншы армияның саны қысқартылды. 1988 жылы 1 мамырда Женева келісімінен кейін Ауғанстанда кеңес әскерлерінің алғашқы шығарылуы басталды. Мамыр-тамыз айларында Ауғанстан территорияларынан кеңес әскерлері толықтай шығарылды. Шығарылған әскерлердің 50%-ы 40-ыншы армияның құрамынан еді. 1989 жылы ақпан-қаңтар айларында Ауғанстаннан соңғы әскер шығарылды. 1989 жылы Қазақстан территориясына 40-ыншы армияның әскерлері енгізілді, КСРО құлағаннан кейін бұл әскерлер ҚР-ның әскер қатарына енді [4, с. 152-159].

Әдебиеттер тізімі:

1. Тасболатов А., Аманжолов К. Қазақстанның әскери тарихы. – Алматы: Білім - 1999. – 317 б.
2. Ленский А.Г., Цыбин М.М. Советские сухопутные войска в последние годы Союза ССР. Справочник. – СПб., 2001. – 294 с.
3. Феськов В.И., Голиков В.И., Калашников К.А., Слугин С.А. Вооруженные силы СССР после Второй мировой войны: от Красной армии к Советской (часть I: сухопутные войска). – Томск: Изд-во НТЛ, 2013. – 640 с.
4. Краснознамённый Туркестанский военный округ – 2 - экз. – Ташкент, 1998. – 414 с.

БОРАЛДАЙ САҚ ҚОРҒАНДАРЫ

Каржаубаев А.О.

Ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Алматы қаласында бүгінгі таңда 136 тарихи-мәдени ескерткіш бар, соның 82 – архитектуралық, ал 10 – археологиялық, қалған 44 – монументалды ескерткіштер. Осылардың ішінде “Боралдай сақ қорғандары” көш бастап тұр.

Боралдай сақ қорғандары Алматы қаласының солтүстік батыс аймағында, Үлкен Алматы өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан. Солтүстігінде қалалық типті Боралдай

ауылымен, оңтүстігінде Үлкен Алматы каналымен шектесіп, Боралдай үстіртінің бір бөлігін алып жатыр. Бұл қорымның ұзындығы 3 шақырым, ені 800 метрге дейінгі аумақтағы тарихи-мәдени орын. Он шақты қорғандарды құрайды, олардың ішіндегі ең үлкені 20 метр болса, оның диаметрі 150 шақырымды алып жатыр. Боралдай аймағындағы табиғи ерекшеліктері көктем айында, қорғандар жасыл түске енген кезде, анық байқалады [1, 31 б.].

Қорымды Жетісу зерттеушісі Н.Н. Пантусов ашқан. 1982 жылдары тарихи ескерткіштер тізіміне енген соң бұл аймақтарға үйлер салынып, ауылға айналып кеткен. Бұл тарихи орын 1994 жылдан бастап археологиялық картаның тізіміне енген. Ғалымдардың айтуынша, 47-52 шақты қорғандар бар. Солардың біреуіне ғана қазба жұмыстары жүргізілген. Қазба жұмыстарының материалдарына сәйкес, қорымда біздің заманымызға дейінгі VI ғасырда өмір сүрген сақ тұрғындары жерленген. Арасында династиялық тәсілмен жерленгендер де бар. Олардың ішінде аумағы 80-150 биіктігі 15 м-ге жететін қорған бар. Оны сақтар элитасының қорғаны деп атаймыз. Онда патшалар жерленген. Кейбірінде түгел отбасы жерленсе, кейбірінде 1 ғана адам жерленген. Обалардың сақ қорғаны екендігін табылған археологиялық жәдігерлер дәлелдейді. Ол жерде аңдық стиль де көрініс берген.

Ғалымдардың пікірінше, Боралдай обалары да Есік, Талғар, Кеген қорғандары сияқты, Жетісу жерін VIII-III ғасырларда мекендеген сақ тайпаларымен б.з.д. III – б.з. III ғ. Үйсін тайпаларына тиесілі. Бұл жерде 47 сақ қорғаны мен 200-ге тарта үйсін обасы бар. Осы екі тайпа да қазақтардың арғы ата-бабалары болып саналады. Әрбір үлкен обаның архитектуралық құрылысы бар, сонымен қатар әрбір қорған өзіндік архитектуралық құрылымды құрайды. Архитектуралық құрылыстың құрамына топырақ қабатына көмілген обалар, вертикальді бағытта қойылған тастар, қорғандардың айналасындағы құрылыспен жасалған тасты қоршау, сонымен бірге қорғандардың өздері де кіреді. Некропольдің барлық аумағы әлемді көрсететін ежелгі сурет саналған. Онда жаз, көктем мерекелері, Наурыз мейрамы тойланатын, құрбандық шалатын жер, әртүрлі шамандық ретуальдардың өтетін орны болған [2, 116-120 бб.].

Жан-жағын Үлкен Алматы өзенінің шатқалы, терең жыралар қоршаған Боралдай обаларының орталық бөлігі жақсы сақталған. Өзеннің солтүстік жағалауында осы Боралдай қорған-обалары 3 шаршы шақырым аумақты алып жатыр. Обалардың солтүстік бөлігі кірпіш зауыты карьерінің зардабынан жойылып кеткен. Оңтүстігінде обалар Үлкен Алматы каналына дейін созылған, 47 қорғаннан және 6 жер асты топырағын өңдеуге арналған ойлы жер - карьерлерден тұрады.

Қорымның үлкен бөлігі құрылыстардан, агроөндеулерден, бұзылудан аман. Бұл ескерткішті барлық жағынан жыралар мен Үлкен Алматы өзенінің арнасы қоршайды. Оны зерттеу қиын болғандықтан ескерткішке археологиялық қазба жұмыстары жүргізілмеген, қорымды б.з.б VIII-III ғасырларға тән деп жобалауға болады.

Қорым (некрополь) 38 обадан тұрады. Обалар тізбек-тізбек болып, өзен арнасы бойында орналасқан. Құлаған ойықтары (воронкалар) бар. Бұл обалардың ерте кезден қазылғанын көрсетеді. Биіктігі 9 метр, диаметрі 100 метр, ең үлкен оба қорымның ортасында орналасқан. Биіктігі 5-6 метр, және 60-80 метр бірнеше обалар бар. Орта көлемді обалардың биіктігі 3 метр, диаметрі 30-40 см, кіші обалар 1-1,5 және 10-20 метр [3, 13-14 бб.].

Бірнеше жылдар көлемінде ғалымдар мен Алматылық белсенділер Боралдай қорғандарына тарихи-мәдени ескерткіш мәртебесін беру керек деген ұсынысты көтеріп, археологиялық парк ретінде құрып, ашық аспан астындағы музей ашу керек деген ұсыныс жіберген. Алматыдағы бос жер телімдерінің тапшылығына қарамастан, 28 наурыз 2006 жылы қалалық жер қорынан 430 гектар жер Боралдай сақ қорғандары музейін ұйымдастыруға бөлінді. Қорғанды музейфикациялау ерекше жоба екендігін айтсақ болады. Ол жүзеге асырылса, Алматы қаласының тарихи туризмінің инфрақұрылымының негізі қаланады. Боралдай кентіндегі Сақ қорғанын ашық аспан астындағы туристік аймаққа айналдыру көзделіп отыр.

Археологиялық парк – табиғи, тарихи-мәдени ескерткіштерді сақтаудағы ең тиімді түрлердің бірі, ашық аспан астындағы басқа музейге қарағанда жаңа бір ұғым. Аталмыш

паркiң аумағын үш негiзгi бөлiкке бөлу қарастырылған. Алдыңғысы некропольдiң өзiнен тұрады. Соның iшiндегi екi-үй қорғанға зерттеу жұмыстары жүргiзiлiп, қорғандардың бетi мұқият ашылып, музейфикацияланады. Музейфикациялау қорғандардың тек сыртқы көрiнiсiн құжат түрiндегi сипаттауы ғана емес, олардың iшкi бөлiктерiн, жерлеу обаларын қалпына келтiруге де жүргiзiледi. Табиғи ортаға зиянын тигiзбейтiндей, қайта қалпына келтiру жұмыстары жасалады.

Екiншi аймақта – этнопарк салу қарастырылған. Онда қазақтың киiз үйiнiң пайда болу генезисiнен, қыстаудағы ауыл, көшпелi өмiр салтындағы киiз үйдiң қызметiн көрсетедi.

Үшiншi аймақта – некрополдi қоршап, оңтүстiк-оңтүстiк батыс бөлiктерде табиғи бақтан тұратын комплекс болады. Онда туристiк қызмет көрсетудiң негiзгi объектiлерi сувенирлiк дүкен, ұлттық бұйымдарды жасау орталығы орналасады. Археологиялық құндылықты тек қалпына келтiрiп қана қоймай, тарихи мәдени мұраны, бүгiнгi заман талабына сай қайта жандандырып, жаңа бiр тың жоба музейлiк инфрақұрылымның негiзi қаланғалы отыр. Мұндай ашық аспан астындағы мұражай бүгiнгi таңда үшмемлекетте ғана бар, олар – Венгрия, Корея және Алматыдағы сақ қорғандары [4].

Әдебиеттер тiзiмi:

1. Свод памятников истории и культуры города Алматы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006. – 360 с.
2. Байпаков К.М., Воякин Д.А. Выдающиеся археологические памятники Казахстана. – Алматы: Асыл сөз, 2014. – 504 с.
3. Алматы қаласы көркемсуреттi тарихы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2009. – 352 б.
4. Алматы тарихы көне заманнан қазiргi кезiңге дейiн. – Алматы: Credo, 2009. – 196 б.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ҚИМАҚТАРЫНЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кенжебеков А.К.

Ғылыми жетекшi: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Қимақтар мәдениетiнiң археологиялық көп табылуына қарамастан соңына дейiн шешiмiн таппаған қиын мәселелердi қамтиды. 744 ж. ұйғырлардың жеңiсiнен кейiн түркiлер мен оның одақтастары «Байырғы түркi елiнен» шегiндi. Ұйғыр елiнiң солтүстiк және батыс шекарасы Саян және Алтай болды. Осы кезде солтүстiк Алтайда және Жоғарғы Ертісте археологиялық VIII ғ. екiншi жартысы – IX ғ. бiрiншi жартысында көнетүркiлердiң жылқымен жерлеуiнiң күрделенген ескерткiштерiнiң санының көбеюi ерекшеленедi. Кейiн IX – X ғғ. жалғасқан жерлеу түрiн Д.Г.Савинов қимақтар мен қыпшақтар құрған «Сросткин мәдениетi» деп алғаш дәлелдейдi [1, с. 45-51].

Қимақтардың аңыз генеалогиясы қимақтардың шығу тегiн татар тайпасымен байланыстырады, осы себеп қимақтар ататегiн моңғолтiлдес тайпалардан iздеуге түрткi болды. Бiрақ түркi тiлдерiмен жақсы таныс болған Махмұд Қашқари қимақ тiлiн ғана емес, және татар тiлiн де түркi тiлдерiнiң диалектерi ретiнде енгiзедi. Көне татарларды Моңғолияның шығысында VIII – XIII ғғ. өмiр сүрген бiрiккен моңғолтiлдес халық деп қабылдау қате. Орхон жазулары алғашында «отуз татар», кейiн «тоғыз татар» яғни iрi және тұрақсыз тайпалар одағы. Рашид ад-Дин керiсiнше өткен және қазiргi (XIII ғ.) татарлардың одағын жоққа шығарады. Қандайда бiр жаушылық және үздiксiз соғыс бiр-бiрiмен моңғол шапқыншылығына дейiн бөлек алты татар мемлекетi болғандығы негiзi ол кезде түркi тайпаларының көбi татар атанды. Сол себептi қимақ қоғамының алғашқы құрылуын моңғолтiлдес тайпалармен байланыстырудың қажетi жоқ, ал Ертісте татарлардың пайда болуы VIII – IX ғғ. Шығыс Моңғолиядан көшуiнен емес. Генеалогиялық аңыз қимақтардың және оған Гардизидiң басқа деректердiң қосуы, түркi тайпаларынан қимақ одағының құрылуы

шеңберін көрсетеді. Бұл процесс IX ғ. ортасынан бітті одан ерте емес. Ұйғыр қағанатының құлауынан қимақ жерінде тоғыз – оғыз тайпалары келді. Қимақ одағының ең маңызды бөлігі оған қыпшақтардың кіруі VIII – IX ғғ. басы. Егер Ертіс өзені бойы қимақтардың туған өлкесі болса, олар кейін Жоңғарияға дейін биліктерін асырды, Солтүстік - Шығыс Жетісуды алды, ал қыпшақтар Оралды алды [2, с. 81 – 101]. Павлодар Ертісінің VII–IX ғғ. зерттелген ескерткіштеріне 25 қорған Трофимов (I және II), Покровск, Бобровск II және Качир молалары. Алынған материалдарды 2 топқа бөлуге болады. Біріншісіне Покровск және Трофимовтың 11 қорғаны. Ортақ бұл қорғандар үшін жер үйінділері және кішігірім топтармен 3-5 қорғаннан орналасқан. Үйінді асты терең емес (50 сантиметрден 1,9 метрге дейін) обалар овалды формада, Солтүстік – Шығыстан Оңтүстік – Батысқа бағытталған өңделмеген бөренелермен жабылған. Салыстырмалы анализ Бірінші топтағы ескерткіштер материалдарын салыстыруда Павлодар Ертісінің олардың Алтай ескерткіштерімен ұқсастығы (Курай, Тузкта). Ұқсастық жерлеу ғұрпында (мәйітті топырақты орға салуы, шығысқа қарай бағытта) және инвентарінде (қыш ыдыстарының формаларының ұқсастығы, темір пышақ, жүген ауыздықтары, тартпалы тоғалар, белдік жабдықтары). Екінші тобы VIII – IX ғғ жататын Бобров I (қорған 5) мен II (қорғандар 1-9, 11-13) және Качир молаларындағы (қорған 12) 13 қорған. Мынандай жерлеу ғұрыптары байқалады:

1. Мола шұңқырынсыз мәйітті өртеу (Бобров II, қорған 1-2, 6, 11, 13, Качир обасы қорған 12).

2. Моласыз мәйітті жерлеу (Бобров II, қорған 3-5, Бобров I қорған 5).

3. Овалды топырақты шұңқырларда мәйітті жерлеу (Бобров II қорған 7-8).

Жерлеу ғұрпындағы ерекшеліктер әртүрлі этникалық топтардың қалдырған ескерткіштері екенін негіздейді. Екі кезеңнің заттық мәдениеті әлеуметтік - экономикалық қатынастардың өзгеруі мен діни көзқарастардың, сондай – ақ этникалық тайпалар өзгешелігін көрсетеді. Зерттелген қорғандар Павлодар Ертісінің әртүрлі кезеңіндегі қимақ – қыпшақ саяси одағына кірген түркі тілдес тайпалардың қалдырған ескерткіштері жазба және археологиялық байланыстыра отырып екендігін айтуға болады. Шығыс Қазақстан ерте көшпелілер қорғандарында VII – IX ғғ. обаларының (Преднегорненск, Шемонанхин, Таврическ аудандарындағы қорған 1, қорған 38, 39, 126) жерлеу ғұрпының ұқсастық белгілері:

- 1) үйінді және моланың формасы мен көлемі;

- 2) жерленгендердің шығысқа бағытталуы;

- 3) адамды жылқысымен жерлеу.

Жерлеу ғұрпы ұқсастықтары жергілікті түркі тайпаларының қимақ- қыпшақ саяси одағына кіргендігін дәлелдейді [3, с. 45-51].

Іле мен Алакөл, Балқаш пен Жоңғар Алатауы аралықтарындағы қалалар мен отырықшы мәдениет ескерткіштерін алғаш боп А.Н. Бернштам (1938-1941), кейін Ақышев тапты. Отырықшы мәдениет ескерткіштері көне Батыс Жетісу қалаларымен айырмашылығы болды, бірақ Моңғолия және Тува отырықшы ескерткіштеріне жақын болды. Сондай – ақ керамикалық материалдар Солтүстік-Шығыс Жетісудың Орталық Азия шеберлерінің анық мәдени ықпалын тигізгені көрінеді. Солтүстік-Шығыс Жетісу қалалары мен қоныстары IX - X ғғ пайда болуы, ал XI–XII ғғ. гулдену кезеңіне тап келеді. К. М. Байпақов төрт типке бөледі: қала, қоныс, саяси-баспана, керуен-сарай [4, с. 5-11].

Шығыс Қазақстан жерінде I мыңжылдық соңы ескерткіштері қимақтардікі екендігі зерттеушілер арасында ешқандай күмәндік туғызбайды (С.С. Черников, Ф.Х. Арсланова, Е.И. Агеева, А.Г. Максимова және т. б.). Жазба деректер негізінде Солтүстік Алтай және Батыс Сібірдегі Сросткин мәдениетінде қимақтардікіне жатқызамыз. Сросткин мәдениетінің қалыптасуына қимақтар үлкен рөл қосқанымен, жергілікті халқы түркілену процесіндегі угро-самодийлік субстратқа жатқызылады. Бұл екі пікір де дұрыс, себебі Қимақ мемлекетінің шығу тегі полиэтникалық болғандықтан, құрамына қимақтармен (йемек) қатар басқа түркіленген және түркілену процесіндегі тайпалар енді. Жылқымен жерлеудің арнайы элементтері бойынша саян-алтайлықтікімен байланыстырады, яғни қатандықпен, олар

арқылы бұдан ертеректегі – берелдікімен, жалпы телестікі деп анықталады. Жылқы терісімен жерлеу ғұрпын этникалық тұрғыдан анықтау қиын. Бір жағынан кейінгі шығысеуропалық параллель бойынша қыпшақтармен байланысты, Ю.С. Худяков бойынша ұйғырларға тән болуы мүмкін. Басқа қимақ заттарымен жылқы терісін жерлеу – ұйғыр компоненті шығыс қазақстан қимақтарының жерлеу ғұрпында. Жеке мәйіттердің өртелуі енисей қырғыздарының қалдыруы немесе ықпалымен, бір молада мәйітті өртеу мен мәйітті бірге жерлеу Ертісте қырғыздар мен қимақтардың этникалық ассимиляциясын көрсетеді. Ал "ұзын қорғандар" мен тас жәшікпен жерлеуге келетін болсақ, Шығыс Қазақстан жерінде бұл көне скиф – сармат кезеңінен бастау алады. Фантастикалық жануарлар суреттері бар бағалы металлдар Орта Азияның отырықшы орталықтарымен байланысты көрсетеді. Павлодарлық вариант инвентарлары Жоғарғы Ертістікіне ұқсас болғанмен, заттар көлемімен және тәсілдеуімен кедейлеу келеді. Айта кетерлік мұнда Шығыс Қазақстандағыдай палаштың (шапқыш қару) болмауы [5, с. 78-93].

Әдебиеттер тізімі:

1. Гаркавец А.Н. Откуда есть пошли кыпчаки и кимаки // Золотоордынская цивилизация. – Казань: ООО «Фолиант», 2012. – 440 с.
2. Арсланова Ф.Х. Памятники Павлодарского Прииртышья // Историко- культурное наследие кимаков и кипчаков. – Павлодар, 2006 .
3. Ундасынов И.Н. История казахов и их предков. – М., 2003. – 96 с.
4. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Санкт - Петербургский университет, 2005. – 346 с.
5. Кляшторный С.Г. Тюркологический сборник. 2011-2012. – М.: Наука – Восточная литература, 2013. – 432 с.

АБЫЛАЙ ХАН ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТІНІҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІ

Керімбай А.

Ғылыми жетекші: доцент Жұманова А.З.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Абылай-аса көрнекті саяси және мемлекет қайраткері. Абылай тұлға ретінде ержүрек, батыл, дана, данышпан, кез-келген мәселені шеше білетін көреген саясаткер, тәжірибелі сұңғыла басшы. Қазақ Ордасының ханы, қазақ мемлекетінің тарихындағы аса көрнекті мемлекет қайраткері, арғы тегі Жошы хан, бергі бабалары қазақ ордасының негізін салған Өз-Жәнібек, одан соң еңсегей бойлы ер Есім хан, Салқам Жәңгір хан. Абылай – Жәңгір ханның бесінші ұрпағы. Жәңгір ханның Уәлибақы, Тәуке деген екі ұлы болады. Жәңгір қайтыс болып, таққа Тәуке отырғанда Уәлибақы хандыққа өкпелеп, Үргенішті билеген нағашы атасы Қайып ханның қолына барады. Уәлибақының баласы Абылай Түркістанның билеушісі болған. Батырлығымен, батылдығымен аты шығып, сол үшін Қанішер Абылай деген қаһарлы да құрметті атаққа ие болған. Бірақ, баласы Уәли әкесінің даңқын асыра алмай, Түркістанды басып алған көрші билеушілердің бірінің қолынан қаза тапты. Қалтқысыз берілген бір құлының арқасында ғана 13 жасар Абылай аман қалды. Адал төлеңгіт өз түлегін ертіп, қазақ даласына тартты. Ағайын-туғандары сыртқа тепкен жас Абылай үйсін Төле бидің қолына келеді[1, 15 б.] Аш-жалаңаштықтан жүдеген өңіне, өсіп кеткен шашына қарап Төле би оған «Сабалақ» деп ат қойып, түйесін бақтырады. Әбілмәмбет төренің жылқысын бағады. Бұл, Ш.Уәлихановтың айтуына сүйенсек, Абылайдың 13 жасар кезі болса керек. Төле бидің тәлім-тәрбиесінде болуы Абылайға зор ықпал жасады. Қазақ даласының даналығын бойына жинаған баба ақылы мен парасатын, ел билеу қабілетін, анталаған жауға қарсы қазақ халқы басы біріксе ғана тойтарыс бере алатынын жас баланың санасына ұлата білген. Оған қоса бала кезінен көрген жұпыны тіршілік, өмірлік тәжірибе Абылайдың ел өміріне ерте араласуына себепші болды[2, 14 б.]

XVIII ғасырдың алғашқы он жылдығы қазақ халқының өміріндегі бір алапат кезең еді. Жоңғарлар, Еділ қалмақтары, Жайық казактары мен башқұрттар қазақ руларына жан-жақтан тарпа бас салып, қырып-жойып, малын айдап, жарын байлап әкетіп, талай әулетті тұтасымен тұтқынға алып кетіп жүрді. Қытымыр қыс, кесапат жұт пен ашаршылық Тәңірден түскен қыспақтай-ақ халықты сансыратып, қайыршыландырып жіберді. Әсіресе, 1723 жыл сұмдық қазақтардың есінде өшпестей боп қалды. Қары қалың әрі көктайғақ болған сол бір сұрапыл қыста Жоңғар қонтайшысы Қалдан-Серен қисапсыз қолмен қазақ қырына басып кіріп, қазақтар мен қырғыздарды бұрынғы шадуарлығы мен шапқыншылығы үшін жаппай жазалауға кірісті. Қайда барса да қанқұйлы жоңғарлар қыр соңынан қалмаған қазақтар үріккен киік үйіріндей дүркіреп, жол-жөнекей дүние-мүлкін, бала-шағасын, кемпір-шалын, арық-тұрық малын, үй мүкәмәлін шашып, түстікке барып қойып кетті. Орта жүз-Самарқанның түбіне, Кіші жүз-Хиуа мен Бұқарды барып паналайды. Ал қырғыздар Болордың адам аяғы баспаған құз-жарына жасырынып, үрейі ұшқаны сонша Гиссар алқабына дейін жетеді. Орта Азияның құм белдерінен шүйгін жайылым таба алмай, жаңа көршілермен жауыққан қазақтар құдыретті Ресейдің шекарасына жүз салып, олардан қолдау мен қолқабыс іздейді. Міне, осындай екідай, үрейлі қанды-қасап кезеңде ел назары Абылай сұлтанға ауады. Өйткені ол жорықтардың бәріне алғаш қатардағы жауынгер боп қатысып, соның өзінде қисапсыз ерлік көрсетіп, айрықша амал-айласымен көзге түскен еді. Өнегелі ақыл-кеңесі, сұңғыла зердесі арқасында, ол бірден-ақ көреген, кемеңгер деген атқа ие болады. Шынында да, қазақтар мұны ұлы істер атқаруы үшін Алланың өзі жіберген елшісі, әруақ иесі деп ұққанға дейін Абылай талай күресті бастан кешіріп, сан сыннан сүрінбей өтті. Ол екі мәрте торға түсіп, бірінде қырғыздарға, екіншісінде Қалдан-Серенге тұтқын болды. Оның Қалданнан құтылуы шын мәніндегі керемет. Себебі ол ханның сүйікті ұлы Шарышты жекпе-жекте өлтіріп, құдыретті қалмақтың қазақтардан табандап тұрып талап етуімен тұтқынға түскен ғой. Қалай болғанмен де, 1739 жылы біз Орта жүздің ең ықпалды, ең күшті билеушісі деп таныдық. Орыс үкіметі де көбінесе Абылаймен және оның ағасы Сұлтанбекпен ғана байланыс жасап отырған. Өйткені, қазақ жеріне барып қайтқан орыстардың айтуына қарағанда, ол тұста нағыз ханның ешқандай мәні де, беделі де болмаған. Даламен жақсы таныс Тевкелев бұл сұлтанды қазақ билеушілерінің ішіндегі ең айлакері, әрі ең ықпалдысы дейді. 1759 жылы Абылай орыс сарайына өзінің туысқаны Жолбарыс сұлтанды жіберіп, сый-сыяпат сұрайды. Кейін оған өкілеттілік қағаз жіберіліп, жылына 300 сом жалақысы тайғайындалып, 200 пұт ұн беріп тұру белгіленді. Осы екі арада Орта Азияда Абылайдың мансап жолындағы ой-арманын жүзеге асыруына жүзеге асыруына жағдай жасайтын оқиғалар болған еді. Ол оның халық алдындағы абырой-беделін тіпті аспандатып жіберді. 1745 жылы қазақтарға әзірейілдей болған Қалдан-Серен дүние салып, Жоңғарияда билікке таласқан дүрбелең басталады. Қалмақ тайшылары енді Абылайдан көмек күтеді. Ескі кегі зығырданын қайнатып, жоңғарларға тісін қайрап жүрген сұлтан олардың алтыбақан алауыз боп әлсіреуін пайдаланып, бірде бір жағына, бірде екіншісіне ыршып шығып, ұрыс-керістің көрігін қыздыра түседі жоңғарияны тарихта теңдесі жоқ жылдамдықпен оп-оңай жаулап алған Цян-Лунның жеңімпаз әскерінің жоңғар жеріне келуі Абылайдың саясатына үлкен ықпал етеді. Жоңғария мен Кіші Бұқар аймағын оп-оңай өзіне қаратуы және қытайлықтардың жауынгерлік рухын көтеріп, басқыншылық құштарлығын арттыра түседі. Зайыры, император Цян-Лун хань және тань әулеттерінің заманын қайталағысы келгенге ұқсайды. 1756, 1758 және 1760 жылдары Қытай жасақтары Орта жүз қазақтарының жеріне ат ізін тастайды. Қазақ билеушілері Кіші жүздің ханы Нұралы, Орта жүздің ханы Әбілмәмбет пен Абылай аспанастаны империясымен келісімге келуге құлшынады. 1756 жылы Абылай өзін Боғдыхан вассалы деп мойындап, бекзада атағы мен жылпарақ алады. Ал Нұралы Пекинге елшілік жібереді. Қокан билеушісі Ердене би 1758 жылы, кейін мұрагері Нарбота би Көктің ұлына пенделігін мойындайды. Осынау сфрттай тәнтілікке қарамастан, орта азиялықтар аса абыржулы еді. Күшті Жоңғария құлап, Кіші Бұқардың басып алынуы адам айтқысыз үрей туғызды. Оның үстіне діндар мұсылмандар ақыр заман болар алдында жердің жүзін қара қытай қаптайды деген аңызға қатты сенетінді. 1762 жылы

Орта жүздің ханы Әбілмәмбет пен Абылай сұлтанға 130 адамнан тұратын Қытай елшілері келіп, императордың әмірі бойынша көктем туа Түркістан мен Самарқандқа әскер шығатынын жариялап, алда болар жорық үшін көмекке кісі, көлікке жылқы мен өгіз, сойымға қой сұрауы қазақтардың үрейін тіпті ұшырып жіберді. Олар уақытша өзара іріңгезекті доғарып, одақ құрып, оның басына қолбасшы етіп Нәдір-Шахтың түменбасы, Қандағар билеушісі әрі Дурани әулетінің негізін қалаушы Ахметті тағайындады. Абылай сырттай одаққа кіретін сияқты көрінгенімен, шын мәнінде қытай үкіметімен байланысын үзбей, барған сайын онымен жақындаса түсті. Ол тіпті Пекинге аманат етіп ұлы Әділді жіберді. Бірақ Боғдыхан Абылайдың тәнтілігіне разы болып, Әділді қолына өкілеттілік қағаз беріп, көп сый-сыяпатпен әкесіне қайта аттандырды. Ал, Абылайдың өзі болса Сайрамкөл жағасына Іле цзян-цзунымен (генерал-губернаторымен) кездесіп, онымен сауда шартын жасасты. Шарт бойынша Тарбағатай (Шәуешек) мен Іледе (Құлжа) айырбас сарайы ашылып, одан қазақтар айдап әкелген малына қытай бұйымдарын айырбастап алып жүрді. Боғдыханның мұндай мейірімі, әсіресе, тарту-таралғысы баққұмар, данққұмар қазаққа ұнамай қалған жоқ[3, 25 б.].

1738-1741 ж. Абылай бастаған қазақ қолы жоңғар басқыншылығына бірнеше мәрте соққы берді. 1742 ж. Абылай тұтқиылдан шабуыл жасаған жоңғарлардың қолына тұтқынға түседі. Сол кездегі ойрат басқыншыларына қарсы күрестің ең белсенді ұйымдастырушыларының біріне Абылайдың жау қолына түсуі қазақ қоғамында абыржушылық туғызып, Абылайды босатып алу үлкен саяси мәселеге айналды. Тарихи жырларда қазақ билеушілерінің атынан Төле би мен Әбілқайыр хан Орынбор әкімшілігінен Абылайды тұтқыннан босатып алуды ара түсуге өтініш жасайды. Бұл деректің шындық екенін осы кезеңде Орынбор губернаторы И.Ш. Неплюев пен Әбілқайырдың өзара жазысқан хаттары да дәлелдей түседі. Қазақтың үш жүзінен Төле би бастап 90 адам елші барып, келіссөз жүргізіп, 1743ж. 5 қыркүйекте Абылайды тұтқыннан шығарып алады. Бұл жөнінде Неплюевтің сыртқы істер коллегиясына жазған хатында қазақтар мен қалмақтар бітімге келіп, бірігіп кете ме деген қауіп те білдірген. Өмірінің соңғы 15 жылында Орта Азия хандықтарына қарсы тынымсыз күрес жүргізді. 1765-67 ж. А. Қолының Қоқан билеушісі Ерденбекпен соғысының нәтижесінде Түркістан, Сайрам, Шымкент қалалары қайтадан қазақтар иелігіне өтті[4, 40 б.].

Абылай билігінің күшейге түсуінің жаңа кезеңі 1744 ж. Әбілмәмбеттің Түркістанға көшіп кетуі уақытына саяды. Абылай көреген саяси қайраткер бола отырып, қалмақтармен аса ауыр соғыстардан қалжыраған елінің есін жиғызу үшін дипломат жолдарды да тиімді пайдаланды. 1740ж. тамызда ол Орта жүз ханы Әбілмәмбетпен, тағы да басқа 120 старшынмен Орынборға келіп, орыс өкіметінің « қамқорына» кіруге келісім білдіреді. Сонымен бір мезгілде қазақ халқының тұтастығын сақтау мақсатында Шың империясымен де қарым қатынасын суытпады. Петербург пен Пекинге елшіліктер аттандырды. Ол Ресей мен Қытай империяларының өзара қайшылықтарын қазақ хандығы мүддесіне пайдаланып отырды. Абылай 1745ж. Қалдан Серен дүние салғаннан кейін, Жоңғарияның билеуші топтарының тақ таласынан әлсіреп, бұрынғы әскери қуатынан айырыла бастауын және жоңғар –қытай соғысын Шығыс түркістанмен іргелес өңірдегі ойраттардың уақытша билігінде қалған қазақ жерлерін қайтаруға, елдің дербестігін толық қалпына келтіруге пайдалану үшін барынша күш салды. Абылай қазақ елінің тәуелсіздігіне нұқсан келтіретін жағдаяттармен аянбай күресіп, дербес сыртқы саясат ұстанып өтті.

Жазба деректерде Абылайдың шетел басқыншыларына қарсы табанды соғыс жүргізгендігі айқын көрсетіледі. 1752 ж. ол бастаған қазақ әскері шамасы 15 – 20 мың адамдай ойраттар қолының шабуылына тойтарыс берді. 1753ж. желтоқсанда Абылай 5 мың жауынгерімен жоңғар әскерлерімен шайқасып, бірталай қазақ жерін азат етті. 1754 ж. сәуірде Абылай бастаған 1700 қазақ әскері 10 мың қалмақпен соғысуға мәжбүр болса, (Қаратал өз бойынша), сол жылдың шілде –тамыз айында 4 мың әскермен Жоңғарияға жорық жасап, 3000 қалмақты тұтқынға алып келген. 1756 ж. Абылайдың бастауымен қазақтар қытайлар мен қалмақтардың біріккен күшімен екі рет шайқасып, оның бірінде жеңіліп, екіншісінде

жеңіске жетеді. 1757 ж. Абылайдың 6 мың әскері Қытайдың 40 мың әскерімен шайқасынан соң, қытайлар Абылайдан бітім сұрады. 1753-1754 жылдардағы шайқастарға Қабанбай, Бөгенбай, Жанатай, Керей Жәнібек, Өтеген батырлар қысы –жазы үзбестен қатысады. Абылай бірде Қалдан Серемен бітімге келсе, бірде Дабашыны шауып, бірде оны және Әмірсананы өзіне паналатты. Сөйтіп Ойрат ұлысының бөлшектене беруін көздеді. Тегеурінді әскери қимылмен қатарластырыла жүргізілген дипломатиялық әрекеттері Абылайды өз заманының ұлы қайраткерлері деңгейіне көтерді. Осының нәтижесінде Абылай әскері 1771 ж. Мойынты өзенінің бойында болған қалмақтармен ауыр шайқаста жаңа жеңіске жетті.

Саяси ахуал тұрақталған шақта Абылай қазақ жерінің бүтіндігіне қол сұққан басқалармен де ымырасыз күрес жүргізді. 1754 -55 және 1764 ж. қырғыздар Жетісуда біраз ауылдарды шауып, Жауғаш, Көкжал Барқ пен Шынқожа батырлар бастаған әскерлерді Ақсу, Көксу және Шу бойында талқандайды. Осы себепті Абылай 1755, 1765 жылдары Қырғыз ұлысына қарсы жорық жасап, Іленің сол жағасын, Шу бойын тазартады, қазақ пен қырғыздың Нарынқолдан Қордайға тартылған, күні бүгінгі дейін сақталып отырған шекарасын анықтайды[5, 50 б.]

1771 жылы жасы жеткен Әбілмәмбет хан дүние салды. Қалыптасқан дәстүр бойынша Орта жүздің ханы болып не Әбілмәмбеттің інілерінің бірі, не үлкен ұлы Әбілпейіз сайлануға тиіс еді. Алайда басты сұлтандардың, старшындардың, Әбілпейіздің өз қалауымен үш жүздің басшы өкілдері Түркістанда Абылайды хан көтерді. Абылай іс жүзінде Орта жүздің ғана емес, бүкіл Қазақ ордасының ұлы ханы болды.

Абылай өмір жолын ат үстінде, жорықтарда өткізіп, Арыс өзені жағасында қайтыс болды. Сүйегі Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Иасауи кесенесінің ішінде Қабырхана мен Ақсарай арасындағы дәлізді жерлеген. Оның есімі тәуелсіздік символында жауынгерлік ұранға айналды. Балаларының барлығы тікелей саясатпен айналысқан Олардың ішінде көп жетістікке жеткендері – Уәли, Шыңғыс, Тоғум, Рустем, Есім, Қасым, Кенесары, Шоқан[6, 15 б.].

Халқының қамын жеген қайраткер екенінің айғағы мына бір аңыздарда көрінеді. Омбы генерал-губернаторының хатында Абылай сұлтанға екі сұрақ қойыпты: Соның бірі: «Егер де Ресей мен Қытай екеуі соғысып қалса, кімді жақтар едіңіз?» - дейді. Абылай: - «Ешкімді де. Бізге бейбіт өмір қажет»[7, 20 б.] деп жауап қайтарған екен.

Аңыздардың бірінде Абылай өмірінің ақтық сәтінде, науқастанып, жаны қиналғанда: «... Жаудың жағасынан алып, жұлқысып жүріп өлмей, қайдағы бір түйнектен кетіп бара жатқанымды қарашы!» - деп күйзеліпті. Абылай аузынан айтылған осы сөздің өзінде оның батырлық тұлғасы, өршіл рухы сезіледі. Абылай ажал алдында да хас батырша ұрыс алаңында өлуді армандаған, ұрыс даласын аңсап өткен.

Абылайдың өз әулетіне келсек, ол туралы алғашқылардың бірі болып мақала жазған Шоқан Уәлихановтың айтуынша, ұлы тұлғаның он екі әйелі, қырық қызы, отыз ұлы болған[8, 40 б.].

Абылайдың қазақтың ұлы ханы болуымен қатар, дәулескер күйші ретінде белгілі. Ол – «Ақ толқын», «Ала байрақ», «Бұлан жігіт», «Дүние қалды», «Жетім торы», «Қайран елім», «Қара жорға», «Шанды жорық», т.б. күйлерінің авторы. Бұлардың әрқайсысының өзіндік тарихы бар. Күйлерінің атына қарап ерлігін, биіктігін байқауға болады. Екі жүз жылға созылған қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық күресінің соңғы жаңғырығы алаш жұртының есінде «Шанды жорық» деген атпен белгілі. Бұл күйдің аты айтып тұрғандай, жорыққа аттанар кезде батырларға күш беретін темптегі күй. «Қара жорғаны» өзінің сәйгүлігіне, яғни, сенімді серігіне арнаған. Бұл шығармаларынан Абылайдың ішкі толғаныстарын, сезімдерін аңғаруға болады.

Тәуелсіздігіміздің мәңгілік болуы үшін Абылай хан секілді біртуар ұлы перзенттеріміздің сіңірген еңбегі зор. Өйткені Абылай қазақтардың басына күн туған аса қиын кезеңде тарих сахнасына шыққан. Қазақ жұртына Жаратқан Иеміз оң қабақ танытып, Абылайдай ұлы тұлғаны ғайыптан әкеліп, ел тұғырына қондырып еді. Қазақ қайрандап қалған қилы заманда Абылайдың айналасына жиналды, оның тұлғасынан қуат алып, пір тұтты. Сөйтіп ол жан-жақтан анталаған жаудан елді, жерді қорғап, ата жауымыз

жоңғарлардың жер бетінен жойылып, тұқымымыздың тұздай құрып кетуінен аман алып қалды. Қазақ хандары билігі тарихында Абылай – «ұлы» хан ғана емес, сонымен қатар, Қазақстан территориясының қауіпсіздігін, дипломатиялық қатынастарды нығайта отырып, өз беделі мен көрегендік саясатының арқасында сақтай алған дарынды тұлға болды.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевта Абылайдың жеке басына: «Ел басына ауыр күн туған XVIII ғасырдың орта тұсында ұлы ханымыз Абылай керемет қолбасшы ретінде де, ақылы терең дипломат ретінде де таныла білді» деп жоғары бағалады. Абылай ханның өміріне, қайраткерлік, қолбасшылық қызметіне шетелдік тарихшылар да өз пікірлерін айтумен келеді. Ағылшын зерттеушісі М.Олкот: «Абылай – қазақтың соңғы тәуелсіз ханы. Ол хан болу үшін Ресей өкіметіне жүгінген жоқ. Билікті тура өз халқының қолынан алды», ал академик В.Бартольд «XVIII ғасырдың хандарының ең күдіреттісі – Абылай. Ол өте қу саясат жүргізді. Қазақ еліне қажет шешімді бірден қабылдап, ұлтқа қатысы жоқ мәселені бойына жолатпады» деп ерекше ұлығылады. Бұл Абылай ханның дипломатиялық еңбегіне берілген лайықты баға десек болады.

Айбарлы Абылайдың аңсаған асқақ арманы, ұлы мұраты – Тәуелсіздіктің қызығын бүгінгі ұрпақ көріп отыр. Қазақстан қазір төрт құбыласын тегіс мойындатқан іргелі елге айналды. Қандай қиын-қыстау замандарды бастан өткерсе де, елдігін жоғалтпаған қазақ халқы Абылай армандаған мамыражай бейбіт өмірді көрді.

Абылай заманы ерліктің, жаугершіліктің ғасыры деп бағаланбайды, ынтымақтың іс-жүзінде тұтасқан кезеңі деп өнегелеп кетеді. Бүгінгі таңда да бірлігіміз кетсе, елдігіміз кететінін терең ұғынған жөн. Сондықтан әрқайсысымыз Тәуелсіз Қазақ елінің басына қонған бақытын баянды ету жолында ұлтжандылық пен намыстылықты, ауызбіршілікті, ана тілімізді, салт-дәстүрімізді ұрпақтан-ұрпаққа ұлағат етіп қалдырып, ғасырдан-ғасырға аманаттайық. Бірліктің дәуірі болған Абылай хан заманын өнеге тұтып, оның тағылымын бойымызға дарытайық.

Әдебиеттер тізімі

1. Баяндин Н. Дала жұлдызы. - А., 1990 ж.
2. Бірмағанбетов Ә. «Туған өлкені зерттеушілер». - Алматы, 1978.
3. Абылай хан. Кенесары: (ұлт-азаттық қозғалыс мәселелері) – Алматы: Ғылым, 1993.
4. Ч. Валиханова – Ч.Ч.Валиханов. Собр. Соч.: в 5-ти т. - Алма-Ата, 1972, Т. 5.
5. Дулатова Д., “Шоқан - тарихшы”. - А: “Қазақстан” 1982 ж.
6. Ә.Х.Марғұлан «Шоқан шығыстанушы Шыңғысұлы Уәлихановтың өмірі мен қызметі – Кіт.: Шоқан Уәлиханов таңдамалы. - А., 1989 5-том. 42-43 бет.
7. Сүлейменов Б., Мойсеев В.А. Шоқан Уәлиханов Шығыстанушы. - Алматы, 1985.
8. Қасымбеков М. Шоқан шығыстанушы. //Қазақстан тарихы әдістемелік журнал, 2005. №11. 40 бет.

БАЛАСАҒҰН ЖАЗБА ДЕРЕКТЕРДЕ

Койшыбаева Е.А

Ғылыми жетекші: тарих магистры, аға оқытушы Сақабай Т.Қ.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Орта ғасырларда Қазақстан аумағында қала мәдениеті ерекше дамыған болатын. Солардың ішіндегі аз зерттелген және сыры ашылмай келе жатқан қаланың бірі Баласағұн қаласы болып табылады. Бұл қаланың қай жерде орналасқанын анықтауға шығыстанушы ғалымдар В.В.Бартольд, А.Н.Бернштам, М.Тынышбаев үлес қосты. Сонымен қатар ортағасырлық ғалым Әбу-Райхан Әл-Бируни (X-XI ғ.) және араб саяхатшылары Ибн Хордабек (IX ғ.), Әл-Хамадани (X ғ.), Әл-Макдиси –(X ғ.) еңбектерінде де Баласағұн туралы мәліметтер кездеседі. V-XII ғғ. Баласағұн Батыс Түрік қағанатындағы түргештердің (сары үйсіндердің), қарлұқтардың, қарахандардың және қарақытайлардың (қарақидандардың) астанасы, ірі саяси, экономикалық және мәдени орталығы болған. Әл-Макдиси өзінің зерттеулерінде

«игілікке бай, үлкен қала» болған десе, Махмұт Қашқари Баласағұнның Күз-Ұлыс немесе Күз-Орда деген басқа аттары болғанын хабарлайды. Осындай үлкен қала, түріктердің өзара феодалдық соғыстарының нәтижесінде XIV ғ. тарих сахнасынан түскендіктен, жылдар өте оның орны да, аты да белгісіз болды. Сондықтан да қазіргі таңда Баласағұн қаласының тұрған жерін анықтаудың тарихи да, ғылыми да зор мәні бар екенін ғалымдар түсініп, қаланың орналасқан жерін анықтауға көңіл бөлуде. Бірақ, қазірдің өзінде бұл қаланың орналасуы жөнінде әр түрлі пікірлер айтылып келеді. Осыған байланысты мақалада Баласағұн қаласы жөнінде ғылыми еңбектер мен археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесі туралы мәліметтер келтіруді жөн көрдік. VIII-IX ғасырларда өмір сүрген Әл-Хорезми дүниежүзілік географиялық карта жасап, Шу, Талас, Жетісу өңірлеріндегі түрлі қалаларды картаға түсірген, олардың координаттарын белгілеген. Солардың ішінде Баласағұн қаласы да бар. Тарихи деректерге қарағанда, VII ғасырдың соңы мен IX ғасырдың басында жасаған Хорезм ғалымы әл-Хорезми өзінің дүние жүзілік географиялық картасында Шу, Талас, Жетісу өңірлеріндегі түрік қалалары туралы сөз қозғайды. X ғасыр аяғында XI ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген Хорезм елінің ғалымы Әбу-Райхан Бируни жасаған дүние жүзінің географиялық картасында Баласағұнды $90^{\circ} 30'$ бойлықта, $44^{\circ} 40'$ ендікте орналастырған, Таластың $89^{\circ} 50'$ бойлықта, $43^{\circ} 5'$ ендікте жатқанын көрсеткен [4, 116]. Белгілі ғалым, шығыстанушы Махмұд Қашқари да өзінің дөңгелек картасында Баласағұн жетінші климатта, Таластың шығыс-солтүстігінде орналасқанын баяндаған. Мұсылман дүниесінде карта сызғанда, орталығы Мекке етіп аталатын болса, ал М. Қашқари орталығын Қашқар қаласы етіп алған. Ендеше Батыс Түркістан картасында орталықты Баласағұн етіп алуы заңды сияқты. Бұл ғалым Баласағұнда жиі-жиі болып, ғылыми еңбектер жазған. Сондықтан әйгілі ғалым өзінің «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегінде Баласағұн жөнінде толығырақ мағлұмат берген. XIII ғасыр аяғы мен XVI ғасырдың басында өмір сүрген араб географы Әбу-л-Феда Баласағұнның орналасуын $91^{\circ} 50'$ бойлықта, $47^{\circ} 40'$ ендікте орналасқан карта көрсеткен. Бұл қала түрік елінде 7-климатта орналасқанын баяндаған [4, 116]. Ғалымның Баласағұнның орналасуына берген анықтамасы жоғарыдағы айтылған әл-Бирунидің көрсеткен мағлұматына жақын келеді. Олай болса, Баласағұнның тұрған жері қазіргі ортағасырлық қаланың орны Ақтөбеге дәл келеді. Жоғарыда ғалымдардың Баласағұнның орналасқан жерін картада көрсеткендері бір-бірінен айтарлықтай алшақ кетпейді. Олардың барлығы Баласағұн Таластың шығысында, Шу өзенінің орталық ағысында екенін бірауыздан баяндайды. Көптеген араб және біздің елдің ғалымдары Баласағұнды ірі мәдениеттің орталығы және астанасы болғанын баяндап, бұл қала туралы мол мағлұмат берген. Солардың ішінде жоғарыдағы аты аталған Махмұд Ибн Вали Баласағұн жөнінде: Моңғолдар келгенге дейін Баласағұн жақсы сақталған, гүлденген қала болатын. Одан кейін қирап, азып-тозып, қаңырап қалған. Мен бұл кітабымды Балх қаласында жазып болған кезімде, маған Қашқардан келген бір жолаушы мынадай хабар айтты: Қашқардың қолбасшысы әскерімен Батыс түрік жеріндегі қалмақтарды бағындыру үшін шабуыл жасады. Шығыстан солтүстікке қарай жүріп отырып, екі айдан кейін бір қираған қалаға келдік. Айналасын құм басқан, биіктігі 4-5 зира, (бір зира 40-45 см) үлкен-үлкен үйлердің сақталған қабырғаларын көрдік. 4 фарсақ (бір фарсақ - 6 шақырым) қашықтықтан сарайып көрінген мұнаралар, сарайлар, медреселер анық көрінеді. Осы қаланың қасында қалмақтарға жетіп, екі арада шайқас болды. Оларды жеңіп, Қарабалта өзенінен кейін қайырып, жаңағы қираған қалаға алып келдік. Содан кейін қолға түскен қалмақтардан бұл қай қала деп сұрағанда, олар біздің білетініміз Баласағұн қаласы деп жауап берді. Шыңғысханның әулеті басқарған кезде осындай қирап, топырақ басып қалғанын баяндады. Біздер қаланы аралағанда, бұзылған үйлердің ішінен тұрмысқа қажетті нәрселерді көрдік: қазандар, қыштан жасалған әр түрлі ыдыстар, құмыралар, алшалар, т.б. бұйымдарды кездестірдік. Кейбір бөлмелерде өлген адамдардың мүрделері жатыр. Бұрын ең жақсы, үлкен қала болған, қазір қирап қалған. Қаланың аты да естен шыққан [4, 176]. Бұл келтірілген деректерден қашқарлықтардың келген қаласы бүлікшілікке ұшыраған, қирап қалған қала күйінде сақталған. Қашқан қалмақтарды Қарабалта өзенінің қасынан қайырып, жаңағы бұзылған қалаға айдап келуі, осы күнгі Ақтөбеге (Баласағұнға) ұқсайды. Қарабалта өзені

Ақтөбе қаласының батыс бөлігінің үстінен кесіп өтіп, Ақсу өзеніне құяды. Ендеше қашқарлықтардың келген қаласы апатқа ұшыраған, бүлінген Баласағұн болып отыр. Сөйтіп, қазіргі Ақтөбе бұрынғы Баласағұн деп айтуға бұл да бір тілге тиек дәлел. Белгілі 1210 жылы Тараз қаласының жанында Талас өзенінің жағасына Мұхаммед Хорезмшах пен Баласағұн билеушісі Гурхан мен екі ортада қанды соғыс болып, нәтижесінде Гурхан жеңіліп, Баласағұнға қайтып оралғанда қала тұрғындары өз ханын қалаға жібермеген. Хан тұрғындармен 16 күн соғысып, ақыры қалаға кіріп, Баласағұнды 3 тәулік бойы өртеп, 47 мың белгілі адамын өлтірген. Осының өзі-ақ Баласағұнның астаналық қала болғанын дәлелдейді. Шу өңіріндегі бізге белгілі ортағасырлық қалалардың қатарында өзінің көлемі жағынан ғалымдар зерттеген Ақтөбе қаласына тең келері жоқ. Тарихи деректерде Баласағұн Ұлы Жібек жолының бойындағы ірі түркі қалаларының бірі болған. Оның іргетасы ертеде салынып, осы ұлы жол бойындағы тарихта белгілі ірі қалалармен бірге дүниеге келген. Біраз әдеби, тарихи деректерде Баласағұн Қарахан әулеті кезінде пайда болып, оның басты астанасы болғаны баяндалады. Соған негізделе отырып, Баласағұнды іздеушілер оны IX-XII ғғ. жатқызып, сол ғасырға тура келетін археологиялық мәдениетті тілге тиек етеді. Біздіңше, Баласағұнды сәулелендіретін ортағасырлық қала бірнеше қабатты археологиялық ескерткіштер болуы тиіс. Оның астында антикалық, үстінде ортағасырлық қабаттар болуы керек. Ол қабаттардың ең үстінде Қарахан дәуірінің мәдениеті жайласқан. Яғни, IX-XII ғғ. мәдениеті. Баласағұнның ең гүлденген, өркендеген уақыты осы Қарахан әулеттерінің кезі. Олардың алдында өмір сүрген түргештердің (сары үйсіндердің), қарлұқтардың мәдениеті де Баласағұннан орын алған. Бірақ, ол кездің мәдениеті төменгі қабаттарында жатыр. Баласағұн қаласы антикалық, ортағасырлық мәдениетті өзінің бойында сақтаған ұлы археологиялық ескерткіш ретінде қараған жөн. Ол Қарахан әулеті кезінде гүлденген. Гурхан тұсында қираған. Өйткені бұл қала олардың тұсында да ірі экономикалық және мәдени орталық болған. Міне, осы пікірлерді көп жылдар бойы зерттеліп келе жатқан Ақтөбеден табуға болады. Баласағұн Самарканд, Ташкент, Испиджаб (Сайрам), Тараз сияқты қалалардың замандасы[2, 526]. Мұхаммед Хайдар Дулатидің еңбегінде: «Джу елінде күмбезі мен мұнарасы ғана қалған, қираған қала орны бар, оны жергілікті халық «Борана» деп атайды»[3, 4576]- делінген. Автор осы жерде құдай жолын қуған имам Мұхаммед Фатих Баласағұнидің қабірі бар екендігі жайлы да хабарлайды. Бұл дерек Баласағұнның орны осы Борана емес пе деген ой тудырады. Борана-Шу өңіріндегі ең үлкен ескерткіштердің бірі. Токмақ қаласынан оңтүстікке қарай 15 км жерде орналасқан. Оны 1978-1983 жылы В.Д.Горячева зерттеген. Қала айналасы төртбұрышты қорғаныс дуалмен қоршалған. Солтүстік және батыс қабырғаларының ұзындығы 570 м, оңтүстік жағы 600 м, ал шығыс жағы 500 м[3, 4586]. Ғұламалардың айтқанындай, Баласағұн - Шарғау, Ақсу, Қарабалта, Тоқташ сияқты төрт өзеннің Шуға құятын төменгі ағысында орналасқан. Сондықтан да бұл аймақта құрғақшылық болмайды. Суы мол, егіншілікке, қала тұрғындарына өте қолайлы, тамаша жер Ақтөбе қаласын да қорша ған. Оның жалпы ұзындығы - 52 км, сыртында су жүретін тоған (канал) салынған. Қала тұрғындары қамалдың ішіне шоғырланған. Кейінгі зерттеулерге қарағанда, ордың сыртында да адамдардың жасағанын көрсететін қоныстар ашылды. Бұндай қаланы қоршаған бекіністердің салынуына қарағанда, Мақдасидің жазғанындай, қаланың тұрғындарының саны өте көп болған.Тағы бір тарихи мәліметке тоқталатын болсақ, Баласағұнды ашуымыздың Троя қаласын табумен үндестігі бар екенін аңғарамыз. 1868 жылы неміс азаматы Генрих Шлиман Грецияға келіп, орналасқан жері белгісіз болған. Баласағұн сияқты Троя қаласын Гомердің «Илиада» шығармасы бойынша іздеп, Бунарбашы мекеніне жақын жерден жерге көмілген қаланың орнын тауып, оны қазып, сол Троя қаласы екенін тапқан[1, 646]. Г.Шлиман Троя қаласын іздегенде, «Илиада» поэмасында Троя қаласының қасында бірі - ыстық, екіншісі - салқын бұлақтардың бар екенін тілге тиек еткен және теңізге жақын орналасқанын да ескерген. Міне, осындай белгілерді тауып, сол жердегі қаланың орнын зерттеуге кіріскен. Біздің археологтар Баласағұнды іздегенде, осындай тарихи жерлер Баласағұнның төңірегінде де болғанын М. Қашқари жазып кеткен. Баласағұн төңірегіндегі сондай ономастикалық атау Ақтөбенің төңірегінен табылды: Юн-Арық, Әулиетау және

Бакыртау. Г.Шлиман Троядан алтын тапса, ғалымдар Баласағұнда теңгелерді дайындайтын сарайды ашып, 5000 мыс теңге және қыруар жәдігерлерді тапты[5, 696]. XIX ғасырдың аяғында шығысты зерттеуші белгілі ғалым В.В. Бартольд Баласағұн қаласының тарихына және оның қай жерде орналасқанына айрықша көңіл бөлген. Ғұламаның еңбегінде XIV ғасырдың бірінші онжылдығында Баласағұн өзінің ежелгі атымен аталғаны белгілі. Алайда, Ақсақ Темірдің жорықтарын жазғанда Баласағұнның аты аталмайды. Олай болса, Шу, Іле және Талас қалалары сияқты XIV ғасырдан бұрын үздіксіз болып жатқан тақ үшін өзара күрестердің нәтижесінде қираған болуы керек деген пікір айтқан[6, 3576]. Ғалымның пікірі бойынша Шу, Талас, Жетісу өңірлеріндегі көптеген қалалар, соның ішінде Баласағұн да бұрынғы тарихи мәнінен айырылып, қирап, уақыттың өтуімен, бұл қалалардың аттары да және орналасқан жерлер де жергілікті тұрғындардың естерінен шығып қала берген. Тек олардың жер бетінде болғандығы туралы азды-көпті деректер ғана сақталған. Қазақстандағы археология ғылымының негізін қалаушы академик Ә.Х.Марғұлан Шу ауданындағы Ақтөбе қаласында қазба жұмыстарының жүргізілуіне қатысып, ескерткішпен жан-жақты танысып, табылған бұйымдарға шолу жасап, ортағасырлық Баласағұн қаласының орны осы болуы керек, деген болжам айтты. Ортағасырлық ғұламалардың ішінде Баласағұн туралы жан-жақты мағлұмат берген — Махмұд Қашқари. У.Х.Шәлекенов «У-ХІІІ ғасырлардағы Баласағұн қаласы» деген еңбегінде М.Қашқаридың сызған дөңгелек картасы мен «Диуани лұғат ат-түрк» ғылыми мұрасынан көптеген деректер келтірген. М.Қашқари өзінің еңбегінде табиғи-географиялық жағдайды ескере отырып, Баласағұн екі таудың арасында орналасқан деген қорытынды жасаған[2, 726]. Олар Ақтөбе (Баласағұн) қаласының солтүстік шығысында созылып жатқан Жайсан тауы мен оңтүстігінде Қырғыз Алатауы екені байқалып тұр. Махмұд Қашқари Баласағұнға жақын жатқан жерлердің, қалалардың атын атайды. Оның төңірегінде үлкенді-кішілі қалалар, ауылдар көп болған. Олардың кейбіреулері Баласағұнмен іргелес жатқан. Солардың бірі - Қырықүй қаласы. Қарақыршын, Таскала (Төрткіл), Тоқташ, Сабыр осы күнгі Ақтөбенің (Баласағұнның) солтүстігіндегі жалғасып жатқан қалалар болса, оның оңтүстігіндегі осы күнгі Қырғызстанға қарайтын жерлерде орта-ғасырлық қалалар жеткілікті. Осы көптеген қалалармен отырықшы мекендердің ортасында Баласағұн орналасқан. Бұл қала Ақсу, Қарабалта, Тоқаш өзендерінің Тасөткелге құяр сағасында Қырықүй қаласы орналасқан[5,70]. Жалпы, қала қазақтардың көп ұлттан құрылған ауылдарды да, қалаларды да осылайша айта беретіні баршаға мәлім. 1974 жылдан бастап ҚазМУ археологтарының экспедициясын басқарған профессор У.Х.Шәлекенов 30 жыл бойы зерттеп, Шу өңіріндегі Шу өзенінің сол жағасында орналасқан (жергілікті халық «Ақтөбе» деп атап кеткен) көне қала орнын Баласағұнның орны деген пікір қалыптастырған[4,35]. Қазба жұмысы кезінде Ақтөбеден (Баласағұннан) құнды бай деректер табылды. Цитадельден хан тұрған сарай бөлмелері, оның алаңы, шығыс монша, сарайға кіретін тас жолдар табылса, Шахристаннан қолөнер, кәсіп орталығы, тұрғын үйлердің бөлмелері, ақша шығаратын және зергерлер сарайы, 5000 Қарахан дәуірінің теңгесі сияқты бұйымдар жиналды. Рabadтан - жер астымен тартылған құбырлар, тұрақты мекендер, хауыз (бассейн) және т.б. шықты[2, 1246]. Бұл табылған дүниелер ҚР Орталық мұражайында, Тараз педагогикалық институтының тарих мұражайында, сондай-ақ ҚазҰУ-дың археологиялық мұражайында сақтаулы. Олар Ақтөбенің Баласағұн екенін тарихи ономастикалық, археологиялық жазба деректерге сүйене отырып дәлелдеген. Сол дерек бойынша Ақтөбенің кіші және үлкен картасы жасалып, қаланың жалпы көлемі белгіленген. Оның орталығы 70 шаршы шақырымды алып жатыр. Орналасқан жері біркелкі тегіс, өте құнарлы жер. Қорғанның қазіргі сақталған биіктігі - 5-6 метр[4, 356]. Ақтөбе (Баласағұн) шаһарын зерттеуде ат салысқан археологтардың бірі М.Елеуовтың пікірі: «1974 ж. бастап Шу өңіріндегі ортағасырлық Ақтөбе қаласындағы зерттеулерді Әл-Фараби атындағы Қазақтың мемлекеттік ұлттық университетінің археологиялық экспедициясы жүргізіп келді. Ширек ғасырға жуық жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде ортағасырлық қаланың тарихи-топографиялық құрылымы анықталып, оның әр түрлі бөліулерінде археологиялық қазба жүргізілді. 1976-1990 жж. Аралығында қаланың цитаделінде үш стратиграфиялық кесік және 8 қазба жүргізіліп, оның VI-XIII ғ. бас кезінде өмір сүргені анықталып, үш хронологиялық

кезеңде (VI-VIII ғғ. бірінші жартысы; VIII ғ. екінші жартысы - XI-XIII ғғ. бас) салынған бекініс (замок), қамалдар, мұнаралар, салтанатты сарай кешені, алаңдар, қақпа, монша т.б. құрылыс қалдықтары ашылды» [4, 376]. Тарихи деректерге сүйенсек, VIII ғасырдың I-жартысында Шу және Баласағұн қалалары Түркеш қағанатының құрамына енген. Олай болса, Шу қаласының тарихы VIII ғасырдың I жартысынан басталады деп айтуға толық ғылыми негіз бар екендігін У. Х. Шәлекенов дәлелдеді. Шу қаласы 12 ғасыр өтсе де өзінің алғашқы атын сақтап келе жатқан тарихи ортағасырлық қалалардың бірі. Өткен жылдар ішінде археологтар Баласағұнның көптеген сырын ашып, одан табылған құнды деректер халқымыздың ортағасырлық тарихын жазуда үлкен мағлұмат береді. Талай сырлар әлі де ашылмақ. Бұдан бұлай ғылыми тұрғыдан Баласағұн деп жариялап, ол қаланы Жібек жолындағы ең ірі туристердің баратын тарихи жеріне айналдырып, осы арада Баласағұн қорығын ұйымдастыру - болашақтың ісі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шәлекенов У.Х., Құм басқан қала. – Алматы: Қазақ университеті, 1992
2. Шәлекенов У.Х., V-XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы. – Алматы: Жібек жолы, 2007
3. Дулати М.Х., Тарих-и Рашиди., - Алматы: Тұран, 2003
4. Шәлекенов У.Х., Баласағұнның жұмбағы шешілді. – Алматы, 2004
5. Қашқари М., Түрік сөздігі. – Алматы, 1997
6. Бартольд В.В., Баласагун. Соч. Т. III. М., 1965

ҰЛЫ ДАЛА ТӨСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ РУХ

Қырғызбай Н.Ж.,

Ғылыми жетекші: фс.ғ.к., доцент Сағатова А.С.

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Ұлттық рух дегеніміз не? Ұлттық рух – елдің арман – мұраттары, тұтастығы, қайталанбас қасиеті, ділі, мінезі.

Ұлттық рухты көре алмаймыз, ұстай алмаймыз. Рух біздің ақын – жырауларымыздың шығармашылығында, данагөй бабаларымыздың ой – танымында ғасырлар бойы қалыптасқан рухани мұра арқылы өз көрінісін береді.

Ұлттық рух үнемі өзгеру және жаңдану үстінде. Әр ұлттың рухы сол елдің, жердің дүниетанымына, көзқарастарына, мәдени – мұраттарына, мінезіне тікелей байланысты. Мұрат–мүдделердің қалыптасып, шындалуы үздіксіз болатын үдеріс және оның жарық шашып, нұрлануы өміршендігін көрсетеді.

Ұлттық рух қандайда бір қиындық сәттерде адамзат баласына бой көрсетер күш, жігер береді. Әрі рухани мұралардың ерлікке, елдікке шақырып, бұғаудан босануға, жарқын болашаққа бет түзеу үшін маңызы зор.

Ұлттың рухани байлығы оның сөз өнерінде байқалады. «Ақын сөзіне жұрт рухының сәулесі түспей тұрмайды», - деп А.Байтұрсынұлы айтқандай, ұлттық рухтың бедерленуі халық шығармашылығында кең құлаш жайды [1, 79 б.].

Қазақ даласының мәдениеті мейлінше терең дәстүрі бар аса күрделі және көп қыртысты құбылыс. Тек осы тәсілмен ғана мәдениет саласында «өзіндік ерекшелікті» тап басып тануға болады. Оған дәлел әлімсақтан бері – Бейбарыстан Бабырға дейін, Елтеміштен Шоқанға дейін, қазақ мәдениеті біздің түркі бабаларымыздың мәдениеті сияқты, қандай әсер – ықпалды бастан кешірсе де томаға тұйықтыққа бейімделмеген, ұдайы жаңғыру үдерісін бастан кешіріп отырған.

Қазақтардың тарих-мәдени болмысының тек–тамыры мейлінше тереңде. Ондай тек–тамыр алғашқы қазақ хандығы құрылған кезеңмен шектелмейді. Қазақтардың тарихи тұрақталығы, төл тұрағына бауыр басуы әр түрлі тарихи кезеңдерде айрықша рөл атқарған. Барша қазақты атамекенінен кіндік үзуге мәжбүрлейтін күш бұл дүниеде бола қоймас. Ондай күш демографиялық та, миграциялық та, мәдени де тұрғыдан нәтиже бермейді.

Жалпы бабалар дәстүрі тек кіндік тамған жерімізбен шектелмейді, одан да арғы Үнді мен Ніл, Еділ мен Дон жағалауларына қазақ даласының рухын жеткізген бабаларымызбен де өз жалғасын табуда.

Ұлттық мүддеге қызмет етудің тарихи ұлы үлгілерін шын мәнінде көрсетіп берген әйгілі тұлғалардың, мемлекет қайраткерлерінің тұтас легі біздің көз алдымызда.

Қазақтың ұлттық тұтастануы үшін табан түзейтін негізгі идеялық тұғыр біршама айқын. Бұл дербес мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін дамыту және нақтылы әрекетке ұластыру. Бұл – дербестік Қазақстанның аумақтық тұтастығы. Ең кереметі тарихи өлшеммен қарағанда Тәуелсіздігімізге жиырма бес жыл ғана болса да, ал қалыптасқан сан ғасырлар тұңғышымен тамырласып жатыр.

«Сан ғасырлар бойы рухани төлтумалықтың Темірқазығы тек зиялылар ғана емес, бұқара халықтың өзі болып отырған. Мұндай құбылыс әлемдік тарихта мейлінше сирек кездеседі» [2, 29 б.].

«Қазақ даласының дүйім жұртында кең құлашты тарихи сана болған, себебі бұл даладағы әрбір жұмыр басты пенденің жады бала кезінен ауызша айтылатын қисапсыз мол дерекке әбден жаттығып, көз қанық болып өскен. Халық тарихын түсініп – білу әрбір адамның өз басындағы сезім түйсікпен астасып отырған» [3, 3 б.].

«Жағдайға орай қазақтардың бұқаралық санасы ұдайы ақыл – парасатты басшылыққа алып, әбден сыннан өткен аталы сөзге ден қойып отырған». [4, 32 б.].

Нәтижесінде біртұтас отбасы сияқты ұлттың біртұтас зердесі қалыптасып, тек қазіргі замана тұрғысынан ғана емес, жадында сақталған баяғы ата – бабалары да ұрпақтар санасында рухани жалғастығын тапқан. Халықтың мұндай зердесі әрбір дана тұлғаның тарихты айқын елестетіп, жан жүрегімен сезініп отыруына себепші болған.

Сол себептен де, бұл жерде тарихтың тереңіне бойлаған сайын бабалардың басынан кешкендері ұрпақтан ұрпаққа дастан, әфсана тұрғысында жалғасып отыратынын қаперде ұстау қажет.

Ұлттық діл – этностың рухани мінез – құлқы, жалпы танымдық болмысының айнасы. Сондай-ақ, діл халықтың өзіндік бет-бейнесін басқа ұлттық құрылымдардан ерекшелендіру болып табылады. Сол арқылы адамдардың әлеуметтік ұстанымы, ұлттың бірлігіне белсенді қарым – қатынасы пайда болады. Діл, яғни менталитет – адамдардың белгілі бір бірлестіктеріне тән, нақты бір тарихи – мәдени ортада құрылған мінез, салт – дәстүрлердің біркелкі сипатын білдіретін ұғым. Діл мәдени бірегейленуімен және тұлғаның өзін – өзі белгілі бір менталитетте сезінуімен байланысты.

Адам баласына туғанынан бері құндылықтар жүйесі саналарына құйылады. Әр этностың тұрақтылығы, дүниетанымы әмбебап болады. Ділді оған табиғаты ұқсас мәдениет пен ұлттың мінезден ажырата білген жөн. Өзгермелі ортада тұрақтылы тарихтын сақталуын жүзеге асыратын мәдениет болса, ал таңбаларды, ескерткіштердің пайымдалған жүйесін құрайтын діл болып табылады. Ұлттық мінез – құлық, мәдениетпен бірге, адамдардың қайталанбас, табиғи, психологиялық ерекшеліктері арқылы көрініс табады.

Ұлтын сүю – жеке тұлғаның туған жеріне, ұлтына адал ниеті, мемлекеттің күш – қуатын, өміршендігін, тұтастығын қорғайтын рухани тірегі. Ал ұлттық тәрбие – ұлт, ұлттық тіл, ұлттық сана, ұлттық мінез – құлық, ұлттық намыс, ұлттық әдет – ғұрып, ұлттық салт – дәстүр, ұлттық мәдениет т.б. ұлттық қасиеттердің ерекшеліктерін көрсететін ұлттық тәрбиенің бір түрі.

Халқымыздың эпостық шығармаларының да жас ұрпақтың өз еліне, жеріне сүйіспеншілігін оятуда орны ерекше. Қазақ эпостарында еңбексүйгіштік, отансүйгіштік, рулар мен тайпалардың өзара ізгілік қатынастары, ата-анаға, аға буын өкілдеріне құрметпен қарау, адамгершілік, батылдық, балаларға қамқорлық, мейірбандық, туған жерге, табиғатқа деген сүйіспеншілік жырланады.

Мәселен, батырлар жырында («Ер Тарғын», «Қамбар батыр», «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр» т.б.) батырлардың туған елі, жері үшін басқыншыларға билеушілерге қарсы ұлы қаһармандық істері, мінез – құлқындағы ең ізгі қасиеттер: ел табиғатына деген

сүйіспеншілік, халқына деген құрмет, туған бауырларына, жақын адамдарына бауырмашылық, теңдесі жоқ ерлік, халқына шексіз берілгендік, туған елі үшін өзін құрбан етуге дайын тұрушылық кеңінен ашылып көрсетіледі.

Сондай –ақ, ізгілік пен патриотизм, ержүректілік пен адамшылық, аға мен інінің қарым – қатынасы, батырлардың жақын адамдарына қамқорлығы, бірлік пен татулық, ел мен елдің достығы т.б. батырлар жыры мазмұнының негізгі өзегі саналады. Мұның бәрі – адамның бойына ұлттық рухты сіңіруге бірден – бір әсер ететін факторлар.

Батырлар жырының негізгі идеясы – отансүйгіштік, ұлт жанашырын ұлықтау. Қазақ жұрты туған елін, өскен жерін, өз халқын қорғайтын батырларды адамгершілігі мол ұлы бейне ретінде сомдап, қалың жұртшылыққа үлгі – өнеге ете білген.

Халықтың асыл арманы мен биік мұратын, баянды болашағын бейнелейтін озық ой, сұлу да сырлы сөз. Асыл сөз азбайды, ескерілмейді, өлмейді. Әрдайым келешек күндермен табысып отырады. Мұндай сипат, әрине, қазақ ақын – жыраулары шығармашылығына тән. Оларда да өз дәуірінің шежіресін айқын баяндайтын, суреттейтін асыл сөз оралымдары аз емес.

Сонымен, «қазақ әдебиетінің тарихындағы аса бір айтулы мұра, тот баспас асыл, ағынды да арналы сала – жыраулар поэзиясы» [5, 151 б.].

Мұхтар Мағауин бұл жөнінде өз пікірін былай білдірген: «Халықтың рухани өмірінде жетекші орынға шыққан поэзия әлденеше ғасыр бойы қазақ әдебиетінің жай ғана көшбасшысы емес, ең басты жанры қызметін атқарды. Ал осы кезеңдегі қазақ поэзиясының ең ауыр жүгін көтерген, сөз өнерінің жетекші өкілдері – жыраулар болды. Қазақ жыраулары XV-XVIII ғасырлар шегінде бүкіл әлемдік мәні бар аса құнды әдеби мұра жасады» [6, 163 б.].

Жалпы жырау дегеніміз кім? Жырау – ең алдымен ақын, өз жанынан өлең шығарушы, жырау – өз қоғамының басты идиологы. Ол – елдің ақылшысы, өз елінің биі, рухани тірегі, батагөй, ақсақалы. Елді билеуші ханның ақылшы уәзірі. Оның сөзі өткір, өтімді, асыл. Міне, қазақтың кемеңгер жыраулары ақылгөй абыз Асан Қайғы, қарға бойлы Қазтуған, Азаулының ер Доспамбеті, сөз зергері Шалкиіз, көмекей әулие Бұқар, жорықшы жауынгер жырау Жиёмбеттер осындай нағыз жыраудың бойындағы қасиетке ие. Олар шығармалары негізінде қазақ халқының қилы кезеңдердегі тағдырын, ел басқарған ұлы хандар тұлғасын, халықтың азаттығы мен ар – намысын қорғаған батыл да өжет батыр бейнелерін жырлап өтті. Яғни жыраулар – жазылмай кеткен тарихымыздың бас иесі, сақтаушысы. Өздері жасаған дәуірдің тарихын жыр өрнектері арқылы кейінгіге жеткізуші, елге рух беруші.

Қазақ аңыздарында Асан Қайғы жайында «бұл қария қашан да ханға жағынбай, жарамсақтанбай тура сөйлеуші еді» [7, 29 б.], - делінген, бұл, әрине, барлық жырауларға айтылған сөз. Мысалы, Асан Қайғы Жәнібек ханға:

«Ай, хан, мен айтпасам білмейсің

Айтқаныма көнбейсің ...», -

деп, хан қаһарынан тайсалмай, шындықты бетке баса сөйлеп, «қымыз ішіп қызарған ханды» жөнге салмақ болады.

Шалкиіз жырау Би Темірге:

«Тең атаның ұлы едің,

Дәрежеңді артық етсе, тәңір етті», -

деп, жүрегі шіміркенбестен Би Темірге «сен кім едің?» дегендей өктем тіл қатады.

Жиёмбет жырау:

«Қалмақтың Бөрі ханы келгенде

Сонда бір жайдақ мінгенсің...

Менімен, ханым, ойнаспа», -

деп, Ер Есім ханға сонау бір алыстағы, ұмыт болып кеткен ескі «жараның» аузын ашып, ханның сасып, қарашаның қашқан кезін, сонда бір ер-тоқым, айыл-тұрмансыз байталға мінгеніне дейін тәптіштеп, қорықпай салмақты сөз саптайды. Немесе:

«Ей, Қатаған ханы Тұрсын ...

Жазықсыз елді еңіретіп,

Жер тәңірісіп жатырсың», -

дейді, өткір бір бет ақын Марғасқа. Әрине, мұндай хан алдында сөз айту, тек Марғасқа сияқты жүрек жұтқан жыраулардың ғана қолынан келген.

Сол сияқты Бұқар, Тәтіқара, Көтештер де Абылай ханды да мақтап, жақтап қана қоймаған, сонымен қатар сынаған да, мінеген де, қателігі болса бетіне басқан. Ол туралы С.Мұқанов Бұқар шығармаларының көпшілігі Абылай ханға арналғандығын көрсете отырып, «ол Абылайдың мақтаушысы ғана емес, сыншысы да болған» [8, 392 б.], - дейді.

Асан, Қазтуған, Доспамбет, Жиёмбет, Ақтамберді, Үмбетей, Тәтіқара, Бұқар жыраулардан жеткен жыр өрнектері өздері өмір сүрген дәуірдің бар шындығын, тарихын кейінгіге жеткізді; ел қорғаған батыр бейнесін суреттеп берді; ел арман мен үмітін, қуанышы мен қасірет – қайғысын дәл бере білді; ұрпағын афоризмге толы жырларымен жамандықтан сақтануға шақырды, жақсылыққа баулыды; ең бастысы қазақ поэзиясын мән, мағына, мазмұн, көркемдік сапа жағынан тереңдетіп биіктетті.

«Жырау – сөз жоқ, ақын. Ақын болмай, жұрт қадірлейтін жырау атану мүмкін емес. Ақындығы күшті жыраулардың жалынды жырлары үнемі жаңғырып, кейінгі ұрпаққы сиқын бұзбай көрікті күйде жетіп отырады. Ал жыраулық – ертеден келе жатқан халық поэзиясының үлкен бір дәстүрлі саласы» [9, 38 б.], - деп Ә.Тәжібаев айтқандай, жыраулық дәстүрдің әдебиет тарихындағы орны ерекше бөлек.

«Бұлар тарих толқынындағы мәдениетіміздің кіндік тұлғалары. Олардың мәдениетіміз үшін мән маңызына шәк келтіруге әсте болмайды» [10, 179 б.].

Сонымен ұлттық рух дегеніміз не? Ата – баба мұрасы, тәуелсіздікті аңсап, қол жеткізуге итермелейтін биік сезім. Ол ақындар, хандар, батырлар, данышпандар, қайраткерлеріміз, тәуелсіздік үшін күрескерлер. Ұлттық рух ол қазақ елі! Ол біз!

Әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы, 2014.
2. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, 2003.
3. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, 2003.
4. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, 2003.
5. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. Оқу құралы. – Алматы, 2002.
6. Садиков Қ. Ақын – жыраулар. – Алматы, 1974.
7. Есенберлин І. Жанталас. – Алматы, 1973.
8. Есенберлин І. Жанталас. – Алматы, 1973.
9. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1964.
10. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, 2003.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖӘДИТШІЛІК ТАРИХНАМАСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мейрамбеков А.К.,

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Өскембаев Қ.С.

Е.А.Бөкетов ат. Қарағанды мемлекеттік университеті

XIX-XX ғасырлар тоғысындағы мұсылмандардың арасындағы ірі қоғамдық-саяси және әлеуметтік-мәдени құбылыс ретіндегі жәдитшілік тарихы, отан және шөл ел тарихшыларының зерттеулерінде ерекше орынға ие.

Жәдитшілік – исламдағы жаңартылған ағым, оның өкілдері мұсылмандар өмірін қазіргі заманның жаңа бағыттары мен талаптарына сай реформалау мен бейімделуге шақырды. Алғышқы кезде мұсылмандық білім бері жүйесін қайта құру үшін пайда болған қозғалыс, жәдитшілік 1905-1907 жылғы оқиғаларға байланысты өзінің артынан қоғамды ертіп жүре алатын мықты саяси күшке айналды.

Ресейлік мұсылмандардың қоғамдық өмірінің барлық салаларында реформалардың қажеттілігін айтқандардың біріншісі, ірі қоғамдық қайраткер, педагог және публицист

Исмаил-бей Гаспринский. 1881 жылы ол өзінің еңбегін «Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения мусулманина» жарыққа шығарды, бұл оны жәдитшіліктің негізін қалаушы мәртебесінде бекітті. Гаспринскийдің арқасында 1883 жылы Бахшасарай қаласында «Тарджиман» газеті шыға бастады, бұл газет 20 жыл бойы жәдиттердің басты елге таратушы құралы болды.

Бүгінгі күні жәдитшілік толық мөлшерде Қырым мен Еділ бойы секілді аймақтарда зерттелген, себебі олар аталған ағымның және ағартушылықтың орталықтары болған. Қазақстанда реформаторлық идеялардың енуі мен дамуы толық зерттелмеген, ол тақырып бойынша саны көп емес публикацияларға үлкен құндылық пен маңыздылық береді.

Аталған мақаланың мақсаты Қазақстандағы жәдитшіліктің тарихнамасына анализ жасау болып табылады.

Қазақстандағы жәдитшіліктің орны, рөлі мен маңызын ғылыми зерттеу XX ғасырдың 30-шы жылдары басталды. Бірінші байыпты зерттеу болып С. Асфандияровтың «Ежелгі заманнан бергі Қазақстан тарихы» еңбегі саналады. Жәдитшіліктің мазмұнын анықтай келе, ол оны «еуропалық мәдениетті игеру бағытындағы ағым» ретінде сипаттады, оны басты мақсаты деп аксүйек мектептерін ашуда жалпыұттық тілді жасау болды деп түсіндірді [1, 264 б.]. Автор қозғалыстың қоғамдың бағытын атап көрсетеді, соның ішінде білім беру жүйесіндегі реформалар тек қоғамның шағын ғана бөлігін, татар буржуазиясы мен татар сауда капитамен байланысты қазақ байларын қамтығанын айта кетті. Қазақстандағы қозғалыстың рөліне баға берер кезде, автор оның ең алдымен батыс және солтүстік бөліктерде біршама ықпалға ие болғанын, ал оңтүстік аймақтарда әлсіз болғанын атап кетеді. Және ол жаппай сипатта болмады, дербессіз және кірме болды деп баға берді [1, 265б.].

Осылайша, отардық тарих ғылымының негізін салушы жәдитшілікте бірінші кезекте, оның әлеуметтік-мәдени бағытын көрді: жаңа мектеп үшін және көпшілікті ағарту үшін күресті.

Өткен ғасырдың 50-60-шы жылдары Қазақстандағы жәдитшіліктің ұғынуы мен түсіндіруінде жаңа кезең басталды. А. В. Пяковскийдің «Түркістандағы 1905-1907 жылдардағы революция» зерттеуінде жәдитшілікке көбірек саяси мағына беріледі. Автордың ой бойынша, жәдитшілік - «либералды-буржуазиялық, контрреволюциялық, ұлтшылдық қозғалыс» [2, 255 б.]. А. В. Пяковский жәдитшілікті саясаттандыруда үлкен рөлді Ресейдегі 1905-1907 жылдардағы революцияға бөледі. Ол жәдиттер өздерінің алдына қойған басты мақсатты антихалықтық ретінде көреді – «тұрғылықты еңбекші халықты революциялық күрестен бұру, өзінің әсерін көпшілікте тарату, оларды өздерінің артынан ерту және сонымен қоса... патшалық билік жағынан өздеріне белгілі бір талаптарға қол жеткізу» [2, 543б.]. С. Асфандияровтан ерекшелігі, зерттеуші жәдитшілік идеяларының таралу аймағын Қазақстанның оңтүстік аймақтарына жатқызады. Оның ойынша, қазақтарды бұл қозғалыс қамтымаған. Оның тасушылары болып татар, өзбек және тәжік буржуазиялық элементтерінің өкілдері болды [2, 543б.].

Автор ерекше назарды жәдитшілік пен пантүркизм (саяси докторина, өзінің алдында Түркия бастамасымен барлық түркі тілдес халықтарды ортақ мемлекет қылып біріктіру мақсатын қояды) арасындағы өзара байланысқа бөледі. Олардың байланысын анилиздеп, А. В. Пяковский жәдитшілікті пантүркизмнің бір амалдарының бірі деп анықтап, тұжырым жасайды [2, 549б.].

Осыған ұқсас бағалау көзқарастарын К. Е. Бендриков және М. Г. Вахабов сияқты ғалымдар да ұстанды. Осылай К. Е. Бендриков жәдитшілік қозғалыста екі бағытты бөліп шығарады. Ресейдегі 1905 жылғы оқиғаларда ол жәдиттердің «өздерін идеологиялық тұрғыда пантүркизммен және онымен генеологиялық байланысқан панисламизммен байланыстырғандар» және ағартушылық арнасында қалғандар деп бөледі [3, 248 б.]. Егер класстық теоретикалық дәлелдерді алып тастасақ, бұл жұмыс Қазақстан мен Орталық азиядағы жәдитшілік мектептердің дамуы мен оған қарсы патша өкіметінің күресі жайлы нақты материалға бай бірегей дерек болып табылады.

М. Г. Вахабов жәдитшілік қозғалысты антихалықтық деп бағалайды, және оны «халық бұқарасының прогресивті ұмтылыстарын және даму тенденцияларын көрсетпейді» деп санайды [4, 56 б.]. К. Е. Бендриковтың артынан ғылым жәдитшіліктің саяси және мәдени аспектілерін қатарлас бақылауға ұмтылады. Ол жәдиттерді «оңшылдар» деп – буржуазиялық ағымның өкілдері және «солшылдар» немесе алғашқылар, олар ағартушылар болған деп бөледі. Солшыл жәдитшіліктің шығу себебі деп автор Ресеймен мәдени жағынан жақындасу деп санайды, ал оңшылдың шығу себебі – «капиталдық қатынастардың енуі және ұлттық буржуазияның қалыптасуы» [4, 59 б.].

Біз көріп тұрғандай, 50-60-шы жылдардағы басылымдардың негізгі векторы жәдитшілікті кертартпа, антихалықтық, класстық деп бағалауға ұмтылған. Осындай тенденция ресми кеңестік тарихи ғылымда XX ғасырдың 80-ші жылдарына дейін сақталады.

70-80-ші жылдарда жәдитшілікті саясаттандырылған бағалаулардан бірте-бірте алшақтау басталады. Жәдитшілікті ағартушылықпен бірдей деп санау тенденциясы пайда болады. Бұл А.И. Сембаев, Г. М. Храпченков, және А.А. Атишев жұмыстарына тән. А.И. Сембаев және Г. М. Храпченков өзінің «Қазақстанның мектептері тарихы туралы очерктер (1900-1917)» атты еңбегінде, жәдитшілік болмысының кертартпа буржуазиялық-ұлттық бағалаудан алшақтамай, негізгі назарды жәдиттердің ағартушылық идеяларына бөлді [5, 79 б.]. Зерттеудегі екпін мұсылмандық білім беру жүйесіндегі реформаға, оның жаңа дыбыстық оқу әдісіне көшуіне қойылады.

Авторлар жәдитшілік фрагменттік түрде барлық Қазақстанның территориясында көрсетілді деген тұжырымға келеді [5, 83 б.]. Бірақ та оның әсерін, патшалық үкімет пен кадимистердің белсенді әрекетінің нәтижесінде, шамалы деп белгілейді [5, 46 б.].

Жұмыстың құндылығы жәдиттік мектептердегі оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру, оның құрылысы, оқу бағдарламалары бойынша кең фактілік материалдың болуы.

Жәдитшілікті мәдени-ағартушылық жағынан зерттеуге айтарлықтай үлесті А.А. Атишев қосты. Автор өзінің жұмысында Қазақстан ағартушыларын үш топқа бөліп қарастырады, және жәдиттерді жеке бөліп қарастырады:

1. XIX ғасырдың 60-70 жылдарының ағартушылары. Оларға ол Ш. Уәлихановты, М. Бабаджановты, М. Пиралиевті жатқызады.

2. XIX ғасырдың 80-90 жылдарының ағартушылары. Олардың қатарына Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, А. Балғымбаев, А. Тәңірбергенов жатады.

3. Жаңаәдістік кезеңнің ағартушылары (XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басы). Жәдиттік ағартушылар өкілдеріне зерттеуші Б. Утетлеуовты, С. Көбевті, М. Қалтаевті, М. Сералинді, Б. Қаратаевті, Ж. Сейдалинді, С. Торайғыровты және басқаларын жатқызады [6, 65 б.].

Автордың ойынша, «қазақтың ұттық интелегенциясы ағартушылық, жаңаәдістік мектептер арқылы зайырлы білім беру жолымен жүрді және бұқараның революциялық қозғалысын басқара алмады» [6, 103 б.]. Осылайша, А. А. Атишев жәдитшілікте саяси емес, мәдени мағынасын көрді.

Кеңестік тарихнамаға шолу жасаған кезде Х. Ш. Инояттовтың зерттеуін айналып кету мүмкін емес, себебі онда XX ғасырдың 50-60-жылдардың жәдитшілікті класстың түсіндірудің дәстүрі нақты көрінеді. Басқа көптеген зерттеушілерге қарағанда Х. Ш. Инояттовтың ойынша, Ресейдегі бірінші рефолюциядан кейін жәдиншіліктің саяси бағыты бастаушы болып, толықтай мәдени бағытты ығыстырып шығарады. «Жәдиншілік толықтай буржуазиялық идеология болып қалыптасады, ал оның қозғалысы буржуаздық-либералдық мәнерді алады» [7, 64 б.]. Жәдитшіліктің пайда болу себебін автор Қазақстанның Ресейдің экономикалық жүйесіне кіруінде көреді [7, 59 б.]. С. Асфандияровтан кейін автор, «жәдитшілік халық бұқарасынан алаңдатылған және оларға түсініксіз болған» деп есептейді [7, 68 б.].

Жалпы алғанда, XX ғасырдың 70-80-ші жылдарына, жәдитшілікті, Қазақстан территориясында XIX-XX ғасырлар тоғысында болған, ағартушылық құбылыс ретінде сипаттау тән.

Қазақстандағы қазіргі кездегі зерттеушілер арасында Е. Б. Садықов пен Н.Д. Нұртазинаны айта кеткен жөн. Е. Б. Садықовтың жәдитшілікті талдауы сонылықпен ерекшелінеді: «азаттыққа жету үшін ағартушылық әдістерді ұстанатын, күштемей жасалған антиотаршылдық қозғалыс» [8, 92 б.]. Сөйтіп автор қозғалыстың мәдени және саяси болмысын қосуға тырысады.

Н.Д. Нұртазинаның жұмыстары теоретикалық тұжырымдарға бай болып келеді. Оның түсінігі бойынша жәдитшілік модернистік ағым, оның мәні орыс-еуропалық мәдениетті саналы түрде игеру [9]. «Жәдитшілік – бұл Батысқа қарсы шыққан нағыз исламдық жауап» [10, 171 б.]. Жәдитшілік идеялардың жақтастарына Н.Д. Нұртазина А. Байтұрсыновты, М. Дулатовты, Ә. Бөкейхановты, Г. Карашевті, М. Сералинді жатқызады. Зерттеушінің ойынша, «егер революцияға дейінгі жаңаәдістік мектептер сақталса және өздерінің дамуын жалғастырса, біздің интелгенцияның шығармашылық және интеллектуалдық мүмкіншіліктері айтарлықтай жоғары болушы еді» [11].

Н.Д. Нұртазинаның жұмыстары жәдитшілікті зерттеуде жаңа шекараларды ашады. Автор жәдитшілікті, пантүркизм мен панисламизм сияқты экстремизм емес, Ресеймен саналы жақындасу процесі ретінде қарастырады.

Қазақстандағы жәдитшіліктің тарихнамасына шолу жасау, аталған қозғалысты зерттеуде көптеген шешілмеген мәселелердің бар екендігін көрсетеді:

1. Тақырыптың жеткіліксіз зерттелуі. Салыстырмалы түрде жақын уақытта тарих ғылымы партия органдарының қатаң идеологиялық қысымының астында болды, осыған орай, шет аймақтардың ұлттық оянуымен тарихмен байланысты сұрақтар ескерілмеді. Бұл жәдитшілік сияқты құбылыстың жеткіліксіз түрде зерттелмеуінің ең басты себебі болды. Осыған ең басты мысал, аталған тақырып бойынша іргелі монографияның болмауы;

2. Қозғалысты объективті түрде бағаламау. Көптеген жұмыстарда авторлар тақырыпты көтергісі келсе де, жәдитшіліктің мәні оны зерттеуде класстық амалмен, кертарпта, антихалықтық бағалаумен сонша бұрмаланған, бұл жұмыстардың фактіліктен басқа, тарихи құндылыққа ие емес;

3. Ұғымның белгісіздігі. Қазіргі кезге дейін жәдитшілікті зерттеушілердің арасында аталған құбылысты ортақ түсіншілік жоқ. Мұндай қойылым XIX-XX ғасырлар тоғысындағы Қазақстан тарихын түсіндіруді одан сайын қиындатады, себебі бұл кезең үшін жәдитшілік тірәлі сұрақ ең маңыздылардың бірі болып табылады;

4. «Жәдитшілік-пантүркілік-панисламдылық» арақатынасы. «Жәдитшілік» ұғымы таришылар зерттеулерінде «пантүркілік» және «панисламдылық» ұғымдарымен араласқандығы сонша, бұл үш ұғым да тығыз қиылысады және ұқсас деген болжам қалыптасады. Жәдитшілікті пантүркілік және панисламдылықпен байланыстыру, біздің ойымызша зерттеушіні шынайы жолдан шегіндіреді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Асфендияров С. История Казахстана (с древнейших времен). 3-е издание. Под редакцией профессора А. Такенова – Алматы: Санат, 1998.
- 2 Пясковский А. В. Революция 1905-1907 годов в Туркестане. – М., АН СССР, 1958
- 3 Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924). – М.: Педагогика, 1960.
- 4 Вахабов М. Г. О социальной природе среднеазиатского джадидизма и его эволюции в период Великой Октябрьской революции // История СССР, 1963, № 2
- 5 Сембаев А. И., Храпченко Г. М. Очерки по истории школ Казахстана (1901-1917 гг.) под редакцией доктора философских наук Е.И. Шехтермана – Алма-Ата: «Мектеп», 1972
- 6 Атишев А. А. Политическая мысль Казахстана во второй половине XIX – начала XX века. – Алма-Ата. «Наука», 1979
- 7 Иноятов Х. Ш. Победа Советской власти в Казахстане. М, 1978
- 8 Садықов Е. Б. Российско-казахстанские отношения на этапе становления тоталитарной системы (1917-1937). – Алматы: «Ғылым», 1998

9 Нуртазина Н. Д. Тюрки принимали новую веру добровольно и искренне // Казахстанская правда, 30 июня 2001 ж.

10 Нуртазина Н. Д. Духовное влияние наследия народов Центральной Азии в свете межконфессионального диалога (суфизм и джадидизм) // Глобализация и диалог конфессий в странах Центральной Азии: Материалы международной научно-практической конференции «Глобализация и диалог конфессий в странах Центральной Азии». 21 июня 2002 г. – Алматы: Компьютерно-издательский центр Института философии и политологии МОН РК, 2002

11 Нуртазина Н. Д. Новометодные школы // Наука Казахстан, 16-31 октября 1997 г.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ КЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Минаж Д.К.,

Научный руководитель: д.и.н., профессор Калыш А.Б.

КазНУ им. аль-Фараби

В археологическом комплексе Тагискен отчетливо выделяются два могильника. Один находится на северной части плато, другой – на южной. Оба комплекса находились в непосредственной близости друг от друга. Южный могильник на поверхности плато был представлен курганными насыпями, большая часть которых раскопана в наше время. Насыпи курганов сложены, в основном, из супесчаных почв, подверглись сильной эрозии и почти не выделяются рельефом на современной дневной поверхности. Могильник содержит наибольшее количество насыпей, в основном, сакских курганных захоронений, датируемых VI – V вв. до н. э. Погребения на древнем горизонте, которых около половины в могильнике, по планировке погребальных построек напоминают простейшие погребальные сооружения эпохи поздней бронзы Северного Тагискена. Памятник роднится и с расположенным поблизости могильником Уйгарак :

- большие прямоугольные ямы, приближающиеся иногда по своим пропорциям к квадрату;

- узкие прямоугольные ямы со скругленными углами, в ряде случаев почти овальные;

- могилы на древнем горизонте без грунтовых ям [1, с. 278-284.].

В северной части возвышенности также располагались отдельные курганные насыпи, раскопанные в настоящее время. Могильник Северный Тагискен выделяется монументальными погребальными сооружениями и специальными пристройками к ним, построенными из сырцового кирпича. Могильник менее однороден в хронологическом отношении, ибо содержащиеся в нем погребальные сооружения датируются большим периодом, охватывающим, видимо, почти все I тысячелетие до н.э. Комплекс погребальных сооружений возведен из прямоугольного сырцового кирпича, сделан из местной коренной породы, имеющей рыжеватый цвет. К признакам погребальных сооружений, характерных для Северного Тагискена, относятся:

- обжигание поверхности площадки перед сооружением погребальной конструкции;

- погребальные «столики», окруженные прямоугольными в плане канавками;

- сожжение погребальной конструкции;

- столбовые ямы по углам погребальной камеры;

- кольцо огня вокруг погребальной камеры.

Археологический комплекс Тагискен – памятник переходного типа, если рассматривать его в хронологическом аспекте. По своей географической локализации он также занимает промежуточное положение между западного и восточного ареалов, между скотоводческо-земледельческими культурами степного севера и классическими земледельческими цивилизациями юга Средней Азии. Эта географическая и хронологическая промежуточность делает могильник Тагискен ключевым памятником для разработки самых разных вопросов археологической реконструкции [2, с. 165-173.].

Памятник Чирик-Рабат расположен в 300 км к западу от г. Кызылорды, в 90 км к юго-западу от села Жанакала, на левом берегу сухого русла р. Жанадарьи, на возвышенности, высота которой достигает 15 м. Высота над уровнем моря 110 м. Выявлено и обследовано в 1946 г., а в 2004 г. повторно обследовано, определены географические координаты. В настоящее время ведутся раскопки. План города соответствует овальным очертаниям холма, длина которого равна 850 м при ширине около 600 м.

Чирик-Рабат в древности имел огромное стратегическое значение. Он стоял на оживленном караванном пути, соединяющем дельты Амударьи и Сырдарьи, как бы охраняя южную границу страны саков-апасиак. На площади городища обнаружены следы нескольких разновременных поясов укреплений. Наибольшую площадь имеет древнейшее городище, овальное в плане и окруженное двойным поясом укреплений. К тому же времени относится подпрямоугольное укрепление, расположенное в центральной части памятника, которое можно рассматривать как цитадель древнего городища. Насыпь кургана округлых очертаний; диаметр ее около 60 м, высота 3,5 м над уровнем окружающей местности. В центре кургана обнаружена заплывшая воронка диаметром около 30 м – свидетельство того, что курган был разграблен. При раскопах вскрыты погребальная камера и дромос. Могильная камера вырублена в плотном песчаном материковом слое с известковыми включениями; в плане она представляет собой почти правильный квадрат. Сохранившаяся высота стен равна 2,5 м; они так же, как и пол камеры, покрыты тонким слоем глиняной обмазки с побелкой. В северо-западной части камеры в полу вырыта неглубокая яма, по-видимому, связанная с ограблением кургана. Никаких следов человеческих костей в кургане не оказалось. Вход в погребальную камеру оформлен в виде шести крутых широких ступеней, также вырубленных в материковом грунте; они выводили на горизонтальный пол дромоса, уровень которого на 0,5 м выше уровня пола камеры. Пол и стены дромоса тоже покрыты тонким слоем глиняной обмазки. После совершения обряда погребения камера была засыпана. Дромос и могильная камера покрыты мощным камышовым настилом, который сохранился. Настил стоял из шести слоев камыша, положенных друг на друга, причем толщина каждого слоя равна 2-3 см. Второе погребальное здание городища Чирик-Рабат, стоящее к югу-западу от курганов, дало иную планировку, чем первое. Здесь также встречаются слои раствора с камышом. Отметим, что в растворе кладки было найдено много бронзовых трехлопастных втульчатых наконечников стрел. Стена толщиной 3,9- 4,0 м делит здание на два помещения: № 1 и № 2, которые соединяются проходом, причем вход в здание и этот проход по оси не совпадают. Судя по остаткам деревянных столбов, вход в здание был оформлен двустворчатой дверью. В проходе обнаружена кладка из сырцового кирпича. Пол в обоих помещениях сложен из двух рядов кирпичей, лежащих на материке и покрытых сверху слоем саманной обмазки. В середине комнаты № 1 на полу обнаружено беспорядочное скопление костей: три черепа, кости конечностей, тазовые и др. Здесь, несомненно, потрудились грабители. Об этом свидетельствуют следы лопат, рубящих инструментов и небольшая яма, пробитая до материка. Та же картина наблюдается и в помещении №2, первом от входа. В его западной половине при разграблении вырыта небольшая яма. В восточной части этого помещения вскрыта большая яма, которую выкопали не грабители. В погребальной яме на дне у северо-восточной стенки найдены женский череп и небольшое количество костей скелета. Видимо, костяк лежал головой на сосуде, внутри которого находились три каменных и одно костяное грузило. Найдены так же золотые круглые нашивные бляшки, фрагменты бронзового зеркала, остатки костяного гребня, зеленые бусы из стекла и египетской пасты, 10 бусин из агата. На дне ямы лежал трехгранный черешковый железный наконечник стрелы. Керамика обоих помещений датируется III - II вв. до н.э.

В ходе данного исследования были рассмотрены основные тенденции памятников, а также сделали анализ исследования памятников историко-культурного значения Кызылординской области [3, с. 103-112.].

Список литературы:

1. Итина М.А. Яблонский Л.Т. Мавзолей Северный Тагискен. – М., 200. – 295 с.
2. Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция. – М.– Л., 1947. – 180 с.
3. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарт. – М., 1962. – 321с.

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ СУСЫНЫ – ҚЫМЫЗ ТУРАЛЫ ТАРИХИ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР

Нұғман Гүлмарал

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Ахметшина Г.У

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

Қымыз қазақтың үнемі тұтынатын сусындарының бірі, әрі бірегейі. Қымыз десе тамсанбайтын қазақ жоқ, деседе ол өзге ұлттарға ертеден таныс, әсіресе соңғы жылдардан бері қымыз жайлы күнделікті тұрмыста әр алуан айтылымдар бар, тіпті кейбір жалған ақпарды айта салатындарды да жолықтырамыз, сондықтан бүгінгі мақаламызды «Қазақтың ұлттық сусыны- қымыз туралы тарихи жазда деректер» тақырыбына арнадық. Қазақтың ұлттық сусыны қымызды зерттеуде біз тарихи жазба деректерге сүйендік.

Тарихи деректер - тарихи процесті айқындайтын және адамзат қоғамының өткенін зерттеуге мүмкіндік беретін барлық объектілер; материалдық мәдениеттің, жазба ескерткіштердің, салт-дәстүр мен әдет - ғұрып , т.б заттары.

Тарихи деректер арқылы өткенде не болғанын біліп, талдау жасап, белгілі бір заманнан қалған деректер арқылы сол заманның тарихын білуге болады. Тарихи деректерді көбінесе сол заманда өмір сүрген тарихшылар немесе сол заманда өмір сүрген ақын-жыраулар қалдырып кетеді. Осындай деректер арқылы қазір өткеннің тарихын біле аламыз. [1, 194 б] Қымыз туралы алғашқы деректерді ежелгі грек тарихшысы- Геродоттың жазбаларынан кездестіруге болады. Бұл деректерде Геродот скиф тайпаларының өмірін, шаруашылығын сипаттаумен қатар, оларда жылқы сүтінен дайындалатын сусынның бар екенін және ол сусынды дайындауды скифтер құпия ұстайтындарын жазады. XIII ғасырда француз монахы әрі миссионер Гийом де Рубрук өз жазбаларында (1253 жылы) алғашқы рет қымызды даярлаудың жолын толық жазып қалдырған. Ал грек дәрігері Гиппократ «... өздері пісіріп ет жейді, бие сүтін ішеді және иппака жейді (бие сүтінен жасалған ірімшік)» деп жазады [2, 71 б]. Қазақстандық тарихшы В.Ф.Зайберт Ботай тұрағын зерттей отырып, Еуразия даласын мекендеген тайпалар жер бетінде ең алғаш рет жылқыны қолға үйреткенін дәлелдеп берді. Қымыз молекулалары Ботай тұрағынан табылған ыдыстарда сақталғаны, қымызды да алғашқы рет ботайлықтар тұтынғанының дәлелі болып табылады [3, 116 б].

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, халықаралық байланыстар кеңейіп, еліміз көптеген шет елдермен байланыс орнатып, тығыз сауда қатынастарын орната бастады. Алдағы уақытта дүниежүзілік сауда Ұйымына мүше болу міндеті де тұрғаны баршаға мәлім. Халықаралық сауда деңгейіне жету үшін, қазақтың ұлттық бренді болуға тиісті. Қымыз - халықаралық саудада еліміздің ұлттық сусыны ретінде бәсекеге түсе алатыны сөзсіз. Сондықтан, қымыздың шыққан отаны – Қазақстан екендігін дәлелдеу, бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып келеді.

Ұлы адамдардың қымыз туралы пікірлеріне тоқталсақ: Қазақтың ұлы хандарының бірі, Қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі — Әз-Жәнібек ханның ортаншы баласы, қазақтың қасқа жолды Қасым ханы, ұлттық сусынымыз жөнінде мынадай өлең шумағын қалдырған болатын:

«... Біздің асыл дүниеміз бір ғана жылқымыз,

Ләззат алатын асымыз- ет,

Сүйетін сусынымыз- қымыз ..Қызық көретініміз- өрістегі жылқымыз...»

Қасқа жолды Қасым хан (Тарих Рашиди) [4, 1 б].

«Үйірілген қышқыл, тәтті, сары қымыз,

Ауруға – ем, сауға - қуат, дәрі - қымыз.»—деп қазақ халқының 100 жасаған ұлы ақыны Жамбыл сөзін мысал етсек те артық болмайды.

Ал шет ел тарихшылары мен зерттеушілеріне келер болсақ, тарих атасы - Геродот, қытай тарихшысы Сыма Цянь сонымен қатар орыс халқының зерттеушілері Ф.Фиельструп, түркі халықтары этнографиясының көрнекті өкілі Л.П.Потапов пен И.Г. Андреевтің еңбектері бізге тарихи дәлел бола алады. Жоғарыда аталып өткен ғалымдардың қымыз туралы жазып қалдырған деректеріне тоқталсам: «...всех своих рабов скифы ослепляют.[Поступают они так] из-за молока кобылиц, которое они пьют. Добывают же молоко скифы так: берут костяные трубки вроде свирелей и вставляют их во влагалища кобылиц, а затем вдувают в том туда воздух. При этом] один дует, а другой выдаивает кобылиц.Скифы поступают так, по их словам, вот почему: при наполнении жил воздухом вымя у кобылиц опускается. После доения молоко выливают в полые деревянные чаны. Затем, расставив вокруг чанов слепых рабов, скифы велят им взбалтывать молоко. Верхний слой отстоявшегося молока, который они снимают, ценится более высоко, а снятым молоком они менее дорожат. Вот почему ослепляют всех захваченных ими пленников. Скифы ведь не землепашцы, а кочевники. »

Грек тарихшысы Геродот [5, 7 б].

«Олар бие сүтін ағаш астауларда пісіп, бетін қалқып алады, бетіндегі қалқымасы ең жақсы деп саналады. Оны аса қадірлейді, құпия сақтайды»

Грек тарихшысы Геродот [6, 218 б]

« ..гунны переходят со скотом с места на места, смотря по достатку в траве и воде. Постоянного пребывания не знают. Живут в круглых юртах, из коих выход обращен к востоку. Питаются мясом, пьют кумыс, одежду делают из разноцветных шерстяных тканей...». Қытай тарихшысы Сыма Цянь[7, 51 б].

«Қымызды ойлап тапқан көшпенділер, себебі нағыз көшпенді тұрмыс шыдамды да , жүріске мықты жылқы өсірумен байланысты болды. Көшпенді тұрмыста бұл жаңалыққа тап болу әсте қиын емес еді. Сауып алынған бие сүтін тері ыдысқа құйып (Саба- А.Т) көшіп жүргенде ыстық күнде шайқалған сүт өзінен өзі қымызға айналған. Шайқалған сүтті ішіп көрген көшпенді шөлін қандырып, жан сарайын ашып, денсаулығын нығайтып, көңілін көтергенін байқаған ол енді қымыз жасаудың әдістерін жетілдіре берген...Негізінде қазақтарда қымыз ашытудың осы көне әдісі әлі күнге дейін сақталған, қазақтар әлі күнге дейін қымызды тері ыдыстарда сақтайды және ұзақ көште тері ыдыста үнемі бір қалыпта шайқалып, көбіктеніп тұрған қымыз ең дәмді деп саналады».

Түркі халықтары этнографиясының көрнекті өкілі Л.П.Потапов[8, 43 б].

«Алтайдың тас мүсіндерінде кескінделген зерендер мен түркі заманындағы бай молалардан табылған күміс зерендер көшпенді малшылардың ең сүйікті сусыны- қымыз құйуға арналған болуы керек деген»

Л.П.Потапов [9, 217 б].

«...қазақтар қор болмай қалған жағдайда талдың қабығын салған, ал қырғыздар келесі көктемге дейін қорды (солто) ыдысқа құйып алып ,аязға қатырып тастаған.Мұны «тонгдурма қымыз» деп атаған.

Ф.Фиельструп[10, 267 б].

«... и питаются по большей части кумысом, деланным из квашеного кобыльего молока; а из коровьего и овечьего- делают крут, на подобие сырчиков, и засушивают; и когда их употреблять, растирают в теплой воде...»

орыс ғалымы И.Г. Андреев [2, 71 б].

Қазақ халқы ауыз әдебиетінде жылқы пірі- Қамбар ата. «Қамбар» сөзі парсы тілінің «һәмэвар» сөзіне семантикалық және мағыналық жақтарынан өте ұқсас. «һәмэвар» сөзі: Мал аталығы және ұрпақ жасаушысы дегенді білдіреді.Осымен қатар парсының басқа сөзі «һәмэварэ» сөзін қарастыруға болады, қазақша ол «тұрақты», «өзгеріссіз» дегенді білдіреді.Ал табындағы жылқы санының өзгеріссіз , тұрақты өсуінің тура себепкері- айғыр.

«Жылқышы-ата- Қамбар» үйірдің айғыры екен

Құлындатып көбейткен байлығы екен[11, 63 б]

Осы көзқарас бойынша, сақ- хаомаваргалар, яғни «хаома сусынын ішетін» сақтар туралы жазылған Бехустун жазбасы мысалға, «жылқы бағатын» немесе «қымыз ішетін» сақтар туралы айтуы да мүмкін.

В.Ф.Зайберт ботайлықтарда жылқыға табыну кең етек алғандығын айтады: «Этнографически выразительный археологический материал Ботая позволил поставить и решить ряд проблем, связанных с реконструкцией мировоззрения древних людей. Погребальный обряд свидетельствует о начале религиозных воззрений- тотемизма и анимизма. Широкое применение получили культы коня и огня...» [12, 116 б].

Қазақстандық экспедициялық топ британдық ғалым-археологтармен, палеозоологтармен, палеоантропологтармен бірлесіп «Ботайлық адамның тұрмыс-салты» деп аталатын бірлескен бағдарлама негізінде М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Көкшетау университеті (Қазақстан жағынан) мен Экзетер, Бристоль, Кембридж университеттерінің (Британ жағынан) арасында ғылыми қызметтестік туралы келісім-шарт рәсімделді. Сөйтіп, шетелдіктердің қолдауымен Ботай қоныс-мекенінде мәдени қабаттың палеогеографиялық және палео-магниттік зерттеулері жүргізілді. Нәтижесінде 2009 жылы бүкіл әлемге танымал «SCIENCE» ғылыми журналында екіжақты бірлесіп жазылған мақала басылып, онда жылқы дүниежүзі бойынша тұңғыш рет Солтүстік Қазақстанда қолға үйретілгені, ертедегі малшы-жылқышылардың б.з.д. IV мыңжылдықта қымыз дайындағаны әлем жұртшылығына жария етілді.

Сондай-ақ, Ботайдан табылған сүйек бұйымдарының арасында тұсаудың ілгегі мен псалийдің қолға ілігуі де, жылқылардың тістерін зерттеу де, Ботай жыл-қысының доместикацияланғанын нақтылай түсуде. Ең таңғажайыбы— Алан Оутрамның бастамасымен Ботай ыдыстарының сынықтарынан қымыздың нәлін тапты.Бұл қымыздың ең алғаш рет қазақ даласында пайда болғанын көрсетеді.

Қымызды жан-жақты зерттеген қазақстандық ғалымдардан Профессор З. Сейітов, Төрегелді Шарманов, Ахмет Токтабай[13, 16 б] сияқты ғалымдардың еңбектерін атап өтсек болады

Қазақстандық ғалымдар «Ұлттық тағамы брендіміз» – қымызды жаппай өндіруге көшу үшін елімізде бірыңғай стандарт әзірленуі керек екенін айтуда.Осы орайда, бие сүтінің сапалық көрсеткіші анықталып, (оны тиісті органдар бірлесіп, бекітуі қажет), «Ұлттық тағамы брендінің» жоғары деңгейін сақтау үшін қымыздың орнына басқа сүт өнімдерін өткізу секілді жағымсыз әрекеттерге тосқауыл қойылуы қажет екенін де сан талай айтып жүр.

Басқа сүт өнімдерінің сақталу мерзімінде күрделі мәселе бар. Себебі сүт өнімдері тез бүлінеді. Бие сүтінде осы айтылған мәселелер жоқ. Демек, бие сүті – «Ұлттық тағамы брендіміз» ретінде ғылыми тұрғыдан дәлелденген, ұлтымыздың абыройын аспандата алатын бірден-бір өнім.» екенін қазақстандық ғалымдар дәлелдеп отыр.

Ұлттық сусынымыз қымыздың қасиетін ежелгі заманнан бағалап қастерлеген анық. Оған дәлел әйгілі қымыз өндіруші германдық Ганс Цольман қымыздың шипалы екенін қайын атасынан білген. Екінші дүние жүзілік соғыста тұтқынға түскен Рудольф Штрохті қазақ отбасы саумал мен емдеп жазған. Ол өз еліне қайтып оралған соң, қымызды өндіруді қолға алған.Содан бері оның ұрпағы қымыздың адам денсаулығына пайдасын Еуропа елдеріне паш етіп келе жатыр. Қазіргі таңда Ганс Цольманның 400 ден астам жылқысы бар.Осындай байтақ даламызда неге жылқы шаруашылығын қолға алмасқа. Сондықтан, осы мақаламызды жазу барысында туындаған мынадай ұсыныстарды жасаймыз:

Қазақ халқының ұлттық сусыны- қымызды қазақ брендіне айналдыру қажет. Ол үшін:

➤ Жылқы шаруашылығын дамытуды мемлекет қамқорлығына алу:

➤ Қымыздың емдік қасиеттерін ашып,пайдалы екенін дәлелдеу үшін ғылыми тұрғыдан зерттейтін ғылыми орталық ашу:

➤ Шетелдік туристтерге қазақ халқының ұлттық сусынын насихаттау үшін Қазақстанның басты қалаларында саба(торсық) пішініндегі қымызханалар ашу. Осы

қымызханалар арқылы туристтерге қазақ ұлтының тарихын таныту. Қымыздың қазақ халқының ұлттық сусыны ендігін шетелдіктерге мойындату.

➤ Шетелдіктер көп келетін жерлерге этноауыл ашу. Бұл үшін мемлекеттен қаржы бөлінуі керек.

➤ Жылқының халық медицинасындағы ролі айрықша. Сондықтан қазіргі медицина ғылымына бұл тақырыпта тыңғылықты зерттеулер жүргізіп, халықтың сынағынан ғасырлар бойы өткен емдер, дәрі-дәрмектерді фармакологиялық өнеркәсіпке енгізіп, халық қолданып жүрген денсаулыққа кері әсері бар химиялық препараттарды алмастырса игілікті іс болар еді.

➤ Ежелден қымыз сабаларда ашытылып, сақталғаны белгілі. Кеңес өкіметі жылдарында саба жасау мүлдем ұмытылды. Қымыздың алюминий, шыны, темір және басқа да металл ыдыстарда дайындалуы сапасын түсірді. Нағыз қымыз дайындау үшін бие сауатын көнектен бастап, тасып әкелетін сабаларға дейін жылқы терісінен және ағаштан жасалуы қажет. Болмаса қымыздың сапасын түсірмейтін, басқа материалдардан ыдыстар жасауды зерттеп, өндіріске енгізіп қолға алған жөн.

➤ Қымызмұрындық мейрамын Наурыз сияқты мемлекеттік мереке ретінде белгілеп, ауыл-селодан бастап қалаларға дейін тойлау.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы 10 сынып. Алматы: “Мектеп” баспасы 2010
2. Андреев.И.Г. Описание средней Орды киргиз-кайсаков.//Алматы: Ғылым .1998.
3. Зайберт В.Ф. Поселение Ботай и задачи исследования энеолита Северного Казахстана//Энеолит и бронзовый век Урало-Итышского междуречья. Челябинск, 1985.
4. Тоқтабай А. Қазақ жылқысының тарихы. Алматы // Алматыкітап баспасы 2010.
5. Геродот. Страна скифов .//Алматы: ВД «Кочевники», 2003.
6. Геродот.История в девяти книгах . 1972.
7. Сарсекеев Б.С. Книга для чтения по истории Казахстана. Астана// издательствоBG-PRINT 2012.
8. Потапов Л.П. Особенности материальной культуры казахов , обусловленные кочевым образом жизни //МАЭ Т.12. Л.Наука 1949
9. Потапов Л.П Пища Алтайцев(этнографический очерк)// МАЭ Т14 Л.Наука
10. Фиельструп Ф.А. Молочные продукты питания турков-кочевников. Л//1930.
11. Нұрмағамбетұлы Ә. Қазақ тіліндегі атаулар тарихы.//Алматы: Ғылым 1998.
12. Зайберт В.Ф. Поселение Ботай и задачи исследования энеолита Северного Казахстана//Энеолит и бронзовый век Урало-Итышского междуречья. Челябинск, 1985.
13. Тоқтабай А. Қазақ жылқысының тарихы. Алматы // Алматыкітап баспасы 2010.

ҚОЙЛЫҚ ҚАЛАСЫ

Онғаров Е.Е.,

Ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор. Қалыш А.Б

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Қойлық (Қаялық) – А.Н. Бернштамның жорамалына қарағанда, Іле алқабындағы ірі қала жер үлгісіне орай осылай аталған дейді. Қаялыққа ол Қойлық деген мағына береді, яғни «қой жайылымы» немесе «жайылымға ыңғайлы өңір». Дейтұрғанмен барлық деректерде Қаялық немесе Қайлақ деп аталатынын атап өткен жөн. «Кайи-кая» деген сөз-этноним. Әл-Маврази шығыстан каи және кун тайпаларының Шары (Сары) еліне қарай беттегені туралы айтады. Қытай жылнамаларындағы Си (каи) және Хунь (кун) тайпаларының каи мен кундарға ұқсастығын олардың таңбалары мен хаттары да толықтыра түседі. Каи және кун тайпаларының қай уақытта қоныс аударғаны жайлы ортақ пікір жоқ. Дегенмен екі кезең болуы мүмкін, алғаш кундер ауып, кейін оларға кайлар қосылған. Осы қоныс аударған тұсты

Макварт X-XIII ғасырлар десе, В.Ф. Минорский – XI ғасыр, ал С.П. Толстов бұл оқиғаларды V-VI ғасырларға апарады. Макварттың пікірінше кайи (каи) ата-тегі моңғол-түркіленген тайпа. Махмуд Қашғари олардың түркі тілінде сөйлемегенімен бірақ түркі тілін білетіндігін айтады.

IX ғасырдан бастап кайи-оғұз түркімендерінің бір тайпалары ретінде танылады. Он бір ғасыр бұрын қытай жылнамаларында келтірілген кайи таңбасын түркімендердің кайи тайпасы XIX ғасырға дейін сақтап келгені көп нәрсені аңғартады. Іле алқабындағы (долина) кайи тайпаларының болғанын растайтын жәдігерлер Жақсылық қалашығынан табылған. Олар XI-XII ғасырлар шамасына тұстас. Зооморфты қыш құмыралардың сырты жылан бейнесімен әшекейленген. Жылан кейпі кайи тайпаларының таңбасы болғаны аян. Осының барлығы Қаялық ойконимінің тайпа атынан пайда болғанының дәлелі [1, 272 б.].

Қайлақ қаласы XI ғасыр мен XIII ғасырдың басына дейінгі аралықтағы жазбалардан Қаялық атауымен қарлұқ жабғуларының астанасы ретінде белгілі болған. Қала қарахандар қағанатындағы түркі-қарлұқтар елінің орталығы болды. Тарихи деректерге сүйенер болсақ, Шыңғыс хан жорығы кезінде жеңіліс тапқан найман Таян ханның баласы Күшлік хан қанды қырғыннан құтылып шыққан адамдарын бастап, Ертіс алқабынан айырылып Бесбалық атырабына келді. Одан соң Құлажаға қарай беттеп, батыс лияу патшалығының билеушісі горханның ордасына барды. Батыс лияу билеушісі Жилугу Күшлікті ілтипатпен қарсы алып, оған қызын берді. Шыңғыс ханнан жеңілген найман, керей, меркіт тайпаларының бір бөлегі бұл кезде Жоңғар ойпаты мен Жетісу өңіріне қоныс аударған болатын. Дағдарысқа ұшырап отырған лияу билеушісі Жилугу горхан бүлік шығарған бодандарын бағындыру үшін Күшлік ханға қол артпақ болды. Күшлік оған: «Менің тайпаларым көп, олар Еміл, Қойлық, Бесбалық жеріне жайыла қоныстанған. Егер маған рұхсат берсеңіз, оларды жинаймын да, осы тайпалардың көмегімен горханды қолдап көмек беремін»; деп уәде етті. Горхан мұны мақұл көріп, қару-жарақ ақша берді. Күшлік хан Бесбалық, Еміл, Қойлық өңіріне қоныс аударған найман, керей, меркіттерден әскер, ат-көлік жинап күшейіп алды да, Хорезм және Самарқан билеушілерімен астасып, үкімет билігін тартып алуға қарманды. Сондай-ақ Қарлұқ жабғуларының қарақытай горханы алдындағы тәуелділігі сөз жүзінде ғана болған сияқты, өйткені қарақытай горханы Қашқармен басы қатып жатқан. 1211 жылы Қарлұқ ханы Арслан Алмалық билеушісінің шешіміне ілесіп, өзін Шыңғыс ханға тәуенді екенін мойындайды. Онымен қоймай Алмалық пен Қаялықтың жауынгерлері Шыңғыс жорығына қатысады.

Қойлық қаласы жайлы тағы бір пікір, әрине жаңсақ болса да әйгілі жерлесіміз Мұхамеджан Тынышпаевтың «Великие бедствия» (Ақтабан шұбырынды) кітабында келтірілген. «Керімқұл Назаров деген Қапал уезінің ауқатты және беделді тұрғыны (руы жалайыр) мынадай деректі алға тартады. Ол ата-бабасының шежіресін жақсы меңгерген адам көрінеді. Қаратал-Көксу өзенінің маңында яғни Дүнгене елді мекені тұрған жерде ежелгі қала болғандығын айтады. Кейінгі 200 жыл қаңырап, бос қалған қала ірі орталық болған сияқты. Және Г. Рубруктың жазбаларында айтылған сапарға сүйенсек, Қойлақ деген қала осы болуы да мүмкін тәрізді» делінген. Бұл қала туралы бірегей мәліметтер Моңғол империясының жоғарғы қағаны Мөңкеге Францияның IX Людовик королі жіберген елшісінің кітабында сақталған.

1253 жылы күздің аяқ шенінде елші Гильом Рубрук өзінің ұзақ сапарын бастады, яғни сол жылдың мамыр айында Қара теңізбен жүзіп келіп, оңтүстік орыс даласын кесіп өтіп, Днепр, Еділ, Жайық өзендерінен өтеді. Арал жағалауы, Талас алқабы арқылы Іле өзеніне жетеді. Ол өзінің одан әрі қарайғы жолын былайша суреттейді. «Өзеннен өткеннен кейін, - деп жазады Г. Рубрук, - біз бір жазықтыққа шықтық, онда әлдебір бұзылған қамалды көрдік, оның қабырғалары саз балшықтан қаланған, әрі жері өңделген екен. Содан кейін біз Эквиус деген белгісіз әсем қалаға тап болдық, онда Парсы елінен соншалықты алыс бола тұрса да парсыша сөйлейтін сарациндер тұрады. Келесі күні үлкен таулардың оңтүстікке қарай созылған сілемдеріне жататын таулардан әрі өттік, содан соң біз оң жағында биік таулары бар әдемі жазықтыққа шықтық, ал ол жақта беймәлім теңіз немесе көл жатты, оны айналып шығуға 25 күндей жол жүру керек». Бұл көл кейін белгілі болғандай Балқаш екен. Эквиус –

XI ғасырда Махмуд Қашғари өзінің «Диуан Лұғат ат-Түрк» деп аталатын еңбегінде жазған Ики-Оғыз қаласының жаңсақ жазылған атауы. Зерттеушілердің пікірлері бойынша бұл қала қазіргі кездегі Көксу өзені бойындағы Балпық би (Кировка) селосының аумағында орналасқан Дүнгене қаласының орнында болған [2, 213 б.].

Г. Рубрук Лепсі алабына жеткен кезде ол былай деп жазған: «Бұл жазықтықта аталған теңізге келіп құятын таудан аққан сулармен тамаша суландырылған. Жоғарыда айтылған жазықтықта қалалар жиі кездеседі, бірақ оның басым бөлігі жайылым іздеген татарлар қиратып тастаған. Біз одан Қайлақ деп аталатын үлкен қалаға кез келдік, онда базар бар екен, әрі оған келетін көпестер саны да өте көп. Онда 12 күн демалып, Батыйдың бір хатшысын күттік, ол Мөңке (Мангу) сарайындағы істерді реттеуге біздің жолбасшымызға серік болуы тиіс еді». «Қайлақтың маңайында, – деп жазады Г. Рубрук, – үш ли жерден біз нағыз несториандық қонысты көрдік. Шіркеуге кіргенімізде біз «Жарылқа, Құдайым!» деп бар дауысымызбен қуана дауыстадық, өйткені, біздің шіркеуді көрмегенімізге көп болған еді». Осы жерден үш күннен кейін елшілер теңізге келіп жетті, «оның бұрықанып жатқаны соншалық, біз оны мұхит екен деп қалдық. Менің серігім оның суының дәмін татқысы келіп жағалауына жақындады, суы ащылау екен, бірақ әйтеуір ішуге жарамды. Биік таулардың арасында оңтүстік – шығыс бағытта жазықтық созылып жатыр, ал таулардың арасында тағы бір теңіз көрінді, осы жазықтық арқылы бірінші теңіз бен екіншісінің арасында өзен ағып жатты. Бұл алқапта үздіксіз қатты жел соғады, адамдар бұл арадан өздерін оның екпіні теңізге алып кетуінен қауіптеніп өтеді». Бұл теңіздің Алакөл екендігін аңғаруға болады. Г.Рубрук келместен бұрын Плато Карпини елшілігі осы жолмен жүрген болатын. Соңғы өткен елшінің Алакөлдегі күзгі желді назарға алуы таңғалтады және «жартастардың саңлауларынан жұлқынып шығатын жел» туралы аңызды да жазып алған».

1253 жылы желтоқсанда Алакөл жағалауына жеткен Г. Рубрук өзінің жолсапарын Моңғолия жерінде жалғастырады. Г. Рубруктың жазған сипаттамаларына қарағанда, Қайлақ базары, алаңдар мен ғибадатханалары бар үлкен қала екен. Г.Рубруктың мәліметтеріне сүйене отырып, тек оның ғана емес, XI ғасырдың көрнекті ғалымы Махмуд Қашғаридың еңбектерін және археологиялық зерттеу материалдарына қарай отырып, зерттеушілер Қиялықтың (Қайлақтың) орналасқан жерін айқындауға, нақты ескерткіш – қаламен оны ұқсастыруға мүмкіндік алды. Мәселен, шығыстанушы В.В. Бартольд қазіргі Қапал елді мекенінен онша қашық емес жерде орналасқан деп болжам жасаған, археолог А.Н.Бернштам оны Көксу өзені алқабынан іздеген дұрыс деп есептеді. Бірақ Антоновка қаласының ашылуы мен зерттелуі Қиялықтың тап сол әңгімеге арқау болған қала екендігін анықтауға мүмкіндік берді. Бұл, біріншіден, Іле алқабындағы ең ірі қала, оның орналасқан жері Г. Рубруктың маршрутына, оның Іле өзенінен Алакөлге барған саяхатының жолына сәйкес келеді. Қазба жұмыстары кезінде бұл жерден мешіт, будда және манихей ғибадатханалары табылып, зерттелді, өзіндік ерекшелігі бар күміс және мыс теңге шығаратын теңге сарайы болғандығы дәлелденді. Оны Махмуд Қашғаридың атақты географиялық картасы да дәлелдейді, онда Г. Рубруктың Эквиусына сәйкес келетін, Қайлаққа дейін онда болған Ики-Оғыз (Иеи-Укуз) қаласы көрсетілген.

Фактілердің мынадай үйлесімі бар: жазба деректер мен археологиялық мәліметтер- Антоновка селосының шығыс шетінде, Алматы облысының Сарқан ауданы орталығынан шығысқа таман 35 шақырым жердегі, Лепсі өзенінің алқабында орналасқан қаланың үйінді орны Қиялық деген қорытындыға келу зерттеушілер үшін өте сирек болатын сәттілік. Антоновка қаласының ауқымды аумағын жауып жатқан сандаған дөңестер мен ойпаттар бұрынғы қала құрылысының іздері болып табылады. Жүргізілген қазба жұмыстары үш өлшемді топографиялық сандық суретке түсіру және 600 метр биіктіктен түсірілген аэрофотосурет топографияны мұқият зерттеулерге көмектесті. Қаланың топографиясын төмендегідей ретте сипаттауға болады: саз балшықтан (пахса) тұрғызылған сыртқы мықты қабырғалар, орталық ядро-аркалар (қамал), қаланың өзі-шахристан және қала іргесі-рабад. Қиялықтың ашылуы-бұл қазақстандық археологтардың қол жеткізген тамаша табысы екендігі сөзсіз, ал «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы арқылы оған кең көлемде қазба

жұмыстарының жүргізу мүмкіндігінің жасалуы қаланың экономикасы, қала тұрғындарының әлеуметтік өмірі, қолөнер мен саудасы, құрылыс технологиялары мен сәулет өнері, монументальды және қолданбалы өнері, тұрғылықты халқы ұстанған діндері туралы мәліметтер алуға мүмкіндік берді. Бұл жерде исламның, буддизмнің, христиандықтың, манихейліктің бейбіт қатар өмір сүруінің өзі Қазақстанға ежелден тән толеранттық дәстүр туралы мәлімет береді. Қаялық қаласы өткен жылы Қазақстанның өзге де бірқатар тарихи ескерткіштермен бірге ЮНЕСКО қорғауына алынып, дүниежүзілік құндылықтар қатарына қосылды [3, 198 б.].

Антоновка қалашығы – ортағасырлық Қаялық (Қойлық) Іле жазығының ең ірі қалажұрты Қойлық (Антоновка) ауылының (Алматы облысы, Сарқант ауданы) шығыс шетінде, Талдықорған қаласының солтүстік-шығысында 190 км жерде, Ащы Бұлақ өзенінің жағасында орналасқан.

Қазақстанның ортағасырлық ескерткіштерінің көпшілігіне тән қаланың үшбөлікті құрылымын төмендегіше сипаттауға болады: ені 11-13 м-ге жайылған, биіктігі 2-2,5 м-ге сақталған, таспалық құю тәсілімен саздан жасалған мықты сыртқы қабырғалары пішіні төртбұрыштылау болып келген шахристанды және рабадтың бір бөлігін қоршаған. Жалпы ауданы 90 га. Қалашық Х ғ. – XIII ғ. басындағы деректерде қарлық жабғуларының астанасы ретінде белгілі. Қалашықты археологиялық тұрғыдан зерттеу 1964 жылы басталып, К.М.Байпақовтың басшылығымен бірқатар шурф салынып, қалашықтың жоспары түсірілді. Жұмыстар 1998 жылы Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының аясында жалғасын тауып, «будда ғибадатханасы» деп анықталған нысан, сонымен қатар, қалашық цитаделінде орналасқан тұрғын жай аршылды. 1999-2000 жж. жұмыстар қалажұрттың оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан, шартты түрде «бай кісінің тұрғын жайы» деп аталған нысанда жүргізілді. 2001 жылы «хаммам» типіндегі қыштан соғылған монша аршылды, бос қалған қалашықта салынған кесене зерттелді. 2002-2003 жж. жұмыстар стритиграфияны зерттеуге, ескерткіштің үшөлшемді топографиялық негізін жасауға, сонымен қатар, «будда ғибадатханасында» жүргізілген консервациялық шаралар мен мониторингке бағытталды.

2004 және 2005 жылдардағы далалық маусымдар бағаналы типтегі жұма мешіті, «манихей» ғибадатханасын», фасадтары әсем оймыш терракоталармен безендірілген кесенелер мен олардың маңындағы ханаканы ашумен ерекшеленді. Қоғамдық сипаттағы құрылыстар кешені 2006-2007 жылдардағы зерттеулер барысында бірегей материалдар берді. Ашылған ескерткіштер көлемді археологиялық-музейлендіру зерттеулерін бастауға мүмкіндік береді. Антоновка қалашығының бірегей нысандары өте жақсы сақталған және оларды консервациялау мен музейлендіру туристерді тартуға және аймақты еліміздің туристік инфраструктурасына енгізуге септігін тигізеді [4, 32-33 бб.].

Әдебиеттер тізімі:

1. Отырар: энциклопедия. – Алматы: «Арыс», 2005.
2. Қазақ мәдениеті: Энциклопедия. – Алматы: «Аруна» ЖШС, 2005. – 318 б.
3. Байпақов К.М. Қазақстанның ежелгі қалалары. – Алматы: «Аруна», 2005. – 316 б.
4. Е.Токпанов. Қойлық қаласы және оның туризмді дамытудағы орны // Қазақ тарихы. – 2006. – 11 қазан.

1916 ЖЫЛҒЫ БҮКІЛХАЛЫҚТЫҚ КӨТЕРІЛІС: ТАРИХНАМАЛЫҚ СИПАТТАМА

Орынбекова Р.Ж.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент. Өскембаев Қ.С.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

1916 жылғы бүкілхалық көтерілістің бірден жанданып басталуына ақ патшаның «соғысып жатқан армиялар ауданына қорғаныс құрылыстары мен тыл жұмыстарына Орта Азия мен Қазақстанның және ішінара Сібірдің ер адамдарын шақыру туралы» [1, 638 б.]

1916 жылғы 25 маусымдағы жарлығы себеп болды. Бұл жарлық бойынша аталған аудандардан 19 бен 43 жасқа дейінгі еңбекке жарамды «бұратана халықтарынан» ер адамдарды қорғаныс жұмыстарына алынуға тиіс еді.

Соғыстың алғашқы екі жылында ауыр шығындарға ұшыраған Ресей мемлекеті соғыс қажеті үшін еріксіз шақырылғандарды соғыс жүріп жатқан аудандарда қорғаныс құрылыстары мен әскери байланыс жолдарын салу, соғыс жүктерін тасымалдау жұмыстарына пайдаланды. «Бұратана халықтарға» арналған жарлық бойынша Қазақстан мен Орта Азиядан 400 мыңнан астам адам шақырылуы керек болатын. Соның ішінде қазақтар мекендеген барлық облыстарынан 240 мыңға жуық және Жетісудан 87 мыңнан астам адам алу жоспарланды [1, 638 б.].

1916 жылғы көтеріліс қазақ халқының тарихындағы толып жатқан көп ғасырлық ұлт-азаттық қозғалыстар ішінде ерекше орын алады. Бұл көтерілістің патша өкіметінің отаршылдық саясаты мен империалистік соғысына қарсы бағытталған кең байтақ өлкенің көп бөлігін қамтыған жалпыұлттық ауқымда көрінген тарихи қозғалыс. Бүкілхалықтық сипат алғандығына ешкім де бұл күнде күмән туғызбауы тиіс. Кейін көтеріліс жеңілгеннен кейін патша үкіметінің отаршыл әкімшілігі қазақтарды тыл жұмысына шақыруды күштеп жүргізді. Олар 260 мың адамды еріксіз тыл жұмысына айдап әкетсе, 10 мың адамды өлкедегі өнеркәсіптік және әскери жұмыстарды істеуге қалдырды [2, 170 б.].

Бүгінгі 100 жылдығын атап отырған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс қазақ халқының тарихынан орын алған азаттық көтерілістердің тағылымды оқиғаларының бірі. Сол көтерілістердің барлығы толығымен зерттеліп, әділетті тарихи бағасын бүгінде алды деп біздер айта алмаймыз.

Алдымен алаш зиялыларының көзқарасына тоқталсақ. Олар көтеріліске байланысты жағдайды көздерімен көрді, жандарымен сезді, көтеріліс жөнінде пікірлерін жазып қалдырды. Ия, рас, олар көтеріліс басталғанда оған қарсы ұстанымда болды, қарулы әскерге қарсы тұру елге бүліншілік әкеледі деп түсінді. Оқиғалар ағымы бұл ұстанымның негізсіз еместігін көрсетті.

Әлихан Бөкейхан бастаған қазақ зиялылары сол кезде «Қазақ» газетінің төңірегіне топтаса отырып, газет арқылы да, ел аралап жүріп те қарулы көтерілістің еш нәтиже бермейтінін, күштің тең еместігін, босқа қан төгілетінін және ең алдымен, қарапайым халық зардап шегетінін дәлелдеуге тырысты. Ұлттық интеллигенция мобилизацияны кейінге шегеріп, оны арнайы дайындықтардан кейін жүргізуді ұсынды. Қазақ жастарын жарлыққа көніп, тыл жұмыстарына баруға шақырды. Ондағы ойы, егер соғыс жеңіспен аяқталса, болашақта ұлттық автономия құрылса, өзінің дербес ұлттық әскерін жасақтаса міндетті түрде өз пайдасын тигізеді деген үмітте болатын. Кейін қазақ жігіттері майданға алынғанда Ә.Бөкейхан, М.Дулатов бастаған зиялы азаматтар Минск, Киев аймағында тыл жұмысында жүрген жігіттердің ортасына барып, олардың әскери тәртіпке бейімделіп кетуіне көмек көрсетті. Онда тілмаштық қызмет, дәрігерлік көмек пен ас-ауқаттың дұрыс берілуіне ықпал ету, мәдени шаралар ұйымдастыру сияқты қызметтер атқарды. Бұл қазақ зиялыларының ой-пікірлерінің тек сөз жүзінде ғана қалдырмай, оны нақты істерімен дәлелдеп отырғандығын көрсетеді.

Ә.Бөкейханның өмірінде 1916 жылдың қарулы көтерілісі мен майдандағы қара жұмысқа алынған қазақ жастарына көрсеткен азаматтық қызметі ерекше орын алады. 1926 ж. Ә.Бөкейхан көтеріліске байланысты «алыспаған, жұлыспаған бостандық атына мінбейді, бұғаудан босамайды, ері құлдықтан, әйелі күндіктен шықпайды, малына да, басына да ие болмайды» деп жазады.

М. Дулатұлы 16-жылды тарихи жыл деп бағалап, «өткен жыл бізге ұмытпастай сабақ берді. Сырымызды ашты. Бұл күйде тұра берсек, мұнан кейінгі заманда тағы да осындай оқиғалар болмасына кім кепіл?», - деп жазды. Төңкерісті пайдаланып, жеке бас мүддесін күйттеп, билікке қол жеткізу Алаш зиялыларына жат нәрсе еді. М.Дулатов аталмыш оқиғадан арада 10 жыл өткеннен кейін «Еңбекші қазақ» газетінде 1926 жылы жазған

мақаласындағы төмендегідей жолдар бар: «Төңкеріс жолында қазақ жұрты құрбан болып-ақ кетсін деуге дәтіміз шыдамады. Сондықтан, біз екінші жолды қаладық – көну керек дедік».

Ол мақаласында 1916 жылғы қазақтан қара жұмысқа жігіттер алу туралы маусым жарлығы шыққаннан кейінгі ауыр ахуал жағдайындағы қазақ интеллигенциясының дағдарысты көңіл-күйін былай бейнелейді: «...бір күні төбеден түскен жайдың оғындай июнь жарлығы сарт ете түсті. Бұл жарлықтың бізге жайдың оғындай көрінуі – қалың қазақ еліне оның әсері қандай болатындығын сезгенімізден еді. Бұл жарлықтың қазақ арасына қалай тарайтыны, қазақ елі не күйге ұшырайтыны көз алдымызға елестей қалды»[3,211 б].

Кезінде қыспақтан шығар жол таңдаған Ә.Бөкейхан, М.Дулатұлы және А.Байтұрсыновпен бірігіп жоғарыдағы дағдарыстан шығудың төмендегідей бағытын ұсынған еді: патша шешіміне «көнгенде жұртқа қандай ауырлық бар, көнбегенде қандай ауырлық бар? Көнгенде шаруаға кемшілікте келер, барған жігіт қазаға да бейнетке де ұшырар, бірақ елдің іргесі бұзылмас (қазаға ұшырар деп ауру-сырқаудан болған қазаны айтамыз, әйтпесе солдат қылып алмайды, соғыстан өлмейді) - Көнбегенде көретін ауырлық: бағынып тұрған үкіметтің жарлығынан бас тартсақ, жау жағадан алғанда, бас қорғап үйде қаламыз деп мемлекетке қамшымыздың ұшын бермесек, үкімет құр өкпелеп қоймас, күш жұмсар, ол күшті законға сүйеніп істер.

Он жылдан кейін Әлихан, Ахмет, Міржақып бастаған арыстар 1916 жылды көтеріліс ретінде мойындай бастады. Көтеріліске он жыл толғанда, 1926 ж. «Еңбекші қазақ» газетіне Ә.Бөкейхан бұның көтеріліс екенін айтып мақала жариялады [4]. Яғни, көзқарас эволюциясы өзгерді. Алғашында Алаш арыстары халыққа «қырылып қаласындар», «отаршылдардың жазалаушы, жаттықтырылған әскеріне қарсы тұра алмайсындар, қазақтың бытыраңқы наразылығын қырып тастайды» деп көтеріліске қарсы болды. Алайда олар көтерілісті мойындаған соң да «ұлт-азаттық» деген сөзді бәрібір айта алмады.

1929 жылы Мәскеудегі Бутырька абақтысында отырған А.Байтұрсынұлына елдегі жағдайды меңзеп, тергеуші Павловтың «азамат соғысы бастала қалған күнде қолдарында қару жоқ, қалай қорғанбақсындар?» деген сұрауына А.Байтұрсынұлы «1916 жылы қазақ халқы қарусыз-ақ көтеріліске шықты ғой, демек оның тағы да қарсылық көрсетуге күші бар деп айтуға болады» деген ойын білдіреді. Оның осындай пікір айтуындағы бір мақсат орталықты (большевиктерді) қазақ халқының пікірімен санасуға шақырғаны деп түсінген дұрыс.

Мұстафа Шоқай көтеріліске өз мақаласын жазған. Оның мақаласы «1916 жылғы көтеріліс туралы большевиктердің өтірігі» деп аталады. М.Шоқай «ұлт-азаттық» сөзін қолданбайды. Бұл – патша үкіметіне, оның отаршылдығына қарсы бағытталған ұлттық қозғалыс еді. Ешқандай ұлт-азаттық күрес емес. Шоқайұлы «1916 жылғы көтерілістің баса назар аударатын ең маңызды тұсы қайсы?» деп сұрақ қояды. Бұл сұраққа 1916 жылғы қозғалыс жалпы алғанда, ұлттық қозғалыс еді, онда таптық күрестің елесі де жоқ еді деп жауап береді [5]. Бұл туралы профессор Т. Омарбеков «қазір біз сол өтіріктен көтерілістің шындығын ашып алған жоқпыз. «Ұлт-азаттық» сөзін қолданып жүрген мына біздер. Меніңше, «ұлт-азаттық» дегеннен арылуымыз керек» деп түйіндейді.

М. Шоқай сонымен бірге «... ішкі ресейлік губерниялардан қазақ жеріне қоныс аудара келген шаруалар болғандығы мәлім. Патшалық үкімет мұжыққа таянса, мұжық патшалық үкімет жүргізіп отырған жер саясатының игілігін көріп кенелді» [6]. деген сөзі өмірлік тәжірибеге сүйенген тұжырым болатын. Яғни, 1916 жылғы көтеріліс, әрине, ең алдымен негізгі отарлаушы күш патшалық әкімшілікке, сондай-ақ қазақ жері мен елін отарлау ісіне атсалысқан басқа да әлеуметтік күштерге қарсы бағытталды.

Т. Омарбеков: «бұл көтеріліс Кеңес өкіметінің кезінде жақсы зерттелді. Көптеген құжаттар жиналды. Дегенмен, орысқа қарсы рулы ел болып көтерілгендер туралы деректер құпия болып қалды. Мысалы, «Қарқара көтерілісі» мүлде айтылмайтын. Тәуелсіздік кезінде де бірталай құжаттар жинақ болып басылып шықты. Бірақ, бұл зерттеулердің барлығы шашыраңқы, тиіп-қашты дүниелер. Кейінгі жылдары 1916 жылғы көтеріліс емес, 1929-31 жылғы коллективизация кезінде болған көтерілістер бірінші орынға шығып кетті. Яғни,

«Адай көтерілісі», «Созақ көтерілісі» «Қаракұм көтерілісі» және т.б. бұған дейін мүлде зерттелмеген болатын. Кеңес өкіметі бұларды «бандиттік», «контрбандалық» көтерілістер ретінде қаралап, ал мұрағаттағы құжаттары жабық болған. Сондықтан тарихшылар тәуелсіздік алған тұста жаппай осы тақырыптарды зерттеді. Мұндайда тарихи сабақтастық ескерілмей, 1916 жылғы көтеріліс тасада қала бастады... Жаңа жағдайда 1916 жылғы көтерілістің басшылары туралы алып-қашты пікірлер де бой көтерді. Амангелді Иманов туралы Мұстафа Шоқайдың бұрынғы жазғаны жарық көрді. Ол былай жазады: «1918 жылы уақытша өкіметтің кезінде, Торғайды аралап жүр едім. Бір жігіттер келді. Олар: «Сіз қыпшақ екенсіз. Сауатты, оқыған адамсыз. Бізді Амангелді мен Әбдіғаппар жіберді. Мынау Торғайда арғындар көтеріліп жатыр екен. Сол арғындарға қарсы соғысайық. Біздің қыпшақтарды сіз бастаңыз», – деді. Мұнан ары қарай Мұстафа Шоқай тағыда: «Мынау Амангелді батыр «большевик» сөзін «қыпшақ» деп ойлайтын сияқты», – деп жазады. ...Десек те, Амангелдінің саяси білім деңгейі өте төмен еді. Оған әрине ол емес, заманы кінәлі. Кезінде Міржақып Дулатұлы оған сабақ берген екен. Кейбіреулер олардың ұстаздық, шәкірттік жақын қатынасын ескермейді. Сондықтан да «Міржақып Амангелдіні өлтірді» дегенді ойлап шығарды дейді [4].

Санжар Асфендияров 1935 жылы шыққан «Қазақстан тарихы» деген оқулығында бұл көтерілісті «ұлт-азаттық көтерілісі» ретінде сипаттаса да, бұл оқиғаны таптық көзқарасқа бұрмалады. Ол көтерілісті төңкеріс (революция) ретінде батыл атап көрсетпей, оның мазмұнынан «ұлттық азаттық, ұлттық бірігу (қалыптасу) үшін» ұмтылысты іздегенін де естен шығаруға болмайды. Бұл тарихи шындықты мойындау еді. Дегенмен де, оның «қазақ ұлттық революциялық қозғалысын» «Ресей пролетариатының революциялық күресіне тығыз тәуелді етуге» ұмтылысын тарихи шындықтан ауытқу ретінде қабылдауға тура келеді. Өзінің еңбегін сталиндік таптық көзқарастармен сәйкестендіруге барынша күш салған С.Асфендияров өзінен бұрын 1916 жылғы көтеріліске әділетті баға беруге талаптанған Т.Рысқұловтың және М.Тынышбаевтың көзқарастарын «маркстік емес, тікелей меньшевиктік» пиғыл ретінде сынға алды [7]. Ол зерттеуінде М.Тынышбаевтың, Б.Қаратаевтың және Ж.Сейдалининнің осы мәселеге байланысты пікірлеріне шолу жасай отырып, қазақ ұлттық интеллигенциясының 1916 жылы ұстанған бағытына «қорқақтық», «сатқындық», «орыс монархтары алдындағы жиіркенішті жағымпаздық» — деген тәрізді сорақы айыптауларға негізделген біржақты бағалар береді.

Т.Рысқұловтың 1916 жылғы Орта Азия елдеріндегі көтерілісті ұлт-азаттық көтеріліс ретінде қарастыру ұстанымын қырғыз елінің белгілі мемлекет қайраткері, 1927-1933 жылдары қырғыз үкіметін басқарған Жүсіп Әбдірахманов та қолдады «О восстании 1916 года» аталатын мақаласында ол «1916 жылғы көтерілістің сияптын анықтаудың тарихи маңызы зор», ал оның «қозғаушы күші тек бұратана халық болды, өз ретінде ол Түркістандағы орыс шаруаларының ғана емес, тіптен аз ғана орыс жұмысшыларының да қолдауын ала алған жоқ. Ондай қолдау орыс мұжығының тарапынан болмайтын да еді, өйткені патшалықтың жүргізіп отырған отарлау саясаты жағдайында оның мүддесі жергілікті халықтың мүддесімен мүлдем үйлеспейтін еді», - деп жазды [8]. Жалпы кеңестік тарихнамада, 1916 жылғы көтеріліске байланысты «прогресшіл, революцияшыл, халық-азаттық сипат алып, патшалық билікке, сондай-ақ феодалдық-бай элементтерге қарсы бағытталды» деген мағынадағы дүдәмал, бұлыңғыр баға беріліп келді.

Белгілі қоғам қайраткері Темірбек Жүргенев те ашық айта алмай, оны «ауылдың қалаға қарсы көтерілісі» деп бағалады. Өйткені ауылда қазақ, қалада орыстар тұрады ғой. Әрине, жалпы алғанда большевиктік ұстанымдағылардың бәрі де бұны «ұлт-азаттық» көтерілісі деп айта алмай, 1917 жылғы «революциялық қозғалыстың құрамдас бөлімі» деп тігісін жатқызып, тарихта қалдырмақ болды. Ұлы Отан соғысы кезінде Мәскеуден келген тарихшылар 1943 жылы, Ермахан Бекмахановтың қатысуымен «Қазақстан тарихын» жазғанда, бұл көтеріліске «ұлт-азаттық» деген анық баға берді. Алайда олар көтеріліске әлеуметтік-таптық сипат берді [4].

1926 жылы көтерілістің он жылдығына байланысты Т.Рысқұлов «Восстание туземцев Туркестана 1916 году» атты мақаласын жариялап, большевизм идеологтарының аяғын басқандай қарсылық тудырды. Оларға ұнамағаны Т.Рысқұловтың Орта Азия халықтарының 1916 жылғы 25 маусым жарлығына байланысты кенеттен және жаппай көтерілуін «бұратаналардың көтерілісі» ретінде бағалауы, яғни көтерілістің жаппай ұлттық сипат алғандығына басымдылық беруі еді [8]. Т.Рысқұлов аталған еңбегінде 1916 жылғы патша жарлығына байланысты жергілікті халықтардан соғыс қажеттілігіне жұмысшылардың алынуын көтерілістің шығуына түрткі болған оқиға ретінде қарастырып, ал көтерілістің негізгі себебі «патшалықтың Түркістанды 50 жыл бойы тоқтаусыз отарлық қанауға алуы болды» деп көрсетті. Түркістан Ресей үшін «айтарлықтай кең қанау объектіне, өз өнімдерін өткізетін базарға және шикізат көзіне, сондай-ақ еркін үлестіріп, иемденуге болатын мол жері бар өлкеге айналды», - деп жазды [9].

Ал енді бүгінгі тәуелсіздік кезінде бұл көтеріліс жайлы қалам тартып, өз тұжырымдарын ортаға салған тарихшылардың пікірлеріне келсек. Манап Қозыбаев 1916 жылғы көтеріліс туралы: «Бұл қозғалыс көтеріліс деңгейінен шығып, революция дәрежесіне көтерілген тарихи оқиға» деп баға берді [5,196]. М. Қойгелдиевтің пікірі бойынша «1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс революция деңгейіне көтерілуі үшін қоғамдағы негізгі саяси күштердің, ең алдымен оның мақсат-мүддесін анықтап, бағыт-бағдар бере алатын интеллигенцияның қолдауын алу керек еді» дейді. Хандардан, батырлардың емес, яғни ұлттық интеллигенцияның қолдауы керек екен. Кез келген ұлт-азаттық революцияның түпкі мақсаты болады. Сондықтан, бұл көтеріліс революция бола алмайды дейді. М.Қойгелдиев бір кездері тіпті «1916 жылы оқиғасына байланысты ғылыми әдебиетте болашақ Алаш партиясының негізін қалаған қазақ интеллигенттерінің «сатқындық» ролі туралы пікір қалыптасқаны айтылды» [10,27 б.] дейді. Бұл пікірдің сынаржақ тұжырым екендігін өмір өзі көрсетіп берді. Алаш көсемдері көтерілісшілерге де, майданның қара жұмысына шақырылғандарға да ешқандай сатқындық жасаған емес. Қайта қазақ көшбасшылары қасіретті кезеңде басты міндет халықты астан-кестен болып жатқан өзгерістерден қорғап, оның этникалық тұтастығын сақтап қалу деп білді. А.Байтұрсынов ол туралы 1913 жылдың өзінде-ақ, «қазақ ұлтының өмір сүруінің өзі өткір проблемаға айналды» - деп жазған болатын [11,104б.].

Т.Омарбеков «Бұл – ешқандайда ұлт-азаттық емес, рулық қозғалыс. Қозғалыс күші – қазақ рулары. Неге бытыраңқы болғанының себебі, Қарқара көтерілісі – Албан көтерілісі. Торғайдағы көтерілісте екі хан сайланды. Мысалы, қыпшақтар Әбдіғапарды хан сайлады. Бұл – рулық қозғалыс болғанын айтуымыз керек. Халықты азат етудің орнына олар хан сайлады. Ру-руға бөлінгендіктен, орталықтан басқаратын адам болмады. Яғни, бірлік болмады. Ұлт-азаттық көтеріліс болса, оны неге Алаш азаматтары басқармады. Ал Алаш қайраткерлері бұл көтерілістің ұлт-азаттық сарынға ұласа алмайтынын білді. Қазақтың жеңіске жете алмайтынын түсінді. Бұл жай ғана жергілікті жерлердегі көтеріліс болып қана қалады. «Азаттық» деген сөзді Кеңес үкіметінің тарихшылары шығарған. Ру-ру болып Ресей отаршылдығына қарсы күресті. Бірақ, біріге алмады» деп тұжырымдайды тарихшы [12]. Осы ойға байланысты М. Қойгелдиев «...Егер, 1916 жылғы көтерілісті «рулық, тайпалық негізде ұйымдасқан «ұлт-азаттық» көтеріліс еді» деп қарастырар болсақ, онда мұндай тұжырым өткен ғасырдың 20-ншы жылдары оған «ұлт-азаттық» қозғалыс ретінде берілген бағадан кейін кету болып шықпай ма деген сауал ойға оралады.

Біздің түсінігімізше, қазіргі уақытта да 1916 жылғы көтеріліс қазақ халқының мемлекеттік дербестігі мен территориялық тұтастығы үшін жүргізіп келе жатқан ұлт-азаттық қозғалысының табиғи жалғасы, кезекті көрінісі, сондай-ақ ол рулық, тайпалық негізде емес, жалпыұлттық ауқымда көрінген тарихи қозғалыс ретінде қарастырған дұрыс, сондай-ақ мұндай көзқарас тарихи шындыққа қайшы келмейді. Егер 1916 жылғы көтерілісті рулық, тайпалық реңк алған құбылыс ретінде қарастырар болсақ, онда 1905 жылы өмірге келіп, патша үкіметіне жолданған «Қарқаралы петициясын», «Орал және Торғай облыстары ишандары мен билерінің дін және жер туралы наразылығы» сияқты құжаттарды қандай

ұстаным тұрғысынан бағалауымыз керек? Ал мәтінінде ру, тайпаның иісі де жоқ бұл тарихи құжаттар ұлттық бірегейліктің (идентичность) нақты көрінісі еді ғой. Яғни, бұл бағдарламалық сипаттағы құжаттар **жалпы қазақ елі** атынан орталық үкіметке жолданған арыз-тілектер болатын...» деп бұл көтерілістің **жалпыұлттық қозғалыс** болғандығын айқындайды [8].

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты кітабында былай деп жазған еді: «Тарих бәрін де сыйға тарта алады, бірақ ішкі еркіндіктің формасы ретіндегі тәуелсіздікті сыйға алуға болмайды. Тәуелсіздік – бұл тарих толқынында субъект болу құқығын түсінетін және осы үшін жауап беретін халық болмысының бірден-бір формасы...»[13,277б.].

Халықтық қозғалыс барысында өкімет құрылымы, қарулы күштер, басқару аппараты құрылды. Ауқымдылығы мен қатысушыларды қамтуы және зардаптары жағынан алғанда, ол империя құрамындағы отаршылдық құлдықтың бүкіл кезеңіндегі азаттық күресінің шырқау шыңы болды. Шын мәнінде, 1916 жыл-XX ғасырдың соңында қазақ халқының қолы жеткен саяси тәуелсіздігі мен ұлттық мемлекеттігі үшін күрестің бір белесі болып, тарихта өз орнын алды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы. (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3 том. – Алматы: «Атамұра», 2010. 768 б.
2. Мұхамедов М.Б., Сырымбетұлы Б. Қазақстан тарихы. Оқу құралы. – Алматы: «Қарасай», 2009. -344 бет.
3. Дулатов М. Шығармалары. Алматы, 1991.
4. <http://turkystan.kz/suhbat/11270>. 19 шілде, 2016 ж.
5. Шоқай М. 1916 жылғы көтеріліс туралы большевиктердің өтірігі. Таңдамалы. – Алматы, 1998. 1 т. -218-219 бб.
6. Шоқай М. Таңдамалы. I т., 2016 б.
7. Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен...). -Алматы, 1993. - 292-293 бб.
8. Рыскулов Т. «Восстание казахов и киргизов в 1916 году». -М., 1927 г.; http://www.inform.kz/kz/1916-zhylgy-koterilis-ulttyk-biregeylikin-korinisi_a2928746. 2016 жыл, 21 шілде.
9. <http://turkystan.kz/tarih/11423>. 21 шілде, 2016 ж.
10. Бөкейханов Ә. Шығармалар. Алматы: Қазақстан, 1994. 384 б.
11. Брайнин С., Шафиро Ш. Алашорда тарихы жөніндегі очерктер. - А., 1935 ж.
12. Омарбек Т. Тарих ешкімнің ықпалына түспеуі керек. //Түркістан» газеті, -№27, 7 шілде, (профессор Талас Омарбектің журналист Жәнібек Ғалымға берген сұхбаты. <http://turkystan.kz/suhbat/11270>. 19 шілде, 2016 ж.
13. Назарбаев Н. Ә. Тарих толқынында. «Атамұра», 1999.

ХАН ОРДАСЫ: ӨТКЕНІ, БҮГІНІ, КЕЛЕШЕГІ

Рамазанов А.Қ.

Ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Тарих – өткеннің сабағы, бүгінге өнеге. Халқымыздың құндылықтары мен ұлттық тарихи – мәдени мұраларын жинап, сақтап, көпшілікке насихаттап – зерделеуде отандық тарихымыздың дамуына өзіндік үлес қосып келе жатқан мәдени білім беретін орталықтың бірі – Бөкей ордасы тарихи – мұражай кешені.

Бөкей ордасы тарихи – музей кешені – Батыс Қазақстан облысы, Бөкей ордасы ауданы, Хан ордасында орналасқан.

Бөкей ордасы – Ресей елімен шекаралас, тарихы терең, құмы мен қыры төрт түлікке толы, табиғат болмысы ерекше, заманға сай инфрақұрылымы жетілген аудан.

Бөкей ордасының негізін Бөкей хан қалап, Жәңгір хан әке жолын жалғастырған, сын кезеңді басынан өткерген тарихи мекенде осындай орынның болуы да тегін емес. Бөкей ордасы – тарихы да, табиғаты да бай өлке [1, 111-126 бб.].

XIX ғасырдың бірінші жартысында Еділ мен Жайық аралығында орналасқан, Ішкі немесе Бөкей ордасы аталған қазақ хандығының тарихы – Кіші жүз ханы Әбілқайыр немересі Бөкей Нұралыұлының өз ықпалындағы қазақтарды Еділ мен Жайық өзендері аралығындағы бос жатқан аймаққа көшіруінен басталады. Бұл аймаққа қоныс аударуға Ресей императоры Павел I 1801 жылдың 11 наурызында рұқсат берген болатын. Жаңа қонысқа орналасқаннан кейін он бір жылдық сұлтандық дәрежеде басқарған Бөкей Александр I патшаның бұйрығымен 1812 жылы хан болып сайланады.

Бөкейден кейін оның тақ мұрагері Жәңгір елді 22 жыл хан дәрежесінде билейді. Ішкі Орданың іргесі бекіп, сол кезеңде Бөкей ордасы территориясына қазіргі Батыс Қазақстан облысының Бөкей ордасы, Жәнібек, Жаңақала, Казталовка; Атырау облысының Құрманғазы, Махамбет; Ресейдің Астрахан облысының Қарабайлы, Құмөзек, Володар; сондай-ақ Волгоград облысының Палласовка аудандары енген. Еділ мен Жайық өзендерінің аралығында, Ресей губерниялары ортасына кіре орналасқан бұл аймақ тарихта “Ішкі Қазақ ордасы” деп, кейіннен иелігіне қарай Бөкей ордасы аталды. Бөкей ордасы Астрахан және Орынбор әскери губернаторларының құзырында болды. Ішкі Қазақ ордасын хан-сұлтандар: Бөкей Нұралыханұлы, Шығай сұлтан Нұралыханұлы, Жәңгір хан Бөкейұлы басқарды. Бөкейдің билігі кезінде кіші жүз қазақтарының бұрынғы ата-бабасы мекендеген жерлерді қайтарып, 1806 жылы мамырдың 19-да Патшалық Үкіметтің арнайы жарлығымен хандықтың территориялық көлемі 6500 десятина болып бөлінеді. Еділ мен Жайық аралығында орналасқан Бөкей ордасының солтүстігіне Самар губерниясы, шығыста – Орал облысы, оңтүстікте Каспий теңізі, батыс жағында – Астрахан губерниясының Царев, Енотаев және Краснояр уездерімен шектескен жерді заңдастырып алуымен ерекшеленсе, Шығай сұлтанның ел басқару ісіндегі тәжірбиесі ішкі ру тартыстарына жол бермей, сыртқы қатынастарда да елдің бірлігі мен елдігін сақтайды. Ал, Жәңгірдің хандық билігі қазақ даласында реформаторлығымен ерекшеленді [2, 34-36 бб.].

Жәңгірдің жаңашыл істеріне тоқталып өтсек:

Хан Жәңгір 1827 жылы халықты отырықшылыққа көшіру мақсатында Бөкей ордасының Жасқұс деген жерінен үлкен үй салдырса, 1828 жылы өз сарайында “Қару-жарак палатасын” ұйымдастырды.

1826 жылы Бөкей ордасында тұңғыш рет шешек ауруына қарсы егу ісін ұйымдастырды.

1828 жылы Хан Жәңгірдің тапсырмасымен Бөкей ордасының жағрафиялық картасы жасалды.

1831 жылы табиғатты қорғау мақсатында ағаш көшеттерін отырғызды. Сусыған құмды тоқтату шараларын қолға алды.

1832 жылы Орданың іргесінде хан жәрмеңкесі ашылды.

1835 жылы Ордада тұңғыш мұсылмандар мешіті ашылды.

1838 жылы Хан ордасында архив мекемесі қалыптасып, архивариус іске кірісті.

1838 жылы Бөкей ордасында алғашқы дәріхана іске қосылды.

1840 жылы ветеринарлық пункт ашылды, мал тұқымын асылдандыру жұмыстары жүргізілді. Осы жылы пошта байланысы іске қосылды.

1841 жылы 6 желтоқсанда Жәңгір хан тұңғыш қазақ-орыс училищесін ашты. Училищеде арифметика, жағрафия т.б пәндер оқытылды.

1845 жылы Жәңгір хан дүниеден өткен соң Бөкей ордасында Уақытша кеңес билік жүргізді, кеңес төрағасы болып сұлтан Әділ Бөкейханов тағайындалды. Осы кезеңде Ресей билігі Орданы басқарудың жаңа жобаларын дайындап, іске асыру жолдарын қарастырды.

Жәңгір ханның жаңашыл істері ол өлгеннен кейін де жалғасын тауып жатты.

1852 жылы Ордада тұңғыш аурухана ашылды.

1862 жылы Хан Ставкасында кітапхана ашылды.

1920 жылы Бөкей ордасы негізінде Бөкей губерниясы құрылды. Әкімшілік орталығы – Орда, бұрынғы Хан қаласы болады. Губерния 1925 жылы таратылып, Орал губерниясының құрамына енгізілді. 1928 жылы Бөкей уезінің аты Орал облысының Орда ауданы болып өзгертілді. Осы уақыттан бастап Бөкей ордасы атауы жойылды. 1952 жылы территориясының біраз бөлігі сынақ аймағына берілуіне байланысты Орда ауданы таратылды.

1872 жылы Орда ауданы қайта құрылды. 2001 жылы Бөкей ордасының 200 жылдығына орай Қазақстан Республикасы Президентінің жарлығымен Бөкей ордасы атауы қайтарылып берілді [3, 3-10 бб.].

Бөкей ордасы тарихындағы маңызды орын алатын оқиға – Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған 1836-1838 жылдардағы ұлт-азаттық көтеріліс. Мал-жанның көбеюі, соған байланысты жердің тарылуы, мал шаруашылығына қолайсыз жерлердің берілуі, бекіністердің салынуы халықтың қолына қару алуына себеп болды.

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Сталинград майданының жақын тылы болған Орда және Жәнібек аудандары еді. Ордада санинструкторлар және атқыштар курстары ұйымдастырылды. Отанын қорғауда ерлігімен танылған үш ордалық Темір Масин, Ахмедияр Құсайынов, Мәншүк Мәметова Кеңес Одағының батыры атанса, Хиуаз Доспанова Халық Қаһарманы атанды, сол кеңестік кезеңде Қазақстандағы тұңғыш болып генерал-майор шенін Шәкір Жексенбаев иеленді.

Сондай-ақ Орда – талантты, ұлы тұлғалардың мекені. Қазақтың белгілі күйшілері Құрманғазы, Дәулеткерей, Дина, тұңғыш дирижер Ш.Қажығалиев, халық композиторлары Б.Жұманиязов, М.Сағатов т.б. Орда топырағынан.

Осындай тұнған тарихты кейінгі ұрпаққа насихаттап, халыққа көрсетіп танытуда Бөкей ордасы тарихи-музей кешені жарты ғасырдан астам уақыт бойына қызмет жасап келеді.

Бөкей ордасы тарихи-мұражай кешенінің ұйымдастырылуына Азамат соғысының ардагері, жергілікті ұстаз, өлкетанушы Ахметфайыз Юсупұлы Тажетдинов ерекше еңбек сіңірді. 1962 жылдың 15 желтоқсанында қоғамдық негізде ашылған Орда тарихи-революциялық музейінде алғашқыда небәрі 55 экспонат бар. Олардың дені А.Тажетдиновтың жеке архивіндегі өзі түсірген фотосуреттер мен жәдігерлер болды. Сондықтан экспозицияда Азамат соғысы мен атты әскер полкі, Екінші дүниежүзілік соғысы мен сол кезеңдердегі тарихи тұлғалар туралы деректер экспозицияланды. Алғашқы жылдары қоғамдық негізде қызмет көрсеткен Орда тарихи-революциялық музейі 1967 жылы мемлекеттік музейлер санатына алынды. Осыдан кейін мұражайға үкімет тарапынан көңіл бөліне бастады. Музей экспозициясы көпшілікке тек 1971 жылы есігін айқара ашты. 1978 жылдан музейді басқару Темірболат Мақымұлы Махимовке тапсырылды. Табиғатынан қай істің де кілтін таба білетін осы тұлғаның қолына тиген кезден бастап музей қызметі жаңа бағыт алды. Музей қорындағы әр заттың құжатын жаздырып, ел ішіндегі көне мұраның ертеңгі ұрпақ үшін мәні зор дүние болатындығын халыққа түсіндіріп, көптеген жәдігерлерді музей қорына жинады.

Бөкей ордасы үшін 1990 жыл елеулі жыл болды. Сол кезеңдегі Қазақ КСР-нің Президенті Н.Ә. Назарбаев қасиетті Нарын топырағына табан тіреді. Ел басшысы уақытының аздығына қарамасқан жаяу аралап, көненің көзіндей сақталып, күтімсіз қалған қоңыр үйлерді мемлекеттік қорғауға алу, қайта қалпына келтіру мәселесін қолға алуды жүктеген еді. Ел басшысының тапсырмасы біртіндеп орындала бастады. Дәрігер А.Сергачев үйі мен Торғын мектебі ғимараттары музей қарамағына берілді. 1997 жылы аты да, заты да ескірген “Орда тарихи-революциялық музейіні” атауы “Бөкей ордасы тарихи музейі” болып өзгертіліп, ғимаратына күрделі жөндеу жұмысы жүргізіп, экспозициясы атауына сай қайта жасақталды. Осы жылы Ішкі Қазақ ордасының ханы, ұлы реформатор Жәңгір Бөкейұлына кесене салынды. Қазақ мемлекеттігінің негізін қалаған қазақтың соңғы ханы Жәңгірдің

кесенесін салтанатты түрде ашуға Елбасы Н.Ә. Назарбаев арнайы келген еді. Айтылған сөзінің атқарылған іске айналғанын көрген Елбасы кесененің ашылу салтанатында сөйлеген сөзінде: Біз халқымыздың рухын көтеруіміз керек. Өмірде топтасып өзінің рухына, өз тархына қарамаған халықтың болашағы жоқ”, - деген болатын.

2000 жылы Хан Жәңгір кесенесінің жанынан дәулескер күйші Дәулеткерей Шығайұлына, 2001 жылы ғалым-этнограф, Орыс географиялық қоғамының мүшесі М.Бабажановқа кесенелер тұрғызылды.

Құрамына бірнеше тарихи-мәдени және архитектуралық ескерткіштердің шоғырлануына байланысты “Бөкей ордасы тарихи музейі” Батыс Қазақстан әкімиятының 2002 жылы 16 қаңтардағы қаулысы бойынша “Бөкей ордасы тарихи-мұражай кешені” болып қайта құрылды.

Бөкей ордасы тарихи-мұражай кешені 2003 жылы Халықаралық Музейлер қауымдастығының мүшелігіне қабылданып, Парижде тіркелсе, кешен басшысы Т.Махимов Қазақстан музейлер қауымдастығының вице-президенті болып сайланды. Бүгінде мұражай коллекциясы 15 мыңға жуықтады.

Біз Н.Ә. Назарбаевтің Бөкей орданың тарихына ерекше мән беретіндігің жоғарыда атап өткен болатынбыз. 2004 жылы мемлекеттік “Мәдени мұра” бағдарламасы қабылданған кезде батыс өңірі бойынша алғаш болып осы Бөкей ордасы тарихи-мұражай кешені енгізілген болатын. Бағдарлама негізінде қазақтың қайраткер қызы А.Оразбаева мен тұңғыш инженер-металлург М.Бегалиева білім алған, 1883 жылы салынған “Қыздар училищесі” ғимараты жаңартылып, онда 2007 жылы мұнда “Бөкей ордасында халыққа білім беру мұражайы” ашылады. Осы мемлекеттік бағдарлама бойынша Хан сарайының негізгі бөлігі мен батыс флигелі 2010 жылы бағдарламадан бөлінген қаражат есебінен тұрғызылды. Бұл ғимаратта Хан сарайы мұражайының жаңа экспозицияларын жасақтау жұмыстары жүргізілуде.

Бұған қоса “Мәдени мұра” бағдарламасы негізінде 2013 жылы кешен территориясына бұрынғы баспахана ғимараты салынып, онда “Бөкей ордасындағы қазақ баспаханасы” мұражайы ашылып, халыққа қызмет көрсетуде [4, 6-23 бб.].

Бөкей ордасы – жеті жұрт жайлап-қонған қасиетті мекен, құтты қоныс. Екі ғасырлық тарихында талай тартысты өткеріп, бабалар көзіндей бізге жеткен баға жетпес байлығымыз. Хан ордасын ашық аспан астындағы музейге айналдыруға мүмкіндіктер бар. Егер “Бөкей ордасы тарихи-мұражай кешені” негізінде “Бөкей ордасы тарихи-мәдени және этнографиялық қорық музейін” ашсақ, туризм саласының дамуына қосар үлесі сүбелі болары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бөкейорда ауданы. Батыс Қазақстан облысының тарихи-мәдени және табиғат мұралары ескерткіштері / Жалпы ред. басқарған, т.ғ.д., проф. М.Н. Сдықов. – Орал, 2009. – 192 б.
2. Қарабалин Ғ. Бөкей хандығы: 200 жыл // Қазақ тарихы. – 2001. – № 6. – 34 -36 бб.
3. Аханқызы К. Хан Жәңгір // Ұлағат. – 2003. – № 1. – 3-10 бб.
4. Махимов Ғ. Бөкей ордасы: Музей ісі – өткені, бүгінгісі, болашағы // Мәдени мұра. – 2015. – № 6. – 6-23 бб.

ДҮНИЕЖҮЗІЛІК КӨРМЕ ТАРИХЫ ЖӘНЕ АСТАНАДАҒЫ «ЭКСПО-2017»

Сабытаева Н.О.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Жұмабеков Ж.А.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Менің алып отырған тақырыбым қазіргі таңдағы үлкен көрмелердің бірі және де әлемдік мәселелерді шешетін жиналыстардың бірі - Экспо. Дүниежүзілік көрме (ағылш. *World's fair*) немесе *Экспо (Expo)* индустрияландырудың нышаны және

техникалық, технологиялық табыстарды көрсету үшін ашық алаң болып табылатын халықаралық көрме [1].

Бүкіләлемдік көрмелерді өткізу орны мен олардың тақырыбы саяси, экономикалық, жағрафиялық және мәдени ерекшеліктерді ескере отырып анықталады. XIX ғасырда, Өндірістік революциялар, романтизм және позитивизм қоғалыстары кезеңінде көрме қозғалысын дамытуға қолайлы жағдайлар туындады. Өзінің құрылғанынан бастап Көрмелер халықтар арасындағы ынтымақтастыққа ұмтылды; сондықтан олар бір мезгілде «витрина» және адамзат прогресімен байланысты мәселелерді талқылау жөніндегі форумдар болып табылды.

Бүгінгі күннен бастап олардың тұрғысынан қарастыра келе, бүкіләлемдік көрмелер – бұл, белгілі бір деңгейде ұлттық формалардағы шоғырланған түрде бейнеленген адамзат дамуының тарихи ретроспективасы деп пайымдауға болады. Бүкіләлемдік көрмелерде ұсынылған экспонаттардың талдаулары, құндылықтар мен басымдықтарды, сондай-ақ олардың жеке елдерде үстемдік ететін басымдықтарымен қатынастарының жүйесі туралы қорытынды шығаруға мүмкіндік береді. Осы құндылықтардың серпінділігі бүкіләлемдік көрмелердің ұлттық өнеркәсіп пен мәдениеттің дамуына белгілі бір ықпалы туралы айтуға мүмкіндік береді.

Әр бүкіләлемдік көрме экспонаттардың және идеялардың бірегейлігімен, ұйымдастырушылар және қатысушылардың тұрғызған кешендер мен павильондардың өзінділігімен, өткізілетін шаралардың көркемділігі және мерекелігімен ерекшеленеді. Бүкіләлемдік көрмелер өзінің ауқымы, жалпы-саяси және экономикалық мәнділігі бойынша теңдессіз оқиғалар болып табылады. Олардың басты мақсаты – жаңа ғылыми-техникалық жетістіктер, даму келешегі, сондай-ақ қатысушы-елдердің дәстүрлері мен тарихының жұрт алдындағы шеруі. Олар көп жерде халықаралық экономикалық және ғылыми байланыстардың дамуы мен кеңеюіне ықпал етеді. Бүкіләлемдік көрмелер әр-түрлі елдерде тұратын, бірақ бірдей құндылықтар, мүдделер және мақсаттармен біріккен адамдардың араласуының бірегей мүмкіндігін сыйлайды.

Бүкіләлемдік көрмелер тарихы 1851 жылы Лондонда өткізілген «Барлық халықтардың өндірістік жұмыстарының ұлы көрмесінен» басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасуда.

1928 жылы Парижде көрме қызметін реттеу мақсатында Халықаралық көрме бюросы (ХКБ) құрылды. Бүгінгі күні ол өте ежелгі және өкілетті халықаралық құрылымдардың бірі (оған 166 ел мүше). Халықаралық көрме бюросы халықаралық көрмелер принциптері мен мақсаттарының сақталуын, халықаралық қызметтесу шеңберінде білім беру, инновациялар саласында, жалпыадамзат мәселелері бойынша пікір алмасу жөніндегі ғаламдық сұқбат-кездесулер ұйымдастыруды қадағалайды [2].

Ол ең алғаш рет 1851 жылы Лондонда Гайд-паркте Альберт ханзаданың бастауымен өткізілді. Бұл көрме Джозеф Пакстонның Хрусталь сарайымен танымал болды. Осы өткізген уақыттан бастап есептегенде 2017 жылы 166 жыл толады екен. Лондон көрмесінен кейін ЕХРО үздіксіз дәстүрлі түрде жүргізіліп келеді және оны өткізуге Қазақстан да өз ниетін білдірген болатын. Бұл оқиға 2017 жылға жоспарлануда, оның шешімі 2012 жылдың желтоқсан айында жарияланды. Қазақстан (Астана) көрмесі Бельгияның (Льеж) көрмесімен бақталастырып тұрған болатын, бірақ, дауыс басымдығымен жеңіске жетіп көрме өткізу мүмкіндігін ұтып алды. Иә, бұл жерде "Астана қалай, қандай басымдықтарымен, қандай артықшылықтарымен Бельгиялық Льеж қаласын басып озды?" - деген сұрақтар туындайды. Қандай артықшылықтарымен басым дауыс жинағанын айтар болсам, Қазақстан осыған дейін Экспо көрмелерінің 4 -еуіне өз павилонын орнатқан болатын, "Баламалы энергия" атты. Тақырыбына байланысты және де географиялық-экологиялық орнына байланысты да қолайлы орын болды.

Өткен 160 жыл өндірушілер және олардың тауарларын жалпы халықаралық қараудың маңыздылығы мен мақсатқа лайықтылығын растады, бұған көптеген елдерде жыл сайын өткізілетін көптеген көрмелер және жәрмеңкелермен қатар, анағұрлым жарқын, әрі беделді бүкіләлемдік көрмелер қала беретіндігі куә. Әрине, осындай үлкен мерзім ішіндегі мұндай

көрмелердің мазмұны мен сипаты едәуір өзгерген болар, бірақ оларға деген ерекше ілтипат пен абыройы сол күйінде қала берді.

ЕХРО экспонент елдердің әділ әрі ашық бәсекелесуіне арналған әлемдік ең беделді алаң болып табылады. Көрменің біздің елде өткізуі Қазақстанға экономиканы диверсификациялауға, өндірістік қуаттар мен ғылыми базаны жаңғыртуға, елімізге жаңа технологиялар мен инвестицияларды тартуға ықпал етеді. Осындай көрмені өткізу әлемдік бірлестікке біздің елдің әлеуметтік жауапкершілігін көрсететін жақсы мүмкіндік болып табылады. Бұл тікелей экскурсиялардың дамуымен тығыз байланысты болып отыр. Сонымен қатар көрмелер мемлекет үшін экономикалық табыс көзі болып табылады. Көрме — экономика, ғылым, техника, мәдениет, өнер және т.б. қоғамдық салалардағы жетістіктерді жариялап көрсететін демонстрация. Бұл ұғым сол іс-шараны немесе оның өткізілу орнын сипаттайды. Көрменің көптеген түрлері бар: жергілікті, ұлттық, халықаралық, дүниежүзілік, жалпы және салалық. Салалық көрмелерге көркемөнер, өнеркәсіптік, ауыл шаруашылық көрмелері жатады. Уақытына байланысты көрмелер уақытша және тұрақты болып жіктеледі. Көрмелер кез келген елдер мен халықтар үшін үлкен тәрбие мен нәтижеліліктің көрінісі болып табылады.

Бүкіләлемдік көрмелерге қатысуға дарынды ақындар, суретшілер, мүсіншілер тартылды. Вагнер, Штраус, Верди көрмелерге арнап арнайы музыкалық шығармалар жазды. Көрмелер академиялық мәнердегі суретшілермен қатар батыл авангардистер өз жұмыстарын ұсынатын тамаша көркемсуретті галереяларға айналды. 1867 жылы Мане Париждегі Бүкіләлемдік көрменің суреттерін салса, 1939 жылы Дали Нью-Йоркте сюрреализм павильонын рәсімдейді, ал 1937 жылы Пикассо Париждегі көрмеде XX ғасырдың символына айналған «Герниканы» ұсынды.

1851 жылы Лондонда алғаш рет Бүкіләлемдік көрме қаланың орталығындағы барлық экспонаттар сыятын БІР ҒИМАРАТТА өткізілді. Ол үшін сол кезде жаңалық болып табылатын Хрусталь сарай салынды. Оның тіреу құралдарының оранжереясы өзінің жаңалығымен инженерлік конструкциямен, «Виктория Рения» алы кувшикасындағы қайталанытын суреттерімен ерекшеленді.

1855 жылдан бастап Бүкіләлемдік көрмені бір ғимаратта өткізу концепциясы ескіріп, көрме кеңістігін ұйымдастырудың жаңа нысаны – көрме алаңдары туындады. Сөйтіп, халықаралық көрме қалашықтары пайда болады. 1893 жылғы Чикагодағы “Ақ қала” осындай қалалардың алғашқы қарлығашы. Көрмелеуді бұлай ұйымдастыру салынған нысанарды келешекте де пайдалануға мүмкіндік береді: экспозициялар көлдің айналасынағы аралалар мен салаларда орналасты.

Бүкіләлемдік көрмелерде ұсынылған өнерлер арасында маңызды орын сәулетке берілді. Көрмені қабылдаған қалалар заманауилықтың, техникалық прогрестің, және бүкіл әлемге танымалдықтың белгісі болуға лайықты бірегей ғимараттар салуға тырысты: Брюссельдегі Атомиум, Барселонадағы Монжуич Ұлттық сарайы, Париждегі Эйфель мұнарасы...[3.]

«Экспо көрмесінің» өзі бір спектакль, мәдени және шығармашылық оқиғалар ретінде орын алып жатқан «әлемдік дегейдегі театр сахнасы» іспетті. Келушілерге Бүкіләлемдік көрмелердің мұрасы мен тарихы ұсынылды. Олар көңіл көтерудің жаңа нысандарының пайда болуымен байланысты ғажайып және қызықты оқиғаларға толы болатын: Ауа шарымен, дирижабльмен саяхат, кинематографтағы алғашқы қадамдар...

Көрермен Бүкіләлемдік көрмелерге ғылыми сабақ және жаңа білім алуға емес, көңіл көтерудің жаңа түрлерімен танысуға, ғажайып заттарды тамашалауға деген құлшыныспен келетін. Осылай XIX ғасырдың соңғы үшінші бөлігінде қазіргі аттракциондардың алғашқы нұсқалары пайда болды.

Бүкіләлемдік көрмелердің пайда болуы және қалыптасуы қарқынды ғылыми-техникалық прогрес жылдарына келді. Түрлі ғажайып механизмдер мен лайықтандырылған қарапайым құралдар – лифтер, транспортерлер, тігін машиналары, сондай-ақ телеграф, электр жарығы, тоңазытқыш қондырғылар, роботтар – заманауи адамға үйреншікті өнертабыстар - әр жылдары Бүкіләлемдік көрмелерде алғаш рет ұсынылған болатын.

Дегенмен Бүкіләлемдік көрмелер – жұмыс және пікірталас орны, әлемдік мәселелерге назар аудару мүмкіндігі. Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңдегі көрмелерде технологиялық прогрестің өмірмен және тұрақты дамумен үйлесімдікке деген талпынысы көрініс табады.

Бүкіләлемдік көрмелер ХІХ ғасырда экономика мен сауда-саттықтың бұрын-соңды болмаған өсуінің толқынында пайда болды. Ол уақытта Өндірістік революция кезеңіндегі империалистік әлем билеуші Европа болатын.

Бүкіләлемдік көрмелер – өзінің масштабы, жаңашылдығы және келушілер саны бойынша бірегей оқиғалар. Бүгінгі күні ХКБ 166 мемлекет мүше, олардың барлығы өз елінде Экспо-ны қабыладап осындай елеулі оқиғаны өз жерінде өткізгісі келеді.

Жылдан жылға Қазақстан жалпыға танымал ірі аймақтық форумдардың орталығына айналып келеді. Осы арқылы өзінің халықаралық беделін нығайтуда. Сондай-ақ, бүгін ол 2017 жылғы мамандандырылған ЕХРО көрмесін Орталық Азия аумағында алғашқы болып өткізуге үміткер. Қазақстанның ЕХРО-2017 көрмесі үшін ұсынған тақырыбы – Болашақ энергиясы.

Бұған дейін Қазақстан ЭКСПО Бүкіләлемдік әмбебап көрмелерінде өз павильонын орнатты. Қазақстан өз павильонын мәдениет пен ғылымдағы, бизнес пен туризмдегі дәстүрлерге және инновацияларға сәйкес құрды. Павильон су тақырыбына арналып, Қазақстан тарихы мен дәстүрлері, оның заманауи өмірі және болашақ перспективалары туралы әңгімеледі. Біздің павильон 6 аймақтан тұрды. Келушілер бүкіл павильондар бойынша көрсетілген интерактивтік шоуы тамашалады және оған қатысты. Қазақстан павильоны ол кезде «Болашақ энергиясы» тақырыбы бойынша ЭКСПО-2017 көрмесін өткізуге үміткер қала Астанаға ерекше назар аударды.

Экспо-2017 10 маусымда басталып, 10 қыркүйекте аяқталады. Астанадағы көрме "Болашақ энергиясы" деген атпен өтеді. Ұйымдастырушылар әлемнің әр түкпірінен бес миллионға жуық адам келіп қатысады деген болжам бар. Тетігін таба білсек, тиімді екені даусыз. Экспо-2017 - біз үшін үлкен мүмкіндік. Мысалға айта керер болсақ, Париждегі Эйфель мұнарасын алайық. Бұл мұнараның Экспо көрмесі аясында орнатылғаны белгілі. Міне сол мұнара секілді Экспода Астанаға да биік, көркем сәулет туындысын орнатары сөзсіз. Осы бір ғана мұнара әлем халықтарының қызығушылығын туғызып, шет елдік туристердің елімізге ағылуына жағдай жасайды. Экспо-2017 ел бюджеті үшін шығын деп ойламай, инвестиция ретінде қарауымыз керек. Бұл ірі халықаралық шараны дұрыс қолданған жағдайда біз көптеген жетістіктерге жетеміз. Атап айтар болсам, қала көркейеді; ұлттық құндылықтарымызды насихаттауға болады; әлемнің озық жаңа үлгідегі технологиялары мен техникасының қай бағытта қалай дамып бара жатқандығына куә боламыз; технологиялық прогреске әкеледі; салынған зерттеу орталықтары, жаңа жобалар мен ғимараттар Экспо біткеннен кейін де халық қажеттілігіне жарап, қызмет етеді; кәсіпкерлерге пайда әкеледі; туризмнің дамуына септігін тигізеді; жастарға үлкен тәжірибе береді, тек жастарға ғана емес мемлекет үлкен тәжірибеден өтеді. Бұл дегенім, Қазақстанның экономикасының дамуына әкеледі, яғни "дамыған 30 елдің" қатарына қосылуымызға "ұлы" мүмкіндік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Иллюстрированная история мира: с древнейших времен до наших дней: в 8 т.: пер. с англ. - М. : Слово. - Т.8 : Современный мир / Стивен Хоар. - 1994. - 78 с.
2. Всемирная выставка // www.kk.m.wikipedia.org
3. История Всемирных выставок // www.expo2017astana.com

1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСТІҢ КӨРНЕКТІ ТҮЛҒАСЫ – КЕЙКІ БАТЫР

Самар А., Сатыбалды М.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Қарсыбаева Ж.А.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

XX ғасыр адамзат баласының санасында қандай оқиғасымен есте қалды дейтін болсақ, бірінші болып 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі еске түседі. Бұл көтеріліс – тәуелсіздікке жетуге бағытталған алғашқы сәтті қадам еді.

1916 жылы байырғы Тұран даласында ұлтазаттық қозғалысы азаттық революцияға ұласты. Қазақ сахарасындағы ол революция ғасырлар бойы қатпарланған отар елдің мүддесі негізінде өрбіді, ал 1917 жылы Ресейде ақпан революциясы басталған сәтте оның құрамды бөлігіне айналды. 1916 жылдың екінші жартысында отаршылыққа қарсы наразылық қазақ хандығының негізін қайта қалпына келтіруден көрінді. Қазақ даласында хандар сайланды, сардарбек, сарғасбектер тағайындалды, армия құрылды, хан кеңесі, қазылар алқасы, елбектері, қазынашылар, басқаша айтқанда билік жүйесі қалыптасты. Міне, осылай қазақ мемлекеттігінің құрамды белгілері қалпына келтірілді. Бұл қазақ халқы Ресейге бодан болғаннан бергі ең ірі қозғалыс еді. Халық қаһарына мініп, өз ерлігін көрсеткен 1916 ж. ұлтазаттық қозғалысының ең шыңы болды [1, 21 б.].

1916 жылғы Торғай даласында болған ұлт-азаттық көтерілісінің батыры, атақты мерген Кейкі (Нұрмағанбет) Көкембайұлы туралы деректерге қаншалықты қанықпыз? Мәліметтерге сүйенсек, Кейкі батырдың туғанына 2016 жылы 143 жыл толады. Осы уақыт арасында Кейкі жайлы естелік, аңыз-әңгімелер толастаған емес. Әйтсе де, Кеңес үкіметі тұсында батырдың атын атауға тыйым салынып, кейінгі ұрпақ арасында Кейкі туралы әңгімелер ауыздан-ауызға ғана жетіп отырғаны белгілі. Батырдың бейнесін толық ашып, жұрт білмейтін кейбір қасиеттерін таныту мақсатында соңғы жылдары көптеген еңбектер жазыла бастағаны белгілі.

М.Қ. Қозыбаевтың жазғанындай, 1916 жылғы көтеріліс лидерлерінің қатары өте сирек, революция мен азамат соғысы жылдары баррикаданың арғы жағынан орын алғандары тарихтан шығарылып тасталды (мысалы, Кейкі батыр) [1, 140 б.].

Қазақ даласының еркіндігі мен тәуелсіздігін аңсаған, соның жолында өмірін қиған, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті ұйымдастырушылардың бірі, Аманкелді Имановтың үзеңгілес сардары, халық арасында "қол мерген" атанған, атышулы батыр Кейкі Көкембайұлы 1873 жылы Торғай уезіне қарасты Қайдауыл болысының Байтума қопасы деген жерінде дүниеге келген. Оның азан шақырып қойған аты-Нұрмағанбет. Ал оның Кейкі аталуының сыры – ол жасынан құс атып, аң аулап, өзен-тоғай аралап, кісіге онша қосылмай, кісі киіктеніп жүретін болған. Содан жеңгелері қайынысын Кейкі деп атайды. Кейін бұл есімі қайта-қайта айтыла берген соң, оған басқалардың да құлағы үйреніп, бабамыздың Нұрмағанбет деген есімі бірте-бірте ұмытыла бастайды.

Кейкі батырдың жастық шағы Батпаққарадағы атақты бай - Шашамбайдың бел баласы - Рахметтің ауылында өтеді. Ол кезде қазақтың басты байлығы - жылқысымен өлшенетін. Ал Рахметтің жер қайысқан көп жылқысы болған. Осыншама жылқыны ит-құсқа жем қылмай, бағып-қағу үшін бақ-дәулет иесіне нағыз атпал азаматтар керек еді. Кейкі жас кезінде Рахметтің жылқысын бағып, талай рет түн жорытып келген барымташылармен де белдесті, талай рет қарымта қайтаруға да қатысты. Бақ-дәулет әкеден балаға дүние-мүлік, ақша-мал арқылы келіп қонса, батырлық пен даналық бабасынан ұрпағына қан арқылы келіп қонатын қасиет. Кейкі батырдың шыққан тегі-Құлан Қыпшақ та тегін тұқым емес.

Құлан Кейкі батыр әке-шешесінен жалғыз емес-ті. Ол алдында арқа сүйейтін ағасы, соңында қолтығынан демейтін інісі бар бес ағайынды болатын. Олар: Омар, Оспан, Қошжан, Кейкі, Шұбар деп аталатын, бір-бірімен қаны да, жаны да бір бауырлар еді. Кейкі батырмен бірге туған бес адамның ішінде қазір Қошаннан ғана ұрпақ қалған. Қалғандары Кейкі батырға "халық жауы" деген қара күйе жағылғанда жаппай қуғындалған. Кейкі Көкембайұлы

- палуан денелі, түсі суық, ашуланғанда екі көзі қып-қызыл от болып жанып кететін, бірбеткей, қайсар адам болған. Қолына құран ұстап, намаз оқыған. Жастайынан садақ, мылтық атып, ат құлағында ойнаған өнері тағы бар. Халық арасында "Аманкелді көз мерген. Кейкі қол мерген еді" деген сөз айтылады. Мұның сыры-Сардар қай нысананы да көздеп атқан және көздегенін ешқашан мүлт жібермеген. Ал, Кейкі болса, кез-келген нысананы атпен шауып, жаяу, жүгіріп келе жатып шапшаң атып түсіре берген. Оның жастайынан мылтық атуға әбден машықтанғаны соншалықты, қандай қимыл үстінде де екі қолы мылтықты нысанаға дәл ұсынатын. Кейкінің атақ даңқын шығарған екінші өнері оның-небір ат ойынын жетік білетіндігі, ат үстінде сойыл, шокпармен шебер шайқасқандығы.

Кейкі Аманкелдімен бірге өсіп, біте қайнасқан. Екеуі де әділдік жолында күресуді балалық жастан мақсат тұтқан. Кейін 1916 жылы Торғайда ұлт-азаттық көтерілісі басталғанда Кейкі Аманкелдіні іздеп барып Әбдіғапар ханның әскерінде мергендер тобын басқарған [2, 647 б.].

Құлан Кейкі батыр ұлт-азаттық көтерілісі кезінде Торғай қаласына шабуыл, Құмкешу, Күйік, Батпаққара, Доғал соғыстарының бәріне де қатысқан. Академик Манаш Қозыбаев өзінің «Жауға шаптым ту байлап»-деген кітабында: "Ақпанның 13-і күні (1917) Шолақсай керуен жолын торыған Аманкелді, Өмен, Кейкі бастаған 2000 сарбаз Шошқалы қопада подполковник Кисловтың отрядын оқпен қарсы алды, шабуылға шығып айқас салды. Дер кезінде шегініп, әскердің ертеңгі жолын болжап, түнделетіп төте жолмен Күйік қопасына жеткен сарбаздар Тышқан тамының маңайында қаңтардың 14-і күні Кислов отрядын қайтадан қарсы алды. Еркіндікті аңсаған ерлердің беті қайтпай, қарулы қолға қайтадан шығуы таңғажайып емес пе? Күйік қопадағы бұл айқаста атақты Құлан қыпшақ Кейкі батыр ерен ерлік көрсетті. Жау тобына қырғидай тиіп, жазалаушылардың талайын жайратты", - дейді [1, 77 б.].

Мал баққан қыр қазағы болғанымен Кейкі өз заманында болып жатқан тарихи оқиғаларға ойлы көзбен қарап, оған өзіндік әділ бағасын бере білген адам. Ол қазақ елінің басындағы бақытсыздыққа ең басты кінәлі - орыс мемлекеті, оның отарлау саясаты деп ұқты. "Олар әуелі жерімізді алған еді, оған қоса еркімізді алды. Енді бауыр еті-баламызды аламын дейді. Көресің, ертең олар тіліміз бен дінімізге де қол салады" деді. Кейкі өзі қатысқан көтерілістің алдыңғы майдан шебіндегі қара жұмысқа адам бермеу үшін ғана болған наразылық емес екенін, оның ата-бабасынан қалған асыл мұрасы-жерінен, бас бостандығынан айрылған, тілі мен дініне қауіп төнген, ұлтының болашағы- балаларының бір бөлігі оқ пен оттың ортасында құрбан болып, бір бөлігі ауыр қара жұмыстан жарымжан болып, халқының, одан әрі өсіп-өнуіне балта шабылғалы тұрғанын жан дүниесімен сезген халықтың алапат ашу-ызасынан тұтанған ұлт-азаттық көтерілісі екендігін терең түсінді.

Торғай даласында отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық күресті көрнекті ұйымдастырушылардың бірі, Кейкі Көкембайұлы 1923 жылдың наурыз айында Аманкелді ауданының Жыланшық өзені жықпылындағы Жалаулы деген жайлауда айуандықпен өлтірілген.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ел мен жерін жат-жұрттықтардан қызғыштай қорыған ержүрек ата-бабаларымыздың есімдері халқымен қайта қауышып, ерлік істері ұрпақ жадында қайта жаңғырды.

Есімі мен ерлігі ел аузында аңызға айналған тағдыры күрделі дара тұлға жайында жерлес жазушы Ақан Нұрманов "Құланның ажалы" атты тарихи роман жазды. Көрнекті ақын Серік Тұрғынбекұлы "Кейкі батыр" тарихи дастанын жазса, торғайлық белгілі журналист Ахметхан Байжан "Құлан Кейкі батыр" атты деректі хикаяттар жинағын, Әубәкір Қылышбайұлы "Құлан Қыпшақ Кейкі батырдан соң" кітапшасын жарыққа шығарды.

2010 жылдың мамыр айында Арқалық қаласындағы Дала өлкесі тарихы облыстық мұражайының алдындағы алаңға батыр бабамыздың ескерткіші қойылды, қаламыздың бір көшесі Кейкі батырдың есімімен аталады.

Тарих қойнауына назар аударсақ, еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі кезеңде бүгінімізді бағамдап, өткенімізге ой жіберіп, елдің, жердің тарихын зерттеуге, зерделеуге бетбұрыс

басталды. Кешегі кеңес заманында тарихи жер аттары сырттан келген ағайынның ықпалымен түгелге жуық өзгертілді. Тарихи тұлғаларымызды жауыз, құбыжық етіп көрсету етек алды. Неше алуан батырлар - барымташыға, берекелі байлар - ақылсыз азғынға, ғұлама діндарларымыз - залым алдаушы дүмшеге айналдырылды. Осы салада билік саналы, жоспарлы жұмыс жүргізді. Сол жасалған қиянат, жағылған күйе, жабылған жала басқаның емес өз қандастарымыздың қолымен жасалды. Осындай барды жоқ етіп көрсетуден көптеген асылдарымыздан айырылды, тарихымызды ұмыттық. Елдің-жердің тарихы зерттелмеді. Шүкір бүгінгі күні елдің өткеніне, бүгініне, болашағына арналған бағдарлама зерттеулер бар. Тарих қойнауына үңілген азаматтар елдің-жердің тарихына, сол кезеңде өмір сүрген тарихи тұлғаларды зерттеп, жинақтап баспа бетіне шығарып жатыр. Біздің киелі Торғай топырағында халқына адал қызмет атқарған, барша саналы ғұмырын халқымыздың тәуелсіздігі мен бостандығына арнаған, сол жолда құрбан болған азаматтар қаншама. Көбінің аттары аталмай түстері түстелмей, жасаған игілікті істеріне баға берілмей келеді. Көп жағдайда аумалы-төкпелі заманның құрбаны болған кешегі ұлт-азаттық көтеріліс қаһармандары елеусіз қалып келеді. Кейкі батырды тірісінде көп адам түсіне бермеді, қазір де көп жағдайда түсіне бермеуі мүмкін. Сыры ашылмаған жұмбақ адам. Алдымен аруақты діндар, ақын адам. Өмірі ат үстінде салауат айтумен өтті. Елді тәуелсіздікке, бірлікке, бостандыққа шақырды. Ешкімге тәуелді болғысы келмеді. Еркіндікті, ерлікті аңсады. Сондықтан да кісіге, қоғамға тәуелділіктен қашты. Көктегі қыранша, жердегі арланша еркін өмір сүруді қалады. Бірақ... Тағдыры тәлкекке түсіп, қайда барса да өзін жау көрген жазалаушы топтан қашқан есіл ер отанынан пана таппай, жанын шүберекке түйіп өтті. Кімнің дос, кімнің қас екенін ажырата алмай, өмірінде алысумен, арпалысумен үнемі жортуылдар да жүріп, ағайынның теріс үгітінен, сатқындығынан оққа ұшты. Дос дегені дұшпан болды, жолдас дегені жау болды. Бірі қоғамға өмірге аралас десе, бірі кері үгіттеді. Осындай түйіні қиын заманда өмір сүруі, бүгінге дейін жүрген жолы, жасаған қызметі, атқарған ісі халық үшін төккен тері нақты арнаға түспеген, жұмбақ адам. Жек көргендері бас бұзар «банды» десе, еңбегін білетіндер, көзкөрген тұастастары теңдессіз батырлығын тамсана айтады. Тіпті туған жылы мен қайтқан жылы да әртүрлі айтылады. Күн өткен сайын хас батырдың биік тұлғасы айқындалып келеді. Кейкі - рухани батыр. Ел үшін, қазақ үшін құрбан болған азамат. Кешегі кесірлі кеңес заманында Кейкіні аса қатал жау көрген саясат оны шамасы келгенше тарих сахнасынан өшіруді мақсат тұтты. Кім не жазса да «жауыз», «банды», «қанышер» дегеннен аспады. Мамыражай күн кешкен отырықшы қазақтың тыныс-тіршілігін тәлкекке салып елді алатайдай бүлдірген саясат Торғай уезінің тоз-тозын шығарды.

Жүз жылдан соң орындалған арман! Астанаға 1916 жылғы Ұлт азаттық көтерілістің даңқты қолбасшыларының бірі, атақты мерген Кейкі батырдың бас сүйегі ақыры жеткізілді. Торғай даласында патшалық Ресейдің отарлау саясатына, кейін «қызылдарға» қарсы шыққан оны большевиктер айуандықпен өлтіріп, екі қолы мен басын кесіп алған болатын. Содан батырдың басы Петербордағы музейде сақталып, Қазақстанға қайтарылмай келді. Бірақ, Астана мен Мәскеу арасындағы ұзақ келіссөздерден кейін әйгілі қолбасшының сүйегі түнде Елордаға жеткізілді. Біздің мақсатымыз - батырымызды дәріптеу, еңбегін елеу, азаматтығын марапаттау, ерлік ісін келешек ұрпаққа насихаттау. Патриоттық тәрбие деген осы. Өзімізді өзіміз зерделеп, зерттеп, жақсылығымызды көрсете алмасақ, уақыт өте келе талай тарихи тұлғалардың жоғалатыны анық.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Қозыбаев М.Қ. Жауды шаптым ту байлап.-Алматы: Қазақстан, 1994.-192 б.
- 2 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық.3-том.-Алматы: «Атамұра», 2002. -768 б.

«ҮШ ТҰҒЫРЛЫ ТІЛ» САЯСАТЫНЫҢ БОЛАШАҚ ҰРПАҚ ҮШІН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Саяжанова А.Ж.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Кентбек С.Қ.
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Қазіргі таңда бүкіл әлемде өмір сүріп жатқан адамдар сан алуан тілдік ортада өмір сүруде. Бұл жаһандық үрдістен біздің еліміз де тыс қалған жоқ. Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуындағы басым бағыттардың бірі – қазақстандықтардың үш тілді меңгеруі болып табылады. Тәуелсіздікке қол жеткізген жылдардан бері әлемдегі көптеген елдермен саяси-әлеуметтік, экономикалық және мәдени байланыс жасауға кеңінен бет бұрдық. Бұл қарым-қатынастың нәтижелі болуы және ел мен елдің, халық пен халықтың өзара ынтымақтасқан бірлігін өркендетуде тіл білудің мәні күн сайын арта түсуде.

Көп тілді білу – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіндік беретін бүгінгі күнгі ең басты қажеттілік болып отыр. Сондықтан да елімізде үштілді саясатты жүргізу барысында үш тілдің орны, беделі, қолданыс аясы мұқият болуды қажет етеді. Әйтпесе әр тілдің орнын белгілеуде шатасудың орын алуы әбден мүмкін. Қазірдің өзінде осы тілдік саясатты жүзеге асыру барысында сыни пікірлер айтылып жатқаны, осы ойымызды дәлелдейді. Ағылшын тілінде білім алып, жұмыс істеу мақсатындағы көп тілділік заманауи талапқа сәйкес пайда болды. Бүгінгі мектеп түлектері – ертеңгі университет студенттері мен мұғалімдер, зерттеушілер мен ғалымдар және болашақ мамандар. Қазақ тіліне басымдылық бере отырып, жүргізіліп жатқан «Үш тұғырлы тіл» саясатының мақсаттары айқын және оның қарқынды дамуы керек екендігі сөзсіз. Сонымен қатар, ол әлем өркениетіне бейімделген, бәсекеге қабілетті адамды дайындайтын үш тұғырлы білім мақсаттарымен үйлесімді болатыны хақ. Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде, орыс тілін ұлтаралық және ағылшын тілін халықаралық тіл ретінде игеру болашақ ұрпақ үшін аса қажет болады, онсыз халықаралық деңгейге шығу да мүмкін емес.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстанда қазақ, орыс, ағылшын тілді қолдану, енгізу туралы ойды тұңғыш рет 2006 жылы Қазақстан халқының Ассамблеясында жариялады. Ал, 2007 жылы Елбасы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Жолдауында «Тілдердің үш тұғырлығы» «Триединство языков» мәдени жобасын қолға алуды ұсынған болатын. Бұдан кейін 2008 жылғы ақпандағы Қазақстан халқына Жолдауында: «Үкімет «Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасын іске асыруды жеделдетуі тиіс. Бүкіл қоғамымызды топтастырып отырған мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін оқыту сапасын арттыру қажеттігіне ерекше назар аударғым келеді», - деді [1]. Осылайша, қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қарым-қатынас тілі және ағылшын тілі – әлемдік экономикаға, әлемдік қауымдастыққа кірігуімізге қызмет етеді деп көрсетті. Тоқтала кетсек, үш тұғырлы тіл идеясын мынадай қарапайым, әрі түсінікті формуламен көрсетуге болады: мемлекеттік тілді дамытамыз, орыс тілін қолдаймыз және ағылшын тілін үйренеміз. Сонымен бірге, Елбасы өзінің 2011 жылғы «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Мен қазіргі заманғы қазақстандық үшін үш тілді білу – әркімнің дербес табыстылығының міндетті шарты екендігін әрдайым айтып келемін. Біздің міндетіміз – 2020 жылға қарай мемлекеттік тілді білетін қазақстандықтар санын 95%-ға дейін жеткізу. 2020 жылға қарай ағылшын тілін білетін тұрғындар саны кемінде 20%-ды құрауы тиіс деп есептеймін» деген болатын [2]. 2011 жылғы 29 маусымда Қазақстан Республикасы Президенті Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекітті. Бұл бағдарламада үш тілді (қазақ, орыс және ағылшын) меңгерген тұрғындардың үлесін (2014 жылға қарай - 10%, 2017 жылға қарай - 12%, 2020 жылға қарай - 15%-ға дейін) ұлғайту көзделген. Бағдарламаның негізгі мақсаты ол Қазақстанда тұратын барлық этностардың тілдерін сақтай отырып, ұлт бірлігін

нығайтудың аса маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілдің кең ауқымды қолданысын қамтамасыз ететін үйлесімді тіл саясаты болып табылады.

Көп тілді білім беру үдерісінің алдында тұрған міндеттері күрделі, ауқымды әрі алуан түрлі. Солардың ішіндегі ең бір өзектісі, рухани-тарихи маңызы бар, ұрпақ тәрбиесі мен болашағы үшін орны ерекше мәселе- қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін мемлекеттің бүкіл аумағында, қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылуын іс жүзінде қамтамасыз ету болып табылады. Жоғарыда атап өткен мемлекеттік бағдарламада халықтың қазақ тілін меңгеру деңгейін былайша жоспарлаған: мемлекеттік тілді меңгерген ересек тұрғындардың үлесін (2014 жылға қарай - 20%, 2017 жылға қарай - 80%, 2020 жылға қарай - 95%); мемлекеттік тілді В1 деңгейінде меңгерген мектеп түлектерінің үлесін (2017 жылға қарай - 70%, 2020 жылға қарай - 100%) [3, 175б.]. Жоғарыда айтылғандың барлығын ескере отырып, тіл тағдыры – ел тағдыры деп айтсақ қателеспеспіз. Өркениетке құлаш ұратын елдің өрісі қашанда білікті де, саналы ұрпақпен кеңеймек. Жаһанданудың лебі есіп тұрғанда көп тілді игергенге ешкімнің таласы бола қоймайды. Көп тілді білім берудің негізгі мақсаты – оқушыларды білімді, тәрбиелі, дарынды, жан-жақты тұлға ретінде қалыптастыра отырып, оларға өздерінің білімін әрі қарай Қазақстаннан сырт елдерде, мысалы, Ресей, Еуропа, Америка мен Азияның алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарында жалғастыруына мүмкіндік беру. Бұл өз алдына білім беру сапасының, ғылым салаларының дамуы мен ілгері басуына алып келуі тиіс. Әлемдегі дамыған елдердің санатына енуді көздеген халықтың басты мақсаты сауатты ұрпақ тәрбиелеу. Ол дегеніміз – ана тілін терең меңгерген, сол тілде еркін сөйлей алатын, сонымен қатар бірнеше халықтың тілін білетін ұрпақты тәрбиелеу болып табылады. Білім мен ғылымның, инновацияның, жалпы Қазақстанның дамыған жағдайында Елбасы біздің алдымызға үш тілді меңгеру қажеттігін қойды. Бұл еліміздің ертеңіне қажетті аталмыш жобаны халқымыздың негізгі топтарына белгіленгендігі айқын. Солардың бірі – мектепке дейінгі білім мен тәрбие беру мекемелерінде кеңінен енгізу кадамдары. Еліміздің ертеңі, халқымыздың болашағы оқушы жастар көп тілді білім алып жатса, соның негізінде тамыр тереңдететін, жапырақ жайқалтатын тәуелсіз Қазақстанның мақтаныштары болмақ. Сонымен қатар, осы тұста А.Байтұрсыновтың тіл үйренуге қатысты мына пікірін еске түсірген жөн: «Бала ең алдымен, өз ана тілінде ойлауы, сөйлеуі, білім алуы шарт». Демек, ана тілінің нәрімен сусындап, өз ойын еркін жеткізуге дағдыланған балаға екінші, үшінші, төртінші тілдерді толығымен үйретуге болады. Сондай-ақ, орта білім беретін мектептердің өзінде оқушылардың үш тілді бірдей деңгейде меңгеруі де білім сапасына байланысты екендігі белгілі. Мұндай нәтижеге қол жеткізу мүмкіндігі, негізінен тілдерді тереңдетіп оқытатын гимназиялар түлектерінде басым деуге болады. Сондықтан, қандай мектеп болмасын, ең бірінші кеңірек шәкірттерінің мемлекеттік тілде еркін сөйлеуі, яғни, қазақ тілін жетік меңгеруі міндеттелуі тиіс. Алайда, Қазақстан азаматтарының, яғни, біздің парызымыз – «өзге тілдің бәрін біл, өз тілінді құрметте» дегендей, мемлекеттік тілді меңгеріп қана қоймай, шет тілдерді де білу деген пікір білдіреміз. Көп тілдік, үш тұғырлы тіл ұлт келешегінің де, ұрпақ келешегінің де кілті екендігі бәрімізге мәлім. Сонымен, біз көрсеткендей тілдердің үш тұғырлылығы – уақыт талабы. Үш тілді білу жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашады. «Үш тұғырлы тіл» идеясы – жарқын болашақтың кепілі болып табылады [4].

Біз Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің химия факультетінің студенттерінің арасында сауалнама жүргіздік. Бұл шағын сауалнама нәтижесі бойынша студент жастардың тілге деген құрметі, өзге тілге деген ынтызарлық және қызығушылық ерекше орын алды. Ал, мемлекеттік тілдің ерекшелігі Отан сүйгіштік, патриоттық сезімді қалыптастырғандығын көрсетті. Олай болса, «Үш тұғырлы тіл» саясатын негізге ала отырып болашақ ұрпақ үшін мынадай жайттарға көп назар аударуымыз керек: ол қазақ тілінің жетік меңгерілуі; еліміздің әлеуетін көтеру үшін тіліміздің оқыту жүйесін шет елдердің оқыту жүйесінің деңгейіне жеткізу; үш тілді жетік меңгерген оқытушылардың санын арттыру және осыған сәйкес білім сапасын көтеру.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты Жолдауы. 2008 жыл, 6 ақпан.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Жолдауы. 2011 жыл, 29 қаңтар.
3. Хасанұлы Б. Мемлекеттік тіл: әлеумет және жастар. - Алматы, 2013.-200б.
4. Табынұлы Т. «Үш тұғырлы тіл: Бәсекеге қабілетті ұлт болудың бірінші сатысы» // «Айқын апта» газеті - 2011 жыл, 29 наурыз.

АУҒАН – КЕҢЕС СОҒЫСЫНЫҢ БАСТАЛУЫ

Түсіпбек Қ.Е.

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., доцент Абдрахманова Қ.Қ.
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Ауғанстан – территориялық жағынан алғанда Орталық Шығыстағы үлкен ел.

Шығыстағы (Хайбер таулы асуынан) батысқа (Зульфигор шатқалына) дейінгі шекара 960 шақырымдық ең үлкен арақашықтықты құрайды. Солтүстіктен оңтүстікке дейінгі тікелей арақашықтылық (Амудария өзеніндегі Хамиаб бекетінен Чагай тауларының оңтүстік шетіне дейін) тура 800 шақырым. Ауғанстанның жалпы аумағы 652,2 мың шаршы шақырым.

Ауғанстанмен 5 мемлекет шекараласады: солтүстікте – бұрынғы кеңестер одағы құрамындағы Орта Азия мемлекеттері, солтүстік – шығыста Қытай Халық Республикасы (ҚХР) мен Үндістан, батыста – Иран, оңтүстік – шығыста – Пәкістан. Шекара сызығының барлық аумағы – 5425 шақырым, оның – 2356 шақырымы Орта Азия мемлекетімен, 75 шақырымы ҚХР – мен, 120 шақырымы Үндістанмен, 820 шақырымы Иранмен, 2480 шақырымы Пәкістанмен шекарны құрайды.

Орталық Азиядағы ең көне қалалардың бірі Кабул, Ауғанстан мемлекетінің астанасы болып саналады. Кабул – көптеген ғасырлар бұрын бой көтерген қала.

Ауғанстан жерінің 4/3 бөлігі таулы. Елдің солтүстік шығысынан – оңтүстік батысына қарай өте ірі Гиндикуш тау жоталары созылып жатыр. Оны Ауғанстанның солтүстігі мен батысында Паропамид және Сафеднах жоталары алмастырады. Оңтүстігін Газни – Қандағар таулы үстірті алып жатыр [1, 8 б.].

Ауғанстан халқы 20- дан астам әр түрлі этникалық топтардан құралған. Ұлт ретінде қалыптасу процесі XVII – XVIII ғасырларда аяқталды. Саны 20 млн 547 мың. Оның ішінде 5 млн-ы Кеңес – Ауған соғысы, одан кейінгі уақыттарда орын алған ішкі жанжалдар салдарынан Пәкістан, Иран, сонымен қатар АҚШ, Канада және т.б. батыс елдерінде тұрып жатқан босқындар (1996). Ауғандықтардың 48 % - ын пуштундар құрайды, олар дуррани, гильзай, хоттак, уәзір, африд, кака сияқты тайпалар мен тайпалық одақтарға бөлінеді. Бұлардың барлығы да үлкен Еуропа расасының Үнді – Жерорта теңізі нәсіліне жатады, Үнді еуропа және дари (тәжік) тілдер шоғырының иран тобына жататын пушту (пашто) тілдерінде сөйлейді. Этногенезі толық анықталмаған, негізінен, үнді, тәжік, түркі халықтарының араласуы барысында қалыптасқан.

Шамамен алғанда елдің этникалық құрамы мынадай:

Пуштундар – 9 млн адам (халықтың жалпы санының 48 %)

Тәжіктер – 4 млн (20%)

Хазарлықтар – 2 млн (10%)

Өзбектер – 1,7 млн (8%)

Түркімендер – 0,5 млн (3%) басқа ұлттар (арабтар, пашайлар, муритандықтар, үндістер т.б) – 2,6 млн (14%) [2]

Ауғанстан экономикалық даму жағдайы жөнінде 1977 жылы 129 дамушы мемлекеттердің арасында 108-ші орынды иеленді. 1979жылы басталған соғыс ел

экономикасына көп зиян келтірді. Дүниежүзілік саудада импорт мөлшері өсіп, экспорт мүлде азайып кетті.

1919 жылы билік басына Аманулла хан келді (XX ғасырдың бас кезінде таққа отырған оның әкесі Хабиболла хан Жалалбад маңында өлтірілгеннен кейін). 28 ақпанда Кабулдың бас мешітінде Аманолла хан өз елінің тәуелсіздігін жариялады. Ресей тәуелсіз Ауған мемлекетінің (1919 жылғы 27 наурыз) тәуелсіздігін мойындаған және онымен дипломатиялық қатынас орнатқан тұңғыш держава болды.

1921 жылғы 28 ақпанда жостық туралы кеңес-ауған келісім-шарты жасалды [3, 12-15 бб.]

1926 жылы 31 тамызда Ауғанстан мен КСРО арасында бейтараптық және өзара тиіспеу туралы шарт жасалды [4, 82 б.]

1973 жылға дейін Ауғанстан да монархиялық билік орнады. 1973 жылы әскери төңкеріс болып, республика жарияланды. 1978 жылытағы да қанды төңкерістен кейін үкімет басына Революциялық Кеңес келді. Оны қолдау үшін 1979 жылы 25 желтоқсанда Ауғанстанға Кеңес Одағының әскерлері кіріп, онда 1989 жылдың 15 ақпанына дейін соғыс қимылдарын жүргізді.

Совет Одағында «ауған соғысы» деп аталып кеткен әскери қақтығыс – Ауғанстандағы бір-біріне қарсылас Ауғанстан Демократиялық Республикасының Үкіметі мен қаруланған оппозиция-ауғандық моджахеттердің арасындағы азаматтық соғыстың бір бөлшегі еді. Елді кім басқарады және жаңа мемлекеттің саясаты қандай бағытта болмақ? Даудың негізі де осында болатын.

КСРО мен АҚШ та бұл соғысқа саяси жағдайлармен кірісуге мәжбүр болды. Совет армиясы Ауғанстан Үкіметінің қарулы күштерін жақтаса, Американың қаржысы мен техникасы, қару-жарағы моджахеттерді қолдауға жұмсалды. Оның үстіне оппозицияны Қытай, Пәкістан, Иран, Мысыр, Сауд Арабиясы мен Ұлыбритания жақтап отырды.

Ауғанстан Демократиялық Республикасы 1978 жылы Сәуір революциясы, шындығына келсек, коммунистік революция нәтижесінде Ауғанстанның демократиялық халық партиясы мен Ауғанстанның біріккен коммунистер майданы сол кездегі мемлекет президенті М.Даудты орнынан алуының арқасында құрылды. Революциялық Совет жоғарғы мемлекеттік орган болып, Ауғанстанның халық-демократиялық партиясы басқарушы партия ретінде танылды.

Жаңа режимге қарсылық бірден басталып кетті. 1978 жылдың қазан айында үкіметке қарсы көтерілістер Нүристанда басталып, 1979 жылдың наурызында Герат қаласына өтті. Сол жылдың қыркүйегіне дейін көтеріліс провинциялардың тең жартысына дейін жайылып кетті.

1979 жылдың шілдесінде Ауғанстанға Совет армиясының ең алғашқы әскери құрамы ретінде 345-ші жеке парашютті-десант полкінің жеке батальоны келді. Моджахеттерге қарсы Совет армиясының іс-әрекеттері кейіннен жүргізілгенімен, дәл осы уақытты ауған соғысының басталуы деп санауға болады. Жалалабад гарнизонындағы наурыз айында әшкереленген келісім ескеріліп, Ауғанстандағы революциялық режимнің өмір сүруіне қауіп төндірген кезде Совет Одағының әскери көмегі дер кезінде келді деуге болады. Алайда шектелген контингенттің негізгі дені кешігіп, яғни 1979 жылдың желтоқсан айында келді.

Ауғанстанға Совет армиясын кіргізу туралы шешімді Совет Одағының коммунистік партиясының Орталық Комитетінің Саяси бюросының мүшелері Ю.В.Андропов, Д.Ф.Устинов, А.А.Громыко және Л.И.Брежнев қана қабылдады. Бұл шешім Хафизулла Аминді қолдауға жасалған шара болып көрінгенімен, астарында Советтік елдермен ынтымақтас, Ауғанстандағы достық режимді сақтай отырып, «сенімсіз» Аминді сол кезеңде Чехословакиядағы Ауғанстанның елшісі қызметінен аластатылған Бабрак Кармальға ауыстыру еді.

Ауғанстандағы жағдай Саяси бюромүшелерінің тыныштығын бірнеше себепке орай бұзған еді. 1979 жылы Иранда болған ислам революциясы Таяу Шығысқа тән фундаменталдық ислам саяси құрылысын бекіте түсуге шақырып тұрғандай болатын. Бұл, әрине, ауғандық моджахеттердің де көкейтесті мақсаты еді. Оған қоса, Совет еліне көңілі

ауып отырған жаңа таяушығыстық республиканың Үкіметі құласа, КСРО-ның абройын әлем алдында айрандай төгіп, Советтік Орта Азияда, дәлірек айтқанда, Тәжікстанда жағдай бұзылар еді. Оның үстіне, Ауғанстанда және онымен көршілес елдерде Құрама Штаттарының әскери-экономикалық әсері көзге көрінердей күш алып бара жатқаны келешекте Таяу Шығыстан Совет Одағының өзіне қауіп төндіруі әбден мүмкін еді.

Сөйтіп, Совет армиясын Ауғанстанға енгізу Совет Одағы тарапынан төнер қауіптің алдын алатын іс-шара болды. Ал сырт көзге оғаш көрінбес үшін әскердің енгізілуі КСРО ОК Саяси бюросы Ауғанстан басшылығы мен Х.Аминнің жеке өзінің Үкіметке қарсы күштерге тойтарыс беру үшін елге әскери көмек сұрауын негізге алды [5, 3-5 бб.]

Кесте-1 КСРО басшыларынан 1979 жылы кеңес әскерлерінің әр түрлі контингенттерін АДР-ға енгізу туралы ауғандық басшыларының сұраған өтініштерінің тізімі (Мәскеуге құпия хабарлама түрінде берілген күні бойынша көрсетілген) [3, 15 б.]

Күні	Мазмұны
14 сәуір	АДР – ға 15 – 20 кеңестің әскери тікұшақ экипаждарымен жіберу туралы.
18 маусым	Үкіметті, Баграм және Шиндандмәуежайларын қорғау үшін АДР – ға танкілер мен пехота бронемашиналарына кеңестік экипаждар жіберу туралы.
11 шілде	Кабул қаласына әрқайсының саны батальонға дейін әскери күш енгізу жөнінде.
19 шілде	Ауғанстанға екі дивизияға дейін әскери күш енгізу жөнінде
20 шілде	Кабул қаласына әуе – десантшылар дивизиясының енгізу туралы
21 шілде	АДР – ға 8 – 10 МИ-24 тікұшағы кеңестік экипаждармен жіберу жөнінде.
24 шілде	Кабул қаласына кеңестік үш арнайы бөлімшелер және тікұшақ транспорттарын кеңестік экипаждар жіберу жөнінде .
1 тамыз	Кабул қаласына арнайы бригада жіберу туралы
12 тамыз	Кабул қаласына кеңестік үш арнайы бөлімшелер және тікұшақ транспорттарын кеңестік экипаждар жіберу жөнінде.
21 тамыз	Кабул қаласына кеңестік 1,5 мың десантшылар жіберу және ауғандық зенитшілер тобын кеңестік топпен алмастыру туралы.
25 тамыз 2 қазан	Кабул қаласына кеңестік іскерлер енгізу туралы.
17 қараша	Х. Аминнің жеке өзін қарауылдау үшін арнайы батальон жіберу жөнінде.
2 желтоқсан	Бадахшан провинциясына күшейтілген полк енгізу туралы.
4 желтоқсан	Ауғанстанның солтүстік аудандандарына кеңестік милиция бөлімшелерін енгізу жөнінде.
12 желтоқсан 17 желтоқсан	Ауғанстанның солтүстігіне кеңестік гарнизондар орналастыру, АДР – дің қатынас жолдарын қарауылға алу жөнінде.

Әрине, әлемдік державалардың бүкіләлемдік билікке ұмтылуы, Ауған елінің ішкі қақтығыстарына өз ықпалын тигізбей қоймады. Жоғарыда атап өтілген Ауғанстанның ішкі саяси жағдайына шет мемлекеттердің араласуы, Ауғанстан үкіметінің Кеңес елінен көмек сұрауына алып келді.

1979 жылы КСРО қарулы күштері Ауғанстан шекарасына кірді. Ауғанстан үкімет аппараты Кеңес елінен бінеше рет, ішкі саяси қақтығыстар мен бүліктертерді басу мақсатымен, әскери көмек сұраған. Жедел хаттар, құпия өтініш хаттар 1979 жылы Мәскеуге бірінен соң бірі келіп отырған [кесте-1]. Амин үкіметі КСРО дан көмек сұрағанымен, КСРО ның да держава ретінде саясаты болды. Ол Чехословакиядағы Ауғанстанның елшісі қызметінен аластатылған Бабрак Кармальды Ауған елінің басына қою еді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Война в Афганистане // Под ред. Пикова Н.И. и др. – М.: Воениздат, 1991. – 367 с.
2. Егемен Қазақстан. – 1996. – 18 ақпан.
3. Боздактар мәңгі жадымызды. – Алматы: Өлке, 2006. – 279 б.
4. Теплинский Л.Б. История советско-афганских отношений. 1919 – 1987. – М.: Мысль, 1988. – 386 с.
5. Жантасов А. Жартасты жастанған жасақ. Астана: Foliant баспасы, 2014. – 297 б.

«ЕСІК» МЕМЛЕКЕТТІК ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАЖАЙ ҚОРЫҒЫ

Тәлім А.Т.,

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Есік көлінде 1963 жылдың шілде айында орын алған табиғи апат-су тасқыны қазылмаған қосымша жерлеу орны сақталған обаны ашуға себепші болған тәрізді. Себебі, 1969-1970 жылдары су тасқыны шайып кеткен авто тұрақты салу үшін жаңадан берілген жер телімін зерттеу барысында археологтар К.А. Акишев пен Б. Нұрмұханбетов тек отандық қана емес, әлемдік археология ғылымы үшін де үлкен ашылым болған «Алтын киімді сақ адамы» жерленген Есік обасын ашқан еді.

Бұл оба ерте темір дәуіріндегі Қазақстан археологиясындағы Іле және Жетісу Алатауы бойларындағы шоғырлана салынған, жоғары дәрежелі тұлғалар жерленген көп жерлеу кешендердің біріне жатады, тек қазылған ескерткіштерден ондағы қабірдің бірінің тоналмауы бүгінгі таңға дейінгі бірегей дерек болып отыр. Есік обасы – бұл соңғы кездері зерттеушілер Скиф герростары деп аталып жүрген Қаратеңіз бойындағы Чертомлык, Күл-Оба, Толстая могила сынды обалармен маңыздылығы жағынан тең түсетін, сақ кезеңінің жеке тұлғаларға арнап салынған ескерткіші.

Сыртқы пішіні пирамида іспеттес Есік обасы үйіндісінің диаметрі 60 метрге, сақталу биіктігі – 6 метрге дейін жеткен, беткейлерінің тіктігі 45 - 50° құраған, үйіндінің төбесінде, әдеттегідей, диаметрі 12 м, тереңдігі 2,3 м тонаушылар шұңқыры болған. Обаны көлемі жағынан зерттеушілер «патшалық» обалар санатына жатқызды, өйткені осы бір жер бетінде тұрғызылған ғаламат құрылыстың өлшемдері жерленген адамның жоғары әлеуметтік дәрежесіне сай. Теориялық тұрғыдан обаның есептелген көлемі 8600 м³ тең. Осы құрылысты салу үшін шамамен 3-4 мың адамдық күш қажет болған. Зерттеушілердің пікірінше, үйінді түзу конус түріндегі күрделі құрылыс болған [1, 15 б.].

Жер бетіндегі құрылыстың стратиграфиясын зерттеу үйіндінің көп қабатты болғанын көрсетті. Обаның тік қимасының кескінінде 3-4 қабат байқалды: бір қабат өзен малта тастары қиыршық тас пен саз балшық аралас қабатпен кезектесіп отырған; орталық жерлеудің қабір шұңқырының айналасында қабірді қазғанда сыртқа шығарылған тас шоғырлары көрінді. Обаның табанын тазалау кезінде орталық және қапталдағы қабірлер анықталды [2, 10-19 бб.].

Есік обасынан алынған заттармен зертханалық-сараптамалық жұмыс жүргізу барысында К.А. Акишев пен реставратор В.И. Садомсков жерленген адамның киімін бастапқы қалпына келтіруді ойластырды. Бұл зерттеу жұмысы 1970 жылдан бастап, 1973 жылға дейін үш жыл бойы жүргізілді. Киімнің бөлшектерін қалпына келтіру үшін оның барлық бірнеше мың жапсырмасын тура сол күйінде қайта құйып шығу керек еді. Ал олардың пішіні де, өлшемі мен мазмұны да сан алуан болатын, олардың арасында құстар да, аттар да, арқар мен таутеке де, бұғы, барыс, қасқыр, тіпті қиял-ғажайып тіршілік иелері де кездеседі.

Құйма қалыптарын жасау үшін арақ-шарап зауытынан сұрап алынған шампан қақпақтары пайдаланылды. Көркем бұйымдарды штамптау және бедерлеу үшін 45-тен аса қалып даярланып, жапсырмалардың, шығыршықтар мен пластиналардың 3000-нан астам көшірмелері жасалды. Анодталған алюминийден әзірленген көшірмелер техникалық дәлме-

дәлдігі жөнінен алтын түпнұсқалардан мүлдем ерекшеленбейтін. Күн өткен сайын, жылдан жылға Академия ғимаратының төменгі қабатында қызу жұмыс жүріп жатты. Үлгілерді әзірлеумен қатар, б.з.д. 6-5 ғасырларда алтын бұйымдарды жасауда штамптау, құю, соғу, нақыштау, дәнекерлеу, пастамен және асыл тастармен бедерлеу, бояу (ол үшін қара және қызыл бояу қолданылған), түйіршіктеу, суықтай алтын жалату, жылтырату сынды алуан түрлі технологиялар қолданылғаны белгілі болды. 1974 жылдан бастап Кемал Акишұлы мен Владимир Иванович жасаған «Алтын адамның» қайта жаңғыртпасы жер шарының барлық құрлықтарын аралап шығып, қай жерде болмасын, келушілердің назарын өзіне аударып, жасалған жұмыстың сапалылығымен реставраторларды таңғалдырды [2, 24 б.].

Бүгінде Есік қаласына жақындағанда, тас жолдың оң жақ қапталында табиғи ландшафтыға етене сіңіскен, басты көркі көшпенділер өркениеті қалдырып кеткен көне обалар болып табылатын мұражайды көруге болады. Олар сандаған ғасырлардың үнсіз куәлары ретінде далалық жерде орналасқан.

Қорық-мұражай ашу туралы қаулы 2007 жылы Мемлекеттік стратегиялық «Мәдени мұра» жобасын жүзеге асыру аясында қабылданды. Есік обалары орналасқан жерде ашық аспан астындағы мұражай жасауды жүзеге асыру ресми түрде Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың 2010 жылдың 30 қаңтарында қол қойған №43 жарлығынан бастау алады. Қысқа мерзімнің ішінде авторлар ұжымының (жоба авторлары – Н.М. Білдебаев, Е.Д. Жуйко, Б.Ш. Демеуов.; архитекторлары – О.В. Ушанова, М.Н. Білдебаев, М. Мекебаева.; конструкторлары – Л.Н. Яровая, Е.А. Боровикова, Т.М. Аверьянова) жобасы бойынша мұражай ғимараты салынды. Мұражай көрмесін «Дара» қызметкерлері безендірді.

Мұражай көрмесі сырт көзге Есік обасының зерттелу тарихын көрсететін көркем сурет сияқты қабылданады. Онда қазба жұмыстардың барысы және әр жылдарда патшаның киімін қалпына келтірумен айналысқан археологтар мен реставраторлардың портреттері бейнеленген фотосуреттер ұсынылған. Мұражай көрмесінде «Алтын адамның», Берел обаларының материалдары бойынша жасалған адаммен бірге қойылған жылқы маскасының қайта жаңғыртпалары, Есік обасынан табылған бұйымдардың түпнұсқалары мен көшірмелері, оның макеттері және тағы да басқа көптеген экспонаттар қойылған.

Ақпараттық стендтердің бірінен мұражайдың алғашқы демеушісі жөнінде білуге болады. Ол «Қазақтелеком» Алматы облыстық телекоммуникация дирекциясының бас директоры Ж.А. Мейрамбаев мырза еді. Мұражайдың ішін аралап жүргенде, уақыт керуенінде саяхат жасап жүргендей күй кешесің. Бұған мұражайдың өзіндік ерекшелігі – «Зерде сатысы» да ықпал ететіндей: табалдырықтан аттап өтіп, өзге әлемге тап болып, өз-өзіңмен және уақытпен оңаша қалып ойынды жинақтайсың [2, 29 б.].

Қазақстан территориясында көптеген ескерткіштер мен тарихи жерлер бар, олардың көпшілігі бүкіл әлемге танымал және осы жерлерге ғаламшарымыздың жан-жақтарынан келетін мыңдаған туристтер барып жүреді. Осындай жерлердің бірі «Есік» қорғаны, оған 80-нен астам сақ қорғаны кіреді. Есік қорғаны скиф-сақ кезеңінің ең үлкен археологиялық ескерткіштерінің бірі және XX ғасырдың ең маңызды археологиялық жаңалықтарының бірі болып табылады. Ескерткіш б.з.б IV ғасырмен белгіленеді [3].

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайының ресми ашылуы 2011 жылғы 10 маусымда болды. «Мәдени мұра» ұлттық стратегиялық жобасының міндеттерін орындау жөніндегі Қоғамдық кеңес көшпелі мәжілісін мұражайдың ашылуына орай осы жерде өткізді. Ашылу рәсімі Қазақстан Республикасы Президенті әкімшілігі басшысының орынбасары, «Мәдени мұра» Мемлекеттік стратегиялық жобасының міндеттерін орындау жөніндегі Қоғамдық кеңестің мүшелері – Ә.А. Асқаров, С.Е. Әжіғали, Н. Әлімбаев, К.М. Байпақов, М.Қ. Әбусейітова, І.М. Қозыбаев, Қ.Қ. Тұяқбаев, А. Мұхамәдиұлы, Е. Шаймерденовтермен қатар, С.М. Мұқанов, Т.Т. Түсіпбеков, Б.Р. Шеңгелбаев, Г.З. Телебаев, А.А. Тойбаев, Б.Ә. Байтанаев, Ә.Т. Төлеубаев, К.А. Алтынбеков, Х.М. Әбжанов, А.З. Бейсенов, М. Садықбек, С.М. Жұмағұлов, Е.К. Жұмағұлов, Г.Х. Балабекова сынды министрліктер мен ведомстволардың, ғылыми ұжымдардың өкілдері қатысты. Есік

обаларының мұражайлануына мұрындық болған, өзінің туындысына жанын берген- Бекен ата [2, 30-31 бб.].

1969 жылы К.А. Акишев басқарған қазақ археологтары Алматыдан шығысқа қарай 50 шақырым жерде үлкен қорғанды қаза бастады. Оның астында, шырша бөренелерімен қоршалған қабірде, ағаш еденнің үстінде алтын тілімдерімен қапталған киімде сақ жауынгерінің (Алтын жауынгер) қалдықтары жатқан. Басын күн тәңірін білдіретін қанатты аттардың бейнелерімен безендірілген өткір ұштығы бар биік бас киім киілген. Ұзын семсер мен қысқа қанжар оның қару құрамына кірген. Жауынгермен бірге қабірде қымыз құйылған балшықтан жасалған құмыралар, ет кесектері бар ағаш табақтары, күміс пен қоладан жасалған асыл құмыралар болған. Қорғанда жерленген жас жігіт сақ тиграхауда билеушілеріне жатады. Қазақстандық археологтарының болжамдары бойынша, ол Ұлы Құшандар Империясының билік еткен әулетінің өкілі болған. Антропологтардың зерттеуі бойынша, Есік қорғанында жерленген жас жігіттің жасы 17-18-де болған. Ол алтын қаңылтыр белгілерімен безендірілген сауытты, белбеуді, алтынмен кестелеп тігілген мерекелі киім киген. Бас киімнің үстінде шамамен 150 әшекей болған. Олардың үстінде көпшілігі тау барыстарының, тау текелерінің, арқарлардың, аттардың, құстардың штампталған бейнелері бар. Жауынгердің сыртқы киімі шекпен мен шалбардан тұрды. Қызыл түсті теріден жасалған қысқа шекпен бүтіндей алтын пішіндік қаңылтыр белгілерімен, ал оның жиектері, астыңғы жағы мен жағасы жолбарыс бастарының бейнелері бар ірі төртбұрыштарымен кестелеп тігілген. Шекпен шамамен төрт мың алтын заттармен безендірілген. Осылардың ішіндегі ерекше назар аудартатыны – «Есік хаты» деп аталатын табақшаның түбіне жазылған жазу [4, 3 б.].

Тянь-Шань шыршасының жүзжылдық бұталарынан мұқият кесілген жерлеу камерасында археологтар төрт мыңнан астам алтын бұйымдарын тапқан, олар: киімнің, бас киімнің және аяқ киімнің әшекейлері, сақиналар, мүсіндер, қаңылтыр белгілері. Еден үстінде ағаштан, балшықтан, қола мен күмістен жасалған құмыралар тұрған. Жерленген жауынгердің салтанатты сауытын безендірген заттардың орналасуы, темір семсер мен қанжардың қалдықтары жасаған жұмыстарының арқасында зерттеушілерге сақ жауынгерінің кейпін қайта құруға мүмкіндік берді. Қорғанда табылған жауынгер бүкіл әлемге «Алтын адам» деген атаумен белгілі болып, егеменді Қазақстанның өзіндік нышаны, замандар байланысы мен бүгінгі қазақтардың ата-бабалары болған сақтар, ғұндар, үйсіндер, қыпшақтар мекендеген жер ынтымағының бейнесі болып аталған. «Алтын адам» көшірмелері Қазақстанның түрлі қалаларындағы көптеген мұражайларында қойылған. Аты аңызға айналған жауынгер табылған қорғанның өзі 40-тан астам қорғаннан тұратын үлкен қорғанның оңтүстік шетінде орналасқан. Мұражай экспозициясы екі кең залдан тұрады.

Бірінші залдың басты объектісі, әрине, Алтын адамның көшірмесі болып табылады, ол арнайы шыны сауыттың ішінде орналастырылған. Келушілер айналып өткенде сақ жауынгерінің сауытын мұқият көре алады. Осыдан басқа, осы залда сақ кезеңінің басқа да алтын бұйымдары, көне керамика мен қарудың қалдықтары, ат әбзелдерінің элементтері қойылған, олардың барлығы осы жерде Есік қорғанынан зерттеу жұмыстары кезінде табылған.

Екінші залдың экспозициясы қазақ археологтарының қызметіне арналған, осында қорғанның үлгісі, сонымен қатар қорғандардың қазба жұмыстарына қатысқан ғалымдардың көптеген фотосуреттері мен жеке заттары көрсетілген. Жыл сайын Есік қорғанының территориясында ғылыми зерттеулер мен археологиялық қазба жұмыстар өткізіледі [3].

Сонымен Есік зираттары Іле Алатауының солтүстік етегінен басталып, Іле өзенінің жағалауына орналасқан патша қорғандарының құрамына жататын зираттардың біріне саналады. Батысқа қарай Талғар өзенінің жағалауында Жаңа – Алексеевка зираты, одан әрі қарай осы бағытта Үлкен және Кіші Алматы өзендерінің жағалауларында қорғанды зираттар (қазіргі уақытта бұлардан тек жекелеген ғана қорғандар сақталған) бар. Мұндай зираттар Қаскелең және Күрті өзендерінің маңында да кездеседі, ал Іле өзенінің сол жақ жағалауында атақты Бесшатыр, Түрген өзенінің оң жақ жағалауында атақты Қаракемер зираттары

орналасқан. Патша зираттары одан әрі шығыс және оңтүстік – шығысқа қарай Шелек, Шарын, Кеген, Қарқара өзендерінің жағалауларын, солтүстік–шығысқа таман Қаратал, Ақсу, Лепсі, Аягөз алқаптарын және белгілі Шілікті зираты (Зайсан қазан шұңқыры) және Пазырық қорғандарына дейінгі жерді алып жатыр [4, 5-6 бб.].

Әдебиеттер тізімі:

1. Акишев К.А. Курган Иссык.— М.: Искусство, 1978. — 130 с.
2. Жұмабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Оңғар А. Есік = Иссык = Esik.-Алматы, 2011. — 200 б.
3. Государственный историко-культурный заповедник-музей //
4. Акишев К.А. Ертедегі ескерткіштер елесі. — Алматы: Қазақстан, 1976.— 120 б.

ОТРАЖЕНИЕ ПАТРИАРХАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ В РОМАНЕ М.ДУЛАТОВА «БАҚЫТСЫЗ ЖАМАЛ»

Тілеуберлі А.Б.

Научный руководитель: к.и.н., доцент Даниярова А.Е.,
Карагандинский государственный медицинский университет,

Впервые в истории казахской литературы в 1910 году выходит объемный прозаический роман М. Дулатова «Бақытсыз Жамал». М. Дулатов - представитель казахской культуры и литературы начала XX века, поэт, писатель, общественный деятель, один из лидеров правительства «Алаш-Орда». М. Дулатов призывал соотечественников к новой жизни, ратовал за науку, образование, равноправие женщин:

Не сворачивай с пути

Свободы, равенства и братства

Если будешь этому верен,

Твой долг человеческий ясен [1, с.711]. В этих строках прослеживается гуманистическая позиция и верность своей жизненной программе - «свобода», «равенство», «братство».

В начале XX в. началось проведение аграрной реформы П.А. Столыпина, по которой шло организованное переселение русских крестьян в Казахстан. Массовое переселение и аграрный вопрос стали актуальными вопросами этого периода. На этом фоне М. Дулатов показывает социальную картину казахского общества начала XX века, раскрывает проблемы патриархально-феодальных порядков, царивших в казахских аулах. За основу берется тяжелая судьба девушки Жамал, ставшей жертвой патриархальных институтов.

Эта тема не нова для казахской литературы. Например, И. Алтынсарин еще в конце XIX в. рассматривал эту тему и видел решение проблемы через внедрение женского образования. Ибрай Алтынсарин вложил много труда в развитие просвещения Казахстана. При его поддержке открылись школы в Иргизе, позднее женские училища с интернатом открылись в Тургае, Кустанае, Актобе.

В этом романе, также, поднимается вопрос женского обучения. Отец Жамал решает дать дочери религиозное образование, но девочка тайком от отца, при поддержке матери, учится письму. За пять месяцев она осваивает письмо, но обучение Жамал продлилось недолго, когда ей должно было исполниться 10 лет, отец отправляет моллу, посчитав, что этих знаний достаточно девочке.

В своем романе М. Дулатов показывает отдельные элементы традиции раннего сватовства. У казахов издревле была традиция кыз айттыру, т.е. это когда будущую невесту высматривали раньше, чем сын достигнет совершеннолетия. Искали равную семью - семью хороших, знатных, уважаемых людей. К людям достойным, на их взгляд, специально ездили поговорить о будущем своих детей, выражали желание стать сватами [2, с.3]. Также случилось и в истории Жамал. Богатый и влиятельный бай волости Байжан хочет женить сына на этой девушке. Отец Жамал соглашается, потому что Байжан был влиятельный

человек, а скоро выборы волостных управителей, народных судей. Ведь отец девочки хотел при поддержке Байжана стать бием. В цепь этих корыстных дум отца была привязана Жамал. Сатады қызды қазақ мал орнына,
Алмайды халал жұпты жар орнына.
Әйелді хайуанға қисап етіп,
Тұтады өзін ерлер хан орнына [3, с.4].

В романе М. Дулатова рассматривается образ женщины, живущей в ожидании возможности самостоятельного выбора своей судьбы, получения образования, когда можно претендовать на равные права с мужчинами, но новость о сватовстве лишает ее этих надежд, женского счастья. Фатихолла бай, к которому Жамал и Гали приехали, чтобы скрыться на время с глаз, высказывался, что не одобряет эту традицию казахов, когда девочек с ранних лет сватают [3, с.34]. Скорее всего, автор, таким образом, выражает свое мнение по отношению к этой традиции. Со строчек эпиграфа, приведенных выше, показано отношение автора к этой традиции.

У казахов национальный обычай - в детстве и отрочестве дочь балуют, она свободна от строгих запретов, считается гостьей в отчем доме. В романе показан контраст периодов, когда дочь является гостьей и когда уходит из отчего дома. Этот резкий контраст просматривается в проблеме насилия над женщинами. Сын Байжана, чувствовавший обиду, мстил Жамал побоями, унижениями, насмешками [3, с.45].

Мыржакып Дулатов в своем романе «Бақытсыз Жамал» поднимает общественную проблему, являясь новатором того времени. Писатель показал судьбу традиционной казахской молодежи, имеющей и знания, и ум, и благосостояние, но не имеющие права на устройство своей судьбы. Несомненно, в решении женского вопроса новой является мысль автора о том, что свобода женщины зависит во многом от нее самой, от ее собственной активности. Молодой талантливый прозаик в свои 25 лет оставил глубокий след в духовной культуре, в истории казахского народа. В памяти народа он запомнился как сильный, самоотверженный человек.

В конце 1928 г. в Казахстане началось преследование деятелей правительства «Алаш-Орда». На допросе в ответ на обвинение в национализме Мыржакып ответил: «Мы хотим, чтобы наше Отечество принадлежало нам» [4, с.267]. Его приговорили к расстрелу, но потом заменили на 10 лет лагерей, в 1935 г. Мыржакып Дулатов скончался в Центральном лазарете Сосновецкого лагеря и был похоронен на вольном кладбище. М. Дулатов был посмертно реабилитирован в 1988 году. Он был признан первооткрывателем современной казахской литературы и одним из лидеров национально-освободительного движения.

Сегодня именем М. Дулатова названы улицы в Астане, Алматы, Костанайе и других городах Казахстана. В 2005 г. в Казахском национальном университете им. Аль Фараби в Алматы был открыт памятный барельеф основателям казахской журналистики и печати Алихану Бокейханову, Ахмету Байтурсынову и Мыржакипу Дулатову. Имя М. Дулатова навсегда вписано в летопись культуры, истории, общественной жизни Казахстана.

Список литературы

1. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах Т. III. - Алматы: «Атамұра», 2000. – 765 с.
2. Кенжеахметулы С. Казахские народные традиции и обряды. - Алматы: ТОО Издательство «Ана тілі», 2001. – 96 с.
3. Дулатов М. Бақытсыз Жамал. - Алматы: «Жазушы», 2009. – 4 - 47 б. – «Қазақтың 100 романы» сериясы.
4. Абдильдин Ж. Мыржакып Дулатов и его призыв «Ояң, қазақ». - Собрание сочинений в десяти томах. Т.VII. – Астана: АО «Астана полиграфия», 2012. -615 с.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ПЕТРОГЛИФТЕРІ

Тоқтарқанов Д.Б.

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Жартастағы суреттер – қызыл охрамен немесе тас бетіне қашалып, сызылып салынған суреттер адам баласы жасампаздығының көнеден келе жатқан түрі болып табылады. Сондықтан петроглифтер барлық құрлықтарда кеңінен тараған. Бұл әртүрлі елдердің тарихы мен мәдениетінің көп салалы қайнар көзі болғандықтан, соңғы жылдары ежелгі адамдардың дүниетанымын қайта қалпына келтіріп түсіну мәселесімен айналысатын зерттеушілердің назарын өздеріне қатты аударды, бірақ дереккөздерді талдаудың әдістік және әдістемелік принциптерінің жетілмегендігінен кейбір кемшіліктердің орын алып, өткір пікірталас туындататыны да рас.

Қазақ Алтайында тас дәуірінің әртүрлі кезеңдеріне нақтылы жататын жартастардағы бейнелер әзірше табылған жоқ, десе де, олардың келешекте ашылып қалу ықтималдылығы жоққа шығарылмайды. Өңірдің жартастағы бейнелерінің негізгі дені қола дәуіріне жатады және осы тарихи уақыттың аясында ертелеу, не кейіндеу кезеңдерді ажыратудың сәті түсіп жатады. Негізінен сұр, бұжыр граниттің бетіне охрамен салынған суреттердің тобы Ертістің жоғарғы жағында – Смолянка, Бұқтырма, Манат, Жантас, Сырымбет басқаларының маңайынан ұшырасқан.

Доғаша иірілген жыртқыштар мен басқа да көрнекті элементтерді тастың қатты бетіне қашап салу өте қиын болғанымен, ерте темір дәуірінің петроглифтері бәрінен бұрын скиф-сібірлік аңдық стилінің өзіндік болмысы және ерекше динамикалық қасиетімен сипатталады. Мысалы, Маймер, Құлажорға петроглифтерінің ішінде ерте сақ кезеңінің суреттеріндегі бұғылардың мүйіздерін арқасына қайқайта тастаған және тұяқтарының ұшында тұрған, көздері, құлақтары, кекілдері айшықты салынған фигуралары немесе сол уақыттың Шілікті қорғандарындағы алтын тоғаларындағыдай бүркіттің мойнын бұрып, артына қараған бейнесі көркемдігімен көз тартып, бірден байқалады. Көп жағдайда әртүрлі кезеңге жататын жартастағы суреттердің топтастырылуы өмір сүруге қолайлы жон-жота, сай-салаларда орналасқан әр түрлі уақыттық некропольдарға ыңғайластырылғандықтан, оларды бірқатар жағдайда қорғандардан шыққан материалдарымен уақыты жағынан дәлме-дәл келіп жатады. Ортағасырлық дәуірде Шығыс Қазақстан өңірі көне түркілік мемлекеттердің құрылуына байланысты жүрген этносаياسي оқиғалардың қақ ортасында орналасқанына және қорғандар мен тас мүсіндердің көптігіне қарамастан, түркілердің тек өзіне ғана тиесілі әскери катафрактар мен салт атты ту ұстаушылардың суреттері Жетісу өлкесімен салыстырғанда, сиректеу кездеседі. Ту ұстаған салт аттылардың бірен-саран бейнелері Бозамбай ауылы маңында тіркелген [1, 134-139 бб.].

Петроглифтердің таралуы бойынша Шығыс Қазақстан Қазақстандағы ғана емес, Кіндік Азиядағы маңызды аймақ болып табылады. Ондағы петроглифтер сюжеттік және мағыналық жағынан алуан түрлі. Мысал ретінде Мойнақ петроглифтерін айтуға болады. Хронологиялық атрибуцияны және семантикалық интерпретация мен этномәдени ерекшеліктің кейбір мәселелерін анықтауға негіз болатын маңызды ескерткіштердің бірі. Осы орайда тас бетіндегі көп фигуралы композициялар ерекше құнды. Мойнақ петроглифтерінің арасында бұқалар сирек ұшырасады. Мойнақ петроглифтер кешенінде жыртқыштардың дара тұрған суреттерінің болмауының өзі ерекше. Күршім ауданының Сарыөлең ауылының солтүстік-шығысынан 30 шақырым жердегі Күршім мен Ертістің тоғысқан тұсынан табылып, 1977-1979 және 2009 жылдары зерттелді. Суреттердің негізгі шоғыры Нарым қыратын қақ жарып айнала ағып жатқан әдемі өзенді орап жатқан төбесі тайпақ тізбектелген бес жотадан табылды. Бұл жерде 400-ге жуық суретті бар тастар бар [2, 31-36 бб.].

Тастар жер-жерде әрқалай топтасып жатыр. Петроглифтер тік және еңкіш тегістіктерге жиі салынған, көлденең тегістіктерде кездесетіндері де бар. Суреті бар тегістіктер көбінесе

оңтүстікке қарай, кейде шығысқа және оңтүстік-батысқа қарай, ішінара солтүстікке қараған. Жаппай қашау тәсілі басым. Контур бойынша қашау дайтарлықтай жиі кездеседі, ішінара ноқаттап қашау, сызба-графитти және тегістеу тәсілі пайдаланылған. Кей жағдайларда суреттер аралас тәсілмен де салынған. Мәселен, дене контур бойынша қашалса, аяқтар граффити әдісімен салынған. Қашалған бейнелерді тегістеу сирек ұшырасады. Аталмыш орында суретті тегістеу, не егеу тек тұтас қашау әдісімен ғана араласпайдаланылған. Мәселен, атқа жегілген қосдөңгелекті арба ғана осындай аралас тәсілмен орындалған. Қашау тереңдігі – болар болмас ізден 3 мм-ге дейін. Күн тотығының қалыңдығының көрінісі бойынша бақылағанда күн түскен тегістіктерді тотық көп басқанын көреміз. Тотық қалыңдығы әрқелкі тастар сирек ұшырасады. Кейде бір тегістіктегі күнге күйген тұстардағы суреттердің түсі бір-бірінен тым ерекшеленіп тұрады. Бұндай жағдайда біртегістіктегі суреттердің хронологиясын анықтау дербес фактор ретінде көрінеді. Мойнақ қазіргі кезеңдегі Шығыс Қазақстандағы ең ірі жартас суреттері бар жер, бұнда 3 мыңға жуық бейнелер бар. Хронологиялық атрибуцияны және семантикалық интерпретация мен этномәдени ерекшеліктің кейбір мәселелерін анықтауға негіз болатын маңызды ескерткіштердің бірі. Осы орайда тас бетіндегі көп фигуралы композициялар ерекше құнды. Мойнақ петроглифтерінің арасында бұқалар сирек ұшырасады. Мойнақ петроглифтерінің арасында бұғылар ерекше орын алады, хронологиялық және стилистикалық жағынан бұғылардың бейнесі сан түрлі.

Мойнақ петроглифтер кешенінде жыртқыштардың дара тұрған суретінің болмауы назар аудартарлық. Олардың басым бөлігі жануарларды қуып келе жатқан түрде бейнеленген. Қасқырлар мен айғырлардың жекпе-жегіне арналған бір сурет бар. Бұл жерде жыртқыштарды екі айғыр аяқтарымен таптап жатқан көрініс берілген. Қасында осындай тағы бір көрініс бар, онда айғыр бейнесі тұрпайлау көрсетілген, ал қасқыр алдыңғы суретке қарағанда неғұрлым анық кескінделген. Сыртқы шеңбер төменгі жағынан түйіседі. Аспан денелері жиі ұшыраспайды, зооантропоморфты суреттермен тіркесте және жеке бейнеленген. Негізінен олар қарапайым шеңбер ретінде, кейде шабақты дөңгелек іспеттес бейнеленеді. Шабақ саны 4-еу және одан көп. Негізгі мағыналық элемент шеңберлер емес оның ішіне салынған ашамай болуы да әбден мүмкін. Қазақстан петроглифтеріндегі әртүрлі таңбалардың ішінде ішіне қарай үшкілдене кіріп тұрған дөңгелек кескініндегі жылқы тұяқтарының бейнелері айтарлықтай жиі ұшырасады. Жылқы тұяқтары ерте темір дәуіріндегі Моңғолия мен басқа да аймақтарда кеңінен танымал. Жоғарыда айтылғандардан басқа, бұл жерден тағы қос дөңгелекті арбаның үш суреті табылды. Тұтас дөңгелектері барлары күйме арбалар болуы да мүмкін. Бесеуінің үшінде дәрте, ұшында мойынтұрық анық көрінеді. Дөңгелектері шабақты және шабақсыз [3, 74-78 бб.].

Қазақ халқының ұлттық бай мұрасының кішкентай пұшпағы болып табылатын, жасы 300 жылдан 100 жылға дейінгі аралықты қамтитын қазақ петроглифтерінің пайда болуы көп ғасырлық тарихы бар жартас суреттерінің ұзаққа созылған генезисінің жемісі. Оның тарихи тамыры сонау көне замандар – палеолит, неолит, қола дәуірлеріне, яғни петроглифтердің семантикалық - композициялық принциптерінің пайда болуына келіп тірелді.

Өз бастауын көне замандардан алатын бұл суреттер құрамы мен мағынасы жағынан алуан түрлі. Олардың арасынан жеке бейнелерден бастап, қазақтардың кешегі тұрмыс-тіршілігін баяндайтын көріністер мен көп бейнелі күрделі композицияларға дейін кездестіруге болады. Олардың кейбір үлгілері жазба деректер мен этнографиялық материалдардың, аңыз-әңгімелер мен жыр-дастандардың толықтырылуымен қазақтардың 20 ғ. басына дейінгі күнделікті өмірі мен тұрмысының, діни наным-сенімдері мен әдет-ғұрыптарынан, дүниетанымынан, қоршаған ортамен және көрші елдермен қарым қатынасынан және тағы басқа іс әрекеттерінен көптеген мәліметтер береді [4, 106 б].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ Алтайының көне қазыналары. / Самашев З., Ермолаева А., Куш Г. – Алматы: Өнер, 2008. – 200 б.
2. Самашев З. Петроглифы Казахстана. – Алматы: Өнер, 2006. – 150 с.
3. Самашев З., Сапашев О., Оралбай Е., Төлегенов Е., Исин А., Сайлаубай Е. Шығыс Қазақстанның байырғы өнер туындылары. – Алматы: «Археология» ЖШС баспа тобы, 2010. – 216 б.
4. Самашев З., Жетібаев Ж. Қазақ петроглифтері (көне тамыры мен сабақтастығы) – Алматы : Иль-Тех-Кітап, 2005. – 134 б.

ЖӘНГІР ХАН КЕСЕНЕСІ

Утарбай Б.Қ.

Ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор Қалыш А.Б.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Жәңгір хан 1801-1845 жж аралығында өмір сүрген (азан шақырып қойған шын аты – Жиһангер) – Бөкей Ордасының соңғы ханы, Әбілхайыр ханның шөбересі, Нұралы ханның немересі, Бөкей ханның ұлы. Ең алғашқы генерал-майор шенін алған қазақтың ханы.

Ел тарихын әйгілі тұлғалар арқылы зерделеу - қазақтың дәстүрлі таным-түсінігінде ертеден қалыптасқан үрдіс. Қазақтың шежірелік зердесінде адам – тарихтың негізгі тұлғасы, ал адам сапасы-тарихтың қозғаушы күші. Кез келген тарихи тұлғаның замана төрінен алар орны мен үлес-салмағы бөлек.

Олар кемеңгерлігімен, алысқа көз тастап келешекті кең толғай білуімен, туған халқы мен Отан тағдырына деген елжандылығымен өлшенсе керек. Ұлт маңдайының бағына біткен ірі тұлғалардың бірі –ихан Жәңгір [1].

Хан ордасынан 4 км қашықтықта, Хан зираты қорымының оңтүстік бөлігінде орналасқан мемориалдық ескерткіш. Мазар Жәңгір хан мен әйел Фатиманың, тума-туыстарының бейіті басына тұрғызылған. 1845 жылдың тамызында Тарғын өзені бойындағы жазғы қалашығында дүниеден өткен Жәңгірдің денесі жолдың қашықтығына, күннің ыстығына байланысты марқұмның Тарғын қалашығының құбыла жағына уақытша жерленді. 1849 жылы Орынбор әскери губернаторы Обручев Жәңгірдің ұлы – корнет, "князь Шыңғыстың" (Ыбрайымның) және тума-туыскандарының өтінішін ескеріп, марқұмның сүйегін Орда маңына қайта жерлеуге рұқсат етеді. Сол жылы Орданың қопа жақ бетіне, төрелер қорымына жерленген хан басына ағаштан қиып, күмбезді мазар тұрғызылған. Жаназасын жәңгірдің тірісінде сыйласып өткен құрдасы әрі досы Сүлеймен қазірет шығарған. Ағаштан жасалған бұл мазар XIX ғасырдың ортасынан XX ғасырдың 30-жылдарының басына дейін сақталып келген. 1933 жылы жергілікті "қызыл белсенділер" Жәңгір ханның мазарын бұзып, ағаштарын шаруашылық қажеттеріне жаратады, ал тақтатастары мен құлпытасын қиратып, монша еденіне төсеуге алып кеткен. Мазар ұшар басында көкке шаңшылған сүңгісі бар күмбез тәріздес шатырлы, екі текшелі (қабатты), қарағайдан салынған қомақты құрылыс болған сияқты. Төменгі текше төртқырлы, ал жоғарғысы сегізқырлы. Архитектуралық тұрғыдан мазар қазақ ағаш шеберлері қолөнерінің өзіндік ғажап үлгісі боп табылады. Мазарды тұрғызу барысында кейбір аса ерекше тәсілдер қолданылған. 1996 жылы жаңа мазар тұрғызатын орынды жоспарлау кезінде құрылыстың ағаш тіректерін шіркеуден сақтау үшін астына салынған керамик тағаның бірі табылды. Оның бүйіріне (шамасы баған мен тағанды шегемен берік бекіту үшін) арнаулы тесік тесілген. Кейін бұзылып қалған мазар орны - ханның бейіті басында аласа бетон қоршау мен күні бүгінге дейін сақталған әдепкі құлпытас (қазір жаңа кесенің ішінде) қана болған. Бұл аса қызықты жазбасы бар, нұсқалы эпиграфикалық жәдігер. Құлпытастың батыс бүйіріндегі (қырындағы) бетіне мынадай жазу жазылған: "Дешті қыпшақ ханы хан Әбулхаир ұғлы Нұрғали ханның небиресі (немересі – С.Ә.) Одан соң Жәңгірдің қайтыс болған уақыты – 11 тамыз 1845 жылы көрсетілген. 1996-1997 жылы Жәңгір хан мазары қалпына келтіріліп, оның

орнына Маңғыстаудың (Жаңаөзеннің) ақ ұлутасынан жаңа кесене тұрғызылды. Ол-сәулетшілік өнердің маңғыстау мектебі тәжірибесін пайдалану негізіндегі "жаңа дәстүрлі" стильдің дамытылған, аса қызықты үлгілерінің бірі. Ескерткіш автор – құрылысшы-шебер, халық сәулетшісі, маңғыстаулық сәулет өнері мектебінің ("Сатыбалды балдары") өкілі Көпбол Демесінов. (1998 жылы осы Хан зиратында ол күйші Дәулеткерей Шығайұлына да ескерткіш - кесене орнатты). Жәңгірдің жаңа кесенесі - дөңес жерге орнатылған, төбесінде биік сүңгісі бар күмбезді ғимарат. Үймереттің жалпы биіктігі 15 метр. Кіріс беті шығыңқы түрдегі аркалы портал түрінде. Мемориалды кешеннің негізгі нобайы дулығаның кейпінде жасалған. Кесене ішінде Жәңгір мен оның зайыбы Фатимаға арналған жаңа белгі – тақтастар, сондай-ақ ханның алғашқы құлпытас қойылған. Жәңгір хан кесенесі Орда ауылының солтүстік батыс бетіндегі хан қорымында орналасқан. Кесене 1997 жылы Маңғыстау облысынан алдырылған ақ тастан, биік күмбезді етіп салынды. Оның авторы әрі салушы архитекторы Көпбол Демесінов. Бөкей ордасының соңғы ханы Жәңгір Бөкейұлы 1845 жылы 11 тамызда Тарғын (қазіргі РФ Волгоград облысы, Палласовка ауданы Савинка селосы) өзенінің жанындағы жазғы Ставкасында дүние салған. 1849 жылы артында қалған өтініші негізінде осы араға қайта әкелініп жерленген. Алғашында оның басында ағаштан қиып салынған кесенесі болған. Бірақ 1933 жылдары жергілікті кеңес қызметкерлері оны бұзып алып, шаруашылық қажеттілігіне пайдаланған [2, 283-284 бб.]. 1997 жылы жергілікті халықтың өтініші мен облыс басшыларының қолдауы негізінде Жәңгір ханның басына жаңа кесенесі тұрғызылып, оны Елбасы Н.Ә. Назарбаевтің өзі арнайы келіп ашты. Жәңгір хан кесенесі жанына белгілі күйші Дәулеткерей Шығайұлы мен этнограф-ғалым Мұхамед-Салық Бабажановтың кесенелері орналасқан. Жәңгір хан тарихта қуыршақ хан болып қалғанымен, ол білімнің дамуына және мектептерді салынуына жол ашқан алғашқы хан. Жәңгір хан өзі билік құрып тұрған кезде елді отырықшылыққа көшіру, мектеп ашып балаларды оқыту мәселесіне ерекше көңіл бөлді. Ол ашқан мектептен білім алған алғашқылардың бірі белгілі қазақ этнографы, Орыс география қоғамының қызметкер мүшесі Мұхаммед Салық Бабажанов бұл ретте былай деп жазады: ...ханның ықпалымен және жанашырлығымен Ордадағылар білімнің қажеттілігін сезіне бастады. Шәкірттер мен мұғалімдерді ынталандыру үшін марқұм хан ақшасын да, өзінің ынтасы мен ордалықтарға оқу білімнің пайдасы жөнінде түсіндірмек болған ынтасын да аямады. Өзінің сарайында мектеп ашып, 60 адам ислам діні, орыс жазуы және тіл жөнінде дәріс алды. Бұл мектеп сарай маңында осы күнге дейін «Жәңгір мектебі» деп аталып келді. Ондағы 30 бала Орданың шаруашылық қаржысы есебінен білім алуда. Жәңгір хан бойында жақсылығы мен жамандығы жарыса өріліп, атқарған ісінен орайына қарай осының екеуі де көрініс беріп тұратын күрделі тұлға. Жақсылығын көріп, асқақтатып, аспанға шығармай, жаманын көріп, жатқа санап, жарға итермей, адамгершілікті биік парасаттылықпен тарихи бағасын берер кез енді келді деп білеміз. Қалайда Жәңгір ханның халқымыздың тарихында өзіндік орны бар екені ешқандай дау тудырмаса керек. Қорытындылай келе қазіргі ұрпақ біздің міндетіміз осындай қазақ жеріндегі тарихи тұлғалардың ескерткіштерін көздің қарашығындай сақтауымыз керек. Оның қаншалықты маңызды екенін қалған ұрпаққа баяндап, тәрбиелеуіміз керек [3, 17-25 бб.].

Әдебиеттер тізімі:

1. Жәңгір хан //www.kazinform.kz/kz/zhangir-han. (26.10.2009ж).
2. Батыс Қазақстан облысы энциклопедия. – Алматы: Арыс, 2002.
3. Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. – Алматы: Аруна, 2011.

ҒҰНДАРДЫҢ ЕУРОПАДАҒЫ ТАРИХИ ДАМУ МЕН ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ОРНЫ

Ыбырайхан М.Ы.

Е.А. Букетов атындағы ҚарМУ

Еуразия даласының тарихындағы ғұндар тек көшпелі өркениеттің өкілі ретінде ғана емес тұтастай құрлықтағы тарихи даму өзгерістерінің себепкері ретінде көрсетіледі. Бұл тайпа тек жоғары мемлекеттік деңгейге көтеріліп, көршілес ірі мемлекеттермен тығыз қарым-қатынаста немесе қарама-қайшылықта болып қана қоймай өз ізін барлық Еуразия даласына қалдырды. Азиядан шығып Еуропа құрлығында өз үстемдігін орнатқан олар, жергілікті халықтарды басып алып немесе өз одақтасы ретінде қосып алумен қатар, олардың тарихи, этникалық дамуы және өзге мемлекеттермен арақатынасына да әсер етті.

Ғұндардың күнбатысқа қалай ауып бара жатқанын жазған сол заманның жазушысы Дионисий Периегет. Ол ғұндарды «скифы – унны, Каспийцы» деп жазады (160 жыл). Клавдий Птоломей ғұндарды Борисфенде (Днепр) тұрғанын айтады. Филосторгийдің айтуынша (IV ғ. жазушысы), ғұндар Еуропаға келмес бұрын Рипэй (Орал) тауының екі жағын қоныстап отырған дейді. Ғұндардың қарт құрлықтағы халықаралық қатынастар сипатына әсер ететін кезеңі б.з. IV ғ. 70 жылдарында басталады [1, 151 б.]. Ғұндар көсемі Баламбер шамамен 370 ж. аландарды талқандайды. Ертедегі авторлардың хабарлауынша, оның ішінде Аммиан Марцелинның жазбаларында аландар көшпенділер екендігі аталып өтіледі [2, 123 б.]. Яғни, IV ғ. латын жазушысы Аммиан Марцелинның баяндауынша ғұндар басында Азов теңізі мен Донның төменгі ағысын мекендеген аландарға бас салды. Әрі қарай аландармен бірге острогот королі Эрманирихпен күрес жүргізіп Иордан әспеттеп, күшті етіп бейнелеген бірақ, шын мәнінде ондай күші жоқ, корольдігін қиратады. Ғұндар Эрманирихтың мұрагері Винитардың жасақтарын жеңіп, әрі қарай батысқа везиготтар облысына қарай ұмтылады. Везиготтар ғұндармен шешуші шайқастан жалтарып, император Валенттан Фракияға қоныстануға рұқсат алып, Дунайдың әр жағына, Трансильвания тауларына өтіп кетеді. Осы сәттен бастап яғни, 376 ж. бастап ғұндар ұзақ уақытқа Қара теңіз жағалауларына, ол жердің кең-байтақ далалы кеңістігіне ие болады [3, 28 б.]. Оңтүстік-Шығыс Еуропадағы Остгот королі Эрманирихтың көп тайпалы державасы қираған соң, халықтардың ұлы қоныс аударуына себеп болған қозғалыстар пайда болды. Осы қозғалысқа басты себепкер ғұндар б.з. V ғ. шегінде Месопотамияға және Кіші Азияға жорық жасайды, одан кейін батысқа жылжиды, өз биліктерін Орталық Еуропаның аумақты кеңістігіне орнатып, империяларға қарсы күресін бастайды. Б.з. V ғ. 20 жж Римде ғұндар арқылы өздерінің Галлиядағы билігін күшейту үшін пайдаланғысы келетін партия пайда болды. Бұл партия император тағына Нотарий Иоаннды (423-425 жылдар) отырғызды. Иоанн жедел түрде ғұндардан көмекші әскер сұрауға, оларды алтын беріп сатып алуға Аэцийді жіберді. Бұл кезде империя аумағындағы халықтар бас көтеріп жатқан болатын. Аэцийді жіберу кездейсоқ еместін. Рим генералы Гауденцийдің ұлы, ғұндарда тұтқында болғанда өз қатарласы Аттиламен және оның ағасы Ругиламен достасып кеткен болатын. Сондықтан, 425 жылы Аэций ғұндарға келген уақытта Римдіктердің экономикалық көмегімен және оларға бағынбаған провинциялар есебінен өз жағдайларын түзетуге дәмелі болды. Ғұн көсемдері Аэцийге 60 мың адам берді. Ғұндарға қайта оралсақ. Ғұн ордасының қайта көтерілуі және батыс ғұндардың тарихындағы маңызды кезең Руя немесе Ругиланың есімімен байланысты. Ругила Ульд кезінде римдіктермен үзілген қатынастарды қалпына келтіруге тырысады және Константинопольға Исла есімді бір елшісін жібереді. Ругила мен Рим империясы арасындағы келіспеушіліктер ғұндарға олардың қашқындарының берілмеуімен түсіндіріледі [4, 164 б.]. Ругиланың ісін жалғастыру Аттиланың үлесіне тиді. Аттила және Бледа оның ағасы Мундзуктың балалары болатын. Ругила 433 жылы қайтыс болды. 445 жылғы Бледа өлімінен кейін Аттила ғұн бірлестігінің жалғыз көсемі болды. Присктың баяндауынша, Шығыс империя V ғ. 40 жылдарының соңында ғұндармен бейбітшілік қарым-қатынасты сақтауға ұмтылды. Себебі, оларға жан-жақтан жаулары қауіп төндіріп тұрған болатын: парсылар

соғысқа дайындықты бастаған болатын, вандалдар империясы теңізде мазалады, исаврлар көтеріліс жасап, елді тонап жатты, арабтар Византияның шығыс шекарасына шабуыл жасаса, ал Эфиопиялық халықтар Византияға қарсы күреске бірікті. “Сондықтан,-деп баяндайды Приск,-жан-жақтан қыспаққа алынған ромейліктер Аттиланы сыйлады, ал басқа халықтарға қарсы дайындық жасап, жауынгер жинап, сардарлар тағайындаған” [5, 63 б.]. Сонымен қатар империялармен арадағы дипломатиялық қатынастар жайлы мынандай мәліметтер бар: “Аттила римдіктердің жомарттығын біле отырып, олардың мұны бейбітшілікті сақтау үшін жасайтынын ескеріп, кімге жақсылық жасағысы келсе сол адамды әртүрлі ұсақ-түйек себептер мен сылтаулар таба отырып елшілікке жіберген” [6, 21 б.]. Негізінен, ғұн көсемдерінің басты орталығы V ғ. басында Причерноморья далаларында болған. Ол жерлерге Византия елшіліктері 412 ж дейін жіберілген. Бірақ, тек Батыс және Шығыс империялар ғана емес ғұндармен одақта болғысы келген. V ғ. 40-50 жылдары Аттиланьң күшті билеушіге айналғанына соншалықты оған көмек сұрап басқа да “варварлық” халықтар келе бастады.

448 жылы елшілік құрамында Аттила ордасында болған Приск Панийский қымбат “скиф” киімдерін киген гректі кездестіреді және бұл адамның сөздерін жазып алады. “Римдіктердің күңгірт кезде кешкен қиындықтары олардың соғыс кезінде көрген қиындықтарынан да ауыр. Мұның негізгі себебі-аяусыз алым-салық алу және ақымақ билеушілер жағынан болатын қысым. Империядағы заң барлығы үшін тең күшке ие емес. Байларға тағдыр кешірімді және олар әрдайым жазасыз қалады. Кедейлер үшін заң қатал және кешірімсіз. Әділ істі ұту үшін қазыға пара, оның көмекшілеріне қаржы беру керек және үлкен кедергілерден тұратын шексіз ауыр айтыс-тарғысты жүргізу қажет. Приск “римдіктердің заңы ізгілікті және құлдар азаттық алудың бірнеше жолына ие” дейді. Грек болса: “Зандар жақсы және қоғам да тамаша құрылған, бірақ билеушілер бұрынғылар сияқты жасамай қоғамды бұзады”, -деп жауап береді. Грек жүріс-тұрыс стереотипінің түрлілігін, адамдарға өмір сүруге мүмкіндік беретін басты фактор ретінде атап өтеді. Мәдениет-адам ісі-ол тұрақты, ал римдік суперэтнос соңғы фазасына түскен болатын: арманшылдар кетіп бара жатқан мәдениетті жақтады, ал басқалары оны құртып, жеп жатты. Готтар Македонияның, Фракияның және Элладаның антикалық тұрғындарын славяндарға бос жерлер дайындағанға дейін ығыстырып жатқанда, яғни IV ғ. дейін Византия қала қабырғаларында қамалып, ал бұл қабырғалар құлаған Батыс Рим империясы әлем картасынан тіптен жойылып кеткен болатын. Византиялықтардың қатарласы германдықтардың оларды супер этносқа біріктіретін мұндай дәстүрі болмаған. Керісінше, жаңа эраның алғашқы ғасырында болған байланыстарды дұрыс бағыт алмаған пассионарлық серпін үзіп жіберді. Бірігу үшін оларға басшылық керек болды және оны олар ғұндардан тапты [7, 150 б.]. Сонымен, Аттила тұсындағы оқиғалар сипатына оралсақ. “Бұл Аттила Октар мен Роас бауыр болған Мундзуктан туған. Олар Аттила ие болған жерлердің барлығына ие болмаса да, оған дейінгі билікті ұстаған”, -деп жазады Иордан. 447 жылғы жер сілкінісін Аттила тиімді пайдаланды. Бұл кезде ғұн әскерін азық-түлікпен және алтынмен Аттиланьң рим армиясының қолбасшысы деп есептеген Батыс Рим империясы қамтамасыз етті. 447 жылы жазда ғұндар Балқан түбегіне басып кіріп, Маркианополь, Филиппополь, Аркадиопольді басып алып, Фракиялық Херсонеске дейін жетеді. Галл хроникасы осы кезде ғұндардың жетпіс қаланы басып алып, ал Батыстан ешқандай көмек болмағандығын атап өтеді. Ғұн шапқыншылықтары франктер, бургундықтар, вестготтардан түбірімен өзгеше болған. Егер бұл тайпалар келісім арқылы немесе жаулап алу барысында рим провинцияларының бірінде қоныстануға ұмтылса, ғұндар көбінесе Паннонияға қайтып отырған.

Ғұндардың Еуропадағы және әлем тарихындағы атағын шығарған Галлияға жорық. Әскер екі үлкен топқа бөлінді: бір тобы-Дунайдың оң жақ жағалауымен жүріп римнің алдыңғы қатарлы бекіністерін құлату мақсатын алды, оны орындады да; екіншісі, сол жақ жағалауымен жүріп өз одағына Батыс Карпаттағы квадтар мен Шварцвальдтағы маркомандарды біріктірді. Ғұндар күшінің бірігуі Дунай бастауында болды. Неккар бойындағы шығыс франктер өз корольдерін тақтан құлатып, Аттилаға жетіп келді. Дәл осы

әрекетті тюрингтер мен зарейндік бургундтер жасайды. Яғни, Рейн бойында уақытша болса да, варвар күштерінің бірігуі жүрді. Олардың көмегімен жасалған көпір арқылы бірлестік әскерлері Рейннің бірнеше жерінен өтті. Қазіргі уақытта ғұн әскерінің саны нақты түрде 100-120 мың болғанын айтуға болады. Аттиланың одағында үлкенді-кішілі 25 тайпа болған. Ол тайпаның әрқайсысының 10 мың түмен қол шығаруға шамасы жетеді. Соғыс жағдайында атты әскердің 1/3 тылда қалады. Бұған қоса әскердің алдыңғы жағы (авангард), кейінгі жағы (арьергард) одақтас рулар мен тайпалардың жасақтарынан тұрады. Олардың шайқастағы жалпы әскери істегі рөлі аз. онымен бірге ғұндар бұл кезде Шығыста да, яғни Кавказда соғысуды жоспарлаған болатын. Осы жағдайлардың барлығын ескере келіп, нәтижесінде әскер санының 100-120 мың болғандығын анықтауға болады [8, 90 б.]. Ғұндарда қорғандарға шабуыл жасайтын машиналар болмады. Азық-түлікті қажетсінген олар әр қаланы ұзақ ұстай алмады. Бірақ, қалалардың ұйымдасқан қорғанысы болмады. Ғұндар 14 маусымда Орлеанды қоршауға алғанда қалаға көмекке дер кезінде Аэций, Вестгот королі Теодорид I және ұлы Торисмунд басшылығындағы атты әскер келеді. Аттила Солтүстік-Шығысқа шегінеді. Ғұндар Орлеан қаласының алдында бір ай тұрғанда Галлия префектісі, Равенна сарайы және вестгот королі арасындағы келіссөздер сәтті аяқталған болатын. Галлияның тайпалары мен халықтары бірікті. Ғұндар төндірген қауіп оларды бірігуге мәжбүр етті. Бұл жерде Батыс Рим империясының халықтың азаттыққа деген ұмтылысын тиімді пайдалануын айта кетуге болады. Шегінген ғұн әскері Труа жерінен солтүстік-шығысқа қарай Каталаун даласына келіп тоқтайды. Аттила әскерлері оңтүстік-батысты бетке алып келесі тәртіпте орналасады: ортасында ғұндар, оң жақ қанатта-гепидтер, сол жақ қанатта-остготтар. Басқа бағындырылған тайпалардың қосалқы әскерлері Аттиланың әскерлерінің қанаттарын айнала қоршап тұрды. Ғұндарға қарсы коалицияның қолбасшылығы өз әскерлерін солтүстік-шығысқа қарсы қойды: сол қанатта- гепидтерге қарсы франктермен шайқаста жеңіліске ұшыраған, Аэцийдің Италиядан әкелген әскерлері тұрды. Оң қанатта остготтарға қарсы вестготтар тұрды. Орталығында-ғұндарға қарсы, қалғандарының барлығы. Әскерлердің орналастырылуы және шайқасатын күштердің арасалмағынан, ең ауыр, әрі жауапты міндет арморикандықтар, рипориялдар және литициандарға жүктелгені байқалады. Бұл жерде еркін сүйгіш халық арморикандықтарды айта кетуге болды. Олар римдіктерге қарсы ұзақ күресті. 452 ж. көктемінде Аттила әскер жинап Италияға жорыққа аттанады. Оқиғаның бұлай өрбуінде шамасы Аттиланы Батысқа қарсы бағыттап жіберген Византиялық дипломатияның да рөлі бар. Шығыс Рим империясына қарсы шағын жасақ жіберген Аттила негізгі күшпен Батысқа аттанды. 455 ж. дейінгі оқиғаларды жазған, ғұндардың Италиядағы соғысының куәгері Проспер Тиро Аттиланың италиялық жорығы Паннониядан басталды, ал Галлиядағы соғыстан кейін ол Паннониядан Италияға баруға шешім қабылдады. Бұл жорық Каталаун шайқасынан кейінгі ғұндардың Еуропадағы соғысына әкелді. Қарсылық көрсетілген қалалар ғана қиратуға ұшыратылды. Милан, Тицин сияқты қалалар қиратылмады. Аттила өз ордасын Миланға орналастырды. Енді бүкіл солтүстік Италия алынған соң ғұндардың Римге жолы ұзақ болмады. Ғұндардың Миланда ұзақ қалуға мүмкіндігі болмады. Азық-түлік және астындағы аттарына жем-шөп қажет болды. V ғ. испан хронисті Идаций жазғандай бәрін де жоғарыдан жіберілген оба шешті. Хронист Клавдий Клавдиан бойынша оба бұзылған ас пен жазғы ыстықтан болған. Эпидемия жайлы білетін Проспер Тиро дегенмен Римнің құтқарылуын рим папасының арқасы деп атап өтеді. Рим папасы мен Аттиланың кездесуі Минций өзенінің орта ағысындағы (қазіргі Минчо) Амбулей даласында болған. Еуропаның жазба деректерін сараптай келіп Рим үшін осы бір сын сағатта империяға қауіп төндірген Аттилаға рим папасының қалай әсер еткені, оны қалаға басып кіріп, талқандамауға қалай көндіргені жайлы мәліметтерді кездестіре алмаймыз. Негізінен Аттиланың Паннонияға қайтуына басқа да себептер әсер етті. Олар : оба мен азық-түлік жетіспеушілігі. Сонымен қатар Аттилаға Византия императоры Маркиан арқасынан соққы беру үшін Дунай бойына әскер жіберді деген хабар жетті. Ғұндарға екі шепте соғысуға тура келді. Паннонияға қайтып келген соң Аттила Византияға жорыққа әзірленді. Себебі, Византия марқұм Феодосий

кезінде уәде етілген салықты төлемей келеді. Бірақ, соғыс болмады. 453 ж. көктемде Аттила дүниеден өтті.

Сонымен, ғұндардың ерте орта ғасырлық Еуропаның халықаралық қатынастарындағы, тарихи, саяси, тіптен мәдени өміріндегі рөлі, ықпалы ерекше. Ғұндар тек Еуропадағы жазба деректердегідей “жабайы”, “тағы” ғана емес олардың мәдени және саяси саладағы деңгейлерінің өте жоғары болғандығын байқауға болады. Әлемдік тарихта ғұндар “Халықтардың ұлы қоныс аударуының” себепкері ретінде келтіріледі. Бірақ, кейбір зеріттеушілер бұл пікірге қарсы шығып, бұл Еуропаның өз ішіндегі халықтардың қозғалысынан немесе гот тайпалық одағының ықпалынан, тіптен Рим империясының саясатының салдарынан болды дейді. Әрине, бұл мәселелердің анық-қанығын анықтау оңайға соқпайды, бірақ, көп жерде ғұндардың Еуропадағы халықаралық қатынастардың сипатындағы өзіндік рөлі жоққа шығарылмайтындығы айдан анық. Бұл тақырыпты қарастырғанда ғұндардың Еуропа тарихындағы жағымсыз рөлін сипаттауға бейім тарихшылардың көбінесе жазба деректер мен шіркеу жылнамаларына сүйенетіндігі байқалады. Сол замандағы жазбалар мен шіркеу жылнамашылары, олар Еуропа қоғамының мүшелері және әрқашанда объективті пікірді білдіре бермейтінін ескеруіміз қажет. Ғұндардың Еуропадағы іздері қарт құрлықтың күнделікті өмірімен тарихында күні бүгінге дейін көрініс беруде. Олардағы жер атаулары мен халық ауыз әдебиетіндегі шығармалардан осыны байқауға болады. Біздің батыр бабаларымыздың іздері Еуропада жатқан болса, бұл бізді бей-жай қалдырмауы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сиротенко В.Т. История международных отношений в Европе во второй половине IV – начале VI в. - Пермь: Тип.изд. “Звезда”, 1975. – 283 б.
2. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. – Л.: Изд-во Ленингр.гос.ун-та, 1951.-143 бет.
3. Третьяков П.Н. Восточнославянские племена, - 2-е изд., перераб. и расшир. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. - 66 бет.
4. Иордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica): - 2-е изд., испр. и доп. - СПб.: Алетейя, 2001. - 301 бет.
5. Удальцова З.В. Идеино-политическая борьба в ранней Византии, - М.: Наука, 1974. - 110 бет.
6. История дипломатии. Т 1. ред. Потемкина. Москва: Государственное Социально-Экономическое Издательство, 1941. - 94 бет.
7. Гумилев Л. Тысячелетие вокруг Каспия, - М.: Айрис Пресс, 2003. – 312 б.
8. Жумагулов К.Т. Ғұндардың Галлия жеріндегі шайқасы. // ҚазҰУ хабаршысы: Тарих сер. - 2001. – N 1. - С. 85-98 б.

**«ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН – МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ҚАЙРАТКЕР»
секциясы**

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ ЖӘНЕ ӨЛКЕДЕГІ САЯСИ ЖАҒДАЙ

Абдукадыр С.А.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Бимаканова З.Ш.

М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Қазақ халқының тәуелсіздікке жету жолы тарихы талай сатылардан өтті. Сол оқиғалардың ішінде ұлт-азаттық көтерілістер болады. Қазақ халқы Ресейдің құрамында болған кездегі ең бір елеулі оқиғалардың бірі ол 1916 жылғы қазақ халқының отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық қозғалысы. Осы көтеріліс туралы тарихшы ғалымдардың айтқан пікірлерін келтіруге болады. «Шындығында бұл рулық-тайпалық негізде ұйымдасқан ұлт-азаттық көтеріліс еді. Мысалы: «Амангелді мен Әбдіғаппарлар бастағандар Әбдіғаппарды хан сайлады, Торғайдың арғындары Жанбосыновты хан сайлады. Қазақтар әр аймақта рулық, тайпалық негізде бас көтерді» - деп жазады тарихшы Талас Омарбеков.

Кеңестік кезеңде 1916 жылғы көтеріліске байланысты зерттеулерде айтыс-тартыс оның әлеуметтік-таптық сипатына байланысты жүреді. 1926 жылғы көтерілістің он жылдығына байланысты Тұрар Рысқұловтың «Восстание туземцев Туркестана 1916 году» атты мақаласына большевизм идеологтарының қарсылығын тудырады.

«Түркістан Ресей үшін айтарлықтай кең қанау объектіне, өз өнімдерін өткізетін базарға және шикізат көзіне айналды» - деп Тұрар Рысқұлов өз пікірін жазады. Ал Мұстафа Шоқай: «Патшалық үкімет мұжыққа таянса, мұжық патшалық, үкімет жүргізіп отырған жер саясатының шілігін көріп кенелді» - деп келтіреді. [1-512 б.]

1916 жылғы Орта Азия елдеріндегі жағдайды көтеріліс ретінде қарастыру ұстанымын, 1927-33 жылдары қырғыз үкіметін басқарған мемлекет қайраткері Жүсіп Әбдірахманов қолдайды. «О восстание 1916 года» деп аталатын мақаласында: «1916 жылғы көтерілістің сипатын анықтаудың маңызы зор» десе, ал оның қозғаушы күші тек бұратана халық болды, өз ретінде ол Түркістандағы орыс шаруаларының ғана емес тіптен аз ғана орыс жұмысшыларының да қолдауын ала алған жоқ. Ондай қолдау орыс мұжығының тарапынан болмайтын да еді, өйткені патшалықтың жүргізіп отырған отарлау саясаты жағдайында оның мүддесі жергілікті халықтың мүддесімен мүлдем үйлеспейтін еді» - деп жазады Абдрахманов.

Академик Н.М.Дружин: «Орыс патшалығының отарлау нәтижесінде жерлерінен айрылған бұхара өзінің экономикалық еркіндігі мен ұлттық тәуелсіздігі үшін күреске шықты. Халық бұл қозғалыста табандылық, ерлік және белсенділік танытты» - деп өз пікірін жазса, ал Американист тарихшысы С.Кэреу: «Орыстардың қазақ даласына тереңдей енуі есімі қазақ халқының жүрегінде осы күнге дейін сақталып, талай жырларды мадақтаған 1916 жылғы көтерілісті туғызды» - деп келтіреді. [5-90 б.]

Академик Кеңес Нұрпейісов: «1916 жылғы көтеріліс-империялық зорлық-зомбылыққа қарсы ұлт-азаттық қозғалыстардың ең маңызды оқиғаларының біріне айналды» - деп бағалайды. [4-255 б.]

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Тарих бәрін де сыйға тарта алады, бірақ ішкі еркіндіктің формасы ретіндегі тәуелсіздігі сыйға алуға болмайды. Тәуелсіздік – бұл тарих толқынында субъект болу құқығын түсінетін және осы үшін жауап беретін халық болмысының бірден - бір формасы... » - деп келтіреді.

Енді Алаш зиялыларының көзқарасына тоқталатын болсақ, олар көтеріліске байланысты жағдайды өз көздерімен көрді, жандарымен сезінді көтеріліс жөнінде пікірлерін жазып қалдырады:

М.Дулатұлы: «Жұрт сендей соғылды түнде ұйқыдан, күндіз күлкіден айырылды» -деп жазса, ал Т.Рысқұлов: «1899 жылдан кейін қазақтар мен орыстар арасындағы этностық жанжалдар даладағы өмірдің сипатты белгісіне айналды» - деп келтіреді. «Өткен жыл бізге ұмытпастай сабақ берді.Сырымызды ашты. Бұл күйде тұра берсек мұнан кейінгі заманда тағы да осындай оқиғалар болмасына кім кепіл?» - десе М.Дулатұлы, «Қазақ ұлтының өмір сүруінің өзі проблемаға айналды» - деп жазды А.Байтұрсынұлы.

М.Дулатұлы, А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейханов: «Үндеу хатында»: «Тыңдаңыздар, қан төкпеңіздер, қарсыласпаңыздар» - десе, «Алыспаған, жұлыспаған бостандық отына мінбейді, бұғаудан босамайды, ері құлдықтан, әйелі күндіктен шықпайды, малына да, басына да ие болмайды» - деп жазды мақаласында Әлихан Бөкейханов [3-276б.].

1917 жылдың жазына қарай қазақтың либералдық – демократиялық қозғалысы жетекшілерінің Уақытша үкіметке деген сенімі әлсірейді. Өйткені Уақытша үкімет Қазақстанда түбірлі әлеуметтік-саяси мәселелер бойынша іс жүзінде құлатылған патша үкіметінің саясатын жүргізумен болады. Өзінің мәні жөнінен империалистік билеу мен басқару органы болған Уақытша үкімет нағыз демократиялық тұрғыдан ұлт және аграрлық мәселелерді шешпейді. Қазақ халқының өзін-өзі билеу, Қазақстанның өз алдына ұлттық-демократиялық автономия болуы жөніндегі мәселені мемлекеттік дәреже деңгейіне көтереді деген үмітті Уақытша үкімет ақтамайды. Осыдан кейін Уақытша үкіметтегі шешуші позицияға ие болып отырған кадеттерге деген Ә.Бөкейхановтың көзқарасы күрт өзгереді. Бұл туралы Ә.Бөкейханов «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 23 желтоқсандағы 256-санында жарияланған «Мен кадет партиясынан неге шықтым?» деген ашық хатында (хат «Сарыарқа» газетінің 1918 жылғы 25 қаңтарындағы №29 санында басылады) жан-жақты негіздейді. «Кадет партиясынан неге шықтым?» деген сұраққа жауабында Ә.Бөкейханов негізгі үш мәселеге назар аудартады: «Кадет партиясы жер адамға меншікті болып берілсе жөн» дейді. Біздің қазақ жерді меншікті қылып алса. Башқұртша көрші мұжыққа сатып, біраз жылда сытырылып қалады.

Кадет партиясы ұлт автономиясына қарсы. Біз Алаш ұранды жұрт жиналып, ұлт автономиясын тікпек болдық.

Француз, орыс һәм өзге жұрттың тарихынан көрінеді, молда үкіметтен ақша алса, сатылып кетеді. Рухани іс аяқ асты болмақ. Шағым алған молдалар үкіметке жетекші болып, еріп кетеді. Біздің қазақ-қырғыз дін ісін көркейтетін болса, үкімет ісінен бөліп қойған оң болады. Мұны орысша «отделение церкви от государство» дейді. Кадет партиясы менің бұл пікіріме өзгеше қарайды. Осы үш жол айырылғаны биыл ашыққа шықты. Мен содан соң қазаққа Алаш партиясын ашуға кірістім. Мен мұны июлдегі (1917 жылғы шілде – К.Н.) жалпы қазақ съезінде айтқан едім»[4-296 б.].

Осыдан Ә.Бөкейхановтың кадет партиясынан шығуын қазақ қауымы үшін өмірлік маңызды үш мәселе жөнінен – аграрлық, ұлттық-мемлекеттік құрылыс және дін мәселесі бойынша келіспегенін көреміз. Осы басты мәселелер мен олармен тығыз байланысты басқа да күрделі проблемаларды талқылау үшін бүкілқазақтық съезд шақыруды дұрыс деп ашық мәлімдейді. Осының нәтижесінде Ә.Бөкейхановтың енді қазақ автономиясын құруға тиісті ұлттық-саяси партия ұйымдастыруға кірісуі үлкен саясаткерге тән батыл қадам болады.

1917 жылғы 21-26 шілдеде Орынбор қаласында өткен Бірінші Қазақ съезіне Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария облыстары мен Бөкей ордасынан, сонымен қатар Ферғана облысының қазақтар мекендеген аудандарының өкілдері қатынасады. Съезде оның күн тәртібіне сол кездегі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық саяси өміріне тікелей қатынасы бар маңызды 14 мәселе енгізіледі. Бұл мәселелердің басым көпшілігі 1917 жылғы сәуір-мамыр айларында болған облыстық қазақ съездерінде алдын ала талқыланған болатын және олардың ең маңыздылары болып саналғандары жалпықазақтық құрылтайға ұсынылған еді. Олар:

1. Мемлекеттік басқару формасы.
2. Автономия құру мәселесі.
3. Жер мәселесі.
4. Халық милициясын құру.
5. Сот ісі.
6. Дін мәселесі.
7. «Алаш» саяси партиясын құрып, оның бағдарламасын жасау.
8. Құрылтай жиналысын шақыру.
9. Қытайдағы 83 мың қазақ босқындары туралы.
10. Жетісудың ашыққан халқына көмек.
11. Халық ағарту ісі.
12. Земство
13. Әйел мәселесі
14. Киев шаһарында болатын бүкіл Россия федералистерінің съездіне һәм Петроградта болатын оқу комиссиясына қазақтан өкіл жіберу.

Х. Досмұхамбетовтың төрағалығымен, Ахмет Байтұрсыновтың, Ә.Көтібаровтың, Міржақып Дулатовтың және Асылбек Сейітовтың хатшылығымен өткен бірінші жалпықазақтық съезд делегаттары осы 14 мәселенің ішінде өздерінің басты назарын ұлттық автономия, жер, құрылтай съезіне дайындық және қазақтың саяси партиясының құру проблемаларына аударады.

Бірінші жалпықазақтық съезд өзінің күн тәртібіндегі маңызды мәселелердің бірі – қазақ саяси партиясын құру мәселесін талқылау барысында іс жүзінде осы партияны ұйымдастыруға арналған Құрылтай жиналысына айналады. Осы мәселе жөнінде съезд қабылдаған қарарда: «Қазақ халқының өз алдына саяси партиясы болды тиіс көріп, бұл партияның жобасын жасауды съезд исламға сайланған қазақ өкілдеріне тапсырды. Партияның негізгі демографиялық федеративтік-парламенттік республика құрылмақ. Партия жобасын жасап болған соң, өкілдер қазақ облыстық комитеттерінің қарауына жібереді. Онан кейін кезекті жиналысқа жиналған қазақ депутаттары қарап бекітеді.

Қазақ саяси партиясының жобасы жасалғанша осы съездің қаулылары кезекті жиналысқа баратын қазақ депутаттарына – аманат болады». Жаңадан құрылған партия «Алаш» деген атқа ие болды. Бүкілресейлік мұсылмандар кеңесіне съезд шешімімен Ақмоладан Айдархан Тұрлыбаев, Семейден Әбікей Сәтбаев, Торғайдан Әлжан Байғарин, Оралдан Жаһанша Досмұхамбетов, Бөкейден Уәлихан Таңашев, Жетісудан Базарбай Мәметов, Сырдариядан Мұстафа Шоқай, Ферғанадан Ғ.Оразаев сайланады.

Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов сияқты қазақтың либералды-демократиялық интеллигенциясының көсемдері басқарған Алаш партиясының құрамына қазақтың ғылыми және шығармашылық зиялыларының белгілі өкілдері – М.Тынышбаев, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердиев, Ғ.Қарашев, С.Торайғыров, Х.Ғаббасов, Ә.Ермеков, Ж.Досмұхамедов, М.Дулатов, т.б. кіреді.

Олардың басым көпшілігі 1917 жылдың жазында қалыптасқан жағдайда социалистік идеологияны, таптық принциптерге негізделген күрес бағдарламасын қабылдаған жоқ, өйткені Алаш партиясы қайраткерлерінің пікірінше сол кездегі қазақ қоғамы тұтас алғанда оған дайын емес еді. Сондықтан да, олар өз күресін жалпыұлттық мүддеге негізделген «қазақ халқын отарлық езгіден құтқару үшін» деген ұранның астында топтастыруға бағыт алады. Бұл бағытты жүзеге асырудың басты құралы – бірінші жалпықазақтық съезде дүниеге келген Алаш партиясы болу керек деп түсінеді.

Съездің күн тәртібіндегі 14 мәселе бойынша қабылданған қарарлар тізбегі, 1917 жылғы «Қазақ» газетінде қарашаның 21-күні жарияланған Алаш партиясы бағдарламасы жобасы басылып шығады.

XX ғасырдың алғашқы он жылдығында Ә.Бөкейханов пен оның пікірлестері қазақтың ұлттық партиясын әуел баста патша үкіметіне оппозицияда болған либералды орыс буржуазиясының партиясы – кадеттердің үлгісінде құруға бейім тұрады. Сондықтан да 1917

жылғы Ақпан революциясынан кейін құрылған Алаш партиясының идеялық бастау көздерін бірінші орыс революциясының ықыласынан көруге болады.

Бірінші жалпықазақтық съезінде Алаш партиясының құрылғандығын жариялау оның дәстүрлі ұғымдағы саяси партия болып қалыптасуының алғашқы және аса маңызды қадамы болады. Алайда ол өзінің бірнеше айларға созылған қысқа ғұмырында шын мәнінде саяси партия ретінде қалыптасып үлгермейді. 1917 жылдың шілде айында құрылған оның нағыз саяси партияға тән Жарғысы да, Бағдарламасы да болмады. Оның мүшелеріне партиялық билеттер берілгендігі жөнінде, осы күнге дейін Алашқа мүше болғандардың саны туралы айтылып және жазылып жүрген мәліметтер тек жорамалдар ғана архивте нақты сенімді деректер кездеспейді. Мұны М.Дулатов ОГПУ-дің тергеушісіне 1929 жылы қарашаның 30-да берген жауабында растай түседі. Осы құжатта М.Дулатов былай дейді: «Алаш партиясының жарғысын бекіткен съезд болған емес. Газет арқылы жарияланған жобамен танысқан және оны мақұлдағаның бәрі өзін партияның мүшесімін де санады – шын мәнінде нұсқау беретін қалыптасқан партия болған жоқ. Тек қана Құрылтай депутаттығына кандидаттар осы партияның атынан ұсынылды. Бұдан басқа партия тарапынан жасалған әрекет болған емес. Сондықтан да Алаш партиясы көпшілікке кең танылған Алашорданың көлеңкесінде қалды. ОГПУ-дің тергеушісіне 1929 жылдың 14 шілдесінде берген жауабында Мағжан Жұмабаев та Міржақыптың осы тұжырымына жақын пікір айтады. «Алашты-саяси партия деп санаған емеспін, тек қана Алашорда үкіметі болды» - дейді Мағжан Жұмабаев [4 К.Н.-94б.].

Демек, Алашты саяси ұйым ретінде қоғамдық қозғалыс дәрежесінен әдеттегі партияға ауысу «Ә.Бөкейханов басқарған қазақ зиялылары 1905 жылы кадеттер үлгісіндегі қазақтың ұлттық саяси партиясын құруға әрекет жасағанда оның XX ғасырдың басындағы Қазақстанды буржуазиялық қатынастарға бейімдеуге жетекшілік жасайтын ұлттық-либералдық типтегі ұйым құруды ойластырды. Ал Ә.Бөкейханов пен оның серіктестерінің 1905-1917 жылдардағы көзқарас эволюциясы 1917 жылғы шілдеде ұлттық-демократиялық мақсат-мүдделерді көздейтін Алаш саяси партиясын құруға алып келеді. «Алаш» шын мәніндегі дәстүрлі саяси партия болып қалыптасып үлгермегеніне, іс жүзінде саяси ұйым ретінде қоғамдық қозғалыс дәрежесінен әдеттегі партияға өту «кезеңін» бастан кешірген өтпелі саяси ұйым болғанына қарамастан, қоғамдық-саяси өмірге араласа бастаған кезден түбірлі екі ұлттық мақсатты – қазақ халқын отарлық езгіден құтқаруды және қазақ қоғамының өркениетті елдер қатарына жеткізуді өзіне басты нысана етіп белгілейді. Осы негізгі мақсаттарды және олардан туындайтын басқа да әлеуметтік-саяси міндеттерді шешуді Алаш басшылығы эволюциялық реформа жолымен жүзеге асыруды көздейді.

Өздерінің алдына ел тағдырына байланысты, елдегі билік жүйесіне байланысты мақсат қояды, тәуелсіздікке елдікке ұмтылады. Бірақ, бұл мақсаттарына жете алмай, алаш зиялылары, сол жолда құрбан болады.

«Алаш» партиясы және оның қайраткерлері ел тарихынан үлкен орын алып, халықтың жүрегіне елдікке деген сенім мен үміт ұялатады.

«Алаш» партиясы қазақ халқымызда тұңғыш ұлттық-демократиялық партия болып табылады. Олардың салып кеткен сара жолдары бүгінгі жастарға ғибрат. Бүгінгі таңда ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздікке қол жеткізген қазақ халқы Тәуелсіздіктің 25 жылдығын атап өтіп жатыр. Ол – аталарымыз аңсаған осы тәуелсіздігімізді баянды ету, мемлекеттігімізді әлемнің дамыған елдерімен теңестіру, қырғын-сүргінді, қорлық-зомбылықты басынан аз кешпеген халықты бақытты ету, бүгінгі елде жүріп жатқан реформалардың нәтижесін, рахатын сезіндіру үшін Елбасының кезекті Қазақстан халқына жолдауынан көруге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шокай М. «Таңдамалы» кітап, Алматы, баспа «Қайнар» 512-б.
2. Абдрахманов Ю. «Избранные труды» Б, 2001- 188-190 стр.
3. Койгелдиев М. Таңдамалы шығармалар. Алматы, Қазақ энциклопедиясы басты редакция 1995, 384 б.

4. Нурпейісов К. «Алаш Һәм Алашорда», Алматы, 1993, 255 б.
5. Кәреу С. «Орта Азия түріктері және Сталинизм» кеңес үкіметі. 90 б.

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНҰЛЫ – ҰЛТ КӨСЕМІ

Алишеров А.Н., ҚТӘ-13 топ студенті:

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Сайлаубаева Н.Е
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов – көрнекті қоғам қайраткері, Ресейдің жергілікті және қалалық қоғам қайраткерлері съезінің депутаты, Ресейдің I Мемлекеттік думасының және мұсылман халықтары съезінің депутаты, IV Мемлекеттік думаның мұсылман фракциясының Бюро мүшесі, Санкт-Петербург масоны. XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалысының негізін салушы әрі көсемі, халқымыздың тұңғыш саяси Алаш партиясының ұйымдастырушысы және ұлттық Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы, ғұлама ғалым – ормантанушы, экономист, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы, әрі дарынды публицист.

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхановтың өмір жолына келсек, 1866 жылы 25-ші наурызда Семей облысы Қарқаралы уезі Тоқырауын болысының 7-ші ауылында дүниеге келген. Бұл қазіргі Жезқазған облысы, Ақтоғай ауданына қарасты Қаратал ауылы болып табылады. Тарихтан белгілі Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов қазақтың ақырғы ханының бірі Бөкейден тараған ұрпақтың төртінші буыны, Бөкей ханның шөпшегі.

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов жасынан зерек, алғыр өскен бала болды. Соны ерте жасынан сезген әкесі бала Әлиханды Қарқаралыға алып барып, жергілікті молданың қолына оқуға береді. Бірақ білімге ұмтылған ол молданың қолынан оқуды қанағат тұтпай, қаладағы үш сыныпты бастауыш мектепке ауысады. Оны тәмамдағаннан кейін, Қарқаралы қаласының қазақ балаларына арналған метепте 1879 жылдың 16 қыркүйегінен 1886 жылдың 16 маусымына дейін тәрбиеленіп, оны үлгілі тәртіппен оқып шығады.

Бұдан әрі, 1886 жылы ол Омбыға келіп, жергілікті 4 жылдық техникалық училищеге «пансионер» болып қабылданды. Осыдан кейін барып 1890-1894 жылдары Санкт-Петербургтегі Орман институтының экономика факультетінде оқыды. Осы оқу жылдары ол барлық студенттік қозғалыстарға белсенді түрде араласып, әсіресе солшылдардың көзқарасына бейім болды. Әлихан Бөкейханов Ресей жандармерия басқармасының назарына алғаш рет студенттік жылдары-ақ ілігіп, «саяси сенімсіздердің» қара тізіміне алынған болатын. Әлихан бұл тізімнен патша өкіметі күйреп, Кеңес өкіметі орнаған жылдары да – 1937 жылдың қыркүйегінде «халық жауы» болып атылып кеткенге дейін де шыққан жоқ.

Жазушы, әлихантанушы - ғалым Тұрсын Жұртбай «Әлихан Бөкейхановтың үш түрлі мінезін ерекше атап өтуге болады. Біріншісі, әрі ең бастысы – ол кісінің турашылдығы. Пікірін айтуда ешкімнен жасқанып, тайсалмайтын батылдығы... Екіншісі, Бөкейханов болмысының салауатты, алдына келген жанның мысын басатын өзгеше жаратылыс иесі екендігі. Бұл жайлы Әлкей Марғұлан, Қалижан Бекхожин, Ғалым Ахмедов, Мариям Мұқанова, Валентина Николаевна Әуезова естеліктерінде ашық жазған... Үшінші қасиетін айтар болсақ, сондай ұлы тұлға нәзік жанды, адамдарға бауырмал, жаны ашығыш, сезімтал болған. Осы үш мінез Әлихан Бөкейхановтың күрескерлік тұлғасынан бөлек, адами болмысын тереңірек танытады» деп жазады[2]. Ал, інісі Сламхан төре Бөкейханның жазбаларында «Әлекеңнің мінезі, еш қазақпен аразбын демейтін, қастық қылмайтын, жек көретін адамымен амандаспайтын, сөйлеспейтін. Қазақтың ешнәрсесін алмайтын. Өлгенде 2,5 кез жер керек дейтін» деген жолдарда оның адами болмысын ашып береді[1]. Әлихан Бөкейханның өзінің сөзінде «Ұлтына, жұртына қызмет ету–білімнен емес, мінезден» деп адам табиғатының тамаша қырларының жиынтығы мінез-құлықтың адами құндылықтың негізгі екенін таныта түседі. Осы қасиеттерінің арқасында Әлихан Нұрмұхамедұлы қазақ

зиялыларының басын бір арнаға қосып, ұлттық сана мен ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуы үшін аянбай тер төкті.

Әлихан Бөкейханов – қазақтың тұңғыш энциклопедисі деуге де негіз бар. XX ғасыр басында неміс Ф.А.Брокгауз бен орыс И.А.Ефрон секілді баспагерлер көптомдық «Жаңа энциклопедиялық сөздігін» шығарып тұрған. Қазақ өлкесін танушы ғалым Әлихан Бөкейханов осы «сөздікті» әзірлеуге тікелей қатысқан. «Сөздікке» енген қазақтың тарихы, қазақтың хандықтары, мысалға Бөкей ордасы жайында, қазақтың көрнекті хан-көсемдері туралы және басқа материалдарды Әлихан Бөкейханов әзірлегендігі күмән тудырмайды. Энциклопедиялық сөздікті баспаға дайындаған қызметкерлердің тізімінде Әлихан Бөкейхановтың аты-жөні 4 томнан 21 томына дейін дерлік көрсетілген.

Алаш көсемі Әлихан Бөкейхановтың өмірінде Семей қаласының алатын орны айрықша. Өйткені, Әлихан Бөкейхановтың 1896-1903 жылдары Семей және Ақмола облыстары уездерінде қазақ жер пайдалануын зерттеумен айналысқан Щербина экспедициясына қатысып, қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық өміріне, мәдениеті мен тарихына қатысты бірқатар ғылыми құнды еңбектерді жазуға атсалысты.

Ұлы ақынымыз Абайдың әдеби бай мұрасымен етене жақын таныс болды. Шәкәрім еңбектеріне баса көңіл бөліп, кейінде Алаштың органы болған «Қазақ» газетінде «Қалқаман-Мамыр» поэмасы туралы пікірін білдірген. Шәкәрім Құдайбердиевтің 1912 жылы жарық көрген кітабы, «Қалқаман – Мамыр» туралы сын мақаласы газеттің 1915 жылы 121 –санында жарияланған екен. Сондай-ақ Шәкәрім Құдайбердиевтің «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» атты кітабына газеттің 1913 жылғы 12 – санында мақала арнайды. Бұл мақалада қазақ елінің тарихы, шыққан тегі туралы құнды деректер молшылық. 1914 жылы орынборда «Үміт» баспасынан жарық көрген «Қарақыпшақ Қобыланды батыр» кітабына сын мақаласын газеттің 1915 жылғы 126–129 сандарында жариялайды. Осы мақалада Әлихан Бөкейханов Абай өлеңдеріне, Шәкәрім Құдайбердиевтің «Шежіресіне» Шоқан Уәлихановтың ғылыми еңбектеріне сілтеме жасай отырып, жырдың көркемдігі туралы, тарихы туралы көптеген құнды мәліметтер келтіреді [3]. Осылайша ұлы адамдардың баға жетпес еңбектерін зерттей отырып, ұлттық құндылықтың қайнар бұлағын келешек ұрпаққа асыл қазын қылып қалдырады. Осындай айтулы оқиғалар оны үнемі Омбы, Петербор қалаларында оқып, қызметте жүрген Әлихан Бөкейхановты рухани-мәдени орталық негізі болған Семей өңірі және ондағы қазақ зиялыларымен барынша бір арнаға тоғыстырып отырды.

Қазақ елінің болашағының жарқын болуы үшін бар күш-қуатын, жігер-қайратын аямай жұмсаған Әлихан Бөкейхановты ерлік пен батырлық бойында біте қайнасқан Ұлт көсемі деп батыл айта аламыз. Бүгінде Тәуелсіз Қазақстанның жастары Әлихан Бөкейхановты Ұлт көсемі деп зор мақтанышпен жар салады.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығын, Ұлт көсемі - Әлихан Бөкейхановтың 150 жылдығын түрлі іс-шаралармен атап өтіп жатыр. Осындай айтулы күнге жетіп отырғанымыздың өзі – осы Ұлт көсемінің арқасы деп білеміз, әрі мақтан тұтамыз. Елдің мейлі саясатта болсын, мейлі өркениетте болсын беделі артса, ол өз ұлтын, елін сүйген ер – азаматтардың арқасы болмақ. Ендеше, рухы биік, арманы асқақ, қазақтың өр ұлы Әлихан Бөкейханов тар жолда оттан, оқтан тартынбаған, нағыз ерліктің дастанына айналған Ұлт көсемі. Ұлт көсемі болған ұлы тұлға жайындағы ойымды ғалымға арнаған өлең жолдарыммен өрбітіп,

«Өр мінезді, ақылшы әрі кемеңгер,

Елін сүйген ерлерменен ел көгерер.

Тәуелсіз ел жас Қазақстанда,

Туар бір күн Әлихандай нағыз ер», - деп аяқтаймын.

Әдебиеттер тізімі:

1.Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы. “Алматы кітап баспасы”, 2009.

2. Қазақстанның қазіргі заман тарихы: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. 2-басылымы, өңделген. Жалпы редакциясын басқарған тарих ғылымының докторы, профессор Б. Ғ. Аяған. Алматы: Атамұра, 2009.
3. Сұлтан Хан Аққұлы. «Жебе» газеті, 10 қазан 2013 жыл.

ӨЛКЕТАНУШЫ Ю.Г. ПОПОВТЫҢ «АЛАШОРДА» ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ЖАЙЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Алшынбаева М.А

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Өскембаев Қ.С

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Юрий Григорьевич Попов белгілі саяхатшы әрі өлкеміздің тарихын зерттеген өлкетанушы. Бірнеше жылдар бойы Ю.Г. Попов Орталық Қазақстанды зерттеумен және осы аймақтағы қалашық, елді-мекендердің ашылуымен, сондай-ақ өлкемізден шыққан атақты адамдарды зерттеумен айналысты. Ғалым өз зерттеулерінде басқа өлкетанушы ғалымдардың ұсыныстарын, жергілікті ақсақалдардың көзбен көрген өсиеттемелерін, архив құжаттарын пайдаланды. Біз үшін өзіміз мекен етіп жүрген өлкенің тарихын білу азаматтық борышымыз. Ал бұл кезекте біз бағыт, бағдар беретін өлкетанушы ғалымдардың зерттеу жұмыстарына жүгінеміз. Сан ғасырлық тарихы бар Сарыарқа жерінің ежелгі тарихынан сыр шертетін өлкетанушының бірнеше еңбектері жарыққа шыққан. Бұл мақаланың маңыздалығы биылғы «Алаш» қозғалысына 100 жыл толуына орай қозғалыс басшылары мен қозғалыстың талбесігі Қарқаралы жайында Ю.Г. Поповтың зерттеп қалдырған ғылыми мұраларымен танысатын боламыз.

Ю.Г. Попов 1937 жылдың 27 қыркүйек айында Қарағанды қаласында дүниеге келген. Мектепті бітіріп 1955 жылы Қарағанды политехникалық институтқа түседі. 1960 жылы оқуын бітіріп тау-кен инженері деген мамандықты игеріп шығады. Мамандығы бойынша 1961 жылы 47-48 «Ленинголь» шахтасында, 1961-1962 жж. ХМИ АН Каз.КСР-да инженер қызметін атқарады. 1985 жылы институттың ғылыми хатшысы дәрежесіне көтерілді. Техника ғылымдары кандидатына ұсынылды.

Ю.Попов 70-тен аса жарыққа шыққан еңбектер мен 60 ғылыми қолжазбалардың авторы. Ал 1962 жылдан бастап Орталық Қазақстанның тарихын зерттеумен айналысты. Ол өлкетануға туризм саласы арқылы келді. Қазақстан жеріне саяхат жасау арқылы оның өлкені тануға деген қызығушылығы оянады. Сол кезден бастап өлкетанушының Орталық Қазақстанды зерттеудегі еңбектері жарық көрді. Атап айтсақ олар: «Свидание с Сарыаркой», «Каркаралинские узоры», «Велосипедные маршруты по Казахстану», «Их помнит Сарыарқа», «Дорога на Коунрад», **«Волостные управители и народные судьи (бии) Каркаралинского уезда»**, «Возвращение в Каркаралы», «Под небом Каркаралы: рассказы о знаменитых и рядовых исследователях казахских степей», «Каркаралы», «Каркаралинские находки»[1].

Ю.Г. Поповтың 1992 жылдың 19-шы тамыз айындағы «Центральный Казахстан» газетінде Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның туғанына 125 жыл толуына орай жарық көрген «Наш земляк Алихан Букейханов» атты мақаласында Әлиханның қазақ қоғамындағы ақсүйектен шыққандығы жөнінде айтылады. Бұл қоғам өкілдерін тікелей шыңғыс ұрпақтары «төрелер» екендігін ескере келіп Әлиханды Шыңғысханның 23 ұрпағы етіп көрсетті. Сарыарқа жеріне осы әулеттен, яғни шыңғыс тұқымынан Түркістаннан Қазақстанның орталығына 1748 жылы келген, көреген саясаткер Бөкейхан делінген. Сол уақыттан бастап біздің өлке төрелердің қоныстанған құтты шаңырағына айналды. Қазақ ғалымдары арасында жерімізге «Сарыарқа» деген атауды ұсынған Әлихан Бөкейхан еді. Попов өз мақаласында Әлиханның жарық көрген еңбектері мен мақалаларын тізбектей жазып «Сибирские вопросы», газеттерінде «Иртыш», «Семипалатинский листок», «Степной край», «Казах» және 1910 жылы Санкт-Петербургде жарыққа шыққан (599 беттен тұратын) жерлесіміздің

«Киргизы. Формы национального движения в современных государствах» еңбектерін өте жоғары бағалайды. 1905-1907 ж.ж Қарқаралы уездінде орын алған саяси оқиға тікелей Әлихан Бөкейхан есімімен байланысты. Қарқаралыда жаңа саяси оқиға орын алып елді дүрліктірді, ол осы жылы 17 қазандағы патша манифесіне Әлихан Бөкейхан бастаған топтың қарсылығы және де 15 қарашадағы митинг еді деп көрсетілген өлкетанушы құжаттарында. Уезд басшылығына қарсылығын Б.А. Оссовский қалдырған архив құжаттарында Бөкейханның «Степного края» мақаласында деп көрсеткен. Кадеттер партиясының бағдарламасына көңілі толмаған Әлихан 1917 жылдың шілдесінде бұл партиядан шығатындығын және Алаш партиясын құратындығы жөнінде мәлімдеген. Ал 1937 жылы КСРО жоғарғы сот пленумында Әлиханды айыпты деп танып тұтқынға алады. Тек 1989 жылдың 16 мамырында оған тағылған айыпты негізсіз деп жариялады.

1487-қор. Осы қордағы 214-ші істе Ю.Г.Попов А.Бөкейханның өмірі мен қызметі жайында көптеген зерттеулер жүргізген. Онда «Энциклопедия Казахской ССР» 1991. 4 т. 625 бетінде Қазан, Мәскеу, Том, Петербургқа Орталық Қазақстаннан оқуға аттанған студенттердің алғашқысы Әлихан деп жазылған. Петербургке Әлиханның артынан туысқан бауыры Дінмұхамед Сұлтанғазин, Жақып Ақбаев, Әлімхан Ермеков, Мұхамедия Оспанов, Нығымет Нұрмақов, Мұстафа Шантин, Әубәкір Құрманов, Иман Әлібеков, Қапал Қайсақов, Манан Тұрғамбаев, Рахымбай Сапақов, Иманбек Тарабаев т.б барды делінген.

Әлихан Бөкейханның жары орыс ұлтының қызы Елена Яковлевна Севостьяновна. Бір ұл, бір қызды тәрбиелеген екі баланың әкесі. Ұлы Үкітай Бөкейханов тау-кен мамандығы бойынша жоғарғы білім иесі. Оның қызметі Жезғазған, Сәтпаев қалаларындағы Қарсақпай комбинаттарында жұмыс істеді. Оның есімі қазақша аталғанмен геологтар арасында Сергей Алиханович Букейханов деп аталынып кетті. Сергейдің тағдыры да оңай болмады әкесінің соңынан тұтқындалып, Норильскке кетті. Тек араға көп жылдар салып соғыстан кейін Оралда уран өндіретін жерде директор қызметін атқарған өз ісінің шебері сирек кездесетін шикізат көздерін табуды және қазуды жақсы меңгергендіктен директор дәрежесіне дейін жеткен. Қызы Лиза мамандығы бойынша дәрігер, медицина ғылымдарының докторы, профессор. Ұлы Отан соғысына шақырылған.

Ю.Г. Попов өз мақаласының соңында Әлихан Бөкейхан мен жалпы қазақ ұлтына сол XX ғасырдың басында тағдырдың қаншама азабы мен тозағын көрседе, қазақ халхын тамыры тереңге жайылған алып бәйтерекке теңеп түбінде тәуелсіздікке қол жеткізгені жайында ой қортындылап мақаласын аяқтаған: «..... Алихан Нурмухамедович Букейханов напоминает могучее дерево над которым пронеслась жестокая буря. Прошло полвека и свершилось чудо. Глубоко спрятанные в земле корни дали молодые побеги. Им жить и жить!» [2].

Ендігі мұрағаттағы 1487-қор. Осы қордағы 224-ші істе Ю.Поповтың Алашорда үкіметінің белді мүшелері жайында жарық көрген мақалалары жинақталған. XX ғасырдың басында түрлі оқиғалардың қасынан табылған Ахмет Байтұрсынұлы жайында зерттеулерді жиі кездестіреміз. Ол құжатта А. Байтұрсыновтың 1873 жылдың 15 қаңтарында Торғай уезінде дүниеге келгенін, Ауылдағы молдадан ескіше оқып сауатын ашқанын, жастайынан жетім қалғандықтан ағайындары Торғайдағы екі кластық орысша – қазақша мектепте оқытқаны жайлы жазады. Оны аяқтағаннан кейін Ахмет 1891 жылы Орынборға келіп, мұғалімдер әзірлейтін қазақ училищесіне оқуға түседі. Оны 1895 жылы тәмімдап, Қазақстанның әр түрлі уездерінде мұғалім болып істегені жөнінде мәліметтер бар.

Сондай-ақ онда 1905 жылғы орыс революциясының идеясының Ахметке қалай әсер еткені және сол кездегі оның қызметі туралы кездестіреміз. Онда Қарқаралы уезінде оқытушылық қызмет атқарып жүрген Ахметтің патша үкіметіне қарсы әлеуметтік – революциялық жасырын жұмыстарға белсене қатысқаны жайлы, бірақ ел ішіндегі сатқындардың көрсетуімен 1909 жылы тұтқынға алынып, Семей түрмесіне айдалғаны туралы да айтыла кетеді. А. Байтұрсыновтың Лермонтовтың стилінде жазған

Қош сау бол, Қарқаралы, жуылмаған,

Айдай бер, қалса адамың қуылмаған, - деген ызалы кекесіні осы тұста дүниеге келген болу керек. 1910 жылға дейін ол Семей түрмесінде қамауда болып, артынан екі жылға басқа жаққа жер аударылады.

Патша үкіметінің жазасын өтеп шыққаннан кейін А. Байтұрсынов 1913 жылдан бастап, Орынборда «Қазақ» атты газет шығаруға белсене қатысқаны жайлы өлкетанушы тілге тиек етеді. 1918 жылға дейін шығып тұрған бұл газеттің бетінде жарияланған мақалаларында А. Байтұрсынов патша үкіметінің отаршылдық езгісінде отырған туған халқын оқуға, өнер – білімге, мәдениетке шақырады. Патша үкіметінің қазақтардың байырғы қоныстарын, шұрайлы жерлерін тартып алып, ел тынысын бірден-бірге тарылтып бара жатқанына наразылық білдіреді.

«Халықтар түрмесі» болған патшалық Ресейдің ұлттық аймақтарында, солардың бірі Қазақстанда да ақпан революциясынан кейін ұлт – азаттық қозғалысы кең етек алды. Сол замандағы қазақ зиялыларының басым көпшілігін қамтыған ұлтшылдық, елшілдік топ ішінде А. Байтұрсынов та болды. Репрессияның қара бұлты бүкіл ел аспанын торлап тұрған заманда, 1937 жылы мерт болады.

Қырағы көңілі қиядағыны шолған, Алаштың біртуар ғалымы болған оның ересен еңбегін бүгінде исі түркі жұртшылығы түгел мойындап жатыр. Кезінде ғылым көгінде шамшырақ болып жанған аяулы жанды замана зобалаңы өз иіріміне батырып бақты.... Бірақ «Алмас кездік қын түбінде жатпас» дегендей әрбір алашордашы ұрпағына үлгі ретінде қайта-қайта жарқырап тірілуде, деп өлкетанушы Ахмет Байтұрсынұлының қызыметін жоғары бағалайды.

Ендігі кезекте Юрий Поповтың Жүсіпбек Аймауытов жайында жазған мақаласында мынандай сипаттама берген екен. Ж. Аймауытов қазақ поэзиясының інжу – маржаны, аудармашы, педагог, драматург. Попов 1889 жылы «Южный» совхозы Баянауыл ауданында дүниеге келген жерлесі Ж. Аймауытовты ерекше мақтап тұтқан. Ж. Аймауытов Баянауылда бастауыш білім алып кейін Павлодар, Семейде ұстаздық қызмет саласында дәріс алған.

1917 – 1919 жылдары Ж. Аймауытов Ә.Бөкейханмен, М. Жұмабаевпен, М. Дулатовпен, М. Әуезовпен «Алаш орда» үкіметін құруда белсенді жұмыс жасады. Олар өздерінің «Абай» журналын шығарып тұрған және редактор қызметін Ж. Аймауытов атқарған. Журналда Ш. Құдайбердіұлының, С. Торайғыровтың, М. Жұмабаевтың және Ж. Аймауытовтың мақалалары жарияланып отырған. Бұл журнал «Сарыарқа», «Жас азамат» журналдарымен байланыс орнатқан.

Кеңес үкіметінің орнауына байланысты Ж. Аймауытов 1920 жылдың қаңтарында РКП (б) қатарына алынады. 1926 жылдан 1929 жылға дейін Ж. Аймауытов Шымкенттегі педпгогикалық техникумда директор қызметін атқарады, кейін Жамбылда осы қызметке тағайындалады. Дәл осы қызметінде Ж. Аймауытов тұтқынға алынды. Себебі М. Жұмабаевпен бірлесе «Алқа» ұйымын ұйымдастырып, 1929 жылы осы ұйымның арқасында билікке қарсы шыққан қазақ ұлтшылы деген айдар тағылып екі жылдан кейін атуға үкім шығарылып қаза болған.

Бұл мақаланы Ю.Г. Попов Қарқаралыға 1994 жылы 170 жыл толуына орай «Орталық Қазақстан» газетінде жариялап, Ж. Аймауытовтың ғылыми мұраларын зерттеп оның Қарқаралыдағы қылған еңбектерін жоғары бағалап келешек ұрпаққа зерттеу жұмыстарын жүргізуді ұсынған.

Ю.Г. Попов талай жылдар – өлкеміздің тарихын, шежіресін, ұлт зиялыларын зерттеу жұмыстарын жүргізіп, әсіресе өлкетануда таңдай қақтырар еңбектер жазған. 1994 жылдан бастап Санкт-Петербург қаласының тұрғыны болып есептелді. Ол Қазақстан жайлы Ресейдің әр түрлі ғылыми орталығынан әкелінген 100-дей кітапты жинақтаған. Алашорда туының астында тәуелсіздік жолында тізе қосып әрекет еткен қоғам қайраткерлерін алғашқылардың бірі болып зерттеген.

Ю Поповтың еліміздің алдында істеген жақсылық, істерін ерекше ескеріп, бағалай отырып, оны алыс-жақын ағайындарға кеңінен таныстырып, насихаттау мақсатында, оған 2005 жылы Қарқаралы қаласының «Құрметті азаматы» деген атақ берілуі өлкетанушы Ю.Г.

Поповтың Орталық Қазақстанның жалпы Сарыарқаның сары даласын зерттеуде баға жетпес талай шаруа атқарғанын көруге болады. «Жақсының жақсылығын айт», - дейтін біздің халқымыздың дана сөзі осындай істер атқарып жүрген Ю. Попов сияқты азаматқа өте лайық!

Әдебиеттер тізімі:

1. Қарағанды облыстық мемлекеттік мұрағаты (алда ҚОММ, Ю.Г. Поповтың жеке қоры, 1487 қ., 1 т., 1-5 пп.
2. ҚОММ 214 қ., 1т., 22-24 пп., 59-61 пп., 64-65 пп. «1992 жылы қазақтың қоғам қайраткері, ғалымы Ә. Бөкейханның өмірі мен қызметіне арналған өлкетанушының жинастырған мақала, хаттары, сұхбат жазбалары».
3. ҚОММ 224 қ., 1т., 5-13 пп., 17-29 пп. «XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытовтардың репрессияға ұшырап, атылғандары жөнінде жинастырылған мерзімді басылымдардан алынған мақалалар 1988-1992 жж.».

«АЛАШ»- ТӘУЕЛСІЗДІК ЖАРШЫСЫ!

Байғани Д.Н.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Бимақанова З.Ш

Көзінді аш оян қазақ көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты,
Жер кетті, дін нашарлап, қал харам боп,
Қазағым, енді жату жарамасты.

М.Дулатұлы

Қазағым....Ұлтым....Ана тілім....Дәстүрім....Иә, бір кездері осынау сөздерді ауызбен айтқанда, дене ысып, жүрек сыздайтын заманның болғаны рас еді. Ұлтым деген ұлыларымыз өзгеге күн сәулесін шаша отырып, сол сәулеге өздері жанып кете баруы балашақ ұрпақтың қамы үшін еді. Расында, мен, еліміздің бүгінгі күніне қуаныш, сеніммен қарайтын болсам, елімнің өткен тарихы, жүректе өкінішті қалдырады. Ұшқыны жалын атқан қазақ ұлтшылдарының еңбегі қазақ халқы арасында елеусіз қалмайды. Тарихқа көз жүгіртсек, бір замандар қазақ үшін қиын өткелдер болатын болса, бір кездері қазақтың өркендеу дәуірі болып жатты. Сол секілді, ел дегенде-езіле, жұрт дегенде-жұмыла кіріскен тұлғаларымыздың бастамасымен бой көтерген, Алаш партиясы да, қиын заман тарихында, қазақ ұлттының жарық аспанына айналған болатын. Бүгінде тарихи сананы қалыптастыруда мемлекеттің концепциясында бұл өзекті мәселе. Осыған байланысты «Отан тарихының тағлымдары және Қазақстан қоғамының қайта жаңғыруы» атты ғылыми сессиясында: «Үшінші мыңжылдыққа аяқ басарда бізге өткен-кеткенімізді қайтадан сараптамасқа жағдай жоқ. Өйткені, тарихи жадымызды қалпына келтіріп, тағдырымызды қайта таразылау тәуелсіздігіміздің мән-мағынасын ұғындыра түседі. [1.-3 б.]

Алаш партиясы-қазақтың тұңғыш ұлттық-демократиялық партиясы. Жалпы қазақ зиялылары қоғамдық сұранысқа сай партия құру әрекетін бірінші орыс революциясы жылдарында қолға алған. Өйткені, бұл соғыстың екпіні мен дүмпуін қазақ, қырғыз сияқты Ресей империясының отарлық қанауға ұшыраған халықтары көрді, күйзелді. Дүние жүзлік соғыстың қазақ халқына және тұтастай алғанда Қазақстанға тигізген зардабы ұлттық-демократиялық партияның құрылуына ықпалын тигізді. Алайда, жалпыұлттық саяси партия құру әрекеті 1913 жылы бой көрсетеді. М.Сералиннің басшылығымен «Айқап» журналы төңірегінде топтасқан зиялылар өзекті қоғамдық мәселелерді талқылап, белгілі бір бағдарламалық тұжырымдарға келу үшін жалпықазақ съезін шақыру жөнінде бастама көтереді. Бірақ қазақ даласында орнаған қатаң әскери-отарлық тәртіппен есептесуге мәжбүр болады. Бірақ Саяси партия құру үшін қажетті алғышарттар 1917 жылы Ақпан революциясынан кейін ғана қалыптасқан болатын.

Алаш партиясы жөнінде XX ғ. яғни 20-30 жылдардан көптеген пікір таластар болған. Тарихшылар көптеген ғалыми зерттеулер жүргізген. Мәселен А.Бочагов кезінде Алашты- «Ұсақ ұлттық буржуазиялық партия» десе, С.Брайнин мен Ш.Шафиро – «Бүкіл байлардың саяси ұйымы» десе, ал, Құрамысов өз ой пікірін- «Жартылай феодалдық байлардың партиясы» деп білдірген. М.Қ.Қозыбаев Алаш партиясының бағдарламасының жобасын және Бүкілқазақстандық II съездің құжаттарын талдай келе, жарты ғасырдан астам уақыт бойы осы партияна ұлтшыл саяси ұйым деп айыптаудың негізсіз екенін айтады. [2.- 4 б.]

Алаштың саяси партияға айналу процесі 1917 жылғы шілде айынан Алаш автономиясы мен Алаш Орда үкіметі құрылғанға дейін жоғары қарқынмен жүргізіледі. Оның жергілікті комитеттері жекелеген облыстарда 1917 жылғы қазан, қараша айларында құрылғандығы жөнінде құжаттарда сақталған. Кеңес үкіметінің орнауына байланысты және Азамат соғысының басталуына орай Алаштың партия болып қалыптасуы аяқсыз қалады. Бұл жөнінде М.Дулатов: «.....Алашорданың көлеңкесінде қалғаны тарихи шындық», -деп көрсетеді.

[2. №27,2716]

Алғашқы жалпықазақ съезін өткізу үшін «Қазақ» газеті жанынан құрылған ұйымдастыру бюросы «Қазақ саяси партиясын жасау мәселесін» ұсынып, оған мынадай негіз келтіреді: «Ресейде осы күнде түрлі саяси партиялар бар. Олардың көздеген мақсаттары программасында жазылған. Оны білетін адамдарға мәлім: қай партияның да болса программасы түп-түгел қазақ мақсаттарына үйлеспейді. Сондықтан біздің қазақ мақсаттарын түгел көздейтін өз алдына партия жасалмайынша болмайды» [«Қазақ», 1917, №23]. 1917 жылғы 21-26 шілде аралығында Орынбор қаласында өткен жалпықазақ съезі қазақ саяси партиясын құру туралы мәселе қарап, мынадай шешім қабылдайды: «Қазақ халқының өз алдына саяси партиясы болуды тиіс көріп, бұл партияның жобасын жасауды съезд «Шора-и исламға» сайланған қазақ өкілдеріне тапсырды. Өзінің бас мақаласында партияның атын «Алаш» деп атады. [«Қазақ» газеті (1917, №244)]

Осылай, 1917 жылы 21-28 шілдеде Бірінші Жалпықазақ съезінде, Орынбор қаласында «Алаш» атты саяси партиясы құрылды. Партияға 25 адам мүшелік етіп, төрағасы Ә.Бөкейханов болып бекітіледі. Бұл съезде Қазақстанның әлеуметтік экономикалық және қоғамдық саяси өміріне тікелей қатынасы бар аса маңызды 14 мәселе енгізіледі. Осылардың ішінде ерекше аталатын: 1) Мемлекет билеу түрі; 2) Қазақ автономиясын құру; 3) Жер мәселесі; 4) Оқу мәселесі және т.б. Жалпықазақ съезінде қазақ мемлекетінің Федеративтік Россияның бір автономиялық бөлігі болғаны жөн бе? Әлде қазақтар өз бетімен тәуелсіз ел бола ала ма, әлде тәуелсіздікке басқа халықтармен одақтасқан жағдайда жете ме? деген сұрақтар талқыланады. Бірақ бұл съезде нақты пікірге келе алмайды. Ал жер мәселесі Құрылтай съезіне қалдырылады. Күн тәртібінде айрықша мәнге ие болған дін, оқу-ағарту, әйел мәселелері және сот жүйесі болады. Бұрынғы ескі сот жүйесі («Народный сот») таратылып, олардың орнына «Қазақ тұрмысына лайық айрықша сот құрылуға» тиіс болады. Келесі мәселе оқу-ағарту саласы: «міндетті бастауыш оқу енгізу», «бастапқы екі жылда оқу баланың ана тілінде» жүргізілу керектігі айтылып, тіл мәселесіне айрықша назарға алған және білім берудің тегін болуы талап етіледі. Білім алудың орта, арнайы, жоғарғы сатылары да айтылған. Сол кездегі қазақ интеллигенциясы ғылыми жұмыстармен де, оқу-ағарту ісімен де, алғашқы басылымдар шығару ісімен айналысып қазақ дәсүрін ілгерілеткен Алаш зиялылары болатын.

«Қараңғы қазақ көгінен,
Өрмелеп шығып күн боламын,
Қараңғылық төрінде

Күн болмағанда кім болам» - дегендей қазақ көгінде күн бола білген ұлт зиялылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов сияқты қазақтың либералды-демократиялық интелегентциясын басқарған Алаш партиясының құрамына қазақтың ғылыми және шығармашылық зиялыларының белгілі өкілдері - М.Тынышбаев, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердиев, Ғ.Қарашев, С.Торайғыров, Х.Ғаббасов, Ә.Ермеков, М.Дулатов т.б кіреді.

1917 жылғы 5-13 желтоқсанда Орынбор қаласында Екінші жалпықазақ съезі өтеді. Съездегі қаралған аса маңызды мәселелер: қазақ-қырғыз автономиясы; милиция құру; ұлт кеңесі; оқу мәселесі т.б. Съезде автономияны жариялау мерзімі туралы қызу тартыстар бірнеше күнге созылып, Міржақып Дулатов баяндама жасайды: қазақ даласында медресе мен мектептердің аздығын, қазақ тілінде оқулықтардың жетіспейтінін, сондықтан міндетті түрде ұлттық мектептерді құру керектігін тілге тиек етеді. Осы мәселе бойынша құрамы 5 адамнан тұратын бастауыш және орта мектептерге арналған қазақ тілінде оқулық жазатын комиссия құрылады. Комиссия орталық ұлттық кеңеспен бірге болу керектігі айтылады. Комиссияға оқулықтан басқа да жұмыстар жүктеледі. Атап айтсақ: ұлттық мектептерге арналған бағдарламалар; мұғалімдерге арналған нұсқаулар; бала тәрбиесі жөніндегі кітаптар; барлық қырғыз-қазақ мектептерінде халықтық білім беру іс-шараларының Ережелерін жасау; қазақ тілінде жазу үлгілерін енгізу; қазақ тіліне пайдалы кітаптарды аудару т.с.с. Міне, жаңадан құрылып жатқан «Алашорда» үкіметі алғашқы сағатынан бастап ұрпақ тәрбиесіне, ұрпақ болашағына зор көңіл бөлген. Жас ұрпақтың туған тіліне деген сауаттылығын арттыру үшін, ана тіліндегі оқулықтарды жасауға кіріскен. Бала тәрбиесіне, оқуына осындай қиын заманда жаңаша бетбұрыс, бұл болашаққа деген сенім еді. Алаш партиясының құрылуы қазақ қалқы өміріндегі елеулі оқиға болады. Өйткені ол тұңғыш саяси ұйым еді.

«Азатпыз деп айта аламыз баршаға,
Шыдай білдік қанша қиын болса да.
Шыдай білдік қанатымыз талса да,
Жүректерге оқ қадалды шаншыла.
Оққа ұшқан Алаштарым қаншама,
Шыбын жаны шүберекте қалса да,
Еңбектері ұлт жолында еленбей,
«Алаш» үшін тәуекелге барса да.»

Иә, Алаш қайраткерлерінің еңбектері бағаланбай келгені тарихи шындық. Алайда, Елбасының бастамасымен қазіргі кезде еңбектері ақталып, қайта зерттеліп жатқаны қуантады. Бұған Елбасының арнайы шығарылған жарлығы ел есінде. Ә.Бөкейханов бастаған ірі тұлғалар халық жадында мәңгі сақталады. ЮНЕСКО шешімі бойынша Ә.Бөкейхановтың 150 жылдығының аталып өтудің өзі Алаштың саяси элиталарының көшбасшысын қалай бағалайтынын ұғынуға болады.

«Қайран бабам, аңсап кеттің бұл күнді.
Кірпік қақпай, бұздың талай ұйқыңды.
Тәуелсіздік алу үшін қазаққа.

Алаштарым арыстандай бұлқыңды.»- дегендей, біз өткен тарихтан үлгі алып, келешекке қамал түзейміз.

Алаш қозғалысы жетекшісінің іс-қимылы мен рөліне алғаш рет, 1920 жылдары осылай баға берді. Қошмұхаммед Кемеңгерұлы «Қазақ тарихынан» деп аталатын тарихи очеркінде «Үкіметтің қара қуғын жасаған күндерінде айдауына да, абақтысына да шыдап, ел үшін басын құрбан қылған ат төбеліндей ғана азамат тобы болды. Бұл тобты баулыған-Әлихан», - деп жазады. Патшалық биліктің озбыр саясатын жастайынан көріп, түйсініп өскен Әлиханның бойында отаршыл билікке ғана емес, жан алып жан беріспей отарлық қамытты киюге мәжбүр еткен ашудың жатқаны шындық еді. Алаш жетекшісі отаршыл империяны саяси тұрғыдан реформалап, федеративтік демократиялы мемлекетке айналдыру арқылы ғана қазақтың әуелі өзін-өзі билеп, кейін толық тәуелсіздікке қол жеткізуіне болады деп санады. Тарихшы Мәмбет Қойгелді «Алаш» сол кездегі еуропалық үлгідегі ұлттық демократиялық партия болған. Партияның басты құжаты саналатын бағдарламасының өзі сол тұста батыстағы кез келген партияның бағдарламасынан кем болмаған екенін айтады. Жалпы алаш партиясының мақсаты орындалмады деген сын пікірлер айтылады. Міне, бүгін тәуелсіздігіміздің 25 жылдығы аталып өтілуде. Бүгін елімізді әлем танып білуде. Сталиндік репрессия құрбаны болған алаш қайраткерлерін біз есімізде мәңгі сақтаймыз. Алаш есімдері мәңгі өшпейді. Осынау тәуелсіздігімізді көзіміздің қарашығындай сақтау барша Қазақстан

перзентінің борышы. Қазіргі Егеменді еліміздің Алаш партиясы секілді, болашақ бағдарламалары анық партиялар бар. Мәселен, Нұр Отан партиясының да Тәуелсіз Қазақстанда жүргізіп жатқан қоғамдық іс-әрекеттерінің жетістігі қаншама. Тамырын тереңге жайған Алаш арыстары секілді, мен де елімнің жарық жұлдызына айналуға уәде етемін. Толағайдай тау көтерер күшіміз болмаса да, еліміздің тілін, дәстүрін сақтап қалуына бар күш жігерімді жұмсаймын. Себебі, мен-қазақ перзентімін. Еліміз аман, жұртымыз ләйім тыныш болсын!

Әдебиеттер тізімі:

1. «Халық бірлігі және ұлттық тарих» жылына арналған ғылыми сессияның материалдарынан. Алматы. 1999 ж. 3 б.
2. «Алаш Үні» газеті. 2003 ж. 18 ақпан. №2 Жанат Қасымның сұхбатынан.
3. Қойгелдиев. «Алаш қозғалысы» екі томдық монографиясы, Алматы 2008. 1 том 382-423 б.
4. «Егемен Қазақстан» газеті. 2003 ж. 16 желтоқсан №326

Ә.БӨКЕЙХАНОВТЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ

Бақытқазы Ж.

Ғылыми жетекші: э.ғ.к., доцент Қуантқан Б.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Еліміз жүріп өткен ұзақ жолдың шежірелі күндеріне көз салсақ, тарих ата жадына тоқыған талай тағылымды істерді көрер едік. Қазақ тарихының осындай белесті асуларының бірі – Алаш қозғалысы. Бүкіл қазақ даласын азаттық идеясына жұмылдырған бұл ұлы қозғалыстың тарихы мен тағылымы уақыт өткен сайын айқындалып келеді. Алаш қайраткерлері ұлтты ұлт ететін талай-талай шаруаны бастағаны, жолға салғаны белгілі.

Алаш зиялылары бастаған рухани мәселелер бүгінгі Қазақстанның тәуелсіздік мұраттарымен сабақтасып жатыр дегенде, олардың оқу-ағарту, тәрбие тақырыбы төңірегіндегі ойларының қазірде де өміршең екендігін аңғаруға болады.

Сондықтан да, Алаш қайраткерлері ұлтымыздың рухани мұрасын жинауда, жариялауда және зерттеуде маңызды істер атқарғаны белгілі. Олардың бұл саладағы орасан зор нәтижелі жұмыстары – осы халық үшін маңызды мәселенің бастауында тұрғандығымен де құнды. Сол қайраткерлердің бірегейі, қоғам қайраткері, ғалым, публицист және ормантанушы – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан.

Қай халықтың болмасын оның дана ойшылдары, қайраткерлері өзі өмір сүрген ортасында экономикалық іліммен арнайы айналыспаса да, одан шет қалмай, экономиканың түрлі үрдістері мен категорияларын жалпы халықтық сипатта беріп отырған. Әлбетте, өз дәуірінің ыстық – суығын басынан өткерген Ә.Бөкейханов та қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық ахуалдан оқшау қалмай, дүйім қазақ жұртының бейнесін асқан көрегендікпен, қырағылықпен сезіп, анық түйсінді. Оның айғағы Ә.Бөкейхановтың «Далалық өлкедегі қой шаруашылығы» атты еңбегінде әлеуметтік – экономикалық жағдаяттарды өзіндік топшылауы нақтылама дәйектемелер бере отырып, қазақтың тұрмыс тіршілігіндегі қой шаруашылығының маңыздылығына үңілуі бұның айқын айғағы.

Ә.Бөкейханов 1896-1903 жылдар аралығында Дала өлкесін зерттеу үшін шыққан арнайы экспедицияның құрамында Ақмола, Торғай және Семей облыстарының 12 уезінің жерін жан-жақты зерттеп, қоныстандыру қорына алу жұмыстарына қатысқан. Ол сол аймақтағы қазақтың қой шаруашылығы мен ірі қара мал шаруашылығының жағдайын терең зерттеп, аймақтағы қой шаруашылығымен қоса, қазақ даласының басқа жерлеріндегі, оның ішінде Жетісу, Сырдария өңірлеріндегі қазақтардың қой шаруашылығы, өсіретін қой тұқымдарымен салыстырмалы түрде талдау жүргізеді. Соның нәтижесінде Ә.Бөкейханов қазақтың қой шаруашылығына байланысты тұңғыш монографиялық еңбегін жарыққа шығарады [1].

Ә.Бөкейханов Щербина экспедициясының зерттеу жұмыстарына қатыса отырып, бір уақытта Қазақстанда жүргізіліп жатқан қоныстандыру және отаршылдық саясат мәселесін жан-жақты зерттеп, осы мәселе бойынша «Сибирские вопросы» журналына бірінеше ірі мақаласын басып шығарады. Бұл журнал 1906 жылдан бастап Санкт-Петербург қаласында шыға бастаған. Осы және басқа да мақалалары мен монографияларында ғалым, қоныстандыру саясатына сыни баға береді. Бұл саясаттың қазақтардың мүддесіне сай келмейтіндігін, қазақтар ғасырлар бойы мекендеп келген жерлерін Ресейден келген келімсектерге беруге келісім бермегендігін атап өтеді. Ә.Бөкейханов ғылыми тұрғыда қазақ жерлерінің қоныстанушылардың жүргізіп отырған шаруашылық түріне жарамайтындығын негіздеп, оның экономикалық тиімсіз екендігін көрсетіп берді. Қазақ жерлері көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы мал шаруашылығына лайықты деп көрсетті. Бірақ, отаршылдар жерді өңдеуді жалғастыра түсті. Бұның салдары ауыл шаруашылық өнімдерінің азаюына қоныстанушылардың табыс көздерінің күрт төмендеуіне әкеліп соқты. Қоныстанушылардың көпшілігі осы жерлерге тән мал шаруашылығымен айналысуға мәжбүр болды. Ә.Бөкейханов отырықшылық пен мал шаруашылығын үйлестіру бойынша Қазақстанның оңтүстік аудандарын, сонымен бірге Австрия, Швейцария және басқа елдерді мысалға келтіреді. Ә.Бөкейханов отырықшы мал шаруашылығына біртіндеп көшуді ұсынады. Ол қазақтар мал шаруашылығын жақсы білетіндіктен және олардан жақсы өнім алатындықтан осы кәсіппен айналысулары керек деп есептеген. Бұл жөнінде былай деп жазады: «Әр нәрсені амалын біліп, өз орнына жұмсаса, іс көркейеді. Мал бағуға жұрт шебер болған соң осы малды қазақ айналдырғаны жөн». Бұдан басқа оның пікірінше мал шаруашылығын дамыту экономикалық жағынан тиімді. Себебі, ХХғ. басында халық саны мен жыртылған жерлердің көлемінің ұлғаюына байланысты етке сұраныс өсіп, тиісінше оның бағасы да көтерілді. «Қазақтың қойының етіндей, профессор Кулешов жазғанына қарасақ, жер үстінде ет жоқ. Жер үстіндегі адам баласы өсіп, бар жарамды жер егін болып жыртылып, 20 ғасырда ет жылдан жылға қымбаттайды» - деп жазады [2].

Қой өсіру қазақ халқының ата кәсібінің бірі болып табылады. Төрт түлік малдың ішінде жылқы мен қойға ерекше мән берген қазақ халқы қой жаюдың, оны көбейту мен тұқымын асылдандырудың өзіндік әдіс-тәсілдерін қалыптастырған. Мал шаруашылығына қолайлы табиғи ортаның мол болуы, соған орай қыстау, көктеу, жайлау, күзеумен байланысты көшпелі өмір салтының орнығуы қазақ халқының дәстүрлі қой шаруашылығын берік қалыптастырғандығының айғағы.

Сондықтан да, қой шаруашылығы адамға аса қажетті көптеген азық-түліктер, атап айтқанда ет, май, сүт, жүн, былғарылық, тондық терілер сияқты өнеркәсіптік заттарды береді. Қой сойғанда қалдық ретінде жиналатын ішек, мүйіз, сүйек сияқты заттар да өндеген соң өз орнын табатын байлықтар. Тіпті қыстық отынның басым бөлігі қойдың қиынан дайындалды. Осының барлығын Ә.Бөкейханов зерттеу еңбегінде экономикалық тұрғыдан талдау жасап көрсеткен.

Қорыта айтқанда, Әлихан Бөкейханов ХХ ғасырдың басындағы қазақ жеріндегі кез-келген мәселені ерекше қоя білген. Дала өлкесіндегі қой шаруашылығының экономикалық сипатын саралай отырып көрсете білді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бөкейханов Ә. Жауап хат //«Қазақ» газеті / Құраст. Субханбердина Ү., Дәуітов С., Сахов Қ. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 б.
2. Букейханов А. Овцеводство в Степном крае // Бөкейхан Ә. Таңдамалы. – Алматы, 1995. – Б. 162.

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ ЖӘНЕ БАҚЫТЖАН ҚАРАТАЕВ

Бектенова Н.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., Идресова Ү.Х.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

XX ғасырдың басындағы тарихи оқиғалар, яғни 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы, 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерістері, оларға жалғасқан азамат соғысы қазақ қоғамының саяси өміріне түбегейлі өзгерістер әкелді. Осынау аласапыран заманда ел мен жер тағдырын тереңнен ойлаған ұлт зиялылары мәселенің туған халқының мүддесіне сай шешілуі бағытында нақтылы әрекеттер жасап, саяси күреске араласты. Қазақтың ұлттық-демократиялық зиялылары қазақ халқын Ресейдің отарлық езгісінен босату және оны өркениетті мемлекет етіп қалыптастыруды саяси күрестерінің негізгі мақсаты етіп қойды. Олар XX ғасырдың басында қазақ қоғамының ең өзекті мәселесі болған- отарлық езгіге қарсы халықтың ұлттық санасын оятып, өзара бірлікке жеткізу мақсатында біртұтас идеологияның қажеттілігін түсінді және оны жаңа кезеңге сай жүйелеп, қалыптастыру жолында орасан зор жұмыстар атқарды. Бүкіл қазақ жұртын артынан ерте іс-қимыл жасай отырып, отарлау саясатының нәтижесінде ұлттық мемлекеттілігінен айырылып қалған елді экономикалық және рухани дағдарыстан шығару жолын іздестірді. XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысқа қазақтың барлық оқыған зиялылары қатысты және осы кезеңде қалыптасқан қазақтың ұлттық-демократиялық интеллигенциясының көшбасшыларының бірегейі Ж.Сейдалин айтқандай: «қазақ зиялыларының тарландары- Б.Қаратаев, Ә.Бөкейханов және Б.Құлманов» болды [1, 53 б.].

Патша үкіметі жоғары оқу орындарында білім алған қазақ жастарын отаршыл мемлекеттік басқару аппараттарына қызметке орналастырып, оларды қазақ даласындағы отарлық саясатын іске асыру, қазақ арасында орыс мәдениетін таратып, елді орыстандыру құралы ретінде пайдалануды көздеген еді. Б.Б.Қаратаевтың орталыққа әкімшілік басқару мекемесіне жұмысқа қалдырылуының да бір себебі осы пиғылмен астасып жатса керек. Өз мамандығына сай қызметке алынған Б.Б.Қаратаев қызмет барысында империяның шет аймақтарды басқару ісін жүзеге асыратын сорақы қызметтерімен, қаулылармен, заңдарымен жақынырақ танысатыны анық. Империя орталығында юстиция мекемесінде қызметте жүрген Б.Б.Қаратаев түркі-мұсылман студент жастарымен тығыз қарым-қатынаста болып, олардың білікті маман, саяси шыңдалған азамат ретінде қалыптасуларына қолдан келгенше көмек көрсетуден аянып қалмады. Сол кездегі Б.Б.Қаратаевтың Санкт-Петербургтегі пәтері студент жастардың бас қосатын орнына айналды. Ресей империясының шет аймақтарда жүргізіп отырған отаршылдығы, зорлық-зомбылығы, жерді талан-таражға салып жатқан әрекеттері жөнінде Б.Б.Қаратаевтың қарсылық көзқарастары қазақ жастарының елдегі шиеленіскен әлеуметтік жағдайға көздерін ашып, саяси көзқарастарының пісіп жетілуіне септігін тигізгені сөзсіз. Ол Ә.Бөкейханов бастаған бір топ студенттерге барынша қамқорлық көрсетуге талпынды. Қазақ студент жастарының арасында Ә.Бөкейхановтың дарынды болмысын ерекше бағалайтын. Кейін Б.Б.Қаратаев туған халқының мүддесі үшін қалтқысыз қызмет етіп, ұлт жанашырына айналған Ә.Бөкейхановқа жазған хатында: «Мен сені студент болған кезіңнен-ақ өз пікірің мен сеніміңнің беріктілігіне тәнті болып, құрметтейтінмін»-деген болатын [2, 86 б.].

Қазақ азаттық қозғалысының өрлеу, жаңа сапаға көтерілу кезеңі 1905 жылы басталды. Ал, саяси күрес ең алдымен патшаға, орталық билікке петиция жазып тапсыру түрінде басталды. Қазақ қоғамында шешімін таппай отырған өзекті мәселелер жер, дін және тіл мәселелері төңірегінде, яғни қазақ даласында діни мәселелерді қалпына келтіріп, сенімдерді арттыру, оқу-ағарту жүйесіндегі халықтың еркіне қайшы келетін шектеулерді жою, қазақ мектептерін ашу, баспахана ашып газет шығару, қазақтарға зардабын тарттырған жаппай қоныстандыру саясатын тоқтату, бұрынғы империя меншігіне алынған жерді қайтару, іс қағаздарын қазақша жүргізу сияқты талаптарын қойған Қарқаралы, Орал мен Торғай облысының, Лепсі уезінің және Сырдария облысының қазақтары жазған петициялар жолдана

бастады. Осы жылы Семей облысы Қарқаралы уезіндегі Қоянды жәрмеңкесінде Қарқаралы петициясы жазылды. Бұл петицияны дайындауға басшылық еткендер қатарында Ә.Бөкейханов тұрса, Орал және Торғай облыстарында да орталық билік орындарына петиция жазып, үкіметке арнайы аяқтай барып тапсыру үшін делегацияны ұйымдастыру жұмысына Б.Б.Қаратаев басшылық жасады [3, 14-іс., 19п]. Орал және Торғай облыстары қазақтарының петициясында жергілікті басқару, сот, халыққа білім беру істеріне қазақ елінің мүддесіне сай өзгерістер енгізу, қазақтардың діни істерін Орынбор мүфтилігіне қарату, Дала Ережесін жаңа заңмен ауыстыру секілді мәселелер көтеріліп, жер мәселесіне байланысты талаптар қойылды [4, 96 б]. Ел мүддесін көздеген жанашырлар отаршыл империямен күресудің барлық жолдарын пайдаланды. Қазақ халқы атынан Ә.Бөкейханов І Мемлекеттік Думаға депутат сайланса, Б.Қаратаев Мемлекеттік Думаның екінші шақыртылымына депутат сайланды. Мемлекеттік Думаға, партиялардың фракциялық жұмыстарына белсене араласып, елдің мұңын көтерді. Б.Қаратаевтың Дума мінбесінде қазақ халқы атынан патша саясатын қаймықпай, әшкерелей сөйлеген сөзі қазақ тарихында алтын әріптермен жазылды.

Қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық және саяси хал-ахуалдарын халыққа жете баяндап, қалың бұқараның ұлттық санасын оятып, рухани жетілуіне әсерін тигізу, саяси көзқарастарының қалыптасуы үшін қазақ басылымдарын шығару жұмыстарын қолға алды. Бұл қазақ басылымдарының беттерінде көтерілген ең басты, ең өзекті мәселе- жер мәселесі еді. 1911 жылы Троицк қаласында қоғамдық-саяси «Айқап» журналы және 1913 жылы Орынбор қаласында жалпы ұлттық «Қазақ» газеті шығарыла бастайды. «Айқап» журналы төңірегіне Б.Қаратаев, М.Сералин және т.б. зиялылар жиналса, «Қазақ» газеті басында А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов және М.Дулатов тұрды.

«Қазақ» және «Айқап» басылымдары отырықшылыққа көшу мәселесін ұлттық ауқымда көтеріп, пікірталасқа айналдырды.

1) Б.Қаратаев пен М.Сералин бастаған топ қоғамдық мешеуліктің негізгі себебін көшпелі өмір салтынан көріп, сондай-ақ, толассыз қоныс аударушылар легінің Қазақстанды отарлау екпінінен қаймығып, қазақтарға да келімсектер сияқты он бес десятинадан жер үлесін алып, отырықшылыққа көшуді уағыздады, бұл істі өздері де үлгі етті.

2) Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов және М.Дулатов бастаған келесі топ көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтының қалыптасуын және оны өзгерту мүмкіншілігін қоршаған табиғи орта ерешеліктерімен тығыз байланыста қарауды жақтап, жаппай отырықшылыққа көшуді ұсынушы қоныстандыру мекемелері мен чиновниктерінің отаршылдық пиғылды ұстанып отырғандығын, өйткені егіншілік мәдениетімен таныс емес қазақ бұқарасын 12 немесе 15 десятина үлеске отырғызу, оларды біржола жерден айыруға апаратын шара екендігін дәлелдеп, қалың көпшілікке жеткізуге тырысты [4, 155-156 бб.].

Б.Б.Қаратаев Қазақстандағы дауы күшейген жер мәселесін қазақ халқын отырықшылық мәдениетке көшіру арқылы шешу турасындағы өз ойын 1910 жылы Ә.Бөкейхановқа хат арқылы білдіріп, кеңесін сұрайды: «Құрметті Әлихан! Мен қазақ халқы, ең болмағанда Орал облысы қазақтары үшін үлгі боларлық бұл істе өзіңнің ой-танымыңа жүгініп, маңызды мәселе жөнінде ақылдасайын деп едім. Қоныстандыру ұйымы қоныстанушыларды орналастыру үшін күні бүгінге дейін Орал уезінің жеті болысынан 47 қоныстандыру учаскелерін алып үлгерді. Алынған жерлердің бәрі ең құнарлысы және жер алу қазақтардың қыстауларын жаппай қирату арқылы жүргізілуде. Орал және Темір уездерінің қазақтары қоныстандыру ұйымының барлық қыңырлықтары мен талаптарына қарсылықсыз бағынып отыр. Себебі шағымданатын жан жоқ, немесе шағымдар мүлдем қанағаттандырылмайды. Қазақтардың шағымына ықылас білдіргендей де әрекет байқалмайды. Қазақтың ақсақалдарынан тұратын «бас адамдар» ешқандай да жалпыхалықтық мұқтажды күйттеу қажеттігін сезінбейді, бәрі де пайдакүнөмдік ниетпен 21 қазан 1868 жылы Уақытша Ережемен, кейін қолданыстағы 25 наурыз 1891 жылғы Далалық Ережемен енгізілген лауазымға ие болу мәселелерімен бастарын қатыруда. Заңға сәйкес сайлауды бекіту губернатор мен шаруа начальниктеріне берілуі қазақтар арасында сөз тасу, тыңшылық, жалақорлық, даукестіктің кең көлемде өршуіне әкеп соқтырды. Пайдакүнөмдік

барлық «бас адамдарының» қызметін жоғарылатуға себепші болды. Қазақтардың психологиясы азғаны соншалық олар үшін ешқандай қоғамдық қызмет, ешқандай қоғамдық қажеттілік сияқты маңызды мәселелер толғандырмайды. Қазақ жері қоныстанушыларға көптеп алынып жатыр. Екіжүзді «бас адамдар» өздерінің жерін тонаушыларды мақтап, керісінше өз жерлерін қорғау үшін басшылыққа қарсы шыққан қазақтарды жазалауда. Шындығында, мұның бәрі халықтың санасыздығы мен надандығынан және осындай қайғылы халге жеткізген заңдардың салдарынан орын алып отыр. Қазақ зиялылары әр жерде қызмет атқарып, өздерінің бытыраңқылығынан халқына ықпал ете алмай отыр. Меніңше, жалғыз сен халықтың сеніміне лайықсың. Жалғыз сен халқыма қызмет қылдым деп айтуға құқылысың.

Осындай ахуал салдарынан, өз халқыма әлдебір нақты пайда келтіре алмай шарасызданып, талай рет салым суға кеткен еді. Алайда, жер-суға қиянатпен жасалып жатқан тонаушылықтың тірі куәсі болып қол қусырып қарап отыруға тағы да дәтің шыдамайды.

Қазақ халқы үшін екі күшті жау бар: біріншіден, оның надандығы мен көшпелі мәдениетсіздігі болса, екінші жағынан қалайда өзінің қызметін күшейтуге мүдделі қоныстандыру ұйымдарының озбырлығы мен арсыздығы. Бұл жаулардан құтылу жолы бар ма? Конституция жоқ. Мемлекеттік Дума қоныстандыру ұйымы жағында. Қоныстандыру ұйымдары қазақтардың пайдалануына берілген жерлер, егер мемлекеттік қажеттілік болған жағдайда, алынып қойылатындығын айтады.

Сондықтан, мен және Шідерті болысының управителі Әндіжан Жұбаналиев Егіншілік және жерге орналастыру бас басқармасына Шідерті болысының қазақтарына жеке меншікке жер үлесін беру жөнінде талап бердік. Мен Шідерті болысынан 15 мың десятина жердің алынуын тежеу мақсатында бұндай қадамға баруға мәжбүр болдым. Оның үстіне, қарғыс атқан Далалық Ережеге сай қазақтарға да жер алып, қауымдасқан отырықшылыққа көшу және қауымдасып жер пайдалану қазақ халқының өмірін жаңа арнаға бұратыны сөзсіз. Қазақ зиялыларының да халықты басқаруы біршама ыңғайланады. «Бас адамдарының» мәні кетіп, орнына мәдениетті жаңа элементтер келеді немесе басқару мен сот реформасының жаңаруына байланысты, ең болмағанда Далалық Ережеге қарағанда тәуір, жаңа жалпы ереже енгізілетін болады. Татарлар жаңа өмірге бет бұрды. Қазақтарда өз топырағынан жеке меншікке жер үлестерін алып, отырықшылыққа көшіп, жаңа өмірге бет алуы қажет. Міне, менің ойым. Мүмкін мен қателесермін. Қандай да іс қателіксіз болмайды. Сондықтан маған өз ақылыңды білдіріп, хат жаз. Мен сенің ойыңды құрметтеймін»- деп хат жолдайды. Дәл осындай мәтіндегі хатын Б.Б.Қаратаев Жетісу өңірінің ұлт зиялысы, студенттік досы Б.Сыртановқа да жолдайды. Екі алаш азаматына жолдаған хатында: «Бізде зұлымдыққа қарсы тұрар және жалпы барлық қазақтарды басқарып, мүддесін көздейтін ұйым жоқтығын мойындауымыз қажет»-деп қынжылыс білдіреді [2, 86-91бб.]. Б.Б.Қаратаев қазақтарды отырықшылыққа көшіру арқылы Ресейден жаппай орыс шаруаларын қоныстандыру жолымен қазақ жерін жаулап алуды көздеген патша үкіметінің отарлық саясатына қарсылығын білдірді. Отырықшылыққа көшу тек қазақ жерін ғана емес, қазақ ұлтының этникалық тұтастығын сақтап қалу және оқу мен ғылымды дамытып, қазақ елінің өркениетін көтеру кепілі деп түсінді.

XIX ғасырдың екінші жартысы және XX ғасырдың басында қалыптасқан қоғамдық-саяси ой-пікірлер тәуелсіз Қазақстанды өркениетті елдерге тән өмір сүру принциптеріне жетелейтін және қоғамымызда жаңа ұлттық және мемлекеттік идеологияны қалыптастыру ісінде тірек болар рухани қазынамыз. Жалпы қоғам дамуының көптеген сатыларында саяси қызмет пен экономикалық мүдделерге қарағанда азаттық, адам еркіндігі, дәни сенім, адамгершілік қасиеттер, өмір сүру қағидалары, ой-пікірлер алдыңғы қатарда тұрады. Бұл ой-пікірлердің нағыз жаршылары тарихи сахна төрінен орын алған қоғам қайраткерлері.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 «Қазақ» газеті.-Алматы.:«Қазақ энциклопедиясы», 1998.- 560 б.
- 2 Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы.-Алматы: Алаш, 2004. -1-т. - 552 б.
- 3 ҚР ОММ 1202-қ., 1-т., 24 іс.
- 4 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы (Көмекші оқу құралы).-Алматы: Санат, 1995. -368 б.

АЛИХАН БУКЕЙХАНОВ: БИОГРАФИЯ ЧЕЛОВЕКА ЛЕГЕНДЫ

Григолашвили М.Г.

Научный руководитель: м.г.н., старший преподаватель Ильясов Ш.А.
Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букедова

Алихан Нурмухамедович Букейханов - ученый, преподаватель, журналист, этнограф, публицист и социолог, на долю которого выпала тяжелая, сложная историческая миссия возглавить народ в национально-освободительном движении, быть главой первой казахской автономии Алаш-Орда. Невозможно охватить многогранную деятельность этого выдающегося политика. В попытке проследить хронологическую последовательность становления политических, научных и других взглядов А. Букейханова обратимся к истории.

Алихан Нурмухамедович Букейханов родился 5 марта 1866 года в ауле №7 Токраунской волости Каркаралинского уезда Семипалатинской области (ныне территория Актогайского района Карагандинской области). Выходец из знатной султанской семьи.¹ Алихан рос любознательным мальчиком и выделялся среди сверстников силой своего характера и жадностью к знаниям. В 1877 году отец Нурмухамед определил сына в медресе муллы Зафира в Каркаралинске. Успешно завершив учебу в медресе в 1879 году, Алихан переходит в Каркаралинскую начальную русско-казахскую школу, а затем поступает в городское профессиональное училище с четырехгодичным курсом обучения. Всего в Каркаралинске юноша провел более 9-ти лет, семь из которых посвятил учебе в начальной школе и в городском ремесленном училище, где овладел ремеслом «сапожных дел мастера». Об этом можно судить по одному любопытному документу, обнаруженному в госархиве Омской областной администрации, в котором, правда, фамилия Алихана указана как «Нурмухамедов», т.е. по имени его отца. Этим документом является свидетельство, выданное Каркаралинским уездным начальником об окончании ремесленного училища выпускнику вместе с аттестатом. Вот небольшая цитата из этого документа: «Сын султана Каркаралинского уезда Токраунской волости, Алихан Нурмухамедов... воспитывался в Каркаралинской киргизской мужской школе с 16 сентября 1879 года по 16 июня 1886 года, по окончательном испытании учеников Каркаралинского трехклассного училища, бывшем в июне месяце 1886 года, получил аттестат об успехах в предметах курса городского училища... Во время пребывания в Киргизской школе, он, Нурмухамедов, с успехом обучался сапожному мастерству и может заниматься этим ремеслом самостоятельно». 1886-1890 годы Букейханов обучался в Омском техническом училище. 1890-1894 годы учебы на экономическом факультете Санкт-Петербургского Императорского Лесного института. Участвуя «во всех студенческих делах», Алихан учился ораторскому искусству, политической полемике, обогащал свои познания в области литературы, искусства, теории общественно-политических, философских наук, в частности, теории марксизма. Однако, важно заметить, что свои знания он черпал не только в аудиториях Лесного института и в студенческих кружках. По свидетельству другого видного государственного деятеля, ученого, профессора математики и соратника А. Н. Букейхана по движению «Алаш» Алимхана Ермекова, Алихан вместе с будущим вождем мирового пролетариата Владимиром Ульяновым-Лениным, экстерном окончил юридический факультет С.-Петербургского университета, а также свободно владел несколькими иностранными языками. Таким образом, в 1894 году, в период окончания учебы, 24-летний Алихан уже не был тем безусым юнцом, прибывшим из далекого Степного края, а представлял собой блестяще

образованного молодого человека, с глубоким интеллектом и широкой эрудицией. В столичных кругах он был известен как знаток теории марксизма, с ярко выраженными чертами лидера. Был знаком со многими общественными деятелями, учеными, писателями и публицистами. Числился в списке лиц «сомнительной благонадежности». Успешно окончив этот институт по специальности лесного экономиста, Алихан Букейханов преподавал математику в сельскохозяйственном училище г. Омска. Затем служил чиновником Омского переселенческого управления, вплоть до 1905 года. Стал членом партии кадет с 1905 г.

Важным этапом в биографии А. Н. Букейханова как общественного деятеля стало участие в избирательной кампании в I Государственную думу. Он совершал поездки в казахскую степь, проводил встречи с коренным населением Степного края, излагая свои взгляды на предстоящие выборы и те задачи, которые неотложны были для казахского народа. Кроме того, в его публикациях на страницах местной периодической печати звучали призывы к демократизации политического строя царской России. Так, в одной из статей, опубликованной в газетах " Степной край " (Омск) и " Семипалатинский листок ", А. Н. Букейханов называл чиновников царской администрации " могильщиками приказного строя ", превратившими казахские степи в " сатрапию ", и заявлял, что «их дни сочтены».

На состоявшемся 15 июня 1906 г. в Семипалатинске областном собрании выборщиков он был избран депутатом I Государственной думы от казахского населения этого региона. В работе I Государственной думы А. Н. Букейханову поучаствовать практически не удалось, так как он прибыл в Санкт - Петербург незадолго до ее роспуска. В начале 1907 г., когда в Семипалатинской области развернулась кампания по выборам во II Государственную думу, А. Н. Букейханов вновь активно включился в этот процесс, но вскоре сам снял свою кандидатуру, поскольку опасался, что царская администрация в любой момент может отменить результаты выборов. На страницах газеты « Голос степи »: « Открытое письмо киргизам Семипалатинской области » " Изложенные факты решительной попытки администрации помешать моей вторичной кандидатуре в члены Государственной думы заставляют меня со своей стороны пойти навстречу желаниям конституционного правительства и снять свою кандидатуру в члены Госдумы. Дело в том, что вторичное избрание, в чем я не сомневаюсь, поведет со стороны правительства к кассации выборов и помешает представителю от киргиз Семипалатинской области своевременно явиться на сессию Государственной думы " Далее автор письма призывает своих избирателей проголосовать за одного из пяти выдвигаемых им вместо себя кандидатов и дает им такое определение: «люди стойкие, искренние, воодушевленные желанием служить родине, а не хозяину», но имена, которых «оглашать до выборов не следует». Среди выдвинутых А. Н. Букейханом в члены II Думы были племянники Абая Кунанбаева Шакарим — известный поэт-философ, ученый-историк, Какитай — один из составителей первого сборника стихов Абая, изданного в 1909 году в С.-Петербурге под редакцией А. Н. Букейхана. А членом II-й Государственной думы от казахов Семипалатинской области был единогласно избран Темиргали Нурекенулы, один из пяти кандидатов, предложенных Алиханом Букейханом. Вскоре была распущена и II-я Государственная дума, обнародован новый закон о выборах, по которому Государственная дума должна быть «русской и по духу, иные народности должны иметь в Гос. думе представителей нужд своих, но не должны и не будут являться в числе, дающим им возможность быть вершителями вопросов чисто русских». Теперь русское население Российской империи получило исключительную возможность в вопросах определения государственной политики. По новому закону представительство колониальных окраин значительно сокращалось, а казахский народ вовсе лишился своих избирательных прав. По мнению столыпинского правительства, «инородческое население Степного края не созрело для выборов». Однако царское самодержавие не ограничилось лишением казахов избирательных прав и подвергло жесткому преследованию его национальных лидеров. Как свидетельствуют строки из «Справки», предоставленной руководством ЦОС ФСБ РФ, «18 декабря 1907 года Особое присутствие С. Петербургской судебной палаты приговорило Букейхана по делу о «Выборгском воззвании» к 3 месяцам тюрьмы. Приговор вступил в

законную силу 21 января 1908 года». На этот раз А. Н. Букейхан был заключен в семипалатинскую тюрьму летом 1908 года. И после освобождения администрация выслала его из Казахстана в Самару, где берет начало новый этап жизни и деятельности лидера национально-освободительного движения казахского народа.

С первых же месяцев пребывания в ссылке А. Н. Букейхан сотрудничал с общественно-политическим журналом «Сибирские вопросы», издававшимся в С.-Петербурге. Предположительно в это же время он был приглашен в состав редакции по подготовке «Нового энциклопедического словаря» Ф. А. Брокгауза (Лейпциг) и И. А. Ефрона (С.-Петербург), а также продолжал сотрудничество со столичными кадетскими газетами «Речь», «Слово». С 1911 года он начинает публиковаться на страницах мусульманских газет «В мире мусульманства» и «Мусульманская газета», также издающихся в столице империи. Судя по архивным материалам, с 1912 года А. Н. Букейхан активизирует свою политическую деятельность. Например, в «Справке», предоставленной ЦОС Федеральной службы безопасности России, приводятся следующие сведения: 24 ноября 1912 г. в Самаре Букейханов участвовал в собрании, которое было организовано для сплочения сил всех революционных групп Самары, от октябристов до левых;

В 1914 г. Букейханов неоднократно выступал со статьями в газетах «Речь» и «Казах», в которых он обсуждал землестроительную политику царского самодержавия в Степном крае. Хотя здесь необходимо заметить, что А. Н. Букейхан выступал с подобными статьями еще раньше, со страниц журнала «Сибирские вопросы», где с 1908 по 1910 г.г. опубликовал более 10 крупных материалов. В них автор, опираясь на результаты «щербинской» и других экспедиций, разоблачал колониальный характер переселенческой политики царского правительства. Названия некоторых его статей говорят сами за себя: «Переселенческие наделы в Акмолинской области», «Русские переселенцы в глубине Степного края», «Отчуждение киргизских (казахских) орошаемых пашень», «Бюрократическая утопия» и т.д. С 15 по 25 июля 1914 г. Букейханов — участник «мусульманского съезда» в С.-Петербурге, на который съехались 14 делегатов с мест и 6 членов Государственной думы. Однако и здесь допущена неточность относительно количества участников. А. Н. Букейхан в опубликованном в газете «Казах» отчете под названием «Мусульманский съезд», писал, что на очередной форум мусульман России были приглашены 35 представителей с мест, не считая бывших и настоящих депутатов Думы, и общее число делегатов составило 41 человек. К началу работы съезда по различным причинам не прибыли всего 3 приглашенных и, следовательно, число делегатов было 37-38.

В июле 1914 г. Букейханов встречался в Самаре с приезжавшим туда А. Ф. Керенским, который в то время был членом IV Думы от Самарской губернии. На съезде Букейханов выступал с докладом о положении киргизов (казахов) России. В 1915 г. он входил в состав Самарского губернского комитета конституционно-демократической партии. Однако, как удалось выяснить по последним документам, предоставленными руководством ЦОС ФСБ РФ, А. Н. Букейханов уже с 1912 года состоял членом ЦК кадетской партии. В «анкете арестованного», заполненной им собственноручно в июле 1937 года, датой своего вступления в члены ЦК он указал именно 1912 год. В мае и октябре 1915г. Букейханов вновь встречался с Керенским, приехавшим в Самару. В октябре 1915 г. Букейханов принимал участие в работе областного совещания конституционно-демократической партии, состоявшемся в г. Самаре. На совещании присутствовали делегаты Саратовской, Симбирской и Уфимской губерний.

Как вытекает из архивных сведений, А. Н. Букейханов в период с 1912 по 1915 г.г. участвовал во всех общественно-политических акциях, предпринимавших Самарской группой кадетской партии и ее Центральным комитетом. Но, несмотря на то, что он находился в политической ссылке за пределами Казахстана, в Самаре вся его общественная деятельность была направлена на защиту интересов казахского народа. Для примера достаточно привести следующие строки из архивного документа, в котором говорится, что «в июне 1914 года на съезде Букейханов выступил с докладом «О положении киргизов

(казахов) в России». И все же самым значительным достижением его политической борьбы в период ссылки стало издание в Степном крае в феврале 1913 года газеты «Казах» — первого в истории казахского народа общенационального периодического издания. В 1917 году в стране назревал кризис власти, нарастало недовольство населения. И с целью недопущения краха, хаоса и большевизма в степи в июле 1917 г. А. Букейхан выступил в газете "Казах" со статьей, в которой говорилось, что ни одна из программ действующих в стране партий, в том числе и кадетской, "не соответствует целям казахского общества". В июле же он заявил о своем выходе из партии кадетов. В другой статье под заголовком "Почему я вышел из кадетской партии" он называл три основные причины, подтолкнувшие его принять это решение. Первая из них заключалась в стремлении кадетов сохранить частную собственность на землю тогда, когда в период проведения т. н. "земельной реформы" казахский народ был насильственно лишен своих лучших земель. А. Н. Букейхан же настаивал на возвращении этих земель. Вторая - кадеты выступали против отделения церкви от государства, казахский лидер - за, с тем, чтобы "улучшить деятельность религиозных структур". И третья, наиболее важная из причин, - стремление кадетов к унитарному государственному устройству и отказ в предоставлении казахскому народу национальной автономии. По его инициативе на I Всеказахском съезде, состоявшемся июля 1917 года в Оренбурге, было заявлено о намерении создать самостоятельную политическую партию и выдвинуто требование "территориально - национальной автономии в рамках Российской демократической федерации". Съезд поручил группе во главе с А. Букейханом подготовить проект программы будущей партии, который вскоре был опубликован в газете "Казах". Составители проекта предлагали назвать партию - "Алаш". Однако проект не обсуждался и не был принят в связи с возникновением новой политической ситуации (захват власти большевиками), заставившей лидеров партии выдвинуть на первое место вопросы национально - государственного устройства. О реакции алашевцев на первые шаги власти Советов, противоречащие пониманию лидерами "Алаша" норм и прав демократии, можно судить по "Памятке крестьянам, рабочим и солдатам", составленной и выпущенной А. Н. Букейханом 1 декабря 1917 г., в которой подвергалось жесткой критике решение СНК от 28 ноября, отложившего созыв Учредительного собрания и принявшего декрет "Об аресте вождей гражданской войны против революции". В "Памятке" говорилось, что глава Советской власти В. Ульянов - Ленин является единоличным самодержавным и безответственным правителем, подобно Николаю II, что большевики разогнали столичные городские думы и заявляют, что, мол, "не страдают парламентским кретинизмом". В "Памятке" автор отстаивает приоритет демократических свобод и заключает ее следующими словами: "Запомните, крестьяне, рабочие и солдаты, большевики считают: ответственность перед народом правителей, свободу слова, свободу печати, свободу собраний, всеобщее прямое тайное голосование, неприкосновенность граждан и депутатов, власть народа - буржуазным предрассудком... Запомните, крестьяне, рабочие и солдаты, с лица большевизма спала красная маска революционера и обнажила его сущность черносотенца". 5-13 декабря 1917 г. в Оренбурге II Всеказахский Съезд избрал правительство - Всеказахский Народный Совет Алаш - Орды из 15 человек, и еще 10 мест были "оставлены представителям других народов" Казахстана. 40 голосами против 18 из трех выдвинутых кандидатур при тайном голосовании председателем Народного Совета Алаш - Орды избран А. Н. Букейхан. Столицей автономии временно выбрана левобережная часть Семипалатинска, переименованная в 1917 г. в гор. Алаш. А. Н. Букейхан собрал членов Народного Совета Алаш - Орды в Семипалатинске и провел совещание, на котором по его предложению было принято решение "признать центральную власть Федеративной Советской Республики" и выдвинуть ряд своих условий. 3 апреля из Семипалатинска в СНК была направлена телеграмма с подробностями своего решения и условий. Телеграмма в Москву была подписана заместителем председателя Алаш - Орды Х. Габбасовым, а не А. Букейханом, так как уже 25 января 1918 г. из Оренбурга А. Джангильдин направил в местные органы власти приказ именем СНК арестовать Букейхана, Байтурсынова и Е. Омарова. Попытки арестовать

лидера Алаш - Орды предпринимались позже и Семипалатинским Совдепом, в связи, с чем он скрывался в окрестностях Семипалатинска. Но, тем не менее, ход и содержание переговоров Алаш - Орды и Советской власти, безусловно, определялись самим Букейханом. Суть решения Алаш - Орды и, в частности, телеграммы от 3 апреля, направленной в Москву, сводилась к тому, что определялись границы будущей автономии : Алаш - Орда отстаивала свое право на инициативу созыва Учредительного собрания автономии в тесном сотрудничестве с местным Советом, на сохранение за собой до съезда высшей законодательной и исполнительной власти. На местах власть, по мнению Алаш - Орды, должна была в переходный период принадлежать Советам, " организованным на демократических началах с соблюдением пропорционального представительства от национальностей ". Там же, где Советы еще не созданы, предлагалось сохранить казахские комитеты Алаш - Орды, земские и городские органы самоуправления, национальные суды и создать народную милицию. Отношение большевистского правительства к Алаш Орде : партия " Алаш " является буржуазно - кадетской, а ее председатель - ставленник Временного правительства, следовательно - враг. Массовые факты насилия, грабежей и злоупотреблений, которыми сопровождалось, по свидетельству А. Байтурсынова, одного из лидеров " Алаша ", большевистское движение на окраинах, представлявших " полнейшую анархию ", толкали Алаш - Орду в лагерь вооруженной оппозиции. в конце начале 1920 года Букейханов во главе казахской делегации ездил в Москву и, как далее свидетельствует один из алашординцев и членов делегации Алимхан Ермаков, лично встречался с Ульяновым - Лениным и другими вождями пролетарской диктатуры. Руководил работой делегации в процессе переговоров по окончательной выработке положения об автономии Казахстана в рамках Советской федерации. В 1920 году участвовал в работе съезда Учредительного собрания, провозгласившего образование Казахской АССР в Оренбурге, съезд проводился " на условиях центра ", чем и объясняется, что в составе руководителей вновь образованной автономии его имя не значилось. Тем не менее, в г. г. он работал одним из руководителей Наркомзема Казахстана. В 1921 г. после трагической смерти супруги Елены Яковлевны добровольно отстранился от активной деятельности и уехал в родные места - в Токраунскую волость. Но его нахождение в Казахстане было нежелательным и опасным для Советской власти. В этой связи руководители центра решили " проявить заботу о здоровье старого... марксиста " и отозвать в Москву. Осенью 1922 года он был арестован и под конвоем доставлен в столицу, где его ожидала персональная квартира в бывшем доме графа Шереметьева в центре Москвы. Несомненно, что под этим благовидным предлогом Советы скрывали свою основную цель - изолировать его от народа и держать опытного политического деятеля под контролем. А. Н. Букейхан продолжал оказывать влияние на национальную интеллигенцию вплоть до х годов через прессу. В течение г. г. он сотрудничал практически со всеми периодическими изданиями Казахстана и публиковал свои материалы под различными псевдонимами : " Кыр - баласы ", "?" (виктория), " Калмакбай ", " Читатель " (на рус. яз.). Однако не стремился к свержению Советской власти и не призывал народ к восстанию. Да, он не любил Советскую власть, но признавал, т. к. был убежден, " что единственная власть, которая отнеслась к нам сочувственно - это советская власть. Мы добивались долго (возможно) выделиться в отдельную национальную единицу, и никто кроме советской власти, навстречу нам не пошел...".

Лидеру всего казахского народа Алихану Букейхану была уготована судьба : в сентябре 1937 года был приговорен к смертной казни, расстрелян и похоронен вместе – на Донском кладбище в Москве.

Самое принципиальное в политическом наследии А.Букейханова - идея национально-государственного самоопределения, она была выношена им и его соратниками, которые отдали все силы на ее претворение, провозгласив в декабре 1917 года государство "Алаш-Орда", и в конечном счете поплатившись за это собственной жизнью.

Список литературы:

1. Букейхан А. Тандамалы — Избранное. Собр. Соч. Т.1. — Алматы: Изд-во «Өлке», 2012.- 248 с., фото (на казахском и русском языках)
2. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920-1928 жж.= Движение Алаш.- Т.3 .Кіт.1.- Алматы: Ел-шежіре, 2007.- 304 б.
3. Букейхан А. Шығармаларының толық жинағы — Полное собрание сочинений в 7-ми т.; Т.1 —Астана: Изд. дом «Сарыарқа», 2009.- 564 с.
4. Ескендрұлы (Әбдешев) М. «Алаш Орда» министрлері / Министры «Алаш Орды» — Алматы: ТОО «Типография оперативной печати», 2008.- 114 с.
5. Аккулы Султан-Хан. Алихан всего Алаша: наследие Алихана Букейханова // Мысль. — 2013. — №1. — С. 71-80.
6. Аккулы Султан-Хан. Собиратель казахских земель: наследие Алихана Букейханова // Мысль. — 2013. — №1. — С. 81-87
7. Аккулы Султан-Хан. Собиратель казахских земель. Часть II: наследие Алихана Букейханова // Мысль. — 2013. — №2. — С. 78-85
8. Ауэзов М. Бессмертие Алаша // Казахстанская правда. — 2011. — 11 марта. — С. 13
9. Аяган Б. И это все о нем // Экспресс К. — 2011. — 25 марта. — С. 16 : фото
10. Бельгибаев М. Е. Алихан Бөкейхан — общественный деятель и учёный :140 лет со дня рождения // География в школах и ВУЗах Казахстана. — 2010. — №5. — С. 37-40
11. Енисеева-Варшавская Л. Сын степей: наследие Алихана Букейханова // Мысль. — 2013. — №2. — С. 74-77.
12. Козыбаев С. Родоначалница демократической прессы: культура // Мысль. — 2013. — №1. — С. 67-70.

ҰЛТ МҮДДЕСІ ҮШІН ЖАНЫН ҚИҒАН – АЛАШ АЛЫБЫ

Ерменбетова С.О.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Әбдірахманова К.Ж

Қарағанды мемлекеттік медицина университеті.

Елдің тұрмысын,тілін,мінезін білмеген
кісі көш басын да алып жүре алмайды

Әлихан Бөкейхан

Менің бұл баяндаманы жазудағы мақсатым:Алаш орда көсемі Әлихан Бөкейхановтың 150 жылдығына орай, алаштың біртуар азаматы, ірі саяси-қоғам қайраткері, ұлт көсемі, ғұлама, ғалым Әлихан Бөкейхановтың өмірі мен атқарған істері, тарихта алар орны жайлы мағлұмат бере отырып, туған халқына адалдығын, патриоттылығын кейінгі ұрпаққа үлгі ету.Әлихан Бөкейханов туралы бұл баяндаманың негізгі зерттеу мақсаты ол Қазақ еліне беймәлім жақтарынан таныстыру.Биыл Әлихан Бөкейхановтың дүниеге келгеніне 150 жыл толды.Қазақ халқының қуанышына бұл мереке ЮНЕСКО көлемінде аталып өтетін болды.Бұл баяндаманың өзекті мәселесі ол ұлт көсемі Әлихан Бөкейханов хақында зерттеу жүргізген ғалымдар мен тарихшылардың мағлұматтарына көз жүгірту.Алаш ардагері Ә.Бөкейханның ұлт үшін,елдің тәуелсіздігі, ұлт азаттығы жолында атқарған қызметі ұшан-теңіз. Совет заманында бүркемеленіп келген оның есімі тәуелсіздік алған уақыттардан бастап, ұрпақ санасында жаңғырғандығы белгілі. Дегенмен Әлихандай ұлт көсемін қанша мадақтап,оның ұлтқа, ел мүддесі үшін істеген игі істерін қалай дәріптесек те жарасады. Өйткені ондай перзент жүз жылда туыла бермейтін, дара, дана тұлға екендігі айтпаса да белгілі. Ал оны үлгі ету үшін әр адамның санасына Әлиханның қандай намысшыл, ұлтын сүйген ұлы адам екенін жеткізу керек. Осы жолда кішкене болса да өз үлесімді қосу парыз деп санадым!

Әлихан Бөкейханов - қазақтың басын біріктіріп, ерікті ел болуын көксеп, сол мақсатқа жету жолына өз бойындағы бар қасиетін: ақыл-ойын, өнер-білімін, жігер-қайратын, бар

саналы өмірін арнаған адам. Егер ол өзінің бас пайдасын ғана ойлап, патша заманында мансапқор болып, шен-шекпенге қызығып, ұлық болғысы келсе, өзі ақсүйек, хан әулеті әрі оқымысты Әлихан Бөкейханға ол жол оңай еді. Бірақ, Әлихан қара басының қамын ойлаған жоқ, туған халқының қамын ойлап, белін бекем байлап, ел үшін еңбек ету жолына түсті. Әлихан - қазақ тарихында демократиялы баламалы түрде сайланған Алаш Орда - Ұлт кеңесінің тұңғыш төрағасы! «Хан баласында қазақтың хақы бар еді, тірі болсам қазаққа қызмет етпей қоймаймын» - деген асыл ердің тектілік, намысшыл, ұлтжандылық секілді қасиеттер әр қазаққа үлгі болуы тиіс! «Хан баласында қазақтың хақы бар еді, тірі болсам қазаққа қызмет етпей қоймаймын» деген Әлихан Бөкейханов тірісінде қандай жан еді? Айтқан сөзін орындай алды ма? Бұл сұрақтың жауабын тарихтың қатпар беттерін ақтарып табамыз. Иә, ол өзінің алға қойған мақсатына жетті. Қазақ елінің тағдыры талқыға салынған сын сағатта оқыған азаматтардың басын қосып, тұңғыш Қазақ Республикасының негізін қалады. Ол құрған Алашорда үкіметінің ғұмыры ұзақ болған жоқ. Бірақ сол аз уақыттың өзінде талай дүниенің басын қайырды. Қазақтың қазақ екендігін, азат ел бола алатындығын көрсетті.[1,9-116].

Терең білім, ұлтының төл тарихына, көне мәдениеті мен салт-дәстүріне деген шексіз сүйіспеншілік, туған жерінің түкпір-түкпірін зерттеу, халқына кіршіксіз әрі адал қызмет ету, алты Алашының бостандығы мен құқы үшін тынымсыз күрес, міне осының бәрі қазақтың XX ғасыр басындағы Ұлт-азаттық «Алаш» қозғалысының жетекшісі, қазіргі Қазақстанның іргетасын қалаған Алаш автономиясының төрағасы Әлихан Бөкейхан тұлғасының бір қыры ғана еді. Әлиханды алғаш рет алдымен «бүкіл қазақ өлкесіне ықпал ететін, дала өлкесіндегі діни-саяси қозғалыстың көсемі» деп 1905 жылы ақ отаршыл патша әкімшілігі мойындаған. «Қазақ» газеті шығып тұрған жылдары, әсіресе, қазақтарды Батыс майданға қара жұмысқа алған кезде Қыр баласын «Алаштың Әлиханы», «Ел ағасы», «Алаш көсемі» («ұлт көсемі») деп бүкіл ісі қазақ таныды[2,66].

Ұлт тағдыры таразыға түскен, империялық патшалық үкімет пен қызыл империяның қылышынан қан тамған қиын-қыстау заманда ел мүддесі емес, ұлт тағдыры туралы «ойлану» қорқынышты болып тұрған еді. Ол туралы алаш алыптарының бірегейі Мұстафа Шоқай 1930 жылы «Жас Түркістан» журналының №12 санында: «Бізді ұзақ жылдар бойы бодандықта ұстап келген патшалық Ресейдің, одан кейін, міне он үш жыл бойы езіп-қанап отырған большевиктік Ресейдің құзғындарынан да өткен жауыз, қанішер құзғындар дүниенің басқа бір жерінен табыла қояр ма екен?! Ауылдар мен қалалар, орыс пролетариатының отаршылдық ауруымен ауырғанын көріп отырған көзі ашық жас күштер, сендерге айтамын: дүние жүзінде халқымызды езіп-қанап жатқан Мәскеу құзғындарынан өткен жауыз дұшпан жоқ екенін ұмытпандар!» - деп, сол уақыттағы қазақтың қоғамдық-саяси өмірінен хабар береді. Ұлт жолындағы атқарған қызметтері еш кетпеді. Осы уақытта сақталған жеріміздің шекарасын сызып, оны бүгінгі күнгі ұрпаққа аманат етіп қалдырып кетті. Жалпы алаштықтардың сол уақыттағы қызметін айта берсең тауыса алмайсыз. Міне, осындай ұлт мүддесі жолына өмірін сарп етіп, басын бәйгеге тіккен ұлттық интеллигенция шоғырының басшысы бола білген Әлихан Бөкейханның ұлт үшін атқарған қызметінің бір парасы – «тәуелсіздік», «ұлттық тарих», «тіл тағдыры», «ұлт мәдениеті» жолындағы қызметі болып табылады[3,40-426].

Әлихан Бөкейхановтың халыққа қылған қызметі мен ұлт тағдыры жолындағы барлық қиындықтарға қарамастан аянбай еңбек етуінен оны ұлт көшбасшысы, ұлт көсемі бола білгендігінің аңғарамы. Оның қайраткерлік жолы мен қаламгерлік бағыттағы қоғамдық-саяси қызметінің негізгі бағыты – ұлт руханиятына арналғандығын аңғаруға болады. Ұлттық тарихымыз, мәдениетіміз бен қазақ тілінің тағдыры жолындағы күресі оның ұлттық руханиятымыздың басты қорғаушысы болғандығын айғақтайды[4,86].

1917 жылдың 6-13 желтоқсанында Орынбор қаласында өткен II жалпы қазақ съезінде Алашорда ұлттық территориялық автономиясы құрылды. Ұлттық автономия үкіметінің төрағасын сайлауды Әлекең балама кандидатуралар арқылы өткізуді жақтаған. Сөйтіп, ұсынған үш адамның ішінен ең жоғарғы қолдауға ие болып, үкімет төрағалығына сайланды.

Бір ғажабы 15 адамнан тұратын Алашорда үкіметінің үш бірдей мүшесі (Ә.Бөкейхан, Ә.Ермеков, Ж.Ақбаев) Ақтоғайдың төл перзенттері болуы Арқа елінің тектілігі мен топырағының қасиет тұнғандығының айғағы шығар[5,86].

Енді Әлекең жайлы зерттеу ісімен айналысып жүрген ғалым, тарихшыларға сөз берейік. Алаш қозғалысының белсенді өкілі, заңгер Әлімхан Ермековтің «Ол кісі Петроград университетінің орман-ағаш факультетін тәмамдаған. Заң факультетіне Ленинмен бірге экстернат болып емтихан тапсырған. Терең дария мұхиттай білімді ғалым болатын. Тоғыз тілде еркін сөйлеп, жаза білетін. Біздің ақыл-ойымыз Тоқырауын өзеніндей болса, Әлихан Бөкейханов Балқаш көліндей дария еді ғой!»- деген сөзінен өз заманының өте қабілетті, асқан білімді, сыйлы, беделді азаматы болғанын аңғарамыз.

1911 жыл «Айқап» журналының №5 санында Міржақып Дулатұлы: «Заманымызда қазақ үшін өмірін, білімін жұмсап, ауыр жазаларға кіріптар болып, жанын қиып жүрген күллі қазақ халқына бірінші дерлік жол басшымыз – Әлихан Бөкейханов» деп жазды.

Алаш қайраткерлерінің бірі - Қошмұхаммед Кемеңгерұлы 1924 жылы Мәскеуде жарық көрген «Қазақ тарихынан» атты очеркінде: «Үкіметтің қара қуғын жасаған күндерінде айдауына да, абақтысына да шыдап, ел үшін басын құрбан қылған ат төбеліндей ғана азамат болды. Бұл топты баулыған - Әлихан. Әлиханның қазақ еліне істеген тарихи қызметі: әдеби тіл тууына себеп болды, өзіне ерген топты діни фанатизмге тәрбиеледі. Бұдан барып татардан іргесін аулақ аулақ салған қазақ ұлты туды», - деп жазды[6,15-176].

Осындай дүниежүзін тәуелсіздік үшін күресудің соғыссыз саяси жолдарымен мойындатқан ғасыр қазағымның туған жері атамекені-Ақтоғай.Әлемде Әлихан Нұрмұхамедұлының саяси күрескерлігін, дария білімді ғалымдығын мойындаған, бағалаған саяси қозғалыстар да, қоғамдық ұйымда өте көп. Әлиханнан есімі берілетін ғимараттар мен мекенжайлар да мол болары анық.Алайда, қазақтың Әлиханының туған жері біреу-ақ, ол – Арқадағы Ақтоғай[7,136].

Ә.Бөкейханның «Халық ісін орнына салуға көп ақыл,көп қызмет,көп жылғы шебер істеген әдіс керек» - дегендігін ескеріп,ұлт жолында жұмылған жұдырықтай бірігіп қызмет ете білсек, А.Байтұрсынұлы айтқандай: «Қатерлі жерде қаперсіз отырмай», жаһандану дәуірінде: «ғасырлар бойғы тұншыққан рухымыз бен әлсіреп, сөнуге таяған қазақылық келбетімізді» осы заманда жаңғырта білсек. «Оян қазақ! Көтер басты, өткізбей қараңғыда бекер жасты»деп, М.Дулатұлы ұрандағанындай: «рухани ұйқыда жүрген» қазақ бауырларымызды Аханның «Масасы» болып, «оята»білсек, онда алаш алыптарының идеясына сәл де болса үн қосқанымыз болар еді. Осындай игі жұмыстардың нәтижесінде ғана тәуелсіздігіміздің болашағы жарқын боларына сеніміміз кәміл болмақ!

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Қазақстан ZAMAN-2016,17наурыз (№11112) 6-бет
- 2.Тіл-2016.№1.40-42 бет
- 3.Айқын-2016,2ақпан (№15) 8-бет
- 4.Егемен Қазақстан-2016,15сәуір (№71) 8-бет 5.Жүсіпов.С.А«Ә.Н.Бөкейхановтың өмірі мен әдеби-публистикалық мұрасы» 15-17 бет
- 6.Қазақстан мұрағаттары-2016 №2.9-11бет
- 7.Егемен Қазақстан-2016,15 сәуір (№71) 8-бет

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ ЕЛІМІЗДІҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖОЛЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ

Жетписбаева Ж.Ж.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Кентбек С.К.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Баспасөз беттерінде өзін «қыр баласы» деп таныстырған, көпшілік жұрт оны «ұлт көсемі» деп білген.Қазақ ұлтының жоғын жоқтап, мұңын мұндаған, «тірі болсам, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» деген [1,17 бет.] Әлихан Бөкейхановтың туғанына биыл 150

жыл. Мерейтой Юнеско шеңберінде осы жыл кең көлемде аталып өтілуде. Бұл туралы ЮНЕСКО-ның 18 қарашада Парижде өткен Бас конференциясының 38-ші сессиясында жария етілген болатын. Юнеско аясында «Бүкіләлемдік дара тұлға» деп танылған Әлихан Бөкейханұлының Тәуелсіздік жолында алатын орыны ерекше. Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов (1866-1937) – ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. басындағы қазақ зиялыларының, қоғам және мемлекет қайраткерлері қатарындағы аса ерекше тұлға. Көрнекті қоғам және қайраткері, ұлт азаттық және Алаш қозғалысының жетекшісі, Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы, публицист, ғалым, аудармашы. 1866 жылы наурыздың 5 бұрынғы Семей облысындағы Қарқаралы уезінің Тоқырауын болысында (қазіргі Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданында) дүниеге келген. Халқымыздың біртуар перзенті Әлихан Бөкейхан Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошыдан тарайтын төре тұқымынан. Жасынан зерек, оқуды озат бітірген. Әлихан Бөкейхан Санкт-Петербург университетінің заң факультетін тәмамдап, бірнеше шетел тілін үйреніп білген, сөйтіп жиырма төрт жасында жоғары білімі жөніндегі екі дипломға бірі (Орман институты) ие болған, керемет білімді жас. Әлихан Бөкейханов Орман институтын бітіргеннен кейін Омбыға барады. Онда орман шаруашылығы училищесіне математика пәнінен оқытушы болып орналасады. «Степной край» газетінің қызметіне белсенді түрде араласып, оның редакция алқасы құрамына енді. Осы жылдары ол барлық студенттік қозғалыстарға белсене түрде араласып, әсіресе солшылдардың көзқарасына бейім болды. 1894-1926 жылдар аралығында ол төрт түрлі ғылыми зерттеу экспедициясының жұмысына қатысқан: Тобыл экспедициясы; В.Щербинаның жетекшілігімен жасалған экспедициялар; С.Швецов басқарған статистика-экономикалық экспедиция; сондай-ақ (1926) жылы ССРО Ғылым академиясының антропологиялық экспедициясы. 1896-1903 жылдары Щербина кейін С.Швецовтың экспедициясы жұмыстарына қатысты. Оның ойы бойынша, экспедиция жұмысына қатысу сол тарихи кезеңде халқы үшін ең зәру мәселеге айналған – жер қатынастарын тереңінен түсініп, белгілі бір тұжырымдарға келуге жағдай жасауға тиіс еді. Әлихан Бөкейхан экспедиция жұмысына қатысу барысында қазақ даласына байланысты Ресей империясының көздеген мақсатын бұрын өзі байқай бермеген жаңа қырынан көрді және отарлық биліктің таяу жылдары ірі шараларды іске асыруға даярлық жасап жатқанын көрді. Бүгінде Ә.Бөкейханды біздер қазақтың тұңғыш энциклопедисі деуімізге үлкен негіз бар. Қазақ зиялыларының мүлдем жаңа салаға көтерілуіне 1905 жылғы орыс төңкерісі ерекше ықпал етті. Студенттік және омбылық өмірінің алғашқы кезеңінде маркстік бағытта тұрған Бөкейханның саяси көзқарасы өзгерді. Ол қазақ даласын отарлау саясатына белсене кіріскен патша өкіметімен күрес жүргізу үшін әуелі бүкіл қазақ жұртының басын біріктіруді, сонымен қатар, орыс қоғамының ішінде ресми билікке қарсы тұрған саяси күштерге сүйенуді алға тартты. 1905 жылы маусым айының 26 жұлдызында ол қазақ зиялыларымен патша өкіметінің атына империяның отарлық орыстандыру саясатынан зардап шеккен қазақ халқының тілек-талаптарын білдіру мақсатында Санкт-Петербургке петиция жолдады. Петицияда қазақ жерінде адам құқығы аяққа тапталып, заңсыздық пен бассыздықтың шегіне шыққан орыс чиновниктерінің озбырлық әрекеттері көрсетіліп, болашақта келісімге келу арқылы қазақ даласындағы саяси және ұлт мәселелерін шиеленістірмей шешудің шаралары белгіленген еді. Атап айтсақ талаптарға мына мәселелер енді: «дінге қысым жасамау, қазақша мектептер ашу, Орталық Ресейден қоныс аударушыларды тоқтату».[2] Әлихан Бөкейхан Ресей жандармерия басқармасының назарына студенттік жылдары-ақ ілігіп, «саяси сенімсіздердің» қара тізіміне алынды. Патшалық Ресейдің биліктің озбыр саясатын жастайынан көріп, түйсініп өскен Әлиханның бойында отаршыл билікке ғана емес, жан алып, жан беріспей-ақ отарлық қамытты киюге мәжбүр еткен өз халқының жағдайын сол кезден бастап терең ойлаған 1917 жылдың қарашасында Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына қазақ жерінде сайлауға түскен үш партия – «Үш жүз», большевиктік социал-демократиялық жұмысшылар және «Алаш» партияларының ішінде жалғыз Алаш ұранды партия бақталастарын ойсырата жеңіп, 43 депутаттық мандатқа ие болды. Бұл тарихи сәт 1917 жылға қарай отарлықта қазақтың «Алаш» идеясы, туы және ұранымен ұлт болып қалыптасқанын аңғартқан сәт болды. «Алаш» идеясы қазақ ұлтшылдығының идеясы, ұраны болып, ұлттық бірлік пен қайта өрлеудің туы ретінде 1930 жылдардың соңына дейін салтанат құрып тұрды.

«Алаш» идеясы Әлихан Бөкейхановтың XX ғасыр басындағы ғылыми-публицистикалық шығармашылығы, ағартушылық, қоғамдық - саяси қызметі іс жүзінде қазақ халқының ұлттық-сана сезімін оятып, Алаш ұлттық идеясының маңайына бірігіп, Қазақ хандығының ыдырауынан кейін қайтадан бірегей ұлт болып қалыптасуына жеткізгені сөзсіз. «Алаш» идеясын алға тартқан Әлихан: қазақ ұлтшылдығы – ол өз ұлтын, тілін, мәдениетін, салт дәстүрін, ата-баба жерін, Отанды сүю, қорғау және амқор болу деп насихаттады. Ол соңғы демі біткенше туған қазақ халқының ата-баба жеріне деген, ұлттық мемлекет құрып, өзін-өзі басқаруға деген қасетті табанды түрде қорғап, сол үшін күресіп өтті. Сонымен қатар, 1917 жылдың желтоқсан айында Алаш ұлттық-территориялық автономиясын жариялап, оның төрағасы, премьер-министрі болып сайлана келе, Әлихан Бөкейхан бұдан былай қазақтың қайта құрылған елі көпұлтты, көпдінді және сан мәдениетті, бірақ көп мәдениетімен тұтас мемлекет болатынын болжады. Автономия жариялаудың қарсаңында «Қазақ» газетіне солай жазды да. [3, 20 бет.] Патшалық Ресейдің отаршылдық саясаты жыл өткен сайын күшейіп, қазақ ішіне дендеп ене түсті, соның кесірінен хандық биліктің байырғы құрылымдары жойылып, қазақтың салт-дәстүрі мен мәдениетіне және оның өз жерінде дербес этнос ретінде өмір сүруіне қатер төнді. Патшалық биліктің озбыр саясатын жастайынан көріп, түйсініп өскен Әлихан бойында отаршыл билікке ғана емес, жан алып, жан беріспей-ақ отарлық қамытты киюге мәжбүр еткен өз халқының жағдайын сол бастан ойлаған. Алаш жетекшісі отаршыл империяны саяси тұрғыдан реформалап, федеративтік демократиялы мемлекетке айналдыру арқылы ғана қазақтың әуелі өзін-өзі билеп, кейін толық тәуелсіздікке қол жеткізуіне болады деп санады. Ол мұның ұзақ та азапты жол болса да, ең дұрыс жол екенін көре білді. Сондықтан да 1905 жылы «Халық бостандығы» немесе Конституциялық-демократиялық партияның (кадет) Ақмола облыстық және Омбы қалалық комитеттерінің ұйымдастырушылары мен жетекшілерінің бірі болды.

Әлихан Бөкейхан кезіндегі құдыретті Қазақ хандығының бірлігі мен күш-қуатынан айырылып, отарлық тәуелділікке қалай түскенін егжей-тегжейлі зерделеп шықты. Ол қазақ хандары мен сұлтандарының, ру көсемдері мен билерінің Ресей империясы өкілдерімен жазысқан хаттарын зерттей келе кейбірін газеттер мен арнайы жинақтарда жариялады. Сондай-ақ қазақтың тағы бір ерекше тұлғасы – Кенесары хан бастаған қарулы көтеріліс туралы ел аузындағы аңыз-әңгімелерді жинақтады. Әлихан Бөкейхан осы ізденстердің арқасында бірнеше тұжырымдарға келіп, өзінің ой қорытындысын жасады. «Алаш» қозғалысы жетекшісінің іс-қимылы мен рөліне қазақтың қазіргі заманғы тарихында алғаш рет, 1920 жылдары осылай баға берілді. Қошмұхаммед Кемеңгерұлы «Қазақ тарихынан» деп аталатын тарихи очеркінде: «Үкіметтің қара қуғын жасаған күндерінде айдауында да, абақтысына да шыдап, ел үшін басын құрбан қылған ат төбеліндей ғана азамат тобы болды. Бұл топты баулыған - Әлихан», - деп жазды. [4, 21 бет.]

Халқымыздың тәуелсіздігі жолында «Жасасын Алаш!» деп ұран салып, қазаққа қалтқысыз қызмет еткен аяулы тұлға соңынан өшпейтін мұралар қалдырды. Олай болса, Әлихан Нұрмұхамедұлының көтерген идеялары бүгінгі жастардың бойында, олардың ой-санасында қайта жаңғырып жатыр, және ол мәңгі жасай бермек. Еліміздің біртуар ұлы Әлихан Бөкейханның Алаш идеясы еліміздің жарқын жолы болғандығы баршамызға аян, ел тәуелсіздігі жолында алатын орны ерекше екендігі хақ.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Бөкейханов Ә.Н. Таңдамалы.- Алматы:Қазақ энциклопедиясы,1995-477б
- 2.«Алаш Туы астында – Күн сөнгенше сөнбейміз!» / Орталық Қазақстан// 25.08.2016/№134-135
- 3.Бөкейханов Ә.Н. Шығармалар.-Алматы: Қазақстан, 1994. - 384 б.
- 4.Қойшыбаев Б. Әлихан Бөкейханов.-Алматы:Жеті жарғы, 2001. - 157б .

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН ИДЕЯСЫ – ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІ

Жомарт Р.

Ғылыми жетекші: Абдрахманова К.Ж

Қарағанды мемлекеттік медицина университеті

Қазақ халқының мандайына біткен жарқын жұлдыздардың бірегейі, данышпан Әлихан Бөкейхан тарихта кешірілмейтін қателіктерді бізге ескертіп «Қазақтың тарихы» мақаласында, бүгіннен 110 жыл бұрын айтқан болатын: «...Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, өзінің тарихын ұмытқан ел – қайда жүріп, қайда тұрғандығын, не істеп не қойғанын білмейді, келешекте басына қандай күн туашығына көзі жетпейді... Тарих не айтады? – десеніз, оның айтатыны мынау: біздің бұрынғы бабаларымыздың кім екендігі; олардың дүниеде не істеп, не бітіргендігі; қандай қуатты барлығы, ол қуатты не орынға жұмсағандығы; істеп жүрген ісінің қайсысынан пайда, қайсысынан зарар көргендігі; бұрынғы бабаларымыздың досты-дұшпаны кіс екендігі; не себеппен бағы тайғандығы және соған ұқсас істердің барлығын тарих сөйлеп түсіндіріп тұрады...» [1].

Ұлтының тарихын зерттей келе, Әлихан Нұрмұхамедұлы, алты алаштың бірлігінің болмауы, соның салдарынан тәуелсіздігінен айырылуының ең басты сыры-бұрынғы хан-сұлтандардың Ресей империясы тарапынан отарлау қаупі төнген сәтте де өз билігіндегі ру-жүздерді біріктіре алмауы екенін біледі. «Бұрынғының көбі, күш-қуатты тиісті орнына жұмсамай, бірінің көзін бірі шұқудан уақытты артылмады, істегенінің бәрі жәбір, залым болды; қылғанының бәрі зорлық-зомбылық еді», - деп жазды Әлихан Нұрмұхамедұлы 1913 жылы «Қазақ» газетіндегі «Қазақ тарихы» мақаласында. Сол себепті де Әлихан Бөкейхановтың туған халқы алдында бұрынғы хан-сұлтандардың тікелей ұрпағы ретінде өзін айыпты сезінді, кең сахарадаласында емін-еркін ғұмыр кешкен, өзіндік салт-дәстүрі, мәдениеті бар халқын еш қарсылықсыз отарлыққа жегіп жіберген алдыңғыхан-сұлтандардың бар кінәсі мен халқының келешек тағдыры үшін бар жауапкерлікті өз мойнына алды. Әлихан Бөкейхановтың 1914 жылы жазған мақаласының бірінде: «Хан баласында қазақтың хақысы бар еді, тірі болсам, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын», - деп жазды. Әлихан соңғы демі біткенше осы сертіне адал болды [2, 401-402 б].

Қазақ жерінің отарлануы мен байырғы жер иесі – қазақ халқына сол кездің өзіне тиіп отырған және алда да тигізе беретін аса ауыр зардаптары туралы бірқатар ірі еңбектері Әлихан Бөкейхановтың алға қойған мұратының жарқын мысалдары бола алады. Оның «Қазақтың суармалы егістік жерлерінің алынуы», «Дала өлкесінің түкпірлеріндегі орыс қоныстары», «Ақмола облысындағы переселендерінің жер үлестері» деп аталатын мақалаларының тақырыптарынан-ақ оның қандай өзекті мәселелерді арқау еткені айқын аңғарылады. Әлихан Бөкейхановтың бұл мақалаларды басқа жерде емес, отаршыл метрополияның дәл жүрегінде – Петербург қаласында, «Сибирские вопросы» журналында жариялады.

Әлихан Бөкейхановтың Қазақ автономиясы үшін «Ұлт Кеңесін құру» қажет деп санады. Яғни: «Біз 5 миллион қазақпыз, өзімізді қорғайтын күш өзімізден табылады. Сол күштерді реттеп жасайтын кеңес орындары қажет. Мемлекет ісі күн сайын құбылып, түрлі күйге түсіп тұрған шақта, бүкіл қазақтың атынан әрбір жұмысты ақылдасатын жоғары дәрежедегі «Ұлт кеңесі» болу керек. Ол «Ұлт Кеңесі» әр облыста бөлімі боларға керек. «Ұлт Кеңесіне» халықтың сенімді адамдары сайланып, іс жүргізу қажет», - деп келтіреді [3, 46-47 бб.].

Ойымызды нақтылай келе, Қазақ үшін Алаш идеясынан, оның бес ұлы нысанынан артық мүдде болуы тиіс емес. Ол идея бүгін де өзінің мүдделі мақсатын жойған жоқ. Қайта тәуелсіздіктің тамыры тереңге кеткен сайын, алдымызға сұрақ болып шығып отыр. Ол идеялар мыналар болатын:

Бірінші ұстаным: жер, жер және жер. Жерсіз Отан жоқ. Әлихан Бөкейхановтың ұйғарымы бойынша: «Қазақтың байырғы жерін қашан қазақтар өз бетінше ғылым мен техникаға сүйеніп толық игермейінше, жер жеке меншікке де, қоныстанушыларға да берілмейді».

Екінші ұстаным: жердің астындағы, үстіндегі , аспанындағы барлық игілік қазақ мемлекетіне қызмет етуі керек. Әлихан Бөкейхановтың айтуынша, «оның әр бір түйір тасы қазақтың өңіріне түйме болып қадалу керек» болатын.

Үшінші ұстаным: Әлихан Бөкейхановтың жолбасы бойынша , «Қазақтың жерінде өндірілген «бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуі» керек, яғни толықтай экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізуге ұмтылуы тиіс.

Төртінші ұстаным: қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тілдің, діл үстемдігі болуы керек.

Бесінші ұстаным, түпкі мақсат: ғылымға, ұлттық салт-дәстүрге негізделген заңға сүйене отырып, Жапонияның үлгісіндегі ұлттық-демократиялық мемлекет құру еді. Ал бұл идеялардың ұйытқысы болатын.

Осынау стратегиялық мақсаттарға жету жолында ұлттық зиялы қауымға да, қарапайым бұқара халыққа да жақын идея өте қажет еді . Әлихан Бөкейхановтың қазақтарды руға да , жүзге де жіктемеді, әлеуметтік мәртебесіне де, біліміне қарай да бөле-жармады. Қазақты біртұтас халық ретінде көргісі келді. Осы орайда ол ұсынған Алаш атауы ұлтты ұйыстыруға мұрындық болатын тамаша идея болып шықты. Бұл идеяны Әлихан Бөкейхановтың Алаш қозғалысы пайдак болғанға дейін-ақ әрдайым айтып жүрген еді. Сонау 1910 жылдың өзінде-ақ «Қазақтар» деп аталатын тарихи очеркінде қазақтардың соғыс ұраны «Алаш деген мифтік тұлға» екенін атап өткен болатын. 1913 жылы жазған «Қазақтың тарихы» деп аталатын мақаласын Алаш атауына тереңірек тоқталып, Алаш атауының астарында «жетекші» еген мағына жатқанын айтады. «Жошы ханды халық «Алаш» деп атап кетті. Бұл Алаштың – алаш жұртының басшысы» екенін білдіреді , -деп жазады «Түрік баласы» (*«Қазақ», 1913, №7*)

Бүкіл саналы өмірін халқына, халқының азаттығына арнаған арнаған Әлихан Бөкейхановтың барлық қажыр-қайратын, білім , дарын-талантын патша өкіметі кезіндегі қыспақ-қанау , отаршылық-зорлық кезінде қалам күшімен жазылған еңбектерінде қалың қазақтың өз ішіндегі алауыздық , жалқаулық, ел тағдыры ең басты нәрсе білім , оқу екендігін дәлелдейді. Осы бағытта жанын аямай еңбек етті.

Алашорда автономиялы үкіметтің тұңғыш төрағасы сол кездегі Алаш зиялылары сияқты әр саланың білгірі. Ресми түрде атайтын болсақ, ғұлама ғалым экономист, мал шаруашылығын зерттеуді ғылыми жолға қоюшы, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы, әрі публицистретінде қазақ халқының саяси әлеуметтік , мәдени рухани тарихында өшпестей із қалдырған тұлға. Халқымыздың сарқылмас қазынасы – ауыз әдебиеті мұраларын жинау , оларды жіктеп, өңдеп бастыру , әдебиеттану, көркем аударма Әлиханның сонау бастан сүйсіне атқарған істерінің бірі. «Қазақтың ұлт болып өркениетті ел қатарлы өмір сүруі үшін ең алдымен , халықтың сана -сезімін оятатын жағдай тудыру керек, қазақтың ұлттық тілін әдебиетін өрістетуге керек. Өз әдебиетін қалыптастыруда табысқа жеткен халық қана азат өмір сүре алады» деп білген Әлихан ұлттық әдебиетімізді өркендетуде жан-тәнімен еңбек етеді [4,91 б.].

Ағартушы, ғалым Әлихан бөкейхановтың қаламынан туған «Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи» , «Киргизи», «Жағрафия», «Астрономия» , «Материалы к истории султана Кенесары Касымова» атты еңбектері оқушы қауымға арналған тарихи, саяси, этнографиялық , географиялық тұңғыш еңбек болып табылады.

Әлихан Бөкейхановтың педагогикалық мұраларындағы зерттеулерінде оқыту мен тәрбиелеу бір-бірімен байланыста болатын үрдіс ретінде қарастырады. Тұлғаны қалыптастыруда тәрбиенің атқаратын рөлін Әлихан өз еңбектерінде жан-жақты дәлелдейді. Оның қазақ отбасындағы бесік тәрбиесі, ұл бала мен қыз балаларға арналған салт-дәстүр бойынша тәрбиелеуді өзінің еңбектерінде арқау етті. Ағартушы, қоғам қайраткері Әлихан Бөкейхановтың ойынша: «әрбір қазақ баласы өз еліне , халқына адал қызмет ету , бауырларына қамқор болу керек , сонда біз армандаған қазақ елінің азаматын тәрбиелейміз» , - дейді. Бұл айтылған талғылымдық өнегенің ұлттық мүде және мұралармен де шендесіп жатқанын білеміз.

Тәрбиесіз жинақталған білімнің қоғамға тигізер пайдасы болмайтындығын айтады. «Ән өлең һәм оның құралы» атты мақаласында эстетикалық тәрбие өз көрінісін тапқан. Автор өнердің тұлғаны қалыптастырудағы рөлін ерекше атап өтеді. «Ән адамның бар ет тамыр, сүйек-сүйегін қозғайды, бәрін ерітеді, елжіретеді», - деп жазады автор. Әлихан Бөкейхановтың бұл ойы әннің құдіреттілігін бейнелейді. Ән дене тәрбиесіне әсер ететіндігін көрсетеді. «Жаңа туған бала жылау әні, соқылдау әнімен дүниеге келеді», - дейді.

Әлихан Бөкейхановтың қазақ егіншілігі мен мал шаруашылығы, соның ішінде қазақтың сиыр, қой және жылқы шаруашылығы туралы іргелі зерттеулер жариялады. Қазақ тарихы, әдебиеті мен фольклоры туралы жүздеген мақалалар жазып, «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу», «Ер тарғын», «Ер Сайын» секілді халық ауыз әдебиетінің бірнеше үлгілерін жинақтап, баспа бетіне шығарды. Ол ғылыми атаққа да, ғылыми дәрежеге де ұмтылмады, өйткені негізгі күш-жігерін саяси күреске жұмсады. Кейде ғылыми жұмыстарын еріксіз саяси күрес барысында жазуға тура келді. Академик Әлкей Марғұланның естеліктерінде, Алаш көсемінің 1925-1927 жылдар аралығында Ленинград мемлекеттік университетінің профессоры болғандығы айтылады.

Өз дәуірінен озық ойлайтын Әлихан Бөкейхановтың дидактика туралы айтылған дәйекті пікірі бүгінгі этнопедагогиканың қағидаларымен байланысты болатын практикалық әдістің лабораториялық әдіске жақын екенін дәлелдейді. Оның ойынша, практикалық әдіс мұғалімінің басшылығымен сабақты бекіту кезеңінде қолданылады. Әлихан Бөкейханов оқушының қажетті білім алуы мұғалімнің шеберлігіне байланысты екендігін айтады. Ол былай деп жазады: «Баланы баулыған оқытушы ісіне шебер болса, өзі де, балаларды табиғатты әліп-бией оқып, аты бәйгеден келіп, бүркіті түлкі алып қызыққа батады да, қуанады. Бала оқуға күйі түскен қаршығадай, түлеп ұшады», - деп келтіреді [4, 92б].

Әлихан: «Қияметке шейін қазақ қазақ болып жасамақ», деп алаштың жоғын жоқтап, барын түгендеп, ұлтымыздың қамын жеп өткен жұрт шырақшысы. Азаттық жолындағы арпалыспен өткен күреске толы ғұмырында ол ұлтының ертеңі үшін бар күш-жігерін, білім-тәжірибесін жұмсаумен бірге, басын бәйгеге тігіп, жанын да қиды. Қазақтың өз жерін еркін жайлап, өз елінің төрінде отырып, ұл-қызын қазақша оқытып, билік пен төрелікті қазақ тіліне айтуы үшін аянып қалған жоқ. Қазақ тілінде газет шығарды, қазақша кітаптар бастырды, жүздеген мақалалар жазды. Өзгелердің озық ойларын қазаққа жеткізем, көркемдік танымын кеңейтем деп аударма да жасады. Қайсар рухты, асыл текті қайраткердің көшбасшылық арынымен де, қаламының қарымымен де қазақтың жазба әдеби тілінің дамуына қосқан үлесі, сіңірген еңбегі де елеусіз қалмауы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақтың тарихы. Түрік баласы. «Қазақ» газеті, №2, 1913 жыл
2. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. «Ә-Г» \ бас ред. Ә.Нысанбаев – Алматы : «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1999. – 2-т.-720 б. ; 401-402
3. Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы : «Қазақстан», 1994. – 384 б.
4. Әбдікәрімұлы Б., Байменова Б. Алашорда қайраткерлерінің педагогикалық мұрасы. – Астана, 2008. -123 б.

АЛАШ ОРДА - ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ ЖӘНЕ ЖАҢАШЫЛДЫҒЫНЫҢ БАСТАУЫ

Жумашева М.А.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Бимаканова З.Ш

Қазақ мемлекеттілігіне және жаңашылдығына бастау болған “Алаш” партиясының тәуелсіз ел болуға қосқан үлесін жеткізу, саяси тұрғыда ақпараттандыру.

XX ғасырдың 20 жылдардағы “Алаш” партиясының Қазақстан тарихындағы алатын орны, “Алаш” зиялыларының қазақ қоғамындағы атқарған қызметі, сонымен қатар “Алаш”

партиясының бағдарламалық жобасының негізгі ойын ашу. Тәуелсіздік жылдардағы жарияланып отырған жаңа мәліметтер негізінде жаңа көзқарастағы тұжырымға көз жеткізу.

Бірінші Дүниежүзілік соғыс пен 1917 жылы Ресейде басталған революция қазақ ұлттық зиялыларының өз халқының құқықтарын қорғау жолындағы қызметін жандандыра түседі. Сол кездердегі саяси және тарихи оқиғалар кезінде бірінші орыс революциясы кезеңінде ұлттық қазақ партиясын құру жолындағы алғашқы қадамдар жасалады. Сонымен қатар, Орал қаласында 1905 жылдың соңында қазақ ұлттық партиясын құру жөніндегі шешімдер қабылдауға тиіс болған. Қазақстанның бес облысының өкілдері қатысқан «делегаттық съезд» шақырылады. Онда партия құру идеясы талқыланып айтылады. Соның негізінде Қазақ ұлттық партиясын құру жөнінде алдын ала шешім қабылданып Алаш партиясы құрылады (1917 жылы шілдеде). Партия төрағасы болып Әлихан Бөкейханов сайланып, ол XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы қазақ зиялыларының, қоғам және мемлекет қайраткерлері қатарындағы ерекше тұлға, көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, публицист, ғалым, аудармашы болғаны тарихтан мәлім. Осындай жағдайларда хал - ахуалдардың жылдам өзгеруі мен саяси күштердің екі жаққа бөліну үрдісінің тездетуін ескерген қазақ либерал - демократиялық қозғалысының басшылары жалпы жалпықазақ съезін өткізуді жылдамдату жөнінде шешім қабылдап Орынборда Бірінші съезі шақырылады. Онда мемлекеттік басқару, автономия, халықтық милиция құру, оқу ағарту, сот, Құрылтай жиналысына қатысу, саяси партиялар құру т.б жөніндегі мәселелер қарастырылады. Съездің негізгі шешімі: «Демократиялық парламенттік және Ресей Федеративтік республикасының құрамында болатын ұлттық автономияда қазақтардың құқықтарын қорғау болады. Съезде «Алаш» партиясын құру жөнінде шешім қабылданады.

«Алаш» партиясының басшылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов т.б. сияқты либерал – демократиялық бағытағы қазақ зиялыларына М.Тынышбаев, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердиев т.б. кіреді. «Алаш» қайраткерлері Қазан революциясын қолдамайды. Олардың ұраны - Қазақ халқын отарлық езгіден құтқару ұранымен бірікті. Алаш партиясының негізгі бағдарламалық міндеттері ретінде: а) елді отарлық құлдықтан құтқару; қазақ қоғамын ортағасырлық жағдайдан алып шығып, мәдениетті елдер қатарына қосу, б) қазақ қоғамының әлеуметтік экономикалық және қоғамдық – саяси өмірінде түбірлі өзгерістерді жүзеге асыру жарияланады. Бұл ұйым жерді қазақтардың меншігі ретінде тану, ана тілінде оқытатын мектептер мен университеттер ашу, қазақ өлкесіне Ресей шаруаларының қоныс аудару процесіне шектеу қою, кедейлерге теңдік пен бостандық құқықтарын беру жөніндегі заңдардың жариялануы үшін күресті. Бүкілқазақтық съезде өз төңірегіне қазақ халқының әртүрлі топтарының өкілдерін біріктіреді. Самодержавие құлаған соң Алаш қозғалысы 1917 жылдың соңында партиялық құрылыс проблемасынан ұлттық автономия құру әрекетіне көшеді. 1917 жылы желтоқсанда Орынборда «Алаш» партиясының II жалпықазақ съезі болып өтеді. Қазақ халқының саяси тағдырына байланысты маңызды құжаттар қабылданады және «Алаш» атауымен қазақ автономиясының құрылғаны жөнінде мәлімдейді. «Алашорда» деген атпен Уақытша халықтық кеңес – үкіметі құрылғаны жөнінде мәлімдейді.

Съезд қазақ автономиясының құрамына Бөкей Ордасы, Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстары, Закаспий облысы мен Алтай губерниясының қазақтар мекендейтін аудандары енуге тиісті екендігі жөнінде қаулы қабылдайды. Алашорда автономиясының орталығы Семей қаласы болып жарияланады. Алашорда үкіметін Ә.Бөкейханов басқарады. Ең маңыздысы Алашордаға «қазақ тұрғындарының атқарушы билігін қолға алу» жүгі міндеттеледі. «Алаш» - өлкеде Кеңестер өкіметі арнаған соң және онымен келісімге келу әрекеттері сәтсіз аяқталғаннан кейін объективті түрде демократиялық федерация мен Құрылтай жиналысын қорғауды жақтаушылар мен большевиктерге қарсы одаққа кіреді. Азамат соғысының басталуы мен Алашорда бастаған және большевиктер мен кеңестердің соңынан ерген екі жақ бір-біріне қарсы тұрады. Алаш басшылары Кеңес өкіметінің сеніміне кіре алмайды. РКП-ның ұлттардың өзін - өзі билеу құқығы жөніндегі ресми құжаттарынан үміттенген алашордашылар 20 жылдың басында оның жүзеге асу мүмкіндігіне сенеді.

Алайда большевиктер партиясы өз позицияларының күшеюіне қарай басқа қозғалыс өкілдерін жоққа шығару, оларды қудалау тактикасына көшеді. 1921 жылы күзде «бұрынғы алашордашылардың контрреволюциялық органдары мен Кеңес мекемелеріндегі жұмыстарынан шеттетіледі. Партия басшысы Ә.Бөкейханов жұмыстан босатылып, М.Шоқай шетелге эмиграцияға кетуге мәжбүр болады. Тоталитарлық тәртіп нығайып Алаш партиясына қатыстылардың бәрін қудалау күшейеді. Өкімет алашордашылардың «революциялық жолға» келіскісі келмегенін және 1920 жылдың 1-ші жартысында жарияланған қазақтардың КСРО – ға тікелей кіретін дербес мемлекетін құру» талабын кешіре алмайды. Алашорда қозғалысы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезіндегі әлеуметтік - саяси, қоғамдық – саяси және рухани – мәдени өзгерістердің нәтижесінде өмірге келген болатын. Қозғалыстың басты тірегі 1917 жылдың шілдеде құрылған жалпы ұлттық «Алаш» партиясы болатын. Алаш партиясы өзінің негізгі міндеттерін екі мақсатқа жетуді көздеген:

1) қазақ халқын отарлық езгіден азат ету;

2) қазақ қоғамының дүниежүзілік мәдени қауымдастыққа енуін қамтамасыз ету. Өзінің саяси құрылымы жағынан «Алаш» партиясы әр текті қазақ ұлттық демократиялық зиялыларының ұйымы болды. XVIII ғасырда жойылған қазақтардың ұлттық мемлекетін қайта қалпына келтіру болды. 1917 жылы қарашада «Қазақ» газетінде «Алаш» партиясының бағдарламасының жобасы жарияланады. Бағдарлама жобасында он мәселе қамтылады. **I.** Мемлекеттік қалпы. Россия демократиялық, федеративтік республика болу. Демократия мағынасы мемлекетті жұрт билеуі. Федерация мағынасы – құрдас мемлекеттер. Федеративтік республикада әр мемлекеттің іргесі бөлек, ынтымағы бір болды. Әр мемлекет өз тізгінін өзі алып жүреді. Осы бапты қазіргі саяси терминдермен түсіндірсек, Алаш партиясы мемлекеттік құрылыс мәселесіне Ресейдің терезесі тең (құрдас) мемлекеттердің федеративтік одағы болуын, оған мүше болған әрбір субъект (құрдас мемлекеттер) өзінің егемендік құқы бар (іргесі бөлек) болуымен бірге жалпы федеративтік одақ мүдделерін қорғауда «ынтымағы бір» болуын талап етті. **II.** Жергілікті бостандық. Қазақ жүрген облыстардың бәрі байланып, өз тізгіні өзінде болып, Ресей федерациясының бір ағзасы болу. Реті келсе, қазақ автономиясы сыбайлас жұрттармен әзірге бірлес болу, реті келсе бірден өз алдына жеке болу. Алаш партиясы әділдікке жақ, нашарларға жолдас, жебірлерге жау болады. Күш-қуатын игілік жолына жұмсап жұрт тартқан айту жағына бастайды. Алаш партиясы бағдарламасының осы бабында екі түбірлі мақсат айқындалған: бірінші – Ресей Федеративтік мемлекетінің құрамдас бөлігі болуға тиіс қазақ автономиясы бүкіл қазақ халқы мекендеген жерге иелік етеді және тең құқықты федерация мүшесі ретінде оған нұқсан келген жағдайда Қазақстан өз алдына тәуелсіз мемлекет болып бөлініп шығады. Екінші — өзінің нақтылы саяси қызметінде Алаш партиясы жалпы адамзаттық игіліктерді басшылыққа алып, әділдікке жақ, зорлыққа қарсы болады. **III.** Негізгі. Құқық. Ресей республикасында дінге, қанға қарамай, еркек-әйел демей адам баласы тең болу. Жиналыс жасауға, қауым ашуға жария сөйлерге, газет шығаруға, кітап бастыруға еркіншілік: хұқмет қызметкерлері, иесінен рұқсатсыз хәм кім табалдырығын аттаушылық, сот сұрамай, билік айтылмай, тұтқын қылмаушылық, қылмысты болған адам судья бар жерде 24-сағат ішінде, судьясыз жерде бір жетіден қалмай судьяға тапсырылып жабу. Кісі хатын ашқанға айып, оқығанға жаза болу. **IV.** Дін ісі. Дін ісі мемлекет ісінен бөлек болады. Дін біткенге тең құқық. Дін жоюға ерік. Кіру-шығу жағына бостандық. Муфтилік қазақта өз алдына болады. Неке, талақ, жаназа, балаға ат қою сияқты істер молдада болу, жесір дауы сотта қаралады. **V.** Билік және сот. Әр жұртқа билік пен сот тұрмыс ыңғайына қарай болуы. Би және судья жергілікті жұрттың тілін білу керек. Аралас жерде соттың тергеу-тексеруі мен үкімі жергілікті жұрттың тілін білу керек. Аралас жерде соттың тергеуі – тексеруі мен үкімі жергілікті жұрттың қай көбінің тілінде айтылуы. Би мен судья орнынан тергеусіз түспеу. Билік және сот жүзінде жұрт біткен тең болады; құдайдан соңғы күшті би мен судья болып, кімде болса, олардың үкіметіне мойын ұсынады. Айтылған үкім тез орнына келуі керек. Зор жазалы қылмыстар присяжный сотпен қаралады. Қазақ көп жерде сот тілі қазақ тілі болады. Присяжный қазақтан алады. Қырдағы

ауыл, болыс ішінде билік пен сот жұрт қалаған ереже жолымен атқарылады. **VI.** Ел қорғау. Ел қорғау үшін әскер осы күнгі түрде ұсталмауы тиіс. Әскерлік жасына жеткен жастар жерінде үйретіліп, жерінде қызмет ету керек. Әскер табына бөлгенде туысқан табына қарай бөлу. Әскерлік міндеттерін қазақ атты милиция түрінде атқару. **VII.** Салық мәселесі. Салық мал-ауқат, табысқа қарай, байға-байша, кедейге-кедейше әділ жолмен таратылуы керек. **VIII.** Жұмысшылар. Жұмысшылар закон панасында болуы керек. Қазақ жерінде завод-фабрика аз, сондықтан қазақтың жұмысшылары да аз. Алаш партиясы жұмысшылар турасында социал демократтардың меньшевик табының бағдарламасын жақтайды. **IX.** Ғылым-білім үйрету. Оқу ордаларының есігі кімге де болса ашық және ақылсыз болады. Жұртқа жалпы оқу жайылуы. Бастауыш мектептерде ана тілінде оқуы; қазақ өз тілінде орта мектеп, университет ашуы; оқу жолы өз алдына автономия түрінде болуы; үкімет оқу ісіне кіріспеу; мұғалімдер, профессорлар өзара сайлау мен қойылуы, ел ішінде кітапханалар ашылуы керек. **X.** Жер мәселесі. Төтенше жиналыс негізгі заң жасағанда жер сыбағасы алдымен жергілікті жұртқа берілсін деуі; қазақ жер сыбағасын отырған жерлерден алып орналасқанша, қазақ жеріне ауған мұжық келмеуі, бұрын алынған жерлердің мұжық отырмағандары қазаққа қайтуы; қазаққа тиетін жер сыбағасын жергілікті комитеттер кесуі, сыбаға өлшеу – норма жерлердің топырағы мен шаруалық түріне қарай жасалуы; сыбағадан артылған жер земство қолында болуы тиіс; Артық тұрған жерден ел өскенде ауық-ауық сыбаға кесіліп берілуі. Түркістанда жермен бірге су сыбағасы да кесілуі жерді қазақ үйі басына иленбей ауыл-аймақ туысқан табына меншіктеп алу, өзара әділдік жолымен пайдалануы керек. Жер заңында жер сату деген болмау, әркім өзі пайдалануы керек. Пайдасынан артық жер сатылмай, земствоға алыну. Жердің кені, астығы, байлығы қазынаныкі болып, билігі земство қолында болу. Аса зор ағаш, өзендер мемлекеттік болып, аз ағаш және көл байлықтары земство мүлкіне саналуы керек. Міне, осы Алаш партиясының тарихи бағдарламасының мәтіні осылай еді. Көлемі жағынан шағын, мазмұны жағынан терең осы бағдарлама жобасы 1917 жылғы қараша айының ортасында өткен Құрылтай съезінде өткен сайлауда Алаш партиясының үлкен табысқа жетуін қамтамасыз ететін нағыз қадам болатын.

Қазақстан Республикасының Президенті, Ұлт Көшбасшысы, Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев бұл бағдарлама жайында «Алаш партиясының жетекшілері ұсынған көптеген қағидалар күні бүгінге дейін өз маңызын сақтап отыр. Бұл ұлттық емес, патриоттық ұйым, алдына қойған мақсаты, қазақ қоғамын бірте-бірте өзгертіп, оны осы заманғы шындыққа бейімдеу еді», - деп өзінің әділ бағасын берді. Шынында бұлар қоғамның даму дәрежесін, дәстүрлерін мен тұрмыс салтын жаңартуды мұрат тұтқан либералдық қағидалар еді. Олар дәстүр мен жаңашылдықты ұштастыру арқылы бұрынғы қазақ қоғамындағы белгілі қайшылықтардан арылатындығына мүмкіндіктер туды және өз халқының гүлденіп - көркеюіне мейлінше қамқор бола аламыз деп сенді. Сондықтан да олардың ұлттық бағдарламасы сол тұста өлкеде тұрған барша халықтың бас біріктіруіне жағдай туғызды. Бір сөзбен айтқанда, олар елді өркендетудің демократиялық баламасын ұсынды, бірақ ол авторитарлық үрдістер салдарынан аспай қалды. Бүгін де біз Алашорданың сол кездегі маңызды құжаттарын оқып, оның ешқандай да, сепаратистік немесе халыққа қарсы қозғалыс еместігін көреміз. Мұны Алашорда тарихын бұрмалаумен айналысқандар да өте жақсы білді, сондықтан да олар Алашорда үкіметінің материалдарын кеңінен жария еткісі және дұрыс зерттеуге жол бермеді. Мысалы 1926 жылы жарық көрген Мартыненконың «Алашорда» атты құжаттар жинағы мен 1935 жылы жарияланған Брайнин мен Шафионовтың «Алашорда тарихи жөніндегі очерктер» деген зерттеу еңбектерінде Алаш партиясының қызметін өлтіре сынға алынуын нақ осымен түсіндіруге болады. Ал осы кітаптың қосымшасындағы Алашорданың құжаттарының жариялануының өзін Алашорда идеясын ашықтан-ашық насихаттау деп табылды. Бұл, әрине, Кеңестік дәуірдегі идеологтардың халықтан тарихи шындықты жасыру үшін істеген әрекеттер еді. Қазақ демократиялық интеллигенциясы қазақ еліне өркениетті қоғамдық даму бағдарламасын ұсына отырып, өздері атқарып отырған істің тарихи мәнін

жақсы түсінді. Ә.Бөкейханов 1917 жылдың жазында жазған мақаласында «кейінгі үрім-бұтақ не алғыс, не қарғыс бере жүретін алдымызда зор шарттар бар», - деп жазды. Бірақ қазақ елі 1917 жылғы олар ұсынған жолға түсе алған жоқ. Ал большевиктер партиясы ұсынған даму жолы қазақ елі үшін азабы мол жол болды. Оған дәлел ретінде 1920-1921 жылдардағы аштық пен 1931-1933 жылдардағы Қазақ халқының басына төнген алапат нәубетті айтсақ жеткілікті. Ал 1937-1938 жылдары Қазақ халқының бас көтерер азаматтарының барлығы түгелге жуық зорлықшыл Кеңес билігінің жазықсыз құрбанына айналып кете барды. Ол үшін қазақ демократиялық интеллигенциясының тарих алдында ешқандай кінәсі жоқ. Олар туған елінің бостандығы үшін соңғы деміне шейін күресіп, империялық зорлықтың құрбаны болды. XX – ғасыр басындағы азаттық қозғалыстың жетекшісі Ә.Бөкейханов пен оның төңірегіне топтасқан ұлт зиялылары қазақ халқына бостандық әперуге, тұрмыс жағдайын өзгертуге, өркениет биігіне көтеруге бар ғұмырын арнаған қайраткерлер ретінде тарих бетіне алтын әріппен жазылып қалды. Олардың қалдырған өнегелі өмір тағлымы жас ұрпаққа өнеге.

Саяси сахнадан кеткен соң алаш қозғалысының қайраткерлері 20-жылдары Қазақстанның мәдениеті, ғылымы мен халық шаруашылығының дамуына елеулі үлес қосты. Кеңес өкіметі жариялаған бірнеше кешірімге (1919, 1920 жылдардағы амнистия) қарамастан қозғалыстың белсенді мүшелері большевиктердің 20-жылдардың соңы мен 30-жылдардағы «ұлтшылдар, халық жауларымен күрес» аталған науқанының барысында қуғын-сүргінге ұшырады. Алашордашылар 1955 жылы ақталса да, одан кейінгі отыз жыл бойы, ресми тарихтан тыс қалып келді. 1988-89 жылдары Қазақстан Коммунистік партиясы ОК-нің шешімі бойынша А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың, Ш.Құдайбердиевтің, М.Жұмабаевтың шығармашылық мұралары жария етілді. «Алаш»партиясы басшыларының есімдері халыққа біртіндеп қайта оралып, жарық көре бастады. Қазақ зиялыларының армандаған Алашорда мемлекетінің бағдарламалары мен міндеттері бүгінгі таңдағы қол жеткізген егемендік пен тәуелсіздік еді. «Алаш» партиясының құрылуы-тәуелсіздігіміздің бастауы болды. Бүгінгі таңда Әлихан Бөкейханов есімі қазақ жұртшылығына таралып, тәуелсіздігімізге жетуге себепкер болған «Алаш» партиясы жайлы жас өркенге тереңірек жеткізу мақсатында жыл сайын түрлі іс-шаралар өткізіледі. Тәуелсіздікті ата-бабамыз арман еткен, ғасырлар бойы аңсаған. Тәуелсіздік жолында күресіп, елінің бостандығы үшін талай боздақтар өз өмірлерін құрбан еткен. Ал бүгін, еліміз тыныш, жұртымыз аман, басымыз бүгін. Төрт құбыламыз тең. Бірақ бұл бақыт кімдердің арқасы екенін естен шығармаған абзал. Демек, естен шығарып қана қоймай, тәуелсіздігімізді келер ұрпаққа жеткізуді мақсат ету керек. Бабаларымыз салып кеткен сара жолды үзіп алмай, көзіміздің қарашығындай сақтап, күш-жігерді аямай әрдайым жаңашылдыққа ұмтылып, көш ілгері жүруді көздеуге тиіспіз. Қазақстан күллі әлемге танылған ел екені мәлім. Әр алаш елдің өркендеп өсуіне, биікті бағындыруына жаппай атсалысып, қашан да қазақ деген атына кір келтірмей дамыған елдердің қатарынан көріне берсе нұр үстіне нұр емес пе?! Тарих толқынында, тәуелсіздік белесінде туымыз мәңгі желбіресін! ТәТТарихерсе анда қаалаш партиясының мдемокраэомтиялық қозғалысының басшылары жалпы қазақ еді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алаш. Алашорда. Энциклопедия/ Құраст. Ғ. Әнес, С.Смағұлова.-Алматы: Арыс
2. Омашев Н.Н. Алаш арыстарының саяси басшылығы
3. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда.-А.,1995.-119б.
4. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы.-294б.
5. Мартыненко Н. Алаш орда./Сб. Документов.
6. “Айқап”. 1911. №11.-8б.

1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС ЖӘНЕ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ

Жұмабай А.Б.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Бимақанова З.Ш

М.Қозыбаев атындағы СҚМУ

Отан тарихы өзекті тақырыптарының бірі – ұлт-азаттық күрес тарихы. Еліміздің тәуелсіздік жылдарында 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тарихына қалам тартқан ғалымдардың көптеген зерттеулері мен мақалалары баспасөз бетінде жарық көруде. Бұл мақалаларда осы тақырыпқа алғашқы болып қалам тартқан ғалымдар мен жазушылардың және мемлекет қайраткерлерінің еңбектеріне оң баға берілуде. Манап Қозыбаевтың «1916 жыл: Ұлт-азаттық революция тарихнамасының кейбір мәселелері» атты мақаласында «Қазақстан мен Орта Азиядағы 1916 жыл көтерілісі» туралы бұл мәселені зерттеуде әу басында тарихшылардың аға буын өкілдері С.Аспендияров, А.Байтұрсынов, Т.Рысқұлов, С.Мендешов, Б.Алманов, Б.Қаратаев, жазушы Ж.Аймауытовтар тұрды»- деп көрсетеді [2,3 б.]. Осы есімі аталғандардың басым көпшілігінің 20-30 жылдары жарық көрген еңбектері олардың авторлары жалған жаламен «халық жаулары» ретінде айыпталғаннан кейін ғылыми айналымнан алынып тасталған болатын. Солардың қатарында сол жылдардағы оқиғаларды өз көзімен көрген, тіпті тікелей қатынасқан адамдардың бірі-саяси қайраткер, алаш зиялылары Ә.Бөкейханов, М.Тынышбаев болды. Қазіргі кезде зиялы зерттеушілер ұлт-азаттық көтерілістерге жаңа қырынан қарауда, оның өзіндік шын тарихын жаңа құнды дерктер негізінде объективті түрде зерттеуде. Осыған орай өмірлерін ұлттық мүдде үшін қиған М.Тынышбаев сынды ғалымдардың қоғамдық көзқарастары мен тарихи зерттеулері жаңа көзқарастар тұрғысында жаңадан бағалана басталды.

Қазақ халқының 20-30 жылдардағы тарих ғылымында М.Тынышбаев зор роль атқарды. Өйткені Мұхаметжан Тынышбаев өзінің зерттеуін-зерттеушілік қызметінің негізгі бағыттарының бірі ретінде халқымыздың 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының тарихын зерттеуге арнады. Ғалым гимназист және студент бола жүріп, қазақ халқының мұқтажын жақсы түсінді, орыс басқару органдары мен Жетісуды мекендеген қазақ және қырғыз халықтары арасындағы өзара қарым-қатынастарды білуге ынталы болып, оларды жан-жақты зерттеуге тырысты. Оның пайымдауынша, қырғыз-қазақ халықтары, әлбетте, Ресейден орыс қоныс аударушыларының осы өлкеге қоныс аударуына аса қарсылық көрсетпей, олардың жаңа жерде өздерінің жағдайын жақсартуға ұмтылған әрекеттеріне әуелде түсіністікпен қарады. Олар қоныс аударушыларды өлкеде қарсылықсыз қарсы алды. «Тіпті елдің ақсүйек ру басылары орыс отрядтарын елге өздері бастап келіп, қоян қолтық араласты. Алайда олардың келуінің немен аяқталатыны белгісіз болды...» [3] дей келіп, М.Тынышбаев жергілікті халықтың мүддесіне сай қандай саясатты ұстанғандығын, қандай заңсыздықтардың жүзеге асқандығын көрсетеді. 1906-1914 жылдар аралығында Верный облысын басқарған С.Н.Велецкий кезіндегі заңсыздықтардың ашық түрде жүзеге асқандығын бұлтартпайтын деректермен дәлелдеген М.Тынышбаев 1916 жылғы көтерілістің басты себебі патшаның жергілікті халықтың ер-азаматтарын майданның қара жұмысына алу туралы 25-маусымдағы жарлығы емес, әлеуметтік және ұлттық езгінің бірінші дүниежүзілік соғыс барысында барынша күшейгендігі болғандығын баса көрсетеді. Осыған орай Тынышбаев өз зерттеулерінде Верный уезін 8 жыл басқарған С.Н.Велецкий кезінде Переселен басқармасының қазақ пен қырғыздардың жерін тартып алған заңсыздық әрекеттерінен мәліметтер келтіреді [3]. 1916 жылғы патшаның маусым жарлығы көтерілістің басталуына түрткі ғана болғанын айтады. Бұл туралы ол Түркістан генерал-губернаторының атына жазған түсініктемесінде ашық көрсетеді: «Құнарлы жерлерді тартып алған соң мал шаруашылығы құлдырады, жер өңдеу қысқартылды. 1907-1914 жыл арасындағы жеті жылда облыс қатты өзгеріске түсті [3], десе екінші бір жерінде «барлық жауапкершілік қазақтардың мойнында болды: егер орыс шаруасының малы немесе басқа бір мүлкі жоғалса, жергілікті жер болыстығына оны тез арада табу басталды. (Лепсі уезінде 3-5 күндік мерзім ішінде)», - деп ел ішіндегі заңсыздықтардың ашық түрде қандай жолдармен жүзеге асқандығын бір

қырынан көрсетеді. «Мен, дейді ол, 1910 жылы Жетісу облысы үстінен өтіп бара жатып Қарабалтадан Пішкекке дейін, одан әрі Константиновкаға дейінгі шамамен 75 шақырым аралығында пошта станцияларының өзара тұтас дерлік қоныстанушылардың поселкелермен жалғасқанын көрдім. Пішкек уезін түгелдей поселкелер басқан және алыстағы Чернигов, Орлов және басқа губерния мұжықтары армандаған Пішкек жері туралы айта келіп, даудың басы Патшалық Ресейдің жер мәселесіне қатысты жүргізген отарлық саясаты ұлт-азаттық қозғалыстың туындауының басты себебі болды» деген қорытындысын жасайды [3]. М.Тынышбаевтың Түркістан генерал-губернаторының атына жазған түсініктемесінде 1916 жылғы көтеріліс тарихын зерттеуге мүмкіндік беретін мәліметтер келтірген. Бұл мәліметтерді қарастыра отырып, ел қоныстарын қозғамай бос жатқан қазақ даласын игеру патшалық өкімет үшін тиімсіз болғанына көз жеткіземіз. М.Тынышбаевтың бұл пікірін Алаш Қайраткері Ахмет Байтұрсыновтың «Көшпелі һәм отырықшы норма» атты мақаласында қолдау тапқанын көреміз [4]. Осылардың бәрін көріп, біліп, сезініп өскен, көкірегі ояу, көзі ашық А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ә.Бөкейханов, М.Тынышбаев, Ж.Аймауытов сынды зиялы азаматтар намысы тапталған, қорланған, мүсәпір болған халқына қол ұшын беруді өздерінің парызы деп санайды. Бұл ретте аталмыш қазақ зиялыларының 1916 жылғы патшаның маусым жарлығына байланысты көзқарасы туралы мәселе туындайды. Олардың сол жылдары осы мәселеге байланысты қандай күй кешкенін Мыржақып Дулатовтың «Он алтының ойраны» атты мақаласынан көруге болады. «Бір күні төбеден түскен жайдың оғындай июнь жарлығы сарт ете түсті. Бұл жарлықтың бізге жайдың оғындай көрінуі-қалың қазақ еліне оның әсері қандай болатындығын сезгендігімізден еді. Бұл жарлықтың қазақ арасына қалай тарайтыны, қазақ елі не күйге ұшырайтыны көз алдымызға елестей қалды. өз өмірімізде басымызға тұмаған ұлы дағдарысқа ұшырадық. Қайтпек керек? Не істейміз? Елге не айтамыз? Біздің басшылығымыз қандай болмақ? Елдің ризалықпен көңісі келмейтіні, балаларын бергісі келмейтіні «соғыс», «солдат» деген сөздерден өлердей қорқатыны, патша өкіметіне сенімі жоқтығы белгілі. «Көнбе, берме» дейміз бе? Оның түбі не болады? Немізге сеніп, «Көнбе» дейміз? Көнбейтін күшіміз қайда?» деп көрсетсе [5, ?], Мұхаметжан Тынышбаев болса: «Жағдай өте қолайсыз қалыптасты және санаулы қырғыз (қазақ) интеллигенциясы екі оттың ортасында қалды» [3],-деп көрсетті. Сол кездегі қазақ зиялыларының жетекшісі Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов ешбір қарсылықсыз патша жарлығын орындау керек деп санайды. Бұлай етпеген жағдайда деді олар, патша үкіметі елді жазалаушы қарулы жасақтар шығарып, елді қан-төгіске душар етеді. Олар 1916 жылғы «Қазақ» газетінің 192-ші санында «Алаштың азаматы» деген мақала-хат жариялап, онда қан-төгіс болдырмау халықты патша жарлығын орындауға шақырды [6]. Кеңес өкіметі жылдарында осы қайраткерлердің осы іс әрекеттері халыққа сатқындық жасағандық деп бағаланып, оларды «халық жаулары» деп айыптауға негіз болған факторлардың біріне айналды. 1916 жылдың шілде-тамыз айларында Жетісу облысында басталған көтеріліс көп кешікпей Қазақстанның барлық аймақтарын түгелге дейін қамтыйды. Ол алғашқы кезде түземдік әкімшілікке тізім жасатпаудан басталып, соңынан қарулы қақтығысқа ұласып, патшалық өкіметтің жазалаушы отрядтары мен бұқара халық жасақтары арасындағы қақтығысқа әкеледі. Бұл көтеріліс тек қана Қазақстанды қамтып қойған жоқ, сонымен қатар империяның шығыстағы отарлық аймағы болған Орта Азияға түгел тарайды. Бір сөзбен айтқанда, 1916 жылғы Қазақстан мен Орта Азиядағы көтеріліс осы ұлан-ғайыр жерді мекендеген жергілікті халықтардың көптен бері орын алған ұлт-азаттық күрестерінің заңды жалғасы әрі шырқау шыңы болды. Соғыстың, ауыртпалықтары, жергілікті халықтан зорлықпен жердің тартып алынуы, шаруашылықтың күйзелісі, патша жендеттері тарапынан тонаудың күшеюі, орыстандырудың қарқынмен жүзеге асуы-халық шыдамын шегіне жеткізді. Ал жарлық пен соғысқа әскер қатарына өз ұлдарын шақырмай, бұратана халық деп кемсітіп, қара жұмысқа 19-43 жас аралығындағы ер азаматтарды алу шегіне жеткен шыдамды отқа май құйғандай өршітіп жіберді. Бұл тарихи кезеңде қазақ халқын бір жолата құртып жіберу қаупі туды. Жоңғарлармен күрес дәуіріндегідей тарих мәселені тағы да төтесінен қойды: қазақ халқы өмір сүруін тоқтата ма, ұлт ретінде өзін-өзі сақтап қала ала ма? [2].

Отарлық басқарушылар өз қол астындағы бұратана халық санасының оянуына жол бермеуді көздеп, көтерілісті өз мүддесіне сай кері сипаттауға тырысты. Ал ұлт зиялыларының көтерілісті шынайы ақиқат тұрғысынан жазуға ұмтылуы олардың саяси құрбан болуына әкелді. Осындай тағдыр тәлкегіне түсетінін біле тұрса да олар өз принциптерінен бас тартпады. Халық санасының оянуына қозғаушы күші болған ұлт азаттық қозғалыстар ұлттық рухты сілкіндірді. Ұлт-азаттық көтеріліс тарихын ақиқат тұрғысында жазып, оған объективті баға беруде М.Тынышбаевтан қалған мұраның тарихнамада алатын орны ерекше. Ол бұл мәселеге арнап мақалалар жазып, саяси мәліметтер жасады. Оларды көтерілістің барысы мен салдары жөнінде құнды деректер бар. Онда Алаш қайраткерлері облыстардағы көтеріліс барысын сипаттап, жергілікті көтерілісті патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы бағытталған бұқаралық қозғалыс екендігін, көтеріліске басты себеп болған патша өкіметінің жергілікті халықтың жерін отарлаудағы қоныстандыру саясаты, оның арандату саясатын туғызғандығын дұрыс көрсете білді. Қазақ елінің 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы жөнінде қоғамдық қызметі мен шығармашылық еңбектерінде ерекше орын алғандығы жайында сол жылдары Орынборда А.Байтұрсынов пен М.Дулатовтардың редакторлығымен жарық көріп тұрған «Қазақ» газетінде былай делінді: «М.Тынышбаев II-Мемлекеттік Думаның ағзасы, инженер. Саясат ісіне жетік халыққа таза жолымен қашаннан қызмет етіп жүрген алдыңғы қатарлы зиялы азамат. Жетісуда бүліншілік болғаннан бері Мұхаметжан көзге көрінерлік көп пайда келтіріп жүр. Былтыр Түркістан уалаятында Куропаткинге генерал-губернатор болғандығын (1916 ж. 10 тамыз), мәселенің бәрі Жетісу қазаққырғызында емес, жергілікті хәкімдердің жауыздығынан болғандығын Куропаткинге жете түсіндіруші Мұхаметжан Түркістан уалаятындағы қазаққырғыздардың жерін Жетісу переселендік мекемесінің зиянды саясаты бойынша мұжыққа алынғандығын жергілікті халықтардың тау мен тасқа қамалып қалғандығын һәм мұнан былай да жер алынатын болса, қазақ пен қырғыз аса таршылықта қалатындығын дәлелдеп доклад жазған Мұхаметжан» [7]. Ұлт-азаттық қозғалыстан соң патшалық отарлаушылар көтерілістің негізгі себептерін бүркемелеп халықты патша жарлығына қарсы көтерген түрік пен неміс агенттері деп түсіндіруге тырысты. Мұндай пайымдаулардың астарын жақсы түсінген М.Тынышбаев көтерілістің негізгі себептерін генерал – губернаторға (4.ҮІ.1924 жылы) берген хатында ашық жазды: «Түркістандағы орыс тұрғындарының 90%-ы Жетісу жеріндегі толқулардың себебін көп ойланып жатпай-ақ, түркі және герман үгіттеуінен көру дұрыс емес, шындығында оның себептері қырғыз, қазақтарды ата қонысынан, жерінен айырған-отарлау саясаты мен патша жендеттерінің жасаған түрлі зорлықтары және де үлкен көтерілістерді ұйымдастыратын үгітшісінің жоқтығы еді» [3]. 1916 жылғы дүрбелең кезінде қатарында М.Тынышбаев бар зиялылар «Қазақ» газеті арқылы оқығандарға үндеу тастап, оларды өз ауылдарынан майданның қара жұмысына алынғандардың қатарына қосылып, майдан шебіне баруға, оларға рухани көмек беруге, өзге ұлттарға басындырмауға, офицерлерге қорлатпауға шақырды. Ә.Бөкейханов бас болып, қара жұмысқа алынғандар шоғырланған жерлерді аралауға аттанды. Оларды азық-түлікпен, киім-кешекпен қамтамасыз етуге, дәрігерлік көмек көрсетуді ұйымдастырады. Ал 1917 жылы ақпан революциясы жеңіске жеткеннен кейінгі жұмысқа шақырылған қандастарымыз елге қайтару ісінің басы-қасында болды. Мәселен, М.Дулатов Петроград пен Мәскеудің вокзалдарына түнеп, елге қайтушы жігіттерге теміржол билеттерін алып беріп, әлеуметтік көмектер көрсетті. Бұл жөнінде жазушы әрі тарихшы Ғалым Ахметов арнайы мақала жазып, нақтылы деректер келтіреді. М.Тынышбаев 1916 жылғы көтерілісті патша жендеттері аяусыз басып жаншылағанда шет елдерге босып кеткен қандастарымыздың өз отанына қайтару ісімен айналысты. Босқындарды қазақ еліне қайтару үшін А.Байтұрсынов пен М.Дулатов Шәуешекке, Мұстафа Шоқай Өзбекстанға, Құлжаға аттанды [2]. Осылайша азаттық күресі стихиялы түрде дамыған халықтың қозғалыстан кейінгі күйі ауыртпалығын да зиялы қауым көтерді. М.Тынышбаев 1917 жылғы көктемде Ташкентте құрылған Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің мүшесі ретінде, одан соң Жетісу облысындағы Уақытша үкіметтің комиссары боып жүріп, шет елге босып кеткен қазақтарды елге (негізінен Жетісуға)

қайтарып, оларды жерге орналастыруда үлкен рөл атқарады [8, 126]. Түркістан комитетінің қырғыздардың (қазақтардың) жермен қамтамасыз етілуі жөнінде ерекше көңіл бөлінгендігі жөнінде комитеттің 1917 жылдың 19 сәуіріндегі мәжілісінде оның мүшесі М.Тынышбаевтың «Қытай өңірінен келген қырғыздардың қоныстандырылуы жөніндегі баяндамасы» дәлелдейді (Доклад члена комитета М.Т.Тынышбаева о местах поселения киргиз, возвращающихся из пределов Китая) [8,1336]. Міне, осындай жігерлі істер М.Тынышбаевтың елі үшін аянбай жасаған еңбектерінің бір қыры болып табылды.

М.Тынышбаевтың «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 24-ші маусымындағы санында жарияланған мақаласында «Қытай жеріне кеткен (Құлжа һәм Қашқар өлкелеріне) босқын қырғыз, қазақтардың саны 164 мың адам екен. Содан үстіміздегі жылдың (1917) июльдің 1-не дейін қырылғаны 83 мың, жеріне қайтқаны 69 мың, Қытай жерінде қалғаны 12 мың адам» [9] деп мәлімет берген. Бұл тұрғыда зерттеуші-ғалым М.Қойгелдиев: «Біз бұрын қырғынға ұшыраған жалғыз қырғыз деуші едік, М.Тынышбаевтың айтуынша Жаркент уезіндегі албандардың (ұлы жүз) опат болған босқындар саны қырғыздардан кем емес» екендігін айта келіп, осы мәселені анықтаудағы М.Тынышбаевтың саяси-қоғамдық және зерттеушілік қызметіне жоғары баға береді. «Қазақ» газетінің беттерінде М.Тынышбаев Жетісудағы қырғыз бен қазақ елінің басына түскен қасіреттердің шын ауқымын көрсететін деректік материалдар жариялайды. Мысалы; 1917 жылдың 254-ші санында Жетісу облысындағы қазақ және қырғыз уезіндегі болыстардан Қытай асқан адамдардың саны анықтайтын кесте беріп, «44 болыс жерінде барлығы 47 мың 759 түтін бар, содан қашқаны 40 мың 250 түтін, қырылғаны 95 мың 200 жан болды» [10], деп көрсетеді. Бұл есепке қарағанда босқындардың жартыға таяу адамдары қырылған. Ұлт зиялылары 1916 жылғы тыл жұмысына адам алу нәтижесінде жас шамасын жасыратын, мал санағының, жер мөлшерін есептеуден бастарын алып қашатын болып алған халыққа егер бұл есептер дұрыс берілмесе қазақтың есесі кететіндігін түсіндіруді және осы сияқты көптеген кезек күттірмес мәселелерді шешуді өздеріне борыш санады. Сонымен қатар, өлкеде қалыптасқан жағдай қазақ ұлты қайраткерлерінің алдына елде орын алған ашаршылықпен күресу, мұжық-орыс пен қазақ және казак-орыс пен проблемалар жиынтығын көлденең тартты.

Міне,осыдан Алаш қайраткерлері жолы ұлттық мұраттар жолында жүріп өткен жолы, жетістіктері, қиыншылықтары бүгінгі жас ұрпаққа үлкен тарихи сананы қалыптастырып, мемлекеттік идеологияны «Мәңгілік Ел» болудың феномені ретінде қарастырамыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Отан тарихының тағылымдары және Қазақстан қоғамының қайта жаңғыруы: Халық бірлігі және ұлттық тарих жылына арналған ғылыми сессияның материалдары. - Алматы, 1999. 3-б.
2. Тынышбаев М. Ақтабан шұбырынды. – Алматы, 1992.-102-112-бб.
3. Байтұрсынов А. Ақ жол. - Алматы, 1991. – 233-б.
4. Жұлдыз.- 1991.- №6. - 104-10- бб.
5. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. - Алматы, 1995. - 64-б.
6. ӨРОМА. 1044-қор, 1-тізім, 1-іс, 12-396б; 17-қор, 1-тізім, 1-іс,133-бб.

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН – АЛАШТЫҢ КҮРЕСКЕРІ

Қазезова А.М.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Бимаханова З.Ш.

М.Қозыбаев атындағы СҚМУ

Алаш қайраткерлерінің алдыңғы қатарында көш бастап, халқымыздың өз еркіндігі үшін күрес жолында мәңгі өлмейтін терең із қалдырған – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан.

Ә.Н.Бөкейхан 1866 жылы 5 наурызда кезінде болған Семей облысы, Қарқаралы уезі, Тоқырауын болысы, Тоқырауын өзені бойындағы нөмірі жетінші ауылында дүниеге келген.

Бұл қазіргі Жезқазған облысы, Ақтоғай ауданына қараған Қаратал совхозының жері (совхозға 1992 жылы Ақтоғай аудандық кеңесінің шешімімен Ә.Н.Бөкейхан есімі беріледі). Сондай-ақ, жергілікті орта мектепке де есімі берілді. Бұл кез отаршылдық саясат салдарынан қазақ халқы ғасырлар бойғы қалыптасқан көшпенділердің дәстүрлі рулық-қауымдық қатынастарынан, жерінен де, оны пайдалану құқынан да ажырай бастаған, көшпенділердің байырғы құндылықтары шеттетіліп, жаңасы қалыптаса қоймаған алмағайып кез болатын.

Әлихан ата тегі Шыңғыс ханнан бері келе жатқан төре тұқымынан, Бөкейханнан тарайды. Көкжал Барақханның баласы Бөкейхан қазақтың таққа отырған соңғы хандарының бірі. Жасынан зерек, алғыр өскен Әлиханды әкесі 1879 жылы Қарқаралыға алып барып, жергілікті молданың қолына оқуға береді. Әзімханұлы Райымжан ақсақалдың айтуынша, көзі ашық, көкірегі ояу Әлихан молданың оқуын қанағат тұтпай, қаладағы үш кластық бастауыш мектепке өз еркімен ауысып кетеді. Бұл әрекетін бір келгенінде естіп білген әкесі Нұрмұхамед қарсылық білдірмейді, ақ батасын береді. Бастауыш мектепті бітіргеннен кейін ол Қарқаралы қаласының үш жылдық училищесіне түседі. Көрнекті қоғам қайраткері, Ресейдің І Мемлекеттік думасының және мұсылман халықтары съезінің депутаты, IV Мемлекеттік думаның мұсылман фракциясының Бюро мүшесі, қазақтың XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалысының негізін салушы әрі көсемі, халқымыздың тұңғыш саяси Алаш партиясының ұйымдастырушысы және ұлттық Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы атанады. Өжеттілігі мен қайсарлығының, қарақылды қақ жаратын әділдігі мен адалдығының арқасында Ә.Бөкейхан өз замандастарының арасында нар тұлға болатын. Алдына қазақты оятуды мақсат тұтқан А.Байтұрсынов пен М.Дулатов саяси үзеңгілесі болатын. Қазақ халқына ояу сала білген Әлихан: «қазақ тып-тыныш жатып, еріншек, ешнәрсе қылмайды» деп ойламайды, оның кәміл сенімінше, қазақтар «қайратты жұмыстың бәріне жарайды... Бірақ (оларды) қозғау керек» - деп, үгіттеп, бейкам жатқан жұртты шыңдауды, жүректеріне үміт отын, өздеріне деген сенім отын жағуды көздейді [1, - 56].

Әлихан Бөкейхановтың қайраткер ретінде қалыптасуының екі рухани негіздерін бөліп қарастырсақ, біріншіден, Әлихан еркіндік пен теңдікті жоғары бағалаған ортада өсті. Оның қоғамдық көзқарасының қалыптасуына халықтың бай ауыз әдебиетінің, ұлы Абайдың және басқа ақын-жыраулардың терең ойлы шығармаларының ықпалы болғандығы көрінеді. Оның 1907 жылы тұңғыш рет орыс оқырмандарын Абайдың творчествосымен таныстыруды көздеген материал жариялап, ал 1909 жылы ұлы ойшылдың шығармаларын Петерборда жарық көруіне мұрындық болып, өмірінің соңына дейін Қобыланды, Ерсайын, Қозы-Көрпеш – Баян сұлу және басқа көптеген ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, зерттеп және насихаттап өтуін кездейсоқ жағдай деп айту қиын. Тарихи деректерден белгілі қазақ ұлттық саяси ұйымының жетекшісі болған Ә.Бөкейхан осы кезден бастап ғалым-экономист, публицист, әрі терең білім иесі Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның жалпы ұлттық саяси тұлғаға айналу жолы басталады. Болашақ қайраткердің өмір жолының қалыптасуына отарлық езгіге қарсы Кенесары бастаған жалпыұлттық көтеріліс (1837-1847) туралы ел арасындағы әңгіме, аңыздардың айтарлықтай ерекше әсері болғандығын аңғаруға болар.

«Қазақтың суармалы егістік жерлерінің алынуы», «Дала өлкесінің түкпірлеріндегі орыс қоныстары», «Ақмола облысындағы переселендердің жер үлестері» деп аталатын мақалаларының тақырыптарынан-ақ оның қандай өзекті мәселелерді арқау еткені айқын аңғарылады. Әлихан Бөкейхан бұл мақалаларды басқа жерде емес, отаршыл метрополияның дәл жүрегінде – Петербург қаласында, «Сибирские вопросы» журналында жариялайды. 1908 жылы, туған жерден жырақта Самараға айдалып кетеді.

Әлихан Бөкейхан қазақтарды руға да, жүзге де жіктемейді, әлеуметтік мәртебесіне де, біліміне қарап бөлмейді. Қазақты біртұтас халық ретінде көргісі келеді. Осы орайда ол ұсынған Алаш атауы ұлтты ұйымдастыруға мұрындық болатын саяси идея болады. Бұл идеяны Ә.Бөкейхан Алаш қозғалысы пайда болғанға дейін-ақ әрдайым айтып жүрген еді. Сөйтіп, Ә.Бөкейхан қазақ тарихындағы тұңғыш саяси ұйым Алаш партиясын ұйымдастыруға кіріседі. 1917 ж. желтоқсанында бүкіл қазақтардың құрылтайында Алаш

автономиясы жарияланып, Ә.Бөкейхан сол алғашқы Қазақ республикасының тұңғыш төрағасы (президенті) болып сайланады.

«Алаш» қозғалысы жетекшісінің іс-қимылы мен рөліне қазақтың қазіргі заманғы тарихында алғаш рет, 1920 жылдары осылай баға берілді. Қошмұхаммед Кемеңгерұлы (Қошке Кемеңгеров) «Қазақ тарихынан» деп аталатын тарихи очеркінде: «Үкіметтің қара қуғын жасаған күндерінде айдауына да, абақтысына да шыдап, ел үшін басын құрбан қылған ат төбеліндей ғана азамат тобы болды. Бұл топты баулыған – Әлихан», – деп жазады [2, -86 б.].

Алып Ресей империясымен алысып, байырғы тәуелсіздікті қарулы көтеріліспен қалпына келтіру мүмкін емес деп тұжырымдаған Әлихан Бөкейхан «бұл жолды халықтың жаппай қолдауы да неғайбыл, Кенесары көтерілісінің жеңіліске ұшырауы – соның бір көрінісі» деп есептейді [3,-296.].

Алаш жетекшісі отаршыл империяны саяси тұрғыдан реформалап, федеративтік демократиялы мемлекетке айналдыру арқылы ғана қазақтың әуелі өзін-өзі билеп, кейін толық тәуелсіздікке қол жеткізуіне болады деп санайды.

Екіншіден, XX ғасырдың басында озық ойлы Европа мәдениеті мен дәстүрінің ықпалымен сусындап тәрбиеленген Ә.Бөкейхан ірі қайраткер ретінде қалыптасты. Оның өмір жолын айқындауда, әсіресе, Ұлы Француз революциясының және орыс азаттық қозғалысы мен гуманистік әдебиетінің орны ерекше болды. Ә.Бөкейхан төңірегіне XX ғасыр басында топтасқан қазақ зиялыларының басым көпшілігі Міржақып Дулатов сияқты панисламизм мен пантүркизмнен алыс болды. М.Дулатовты зерттеп жүрген жапон ғалымы Уяма Томохико тұжырымдағанындай, олар (М.Дулатов, Ә.Бөкейханов, т.б.) ең алдымен өздерін қазақпыз деп ұқты, ал содан кейін мұсылманмын деп санайды. 1889 жылы «Особое прибавление к Акмолинским ведомостям» газетінің қазақ тіліндегі қосымшасы – «Дала уалаятының газетінде» жарияланған өзінің алғашқы мақалаларында қазақ қоғамының жағымсыз жақтары мен қара халықты қатыгездікпен қанап жүрген надан молда, болыс пен старшынды, тойымсыз байдың сойылын соғып жүрген екіжүзді ақындар мен оқыған қазақтарды аяусыз сынға алады.

XIX ғасырдың соңында Ресей империясында саясаттан тыс қалған түпкірді табу қиын болар еді. Ә.Бөкейхан сол өткен ғасырдың 80-ші жылдары империяның шығыстағы ірі саяси орталықтарының бірі Омбы қаласында техникалық училищеде оқиды. Сөйтіп ол жиырма жасында Дала генерал губернаторының кеңсесінің ұсыныс хаты мен қазақ қауымдастығының 200 сом стипендиясын алып, 1894 жылы Ресей империясының елордасы Санкт-Петербургке барып, Орман шаруашылығы институтының экономика факультетіне түседі. Ол мұнда жүріп күнделікті сабақтарына қоса студенттердің саяси, әдеби, экономикалық және тағы басқа үйірмелердің жұмысына қызу араласып, студенттік толқуларға қатысады. Оны екі ғасырға жуық Ресей империясының қол астында отырған халқының ауыр тағдыры қатты толғандыра бастайды. Қараңғылық пен надандықтың шырмауында отырған халқына білім мен мәдениет керек екенін ұғады, елдің тұрмысын, мәдениетін, білімін көтеруді өзінің алдына мақсат етіп қояды. Оқуын бітіріп, Омбыға оралғанда Ә.Бөкейхан Ресей империясының қазақ даласына жүргізген отаршылдық саясатына деген өзіндік көзқарасы қалыптасқан, марксизмнің экономикалық қағидаларымен қаруланған, саяси астыртын күрестің түрлері мен әдістерін үйреніп, білген, күрес тартыстан біршама тәжірибесі бар саяси күрескер болатын. Ол Омбыға келісімен қаланың саяси әлеуметтік, қоғамдық жұмысына белсене араласады. «Народная свобода» «Халық бостандығы» партиясының қатарына өтіп, өзі қазақ зиялылары мен саяси белсенділерінің арасында осы партияның шағын тобын ұйымдастырады. Әлиханның саяси көзқарасының пісіп-жетілуіне, кейін белгілі саяси, қоғам, мемлекет қайраткері әрі қазақ ұлт-азаттық қозғалысының ұйымдастырушысы және көсемі ретінде танылуына, саяси күрескер ретінде шыңдалуына Омбыдағы күндері ерекше ықпал етеді. 1905 жылдан бастап Ресей конституциялық-демократиялық партиясының (кадеттер) мүшесі, оның қазақ бөлімшесін құру мақсатында Оралда, Семейде жиындар өткізген. Қарқаралыда патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы өткен қозғалысқа қатысып, 14 500 адам қол қойған Қарқаралы

петициясын ұйымдастырушылардың бірі болған. Тәуелсіздікті байырғы хандық басқару институттары негізінде қалпына келтіруді Әлихан Бөкейхан дұрыс деп санамады. Сол себепті де ол өзгеше стратегиялық мақсаттарды жүзеге асыруға ұмтылады. Бұл ұмтылыстарының бір парасы «Қарқаралы петициясы» деген атпен тарихта қалған 1905 жылғы «Қазақтардың петициясында» көрініс табады. «Қазақтардың петициясының» басты ұйымдастырушы және негізгі авторы Әлихан Бөкейханның қазақ халқының бейбіт саяси талаптарын орыс императорына дереу поштамен жіберуді қолға алғаны туралы оның «Дала өлкесіндегі сайлаулар» деп аталатын очеркінде жан-жақты айтылады [4,-656].

1905 жылы Әлихан Бөкейхан Семей облысы қазақтарының атынан Мемлекеттік Думаға депутат болып сайланады. Мемлекеттік Думада тиесілі заң қабылдау арқылы Дала өлкесіне жаппай земство енгізуге ұмтылған Әлихан Бөкейханның түпкілікті көздегені қазіргі қазақ мемлекетін, оның берік іргетасын қалау болатын. Бірақ ол 1-ші Мемлекеттік Дума жұмысына қатыса алмайды. Өйткені Ә.Н. Бөкейхан өз жұмысын бастаған кезде Дала өлкесі генерал-губернаторының негізсіз жарлығымен, соттың тергеуінсіз, 3 ай Павлодар абақтысында отырады.

Әлихан Бөкейхан - шынайы демократтық жолға түскен қайраткер. Шынайы саясатты бағамдай білетін ол өз елінің Ресей федеративті парламенттік республикасының құрамында болашағы болмайтынын аңғарады. Алаш көсемі 1917 жылғы Ақпан төңкерісі кезінде Батыс майданның тылында жүрген болатын. Күтпеген төңкерістен кейін ол Орал облысы мен Бөкей ордасында қазақ сиездерін ұйымдастырып, өткізу үшін майданнан Шафқат Бекмұхамедұлы мен Уәлидхан Танашұлын жібереді. Оларға сиезде қазақтың белгілі ақыны, күйші, Орынбор кадет корпусының түлегі, Әбілхайыр ханның беделді тұқымы Шәңгерей Бөкейұлын жетекші етіп сайлауды аманаттайды. Аманатты мойындарына алғанда еш қарсылық білдірмеген бұл екеуі неге екені белгісіз Бөкей ордасына барар жолда Шәңгерейге қарай ат басын бұрмаған. (Бұл жайт 1933 жылы Алматы мен Қызылорда қалаларында шыққан, Нұғыман Манайұлы құрастырған Шәңгерей Бөкейұлының өмірі туралы кітаптың алғысөзінде суреттелген) [4,-1056].

Әлихан Бөкейхан осы аманат арқылы Орынборда өтетін жалпықазақ сиезінде Шәңгерей Бөкейұлын «Алаш» жетекшісімен тепе-тең жағдайда Алашорда автономиясы үкіметінің (Халық кеңесі) төрағасы қызметіне нағыз демократиялық сайлау жолымен дауысқа түсіруді көздеген болатын. Алайда сиезде онымен бірге басқа екі кандидаттың (тағы да Әлихан Бөкейханның ұсынысы бойынша Екінші Дума депутаты Бақыткерей Құлманов пен Айдархан Тұрлыбаевтың) дауысқа түскені белгілі. Әлихан Бөкейхан бұл ұсыныстарынан Қазақстанда демократиялық сайлау дәстүрінің негізін қалағысы келгені байқалады. Абақтыдан шығып Санкт-Петербургке жеткенде, Дума патшаның үкімімен таратылып, оның біраз мүшелері наразылық актісін қабылдау үшін сол кездегі Финляндияның Выборг қаласына жүріп кеткен. Ә.Н.Бөкейхан да солардың артынан аттанып, Выборг үндеуіне қол қояды. Сол үшін жазаға тартылып, Санкт-Петербург сот палатасының төтенше мәжілісінің шешімімен 3 айға Семей түрмесіне жабылады. 1906 жылы Омбыдан шығатын кадеттік «Голос степи», «Омичь» және «Иртышъ» газеттерінде; 1908 жылы Санкт-Петербургте жарық көрген меньшевиктік «Товарищъ», кадеттік «Речь», «Слово» газеттерінде редакторлық қызмет атқарды. Ал 1909-1917 жж. «Дон егіншілік банкі» бөлімшесінде жұмыс істейді. Кейіннен 1911-1914 жж. «Қазақ» газетін ұйымдастыруда және оның жалпы ұлттық деңгейге көтерілуіне зор еңбек сіңіреді.

XX ғасырдың басында қазақ даласында екі ағымның болғаны белгілі. Бірі Бұқар мен Түркістан өлкесіне бет бұрған дәстүршіл, панисламшыл ағым, екіншісі негізінен Батыс өркениетін үлгі тұтқан жаңашыл, пантүркішіл ағым. Осы екінші ағымның басында Әлихан бастаған орыс мектептерінен тәлім-тәрбие алған озық ойлы қазақ зиялылары тұрады. Бұл топ саяси ұстамдылық танытып, Ресей империясына қарсы ашық күреске шығудың әлі ерте екенін анық түсінеді. Сондықтан олар, ең алдымен, халықтың сана сезімін оятатын жағдай жасау керек деп есептейді.

Әлихан Нұрмұхамедұлының шығармашылық ғұмыры ХІХ ғасырдың 90-шы жылдарының орта тұсынан басталып, 1937 жылға дейінгі аралықты қамтиды. Әрине, 20-30 жылдар Ә.Бөкейханға творчестволық еңбекпен айналысу үшін қолайлы кезең болды деп айту қиын, дегенмен бұл жылдары да өмірінің мазмұнына айналған ғылыми және әдеби тақырыптардан қол үзбеген. Ол ғылыми атаққа да, ғылыми дәрежеге де ұмтылмайды, өйткені негізгі күш-жігерін саяси күреске жұмсады. Ғылыми жұмыстарын саяси күрес барысында жазуға тура келді. Академик Әлкей Марғұланнның жазбаларында Алаш көсемінің 1925-1927 жылдар аралығында Ленинград мемлекеттік университетінің профессоры болғандығы айтылады [5, -97 б.].

Ә.Бөкейхан тек күрескерлік табандылығымен ғана емес, сондай-ақ халық арасында ормантанушы, экономист, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы, әрі дарынды публицист ретінде де танылған. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін, шаруашылығын, төрт түлік малын, жер-суын жан-жақты зерттеген ғалымдардың бірі ретінде танылған. Санкт-Петербургтің Орман институтын орман экономисі мамандығымен бітіреді де, 1894 жылы Омбы қаласына қайта оралады. Оралған бойда алдымен төменгі дәрежедегі орман мектебіне қабылданып, екі жылдай уақыт өз мамандығы бойынша дәріс оқиды. 1896 жылдан бастап Ә.Бөкейхан ғылыми жұмыстармен айналысады.

Ә.Бөкейханды қазақтың тұңғыш энциклопедисі деуге де негіз бар. ХХ ғасыр басында Ф.А.Брокгауз бен И.А.Ефрон секілді баспагерлер көптомдық «Жаңа энциклопедиялық сөздігін» шығарып тұрған. Қазақ өлкесін танушы ғалым Ә.Бөкейхан осы «сөздікті» әзірлеуге ат салысқан. «Сөздікке» енген қазақтың тарихы, қазақтың хандықтары, мысалға Бөкей ордасы жайында (8 том, 447-452 беттер), қазақтың көрнекті хан-көсемдері туралы және басқа материалдарды Ә.Бөкейхан әзірлегендігін жазады. Энциклопедиялық сөздікті баспаға дайындаған қызметкерлердің тізімінде Ә.Бөкейханның аты-жөні 4 томнан 21 томына дейін дерлік көрсетілген.

Сонымен қатар, 1918 жылға дейінгі қазақ қоғамының саяси және рухани өмірінде аса үлкен роль атқарған «Қазақ» газетін ұйымдастыруда және оның жалпы ұлттық деңгейге көтерілуін Ә.Бөкейханның атқарған еңбегін көруімізге болады. Газеттің алғашқы сандарынан бастап «Қыр баласы» атты жамылғы есіммен мақалалар жазып, ең күрделі және өзекті мәселелер бойынша негізгі авторға айналады. Егер Бөкейханның «Қазақ» газетінде жарияланған публицистикалық мақалаларынан оның батыстың, Ресейдің, демократиялық дәстүріне жақын болғандығын анықтауға болады. Мұны тарихи әділеттілік үшін атап айту керек, «Қазақ» газеті Ә.Бөкейхан және оның серіктері қазақ халқының отырықшылыққа көшуіне емес (кезінде солай түсіндірілді) отырықшы норманың отаршыл мазмұнына, аңқау елді алдауды көздеген астарына қарсы шыққан болатын. Публицистік қырынан танылған тұлғаны «Қазақ» газетінде жазған мақалалары халық арасындағы беделін бұрынғыдан да жоғары сапаға көтерген болатын.

Бүгінде алаш ардагерлері армандаған ұлттық азаттығымызды алдық. Француздардың данышпаны Густав Лебон: «Халықтың көшін тірілерден бұрын аруақтар бастайды», - деген екен. Ендеше, Ә.Бөкейханның, А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың рухы тірі. Олар өздеріне туған жұрты алдында тарих жүктеген, тағдыр жіктеген міндеттерін адалдықпен атқарып өтті. «Бөкейханов өте тартымды адам екен... Сырт келбетінен нағыз ақсүйектік қасиет байқалады. Маңғаз, жүзі суық» (Мәриям Мұқанованың «Сағынышым – Сәбитім» кітабынан) деп суреттейді. Смахан төренің естеліктерінде Әлиханның «туған жерден үш аршын жер бұйырса жетеді» деген сөзді ағайын-туыстарына әрдайым қайталап отыратыны айтылады. Алайда, Әлихан Бөкейханға да, оның қыздарына да, немересі Ескендірге де ата-баба жерінен топырақ бұйырмайды. Барлығы Мәскеуде жерленеді. Алаш көсемінің күйеу баласы, 1920 жылдардағы ірі мемлекет қайраткері болған Смағұл Сәдуақасов денесінің күлі Мәскеуден Астанаға әкелінді. Бірақ әлі күнге дейін оны қайда жерлеу мәселесі шешілмеген. Жадағай белсенділердің көрсетуімен 1926 жылы екі рет тұтқындалып, түрме азабын тартады. Ә.Бөкейхан Мәскеуге жер аударылып, зор беделінен қорыққан большевиктер өкіметі Қазақстанға жолатпайды. Кеңес өкіметінің қуғын-сүргініне ұшыраған Ә.Бөкейхан өмірінің

соңғы 15 жылын осы Мәскеуде өткізіп, Кремльдің жігі бақылауында болған. Онда он жыл үй қамауында отырған Ә.Бөкейхан 1937 жылы тамызында қайыра тұтқындалып, бір айдан кейін жалған жаламен 71 жасында Мәскеуде ату жазасына кесіледі. 1989 жылы мамырдың 14-і КСРО Жоғарғы сотының қаулысы бойынша әрекетінде қылмыс құрамы жоқ болғандықтан, ақталады.

Ғалым, Ә.Бөкейхан XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ эпосы мен фольклорын ғылыми тұрғыдан зерттеген ғалымдарымыздың бірі болғаны тарихтан белгілі. Ол қарастырған негізгі аспектілер: эпостың тарихилығы, қазақ фольклорының түрлері, шығу мезгілі, жыршы мен оның шеберлігі, қоғамдық ой-сананың жырда көрініс табуы, бейнелер, олардың атқарған идеялық қызметі, үлгінің көркемдік ерекшеліктері т.с.с. Әлі де қазақ фольклортану ғылымында өз маңызын жойған жоқ, және сол дәуірдің жетістігі болып саналатыны сөзсіз. Ә.Бөкейхан қарапайым өмір сүрді. Терең білім, ұлт тарихына құрмет, қазақ халқының азаттығы мен құқығы үшін күрес – «Алаш» қозғалысының жетекшісі Әлихан Бөкейханның кісілік келбетінің бір қыры ғана.

Биылғы жылы ғұлама ғалымның 150 жылдық мерейтойы ЮНЕСКО аясында өтілуде. Халықаралық ұйым кезекті 38-сессиясында осындай қаулы қабылдап, жауапкершілікті Қазақстан үкіметі мен Алаш көсемінің өмірін, сан қырлы қызметін, баға жетпес мұрасын зерттеуші ғалымдардың мойнына жүктеген. Сол ауыр жүкті барлық қазақстандықтар боп ұйымшылдықпен жүзеге асыруға тиіспіз. Себебі артына өшпестей із қалдырған Алаш қоғамының күрескерінің еңбегі келер ұрпаққа, бізге өнеге. Біз жастар бақыттымыз. Ә.Бөкейхан – Алаштың алып қыраны болған күрескер.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.«Алаш Үні» газеті. 2003ж. 18 ақпан.№ 2 Жанат Қасымның сұхбатынан,-5 б.
2. Кемеңгерұлы Қ. Қазақ тарихынан, Москва 1924.-86 б.
3. Бөкейханов Ә. Шығармалар. Алматы: Қазақстан, 1994, -29 б.
4. Бөкейхан Ә. Н (таңдамалы). Нурғалиев Р. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995, -65-105 бб.
5. Нұрпейісов Кеңес. Алаш һәм Алашорда, Ататек баспасы, 1995, - 97б.

АЛАШТЫҢ ӘЛИХАНЫ

Нұрақ А.С.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к.,доцент Бимаканова З.Ш

М.Қозыбаев атындағы СҚМУ

1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында Орынбор қаласында өткен екінші жалпы қазақ съезі Алаш автономиясы деп аталатын Ұлттық мемлекет құрылғандығын мәлімдеп, оның үкіметін сайлады. Әлемнің алтыншы бөлігін алып жатқан Ресей империясы көлемінде бұл аса зор оқиға болмағанымен, отарлық езгідегі қазақ қоғамы үшін оның тарихи маңызы ерекше еді. Өйткені мұның бәрі қазақ елінің XVIII ғасырдан бергі өз бостандығы мен теңдігі жолында орыс империясына қарсы жүргізген азапты күресінің қорытындысы болатын.

Тарих сахнасына Алашорда – Халық Кеңесі үкіметін алып келген жалпы ұлттық күрестің басында ұлттық интеллигенция тұрды. Олардың ортақ түсінігі бойынша отарлық езгі мен феодалдық мешеулік жағдайында аяқ асты болған ұлттық мүддені қорғап, қазақ елін басқа өркениетті елдер қатарына алып шыға алатын жалқы жол- ұлттық мемлекеттік құрылымның болуы еді.

Қазақ ұлт-азаттық қозғалысының басшылары тәуелсіз дербес мемлекет құру жолын таңдай отырып, осындай батыл қорытындыға келуі қателік емес еді. Ұлттық қанау мен ұлттық теңсіздік болған жерде езілген елдердің табиғи талаптары мен мүддесін қорғайтын саяси институттарға сұраныс та қалыптаспақ. Ал, осы негізде пайда болған мемлекеттің саналы түрде жалпы ұлттық - мұраттарға қол жеткізуді көздейтін шараларды іске асыруы да

табиғи нәрсе. Өздерінің саяси еркіндігін алған елдердің бәрінде де осылай болған. Осы тұрғыдан алғанда, әрине, Алашорданың өмірге келуі тарихи қажеттіліктен туған болатын.

Бірақ қазақ ұлт-азаттық қозғалысы қайраткерлерінің бұл әрекеті ескі Ресейдің тұтастығын көксейтін ақ казактар мен патша генералдарына да, жаңа тоталитарлық жүйені орнатушы большевиктерге де ұнай қоймады. Егер алғашқылары Алаш қайраткерлеріне Ұлы Ресейсіз өз бетінше өмір сүре алмайтын бұратана халықтың өкілдеріндей қарап, аяқтарына шалса, соңғылары саяси сауатсыз, аңқау елді арзан ұрандармен артына ертіп, ал оның көзі ашық көш бастаушыларын «буржуазиялық ұлтшылдар», «ұлтшыл-уклонистер» деп жариялап, алдымен халықты оларға қарсы қойып, артынан бұларды асып-тасып, рухани азапқа салып, жойып тынды.

Ұлттық саясатта түптеп келгенде ұлыдержавалық, империялық мақсатты көздеген бұл екі саяси жүйе де ұлттық мемлекеттік идеясынан қорықты. Сондықтан да, ұлттық шет аймақтарда бұл ойға қозғау салушылардың есімін атауға тыйым салынды. Міне осыған байланысты біз соңғы уақытқа дейін қазақ ұлт-азаттық қозғалысы қайраткерлерінің өмір жолымен, олардың артында қалдырған шығармашылық мұраларымен таныса алмай келдік. Халқымыздың өз еркіндігі үшін күрес жолында мәңгі өлмейтін терең із қалдырған сондай қоғам және мемлекет қайраткерлері қатарындағы аса ерекше тұлға – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан. Көрнекті қоғам қайраткері – Ресейдің жергілікті және қалалық қоғам қайраткерлері съезінің депутаты, Ресейдің I Мемлекеттік думасының және мұсылман халықтары съезінің депутаты, Санкт-Петербург масоны, қазақтың XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалысының негізін салушы әрі көсемі, халқымыздың тұңғыш саяси Алаш партиясының ұйымдастырушысы және ұлттық Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы.

Әлихан Бөкейхановтың қайраткер ретінде қалыптасуы. Біріншіден, Әлихан еркіндік пен теңдікті жоғары бағалаған ортасы, оның қоғамдық көзқарасының қалыптасуына ықпалы болды деуге болады. Орыс оқырмандарына Абайдың шығармаларымен таныстыруды көздеген материал жариялап, оның Петербурда жарық көруіне мұрындық болып, Қобыланды, Ерсайын, Қозы-Көрпеш – Баян сұлу және басқа көптеген ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, зерттеп және насихаттап өткен. Әлихан Бөкейханов, екіншіден, XX ғасырдың басында озық ойлы Европа мәдениеті мен дәстүрі ықпалымен қалыптасты. Оның өмір жолын айқындауда, әсіресе, Ұлы Француз революциясының және орыс азаттық қозғалысы мен гуманистік әдебиетінің орны ерекше болады. 1917 жылдың жазында Уақытша үкіметтің комиссары қызметінде жүріп жазған мақаласында ол: «Бостандық, теңдік, туысқандық XVIII ғасырдан бері жарыққа шыққан таза пікір. Мұны майданға салған Франция жұртының саяси ерлері. Осы үш түрдің бәрі біздің тарихтан, інжілден, будда оқуынан, Лев Николаевич Толстой философиясынан табылады, көзі ашық талапты ер іздесе. Бұл үш ұранның бөлек адам баласының бақыт, махаббатына жол жоқ. Бұл жолдан шыға жайылған хайуандыққа қайтқан болады» – деп жазады. [1- 195 б].

Әлихан Бөкейханов – көркем аудармашы. Әлиханның кейінгі ұрпаққа қалдырған әдеби мұрасының ең көлемдісі – көркем аударма. Аудармаларының ішінде орыстың классик жазушылары Л.Н.Толстой, А.П.Чехов, В.Г.Короленко сияқты жазушыларымен қатар, Еуропаның өркениетті елдерінің қаламгерлері, мысалға Ги де Мопассан әңгімелері, сондай-ақ, үнді, түрік тектес Қырым халықтарының әдеби шығармалары және Антика дәуірінің әдеби туындылары ұшырасады.

Әлихан Бөкейханов қазақ және орыс тілдерінде қатар жазған публицист. Оның қаламынан шыққан мақалалар Ресей астанасының «Сибирские вопросы», «Биржевые ведомости», «Новая жизнь» секілді газет-журналдарынан бастап, патша үкіметінің қас-көзі Жандармерияның қуғын-сүргіні салдарынан көшіп-қонып жүріп Омбы, Самара, Орынбор, Семей, Мәскеу сияқты қалалардың мерзімді басылымдарынан жиі көрініп тұрған. 1918 жылға дейінгі қазақ қоғамының саяси рухани өмірінде аса роль атқарған «Қазақ» газетін ұйымдастыруда және оның жалпы ұлттық деңгейге көтерілуінде Ә.Бөкейхановтың атқарған еңбегі аса зор. «Қазақ» газеті бетінде Ә.Бөкейхановтың негізгі тақырыбы, жер мәселесі болды. Онда ол: біріншіден, жер үлесін алдымен патшалық билік тұсында үлестен тыс қалып

келген жергілікті халық алуға тиіс деп санаса; екіншіден жерді меншік есебінде үлестіріп беруге қарсы шығып, ондай жағдайда егіншілік мәдениетін толық игермеген қазақ шаруасы үлесін «көрші мұжыққа сатып, біраз жылда сытылып, жаңалаш шыға келеді», сондықтан да жер қауымға кесіліп, «жерді бірге алған ру, ауыл, болыс өз ішінде өздері тәртіп жасап, әділдікпен пайдаланғанын жақтайды. Үшіншіден, жер үлесі «шаруаға жердің топырағына, жергілікті табиғатына байланысты» болғанын қалайды.

Ұлттық мемлекет құру – Әлихан Бөкейханов және басқа буржуазиялық-демократиялық бағыттағы өкілдердің түпкі мақсаты болады. Олар 1905-1907 жылдардағы орыс революциясынан кейінгі кезеңде алғашында радикалдық бағытта көрінген буржуазиялық конституциялық – демократиялық партияның құрамына еніп, конституциялық демократия шеңберінде қазақ ұлтына автономия алудан үміттенеді. Бірақ олардың бұл үмітінің негізсіз екендігін көп ұзамай уақыттың өзі де көрсетіп береді. Кадеттер партиясына үміт артқан тәжірибесіз ұлттық интеллигенция өкілдерінің онымен саяси-идеялық алшақтығы Ақпан төңкерісінен кейін біржола айқындала түседі. Әлихан Бөкейханов «мен кадет партиясынан неге шықтым?» деген ашақ хатында ол туралы былай деп жазады: «Кадет партиясы жер адамға меншікті болып берілсе де жөн дейді. Біздің қазақ жерді меншікті қылып алса, басқұртша көрші мұжыққа сатып, біраз жылда сытырылып, жалаңаш болып шыға келеді.

Кадет партиясы ұлт автономиясына қарсы. Біз, Алаш ұранды жұрт, жиылып, ұлт автономиясын тікпек болдық. Француз, орыс, һәм өзге жұрттың тарихынан көрінеді, молла үкіметтен ақша алса, сатылып кетеді. Рухани іс аяқ асты болады. Жалование алған моллалар үкіметке жетекшіл болып еріп кетеді. Біздің қазақ – қырғыз дін ісін көркейтетін болса, үкімет ісінен бөліп қойған оң болады. Оны орысша «отделение церкви от государства» дейді. Кадет партия менің бұл ісіме өзгеше қарайды. Осы үш жол айрылғаны биыл жазда ашыққа шықты. Мен сонан соң қазаққа Алаш партиясын ашуға кірістім. Мен мұны июльдегі жалпы қазақ съезіне айтқан едім»[2- 26 б] Өз кезегінде, бұл Бөкейханов үшін кадет партиясынан шығып, ұлттық Алаш партиясын құру, мемлекеттілікке жету жолында жасалған келесі саяси қадамы еді.

Әлихан Бөкейхановтың 1917 жылы мемлекеттік еркіндікке жетудің түрлі жолдарын қарастырды. Мәселен, ол осы жылдың күзіне қарай Г.Н.Потанин бастаған Сібір автономистерімен қатынас жасап, Сібір автономиясы құрыла қалған жағдайда Қазақстанның оның құрамына енуін жақтады. Бірақ, бүкіл империя көлемінде жағдайдың шиеленісе түсуіне байланысты, бұл пікірдің іске асуы екіталай еді. Уақытша өкіметтің қолынан саяси билік біртіндеп ұзай береді. Пәрменді биліктің болмауы ел ішінде түрлі террористік актілерге, жол ашып береді. Бұл жағдай, әсіресе қолында қаруы жоқ қазақ сияқты жұртқа ауыр тиген болатын. Барлық жерде зорлық-зомбылық етек алады. Міне осындай жағдайда Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынов бастаған бір топ қайраткерлердің ұсынысы және ұйымдастыруы бойынша 1917 жылы 5-13 желтоқсан күндері Орынбор қаласында қазақ мемлекеттігі туралы мәселе қараған жалпы қазақ съезі болады. Съездің күн тәртібінде тұрған ең негізгі мәселе – ұлттық автономия алу туралы болатын. Оның баяндамасын Әлихан Бөкейханов жасаған болатын. Съезд бұл мәселе бойынша қарар қабылдап, онда Алаш облыстарын қазіргі бүліншіліктен қорғау мақсатымен уақытша «Ұлт Кеңесін құрып, оның аты «Алашорда» болсын» деді. Он бес адамнан тұрған бұл өкіметтің төрағасы болып көпшілік дауыспен Әлихан Бөкейханов сайланды. Бұл, әрине Әлихан Нұрмұхамедұлының өзін бақытты сезінген сәттерінің бірі болды.[3-254 б]

Кеңес билігі тұсында да Әлихан Бөкейханов туған елі үшін белсенді қызметтен бас тартқан емес. Өкінішке орай, Сталин басқарған жоғары билік революцияға дейінгі қазақ интеллигенциясына, оның белгілі лидері Ә.Бөкейхановқа сенімсіздік танытты, қоғамдық қызметін белгілі бір қалыпқа салып, шектеп отырды. Соған қарамастан ол 1932-1927 жылдары Мәскеуде КСРО халықтары орталық баспасында әдеби қызметкер болып жүріп, өз елінің рухани дамуына елеулі үлес қоса білді.

Ұлт-азаттық қозғалысының басшысына Мәскеуден ұзап шығуына тыйым салынады. Бар өмірін өз халқының болашағы үшін күрескен Алашордалық қайраткерлерге қарсы 1928 жылы басталып кеткен сот процестері Ә.Бөкейханов пен оның серіктестерін саяси өмірден біржола ығыстырып тастады.

Қорыта айтқанда, әр заманның өзіндік көкейтесті мәселелері болған. Әлихан Бөкейханов пен оның серіктестері өмір сүрген дәуірде қазақ қоғамы алдында тұрған ең өзекті мәселе – ұлттық теңдік, саяси бостандық еді. Әлихан Бөкейханов мәселелердің жоқтаушысы ғана емес, бүкіл қазақ елінің саяси қайраткері ретінде осы күрес жолындағы көш бастаушысы да бола білді. Соңынан ерген інісінің бірі Жүсіпбек Аймауытов оған арнау сөзінде: «Қараңғыда қан жылап, қаңғырған күнде басыңды қазақ жолына құрбан қылған ағамыз, асар беліміз! Өмірінде жүрген жолың біздей інілеріңізге жағып қойған шамшырақ», – дегенде, асыра айтып, қателескен жоқ еді. Алаш ардақтысының өмір жолы мен соңында қалдырған асыл мұрасы – мәңгі өшпек емес. [4-254 б.] Майдандағы жұмысқа қазақ жастары алынғаннан соң Әлихан Бөкейханов бастаған бір топ қазақ интеллигенттері өз еріктерімен майданға аттанып, Петроградтағы билік орындарымен жүргізілген келіссөздерден соң, Минскіге барып, Батыс Майдан штабы жанындағы қалалық одақтың бұратана бөлімін ұйымдастырып, оны басқаруды Әлихан Бөкейханов өз мойнына алды. Бөлімнің міндеті майдандағы жігіттерге өажет тұрмыстық жағдай жасау және басқа түрлі көмектер көрсету еді. Сол істің басы-қасында Әлихан Бөкейхановтың өзі тұрды. Майдандағы жұмысшы жігіттерге көрсеткен риясыз қызметі үшін ол құрметке бөленді, «Алаштың Әлиханы» атанды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бөкейханов Ә. Таңдамалы шығармалар. Алматы, «Қазақстан». 1994, 384 б.
2. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы, 1995, 195 б.
3. Тайшыбай З.С., Ахметжанова Т.Б. Баспасөз тарихы. Петропавл, 2003, 254 б.
4. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. Астана, 2002, 254 б.

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН ЖӘНЕ АЛАШ ИДЕЯСЫ

Нұрбеков А.Н.

Ғылыми жетекші: ф.с.ғ.к., доцент Сағатова А.С.

ҚМТУ

«Қазақстан – 2050» стратегиясының қоғамдық дамудың жаңа белесіндегі негізгі мәселесі - ел болашағының дүниетанымдық жаңа үлгісін жобалау, басты құндылықтар мен бағдарларды айқындауды мақсат еткен. Осыған сәйкес Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаев 2014 жылғы халыққа Жолдауында Тәуелсіз Қазақстанның «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясын жариялады. Сонымен, көне тарихтан бастау алған ұлттық идеямыз қазірде тарихи сабақтастықты бастан кешіріп, тәуелсіз мемлекетіміздің рухани тұрғыдан тұрақты даму ресурсына айналды. Оны Елбасы өзінің жария еткен 2015 жылға арналған Жолдауында айқын көрсетіп берді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2014 жылғы 17 қаңтардағы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан халқына Жолдауында да: «Біз үшін ортақ тағдыр – бұл біздің Мәңгілік Ел, лайықты әрі ұлы Қазақстан! Мәңгілік Ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы» – дей келе, тарихтың мәдениет пен тілдің ортақтығын, жаңа Қазақстандық патриотизмнің идеялық негізі осы мемлекет құраушы, жалпыұлттық құндылықтарда жатқандығын ерекше атап көрсеткен болатын. Қазақстан Халқы Ассамблеясының XXIV сессиясында қабылданған «Мәңгілік Ел – Патриоттық актісі» арнасында қуатты елдіктің терең идеясы іс жүзінде және ресми құжат түрінде көрініс берді [1].

Ұлт зиялыларының XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында патшалық Ресейдің отарлық езгісіне қарсы күресе отырып, қазақ халқының болашақта алдыңғы қатарлы ел болып қалыптасуының жолдарын іздестірді және халықты білім мен ғылымға, озық шаруашылық ұйымдастыруға шақырады. Алаш зиялылары: Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Шоқай, С.Сәдуақасов, М.Дулатов және т.б. шығармаларында қазақ жері мен елінің тәуелсіздігі бабалар дәстүрі негіздеген ұстанымдары мен көзқарастары жан-жақты сараланған. Қазақтың мәдени қайта өрлеуі мен ұлттық бірегейлігінің идеологиясы, ұраны, туы ретінде жаңа деңгейде Әлихан Бөкейханов ұсынған «Алаш» идеясы XX ғасырдың басында зор нәтижеге қол жеткізді. Өйткені бұл тарихи сәт отарлықта отырған қазақтың ұлт болып қалыптасқанын аңғартқан «Алаш» идеясы сабақтастықта келе жатқан «Мәңгілік Ел» идеясының көрінісі болды. «Алаш» идеясы ұлттық бірлік пен бірегейліктің туы ретінде 1930 жылдардың соңына дейін салтанат құрып тұрды.

XX ғасыр басындағы Алаш зиялыларының ғылыми-публицистикалық шығармашылығы, ағартушылық, қоғамдық-саяси қызметі іс жүзінде қазақ халқының ұлттық-сана сезімінің оянып, Алаш ұлттық идеясының маңайына бірігіп, Қазақ хандығының ыдырауынан кейін қайтадан бірегей ұлт болып қалыптасуына жеткізгені сөзсіз. Мысалға, Оксфорд университетінің Орта Азияны зерттеу орталығы 1985 жылы жариялаған «Қазақтар 1917 жылға дейінгі орыстар туралы Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, Т.Рысқұлов атты зерттеуінде Әлихан бастаған батысшыл Алаш зиялыларының атқарып кеткен қызметіне «Олар мәдени ренессанс», яғни «мәдени төңкеріс жасады» деген баға берді [2, 42 б.].

Алты Алаш көсемі Әлихан ұлттық тәуелсіздік алуды сонау 1917 жылы-ақ нақты жоспарлап, Алаш-қазақ елін 20-25 жылда әлемнің жетекші елінің біріне айналдыру мақсатын көздеді. Жалпы «Алаш» идеясын Жапонияны 21 жылда артта қалған аграрлық елден әлемнің ең қуатты мемлекетіне айналдырған Мэйдзи бағдарламасының қазақша баламасы болатын. Әлихан жапондармен қатар Батыс Еуропа елдерінің тәжірибесін өз еліне қаз қалпында орнатпай, халқының өзіндік мәдениеті мен салт-дәстүрінің негізін сақтап, «мәдени ренессанс» жасады. «Тірі болсақ, алдымыз үлкен той, - деп қазақтың таяу арада ұлттық тәуелсіздік алатынына зор сеніммен жазды Әлихан 1917 жылдың тамызындағы «Қазақ депутаттары» айдарлы мақаласында, - Алаштың баласы бұл жолы болмаса, жақын арада өз тізгіні өзінде бөлек мемлекет болар. Бізді бірлік болып, іс қыла білетін шебер табылса, алаштың баласы бақыт жолына түсті. Кейінгі үрім-бұтақ не алғыс, не қарғыс бере жүретін алдымызда зор шарттар бар. Осыны аңғар, жұртым қазақ!» [3, 3 б.].

XX ғасырдың 1905-1917 жылдарында Әлихан қазақты «Алаш» идеясы мен туының астына жинап, біртұтас алаш-қазақ ұлтын қалыптастырды, қазіргі қазақ ұлтының атасы болды деген пікірлер асыра айтылмаса керек-ті. Мысалға, көрнекті Алаш қайраткері Қошке Кемеңгерұлы 1924 жылы Мәскеуде жарық көрген «Қазақ тарихынан» атты очеркінде мынадай пікір жазды: «Үкіметтің қара қуғын жасаған күндерінде айдауына да, абақтысына да шыдап, ел үшін басын құрбан қылған ат төбеліндей ғана азамат тобы болды. Бұл топты баулыған – Әлихан. Әлиханның қазақ еліне істеген тарихи қызметі: әдеби тіл тууына себеп болды, өзіне ерген топты діни фанатизмге қарсы тәрбиеледі. Бұдан барып татардан іргесін аулақ салған қазақ ұлты туды» [4, 67 б.].

Студент кезінде марксизм идеясымен әуестеніп терең меңгерген Әлихан қазақтың жер-суын, тұрмыс тіршілігін, шаруашылығын зерттеп, төрт түлік малын есепке алған 1896-1901 жылдар аралығындағы «Щербина экспедициясы» мен Сібір темір жолы бойындағы қазақтың мал шаруашылығын, қазақтың ірі қара малы мен қой тұқымдарын және санын зерттеген 1902-1903 жылдардағы «Швецов экспедициясының» жұмысына қызу атсалысты. Осы ғылыми жұмыстарынан кейін Әлихан қазақ қоғамын төл мәдениетінің ерекшелігі, әлеуметтік құрамы жағынан да, шаруашылығы тұрғысынан да тап-тапқа – еңбекші және капиталист-буржуаға бөлу тұрмақ, шаруа және феодал, яғни езуші және езілуші таптар деп жіктеуге болмайтынына көз жеткізіп, марксизммен біржола қош айтысты. 1910 жылы С.-Петербургта басылып шыққан «Қазақтар» очеркінде атап көрсеткендей, өзі тәрбиелеп өсірген «Алаш» зиялыларын бастап Әлихан қазақ елін Батыс Еуропа өркениеті деңгейіне жеткізуді

түпкілікті мақсат етіп алды. Осы мақсатқа ол мәдениеті мен әлеуметтік-экономикалық болмысы жағынан қазаққа бір табан жақын жапондардың әйгілі «Мэйдзи төңкерісі» тәжірибесін ден қоя зерттеді.

Әлиханнның «Мэйдзи жаңғыруы» тәжірибесін өз елінде өзгеріссіз қолданғысы келмеуінің тағы екі сыры бар-ды. Біріншісі, Алты Алаш көсемі қазақ пен жапон салт-дәстүр, мәдениеттерінің ұстанған шаруашылықтарының өзіндік, қайталанбас ерекшеліктерін ескерді. Екіншісі – Жапония монархиялық билікті сақтап қалды. Ал Әлихан Бөкейхан саяси көзқарасы бойынша қазақтан шыққан тұңғыш шынайы демократ, либерал болатын. 1917 жылдың 13 желтоқсанында Әлихан өзімен бірге Алаш автономиясының төрағалығына II Думаның депутаты Бақыткерей Құлманұлы мен заңгер Айдархан Тұрлыбайұлының дауысқа түскенін қалап, шынайы демократиялық сайлауда басым дауыспен жеңіске жеткені мәлім. Әлихан Бөкейханның бұл әрекетінен Қазақстанда демократиялық сайлау дәстүрінің негізін қалағысы келгені байқалады [5, 3 б.].

Әлихан Бөкейхан Алашты автономия деп жариялағанымен, қазақтың таяу болашақта толық тәуелсіздігін алып, дербес мемлекет болатынына күмән келтірмеді. Оны «Жалпы Сібір съезі» мақаласындағы мына жолдарынан көреміз: «Қазақ ұлты... Сібір автономиясына уақытша қосылады. Өздері, біз енді бөлініп, өз алдымызға автономия боламыз деген күні босанып, автономия болады деп. Биыл жаздай болған комитет сайлаулары, біздің қазақ өзін-өзі билегенде істеген істері көрсетіп тұр: іс атқаратын азаматтың аздығын, жалпы жұрттың қараңғылығын біз ойладық, әуелі Сібірге сүйеніп, тасымалдап, жалғасып, көшіп кетелік; жіп жалғап, зор мемлекет көрнеуінен құтылып-ап, отау болып соңынан бөлінелік деп» [6, 111 б.].

Бұл жерде Алаш көсемінің «зор мемлекет» деп отаршыл Ресей империясын айтып отырғаны түсінікті болса керек. Әлихан қазақтың Ресейден бөліну мүмкіндігін айтпағанда, тіпті оның құрамында ұлттық автономия алуына да енді тіпті орыс демократтарының қарсылығына тап болатынын жақсы сезді.

Әлихан – қазақтың ұлттық мемлекеттігінің шаңырағын қайта көтеріп, бүгінгі тәуелсіздіктің мызғымас негізін қалап кеткен тарихи тұлға. Әлихан – Алашорда ұлттық-территориялық автономиясы жарияланған 1917 жылдың 13 желтоқсанындағы тарихты жасаушы тарихи тұлға. Әлихан – тарихты жасаушы ірі тұлға. Ал Әлихан мен Алаш идеясы – синонимдер.

2015 жылдың 15 қарашасында Париж қаласынан ЮНЕСКО-ның 38-і басты конференциясы өзінің жұмысын аяқтап, Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның 150 жылдық мерейтойына өзінің қатысатынын қолдады. Сонымен «Алаш» партиясының, қазақ ұлт-азаттық қозғалысы көшбасшысының мерейтойы халықаралық деңгейде өткізілуі туралы қуанышты хабар жетті. Әлихан Бөкейханның сөзсіз үлкен және сан қырлы еңбегін қазіргі Қазақстанның ғана емес бүкіл Орталық Азия елдері және халықаралық қауымдастық мойындады. Қуанышты хабар ұлы қайраткердің ұрпақтары және әрбір қазақстандық патриоттар үшін аса маңызды оқиға болды. Жер-жерде, Отанында, шет елдерде үлкен қуанышпен атап өтілді. 2016 жылы 5 наурызда Мәскеу қаласында «Қазақ көгіндегі күн – Әлихан Бөкейхан» атты дөңгелек үстел өтті. Анкарада түрік ағайындар ұлы қайраткерге арнап ғылыми конференция өткізді. Астана қаласында «Әлихан Бөкейхан және тәуелсіздік мұраты» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті. Қарағанды Мемлекеттік Университетінің «Тұлғатану» ғылыми-зерттеу орталығы «Әлихан Бөкейхан және Тәуелсіз Қазақстан» атты студенттер арасында жас зерттеушілердің II құрылтайын өткізді. Осы шарада үздік шығып, I орынға ие болдым. Бұл мен үшін Әлихан Бөкейханның ұрпағы ретінде, патриот ретінде үлкен мәртебе болды. 2016 жылдың 5 наурызында Әлихан Бөкейханның туған жерінде Қарағанды облысы Ақтоғай ауданында «Жас Әлихандар форумы» өтіп, сол форумда үндеу қабылдау құрметі - ұрпағы ретінде маған берілді. Біріншіден, «Жас Әлихандар» форумына қатысу мен үшін үлкен құрмет мәртебе. Екіншіден, бар ғұмырын ұлтының болашақ бақыты үшін «жаным-арымның садағасы»-деп бел шешіп күрескен, сол жолда бойындағы күш қайраты мен ақыл ойын, білім парасатын аянбаған ақылман азамат, көрнекті дара тұлға Әлихан Бөкейхан осыдан 150 жыл бұрын жаһандық

өркениетте өзіндік орны бар, шығыстан батысқа көсілген ұлы дала, ұлы бел Сарыарқаның шалқар төрі, Ақтоғай топырағында өмірге келді. Жалпы Алаш жұртына тұтқа болған, қазақ халқының мандайына туа біткен кесек тұлға Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның жалғыз қарындасы Нұрбегімнің қолында өскен, менің анамның әкесі Жақсылықтың тұңғыш немересі боламын. Қазақ халқы ырымшыл келеді. 1998 жылы қазан айында өмірге келгенімде, ата-анам есімімді азан шақырып Әлихан қоюына Әлихан Бөкейханның жарқын бейнесі себеп болатын. Осы есімге кір келтірмей жүру мен үшін оңай еместігін есейе келе түсініп келемін. Себебі, Әлиханның есіміне кір келтіру, мен үшін жалпы Алаш жұртшылығына кір келтірумен тең деп санаймын. Әлекеңнің мерейтойымен қоса, Тәуелсіздігіміздің 25 жылдығының тұспа-тұс келуінің үлкен сабақтастығы, тарихи астары бар. Әлихан мен Тәуелсіздік ұғымын бір-бірінен ажыратып қарау мүмкін емес. Себебі, Тәуелсіздік – елдің ең биік тұғыры. Тәуелсіздікті XX ғасырдың басында Әлихан Бөкейхан бастаған қазақтың зиялы қауымы алдарына ұлы мұрат ретінде қойды. Сол тәуелсіздік үшін барлық өмірін сарп етті. Тәуелсіздік үшін күресті. Ғасырдың басында күн тәртібіне қойылып отырған өзекті мәселелер – тәуелсіздік, кәсіпқой парламент, ана тілін жандандыру Әлихан Бөкейханның еңбектерінде, жоспарларында кеңінен талқыланды. Қазақтың XX ғасырдың басындағы тарихын Әлихан Бөкейхансыз елестету мүмкін емес. Ол – ұлттық көшбасшы. Әлихантанушы, ғалым Мәмбет Қойгелдиевтің сөзімен айтқанда, латынамерикалықтар үшін Симон Боливар қандай құрметті болса, үнді халқы үшін Махатма Ганди қандай болса, түріктер үшін Кемал Ататүрк қандай құрметті болса, қазақ үшін Әлихан Бөкейхан сондай құрметті. Әлекеңнің асыл арманы, мұраты – қазақ елінің тәуелсіздігі еді. Әлиханның тәуелсіздігі – білімнің дамуы, ғылымның дамуы, қазақ қоғамының саяси дамуы. Әлихандай ұлы тұлғаның есімін арқалап жүрген соң Алаш серкесінің өзіндей болмаса да, сөзін түсінетін отансүйгіш патриот болу, тәуелсіз Қазақстанның дамуына және өркендеуіне үлес қосу басты міндетім деп санаймын.

Алаш идеясы мен оның көсемі Әлихан Бөкейхановтың ұлттың толықтай бостандығы жолында ұстаған ұстанымының бір тарамы осындай. Бұл идея мәңгілік және қазақ ұлты өмір сүріп тұрған жағдайда күн тәртібінен ешқашан түспейді. Қандай қиыншылық түссе де, Алаш идеясы баянды болсын, адал жаралған халқымыздың көсегесі көгерсін. Өмір күрес болса, ұлттық мұрат, мүддесі зор, рухы аспандай биік азаматтар қазақтан арылмасын. Әлихан Бөкейхан бастаған қайраткерлердің Алаш мұраты әрбір істерінен анық көрінеді. Біріншіден, жол айқындалды: ол – ұлтты жаңғырту мен жаңаша серпілту. Екіншіден, тетік те байыпталды: ол – білім мен технология және Еуропаның батыл тәжірбесі. Үшіншіден, жауапкершілік те нақтыланды: ол – қайраткерлермен оқығандардың қоғам алдындағы миссиясы мен парызы. Яғни, Алаш қозғалысының болашағы ақылға, білімге, батылдыққа, жауапкершілікке байланысты еді. Бүгінгі тәуелсіздіктің кепілі де осы.

Алаш идеясы – ұлттық саяси-рухани серпілу. Оның қалыптасуы мен дамуында Әлихан Бөкейхан қадірлеген Нарманбет ақын айтқандай, «елдің миы мен жүрегі» бар. Тәуелсіздігіміз және Әлекеңнің идеясы тұғырлы болсын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.А. «Қазақстан - 2050 стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 14.12.2012.
2. Киргизы России до 1917: Букейханов, Дулатов, Байтурсинов, Рыскулов. - Англия. Оксфорд, 1985.
3. Қыр баласы. Қазақ депутаттары // Құрастырған және алғы сөзін жазған Д.Қамзабекұлы // «Қазақ». Орынбор. № 235. 04.07.1917.
4. Кемеңгерұлы Қ. Таңдамалы. - Алматы: Қазақстан, 1996. - 67 б.
5. Бөкейхан Ә. Шығармаларының толық жинағы / Құрастырған С.Аққұлұлы. – Астана: Сарыарқа, 2009. – 423 б.
6. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. - 328 б.

XIX ҒАСЫРДЫҢ ҰЛЫ ЖАРШЫСЫ - ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ

Саликов А.М., ЭЭ-16-3 тобының студенті

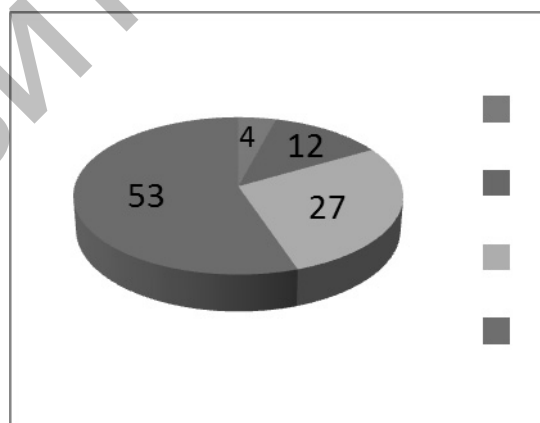
Ғылыми жетекшісі: Тлеугабылова К.С.

Қай елде болмасын, халық мәдениетінің асқар шыңын, халық санасының шалқар жеңісі мен тұнық тереңін, рухани өмірдің ең жоғарғы күмбезін танытатын ардагер, абзал есімдер болады.

Ғасырлар бойы көшпелі тіршілікті бастан кешіріп, XIX ғасырдың бел ортасында жол айырығына келген қазақ өмірінің барлық әрі мен нәрін, сыны мен сырын, соры мен бағын тендессіз тарихи тұлға – бұл Әлихан Бөкейханов. Заманымыздың заңғар жазушысы, қазақ мәдениетінің XIX ғасырдағы биік шыңы – артында қалдырған ұланғайыр мұраларын зерделеп, ой елегінен өткізу үшін де әр дәуірдің, әр ұрпақтың өз айтар сөзі, таным-түсінігі болатыны сөзсіз. Егемен ел жағдайында ұлы жазушылар мұрасына деген ілтипатымыз да осындай бір ұмтылыстың көрінісі болмақ. Әрбір адам бұл ғалымдардың ұлағатты сөздерін әрдайым есте сақтап, болашақ ұрпаққа мұра етіп қалдыруы тиіс. Бұл – барлық тарымыздың борышымыз және міндетіміз!

Әлихан Бөкейханов XIX ғасырдың аяғында қазақ халқының экономикалық-әлеуметтік даму үрдісі жағынан зерттеушілердің арасындағы ең атақтысы болды.

П.П. Семенов-Тянь-Шанскийдің идеясымен А.Ф. Шербина «Дала өлкесін статистикалық-экономикалық жағынан зерттеу экспедициясының» Қарқаралы уезін зерттеу жұмыстарына қатынасын, шаруашылықтың 67 процентіне санақ жүргізген. Топ жетекшісі Л.К. Чермок пен А. Бөкейхановтың қосқан үлесін: "Ол қауымдық-ауылдық топтарға ескертулер енгізіп отырды, түрлі схемалар жасады, өлкелердің табиғи-тарихи құрылымын анықтады. Оларды суреттеп жазды, көшіп-қонудың кестесін, сондай-ақ Қырғыз (қазақ) сөздерінің алфавиттік көрсеткішін жасады. Ол И.Ф. Гусевпен бірге қырғыздардың жер пайдалану картасында жасады, [1,134 б.] - деп жоғары бағалады. Әлихан Нұрмұхамедұлы 22 жайылымдық өлкелердің табиғи-тарихи болмысын зерттеп, жер бедері, өсімдік түрлері, оларды жазда және қыста пайдалану тәсілдерін жазған. Қазақ ғалымдары арасында "Сары Арқа" деген атаулы бірінші болып қолданған. Бөкейхановтың осы мәліметтерінен Қарқаралы уезінің халқы шаруашылықтың әртүрлі салаларымен:

Диаграммадағы көрсеткіштер: 27 пайызы әртүрлі кәсіппен, 12 пайызы егіншілікпен, 4 пайызы тұрақты жатақ, 53 пайызы мал шаруашылығымен айналысқанын көреміз. Өлке жағдайында мал өсіру шаруашылықты жүргізудің ең тиімді жолы деп бағалап, ол бұл сала пайдамен жүргізілсе, барлық қажетті аша алады, соның ішінде астықпен де қамтамасыз етеді деген қорытынды жасаған.

Ленинград ғалымы С.П. Швецов 1928 жылы Әлихан Бөкейхановтың еңбегіне: Ғалымның экспедициядағы жүргізген жұмыстары сапалығымен ерекшеленеді. Автор терең білімге ие және қазақ ауылын жетік біледі. Жағдайға сын көзбен қарап, әділ баға береді.

Бұрын мүлде зерттелмеген қазақ ауылының аса күрделі болмысын алдыңызға жайып салады, - деп жоғары баға береді.

Орман шаруашылығын жетік білуімен қатар, кен жыныстары минералдар туралы да тамаша біліктілік танытып, уездің кен кездерінің бірнеше түріне тапсырыс тусірген. Мысалы, 1908 ж. 8 наурызда Едірей болысының Шет-Арқалық жеріндегі асбестің мол сары туралы хат жазған. Петр Семенович Тянь-Шанскийдің баласы Вениамин Петрович Семенов Тянь-Шанский алқабасылығымен шыққан Россия. Полное географическое описание нашего отечества атты көп томдық кітаптың 18-томы Қазақ өлкесіне арналып. "Киргизский край" деген атпен 1903ж. Петербургте жарық көрді. 478 бет кітапты жазуға қатынасқандар: А.Н. Седельников, Л.П. Осин, А.Н. Букейханов, С.Д. Чадов, Н.А. Бородин, Т.Т. Белоногов, В.П. Семенов, П.Н. Столянский деп атап көрсетілген. Бөкейханов А. осы кітаптың "Население" деп жазған 2-бөлімінің (136-292 беттерін) Историческое судьбы Киргизского края и культурное его успехи" және "Распределение населения Киргизского края по территории, его этнографический состав быт и культура" деп аталатын 4 және 5 тарауларын жазған. [2,5 б.]

А.Бөкейханов жан жақты зерттеуші ретінде мына мәліметтерді келтіруге болады:

1910 жылы Санкт-Петербургте Әлихан Бөкейхановтың даңқты Қырғыздар.Қазіргі мемлекеттерде ұлттық қозғалыстың формалары деп аталатын терең мәнді еңбегі жарық көрді. Осы еңбегінде Шыңғысхан уақытынан бері, ХІХ ғ-дан бастап қазақтар мен қырғыздар Орталық Азияда өмір сүруде, негізінен солтүстіктегі шекарасын Жайық өзені кестелеп,батысынан Әмудария,шығысынан Ертіс және оңтүстігін тау жоталары көмкерген кең жазық алқапты жайлайды.Бұған қосымша, олар Астрахань губерниясын да мекен етеді. «Қырғыз» немесе «Қырғыз-қайсақ» деген атпен түріктің туыс рулары бірлеседі деп ірі тайпаларды атап этноқұрамын көрсетеді.Олар өздерін Қазақ деп атайды,қырғыз деген атау дұрыс қолданылмай келе жатқандығын ашық жазған.Автор 1897 жылғы санақ мәліметтерін пайдаланып нақты және салыстырмалы сандарын облыстар бойынша және жалпы 4499664 адам болып, Ресейде 6 орын алатындығын көрсеткен.Одан әрі қазақтардың орыстардың,басқа халықтардың 10 облыс бойынша проценттік көрсеткіштерін беріп, 51 процентін құрайды.Самарқанд,Закаспий,Ферғана,Астраханнан басқа 6 облыстардағы жердің $\frac{3}{4}$ -3(73), қазақ $\frac{5}{6}$ -3(83,5) үлесіне тиетіндігін дәлелдеген.[3,7 б]

Міне, осылайша Әлихан Бөкейханов Дала өлкесі - Қазақстанның халық шаруашылығы бойынша сарапшы маман, ірі ғалымға айналды. Сондай-ақ экономист, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы ретінде танылды. Қазақ егіншілігі мен мал шаруашылығы, соның ішінде қазақтың сиыр,қой және жылқы шаруашылығы туралы іргелі зерттеулер жариялады. Қазақ тарихы, этнографиясы, әдебиеті мен фольклоры туралы жүздеген мақалалар жазып, «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу», «Ер Тарғын», «Ер Сайын» секілді халық ауыз әдебиетінің бірнеше үлгілерін жинақтап, баспа бетіне шығарды. Ол ғылыми атаққа да, ғылыми дәрежеге де ұмтылмады, өйткені негізгі күш-жігерін саяси күреске жұмсады. Кейде ғылыми жұмыстарын еріксіз саяси күрес барысында жазуға тура келді. Академик Әлкей Марғұланнның естеліктерінде, Алаш көсемінің 1925-1927 жылдар аралығында Ленинград мемлекеттік университетінің профессоры болғандығы айтылады.

ХІХ ғасырдың соңында Омбы орман шаруашылығы училищесінде оқытушылық қызмет атқарып, ғылыми жұмыстармен айналысады. Кезінде Әлихан Бөкейханов Орыстың жағрафия қоғамының Батыс-Сібір бөлімі мүшесі ретінде қоғамның ғылыми мәжіліс-жиналыстарында қазақтың мәдениеті, тұрмыс-салты, өнері жайында баяндамалар жасап, дәрістер оқып тұрған. Сонымен қатар ол орыстың Г.Н.Потанин сынды ғалымдарына халқының ән-күйін, ою-өрнегін, тұрмыстық құрал-саймандарын жинасып, Том қаласында қазақтың өлкетану музейін ашуға қол ұшын берген.

Әлихан Бөкейханов - бүкіл саналы өмірін қазақ халқының ұлттық саяси бостандығын мен дербестігін үшін арнаған аяулы ұлы тұлғамыз. Ата тегі жағынан төрелер тұқымынан екені мәлім. 1926 жылы екі рет тұтқындалып, түрме азабын тартты. Әлихан Бөкейханов Мәскеуге жер аударылады, зор беделінен қорыққан большевиктер өкіметі оны Қазақстанға

жолатпады. Онда он жыл үй қамауында отырған. Әлиханды 1937 жылы тамызында қайтадан тұтқындалып, бір айдан кейін жалған жаламен 67 жасында Мәскеуде ату жазасына кеседі.

Әлихан Бөкейханов қарапайым өмір сүрді. Ол тұтқынға алынып, 1937 жылы атылып кеткенде, қызы Елизавета мен немересі Ескендірге Мәскеудің коммуналдық пәтерінен бір бөлме мен кітаптар, фотоальбом, бірқатар қолжазбалары ғана қалды. 1989 жылы 14 мамырда КСРО Жоғары сотының қаулысы бойынша әрекетінде қылмыс құрамы жоқ болғандықтан, ақталды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мұхамеджан Қ. Әлихан Бөкейханов. // Қазақ әдебиеті, 1992, 30 желтоқсан
2. Бөкейханов Ә. // Қазақтар. (Орысшадан аударып. баспаға әзірлеген Артықбаев Ж.О.) // Замандас. 1991. 18 қазан
3. Бектүров Ж. Айыбы не елді ағзалардың? // Қазақ әдебиеті, 1998. 28 мамыр, 3 маусым

АЛАШТЫҢ АРЫСЫ – ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН

Сураган А., ҚТӘ-11 тобы

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., доцент Сайлаубаева Н.Е

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

Әлихан Бөкейхановтың қазақ халқы үшін еткен еңбегіне, төккен теріне тарих куә. Бір қоғамнан келесі қоғамға өткенде, озбыр тап өкілдері қарапайым халыққа тырнағын батырып отырған. Қанды қол патшаның әділетсіз саясаты мен жөндеттерінің жұртты жыланша шағуын көре отырып қазақ зиялылары үнсіз қала алмады. Күйзелген халықтың мұңын шағып, жалынсыз жүректеріне үміт отын жағып, тәуелсіздікке ұмтылған ірі тұлғалардың бірі-Әлихан Бөкейханов. Бұл жасалған ерен еңбектер елеусіз қалған жоқ. Ұлт зиялыларының «Алаш» деп шырқыраған ұраны нәтижесінде Алашорда үкіметі құрылды. Бытыраған қазақты быраз уақыт болса да, бір ту асытна жинап, алдымызға үлкен-үлкен мақсаттар мен міндеттер қойды. Сонының арқасында болар қазақ елінің іргесі сөгілмей бүгінді таңда Қазақстан деген жаһанға танымал, дамыған елдердің бірі әрі бірегейі атануы. Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов. Өмірінің соңына дейін қолынан жүйрік қаламы түспеген, халықтың қамын ойлап қабырғасы қайысқан, қазақтың қара өлеңінің құдіретіне, терең сырына қаныққан, қылдан нәзік қазақтың тарихын бойлай зерттеген зерделі тұлға.

Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш,

Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.

Қалғанша жарты қаңқам мен сенікі—

Пайдалан шаруаңа жараса, алаш!

— деп Міржақып Дулатов жырлағандай «алаш» деп еңіріп бар өмірін халқына арнаған ұлы тұлғаның еңбегі оразан зор.

Әлихан Бөкейханов дегенде бірден оймызға «Алаш автономиясы» елестейді. Қазақ даласындағы тұңғыш үкіметтің төрағасы болып Әлихан Бөкейханов тағайындалады. «Бостандыққа апаратын жалғыз жол — ұлттық ынтымақ қана» деген кеменгер қазақ елін бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығаруға шақырады. Қазақтың қыл көпірде тұрған тағдырына шыбын жаны шырқырап жүріп қуғын-сүргінге ұшырайды. Сол сезде мынадай псевдонимдермен халық арасына шығады: «Қыр баласы», «Арысұлы», «А.Б.», «Қалмақбай», «Туземец» [4,10] «Талас-тартыс жоқ болса, өмір абақтыға айналар еді.»—деп елін азаттыққа қол жеткізуге шақырады, армандап қана қоймай соны іске асыруға жұмылдырады.

Алаштың арыстаны қазақ халқының өз заманындағы қоғамдық-әлеуметтік өмірі алдында көлденең тартқан мәселелерді, ең күрделі, ең түйінді мәселелерді, еңбекші бұқараның мұң-шерін, ой-сезімін, үміт - арманын қозғағаны мәлім.

Әлихан Нұрмұхамедұлы Алаш қозғалысының жетекшісі ғана емес, сонымен қатар-бесаспап өнер адамы. Ол-публицист, ол— қарасөздің асқан зергері, ол — аудармашы, ол —

журналист, публицист, ол – ғалым, ол – зерттеуші. Мырза табиғат бір адам бойна осыншама дарқан талант сыйлаған. Әдебиетші Әлихан Бөкейхановтың басты ойы: « Қазақтың ұлт болып өркеніетті елдер қатарлы өмір сүруі үшін ең алдымен халықтың сана-сезімін оятатындай жағдай тудыру керек, қазақтың ұлттық тілін, әдебиетін өрістетуге керек. Өз әдебиетін қалыптастыруда табысқа жеткен халық қана азат өмір сүре алады.» Осы жолда аянбай еңбек етеді. Әлихан Бөкейханның сол кездегі түрлі басылымдарда жарық көрген 14 әдеби зерттеулер белгілі. Бұлар: Ш. Құдайбердіұлының «Қалқаман-Мамыр» дастаны, М.Тұяқбаевтың шығарған «Қара қыпшақ Қобыланды батыр» жырының нұсқасы, Ә.Дибаяевтың жинаған «Мырза Едіге» жыры туралы тараулары, «Роман бәйгесі», «Роман деген не?» атты зерттеулер мен мақалалар. Әлихан Бөкейхановтың мұрасы Зерттеуші ғалымның, көрнекті публицист Әлихан Бөкейхановтың экономика, әдебиеттану, ормантану, ауылшаруашылық салаларына арналған көптеген жазбалары сақталған.

Еуропаға терең білім алған, орыс пен қазақтың арасындағы талай мәртебелі жиындарда, пікірталаста қазақ намысын қорғап шыңдалған Әлихан Бөкейханов Шәкәрім «Шежіресіне» жоғары баға береді. Ғалым: «Шәкәрімнің бұл кітабы қазақ шежіресінің тұңғышы, қазақ шежіресін білмек болған аға-іні іздегенінді осы кітаптан табасың. Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі Шәкәрім кітабын әбден білмей қадам баспа»,–дейді[4,333]. Әр салаға арналған мыңдаған очерктер мен мақалалардан тұрады. Олар Ресей мен қазақ елінің барлық басылымдарында жарық көрді.

Қорытындылай айтқанда, Әлихан Бөкейханов мәдениетіміз бен ғылымымызға қалтқысыз беріле қызмет сіңірген, талантты мен тағдыры, жан дауасын тек сол мақсаттан тапқан жан. Әлихан Бөкейханов – күрделі тұлға, зерделі ғалым.

Ешкімнің Әлиханға бар ма сөзі,

Демейді қандай қазақ оны оң көзі.

Семей тұрсын, жеті облыс- бар қазақтан,

Талассыз жеке-дара тұр ғой өзі,–

деп Сұлтанмахмұт Торайғыров айтқандай өр тұлғалы ойшыл қазақ жүрегінде жеке дара тұлға болып қала бермек. Осы жылы ғалымның 150 жылдығы атап өтілуде. Елеулі оқиғаның не үшін Қазақстан Республикасының барлық облыстары көлемінде аталып өтілуі мен айтпасамда түсінікті жағдай! Ендігі біздің іс асыл мұраны жетер жеріне жеткізе жырлау. Том – томдап кітаптар шығару. Еліміздің өткені мен бүгінін, бүгіні мен ертеңін байланыстырар мұраны бағалау!

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Екі томдық. 1-том. Алматы. ҚазАқпарат, 2008.-646 б.
2. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. –Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2005.-575 б.
3. Қойгелдиев М, Алаш қозғалысы. –Алматы.1995
4. Бөкейханов Ә. Таңдамалы. Алматы, 1995.
5. Бөкейханов Ә. Шығармалар.–Алматы: Қазақстан, 1994.-384 бет
6. Қамзабекұлы Д. Алаш– темірқазық (сұхбаттар). –Астана; Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2015.-340б.

ТӘУЕЛСІЗДІК – АЛАШТЫҢ АРМАНЫ

Төлегенқызы Н.Т., Шаметов Б.Б.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Бейсенбекова Н.А

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Қазақ халқы Ресей бодандығына кіргеннен бастап, (1731-1991жж.) ел жақсылары Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы шықты. Соның нәтижесінде Ресей империясы қазақ жерін толық бағындыру үшін 130 жылын жұмсап, мемлекеттігін түпкілікті

жою үшін 116 жыл жаулаушылық саясатын жүргізді. Нәтижесінде Қазақ мемлекетігі жойылып,тәуелсіздіктен айырылды. Ел тәуелсіздігін қалпына келтіру үшін ұлт-азаттық күрестің түрлі формалары болды. Тарих сахнасына қолына қару алып күрескен батырлар,ән,күйімен,жырымен,ел тәуелсіздігін қалпына келтіруді жырлаған ақын-жыраулар,ағартушы-демократ және еуропаша білім алған,саяси элита дәрежесіне көтерілген – Ұлт зиялылары шықты. Туған халқының тарихына,көрген азабы мен ауыр халіне, арманы мен үмітіне, Отансүйгіштікпен қараған зиялылардың атасы - Қазыбек би,Бұқар жырау Қалқаманұлы болды. Бұқар жыраудың еңбектерінде тәуелсіздік идеясы - Отанды жан аямай қорғау, ауыз біршілік деген бағытта жазылған.

«Айыра алмай жат өлсін,
Айнала алмай ат өлсін
Жат бойынан түңілсін

Бәрің бір енеден туғандай болыңдар»,-деген толғауында елді ынтымаққа,халқын бірлікке шақырады,елдің азаттығын ойлайды. Бұқар жырау шығармаларында көрші мемлекетпен бейбіт қатар дипломатиялық қарым-қатынаста болуды өсиет етеді. Яғни қазақтың шешен билері,жыраулары,ұлт тәуелсіздігін сақтап қалу жолында ел билеушілеріне ақыл-кеңестерін беріп отырған.

Отаршылдықтың нәтижесінде дәстүрлі ел билеу заңдылықтары жойылды. Ұлттың іргесін сақтап қалуға қауіп төнді. Сол кезде зар-заман ақындарының көрнекті өкілі,жерлесіміз Шортанбай жырау: «Мына заман қай заман?!

Азулыға бар заман,
Азусызға тар заман.
Тарлығының белгісі:
Арқадан дәурен кеткен соң,
Қуғындап орыс жеткен соң,
Орыс-бүркіт,біз-түлкі,

Аламын деп талпынды», деген өлеңі жолдарында елдігімізден айырылып бара жатқан дәуірді көрсетеді. Осы пікірді данышпан Абай Құнанбаевта былай ұштастырады: «Бұрынғы ата-баба заманындағы елбасы топбасылардың билікті жүргізудегі әділдігін,намысқорлығын ұлықтап,осынау екі ғана тәуір мінезін жоғалтпай тұрсақ,бізде ел қатарына кірер едік». Осы пікір Әлихан Бөкейхановтың еңбектерінде де жалғасын тапқан. «Қазақ орысқа қараған соң бәйге аттай,жақсы жорғадай туысынан болатын,шешен озған би жоғалды. Кім орысқа жағымтал болса, сол жұртты бір қамшымен айдайтын болады. Бұрынғы жүйрік билерден келе жатқан аз, әділ билік жорасы жаман қарапайым тұғыр би,парасына аяқ-асты болды. Пара беріп ақты қара, қараны ақ қылатын күн туды. Қазақ жақсысы орыс етегінен жем жегенді зор өнер көрді».

Ұлт арманын іске асыру жолында осы өңірде туып-өскен,Қақпан Жиренбайұлы (1853-1933),Дия Қажы Ахметұлы (1871-1931),Сәрінжіп Әзбергенұлы (1862-1935) өз еңбектерінде елі мен жерінің қадір-қасиетін жырына арқау еткен ,сол үшін де Кеңес дәуірінде қуғынға ұшырады.

Мәселен, ақын Сәрінжіптің «Сарыарқа» атты өлеңінен автордың дүниетанымы, өзі туып-өскен өлкеге деген махаббаты, туған жердің байлығы, арқаның сұлу табиғаты, мыңғырған малы, шұрайлы жерлері, тарихи жер-су аттары объективті түрде беріледі. Осындай өлеңдер арқылы қазақ зиялыларының Отансүйгіштік қасиеттері айқын көрінеді.

Тәуелсіздік жолындағы бейбіт күрестің тағы бір формасы, Алаш зиялыларының тәуелсіздік идеясы және ұлттық мүддені қорғайтын мақалалар жазу болды. Олар негізінен «Қазақ» газетінің бетінде жарияланды. Сол тарихи мақалалардың арқасында «Қазақ» газеті Қазан төңкерісіне дейінгі аралықта халық арасында ең көп таралған және сүйіп оқитын басылымға айналды. Газет Алтайдан Еділге дейін созылып жатқан қазақтың кең даласындағы ұлты үшін жан аямай күресіп жүрген алаш азаматтарын елге таныта білді.

Қарқаралы жерінде болған, ұлттың ұстазы Ахмет Байтұрсынов халқымыздың ұлттық мүддесі үшін еңбек сіңірген ағартушы-демократ Абай жайлы «Қазақтың бас ақыны» деген

мақаласында былай дейді: «Қазақтың бас ақыны – Абай шын аты Ибраһим Құнанбаев. Одан асқан бұрынғы-соңғы қазақ даласында біз білетін ақын болған жоқ» дей келе автор «Заман бұрынғыдай болса, Абай алаштың атақты билерінің бірі болуы шүбәсіз. Біліммен би болып, жұрт билейтін заман өтіп, Тасық (таспен) би болатын заманға қарсы туған. Білімі көп адам жұрт билемей, малы көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған» деп жазғанының танымдық, тәрбиелік, мәні өте жоғары.

Сонымен қатар автор, «Халық ұғатын сөз жазатын адам болу үшін, ол жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек; мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған. Абай сөздің ажарына қарамай, сыпайылығына қарамай, сыпайылығына қарамай, әр нәрсенің қалыбын сол қалпынша дұрыс айтуды сүйген...» деп талдай келе, Абайдың «Аттың сыны» деген өлеңінің дұрыстығын көрсетеді, осы мақалада «Абайды бүкіл қазақ баласы тегіс танып, тегіс білуі керек» деп аманат етеді. Өз жұртын білір тануда Абай өлеңдерінің тарихи мәнін ХХ ғасыр басында түсінген А.Байтұрсынов мақаласының өзектілігі бүгінде айқын.

«Қазақ» газетінің бетінде жарияланған «Қазақша оқу жайынан» деп аталатын мақаласында бала оқыту үшін жақсы бағдарлама болуы шарт, ең алдымен оқытатын кітаптарымызды түзеп, сайлап алып, содан соң неден бастап, неге оқытуды белгілеу керек дейді. Яғни бүгін оқу үрдісіндегі неге оқыту, қалай оқыту деген өміршең сұрақты қазақ ағарту саласындағы ұлы реформатор А.Байтұрсынов жүз жыл бұрын күн тәртібіне қоя білді. Оқу ісін жетілдіру жайын талдай келе, ол мына мәселеге көңіл аударуды ұсынады: «мал бағатындар мал бағуы жақсы білерге керек, ел бағатындар ел бағуын жақсы білерге керек. Бала оқытуын жақсы білейін деген адам, әуелі балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білерге керек, екінші баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам болса керек.» Осы пікірінің өзі бүгінгі таңда мектеп жасындағы балаларға оқу білім берудегі басты ұлттық ұстанымның негізі болуы керек, яғни кәсіби маман, қабілетіне қарай білім беру үшін, өз ісінің шебері болуы керек деген талаптарды қоя отырып, «...әуелі біз елді түзеуді бала оқыту ісін түзеуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халыққа оқумен түзеледі... жастардың да заманы жетер. Жақсылыққа жастар мойныын бұрып, қайырылар, халық түзелуінің үміті жастарда. Сондықтан жастардың қалай оқып, қалай тәрбиеленуін-бәрінен бұрын ескеріп, бәрінен жоғары қойылатын жұмыс» деген тұжырымдамалық мәні бар қорытынды жасайды. Зиялылар еңбектерін талдай отырып, олардың ой – пікірлерімен бүгін –қазақ үкіметінің алдында тұрған өзекті проблемалардың бірегейі және Ел Президентінің жолдауларында айтылған білім бәсекелестігіне түспей, одан озып шықпай Қазақстанның дамуына жол жоқ, және ол Тәуелсіздікті берік етудің жолы – стратегиялық жоспарының үндестігі айқын көрінеді. Ахмет Байтұрсыновтың «Білім жарысы» деген мақаласында автор «білімді жұрттарда білім жарысы деген болады. Ол жарыста бәйгеге түсе алатындар – білімділер, зейінділер. Оларға бәйге тігіп жарыстыратындар бай адамдар я обществолар. Білімді жұрттардың білім жарысына келсек, оның мағынасы да, көздеген мақсаты да басқа. Ол бірнеше ұлыс, ел жиналып, бір-екі күн дуылдап, ет жеп, қымыз ішіп кеті үшін ғана жасалмайды, бүтін ұлт я дүниедегі бүтін жұрт үшін һәм қаларлық іс үшін істеледі... мысалы: пәлен ауруға ем тапқан, я пәлен ғылымнан, яки өнерден жаңа жол тапқан, я пәлен турасында жазып, кітап шығарған адамдарға беріледі дейді... сыншылары ғылым ордасында тұрған білімді ғалым адамдар болады. Бұлар қарап, сынап бәйге кеседі. Европада, мысалы Нобелевский білім жарысы бар» деп осы жарыста бәйге алғандар жайлы нақты деректерді келтіреді. Автордың пікірінше, білім жарысын ұйымдастыру әр жұрттың қолынан келетін іс, істейін десе қазақтың да қолынан келеді, «жұртқа ғылым үйретудің бас құралы – кітап, сондықтан қазақ арасына білім жайылуына, әуелі оқу үйренетін орындар сайысы болу керек, білім тарататын кітаптар жақсы боларға керек. Осы мақсатқа жетуге зор себепкер болатын істің бірі – білім жарысы» дей келе А.Байтұрсынов қазақ байларының өз шамаларына қарай ұлт намысы үшін, басқа жұрттан қалып қоймау үшін, Европа үлгісін үйренсін деп осы мақаланы жазғандығын айтып «Бұған басқалар һәм байлар не айтасыздар?» деген сұрақ

береді. Ел болашағын, тәуелсіздігін ойлаған ұлт зиялыларының ұлылығы осы мақаладан тағы да анық көрінеді. Олардың ұлт жандылығына, ұлттың болашағы – ұрпақ қамын ойлап еңбек еткендері бүгінгі қазақ зиялыларына үлгі боларлық қағида. Сонымен қатар гуманист, педагог, зерделі тарихшы Ахмет Байтұрсыновтың «Орысша оқушылар» атты мақаласының тарихи танымдық, тәрбиелік маңызы өте жоғары деп санаймыз. Онда қазақ балаларының оқуы, олардың әлеуметтік жағдайы, оларға қамқорлықтың аз болуы – отар елдің білім-ғылымының дамуына көп кедергінің бар екенін көрсете келе, сол ауыртпашылыққа қарамай бала оқытуға ел болып ат салысуды айта келе ол былай деп жазды: «...биыл школаға кіремін деп келген талапкерлерге емтихан болды. Стипендия орны алтау-ақ, келген кісі 80, ауқаты көтерсе, өз жанынан оқымақшы ол өте қымбат», дей келе, қазақ байларының талапты кедей балаларына қаржы бөліп оқытса деген ойды ортаға салып, Мамановтар (ауқатты Жетісу байлары) туралы олардың жарлы баласына ақша төлеп оқуына көмек бергені жайлы жазады. «Орысша оқығандарымыздан пайда жоқ деп, қазақ өкпелейді. Егер оқу іздеген талапкерлеріміздің 40-ы ғана оқырлық орын тауып, басқалары қаңғырып далада қалып отырса, жұрт жұмысшысы көбейіп мамандарша, жұмысшы көбеймесе, жұрт жұмысы ілгері басып өнер ме?... сол қаңғырып қалып тұрған балалар ұлттың баласы емес пе? Балам деген жұрт болмаса, жұртым дейтін бала қайдан шықсын! Балам деп бағып, оқытып, адам қылғаннан кейін, жұртым деп танымаса, сонда өкпелеу жөн ғой... әуелі, қазақ жұртшылық етіп, оқимын деген жастарыңды бүйтіп қаңғырып қалмас үшін қам қылыңдар. Ол үшін әр жердегі оқитын орындарда стипендия ашу керек, оны ашу қиын да емес, қымбатта емес. Баланы оқыту ата-анасына ауыр болғанымен жұртқа жеңіл». Ұлт ұстазының осы идеясы бүгінгі қазақ ауқаттыларына да арнап жазғандай. Бүгін Тәуелсіз Қазақстанда талантты жастар баршылық, көбі ауылды жерден шығуда, соларды іздеп тауып ел мұраты үшін оқытатын сонау XX ғасырдағы атақты Мамановтар сияқты қазақ зиялылары көбірек табылар, ел мүддесін ойлап – биік мақсат қойып, Ұлт ұстазының арманы орындалар деген ойға келеміз. Елдің тәуелсіздігін қалпына келтіру идеялары үшін күрескен Орталық Қазақстандық ұлт зиялылары саяси қудалаудың және Кеңестік идеологияның үстемдігінің нәтижесінде ұлт тарихынан алып тасталынды. Соған қарамастан олардың идеялары кеңестік дәуірдің өзінде жалғасын тапты. Соның бірі «ЕСЕП» (елін сүйген ерлер партиясы) деген атпен тарихта белгілі болған жастардың ұйымы. Осы партияның негізін салушылардың бірі Кәмел Жүністігі Шет өңірінің тумасы. Саяси ұйым мүшелері қазақ мемлекеттілігі қағаз жүзінде ғана емес заңды түрде болуын қазақ тілінің статусын көтеру, қазақ жастарын ел билеу ісіне араластыру, қазақ тілінде білім алуға еркіндік беру және т.б. ұлттық мүддені яғни тәуелсіз еркін ел болуды армандады, сөйтіп оны іске асырудың нақты бағдарламаларын жасады. Сол үшін олар қудаланды. Тәуелсіздік идеясы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, қазақ мемлекеттігінің тәуелсіздігі қалпына келтірілді. Бұл жолда Орталық Қазақстанда еңбек жолын бастап, ұлт көшбасшысы дәрежесіне дейін көтерілген ел Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың рөлі өте жоғары. Оның еңбектерінде бүгінде қол жеткізген тәуелсіздіктің тұғырын берік сақтауда ұлт зиялыларының міндеті, мемлекетіміздің стратегиялық түпкі мақсаты – мәңгілік ел болып қалу екендігі жан – жақты тұжырымдалған. Нұрсұлтан Назарбаев Күлтегін жазуында айтылғандай, күндіз отырмастан, түнде ұйықтамастан халқына қызмет көрсетудің жоғалған құндылықтарды қайтарудың, ұлттық сананы тазартудың, жаһандану заманында ұлттық ерекшеліктерімізді сақтап, озық индустриялы елге айнарудың сол арқылы қазақ мемлекетінің мәңгілік ел болып, ел мүддесіне жауап беретін тарихи тұлғаның қандай болатындығын көруге болады. Қорыта айтқанда, арқа жерінде туып өскен тарихи тұлғалардың еңбектерінде ұлттық тәуелсіздікті қалпына келтіру идеясының бүгінгі ұрпақ үшін танымдық – тәрбиелік мәні өте жоғары. Қазақ зиялыларының тәуелсіздік алу үшін атқарған қызметін, азаттық күресінің негізгі кезеңдерінің тарихын және осы аймақтан шыққан ұлтжанды зиялылардың өмірін, олардың қалдырған рухани мұраларын сонымен қатар, тәуелсіз елдің бірінші Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың халқымыздың арманы болған тәуелсіздік идеясын жалғастырушы және қазақ мемлекетін қалпына келтірген, тарихи тұлғалық қызметін, еліміздің өткен тарихи жолдары мен болашағы туралы еңбектерін

зерттеп, «Мәңгілік ел» идеясының тұжырымдамалық негізін жастарға түсіндіру, насихаттау Тарих факультетінің жанынан құрылған «Тұлғатану» ғылыми-зерттеу орталығының басты міндеті болып саналады.

Әдебиеттер тізімі

1. Ә.Бөкейханов. Тандамалы шығармалар жинағы/Алматы 1992
2. Н.Назарбаев. Тарих толқынында. А. 1999
3. Мұстафа Шоқай. Тандамалы" (1-том,) Алматы, "Кайнар", 1998-1999.
4. Н.А.Бейсенбекова,Р.М.Жұмашев. Қазақстан тарихының тарихнамасы Қарағанды 2009.

«АЛАШ ЖӘНЕ АЛАШОРДА» АЗАМАТ СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА

Туребаева Т.А.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Бимақанова З.Ш

М.Қозыбаев атындағы СҚМУ

Алаш қозғалысы – XX ғасырдың алғашқы ширегінде Ресей империясының отарлық билік жүйесіне қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыс. Ғасырдың бас кезінде қазақ қоғамында мүлдем жаңа жағдай қалыптасты. Ресейлік әскери-монархиялық басқару жүйесі, қазақ жерінің Орыс мемлекетінің меншігі етіп жариялануы, осыған орай, ішкі Ресейден қоныс аударушылар легінің күрт өсуі, қазақ бұқарасының зорлықпен егіншілікке жарамды жерлерден ығыстырылуы, дәстүрлі қазақ шаруашылығының терең дағдарысқа ұшырауы сол қалыптасқан жағдайдың нақты көріністері еді. Орталық пен жергілікті жерлерден жұмысшы-шаруа советтердің өкімет билігін тартып алуы Қазан төңкерісінің алғашқы күндерінен бастап саяси биліктен айырылған таптардың қарулы қарсылығын туғызды. Іс жүзінде азамат соғысы дәл сол кезде басталған өкімет үшінкүрестің жалғасы болып табылады, сондықтан да революция мен азамат соғысының арасына уақыт тұрғысынан айқын меже қою қыйын. [2. 5б.].

Қазақстан жағдайында азамат соғысының алғашқы ошағы 1917 жылғы қарашада Торғай облысының әкімшілік орталығы Орынбор қаласында пайда болады. Мұнда Орынбор қазақ әскерлерінің атаманы Дутов жергілікті совет өкіметін күшпен құлатып, Ресейден Кеңес өкіметінің орнағандығын жария еткен советтердің Бүкілресейлік екінші съезінің делегаты С.Цвиллинг басқарған революциялық комитетінің мүшелерін тұтқындайды. Кеңес өкіметіне қарсы қарулы күрестің екінші орталығы Жетісуда құрылды. 1917 жылғы 1 (14) қарашада Верный (Алматы) қаласында Жетісу қазақ әскерлерінің басшылығы «әскери үкімет» дегенді құрып, большевиктер бастаған жергілікті күштерге қарсы қарулы күрес жариялайды.

Орталықта жеңіске жеткен социалистік революция мен оның жергілікті жақтастарына қарсы үшінші қарулы орталық 1917 жылғы қарашада Оралда дүниеге келеді. Осында құрылған «облыстық әскери үкімет» көп кешікпей жергілікті советті таратып, бүкіл өкімет билігін өз қолына алады.

Ақ гвардияшыл офицерлерге, қазақ станциялары мен переселендер селоларының атаманышыл кулак элементтеріне сүйенген және совет өкіметін қабылдамаған, қолдамаған саяси партиялар мен ұйымдардан (соңғыларының ішінде кадеттер, оншыл эсерлер, меньшевиктер, Алаш партиясы да болды) қолдау тапқан осы үш әскери «әскери үкімет» Қазақстандағы кеңестерге қарсы күрестің негізгі күштерін құрайды.

Азамат соғысы 1918 жылдың жазына қарай кең етек жайа бастайды. Оған шетелдік империалистік мемлекеттердің Кеңес өкіметін құлату мақсатымен ішкі революцияға қарсы күштермен одақтасу себеп болады[1. 170 б.].

Ресей контрреволюциясының чехославак корпусының бүлігі нәтижесінде Сібірде, Қазақстанның солтүстік-шығыс облыстарында совет үкіметін құлатылуын басқа да

пролетарлық емес партиялар сияқты Алаш партиясы да қанағаттанарлық сезіммен қарсы алады. Алаш көсемдері бүкілқазақстандық екінші қазақ съезінде құрылғандығын жариялаған Алашорданы шын мәніндегі орталық үкімет етіп құру және оның жергілікті органдар жүйесін қалыптастыру ісіне белсенді түрде кіріседі.

1918 жылғы маусым айында Алашорда заңдық күші бар бірнеше қаулы-қаралар қабылдайды. Атап айтқанда, маусымның 24-інде Алашорда Алаш автономиясы территориясындағы совет өкіметі шығарған барлық декреттердің күшін жою туралы қаулы қабылдаса, сол күннің ертеңінде облыстар мен уездерде Алашорда кеңестерін құру жөніндегі шешім күшіне енгізіледі. Маусымның 24-інде қабылданған тағы бір қаулыда Алашорданың жанында үш адамнан тұратын әскери кеңес құрылғандығы жарияланады. Осы әскери кеңеске қорғаныс министрлігінің міндеттері жүктеліп, облыстар мен уездерде әскери бөлімдер ашу тапсырылады. Әскери кеңеске, - делінді қаулыда, «жігіттерді большевиктермен күресу үшін шақыру міндеті жүктеледі».

Алашорда қабылдаған алғашқы заңдық мәні бар маңызды құжаттардың бірі – 1918 жылы маусымның 24-інде Ә.Бөкейханов, М.Тынышбаев және Х.Ғаббасов қол қойған «Алаш автономиясының территориясында уақытша жер пайдалану тәртібі» деген қаулы болатын. Онда Бүкілресейлік құрылтай жиналысы жер туралы заң қабылданғанша Қазақстанда жерге деген жеке меншіктің жойылатындығы, жер мен су байлықтарын пайдалану Алашорданың рұқстанымен ғана болатындығы, қазақтар мен орыстар арасындағы жер дауын жергілікті өзін-өзі билейтін земстволық органдар шешетіндігі айтылып, жер пайдалануға байланысты басқа мәселелерді шешудің тәртібі көрсетіледі [1, 172 б.].

1918 жылы шілденің 24-інде Алашорданың төрағасы Ә.Бөкейханов жаңа Семейден (Алаш қаласынан) Зайсан, Көкшетау, Павлодар, Қарқаралы, Петропавл, Ақмола, Атбасар, т.б. уездердегі қазақ комитеттері мен земство басшыларының атына жолдахан жеделхатында Бүкілқазақтың екінші съездің шешімдеріне сәйкес Алашорданың өз қызметіне кіріскендігін хабарлай келіп, бұл үкіметтің жергілікті органдарын, милиция жасақтарын дереу құру қажеттігін баса көрсетеді. Сонымен бірге Ә.Бөкейханов Алашорданың Сібірдің уақытша үкіметімен, Башқұрт автономиясымен одақтық қарым-қатынас орнатқандығын, Семей облысындағы халықтан жиналған салық есебінен алғашқы алаш жасақтарының құрылып, олардың Сібір үкіметінің әскерлерімен большевиктерге қарсы қарулы күрес жүргізіп жатқандығы туралы жергілікті қазақ комитеттеріне хабарлайды [1, 172 б.].

Азамат соғысы жағдайында Алашорда жетекшісі өздерінің басты саяси қарсыластары большевиктерге қарсы нақтылы әрі пәрменді күрес жүргізуді де ұмыт қалдырмайды. 1918 жылы шілденің 13-інде Алашорда үкіметі қазақтан шыққан большевиктерді жазалау мақсатында ерекше қазақ соты мен тергеу комиссиясын құру жөнінде қаулы қабылдайды. Мәселен, Семей облысы бойынша тергеу комиссиясының мүшесі ретінде Райымжан Мәрсеков пен Сыздық Дүйсембин тағайындалады. Алашорданың батыс бөлімі жетекшілерінің сепаратистік пиғылы мен іс-әрекеттері 1918 жылғы мамыр айының 18-21-і аралығында Жымпиты қаласында өткен Орал өңірі қазақтарының IV-облыстық съезінде анық көрінеді. Чехословак корпусының бүлігі басталып, Еділ бойынан Сібірге дейінгі кең алқапта совет өкіметі құлатылған уақытында өткен съездің ашылу сәтінде 300 делегат келсе, ол жұмыс істген алғашқы үш күнде оларға тағы да 150-дей адам қосылады. Съезге қатысқандар мен басқа да куәгерлердің мәліметтері бойынша оның құрамы мен күн тәртібіндегі мәселелердің талқылану барысы Орал облысындағы интеллигенция өкілдері мен ауылдың қалың бұқарасы Халел мен Жаһанша Досмұхамедовтар айқындаған бағытты қолдайтындықтарын көрсетеді.

Жалпы саясат мәселелері жөніндегі өз стратегиясы мен тактикасын анықтай келіп, Орал облыстық қазақ съезі өзінің негізгі міндеті ретінде Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы мен келешектегі Ресей Федерациясындағы қазақ автономиясы үшін күрес идеясын алға тартады. Жаһанша мен Халел Досмұхамедовтар съезд шешімімен Ойыл уалаятының уақытша үкіметін құрады. Оның құрамына Ілбішін, Орал, Гурьев, Ақтөбе, Ырғыз уездерінің қазақтар мекендеген аудандары мен Маңғыстау, Ойыл және Бөкей уездері кіреді. 1917 жылы

жойылған Уақытша үкіметтің облыстық және уездік комиссарларының орнына Ойыл уалайаты Уақытша үкіметтің билігі жүретін болады. Алайда Орал облыстық IV қазақ съезінің бұл шешімі Орал казачествосы әскери үкіметі тарапынан да, Самарада 1918 жылғы 8 маусымда құрылтай съезі мүшелерінен құрылған Комуч үкіметі тарапынан да, сол сияқты Орталық Алашорда үкіметі тарапынан да қарсылыққа кездеседі.

Сондықтан да 1918 жылғы қыркүйекте Уфа директориясын құру туралы мәжіліске қатынасқан Алаш автономиясының делегаттары сол айдың 11-інде автономияның жергілікті басқару жүйесі туралы мәселені талқылап, Алашорданың батыс бөлімшесін құру туралы шешімге қол қояды. Бұл мәжіліске Алашорданың төрағасы Ә.Бөкейханов, мүшелері: Уәлитхан Танашев, Халел Досмұхамбетов, Жаһанша Досмұхамбетов, Ахмет Бірімжанов, Әлімхан Ермеков және Мұхаметжан Тынышбаев қатынасады. Алашорданың батыс бөлімшесінің төрағасы болып Жаһанша Досмұхамбетов тағайындалады. Алашорданың батыс бөлімшесінің құрылуына байланысты Ойыл уалайатының уақытша үкіметі таратылып, оған осы кезге дейінгі бағынып келген Батыс Қазақстанның қазақтар мекендеген жерлері аталған бөлімшенің қарамағына беріледі [1. 175 б.].

1918 жылғы жазда азамат соғысы өріс алып, Совет өкіметі құлатылған жағдайда Қазақ автономиясын құру жөніндегі Бүкілқазақтық екінші съездің шешімін орындау аса қиын мәселеге айналады. Бұл ретте ең алдымен елдегі хал-ахуалдың күрт өзгеріске ұшырауын және соған байланысты саяси күштердің арасалмағының басқаша сипат алғанын баса айту қажет. Екінші съездің шешімдері мен Алаш партиясы программасының жобасында Ресей демократиялық федеративтік мемлекеті құрамында, оған кіретін «құрдас» (терезесі тең) басқа мүшелермен қатар Қазақ автономиясын құру қажеттігі баса көрсетілген еді. Алаш үкіметін Самарадағы Комуч та, Омскідегі Сібір үкіметі де (кеін Колчак диктатурасы) Алашорданы Қазақ автономиясының үкіметі деп ресми түрде мойындамайды.

Азамат соғысы басталысымен үш ай бойы Алашорда өз билігін орнату мақсатымен автономияны басқару, жер пайдалану тәртібі, салық, сот, дін, әскер істері жөнінде көптеген қаулы-қарарлар қабылдайды. Алайда Сібір үкіметі тарапынан да, Орынбор мен Орал қалаларындағы «әскери үкіметтер» тарапынан да оларды қолдау туралы ешбір әрекеттер жасалмайды.

Алашорданың төрағасы Ә.Бөкейханов Сібір үкіметінің премьер-министрінің атына 1918 жылғы 13 (26) шілдеде келіссөздер жүргізу жөнінде хат жолдайды. Ә.Бөкейхановтың хаты, толық болмаса да, белгілі дәрежеде онда алға қойған мәселелердің шешілуіне әсер етті. Премьер-министр П.Волдарскийдің жарлығымен түземдік істер жөніндегі министр В.Шатиловтың төрағалығымен арнайы комиссия құрылады. Комиссия жұмысына білгір адам ретінде Алашорданың жетекшісі Бөкейханов тартылады.

Алашорда делегациясымен Сібір үкіметінің комиссиясы арасындағы келісімге Уфа қаласында өткен мемлекеттік мәжіліс қарсаңында қол жеткізеді. Тарихта Уфа мемлекеттік мәжіліс деген атпен бұл бас қосу 1918 жылы қыркүйектің 8-інде ашылады. Оның жұмысына 147 адам (кейбір деректер бойынша 170 кісі) қатынасады. Уфа мемлекеттік мәжілісінің басты мәселесі бүкілресейлік өкімет құру болады. Оның басты міндеттері бүкілресейлік жоғарғы өкімет құру жөніндегі актыда анықталады. Жаңа үкімет Директория деген атаққа ие болады. 1918 жылы қазанның 14-17-сі күндері, А.Алдияровтың, А.Бірімжановтың және Омаровтың басшылығымен Қостанайда төтенше уездік қазақ съезі болады. Съезд жұмысына алғашқы кезде 39 делегат қатынасып, кейін олардың саны 69 адамға жетеді. Съезд Алашорданы жоғарғы үкімет деп танып, уезд территориясын Қазақ автономиясының құрамдас бөлігі деп анықтайды. Барлық деңгейдегі Алаш басшылығы 1918 жыл бойы ұлттық қарулы күштерді құруға үлкен мән береді. Алаштың алғашқы жасағы 1918 жылғы қаңтар-ақпан айларында құрылды, бірақ совет үкіметі орнағаннан соң көп кешікпей ол қарусыздандырылып, оның қатарындағы жігіттер таратылады. 1918 жылы маусымның 11-інде Семейдегі большевиктік билік құлағаннан кейін Ә.Бөкейханов қырдан қарулы жасақпен қалаға келу туралы шешім қабылдайды. Кездесу кезінде алаңға белгілі ұлттық қайраткері Бөкейханов келеді. Оның құрметіне подполковник Х.Тоқтамышевтің ұсынысымен салт

аттылар «Алға» деп жар салады. Большевизмге қарсы күресу үшін Алашорда басқа да антисоветтік күштермен, ең алдымен казачествомен және Сібірдің ерікті армиясының командованиесімен ашық байланыстырды 1918 жылғы мамыр айының ортасынан бастайды. Қлда бар құжаттарға сүйенсек, бұл байланыстың хроникасы былай болады: мамыр айының екінші жартысында Ойыл уалаяаты үкіметінің арнаулы өкілі Ысхан Топаев Орал казактары әскер үкіметімен большевизмге қарсы бірлесіп күрес жүргізу мәселелерін талқылау үшін Жымпитыдан Оралға жіберіледі; Осындай мақсаттармен маусымның тоғызы күні Ойыл уалаяатының уақытқа үкіметі Орынбордағы әскери үкімет пен Орынбор казак әскерінің бас штабына арнайы хат жолдап, Батыс Қазақстанда «халықтық милиция» жасақтарын құру үшін қару-жарақ, киім-кешек беруді және жігіттерді әскери өнерге үйретуге 15 офицер және 20 урядникті жіберуді өтінеді [1. 185 б.].

Алашорданың төрағасы Ә.Бөкейханов, Ә.Ермековпен және Алашорданың әскер бөлімінің бастығы Х.Тоқтамышевпен бірге 1918 жылғы шілде және тамыз айларында Самара және Омбы қалаларында Комуч пен Уақытша Сібір үкіметтерінің әскери мекемелерінің өкілдерімен Алашордаға қарулы күштерді құруға көмек көрсету жөнінде келіссөздер жүргізеді. Комуч пен Уақытша Сібір үкіметі Алашорданың қарулы күштерін жасақтауына қару-жарақпен, киім-кешекпен және инструктор-офицерлермен көмек беруге дайын екендігін білдіреді. Алашорданың батыс бөлімшесінің жетекшілері Жаһанша және халел Досмұхамбетовтар Самарадағы Комуч үкіметінің есебінен 600 винтовка мен бір пулемет алды және көп кешікпей ортақ жауға (совет өкіметіне) қарсы бірлесіп күрес жүргізу үшін 2000 адамнан тұратын казак жасақтарын құруға уәде береді. Алашорданың Торғай бөлімшесі 300 мылтық пен 20 мың патронға ие болады.

Әлихан Бөкейхановтың 1919 жылғы ақпанның 11-інде Колчак үкіметінің ресми делегациясымен жүргізген келіссөздерінде келтірілген мәліметтер бойынша сол кезде азамат соғысы майдандарында Қызыл Армияға қарсы күреске қатынасқан Алаш қарулы күштерінің саны үш мың жауынгерден сәл ғана асқанын көреміз. Алашорда үкіметі мүшесінің 1918 жылғы қараша айында жарияланған төмендегі мәлімдемесін келтіргеннің артығы жоқ (газетте мәлімдеме авторының аты-жөні айтылмаған): «Большевиктік герман езгісінен құтылу үшін жүргізіліп жатқан ортақ күреске біздің қатынасуымызға байланысты мәселеге келетін болсақ, ол ойдағыдай емес. Біз құрылған әскери бөлімдер үшін қажет қару-жарақты көптеген себептерге байланысты дер кезінде ала алмадық. Қазіргі кезде қарудың біздерден басқаларға жетпей жатқандығын түсінеміз» - деп мәлімдеме келтіреді.

Жоғарыда сөз болған Алашорданы тарату және оның орнына казак істерін басқару үшін бас өкіл Ә.Бөкейханов басқарған арнаулы орган құру туралы Директорияның қаулысынан кейін ұлттық-мемлекеттік құрылыс ісі тоқтап қалады. Алдағы саяси оқиғалардың барысы большевиктердің орнына келген ресейлік өкімет жүйелерінің Алашордаға теріс қарауы ел билігіндегі оңшыл элементтердің біртұтас мемлекеті ыдырау қаупінен қалай болса да қорғап қалу жоспарынан туындағанын көрсетеді. Осындай оңшыл саяси күштер алдында Директорияның төңірегінде көп шоғырланса, кейін олардың өкілдері А.Колчак басқарған үкімет құрамында да аз болмайды. Ресей билеушілерінің Алашордаға байланысты ұстаған бұл саясаты Қазақстанды іс жүзінде Кеңес өкіметіне қарсы жүргізілген белсенді күрестен ығыстырып тастады, өйткені осы саясаттың нәтижесінде казак халқының басым көпшілігі совет өкіметі құлатылған жағдайда өзінің ұлттық мемлекетіне ие болам деген үмітінен, ұлттық негіздегі күрес стимулынан айырылады.

Алашорда мен Колчак үкіметі арақатынасы осындай болып жатқан майдандардағы оқиғалардың арасалмағы қызылдар жағына қарай ауысады. 1919 жылғы ақпан айының басында ведомствоаралық комиссия құрылып, ол өз жұмысын кейбір үзілістермен сол жылғы мамырға дейін жалғасады. Комиссия төрағасы П.Коропачанскийдің мәлімдемесінде оның комиссиясының Бүкілресейлік құрылтай жиналысы казак халқының тағдырын түбегейлі шешуі үшін атқарылатын жұмыстардың алдын ала бағыттарын анықтау үшін құрылғаны айтылады. Құрылтай жиналысы білгісіз уақытқа кейінге қалдырылады. Елдегі билікті

большевиктер тартып алады. 1918 жылғы маусымда большевизм Сібірде құлады, Уақытша сібір өкіметі құрылды, одан соң, Уфа мәжілісінде директория ұйымдасады.

1919 жылдың көктемінде Алашорда жетекшілері жағдайы қыйындап, күрделеніле түседі. 1919 жылы наурызда Семейдегі азаматтық істер жөніндегі қазақ сотының төрағасы Жақып Ақбаев пен «Сарыарқа» газетінің редакторы Имам Әлімбеков қамауға алынады. Алаш қозғалысының белгілі мүшелері болған, бұларға большевизмді жақтаушылар деген жала жабылады. Алаш жетекшілері Колчак үкіметінің жергілікті органдары тұтқындаған, ал 1919 жылғы 7 шілдеде әскери дала соты ату жазасына кескен Жақып Ақбаевты өлімнен алып қалуға көп күш жұмсайды. 1919 жылғы желтоқсанның 10-ында Алашорда өз өкілдерін Түркістан майданының қолбасшысы М.Фрунземен келіссөз жүргізу үшін Орынборға жібереді. Бірнеше күнге созылған келіссөздер нәтижесінде Алашорда өкілдері ақтармен барлық байланыстарын үзуге және барлық қару-жарақтарын советтерге өткізуге келіседі. 1920 жылдың қаңтарында Ә.Бөкейханов пен Семей облыстық Алаш комитетінің үш мүшесін Қызыл армияның 59-шы дивизиясының ерекше бөлімі тұтқындайды. 1920 жылы наурыздың 5-інде Алашорданың батыс бөлімін тарату туралы қаулы қабылданады. 1919 жылдың соңы мен 1920 жылдың басында Алашорда мен Совет өкіметі арасында жүргізілген келіссөздер нәтижесінде дүниеге келген Казревкомның 1920 жылғы наурыздың 5-дегі қаулысына сәйкес Алашорда таратылады [1. 193 б.].

Қорытындылай келе Советтік негіздегі, пролетариат диктатурасы түріндегі ұлттық мемлекеттікті қабылдамаған, оған қарсы тұрған басқа да ұлттық қоғамдық-саяси қозғалыстар сияқты Алаш қозғалысы, оның 1917-1920 жылдардағы құрамдас бөлігі болған саяси партия ретіндегі Алаш, автономияның үкіметі Алашорда, оларды халық таныған көсемдері тарих сахнасынан, саяси күрес аренасынан осылай күштеп қуылады.

Ә.Бөкейханов және сол кездегі қазақтың зиялы қауымының басқа өкілдері жетекшілік жасаған Алаш пен Алашорда Қазақстандағы қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселелерін шешу жолдарын анықтауда ұлттық-тұтастық және халықтық бірлік принциптеріне сүйенеді.

Алаш және Алашорда тарихының маңызды кезеңін зерттеген еңбегімізді аяқтай келе, түбегейлі іс тындырдық деуіміз көңілге қонымды болмас, өйткені, аумалы-төкпелі заманды басынан кешкен партия мен өкіметтің айтылмаған саясаты да, сыры да баршылық. Қазақстан өз тәуелсіздігін алғалы, ұлттық бостандықты мақсат еткен алаш зиялыларының арманы орындалды десек қателеспейміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Нұрпейісов К. «Алаш һәм Алашорда». Алматы: Ататек, 1995. – 282 б.
2. Қазақстан. «Ұлттық энциклопедия», I-том. Аңыз адам журналы № 24. - 35 б.
3. Бөкейханов Ә. «Таңдамалы шығармалар». Алматы: 1994. – 383 б.
4. Қойгелдиев М. «Алашорда». Егемен Қазақстан. 18-қаңтар. 1992. – 4 б.

ТАРИХ ТАҒЫЛЫМЫ – ҰРПАҚҚА АМАНАТ

Шәріпбек М.Қ.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Қазығұлова М.Я

Қарағанды Гуманитарлы колледжі

«Өткендерін ескерген, өскендіктің белгісі,
өткендерін ұмытқан, өшкендіктің белгісі»

Халық мақалы

Сонау кешегі өткен тарих қойнауындағы сырларға үңіле отырып, ұшқан құстың қанаты талатын ұлы даланы ұрпағына мұра еткен бабаларымыздың ерлік істерін дәріптеудің мәнділігі зор. Сондай игілікті іс шараның көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, ғұлама ғалым, ұлт азаттық қозғалысының теориялық негізін салушы әрі көсемі, қазақтың тұңғыш

саяси партиясын ұйымдастырушы және Алашорда үкіметінің төрағасы, Алаш көсемі Әлихан Бөкейхановтың 150 жылдық мерейтойының атап өтілуі.

Тарихымызды танып, өткенімізге өрелі сипаттама жасап, оны ғылыми негізде қалыптастыру - бүгінгі күннің кезек күттірмес мәселесі. Ұлы тұлғалардың үнін кейінгі ұрпаққа жеткізу, тарих сырын санамызға зерделеу, мұраларды игі мұраттарға ұластыру шараларының бәрі - Тәуелсіздігіміздің тамаша тағылымдары. Ендігі мақсат жас ұрпақты Отанын сүюге тәрбиелеуде атқарылған үлкен игі шараның өткізілуі Алаш көсемі Әлихан Бөкейхановтың ел жадында берік сақталған есім екендігін танытады. Ел ордасы Астанада үлкен даңғыл көшегеесімі берілуі де көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Әлихан Бөкейхановтың рухына құрмет екендігінің айғағы.

Әлихан Бөкейханов «Алаш» сөзін алғаш рет саяси айналымға алып келіп, – Алаш партиясын, Алашорда өкіметін тарих сахнасына «Алаш» атауымен шығарған қайраткер. Ол жетекшісі болған Алаш партиясының басты мақсаты - қазақ қоғамын бірте-бірте өзгертіп, заманға бейімдеу еді. Бұл біздің жедел жаңғыру бағытымызға да сай келеді. Алаш арыстары бізге мемлекеттік идеясын ту етіп көтеруді табыстап кетті. Алаштың асыл аманаты бізді ауыз бірлігімізді күшейтуге шақырады.

Әлихан Бөкейханов ел басқаруды қазақ елінің ғылымын дамытудан бастағаны туралы деректер қазақ жерін зерттеуге үлес қосқан экспедициялардың сараптамасында өте жоғары бағаланған. С.П.Швецовтың 1928 жылы жазылған «А.Н.Бөкейхан» атты зерттеуінде аталған. Ә.Бөкейханов – қазақтың мал шаруашылығын зерттеуді ғылыми жолға қойған тұңғыш ғалым. Зерттеу еңбектерінде «Қазақтың өсірген әр қойының үстіндегі жүнінен тоқылған тоқыма қазақтың үстіне киім болып ілінуі керек» десе, келесі бір мақаласында Орталық Қазақстан жерінің егін салуға қолайлылығы туралы айтады. Ақмола, Қостанай жерінің құнарлылығы, егін салуға лайықты екені, қандай егіннің қай түрі қай жерде өсетіні, тіпті оларды суаратын суға дейін жазылған мағлұматтар бар.

Ә.Бөкейханов – қазақ ауыл шаруашылығын өркендетуге үлес қосқан ғалым. Қазақстанның жерүсті, жерасты байлықтары әр қазаққа тиесілі деп жазған ғылыми ақпараттары, қазір биология, зоология, агрономия ғылымдарына қосқан тұңғыш үлесі, тұңғыш зерттеулер болып саналады. Бұл зерттеулер, негізінен, орыс тілінде жазылған және шетел басылымдарында жарық көрген. Сондай-ақ Санкт-Петербург мен Мәскеудің ғылыми кітапханаларында сақталған. Қазақ халқының жерін ұрпақтарына аманаттауы бұл ұлттық рухтың биік шыңы деуге болады.

Ә.Бөкейханов - тарихшы ғалым, этнография саласындағы тұңғыш зерттеулердің авторы. Тарихшы ғалым 1916 жылғы көтерілістің де маңызды екенін атап өткен, қазақтың рулық-тайпалық құрылымын зерттеген, қазақтың шежіресін жазған тұңғыш ғалымдардың бірегейі. Осы ретте Павлодар мен Қарқаралы уездеріндегі төре мен төлеңгіттердің шежіресін жазған. Ә.Бөкейханов орыстың ғалымдары Г.Н.Потанин, В.Радлов, А.Затаевичтермен араласып, қазақтың ән-күйі, ою-өрнегі, тұрмыстық құралдары туралы ғылыми құнды мағлұматтар беріп отырған.

Тарихшы ғалым М. Қойгелдиев өзінің «Ұлттық саяси элита» еңбегінде Әлихан Бөкейханның бес ұстанымын көрсетеді. Бірінші – Алаш ұлттық демократиялық мемлекет болуы тиіс. Ол үшін ең алдымен жер болуы тиіс. Жерсіз Отан жоқ. Әлихан Бөкейханның ұйғарымы бойынша, қазақтың байырғы жерін қашан қазақтың өзі ғылым мен техникаға сүйеніп, толық игермейінше, жер жекеменшікке, қоныс аударушыларға берілмеуі тиіс. Жер – Отан. Жерді сатқан Отанды сатқанмен бірдей. Екінші ұстанымы – Алаш жерінің астындағы, үстіндегі, көгіндегі барлық байлық қазақтың өзіне қызмет етуі тиіс. Үшінші ұстанымы – қазақтың жерінде өндірілген бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып тоқылып киілуі керек. Төртінші ұстанымы – қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тілі, діні, ділі үстем болуы керек. Бесінші – ең негізгі ұстанымы бойынша ғылымға, соның ішінде тәуелсіз ғылымға, ұлттық дәстүрге негізделген, заңға сүйене отырып, ұлттық демократиялық мемлекет құрылуы керек – деп атап көрсетеді.

Тарихшы ғалымдардың зерттеу еңбектері алаш қайраткерлері жайында жазған мол деректер ұсынады. Алаш қайраткерлерінің шығармалары мен өмірдеректері туралы ізденіс жүргізіп, ғылыми еңбектер жазған жазушы филология ғылымының докторы, профессор «Алаш ақиықтары» анықтамалық жинағының авторы Тұрсын Жұртбай Құдакелдіұлының, алаш тұлғаларының тарихын зерттеуші ғалымдар Сайлаубай Ерлан Ерназарұлының монографиясы, тарихшы ғалымдар Е.Е.Тілешов, Д.Қамзабекұлы, И.Нұрахмет құрастырған «Алаш қозғалысы» энциклопедиялық анықтамасы бүгінгі ұрпақтарға тағылымы мол еңбектер жазды. Алаш көсемі Әлихан Бөкейхановтың адамгершілік пен отаншылдыққа толы, асқақ рухы күні бүгінге дейін ел аузында айтылады. Келешек ұрпаққа патриоттық тәрбие беру ісінде үлгі аларлықтай тұлға ретіндегі бейнесі нағыз шынайы Отансүйгіштік қасиеті ұрпаққа үлгі.

Тарих тағылымы – ұрпаққа аманат. Тәуелсіз Қазақстанның іргесін бекітіп, берекесін нығайту – бүкіл елдің, болашақ ұрпақтың мақсаты мен парызы.

Әдебиеттер тізімі:

1. М. Қойгелдиев «Ұлттық саяси элита» Алматы, Жалын, 2004, 170-178 бет
2. Е.Е. Тілешов, Д.Қамзабекұлы, И.Нұрахмет құрастырған «Алаш қозғалысы» энциклопедиялық анықтамасы, Астана – 2011ж

ҰЛТ МАҚТАНЫШЫ – ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН

Ыбайдаева М.А., ҚТӘ-11 топ студенті

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., доцент Сайлаубаева Н.Е
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани - зерделі қазақ зиялылары қазақтың ел болуын аңсап, азаттық жолында аянбай күресті. Солардың бірі көрнекті ғалым, мемлекет, қоғам қайреткері, публицист, аудармашы, алаш арысы Әлихан Бөкейхан.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты кітабында «XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал» деген болатын. Өткен XX ғасыр қазақ халқының тарихында ұлы оқиғалармен есте қалғанын тарих беттері айғақтайды. Сол оқиғалардың ішінде халқымыздың басынан өткен 1930 -1938 жылдар ауырда, азапты кезең болғаны баршаға аян. Сол зұламат жылдарда елінің болашағы жолында Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Әлихан Бөкейханов және тағы басқа алаш арыстары құрбан болды. Азаттық жолында шығармашылығымен үндеу тастап, рух берген Мағжан Жұмабаев болды. Ол өзінің өлеңінде

«Қазағым, қақтықпа, қамалма,

Ел болар халыңды амалда!

Кетті туы, атты таң, шықты күн,

Сал малды, сал жанды аянба!

Не көрсем де Алаш үшін көргенім,

Маған атақ ұлтым үшін өлгенім.

Мен өлсем де алаш өлмес көркейер,

Істей берсін қолдарынан келгенін» - деп, Әлихан Бөкейханов бастаған алаш арыстарының игі істері ел ертеңі екенін ашына айтқан болатын. Жанын аямай қазақ халқы үшін күрескен қайраткерлердің қоғамдық-саяси қызметі, шығармашылық еңбегі елімізді егемендікке жетелеп, жеткізді.

Алаш қайраткерлерінің бірі де бірегейі ол - Әлихан Бөкейханов. Бүгінде Әлихан Бөкейхановтың 150 жылдық мерейтойы аталып өтіп жатыр. Өйткені, Әлихан Бөкейханов тұлғасын -Ұлт мақтанышы деп зор құрметпен айта аламыз. Ел мақтанышына айналған

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхановтың өмір жолына үңілсек, 1866 жылы наурыздың 5-і күні бұрынғы Семей облысы, Қарқаралы уезі, Тоқырауын болысының 7-ші ауылында дүниеге келген екен. Бұл қазіргі Қарағанды облысының Ақтоғай ауданындағы бұрынғы Қаратал кеңшарының жері болып табылады. Бұл елді мекенге 1992 жылы Ақтоғай аудандық кеңестің шешімімен Әлихан Бөкейханов есімі берілгені белгілі.

Әлихан Бөкейхановтың болмысы адамшылық, қайраткерлік мен кісілік қасиеттерімен ерекшеленді. Дара тұлғаның осындай адами қасиетерге ие болуы заңды құбылыс деп білеміз. Әлихан Бөкейханов әрдайым өзі қоршаған жолдастары мен талаптанған жастардың еңбектерін қай уақытта да орынды бағалай білді. Уақытша үкімет құлатылғаннан кейін қазақтардың өмір сүруінің өзін күрделендіріп жіберген тәртіпсіздік жағдайында елді аман алып қалу үшін аянбай тер төкті. Оны жүзеге асыруда «уақытша Ұлт Кеңесі» түріндегі берік билік құру, оған «Алаш Орда» деген атау беру, төрағасы Әлихан Бөкейханов, Ұлт Кеңесі құрамына 25 адам кірді, сондай-ақ милиция жасақтау туралы қаулы қабылдады. Алаш астанасы Семей, кейін Алашқала атауын алды. Бұл туралы кейіннен Әлихан Бөкейханов былай деп мәлімдейді: «съездің бұл шешімі қазақтар мекендеген территорияда тәртіпсіздікті болдырмау, өлкеде большевизмнің дамуына (яғни қазақтар үшін жат-таптық жіктелу) жол бермеу мүдделерінен туындады...». Үкімет төрағалығына үш қайраткер - Әлихан Бөкейханов, Құлманов және Тұрлыбаев ұсынылды. Көп дауыс алған Әлихан Бөкейханов төраға болып сайланды. Әлихан Бөкейханов Ресей жандармерия басқармасының назарына алғаш рет студенттік жылдары-ақ ілігіп, «саяси сенімсіздердің қара тізіміне алынды». Ол институтты бітіргеннен кейін Омбыға барады. Онда орман шаруашылық училищесіне математика пәнінен оқытушы болып орналасты. Социалистік бағыттағы «Степной край» газетінің қызметіне беленді түрде араласып, оның редакция алқасы құрамына енді. 1896-1903 жылдар аралығында Щербина экспедициясы жұмысына қатысты. Оның ойы бойынша, экспедиция жұмысына қатысу сол тарихи кезеңде қазақ халқы үшін ең зәру мәселеге айналған-жер қатынастарын тереңінен түсініп белгілі бір тұжырымдарға келуге жағдай жасауға тиіс еді. Әлихан Бөкейхан экспедиция жұмысына қатысу барысында қазақ даласына байланысты Ресей империясының кездегі мақсатын бұрын өзі байқай бермеген жаңа қырынан көрді және отарлық биліктің таяу жылдары ірі шараларды іске асыруға даярлық жасап жатқанын байқады. Қалай болғанда да, Әлиханның көзқарасының Щербина экспедициясына қатысқаннан кейінгі кезеңде үлкен өзгерістерге ұшырағандығы анық. Дегенмен Әлихан Бөкейхан сияқты қазақ зиялыларының мүлдем жаңа сапаға көтерілуіне алғашқы орыс революциясы ерекше ықпал етті. Студенттік және омбылық өмірінің алғашқы кезеңінде Әлихан Бөкейхановтың саяси көзқарасының қалыптасуына әсерін тигізді. Ол қазақ даласын отарлау саясатына білек сыбана кіріскен патша өкіметімен күрес жүргізу үшін әуелі бүкіл қазақ жұртының басын біріктіруді, сонымен бірге орыс қоғамының ішінде ресми билікке қарсы тұрған саяси күштерге сүйенуді алға тартты.

1914 жылы оның серіктестері әрі достары, сол кезде Орынбор қаласында шығып тұрған «Қазақ» газетінің бас редакторы мен орынбасары –Алаш басшылары Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлы «газет бетінде үкіметке қарсы мақала жариялады» деген желеумен тұтқынға алынды.

Сол кездері ұлт көсемі Әлихан Бөкейханов бірегей талант иесі болды. Бұл оның азаматтығының көпқырлылығын айқындайтын қасиеттер. Осы қасиеттерінің арқасында Әлихан Нұрмұхамедұлы қазақ зиялыларының басын бір арнаға қосып, мемлекеттіліктің қалыптасуы үшін аянбай тер төкті. Оның жеке шығармашылығын мектеп қабырғасынан бері үйреніп, жаттап келе жатырмыз. Бүгінгі таңымызға азық болған осы нақыл, қанатты сөздері болашаққа сол кездің көрінісін бейнелеу іспетті. Осы сөздер арқылы жігерленіп, болашақ үшін аянбай тер төгуге үлкен ықпал етіп, рух береді деп білемін. Мысалға келтірер болсақ,

- Талас-тартыс жоқ болса, өмір абақтыға айналар еді.
- Ақылға саңыраулық та – айып.
- Жұрт әділ болмай, жұрт ісі оңға баспайды.
- Бостандыққа апаратын жалғыз жол – ұлттық ынтымақ қана.

- Ақылды сөз қылмақ қиын, ақылды сөзді ақылды іс қылмақ одан да қиын.
- Болғаннан – қашпа, болмағанға – саспа.
- Ұлтына, жұртына қызмет ету – білімнен емес, мінезден.

Осындай қанатты сөздер арқылы халқын оятқан, заманының ащы шындығы мен запыраны Әлихан Бөкейхановтың «Заман сөзінде» көрініс табады. Қазаққа теңдік, бостандық алып беру үшін арпалысқан Алаш зиялыларының қай-қайсысының сөзі болсын, ұлттық иіс аңқып тұрады.

Әлихан Бөкейханов: «Азаттықтың таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бұл күн теңелдік. Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ. Неше ғасырлардан бері жұрттың бәрін қорлықта, құлдықта ұстаған жауыз үкімет, өзгеге қазған оры өзіне шағын көр болып, қайтпас қара сапарға кетті»- дейді. Бүгінгі Тәуелсіз таңды, азаттықты аңсап, бүкіл ғұмырын сарп етті. Әлихан Бөкейханов бастаған Алаш арыстарының қалап кеткен ұлттық идеясы, ел болашағы үшін күресі, ақырында азаттықа қол жеткізуіміздің негізі болды. Ұлт мақтанышы Әлихан Бөкейхановтың ел ертеңі біздер үшін, жастар үшін есесіз еңбек етті. Ел ертеңі деп бізге сенді, бізге егемендіктің түп қазығын ұлттық идея тұрғыда қалап берді. Сондықтан Біз, жастар Әлихан Бөкейханов бастаған Алаш арыстарының салып кеткен сара жолын қуып, Қазақстанымыздың ертеңіне аямай тер төгіп, еңбек етеміз деп білеміз.

Біз, Тәуелсіздікке 25 жыл толып отырған еліміздің жастары көрнекті қоғам қайраткері, Ресейдің жергілікті және қалалық қоғам қайраткерлері съезінің депутаты, Ресейдің І Мемлекеттік думасының және мұсылман халықтары съезінің депутаты, Алаш көсемі, ғалым, ормантанушы, экономист, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы, әрі дарынды публицист ретінде алуан түрлі саланы меңгерген және ел игілігіне еңбек еткен Әлихан Бөкейхановты мақтан тұтамыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алаш қозғалысы/Движение алаш (Ұжымдық құрастырушылар тобы. Құжаттар мен материалдар жинағы - Сборник документов и материалов). IV-том. 1918-2007 жж. / Алматы. Ел-шежіре.-2008.- 472 б
2. «Алаш ақиықтары». Т.Жұртбай. А. Алаш. – 2006. 286 б.
3. Бөкейхан Ә. Шығармаларының толық жинағы. I-II том./ Астана.-2009.- I том – 564 б., II том – 566 б.

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ

Аскарова А.Д., студент педагогического факультета, группа ДФ-22

Научный руководитель: м.г.н., Утебаева А.Д.

Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова

Образование — неотъемлемое право человека. Особое место в системе отечественного образования занимают дети с ограниченными возможностями.

Вопросы обеспечения жизнедеятельности детей данной категории определены в Законах Республики Казахстан «Об образовании», «О правах ребенка в Республике Казахстан», «О социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями», а также в ряде нормативных правовых актах.

Имея в соответствии с Конституцией Республики Казахстан и Законом РК «Об образовании» равные со всеми другими детьми права на образование и творческое развитие. В жизни же дети с ограниченными возможностями сталкиваются с трудностями, а то и невозможностью получить хорошее образование. Сегодня большинство инвалидов получает среднее образование или в спецшколах и интернатах, или на дому.

Эксперты говорят о слабой правовой информированности среди родителей. Не многие помнят, что в пакете социальных услуг, гарантируемых государством своим гражданам, право на образование является одним из важнейших. В соответствии с Конституцией РК (ст.30) каждый гражданин РК имеет право на обязательное и бесплатное среднее образование, включающее начальную, основную и старшую ступени общего среднего образования. Вместе с тем реальная ситуация гораздо сложнее: в последнее десятилетие наметилась тенденция расширения списка и состава детей из социально уязвимых и маргинальных групп.

Детей с инвалидностью можно не отдавать в закрытые интернаты, а определять в обычные детские сады и школы. Это называется - инклюзивное образование.

Когда ребенок с ограниченными возможностями учится вместе со здоровыми ребятами. Основная задача, стоящая перед государством и обществом в отношении таких детей, — создание условий и оказание помощи в их социальной реабилитации и адаптации, подготовке к полноценной жизни в обществе[1].

Инклюзивное образование является одним из процессов трансформации системы образования, ориентированным на формирование условий доступности качественного образования для всех. Инклюзивное образование предполагает включение детей с особыми образовательными потребностями независимо от их физических, психических, интеллектуальных, культурно-этнических, языковых и иных особенностей в общеобразовательную среду, устранение всех барьеров для получения качественного образования, социальной адаптации и интеграции в социуме. Развитие инклюзивного образования с конца прошедшего столетия стало ведущим ориентиром образовательной политики многих развитых стран мира: США, Великобритании, Дании, Испании, Финляндии, Германии, Италии, Австралии и др. Дети с психофизическими нарушениями и отставаниями в развитии в этих странах успешно обучаются совместно с нормальными сверстниками в общеобразовательных организациях, в которых для их развития и социальной адаптации созданы соответствующие психолого-педагогические условия. Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования разработаны согласно основополагающим международным документам в области прав человека, с учетом

тенденций и достижений мировой практики в сфере образования и приоритетных задач развития казахстанской системы образования.[2, с 13]

В Казахстане инклюзивное образование делает только первые шаги. В послании Президента Н. Назарбаева «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» отмечается, что необходимо «усилить внимание нашим гражданам с ограниченными возможностями. Для них Казахстан должен стать безбарьерной зоной. Позаботиться об этих людях, которых немало, – наш долг перед собой и обществом».

Развитие инклюзивного образования в республике нашло отражение в «Государственной программе развития образования», в «Национальном плане действий по развитию инклюзивного образования» в рамках выполнения «Конвенции о правах инвалидов».

Согласно Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы планируется к 2020 году увеличить до 70 % долю школ, создавших условия для инклюзивного образования от их общего количества. В целом можно выделить основные направления в планах мероприятий по реализации Государственной программы:

- увеличение доли школы, создавших условия для инклюзивного образования;
- увеличение доли детей, охваченных инклюзивным образованием, от общего количества детей с ограниченными возможностями в развитии;
- совершенствование системы инклюзивного образования в школе и повышение качества образовательных услуг [3].

На сегодня проблема инклюзивного образования актуальна во всем мире. В Казахстане это явление также не оставлено без внимания. Данная проблема требует к себе акцентированного внимания, поскольку количество детей с врожденными и приобретенными пороками развития с каждым годом растет. Государство ставит задачи ранней диагностики отклонений в развитии у детей и ранней коррекции этих отклонений за счет компенсаторных функций организма. Система образования, в свою очередь должна по мере возможности включить данную категорию детей в процесс обучения в массовых детских садах, общеобразовательных школах, профессиональных лицеях и высших учебных заведениях.

Остро стоит и вопрос подготовки педагогических кадров, способных работать в новой системе. Сейчас в год выпускается до тысячи, специалистов-дефектологов. Самым мощным учебным, методическим центром является Казахский национальный педагогический университет имени Абая. Переподготовка специалистов ведется на базе ННПЦКП. Недавно в Актюбинском педагогическом институте появилась кафедра дефектологии. Также в нашем университете имеется кафедра дефектологии, которая готовит специалистов – дефектологов. И главной их задачей является качество обучения тех, кто займется на практике коррекционной педагогикой. Ведь сегодня и дети уже не те, что 10–20 лет назад: мир меняется, в нашу жизнь прочно вошли компьютер, новые средства связи.

По-прежнему остается ряд нерешенных проблем и барьеров на пути внедрения инклюзивного образования в Казахстане:

- некорректное отношение к детям с ограниченными возможностями;
- отсутствие специально подготовленного педагогического состава;
- очень низкий уровень материально-технической и методической оснащенности учебных заведений;
- барьер физического доступа;
- жесткие требования государственного стандарта.

Введение широкой варьированной системы оценивания достижения учащихся, позволит включить в общий поток детей с различными отставаниями от нормы развития в интеллекте.[4]

Нужно понимать, что у инклюзивного образования должны быть границы. Это не безграничное и не хаотичное пересаживание ребенка с любой проблемой в общий класс. Массовый набор детей с ограниченными возможностями, детей-инвалидов невозможен. Очень тяжело объяснять родителям, что не каждый ребенок может учиться в

общеобразовательной школе. Родители должны прилагать большие усилия в дошкольном и школьном образовании, чтобы в будущем увидеть своего ребенка в обществе.

У некоторых людей система инклюзивного образования вызывает опасение из-за возможного снижения качества обучения обычных детей. Однако специалисты успокаивают и поясняют, что инклюзия призвана предоставлять высокое качество обучения, удовлетворяя всех участников образовательного процесса.

Мы должны понимать, что у любого ребенка есть право получить качественное образование. И если ребенок с какими-то серьезными проблемами в рамках образовательного процесса не дает реализовывать права здорового ребенка на образование, значит, нужно думать о том, может ли он учиться здесь? Полезно ли для него и для других детей такое включение?

Для определенной части детей общеобразовательная среда иногда бывает чрезмерной. Ребенок с очень серьезными отклонениями в развитии более комфортно будет чувствовать себя в ситуации, где созданы особые условия.

Я думаю, что эти ребята должны учиться в обычной среде, чтобы быстрее развиваться и включаться в общество. Множество проблем стоит на пути детей-инвалидов и детей с ОВР к получению образования по инклюзивному методу.

И родители, и педагоги отлично понимают, что в целом наше образование еще не готово к приему детей с инвалидностью. Необходима модернизация среды с целью ее максимальной доступности для особого ребенка. Так, например, если у ребенка нарушения опорно-двигательного аппарата – нужно специальное техническое оснащение, подъемники, поручни. Для детей с нарушениями слуха и зрения необходимо специальное оборудование. Специальную подготовку должны иметь педагоги, знать, как оценивать успехи особых детей, и без основательной подготовки кадров проблему инклюзива не решить.[5]

Таким образом, существует множество проблем психологического плана: к инвалидам предвзято относятся и дети, и родители, и педагоги. Инвалиды, как правило, учатся самостоятельно, на дому, поэтому впоследствии им трудно общаться с обычными детьми в школе.

Проблема усугубляется еще и тем, что сегодня инвалиды однозначно воспринимаются обществом, как особая, отграниченная от других, группа людей.

В государственной программе развития образования РК на 2011-2020 годы впервые определены механизмы включения детей с ограниченными возможностями в образовательный процесс, обеспечения для них доступной среды. Однако темы нетерпимости, неподготовленности школ, учителей, родителей всё так же актуальны, как и прежде.

У детей-инвалидов появилась возможность учиться в обычных школах. Но не каждый родитель отдаст своего ребёнка в класс, где тот будет выделяться.

Дети с ограниченными возможностями, обучающиеся в массовых организациях образования, испытывают значительные трудности в усвоении учебного материала и овладении социальными навыками вследствие отсутствия индивидуального подхода, специальной коррекционно-педагогической, психологической и социальной поддержки, учета специальных образовательных потребностей. Педагоги массовых школ не имеют соответствующих знаний об особенностях взаимодействия и способах обучения детей с ограниченными возможностями, поскольку эта информация не является содержанием их вузовской подготовки. В результате эта категория школьников часто попадает в число стойко неуспевающих и социально дезадаптированных учеников.

Планируемое, целенаправленное включение детей с ограничениями в развитии в общеобразовательную среду осуществляется в республике в виде отдельных фактов, индивидуального опыта.

Увеличилось число медико-психолого-педагогических консультаций (ПМПК), которые открываются из расчета одна консультация на 60000 детского населения. Однако актуальными остаются вопросы кадрового обеспечения специальных организаций

образования нового типа, механизм их взаимодействия с общеобразовательными организациями.

Сегодня ребенок с ограниченными возможностями может получить квалифицированную психолого-педагогическую помощь в системе дифференцированного обучения, так как только в этой системе работают специалисты, имеющие соответствующие профессиональные знания и опыт, имеется программное, учебно-методическое, материально-техническое обеспечение учебного процесса.[1]

По моему мнению, проблеме обучения детей с ограниченными возможностями здоровья, детей-инвалидов государству следует уделять больше внимания, т.к. эти дети должны иметь равные права со здоровыми детьми, ведь среди них так же есть способные дети в учебе, талантливые, одаренные, но не способные «влиться» в общественную жизнь самостоятельно. Делать любую работу с душой – залог успеха!!!

Список литературы:

1. Петрова Т.А. «Развитие инклюзивного образования в Казахстане» 2012 г. // <http://stud24.ru/pedagogy/razvitie-inkluzivnogo-obrazovaniya-v-kazahstane/389928-1312866-page1.html>
2. Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования в Республике Казахстан. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2015. – 13 с.
3. Садихова М. С. «Внедрение инклюзивного образования в школах» 2016 г. // <http://kopilkaurokov.ru/prochee/prochee/vniedreniie-inkluzivnogho-obrazovaniia-v-obshchieobrazovatel-nyie-shkoly-kazakhstana>
4. Есиргепова В.Ж.«Инклюзивное образование в Казахстане: состояние, перспективы». 2011г // http://ksu.edu.kz/files/education/material_konf/Liqnosti/esirgepova_v_zh_inkluzivnoe_obrazovanie_v_kazahstane.pdf
5. Дюсекенова Гульмира Габбасовна. Инклюзивное образование в РК. 2013 – 2014 г. // <http://collegu.ucoz.ru/publ/2-1-0-18313>

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН. БҮГІНІ МЕН ЕРТЕҢІ

Асылбек А

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Иксанов С.Б

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Әрбір халықтың жеке халық болып қалыптасуы үшін көптеген тарихи кезеңдерді басынан өткізуіне тура келеді. Бұл күрделі процесс бір немесе екі ғасырдың ішінде болмайды, халық болып қалыптасу бірнеше ғасырларды қажет етеді.

Ұлттық сананың қалыптасу үрдісін күшейтудегі, өркениетті азаматтық қоғам негіздерін күшейтудегі тарихымыздың тағдырлы кезеңіндегі ең қуатты жемісті құрал – қазақ халқының ұлы бабаларының мұрасына назар салу. Сондықтан, ежелгі, бай, дана және ақындық тілге деген мемлекеттік және бүкілхалықтық қамқорлық – әрқайсысымыз үшін асыл парыз.

Тәуелсіздік! Бұл – талай ғасырлар бойы ата-бабамыздың асыл арманы еді. Сол арманға біз жеттік, Тәуелсіз Қазақ елінің көк байрағын желбірете көтергенін біз көрдік, туған елдің жалғанның жалпағына танылғанымен, оның аузын айға білеген небір алпауыт елдермен терезесі тең болғанын, әлемдегі айдарынан жел ескен елу елдің бірі болып, енді озық отыз мемлекеттің бірі болуға меже белгілегеніне куә болдық.

1991 жылы 16 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы қабылданды. Заң

қабылданғанынан бастап елдің тәуелсіз даму жолы басталды. Оның мазмұнында ұлттардың өзін-өзі басқару құқығы, жеке тұлғалардың құқығы мен бостандығына басымдық беру, саяси тұрақтылық, билікті бөлісу, ұлтаралық келісім т.б. іргелі демократиялық қағидалар көрініс тапты [1, 107 б.].

Тәуелсіздік жарияланған күннен, күні бүгін жиырма бес жыл толып отыр. Бүгін, тәуелсіздігіміздің бағасыздығына көзіміз жете отырып, халықаралық тоғыста орналасқан қазақстан Республикасының әлемдігі елдермен қарым-қатынастарының дамуын бақылап отырмыз. Сүйікті Отанымыз Қазақстан – бүгін халықаралық қоғамдастықтың белсенді, танымал, құрметті мүшесі. Бұл жоғары мәртебе ұлтына лайықты әр ұлынан, сонымен қоса әр деңгейдегі депутаттар мен әкімдерден, үкімет мүшелерінен Отанның бүгіні мен ертеңі үшін, сүйікті Қазақстанымыздың дамуы үшін, сонымен қатар әлемдік аренада оның үнінің қатты шығуы үшін үнемі күш жұмсауды талап етеді. Отан үшін жауапты болуға әрқайсысымыз адал еңбектеніп, жемісті күш жұмсап, үлкен жауапкершілік пен мықты ерікке, ұлттық намысқа, жоғары білімділікке, таза ниетке ие болуымыз қажет [2, 164 б.].

Бағасыз ұлттық игілігіміздің қасиетті, мінсіз және әрқашан тұрақты тәуелсіздігін сақтау – мемлекеттің мақсаты және Қазақстанның әр саналы және адал азаматының миссиясы. Тәуелсіздік пен егемен мемлекетті, әлемді нығайту, тұрақтылық пен ұлттық бірлікті, жоғары отаншылдық сезімді, рухани қырағылықты, ұлттық құндылықтар мен мемлекеттік нышандарды қорғау – нағыз азаматтық қоғам құруға, мықты экономикалық және әлеуметтік дамуға, стратегиялық жоспарлар мен мақсаттардың іске асуына бізді толықтай бағыттайды. Тәуелсіздік пен оның жетістіктерін нығайту бізді халықтың тарихи санасын, этикалық және мәдени құндылықтарын қалпына келтіру мен тілдің, әдебиеттің, ғылымның, мәдениеттің, ағарту мен білім берудің дамуына көп күш салуға итермелейді.

Қазақстан Республикасы статистика агенттігінің мәліметі бойынша, 2000-шы жылдарда елде 48 театр, 62 концерттік ұйымдар, 3539 кітапхана, 154 мемлекеттік мұражай, 2259 клубтық мекеме, 8 тарихи қорық-мұражай, 42 демалыс саябағы қызмет етті [3, 127 б.].

Әрине олар өте орынды. Бірақ жағымды жағымен қатар жағымсыз шетелдік мәдениеттің жаппай енуі де орын алды. Зорлық пен қаталдықты, әдепсіздік пен бос сөзді насихаттайтынсапасы төмен реалити шоулар, кинофильмдер барлық теледидарды жаулап алды, мұның барлығы жас буынды батыс мәдениетіне еліктеуге үйіріп алды.

Елбасы дәстүрлі жолдауында өркениетке қадам басқан Еліміздің төл мәдениетін насихаттауда баса айтты. Ал ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениетіміз – бай тарихымыздың көрсеткіші. Сол арқылы біз бүгінгі заман сұранысына лайық жаңа тұрпаттағы мемлекетігімізді өз дәрежесінде көрсете аламыз. Яғни, бүгінгі Қазақстан Республикасы аталатын мемлекетіміз – XV ғасырда өмірге келген Қазақ хандығының тарихи жалғасы. Кешегі Алаш зиялыларының өз өмірін арнаған асыл армандарының орындалғандығының көрінісі. Біздің төл тарихымызда жас ұрпақ санасында мақтаныш сезімін туғызатын өнегелі істер жетіп артылады.

Тарихтан белгілі, Мәңгілік ел идеясының бастауы халықтың асқақ арманымен үндесіп, тамырын тым тереңнен алады. Нақтылы деректерге сүйенсек, осыдан 13 ғасыр бұрын Тоныкөк абыз «Түркі жұртының мұраты – Мәңгілік ел» деп өсиет қалдырған екен. Енді сол Мәңгілік ел – Тәуелсіз Қазақстанның ұлттық идеялогиясына, басты темірқазық – бағыт-бағдарына айналып отыр.

Әрине, Қазақ жерінде бұдан бес жарым ғасыр уақыт бұрын да біздің ата-бабаларымыз тұрған, ұрпақ өсіріп, басты байлық – туған жерімізді өздерінің кейінгі ұрпағына аманат еткен [4, 167 б.].

«Мәңгілік ел -2050» жобасы, ел тарихындағы біз аяқ басатын жаңа дәуірдің кемел келбеті. Басты мақсат – Қазақстанның ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына қосылуы. Алайда, оған бар күш-жігерімізді салып, белсене ат салысуымыз қажет. Тәуелсіздік, мемлекеттік нығым деген ең кішкентайда нәрселерден бастау алады. 2050 жыл..! Осы бір уақытты көз алдыға елестеткенде әрбір азаматтың ойына ең алдымен туған жерінің шарықтап өсуі келеді.

Алдыға қойған ұлы мақсаттары бар, ертеңіне сеніммен қарайтын, жастары алғыр, жаңалыққа жаны құштар, рухы биік ел ғана мәңгілік ел болып ғасырлар бойы жасайды. Олай болса Елбасы салған сара жолдан таймайық, елдігіміз бен туған тіліміз мәңгілік жасай берсін!

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстанның жаңа тарихы I том. - Алматы 2012 жыл.
2. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия, - Алматы: «Арыс» баспасы, 2002 жыл.
3. Қазақстанның жаңа тарихы II том. - Алматы 2012 жыл.
4. Отырар, Энциклопедия. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2005 жыл.

ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әбетай Д.

Ғылыми жетекші: гуманитарлық ғылымдар магистрі Жағыпар Ә.Б.
Қазақстан Республикасы ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы

«Барша халқымыздың ең басты құндылығы – Тәуелсіздік! Біз –көшпенділердің ұрпағымыз, ат үстінде жүрген елміз. Ержүрек халықтың жалғасымыз. Естерінде болсын, тарихта қазақты ешкім ешуақытта жаулап алған жоқ. Жаулап алғысы келгендер ел ішіне іріткі салды. Бүгінгі тәуелсіз елімізде қазақтың ішкі бірлігі сақталуға тиіс. Біз бір ұлтпыз, қанымыз бір, жанымыз бір». **Қазақстан Республикасының Президенті, "Нұр Отан" ХДП Төрағасы Н.Назарбаевтың "Жас Отан" Жастар қанатының II съезінде сөйлеген сөзі (Астана, 2012 жылғы 16 қараша)**

Бүгінгі таңда тәуелсіздік алғанымызға 25 жыл толды. Қазақ елі көркейіп дамуда. Бәрімізге мәлім тәуелсіздік бізге қиын жолмен келді. КСРО-ның ыдырауына және Тәуелсіздікке жетуімізге 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі ұлттық тарихымыздан ойып тұрып орнын алады. 30 жыл бұрын орын алған Желтоқсан көтерілісі толық, жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Сондықтанда, біздің осы мақаламызды жазудағы мақсатымыз – Желтоқсан көтерілісін зерттеудегі кейбір мәселелерге мән беру және тарихтан тағылым алып жас ұрпақтың санасына сіңіру.

Желтоқсан көтерілісінің зерттелуі жайында академик, ғалым Манаш Қозыбаев: «Осыдан он жыл бұрын 16-18 желтоқсанда Қазақстан астанасында болған қанды шайқас халқымыздың тарихына тоң-тоң болған шері мен мұңы бар, қатпар-қатпар сыры бар күндер болып мәңгі хатталады. Алайда осы бір тарихи құбылыс пердесі әлі толық ашылмай келеді. Оның бірнеше себептері бар. Біріншіден, бейбіт демонстрацияға, манифестацияға шыққан шын мәніндегі реформатор ұрпақтың өкілдерін қанға бөктіру процесіне қатысқандар әлі арамызда. Екіншіден, жүйе алғашқы жылдары желтоқсан қозғалысына байланысты негізгі деректерді құртып үлгерді. Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының арнаулы комиссиясы жүріп жатқан кезде құжаттардың бір қатарын Қазақ ССР Ішкі істер министрлігінің өртеп жібергені осының бірден-бір айғағы. Біздің пікірімізді мына құжаттарда растайды: «іс жүзіндегі маңызын жоғалту себепті, жарамдылық мерзімі өтіп кетуіне байланысты «Метель» операциясын өткізу кезіндегі іс–қимыл жоспары (вх №1095, 27 бет) өртелу жолымен жойылды. Ішкі қызмет подполковнигі А.И. Калинин», – дейді [1, 108 б.]. Құжаттар өртеніп кетті деп көрсеткенімен қазіргі биліктегі желтоқсан көтерілісіне қатысы бар шенеуніктер кеткен кезде желтоқсан оқиғасының шындығы ашылады деген ой түйюімізге болады.

Желтоқсан көтерілісінің басты себептерінің бірі Д.А. Қонаевтың биліктен кетуі екені баршамызға аян. Бұның өзі әлі толық зерттелмеген сияқты, себебі Қ.Т.Табеевтің пікірі бойынша «Пленум Қонаевты қызметіннен «бірауыздан» босатып, Колбинді бірінші хатшылыққа «бірауыздан» сайлады», – дейді [2, 12 б.]. Ал Т.Бейісқұловтың пікіріне сүйенсек «Пленум Д.А.Қонаев жолдасты пенсияға шығуына байланысты республика Компартиясы

Орталық Комитетінің бірінші хатшысы міндетінен босатты, оның орнына Г.В.Колбин сайланды. Ол бұған дейін Грузияда Ульяновскіде істеген хатшылық, бірінші хатшылық қызметін атқарған деп таныстырды», – дейді [3, 20 б.].

Желтоқсан көтерілісінің зерттелуінде сол уақыттың ағымымен тоталитарлық биліктің нұсқауымен жүрген шенділер дұрыс бағалай алмады. Билік басындағылар көтерліс себебін біле тұра: «СОКП-ның бас хатшысы М.С. Горбачевтің елшісі, басқарушы партияның саяси Бюросының мүшесі М.С. Соломенцев бастаған илеп-билеушілер желтоқсанды «ұлтшыл элементтер», «тобыр», «бұзақылар», «арамтамақтар және қоғамға жат адамдар», «қайта құруға қарсы күштер», «маскүнем», «нашақор», «көргенсіз бұзақылар», «шеттен шыққан (махровый) ұлтшылдық деп бағалады. 1986 жылы 18 желтоқсан күні СОКП-ның саяси Бюросы өзінің мәжілісінде «Алматыдағы оқиғаға байланысты шарарлар» туралы қаулы қабылдады. Сөйтіп, қазақ ұлтының жас реформатор ұрпағының қозғалысын «оқиғаға» сайды. Амал нешік, бүкіл әдебиетте оның ішіне Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының арнайы комиссиясының шешімінде де Алматыдағы желтоқсан «оқиға» болып саналуына жүйе осылай жол салды, бағыт берді. Бірақ, СОКП Орталық Комитеті бұл берілген бағаға қанағаттанбады. 1987 жылы шілде айында қабылданған арнайы қаулысында желтоқсан қозғалысы «қазақтардың орыстарға қарсы шығуы» деп, барша халыққа ұлтшылдық айдарын тақты. Міне, ол осылай өзінің әлем алдында қарабет екендігін танытты», – деп бағалады [1, 109 б.].

Желтоқсан көтерілісін тоталитарлық режим қазақ ұлтшылдығының көрінісі деп айдар таққанымен, көтерілістің куәгері Эльмира Чадаеваның айтуынша (К.Байсегова көшесінің тұрғыны): «Ал, менің осы оқиға куәгері ретінде айтарым, ешқандай да ұлтшылдықтың көрнісі болған жоқ. Егер, жергілікті халық өз басшыларының қазақ болмағаны үшін көшеге шыкса, онда алаңның жанында тұратын біз сияқты басқа ұлт өкілдерін үйлеріне аман өткізбес еді ғой» – дейді [2, 26 б.]. Бұл қазақтардың өзге ұлт өкілдеріне соның ішінде қарапайым орыс халықтарына тимегеніне дәлел болады.

Желтоқсан көтерілісіне стихиялы түрде көтеріліске шыққан жастар алаңға аға буын өкілдерін, беделді тұлғаларды іздейді. Соның бір дәлелі желтоқсан көтерілісінің куәгері Сейіт Әділханұлы, троллейбус жүргізушісі: «Мен бұл күні кезекшілікке түс қайта барушы едім. Сағат он екі мөлшерінде «Балалар әлемі» дүкенінің қасындағы аялдамада әріптесімді күтіп тұрып қалдым. Сол кезде Ленин алаңы жақтан жүз қаралы болар, қолында плакаттары бар жастар шыға келді де, Жазушылар одағы үйі алдына барып тоқтады. – Олжас! Олжас! Шық бері! Халқыңды шың сүйетінің рас болса тоқтат мына сұмдықты! – деген дайыстар естілді» - деген мәлімдемеден түйетініміз, жастар Олжасты ғана емес басқа да ақындарды да іздеген сияқты [2, 25 б.]. Себебі жазушылар үйі жаққа Олжасты ғана іздеп баруы мүмкін емес. Жастар өзін осыншалы құрбан ететіндей қайсар жігерді қайдан алды, деген сұраққа тәуелсіздікке жету жолында құрбан болған ұлт қайраткерлерінің өнегелі істерін үлгі етіп алғандығы туралы: «Алаш зиялыларының алдыңғы және кейінгі буынының ойлаған ойы, іске асырамын деген армандары үзілмей жеткен тарихи сабақтастық арқылы Қарағандыда «Елін сүйген ерлер партиясы», Батыс Қазақстанда «Қазақ халқын қорғаушылар одағы», Мәскеудегі «Жас тұлпар», Керекудегі «Жас ұлан», Хасен Қожа-Ахмет құрмақ болған «Жас қазақ» секілді ұйымдармен жаңғырып және соңғы Желтоқсан көтерілісінің қылмысымен асқақтады», – дейді [4, 79 б.].

Жастар Тәуелсіздікке жету жолында бір ғана себепті сылтау етіп жігерленді, жігерлері жасымай қаншама қиыншылықтарды бастарынан кешіірді. Мәліметтерді сараласақ: «Жазалаушылар көтерілісті қанды қырғынға ұластырды. Авантюраны өздері қолдан жасады да, оларды қанға бөктірді. Жедел көмектің 20 бригадасы сабылып, қаланың денсаулық мекемелеріне 540 жараланғандарды әкелді, 204 адам госпитальға жатқызылды, 1700 адам жарақаттанды. Ал шын мәнінде емханаға қорқып көріне алмағандар саны көрінгендерден бірнеше есе артық болуы мүмкін. Жоғарғы Совет Президиумының Комиссиясы ұсталғандар санының 8500 жуық адам екенін анықтады. Ал, прокуратура 5324 адамнан мемлекеттік қауіпсіздік комитеті 850 адамнан жауап алған, 99 адам сотталып, 2 екеуі ату жазасына

кесілген, 243 адам бас пен мойыннан жараланған. Бұл күрекпен шоқпармен сабалаудың нәтижесі екені айдан анық. Көптеген адамдар қолдарынан жарақаттанған. Олар басын сақтап, қолдарын қалқан қылған сәтте жазалаушылардың қарулы жіліктіде сындырып, не жарып жіберген» – деген автордың ойынан шығатын қорытынды, жастарға арнайы қатыгездікпен жасалған жоспардың көрінісін көре аламыз [1, 125 б.].

Осындай үлкен көтеріліске қазақтар ғана қатысуы мүмкін емес. Басқа ұлттардан қанша адам қатысқаны белгісіз болғаны мен мынадай мәліметтерге назар аударуға тұрарлық: «Қанды қырғынғы қазақтар ұшырады. Милиция бөліміне әкелінген 2400 жастардың 2300 қазақ еді. Хельсинки тобы госпитальға жатқызылған 369 адамның 361 қазақ екенін атап көрсеткен. М.Есеналиев желтоқсанның бұрқасыны ұлттық сипат алғанын айтуы да осында. Сонымен көшеге демонстрацияға шыққан ұлттың жас балауса өкілі бостандықты аңсады, ұлттардың өз еркімен жақтасуын қалады, ұлттың өзін өзі билеу құқығын жақтады, ұлы державалық, империялық өктемдікке қарсы шықты. Желтоқсан күндері қазақ жастары бірыңғай өздері болған жоқ. 2400 милицияға әкелгендер ішінде, 25 орыс, 18 ұйғыр, 10 татар, 7 қырғыз бары белгілі. Олар Желтоқсан идеясына сенген Қазақстан халықтарының өкілі. Бұл болса тоталитарлық команданың әкімшілік жүйеден жапа шеккен жалғыз қазақ емес, барша совет халқы, оның ішінде орыс халқы бар екенін көрсетеді. Е.Евтушенко: «Никто как русские, так не спасал других, никто, как русские так сам себе не губит» – дегені әділ-ақ. Проблема жан жақты зерттеуді көрсетеді», – дейді [1, 129 б.]. Қазақ жерінде тұрып жатқан ұлттардың көтерілгенін көреміз.

Бұл көтеріліс тек Алматы қаласында ғана болған жоқ сонымен қатар біршама Қазақстанның қалалары мен көршілес елдерде бұл көтерілістің ұшқыны болды: «Желтоқсан жаңғырығы алысқа жетті. Ұлттық ар-намыстың көрінісі әр жерде бұрқ бұрқ етіп, ернеуінен асып, ғаламат шерулерге ұласып, арты сатқан мен аяқталған оқиғалар белгі берді: Сумгант, Фергана, Жаңа өзен, Баку, Душанбе, Тбилиси, Ош болып жалғасты» [3, 134 б.].

Тәуелсіздік жолында қанша хандарымыз, қазақтың соңғы ханы Кенесары және т.б. қаншама батырларымыз бен бағландарымыз көтерілістерге шықты. Жай ғана аңсап кеткен жоқ желтоқсан көтерілісіне қатысқан жастарға және бізге үлгі көрсетіп кетті. Осы көрсетілген үлгіден желтоқсан жастары шабыттанып Тәуелсіздікке қол жеткізіп, Тәуелсіз Қазақстан болып қалыптасуымызға жол ашты. Қазақстанды бір Алла қолдап бүгінгі күні Тәуелсіздіктің 25 жылдығын аман-есен тойлап отырмыз. Қазіргі дамыған заманда, даму үстіндегі Қазақстанды әлі үлкен белестер күтіп тұр. Қазақстан жан жақты даму үстінде, осы даму кезеңінде Желтоқсан көтерілісі әлі де жан-жақты, толық зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қозыбаев М. 1986 – желтоқсан: дақпырт пен шындық // Киелі тәуелсіздік / Құраст. І.М. Қозыбаев. – Алматы: Баспалар үйі, 2009. 448 бет.
2. Табеев Қ.Т. Қазақтың Желтоқсаны (Деректі хикаяттар мен мақалалар) / – Алматы, «Дайк-Пресс», 2006. – 328 бет.
3. Бейісқұлов Т. Желтоқсан ызғары. 1986 жылғы оқиға қапармандарына ескерткіш / Алматы, «Мерей», «Қазақстан», 1994. – 224 бет.
4. Жағыпар Ә.Б. Алаш арыстары идеясы – ЕСЕП партиясын құру / – Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы №3(75)/2014. – Қарағанды, ҚарМУ баспасы, 2014.

25 ЛЕТ НЕЗАВИСИМОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ДОСТИЖЕНИЯ И ВЗГЛЯД В БУДУЩЕЕ

Балтабаева Б.Қ., Исабаева Т.Д.

Государственный университет имени Шакарима города Семей

В 2016 году казахстанский народ отмечает 25 лет независимости Республики Казахстан. 16 декабря 1991 года был принят Конституционный закон "О государственной независимости Республики Казахстан". 25 лет тому назад, вдохновленный оптимизмом,

несгибаемой волей к свободе и твердой позицией Президента страны Н.А.Назарбаева, казахстанский народ начал строительство своей новой республики. Впервые Казахстаном был обретен юридически оформленный статус независимого государства, признанного мировым сообществом и лидера преобразований среди стран СНГ. Сбылись чаяния и надежды нашего многострадального народа, который на протяжении многих веков стремился к независимости. 25 лет независимости - это путь созидания и свершений. За эти годы Казахстан вошел в число 50 самых развитых стран мира, досрочно реализовав Стратегию-2030 и начав реализацию Стратегии-2050, Плана нации "100 конкретных шагов: современное государство для всех"

Казахстаном были приложены усилия для укрепления национальной безопасности и обеспечения внутренней политической стабильности общества. В основе развития независимой Республики Казахстан – сохранение и укрепление единства всего народа, взаимопонимание, толерантность наших народов, взаимные усилия наших граждан в плане сохранения мира и спокойствия в стране. Беспрецедентным в мировой истории является решение Главы нашего государства об отказе от ядерного оружия и закрытии Семипалатинского ядерного полигона, которое получило высокую оценку мирового сообщества. Мировым сообществом высоко оценены достижения Казахстана в плане построения конкурентоспособного государства и политика, направленная на укрепление национального единства. Наша страна возглавляет авторитетнейшие международные организации. Знаковыми событиями стали председательство в Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе, Астанинский саммит, председательство в Организации Исламского сотрудничества, Шанхайской организации сотрудничества, Совещании по взаимодействию и мерам доверия в Азии, Евразийском экономическом союзе. Казахстан поддерживает инициативы, направленные на восстановление доверия в международных отношениях, укрепление мира и безопасности на основе международного права. Нашей страной выдвинут ряд глобальных инициатив. Взвешенная внешняя политика Республики Казахстан способствовала признанию ее на международной арене как главного миротворца. Одним из важнейших аспектов экономической и социальной модернизации казахстанского общества выступает политика в области языка. С этой целью проводятся мероприятия, посвященные широкой популяризации Государственной программы развития языков и продвижению политики трехязычного образования, выдвинутой Главой государства в Плане нации "100 конкретных шагов: современное государство для всех". Казахстан изначально взял курс на гармоничное сочетание интересов, прав и обязанностей граждан вне зависимости от их этнической принадлежности. В выступлениях Президента страны Н.А.Назарбаева подчеркивается, что мы должны жить в мире и согласии и уважать язык, культуру, традиции и обычаи других народов. С первых лет независимости в нашей многонациональной стране проводится языковая политика, учитывающая интересы всего народа Республики Казахстан и на деле обеспечивающая свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества. День языков, праздник, который отмечается ежегодно, проникнут идеей: каждый язык-это часть духовного наследия всего человечества, а каждая культура - это бесценный вклад в мировую цивилизацию. В нашей стране успешно реализуется культурный проект «Триединство языков», идею которого выражает понятная всем формула: развиваем государственный язык, поддерживаем русский язык и изучаем английский язык. «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык — государственный язык, русский язык — как язык межнационального общения и английский язык — язык успешной интеграции в глобальную экономику» [1]. Развивая государственный язык, необходимо учитывать ключевую потребность в сохранении позиций русского языка как средства межнационального общения. Русский язык обладает качествами, необходимыми для удовлетворения языковых потребностей людей разной этнической принадлежности. Его богатый словарный фонд, выразительность и ясность лексических и грамматических средств, развитая система функциональных стилей обеспечивают

возможность передачи тончайших оттенков мысли, отражения всего многообразия окружающего мира. На русском языке написана получившая мировое признание художественная, научная и техническая литература. Третья составляющая идеи связана с необходимостью изучения английского языка. Сегодня знание английского языка открывает окно в глобальный мир с колоссальным потоком информации. Каждый язык-это целый мир, душа народа, его память, сокровище. Каждый этнос имеет право на развитие своей национальной культуры, языка, поддержку их со стороны государства. Обеспечению единства и сплоченности казахстанского народа способствует деятельность Ассамблеи народа Казахстана, которая должна последовательно решать такие задачи, как **укрепление единства народов и единой гражданственности, основанной на равенстве возможностей для всех граждан нашей страны** независимо от их национального, социального происхождения, **обеспечение благоприятных условий для дальнейшего укрепления межэтнического и межконфессионального согласия и толерантности в обществе, жесткое и последовательное противодействие любым проявлениям экстремизма и радикализма** в обществе и стремлениям, направленным на ущемление конституционных прав граждан. Мероприятия, проведенные под эгидой Ассамблеи народа Казахстана, направлены на дальнейшую консолидацию казахстанского общества на базе ценностей Общенациональной патриотической идеи "Мәңгілік Ел". Важна роль этнокультурных объединений и творческой интеллигенции в сохранении мира, укреплении единства и согласия нашего народа. Благодаря активному участию представителей всех этнокультурных объединений, традиционным стал фестиваль дружбы народов, в рамках которого по всей стране проходят концерты мастеров искусств, конкурсы на знание языков, круглые столы и конференции. Любой праздник у нас многолик и многоязычен. Культурный проект «Триединство языков» выступает одной из долгосрочных стратегий развития нашей страны, реализация которой будет способствовать становлению нового поколения казахстанцев, владеющих несколькими языками и имеющих широкие возможности для позитивного роста. Многообразие культур и языков, наше согласие выступают главными условиями единения казахстанского общества. Значительны достижения Казахстана в сфере образования, науки и в формировании интеллектуальной нации. В сферу образования активно внедряются новые методы и технологии. Мы гордимся нашими талантливыми школьниками, студентами и учеными, которые демонстрируют высокие достижения в учебе, в выполнении научных проектов и добиваются успехов в области науки, техники и изобретательства. Многих успехов наш народ смог добиться благодаря стабильности, которая характеризует политическую, экономическую и социальную жизнь нашей страны. В государственных органах, организациях и учебных заведениях проводятся конференции, которые стали своеобразной эффективной площадкой для публичного обсуждения ключевых итогов 25 лет развития независимого государства и перспектив на будущее. На этих форумах рассматриваются основные результаты экономических и политических реформ в Казахстане, место нашей страны в мировой политике, а также движущие факторы в ее социальной и экономической сферах, во внутренней и внешней политике, которые могут оказать влияние на развитие страны в последующие годы. Наша страна добилась и добивается небывалых успехов благодаря безаветному труду каждого казахстанца. Значителен вклад граждан нашей страны в создание инноваций индустриального развития. Сотни тысяч казахстанцев работают на совершенно новых предприятиях, построенных в рамках индустриализации. В кратчайшие сроки многонациональный народ молодого Казахстана сумел добиться небывалых темпов социально-экономического развития, уверенно войти в мировое сообщество, стал одним из пятидесяти наиболее конкурентоспособных государств мира. В настоящее время стремится войти в тридцатку самых успешных экономик. Важным для нас является уважение к ценностям культурного наследия Казахстана как основе исторической памяти народа и духовной составляющей независимости. С каждым годом Республика Казахстан устойчиво развивается, неуклонно повышается уровень благосостояния населения. Огромна роль молодежи в успешном развитии Казахстана. На нынешнее

поколение возложена ответственность за сохранение и укрепление независимости. Активное участие молодого поколения и социально активных граждан в реализации важнейших государственных задач и общественной жизни будет способствовать укреплению чувства сплоченности казахстанцев. Все это содействует углублению идейной и духовно-культурной консолидации общества, укреплению в сознании казахстанцев ценностей государственности и независимости, формированию чувства патриотизма, созидания и стремления к новым вершинам.

Список литературы

1. Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана, г. Астана, 28 февраля 2007 года // "Казахстанская правда" от 1 марта 2007 года. - №33 (25278)

ТАСЫМАЛДАУ КЕШЕНІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бакулова А.Ж. магистрант

Ғылыми жетекші: п.ғ.к. Уталиева Р.С.

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік Университеті, Атырау қ.

Тасымалдау кешенінің дамуы Қазақстан Республикасының экономикалық саясатының ерекше міндеттерінің бірі болып табылады. Экономикалық жүйенің жалпы қызмет көрсетуі, Қазақстанның дүниежүзілік экономикаға интеграциясы, еліміздің тұрақты әлеуметтік – экономикалық жағдайы тасымалдау кешенінің тиімді дамуымен тікелей байланысты. Нарық қатынастарының дамуы және экономикалық жүйедегі құрылымдық трансформациялар соңғы он жылда тасымалдау жүйесінің өмірлік негізін, тасымалдау кәсіпорынның қызмет көрсету құзіреттіліктерін және қоғамдық өмірдегі тасымалдаудың маңыздылығын түбегейлі өзгертті.

Тасымалдау кешенінің дамуындағы тұрақты қарқынға қарамастан, тасымалдау кәсіпорынның қызметінің мәселелерін жетілдіру, тасымалдау кешені қызметінің тиімділігін арттыру өзекті мәселелер қатарынан түспей отыр.

Тасымалдау саласының ең басты міндеттерінің бірі – республикамыздағы тасымалдау кешенін дамытудың жаңа деңгейіне көтеруге мүмкіндік беретін басқарудың тиімді құрылымын іздестіру болып табылады. Сондықтан да тасымалдау кешенінің қолданатын ұйымдастыру өзекті мәселе екендігі дәлелденіп отыр. Кез – келген қызмет тәуекелділіксіз жүзеге аспайды. Тәуекелділік бұл – жемісті еңбекке қол жеткізу. Тасымалдау кешені бойынша тәуекелділікті басқаруды көптеген шетелдік ғалымдар қарастырғанымен, отандық еңбектерде зерттеу нәтижелері сирек кездеседі.

Елбасының «Қазақстан - 2030» стратегиясында 7 ұзақ мерзімді артықшылықтарды республиканың тасымалдау кешенінің дамуымен байланыстырады. «Тасымалды және байланысты дамыту» Ұлттық Бағдарламасы еліміздегі тасымалдау түрлеріне дамытудың 12 бағытын көрсетті. Осы саланы қолдауға қатысты бағдарламалардың барлығында жалпы тасымалдау кешенін және оның жеке элементтерін жетілдіру бойынша нақты міндеттер қаралған [1, 25-31 бб.].

Қазақстан Республикасының аумағы, халық саны, соңғы жылдардағы даму қарқыны тасымалдауға деген қажеттілікті барған сайын арттырып отыр. Сәйкесінше, шаруааралық байланыстар шегінде, аймақтық экономиканың дамуында тұрғындар мен жүк ағымының қозғалысы уақыт өткен сайын қажет қызмет түрі екендігі айқындалып отыр. Экономикалық қызметтен басқа тасымалдау кешені әлеуметтік қызметті атқарады, демалыстарды ұйымдастыруға қатысады, адамдарға білім беру, мәдени дамуға қатысады, сонымен қатар, әртүрлі әлеуметтік мәселелерді шешуге қатысады.

Қазақстан басқа дамыған елдерге қарағанда, дүниежүзілік нарықтан алшақтау болғандықтан жоғары жүк сиымдылығымен ерекшеленеді. Жүк тасымалының 80% құрғақ тасымалдауға арналған. Тасымалдау кешені мемлекетаралық байланысты ерекше орынды алып отыр. Олардың интенсивті қарқындылығы халықаралық бірлестікке тікелей

байланысты. Соңғы жылдары дүниежүзілік сауда жоғары қарқынмен дамып келеді. Еуропа және Азия арасындағы тауар айналымы шамамен 400 млрд.\$ құрады. Осы қарқынмен жалғастырса 2015 жылы аяғына дейін 1 трл. \$ жету қажет. Осыған байланысты Қазақстанның географиялық орналасуы (Еуропа және Азия арасындағы жүк айналымы) Қазақстанның тасымалдау компаниялары мен мемлекеттік бюджет табысын арттырады.

Халықаралық талаптар мен стандарттарға сәйкес Қазақстан Республикасының тасымалдау жүйесін модернизациялау қажет. Өйткені, отандық және шетелдік эксперттердің айтуынша кейбір халықаралық тасымалдаулар тиімділігін құрал – жабдықтардың тозуынан арттыра алмай отыр [2, 4-5 бб.].

Еліміздің экономикалық өсуінің маңызды факторларының бірі көлік инфрақұрылымын серпінді дамыту және жетілдіру болып табылады. Қазақстандық көлік кешенін халықаралық көлік жүйесіне бірігу үдерістерін жеделдету және еліміздің транзиттік әлеуетін дамыту мақсатында көліктік қызметтерді көрсетудің бәсекелі ортасы қалыптасты. Көліктің тиімді дамуы ел экономикасына, сауданың өсуіне, құрылымдағы көлік шығынының үлесін төмендетуге біршама ықпал етеді. Елбасының 14 желтоқсандағы «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында қазақстандық жолдың жаңа кезеңі – ол экономиканы нығайтудағы, халықтың әл-ауқатын арттырудағы жаңа міндеттер екенін атап өтті. Қазіргі әлемде бұл әлеуметтік-экономикалық жаңғыртудың негізгі мәселесі. Бұл Қазақстанның таяу онжылдықтағы дамуының басты бағыты. Қазақстан халқы біртұтас, бірлігі мызғымас кемел елге айналды. Дегенмен, біз күрмеуі қиын, қайшылығы мол алмағайып заманда өмір сүрудеміз. Біздің міндетіміз – экономиканы осы сынаққа дайындау, оны диверсификациялауды жалғастыру, - деп атап көрсетті Нұрсұлтан Назарбаев. Қуатты Қазақстан дегеніміз – бұл ең әуелі өңірлердің қуаттылығы. Елдің болашағы экономикадағы келешегі зор салалардың дамуымен байланысты. Алға үлкен міндеттер жүктеді. Президент атап айтқан кешенді 10 міндеттің алтыншысы, инфрақұрылымды дамытуға деген қағидатты түрде жаңа көзқарастарды қалыптастыру. Елбасы халыққа Жолдауында «Инфрақұрылым экономикалық өсімнің мүмкіндіктерін кеңейтуге тиіс. Инфрақұрылымды екі бағытта дамыту: ұлттық экономиканы жаһандық ортаға кіріктіру, сонымен қатар, ел ішінде өңірлерге қарай қадам жасау қажет. Өз пайдамызды мұқият есептей отырып, Қазақстанның шегінен тыс өндірістік көліктік-логистикалық объектілер құру үшін, елден сыртқа шығуға назар тіктеудің маңызы зор. Біз қазіргі түсініктерімізден арылып, өңірде және барша әлемде – Еуропада, Азияда, Америкада, мысалы, теңізге тікелей шыға алатын елдердің порттары, әлемнің тораптық транзиттік нүктелеріндегі және тағы басқа, көліктік-логистикалық хабтар секілді қазіргі заманғы кәсіпорындар құруға тиіспіз. Осы мақсатта «Жаһандық инфрақұрылымдық интеграция» арнайы бағдарламасын әзірлеу қажет болады. Біз өз транзиттік әлеуетімізді дамытуға тиіспіз. Бүгінде нәтижесінде 2020 жылы Қазақстан арқылы транзиттік тасымалдау екі есеге ұлғаюы тиіс болатын бірқатар ірі жалпыұлттық инфрақұрылымдық жобалар іске асуда. 2050 жылға қарай – бұл цифр он есе ұлғаюға тиіс» - деп атап көрсетті [3, 4-5 бб.].

Бүгінгі күнде Қазақстан Республикасында жол жөндеу, тасымалдау құралдарын жаңарту, тасымалдау кешенін білікті кадрлармен қамтамасыз ету, тасымалдау бойынша ғылыми мекемелермен қамтамасыз ету мәселелері орын алып отыр.

Экономиканы дамытатын нәтижелерге қол жеткізу үшін әрине тәуекелге бару қажет. Кез – келген мәселелердің шешімінде экономикалық нәтижені кемітетін немесе арттыратын қауіп бірге жүреді. Тәуекелділік жобаланған шараларда белгілі бір объектілерді немесе әрекеттерді ескермеуден болуы мүмкін. Жалпы соңғы жылдары Қазақстан Республикасында тасымалдау кешенінің қызметінің ұйымдастырылуы және оның тәуекелділігі туралы мәселелер жеткілікті дәрежеде қаралмаған.

Экономикада тасымалдау саласы экономикалық инфрақұрылымға жатқызылады. Транспорт - өндіргіш күштерінің бөлігі және жалпы экономикалық жүйенің қалыпты қызметін қамтамасыз ететін өзіндік жүйесі болып табылады. Тасымал өнімі материалдық сипатта болады және басқа салалардың заттай өнімінің орналасуымен сипатталады.

Тасымалдау өнімінің ерекшеліктері:

1. Тасымалдау өнімінің материалдық сипаты тасылатын тауарлардың кеңістіктегі жағдайларының өзгерісі;
2. Тасымалдау көлігінде өндіріс үдерісі мен өнімді тұтыну үдерісі уақыт бойынша бөлінбеген, тасымалдау өніміне зат емес, пайдалы тиімділік ретінде қолданылады;
3. Тасымалдау өнімін кейін жинақтауға болмайды, тасымалдауға деген сұраныстың артуы қосымша мүмкіндіктердің қолданысын талап етеді;
4. Тасымалдау қызметінде жаңа өнім қалыптаспайды, керісінше бұл үдеріс жүктердің физикалық көлемінің азаюына әкеледі;
5. Тасымалдау өнімі өндіруші салаларда қосымша шығындарды қажет етеді, себебі, жалпы экономика мен тасымалдау салаларының мүдделері сәйкес келмейді.

Қазақстан Республикасында тасымалдау жүйесі дамыған елдер секілді шаруашылық ірі базасы және өндірістік, әлеуметтік инфрақұрылымдардың маңызды бөлігі болып табылады.

Тасымалдау коммуникациялары аймақтың бірліктің, экономикалық кеңістік бірлестігінің қажеттішарты болып табылатын аймақтардың барлық аудандарын біріктіреді. Олар елді Қазақстанның сыртқы экономикалық байланыстары мен оның жаһандық экономикалық жүйеге интеграциясын қамтамасыз етудің материалдық негізі бола отырып, елді дүниежүзілік қауымдастықпен біріктіреді. Қазақстанның географиялық жағдайы тасымалдау қызметінің экспортынан, оның ішінде өз коммуникациялары бойынша транзиттік тасымалдауды жүзеге асырудан үлкен табыстар алады.

Тасымалдау еліміздің әлеуметтік – экономикалық дамуында да елеулі орын алады. Қауіпсіз және сапалы тасымалдау қызметіне қол жеткізу өндірістің қызметі мен дамуының, бизнес пен әлеуметтік саланы тиімділігін көрсетеді. Осыған байланысты еліміздің әлеуметтік – экономикалық дамуындағы транспорт ролі тасымалдау қызметінің көлемді, құнды және сапалы сипаттамаларымен анықталады.

Тасымалдау қызметінің көлемді сипаттамалары өндірістік және әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыру мақсатында ел ішінде және одан тыс экономикалық байланыстардың толық жүзеге асырылуын, сондай –ақ халықтардың барлық топтарының орналасу мүмкіндігіне әсер етеді.

Тасымалдау қызметіне географиялық және технологиялық қол жетімділік экономика мен әлеуметтік саланың аймақтық даму мүмкіндіктерін көрсетеді.

Құндық сипаттамалары оның соңғы бағасына қосылады, өндіріс шығындарына қосылады, өнімнің бәсекеге қабілеттілігіне және оны өткізу аймағына әсер етеді. Жолаушыларды тасымалдау құны тұрғындар үшін жолға шығу мүмкіндігін шектейді. Тасымалдау қызметінің арзандауы тек қана әлеуметтік емес, сонымен қатар, экономикалық маңыздылығы болады.

Тасымалдау қызметінің сандық сипаттамалары тасымалдау жүйесінің жылдамдығымен, дәлдігімен, ырғақтылығымен, қауіпсіздігімен және экологиялық қызметімен байланысты. Тасымалдау қызметінің жылдамдығы экономикалық байланысқа және халықаралық қозғалысына байланысты.

Жолаушылар мен жүктерді тасымалдау жылдамдығының артуы экономикалық және әлеуметтік тиімділікті көрсетеді. Жүктерді тасымалдауда ол кәсіпорынның айналым құралының босатылуымен сипатталады, ал жолаушыларды тасымалдауда басқа мақсатқа жұмсалатын адамдардың уақытының босатылуымен сипатталады.

Тасымалдаудың магистралды түрлерінің арзандауы және жеделдетілуі бір - бірінен алшақ аймақтарды жақындатуға, тұрғындардың өмір сапасын және іскерлік белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді, еліміздің территориялық бірлігін ұстап тұруға және потенциалды экономикалық және әлеуметтік мүмкіндігінің жүзеге асуына жағдай жасайды [4, 7-8 бб.].

Жолаушыларды және жүктерді тасымалдауда тасымалдау қызметінің уақтылы (ырғақтылығы, реттелмелігі) көрсетілуі үлкен экономикалық мәнге ие. Жүк тасымалында

оған жүк қабылдаушының қоймасындағы өнімнің сақтандыру қорларының көлеміне байланысты. Қоймадағы өнім қоры өндірістің үздіксіздігін және жергілікті халықтың жабдықталуын қолдауға, қажетті айналым құралдарының көлеміне қажетті.

Тасымалдау құралдарының тасымалдау желілері бойынша орналасуы, тасымалдау ағымын білдіреді. Тасымалдау құралдары тасымалдау желілерін жобалауда ескеретін кең диапазонға ие. Қолданылатын құрал – жабдықтар түріне байланысты (велосипед немесе самосвал, трамвай, темір жол вагоны болса да) тасымалдау ағымы сипатына байланысты емес, тасымалдау желілерінің геометриялық және техникалық параметрлеріне сәйкес өзгереді. Тасымалдау желілерінің буындарында жүктер мен жолаушылар, осы тасымалдау құрал – жабдықтарға бұларға дейінгі жүктер мен жолаушылар да басқа тасымалдау құралдарына ауыса отырып, өзіндік ағымын қалыптастырады.

Басқару жүйесі - тасымалдау ағымын басқаруды және тасымалдау құралдарының басқару жүйесін құрайды. Тасымалдау құрылысының жұмысын басқару жүйесі таңдалған тасымалдау технологиясымен анықталады және тасымалдау инфрақұрылымының негізгі бөлігі болып табылады. Бұл басқару жүйесінен жүргізушіні шығарып тастамау қажет. Өйткені ол мақсатты бұйрықты іске асырады. Жеке көлігі болған жағдайда жүргізуші осы басқару жүйесінің бір ғана субъектісі болып табылады. Жүргізушінің басқару жүйесіне қатысуы адам факторын есепкеалады. Тасымалдау ағымын басқару жүйесі тасымалдау құралдары қозғалысын реттеу бойынша қажетті әрекеттерді іске асырады. Бұл жүйе белгі, жол белгілері арқылы көрсетіледі.

Тасымалдау жүйесінің тиімділігі жүйе ішіндегі сәйкес үдерісінің орындалу тиімділігіне қол жеткізу аясында ғана қарастырылады.

Осылайша тиімді тасымалдау жүйесін қалыптастыру үшін тасымалдау саласының экономикамен, қала құрылысымен, географиямен, экологиямен, әлеует және психологиямен байланыстылығын ескеру қажет [5, 127 б.].

Жалпы алғанда қоғам мен экономиканың дамуы тасымалдау жүйесін дамытумен байланысты. Тасымалдау жүйесінің жаңа мүмкіндіктері экономиканың тиімділігін арттырады. Ертеде теңіз желкенін тежегішпен алмастырғанда Африкада, Азияда табиғи құбылыстарға қарамастан шикізаттар жеткізілді. Бұл Европа өнеркәсібінің дамуына себепші болады. Осы Европада маманданған өнеркәсіп өндірісінің дамуы шапшаң жылдамдықпен қозғалатын желілерінің және ірі жүктерді тиейтін тасымалдау құралдарының пайда болуына негізделген [6, 52-53бб.].

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан Республикасының ұзақ мерзімді даму стратегиясы» - Алматы, 2005. 25-31 бет.
2. Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауы 14.12.2012 ж (Алтыншы міндет) 4-5 бб.
3. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 17 января 2014г.
4. Сұлтанов К. Транзиттік жүк тасымалдары // Магистраль. – 2011.–No3. – 7 – 8 б.
5. Атамкулов Е.Д., Жангаскин К.К. Железнодорожный транспорт Казахстана: реструктуризация и пути интеграции в мировую экономику /Под общей ред. Р.К. Сатовой . – Алматы: Экономика, 2003. – 742 б.
6. Бодаухан Г. Көліктік қызмет көрсету саласында Қазақстанның басқа елдермен экономикалық интеграциясы: қазіргі жағдайы, даму болашағы, Алматы, Алматы 2008 ж. 52-53 б.

ЭКОНОМИКАНЫҢ АГРАРЛЫҚ СЕКТОРЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ҰЙЫМДЫҚ – ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘНІ

Батырғалиева Қ.Б.

Ғылыми жетекші: доцент Мукашева А.Ж.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік Университеті, Атырау қ.

Дүниежүзілік қаржы дағдарысының алдын алу үшін Қазақстанда шаруашылық қызметтің барлығына әсер ететін экономикалық реформалар жүргізілді. Түбегейлі өзгерістер өндіріс модернизациясында және басқарудың экономикалық құралдарын да қамтиды.

Кәсіпорынның және халықшаруашылығы салаларының экономикалық өсуі ұйымның инновациялық әлеуетіне, маркетингтік, коммуникациялық, басқарушылық және салық саясатына негізделген дағдарысты құбылыстардың алдын алу үшін олардың тез жаңартылуына мүмкіндік береді.

Экономикалық өсудің басты көзі ҒТП болып табылады. Дәл осы деңгейде қоғамдық даму мүдделерінің және шығынды азайтып, табысты көтеруге негізделген ұйымды дамыту мүдделерінің қайшылықтарына әкеледі.

Өндіріс модернизациясы қызмет көрсетіп отырған өндірістің реконструкциясы мен техника технологиясының қайта жарақталуына бағытталған және салааралық мультипликатор есебінен экономиканы жандандыратын жоғары технологиялық өнім өндірісі саласында салааралық байланыстардың дамуына бағытталған халықшаруашылық қайта құрылысына негізделеді.

Агроөнеркәсіп кешеніндегі инновациялық үдерістердің дүниежүзілік тәжірибесін игеру негізінде мынадай тұжырымға келуге болады: нарықтық экономика жағдайында инновациялық үдерістің инициациясы мен дамуына мүмкіндік беретін басты институционалдық инвестор мемлекеттік құрылым болып табылады. АӨК – гі инновациялық үдерістерді дамытудың басты кезеңінде аймақтар мен салалардың дамуына дифференциация жүреді, ал ауылшаруашылығы үнемі мемлекеттік қолдау шараларын жүзеге асыру арқылы дамиды.

АӨК – де инновациялық үдерістерді жүзеге асырудың негізгі мақсаты ауыл шаруашылық материалдық – техникалық базаларын қайта қалыптастырумен, жоғары өнімділікті ауыл шаруашылық техникаларының өндірісі бойынша өнеркәсіптік қуаттылықтың техникалық реконструкциясымен технологиялық жаңартылуының қайта қалыптасуымен байланысты Қазақстан азық – түліктік қауіпсіздігін қамтамасыз ету [1, 27-б.].

АӨК – нің инновациялық дамыту жолдарын, оның ішінде, аграрлық өндірістің, ауыл шаруашылықтың, машина құрастырудың, импортты алмастырудың, сәйкесінше, Қазақстанның азық – түлік қауіпсіздігі мәселесін шешу үшін анықтаумен сипатталады.

Бұл мәселелердің шешімі ауылшаруашылық саласының жүйесін өзгертуді және қаржылық қолдаудың тиімділігін арттыруды талап етіп отыр. Ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің техникаға және құрал – жабдықтарға деген қажеттілігін қанағаттандыру үшін ҒТП – нің соңғы жетістіктерін қолдану негізінде машина құрастыруды дамыту қажет. Сонымен қатар, сұраныс ауылшаруашылығы ұйымдарының төлем қабілеттілігінің төмендігімен шектеледі.

Сондықтан да Қазақстандағы ауыл шаруашылық ұйымдар экономиканың дамуы Отандық және шетелдік инвестицияның тартылуын талап ететін инновациялық жобалардың енгізілуімен байланысты.

Қазақстанның дамуының стратегиялық мақсаттарына қол жеткізу үшін Отандық экономиканы экспорттық – шикізаттық экономикадан инновациялық, әлеуметтік бағытталған түріне көшу қажет.

Бұл АӨК – ді дамытуда әрі қарай ғылыми зерттеулердің жүргізілуін және ұйымдық экономикалық бағыттардың жоба бойынша негізделуін қажет етіп отыр [2, 14-б.].

Отандық экономиканың тұрақты өсуіне көшу толыққанды ұлттық инновациялық жүйенің қалыптасуы жағдайында ғана мүмкін болады. Оның негізгі бөліктері: ғылым,

инновация, жаңа технологиялар өзара байланысқан және әрекет нәтижелері заң түрінде қорғалған.

«Инновация» термині экономикалық әдебиеттерде ФТП нәтижесінің жаңа технология мен өнімге енгізілген нақты объектіге айналуы білдіреді. Аграрлық секторға қатысты инновациялық қызметтерді дамытудың мынадай кезеңдерін бөліп көрсетуге болады. Инновацияның қалыптасуы, олардың таратылуы және тауар өндірушілермен игерілуі. Ең маңыздысы және мерзімі бойынша ұзаққа созылатыны инновацияның қалыптасу кезеңі болып табылады. Бұл кезеңде ең алдымен елдің және шетелдің мәселелерін талдай отырып, жаңа идея пайда болады.

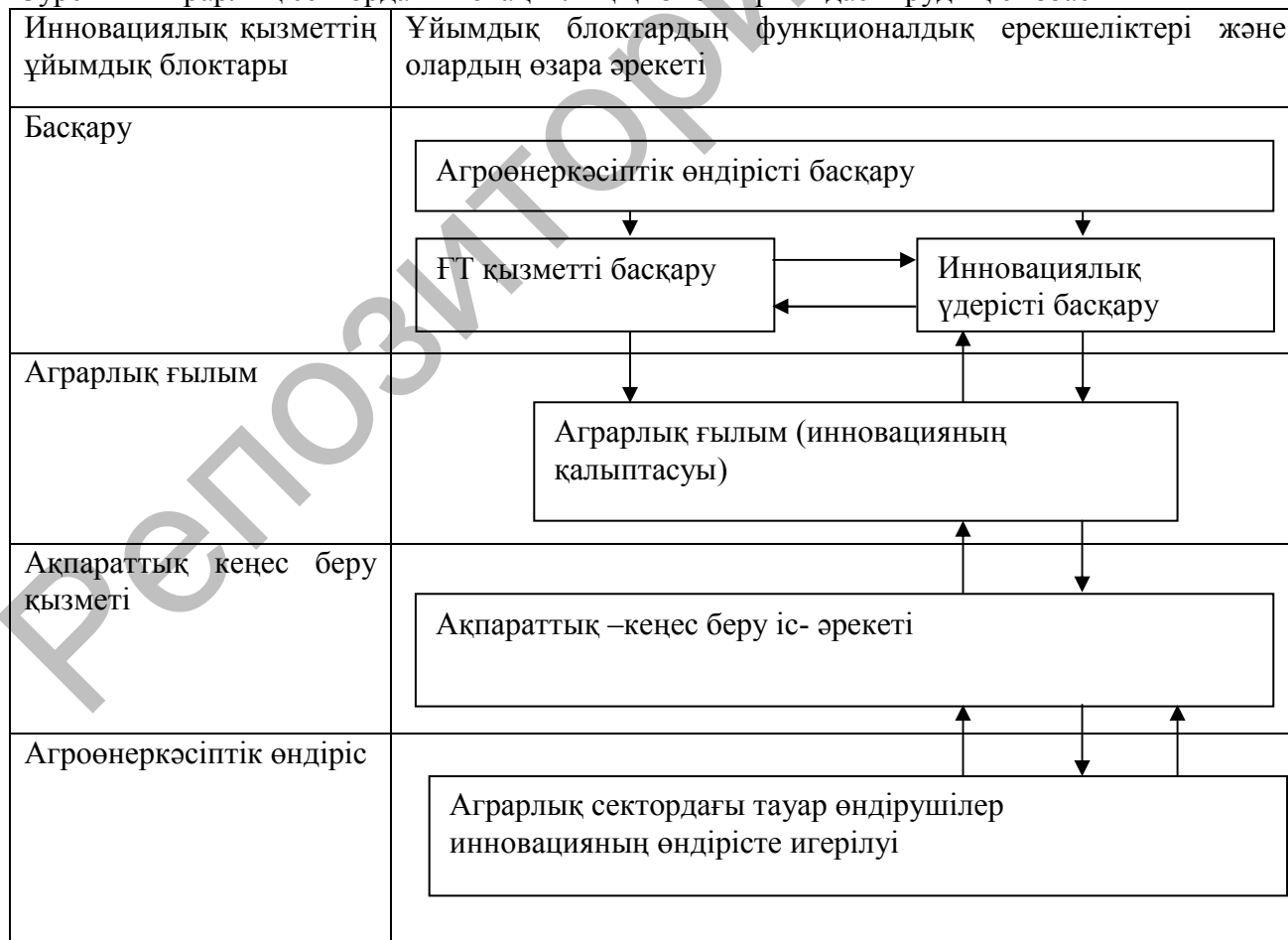
Негізгі және қолданбалы зерттеулер жүргізу оның қанағаттанарлықсыз нәтиже беру тәуекелділігіне қарамастан ғылыми - техникалық өнімді қалыптастыру мен ойлаған идеяны тәжірибе жүзінде жүзеге асыру үдерісінде қажетті әрі маңызды болып табылады. Егер зерттеу жүргізу жоспары толығымен орындалып, нақты нәтиже алынса жасақтама аяқталған болып есептеледі. Міндетті түрде өндірістік тексеруден өту қажет.

Инновациялық үдерістердің сәтті дамуы инновацияны тарату кезеңінде саланың ақпараттарының қамтылуына тікелей тәуелді.

Аграрлық ғылым дегеніміз - аграрлық салада ФТП жеделдету үшін нақты табиғи және экономикалық жағдайларға бейімделу бойынша білімі мен ұсыныстар кешенін жасақтау негізінде, инновацияны қалыптастыру негізінде негізгі және қолданбалы зерттеу жүргізу мақсаты бар инновациялық қызметтің ұйымдастырылған блогы. Отандық аграрлық ғылым жүйелі зерттеу жүргізу және инновацияны қалыптастыру қызметінен басқа бөтен елдермен өзара байланысу арқылы зерттеу жұмыстарын жалғастыру қажет.

Инновациялық қызметтің ұйымдық – экономикалық механизмінде өзара байланысты 4 блокты көрсетуге болады.

Сурет 1 - Аграрлық секторда инновациялық қызметті ұйымдастырудың сызбасы

Инновациялық үдерістің соңғы кезеңі ретінде инновацияны өндірісте игеру тауар өндірушілерінің ұйымдық формасында жүзеге асады және оларға тәуелді болады.

Кез - келген инновациялық қалыптасулардың орталығы - сапалы ғылыми өнімді өндіруге мүмкіндік беретін ғылыми мекеме болып табылады. Ауыл шаруашылығындағы өндіріс саласы еңбек үдерісін жүзеге асыруын химиялық, биологиялық және физикалық үдерістерден тұрады. Ауыл шаруашылығының өндірісі кеңістікте жүзеге асырылатындықтан, олар тұрғылықты аймақтардан ажыратылған.

Аграрлық ғылымдардың ерекшеліктері:

- ғылыми - техникалық үдерістерінің мақсатты бағыттылығы және ҒЗКЖ нәтижесінің көп профильділігі;
- ғылыми - техникалық қызмет формаларының көп түрлілігі (ҒЗ институттары, арнайы ғылыми мекемелер, тәжірибелі - конструкторлық ұйымдар, селекциондық станциялар, тәжірибелі - эксперименталды шаруашылық);
- ғылыми - техникалық қызметтің мүмкіндік сипаттамалары;
- ғылым жасақтамалардың көп түрлілігі.

Аграрлық саладағы инновацияның қалыптасуының қағидалары ұйымдық, функционалдық, экономикалық, әлеуметтік, сыртқы байланыстарының дамуы. Өндірістік инновацияның басты элементтері өндіру және тұтыну болып табылады.

Ауыл шаруашылығындағы инновацияның жіктелуі: селекционды генетикалық, технико - технологиялық және өндірістік, ұйымдық басқарушылық, әлеуметтік - экологиялық.

Кесте 1 - Ауыл шаруашылығындағы инновацияның типтері

Селекционды генетикалық	- Ауыл шаруашылық өсімдіктерінің жаңа сорттары мен гибридтері, жануарлар мен құстардың жаңа сұрыптары. Қоршаған ортаның факторларына, ауру түрлеріне және зиянкестерге тұрақты әсер ететін өсімдіктер мен жануарлардың селекциясы
Технико-технологиялық және өндірістік	Жаңа технологияны қолдану. Жерді игеруде және жануарларды өсіруде ресурспендеуші жаңа технологиялар. Өндірістің қалдықсыз жаңа технологиясы және олардың сапасын арттыруға бағытталған азық - түлік тағамдарын сақтау
Ұйымдық басқарушылық және экономикалық	Ауыл шаруашылығында кооперацияны дамыту және интеграциялық құрылымды қалыптастыру. Техникалық қызмет көрсетудің прогрессивті формалары. Ауыл шаруашылығындағы ұйымдар мен басқармалардың жаңа формалары. Ғылыми - техникалық және инновацияның қызмет саласындағы ақпараттық - кеңес беру жүйесінің қалыптасуы. Инновациялық дамудың қазіргі формалары және механизмдері
Әлеуметтік экологиялық	Кадрларды дайындаудың жаңа жүйесін қалыптастыру. Ауыл тұрғындарының ішінде ауыл шаруашылық өнімінің өндірісімен айналысатын мамандарға жағдай жасау. Қоршаған ортаның сапасын сауықтыру және жетілдіру.

Инновацияның бірінші типі тек ауыл шаруашылығына байланысты. Селекционды – генетикалық инновациялар – тек аграрлық өндіріске тән қасиеттері бар инновацияның жаңа типі. Оларға өсімдіктердің жаңа сұрыптарын анықтау және малдың жаңа түрлерін селекциялау бойынша егін және мал шаруашылығы саласында ғылыми – техникалық зерттеулерінің нәтижесі жатады [3, 67-74 бб.].

Әлеуметтік экологиялық инновация қоршаған ортаны экологиялық қауіпсіздікпен қамтамасыз ету, аймақтық мәселелерді дамытуға қатысты экономикалық және әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі жаңалықтарды біріктіреді.

Ауыл шаруашылығындағы инновациялық үдеріс аграрлық кешен ерекшеліктерімен шартталған өз спецификасы бар және оның негізі – ауыл шаруашылығы болып табылады.

АӨК-де инновациялық үдерісті қалыптастыру мен дамытудың негізгі ерекшеліктеріне келесілерін жатқызуға болады:

- аграрлық өндірісте қолданысқа ұсынылатын ғылыми – техникалық жасақтамалардың көптігі, мақсатты бағыттарының әртүрлілігі, өндіріс технологиясының айырмашылықтары;
- ауыл шаруашылығы кадрларының жетіспеушілігінен кадрларды қайта дайындауға қосымша шығын жұмсалады;
- ауыл шаруашылығы ұйымдарының қаржылық жағдайының қиындығымен, несие алу қиындығымен байланысты ғылыми – техниканың және ғылымисиймдылықты өнімге деген сұранысының төмен қабілеттілігінің қиындығымен ерекшеленетін ауыл шаруашылығындағы инновациялық қызметінің белсенділігінің төмен деңгейі;
- ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілер арасында инновациялық өндірістен жаппай таратылуына дейінгі барлық кезеңді қамтитын инновациялық үдерістерді аймақтық деңгейде белсенділігіне қолдау жасалмауы, инновациялық саясаттың әлсіздігі.
- ғылыми - техникалық өнімді өндіретін ауыл шаруашылығы өнімін өндірушілердің;
- ауыл шаруашылығындағы ГТП-ң жетістіктерінің толық қолданылмауы;
- АӨК –де инновациялық – инвестициялық инфрақұрылымның әлсіз дамуы.

Ауыл шаруашылығындағы инновация дегеніміз ғылыми зерттеулер мен жасақтау нәтижелерінің (егін шаруашылығының, мал шаруашылығының, құс шаруашылығының, егін және мал шаруашылығы жаңа ресурс үнемдеуші технологияларының, жаңа минералды тыңайтқыштардың жаңа сұрыптары бойынша) ауыл шаруашылық өндіріске енгізілуі [4, 77-б.].

Ауыл шаруашылығында инновацияны дамыту үшін ғылыми - техникалық зерттеулер келесі бағыттарда жүзеге асады:

- жер шаруашылығы, су және орман шаруашылығы;
- егін шаруашылығы және өсімдіктерді қорғау;
- зоотехника және ветеринариялық медицина;
- механизация, электрификация және автоматизациясы;
- ауыл шаруашылығы өнімдерді сақтау және қайта өңдеу;
- автоматтандыру және электролизация.

Инновациялық дамудың бұл бағдарламалары аграрлық өндіріске қаржылық қолдау жасалған жағдайда ғана жүзеге асырылады. Бірақ басқару органдары, ғылыми мекемелері және өндірістік ұйымдар нақты инновациялық жобаларды жасақтай отырып, ауыл шаруашылығы саласында жүретін жаңалықтармен бірге жүретін тәуекелділікті бағалау қажет. Инновациялық қызметтің соңғы нәтижесі инновацияны қалыптастыру және оны өндіріске енгізу болып табылады. Бірақ бұл іс әзірге экономикада қарқынмен дамып кете қойған жоқ [5, 125-б.].

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан -2030» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жыл, 12 желтоқсан
2. Программа по формированию и развитию национальной инновационной системы РК на 2005-2015 годы. Утверждена Постановлением Правительства РК от 25апреля 2005 года за № 387
3. Шамрай Ю.Инновации и повышение конкурентоспособности национальной экономики: современный подход Проблемы теории и практики управления.-2009.-№2-С.67-74.
4. Сабден О.С.Конкурентспособная экономика и инновации/монография-Алматы:экслюзив -2009.-152с
5. Матвейкин В.Г., Дворецкий С.И.,Минько Л.В, Таров В.П., Чайникова Л.Н., Летунова О.И. Инновационный потенциал: современное состояние и перспективы развития /монография-М: машиностроение-1.2007.-265с.
6. Васюхин О.В., Павлова Е.А. Основы мотивации инновационной деятельности промышленного предприятия// Современные проблемы науки и образования.-2013.№4.-С.72-75.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ 25 ЖЫЛ: НӘТИЖЕСІ ЖӘНЕ КЕЛЕШЕГІ

Бешенов Н.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Қазығұлова М.Я.
Астана гуманитарлық колледжі

Тәуелсіз Қазақстан - менің Отаным, мақтанышым, тарихым мен болашағым. Ата-бабамыздың ақ найзасының ұшымен, ақ білектің күшімен қаның төгіп, жаның беріп жүріп қорғаған Қазақтың кең байтақ жері, бар бояуымен, сырлы сазымен осы күнге аман-есен жеткен түп-тұнық, мөп-мөлдір ана тіліміз бізге бұйырған үлкен бақыт.

Биыл біз үшін ерекше жыл. Ата-бабаларымыз армандап келген тәуелсіздікке 25 жыл толды. Бұл халқымыздың ерік-жігерімен, бірлігімен келген күн. Өз тәуелсіздігін алған осы уақыт аралығында елім қиял-ғажайып ертегідегідей тез, әрі адам таңқаларлықтай өзгерді. Қазіргі таңда мемлекетімізді әлем танып, бүкіл дүние жүзі мықты демократиялы және экономикасы нық орныққан мемлекет деп мойындауда. Қанша қилы заманды басынан өткізіп, бабаларымыз ғасырлар бойы армандаған Тәуелсіздік туын желбіретіп, әлем мойындаған алып «Қазақстан» деген мемлекетте өмір сүру, оның ауасын тұту неткен бақыт десенізші.

Көреген басшысы, кемеңгер саясаты, біздей жас ұрпақтары бар елдің болашағы айқын болары анық. Қайсы мемлекеттің де тірегі білімді де, білікті, белсенді азаматтар. Сондықтан да қоғам талабына сай, сол қоғамды көркейтетін, дамытатын, ең бастысы өз Отанын сүйетін, көркейтетін жастар – біздерміз.

«Білім туралы» Занда көрсетілгендей білім беру жүйесінің ең басты міндеті: «Ұлттық және азаматтық құндылықтар, ғылым мен жетістіктер негізінде жеке адамдарды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау»- делінген. Қазақстан Тәуелсіздігінің келешегі мен жарқын жолдары жастарға жауапкершілік пен үлкен сенім артады.

Жастар – еліміздің ертеңі мен болашағы. Тәуелсіздігіміздің арқасында қазіргі күні жастардың оқып білім алуына, жұмыс істеуіне көп жағдайлар жасалуда. Мемлекет тарапынан жастарға арналған түрлі ұйымдар мен жобалар жасалынды. Мысалы: «Ауыл жастары», «Жастар тәжірбиесі» жобасы, «Дипломмен ауылға» бағдарламасы және «Жас Отан» ұйымы құрылып, жұмыстар атқарылып келеді. Елімізде соңғы жылдары жастардың тәрбиесіне, олардың сапалы білім алуларына ерекше көңіл бөліне бастады. 2004 жылы қабылданған «Жастар саясаты туралы» мемлекеттік заңының қайта қаралуы бұл сөзіме дәлел бола алады.

Жастар саясатына қатысты сан түрлі пікірлер мемлекеттік шеңберде, халықаралық дәрежеде талқылануы – оның қоғам өмірінде айтарлықтай маңызды орын алатындығын аңғартады. Статистика агенттігінің жүргізген мониторинг қорытындысы бойынша мемлекетіміздегі адам санының 4,5 миллионнан астамы - жастардың үлесінде. Бұл дегеніміз – халықтың 30 пайызы жастар деген сөз. Ендеше, еліміздің ертеңгі болашағы жастардың бүгіннен бастап, қандай тәрбие алуы мен отансүйгіштік қасиеттің дамуы аса маңызды. Ең әуелі жастар бойында рухани-адамгершілік, саяси интеллектік, құқықтық тәрбие басым болғаны жөн.

Болашақтың даңғыл жолы бүгін жасалады. Болашаққа, алға ұмтылу өмірдің мақсаты. Президент Н. Назарбаевтың көптен бері қолға алып, практикаға енгізіп келе жатқан негізгі идеяларының бірі «Болашақ ұрпақтың тәрбиесі мен білімі». Оған дәлел, өзінің жылдағы халыққа Жолдауларында «Білім саласына» айрықша мән берілуі, білім беру жүйесін дүниежүзілік білім стандартына сәйкес етіп қайта құру, білім грандтарының жылдан - жылға көбейтуі, шетелдердегі жоғарғы деңгейлеріндегі оқу орындарында өз білімі мен тәжірибелерін шыңдау үшін «Болашақ» бағдарламасының өз жемісін беріп отыруы да білім жолындағы кемелді істер екендігін байқауға болады.

«Болашақ» бағдарламасы Елбасының жастарға деген шынайы қамқорлығынан туған, ТМД көлеміндегі бірден-бір жастарға арналған және Нұрсұлтан Әбішұлының жеке бастамасымен қабылданған ерекше бағдарлама екенін ескерсек, бұл біздің жастарымызға бұйырған бақыт деп бағалауымыз қажет. Президент атынан берілетін «Болашақ» стипендиясы – бұл жастардың қабілеттерін саралаудың ең биік деңгейлерінің бірі болғандықтан үміткерлерге деген талаптың өте жоғары болуы орынды. Бұрындары «Болашақ» бағдарламасымен шет елдерде оқып, білім алатын болса, қазіргі таңда «Н.Назарбаев атындағы» университет өз елімізде ашылды.

Президентіміздің біздерге дұрыс жол сілтеп, біздің болашағымызға үлкен мән беріп отырғанына, жастарымыз бақытты. Осындай әсем Астанамызда заман талабына сай салынған университетте білім алу әрбір білімге құштар жастардың арманы.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 11 – бабының 9 тармағында оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, қашықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану міндеті қойылған. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Біз білім беруді жаңғыртуды одан әрі жалғастыруға тиіспіз. Бүгінде мектептерді компьютерлендіру толықтай аяқталды. Орта білім берудің 12 жылдық моделі енгізілуде «Өмір бойы білім алу» әрбір қазақстандықтың жеке кредосына айналуы тиіс» делінген.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы Жарлығымен Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Бағдарламада «E-learning» электронды оқыту жүйесі бойынша білім беру сапасын және басқару тиімділігін арттыру үшін оқу процесін автоматтандыру, педагогтар мен оқушыларды ең жақсы білім беру ресурстарына және технологияларына тең қол жеткізуін қамтамасыз ету мақсаты атап көрсетілді.

«Жастар - болашаққа апаратын алтын көпір», - дейді дана халқымыз. Әрбір жас жеке қабілетіне және кәсіби біліміне сай қоғамымызда өз орнын табуы қажет. Біздің әлеуметтік-экономикалық даму жолындағы қарқынымыз, жастардың қоғамдық-саяси өмірдегі ұстанымына, олардың ертеңгі күнге деген сенімі мен белсенділігіне тікелей байланысты.

Ендігі кезекте тәрбие мазмұны мен жастарды тәрбиелеу ісі олардың дүние танымын қалыптастыру және ақпараттық-саяси мәдениетін көтеруге баса көңіл аударуға тиіспіз. Себебі, жастардың өмірдегі ұстанымдары әркез қоғам мүддесімен тоғысып, мемлекеттің даму қарқынына ілесіп отырғаны абзал. Бұл үшін бірінші кезекте жастар біздер, қоғамдағы құндылықтарды қастерлей білуге үйренейік.

Елбасы халыққа Жолдауында жастарға үлкен жауапкершілікпен сенім артады. «Біздің ұрпақ алдында - бабалар қол жеткізген игілікті сақтау, қайта қалпына келтірілген мемлекетімізді нығайту және дүние жүзілік қауымдастық талаптарына сай және сапалық деңгейге көтерілу міндеті тұр - деген сенімді ақтап, болашағымыздың іргесін қалыптастырайық!

Әдебиеттер тізімі:

1. Н.Ә.Назарбаевтің Қазақстан халқына Жолдауы, 2007ж
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заң
3. Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚҰНДЫ ҚАҒАЗДАР НАРЫҒЫНЫҢ АҒЫМДАҒЫ ЖАҒДАЙЫ МЕН ТАЛДАУЫ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ

Бисенғали А, Жеңісов Д

Ғылыми жетекшілері: магистр Альдешова С.Б. магистр Пұсырманова А.Б.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ.

Қаржы нарығының жаһандануы және әлемде бәсекелестік артықшылықта болу елдегі құнды қағаздар нарығына әсерін береді. Әлемдік қаржы нарықтарының дамуы, ең алдымен дамыған құнды қағаздар нарығымен сипат алады. Макро деңгеймен қатар, құнды қағаздар нарығы микро деңгейде де үлесі зор. Ең алдымен, құнды қағаздар нарығында қаржылық ресурстар шоғырлануын атауға болады. Қаржылық ресурстар меншіктік, қарыздық және тартылған жіктелімі бар. Олардың арасындағы бәсекелестіктің болуы дамыған нарықтың бірден-бір факторы. Себебі, нарық субъектілері үшін қаржылық ресурстардың жедел, әрі арзан құралды қолдануы негізгі мақсаттарына айналды.

Қазақстан Республикасы қаржы нарығы негізінен банктік саладан тұрады. Банктік мекемелер өнімдері мен қызметтерінің жыл сайын дамуы құнды қағаздар нарығының бәсекелеске түсуіне кедергі келтіреді. Ал, қаржылық ресурстардың тек банктік салада шоғырлануы, нарықтың барлық қатысушыларына кері әсерін тигізеді. Еліміз егемендігін алғаннан бастап құнды қағаздар нарығы қалыптасты. Құнды қағаздар нарығының, соның ішінде қор нарығының қалыптасу уақыты аз емес. Осы аралықта ұлттық құнды қағаздар нарығының қалыптасу ерекшелігі, дамыған мемлекеттердің қолданған тәжірибесін енгізуімен сипат алады. Алайда, соған қарамастан ұлттық нарықтағы біршама қайшылықтардың салдарынан құнды қағаздар нарығының жете дамымауы көрініс алады.

Құнды қағаздар ерекше тауар ретінде, яғни өзіне тиесілі ұйымдары және онда жұмыс істеу ережелері бар нарығы болуы керек. Алайда құнды қағаздар нарығында сатылатын тауарлар ерекше тауарлар болып табылады. Себебі құнды қағаздар – бұл тек меншік титулы, табыс алуға құқық беретін, бірақ нақты капитал алуға құқығы жоқ құжат. Құнды қағаздар нарығының оқшаулануы олардың осы сапасымен анықталады.

Құнды қағаздарды шығару екі жақ үшін де тиімді, біріншіден, банк құнды қағаздарды онда керсетілген мерзімде өтейді, ол банк үшін ақша қаражаттарын өзінің жобаларына салуға мүмкіндік береді. Сатып алушы-клиент үшін тиімділік құнды қағаздарды қажет уақытында есептелген пайызды жоғалтпай сатуында.

Коммерциялық банктердің құнды қағаздармен жасалатын операциялар көлемінің ішінде негізгі үлесті мемлекеттік құнды қағаздардың түрлері алып отыр. Мемлекеттік құнды қағаздар – бұл эмитенті мемлекет болып табылатын, мемлекеттің ішкі қарыз нысаны, қарыздық құнды қағаздар.

Коммерциялық банктердің мемлекеттік құнды қағаздармен жүргізілетін операцияның ішінде ең көп қолданылатын түрі Ұлттық банктің қысқа мерзімді ноталарын сатып алу-сату операциялары болып табылады.

Коммерциялық банктердің құнды қағаздармен операцияларын кеңейтуге талпынуы, біріншіден, осы операциялардың жоғары табыстылығымен; екіншіден, тікелей банктік несиені тиімді пайдалану саласына қатысты қысқаруымен ынталандырылады. Банктер «Құнды қағаздар нарығы туралы» Қазақстан Республикасы Заңы негізінде өздері тартқан ақша қаражаттарын құнды қағаздарға инвестицияланған заңды тұлға – инвестициялық инвестор болып табылады. Коммерциялық банктер банкаралық несиені мемлекеттік қағаздарды кепілге ала отырып беруге тәжірибе жүргізуде. Мемлекеттің құнды қағаздарын кепілге беру арқылы несиені алғашқы делдалдар, сондай-ақ алғашқы делдалдар банкінің инвесторы болатын банк және фирмаларды ала алады.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексі бойынша құнды қағаздар деп мүліктік құқықты бекітілген нысанда және міндетті деректемелерді сақтай отырып куәландыратын құжат [1, 68-б.].

Құнды қағаздар қоғамдық маңызы бар бірқатар функцияларды орындайды: [3, 139-б.]

- а) экономиканың салаларына, аумақтар мен елді мекендерге, халыққа, мемлекетке және т.б. ақшалай қаражаттарды (капиталды) қайта бөледі;
- б) өз иесіне мынадай нақты қосымша құқықтар береді: капиталға, ақпаратқа, ең алдымен, белгілі бір жағдайларға сәйкес келетін басқару ісіне қатысуға;
- в) капиталдан табыс алууды және (немесе) капиталдың өзін қайтаруды қамтамасыз етеді.

Банктер «Бағалы қағаздар нарығы туралы» Қазақстан Республикасы Заңы негізінде өздері тартқан ақша қаражаттарын құнды қағаздарға инвестицияланған заңды тұлға — инвестициялық инвестор болып табылады. Банктер делдалдық операцияларды Қазақстан Республикасының құнды қағаздары бойынша «Банктер және банктік қызмет туралы» заңына сәйкес және Ұлттық банк келісімі бойынша жүзеге асырады.

Екінші деңгейдегі банктер құнды қағаздар нарығында заңды рұқсат етілген келесідей қызмет түрлерін атқарады: [3, 151-б.]

- а) брокерлік және делдалдық қызмет;
- б) инвестициялар мен қорларды басқару;
- в) құнды қағаздар нарығына қатысушыларға есеп айырысу қызметін көрсету;
- г) кастодиондық қызмет;
- д) тізілімді жүргізу және депозитарийлік қызмет көрсету;
- е) кеңес берушілік қызмет және т.б.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Бағалы қағаздар нарығы субъектілерін қадағалау департаментінің 2014 жылдың 1-қазандағы жағдай бойынша Қазақстан Республикасының бағалы қағаздар нарығының ағымдағы жағдайын талдай отырып, келесі қорытындыға келуге болады: Қазақстандағы қор нарығының жай-күйінің негізгі индикаторы, «Қазақстан қор биржасы» АҚ (бұдан әрі - KASE) – қор биржасы ұсынған ұйымдастырылған нарық болып табылады.

Кесте 1 – KASE сауда-саттығына жіберілген құнды қағаздар, бірлік [4, 12-б.]

	Шығарылымдар саны	Эмитенттер саны
«Акциялар» секторы	99	78
«Борыштық бағалы қағаздар» секторы	259	74
«Инвестициялық қорлардың бағалы қағаздары» секторы	0	0
«Депозитарлық қолхаттар» секторы	0	0
«Халықаралық қаржы ұйымдарының бағалы қағаздары» секторы	4	1
«Мемлекеттік бағалы қағаздар» секторы	193	3
«Туынды бағалы қағаздар» секторы	0	0
«Баламалы алаң»	0	0
Жиынтығы:	555	133 ¹
Ескерту: 01.10.2014Қазақстан Республикасының бағалы қағаздар нарығының ағымдағы жағдайы		

Талдау көрсетіп отырғандай, 2014 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша KASE ресми тізіміне енгізілген корпоративтік акциялар және облигациялар шығарылымының саны 99

(17,8%) және тиісінше 259 (46,7%) шығарылым болды. Бұл ретте мемлекеттік құнды қағаздардың үлесіне 34,8% (немесе 193 шығарылым) келеді.

Кесте 2 – KASE-тегі мемлекеттік құнды қағаздармен жасалған мәмілелер көлемі, кезеңдегі млн. теңге [6]

	2013 жылғы 4-тоқсан	2014 жылғы 1-тоқсан	2014 жылғы 2-тоқсан	2014 жылғы 3-тоқсан
Мәмілелер көлемі, оның ішінде:	3846377	2823840	2224799	2717092
Бастапқы орналастырулар	381110	172728	251613	403158
«Репо» мәмілелері	3378498	2632068	1969655	2182299
Ескерту: 01.10.2014Қазақстан Республикасының бағалы қағаздар нарығының ағымдағы жағдайы				

Мемлекеттік құнды қағаздар бойынша биржалық мәмілелер көлемі ұйымдастырылған нарықта 2014 жылғы үшінші тоқсанда 22,1%-ға көбейді, көбінесе бастапқы орналастырулар көлемі есебінен 60,2%-ға өскен.

Кесте 3 – Корпоративтік эмитенттердің құнды қағаздары бойынша KASE капиталдандырудың өзгеру динамикасы, млн. теңге [6]

Ресми тізімінің секторы	01.10.2013	01.01.2014	01.04.2014	01.07.2014	01.10.2014
«Акциялар» секторы	4786942	4351085	4673427	4861410	5194395
«Борыштық құнды қағаздар» секторы	5474031	5428673	5991152	5984064	6263390
Жиынтығы	10260973	9779758	10664579	10845474	11457785
Ескерту: 01.10.2014Қазақстан Республикасының бағалы қағаздар нарығының ағымдағы жағдайы					

2014 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша KASE ресми тізіліміне енгізілген корпоративтік эмитенттердің құнды қағаздары бойынша нарықтың жалпы капиталдандыруы 2014 жылғы 1 шілдедегі көрсеткішпен салыстырғанда 5,6%-ға көбейді.

2014 жылдың 1-қазандағы жағдай бойынша Қазақстан Республикасының құнды қағаздар нарығындағы қызметті жүзеге асыруға 93 лицензия қолданыста.

Құнды қағаздар нарығын реттеу мемлекеттің ең маңызды міндеті. Ондағы мақсаты - құнды қағаздармен келісімге қатысушылардың заңды мүдделері мен құқығын сақтауды қамтамасыз ету.

Құнды қағаздар нарығында қызмет атқаратын қаржы институттарының ісін бағыттау мен реттеу мемлекеттік органдарға жүктелген. Республикада ондай органдар болып Қаржы Министрлігі, Ұлттық банк саналады.

Қазіргі кезде республикада құнды қағаздар нарығының қызметін толық қамтамасыз ететін инфрақұрылым құрыла қойған жоқ. Оның ішінде құнды қағаздар нарығында кездесетін барлық қатынастарды толығынан реттейтін жеткілікті нормативтік заң актілері жоқ. Сол сияқты құнды қағаздар нарығында қалыптасып келе жатқан көріністі жеткілікті түрде хабарлайтын ақпарат құралдары жоқ. Құнды қағаздар нарығын мемлекеттік реттеу ғылымға, негізделіп, алдын ала дайындалған концепцияға жүгінгені дұрыс.

Құнды қағаздар нарығын реттеу мемлекеттік органдарға, не арнаулы ұйымға (құнды қағаздар жөніндегі комиссияға), не қаржы министрлігіне, не мемлекеттік (орталық) банкке жүктеледі. Мысалы, АҚШ-та тиісті заңдарды шығарып, олардың орындалуын тексерумен

конгрессте құрылған Құнды қағаздар және қор биржалары туралы комиссия шұғылданса, Жапонияда бұл сұрақтар Қаржы министрлігінде қаралады. Реттеуші органдар инвесторлардың қаржысын қорғауға бағытталған негізінен үш қызмет атқарады. Олар:

Біріншіден, нарықта шаруашылық субъектілері ретінде қызмет істейтін барлық құнды қағаздар нарығына қатысушыларды, сонымен қатар, құнды қағаздарға тікелей қатысы бар қызметкерлерді тіркеу. Тіркеуден өтетін барлық кандидаттар қаржы жөнінен белгілі бір талаптарға сай болуы қажет, яғни олардың керекті мөлшерде (минимум) өз капиталы болғаны жөн. Инвесторлардың мүддесін қорғау мақсатында, әдетте, тіркеуші органдар тіркеуден өткізбеу құқын алады.

Екіншіден, экономиканың барлық ұйымдарын нақты хабарлармен қамтамасыз ету. Ол құнды қағаздарды шығару мен оны шығарушылар туралы анық та толық хабар беретін эмиссия проспектісін шығарумен жүзеге асырылады. Оған алдын ала белгілі бір адамдар ғана біліп және тек солардың арасында орналастырылатын жеке құнды қағаздар қосылмайды. Сонымен қатар эмитенттер бұқаралық ақпарат беттерінде үнемі қаржы есебін, фирманың басшы адамдары туралы өзгерістерді жариялап тұруға міндетті.

Үшіншіден, институционалдық органдар құнды қағаздар нарығын тексеру және ондағы құқық тәртібін сақтау қызметімен де айналысады. Бұл органдардың өкілі заң бұзушылардың кез-келгенін тексеріп, кінәлілерге әкімшілік шара қолданып, істерін сотқа беруге құқы бар. Ол үшін оларға үлкен өкілеттілік берілген, мысалы, құнды қағаздарға және ақша қаражатына тыйым салуға (арест), құжаттарын алуға және с.с. өкілеттіліктер.

Құнды қағаздардың қалыптасуы және оның тиімді жұмыс істеуі Қазақстандағы ұлттық капитал мен табыстардың өсіп, шоғырлануына тікелей байланысты. Ұлттық капиталдың шоғырланып өсуі ұлттық табыстың жұмсалыуына тығыз байланысты. Қазақстан жағдайында жеке азаматтар өздерінің табыстарын негізінен шетелдік тауарларға жұмсайды. Яғни, тұрғындар шетел фирмаларын жанама түрде қаржыландырып тұрады. Ұлттық кәсіпкерлік пен өндіріс шоғырланып өсуі үшін жеке азаматтардың табысы ұлттық өнеркәсіп орындары өндірген өнімге жұмсалыуы қажет. Қазіргі уақытта Қазақстан Үкіметі ішкі тауар өндіруші кәсіпкерлерді қорғау және қолдау саясатын ұстанады.

Қазақстанның болашағы, яғни экономикалық және әлеуметтік дамуы өзінің қолындағы табиғи ресурстары мен байлығын дұрыс, ұтымды пайдаланып, іске асырылуына тікелей байланысты. Сондықтан да өз еліміз ұйымдары шығарған акциялар болсын, банкілеріміздің қаржылық қағаздары болсын, Үкіметіміздің міндеттемелері болсын, барлық құнды қағаздарымыздың құны мен бағасын түптеп келгенде, Қазақстанның табиғи ресурстары анықтайтындығын есте ұстасақ, ешкімге ұтылмайтынымыз анық. Сол үшін де құнды қағаздармен жұмыс жасауды жетілдіре түскеніміз дұрыс.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Банк ісі. О.И.Лаврушин жетекшілігімен оқу құралы – М.: Қаржы және статистика, 2003.
- 2 «Бағалы қағаздар нарығы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, 2003.
- 3 Мақыш С.Б. Банк ісі: Оқулық.- Алматы.: ИздатМаркет, 2007. -471 бет.
- 4 Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Бағалы қағаздар нарығы субъектілерін қадағалау департаменті 01.10.2014 Қазақстан Республикасының бағалы қағаздар нарығының ағымдағы жағдайы

К ИСТОРИИ ОБРАЗОВАНИЯ КАРАГАНДИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МЕДИЦИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ветрова А.В., студент гр. ТФП-1002

Научный руководитель: к.и.н., доцент Даниярова А.Е.,
Карагандинский государственный медицинский университет

Испокон веков человечество уделяло большое внимание поддержанию и сохранению своего здоровья. Здоровье – самая большая ценность, как гласит народная мудрость. В настоящее время в мировом масштабе охраной здоровья человечества занимается Всемирная организация здравоохранения. Охрана здоровья человека - одна из функций государства.

Актуальность предлагаемого материала связана с непрерывным устойчивым развитием медицинского образования, которое основано на фундаменте прошлого столетия.

Целью работы является: изучение, систематизация и попытка анализа источникового материала об образовании Карагандинского государственного медицинского университета.

Исследование, дошедших до нас источников, показало, что на территории Казахстана, как и в других странах мира, в народе накапливались различные медицинские навыки и представления. Древняя народная медицина у казахов возникла на основе практического опыта многих поколений. Так, к примеру, охота и животноводство давали знание строения и функций внутренних органов животных, что способствовало знанию анатомии человека. Казахи знали практически все органы человеческого организма и их функции, и для каждого из них в казахской лексике имелось свое обозначение. Лечение заболеваний казахскими врачами имело много общего с народной медициной других народов Востока. Однако у народных лекарей имелись также свои, оригинальные, методы и средства профилактики и лечения. Всякого рода лекарей на территории древнего Казахстана была масса: дазаны, баксы и знахари. До наших дней дошли рецепты приготовления лекарств на основе лечебных растений [1, с. 212].

С установлением Советской власти одним из основных приоритетов политики большевиков на новом этапе стала организация советской системы здравоохранения. В своих программах большевики открыто заявили, что в области народного образования главной ставится задача проведения широких оздоровительных и санитарных мер, которые имеют свою цель: профилактика и предупреждение развития заболеваний. Остро ощущалась нехватка квалифицированных медицинских кадров, лечебных учреждений, медикаментов, не было достаточного финансирования. Все это отрицательно сказывалось на общем положении дел [2, с.30].

С момента получения статуса города, в Караганде бурно развивается экономика, культура и здравоохранение. Именно к этому времени по путевке Акмолинского оргздравотдела в Караганду прибыли два врача. Это были супруги: Герман Никанорович и Ядвига Фридриховна Алалыкины, хирург и терапевт.

В ту пору перед супругами стояла важная задача: проложить фундамент здравоохранения Центрального Казахстана. Германа Алалыкина, хирурга, выпускника Казанского университета называют одним из первых врачей Караганды, который в 1935-1941 гг. организовал в Караганде первую городскую больницу, в которой работал заведующим хирургического отделения. Здание было построено из красного кирпича, по этой причине первое медицинское учреждение в Караганде называли «Красная больница» [3].

В условиях острой нехватки медицинских кадров возникает потребность в высших медицинских учебных заведениях, становлении системы здравоохранения в Центральном Казахстане.

Развитие системы медицинского образования в Казахской ССР началось в 1931 г. с основания медицинского вуза в Алма-Ате. Однако вскоре институт не смог удовлетворять растущую потребность республики в медицинских кадрах. В связи с чем, перед Наркомздравом СССР стоял вопрос о необходимости открытия медицинского института в городе Караганде, численность населения которого к тому моменту достигла более 169 тыс.

человек. Но началась Великая Отечественная война, все силы страны были брошены на борьбу с фашизмом. К вопросу о создании Карагандинского медицинского института вернулись только в 1947 г., когда Областным отделом здравоохранения Караганды было внесено предложение в Министерство здравоохранения Советского Союза об открытии вуза в шахтерской столице [4, с.14].

Пятого декабря 1949 г. издается распоряжение Председателя Совета Министров СССР за № 19630-р с указанием: «Обязать Совет Министров РСФСР и Министерство здравоохранения СССР перевести в установленном порядке из ликвидируемого Казанского стоматологического института в Карагандинский медицинский институт профессоров, преподавателей и студентов, закончивших первый курс». В соответствии с данным распоряжением издается приказ Министра здравоохранения СССР Е. Смирнова за № 963 от 27 декабря 1949 г., в котором указывается: «Организовать с 1 сентября 1950 года в г. Караганде медицинский институт с шестилетним сроком обучения. Установить контингент приема студентов на первый курс указанного института в количестве 100 человек. Ликвидировать к 1 июля 1950 года Казанский стоматологический институт. Передать Карагандинскому медицинскому институту все оборудование и имущество ликвидируемого Казанского стоматологического института по состоянию на 1 июля 1950 года. Перевести в установленном порядке из ликвидируемого Казанского института в Карагандинский медицинский институт профессоров, преподавателей и студентов первого курса» [5, с.3].

Таким образом, путем передислокации профессорско-преподавательского состава и студентов второго курса Казанского стоматологического института в централизованном порядке был открыт Карагандинский медицинский институт. Директором института был назначен врач Петр Моисеевич Поспелов.

По направлению Народного Комиссариата Здравоохранения СССР Петр Моисеевич прибыл в Караганду из Ставропольского края, где он родился, учился и начинал трудовой путь. Профессиональная врачебная деятельность П.М. Поспелова началась в больнице второго рудника в должности заведующего терапевтическим отделением, а затем главного врача больницы. В сентябре 1939 г. Петра Моисеевича назначили заместителем заведующего Карагандинским областным отделом здравоохранения. С апреля 1940 г. П.М. Поспелов был утвержден в должности заведующего Карагандинским областным отделом здравоохранения. В апреле 1950 года приказом Министерства здравоохранения КазССР Петр Моисеевич Поспелов был назначен директором Карагандинского медицинского института. Период с 1950 по 1974 г., когда вузом руководил Петр Моисеевич, стал временем становления и бурного развития института.

1 сентября 1950 года Карагандинский медицинский институт открыл двери для своих первых студентов: 127 студентов I курса и 101 студента II курса, из которых 69 приехали из Казани. Было открыто 11 кафедр единственного на тот момент лечебного факультета. Всего в 1950 г. в вузе работали 23 преподавателя, в том числе 3 доктора и 3 кандидата наук. Первым достижением в научной деятельности КарМИ стало проведение I научной студенческой конференции института, которая состоялась 21 ноября 1950 года. В 1952 г. была открыта аспирантура и ординатура. В 1957 г. институт получил право защиты кандидатских диссертаций на Ученом совете. Председателем Ученого Совета был назначен Петр Моисеевич Поспелов [4, с.14-15].

В 1955 г. состоялся первый выпуск КГМИ, а в 60-е годы Ученому совету КарМИ разрешалось принимать к защите кандидатские диссертации и присуждать ученую степень кандидата медицинских наук. На заседаниях Ученого совета КарМИ кандидатские диссертации защищали как сотрудники института, так и соискатели из других республик СССР, что свидетельствует о высоком уровне научного потенциала Карагандинского медицинского института среди высших учебных заведений Советского Союза.

В 1961 году институту была присвоена первая категория, год спустя – открыт педиатрический факультет. В 1966 году в вузе открылась Центральная научно-исследовательская лаборатория, которую возглавил кандидат медицинских наук Мадениат

Мадиевич Сарсембаев, который позже явился организатором Малой академии наук для школьников во Дворце детей и юношества (Дом пионеров). В 1978 году был открыт стоматологический факультет.

Постановлением Правительства Республики Казахстан от 25 февраля 1997 года Карагандинский государственный медицинский институт был преобразован в Карагандинскую государственную медицинскую академию. В 1999 году на базе деканата для иностранных граждан был создан отдел международного сотрудничества для обучения иностранных студентов [4, с.19].

В 2002 году были открыты фармацевтический факультет, факультет восточной медицины, отделение для иностранных студентов и медицинский колледж; вуз получил лицензию на осуществление медицинской деятельности. была открыта стоматологическая клиника, начала функционировать вузовская учебно-клиническая лаборатория – первая в Республике Казахстан. Качественная подготовка научно-педагогических кадров продолжала совершенствоваться.

В 2007 вуз впервые принимает участие в рейтинге университетов Министерства образования и науки Республики Казахстан и занимает первое место среди медицинских вузов страны. В 2008 году в рейтинге Министерства образования и науки Республики Казахстан КГМА вошла в ТОП-50 и заняла 8 место среди лучших вузов Казахстана. В 2009 году в рамках реализации Концепции реформирования медицинского и фармацевтического образования в Республике Казахстан Постановлением Правительства Республики Казахстан от 19 февраля 2009 года №188 РГКП «Карагандинская государственная медицинская академия» переименована в РГКП «Карагандинский государственный медицинский университет» [4, с.20-21].

Продолжателями идей и деятельности первого ректора КарМИ, которые внесли свой вклад в развитие и укрепление института (позднее КГМА, КГМУ) являлись ректора: кандидат медицинских наук, доцент Александр Петрович Филин (1974-1984 гг.), доктор медицинских наук, профессор Николай Архипович Хлопов (1984-1989 гг.), доктор медицинских наук, профессор Макаш Тыныштыкбаевич Алиякпаров (1989-2001 гг.), доктор медицинских наук, профессор Ильяс Райханович Кулмагамбетов (2001-2009 гг.), доктор медицинских наук, профессор Мурат Койшибаевич Телеуов (2009-2011 гг.).

С августа 2011 года КГМУ руководит доктор медицинских наук, профессор, известный учёный в области медицины и медицинского образования Раушан Султановна Досмагамбетова. Карагандинский государственный медицинский университет занимает лидирующее место среди университетов Казахстана. Свидетельством этого является признание подготовки высококвалифицированных врачей и включение университета в 2011 году в директорию медицинских школ «Авиценна» Всемирной организации здравоохранения.

В этом юбилейном году Карагандинский государственный медицинский университет отмечает своё 65-летие. Результатом многолетней истории развития Университета является то, что КГМУ стал полноправным членом: Ассоциации медицинского образования в Европе, Ассоциации по изучению медицинского образования, Организации по защите PhD в области биомедицины и здравоохранения в Европейской системе, Организации по академической мобильности Тихоокеанского и Юго-Восточного региона.

С 2011 года в университете активно развивается внутренняя и внешняя академическая мобильность профессорско-преподавательского состава и обучающихся. Университет поддерживает международные связи с вузами и научными центрами дальнего и ближнего зарубежья. Партнерство осуществляется с 60 университетами, клиниками, научными центрами из 22 стран. В вузе внедрена кредитная технология обучения и трехступенчатая модель подготовки: бакалавр – магистр – доктор PhD. Обучение в университете ведется на трех языках: государственном, русском и английском. В настоящее время подготовка кадров в КГМУ осуществляется по следующим специальностям: «Общая медицина», «Стоматология» «Общественное здравоохранение», «Сестринское дело», «Фармация»,

«Технология фармацевтического производства», «Медико-профилактическое дело», «Биология». В главной миссии университета обозначено: «Лидер в области медицинского образования, ориентированный на формирование специалиста, отвечающего требованиям лучшей мировой практики для обеспечения здоровья нации», поэтому создание конкурентоспособного кадрового потенциала здравоохранения через совершенствование системы додипломного, последипломного образования и непрерывного профессионального развития кадров - основная задача КГМУ.

В настоящее время КГМУ входит в тройку лучших медицинских вузов Казахстана. Достоинно продолжая традиции ВУЗа, заложенные в 50-е гг. XX в., Карагандинский государственный медицинский университет является одним из лидеров по предоставлению образовательных услуг в сфере медицины по Казахстану.

Список литературы

1. Козыбаев М.К., Муканов М.С. Казахи. Историко-этнографическое исследование. - Алматы: изд. «Казахстан», 1995.
2. Биртанов А.Б., Биртанов Е.А. История медицины Казахстана. - Алматы: Санат, 1998.
3. Козлова Ж. Первые врачи Караганды// Индустриальная Караганда. – 2014. – 28 января.
4. Карагандинский государственный медицинский университет/ Под общей ред. М.К. Телеуова. – Караганда, 2010. – 268 с.
5. Карагандинская государственная медицинская академия: страницы истории/ Под ред. И.Р. Кулмагамбетова. – Караганда, 2005. – 644 с.

ХУДОЖНИЦЫ КАЗАХСТАНА В ФОРМИРОВАНИИ ИМИДЖА СТРАНЫ

Григорова А., студентка педагогического факультета

Научный руководитель: д.и.н., профессор Козина В.В.

Карагандинский государственный университет имени Е.А.Букетова

Высокий уровень современного культурного потенциала, богатое культурное наследие казахов может стать одним из ведущих факторов формирования позитивного имиджа Казахстана как страны, обладающей уходящими вглубь истории, самобытной культурой и духовными традициями, большим количеством не исследованных археологических и исторических памятников.

Для нашей страны важно показать всему миру достижения нации в сфере культуры. В этом направлении у Казахстана есть большие возможности.

В настоящее время созданы все условия для раскрытия творческого потенциала народа.[1] Деятели культуры и искусства имеют возможность демонстрировать свое искусство во всем мире. Это замечательно, ведь работы казахстанских художников выставляются на самых известных выставках мира.

И мы очень гордимся этим фактом!

Статья посвящена художницам Казахстана, которые произвели на нас особо сильное впечатление. Их работы искренние и теплые, наполненные национальным колоритом и любовью к родине. Думается, они вдохновят многих на совершенствование внутренней красоты и новому открытию Казахстана. Ведь благодаря их работам мир узнает о нашей стране.

Акжана Абдалиева

В Центральном Государственном Музее РК проходила ее первая персональная выставка. Однако, говорить об Акжане, как о дебютанте не приходится. Она получила профессиональное образование в Турции с присвоением ей звания доктора живописи, что соответствует статусу профессора в высшем учебном художественном заведении Казахстана.

Акжана Абдалиева имеет опыт участия во многих художественных проектах Европы. Она изначально рассматривает свои произведения как объект творчества, так и в качестве товара, обладающего определенной художественной и рыночной ценностью. Реализация картин в европейском пространстве не составила особого труда для молодого автора. Она легко и органично вписалась в условия современного арт-бизнеса.[2]

Отточенный и узнаваемый стиль - результат колоссального труда художницы. Первый взгляд на ее картины, - и вы окутаны шлейфом легкости и откровений. Это сцены из жизни, моменты тихой радости, единение – то, о чем говорит нам через свои произведения Акжана Абдалиева.

Искусствовед Мария Жумагулова о творчестве Акжаны Абдалиевой: "Ее работы первого периода отличаются тяготением к гедонистическим мотивам, они выражают ощущения молодой девушки, которая радуется жизни и все это выплескивает на холст, жизнерадостно и раскованно. Есть какие-то эротические моменты, но без пошлостей, безо всяких крайностей. То есть это художник, который радуется жизни и передает это в своих работах. С другой стороны, в работах второго периода уже что-то меняется. Мы должны помнить об одной очень важной миссии искусства вообще – что оно должно влиять на умонастроения общества. Ее творчество, его грани – это и доля иронии, гротеска, скепсиса, человеческое сочувствие и переживание. Несмотря на то, что она довольно молода, Акжана способна видеть психологические нюансы во взаимоотношениях своих персонажей. Нельзя не отметить, что в ее творчестве есть нечто неординарное".[3]

Работы из выставки Акжаны Абдалиевой
"Седьмое чувство"

Акмарал Абулхаир

Акмарал Абулхаир художник и иллюстратор, известная под псевдонимом «Musia».

Главный акцент в ее творчестве – это понимание человека, его поиск своего места не только в современном обществе, но и в культурных традициях и исторических ценностях той земли, где он родился. Не меньшую роль в работах художницы играют внутренние чувства человека, его переживания, духовный поиск и сильные стороны личности. В последние годы, она полностью посвятила себя искусству, основав собственное Творческое Объединение «PinkFull», приобретя определенную известность в интернет пространстве.

Проведя 2 персональные выставки в 2015 году, она впервые презентовала передвижную выставку в арт-галерее «Белый Рояль», которая является заключением одного из этапов в творчестве Акмарал и первым этапом в преддверии начала работы художницы в Санкт-Петербурге. [4]

"Наша Готика" - именно под таким притягательным названием прошла последняя выставка Акмарал Абулхаир, относительно недавно открывшей в себе тягу к изобразительному искусству. С тех пор она рисует только женщин, либо свое собственное мироощущение.

«Казахстан принадлежит территории Умай Жер, где некогда почиталось древнейшее женское божество Умай», - объясняет свой замысел Акмарал. «Раньше казахи высоко ценили в женщине ее внутреннюю красоту, а сейчас отношение к дамам изменилось – им приходится бороться за свою женственность. Увы, патриархальная форма устройства нашего общества до сих пор довлеет над женщинами, заставляя их придерживаться строгих неписаных устоев». Работы Акмарал Абулхаир всегда символичны. Полюбуйтесь ими. Золотые маски, отсутствие глаз и сгущение цвета - это современный казахстанский символизм. Примечательно, что первоначальной смысловой нагрузкой слова "готика" было варварство. Готика нашего времени - ослеплять любимых женщин.[5]

Работы художницы Акмарал Абулхаир

Бубэ Нелли Витальевна

Член СХРК, заслуженный деятель культуры Республики Казахстан, академик, живописец, график и иллюстратор.

В картинах Нелли Бубэ присутствует поэзия быта кочевников, в них оригинально и самобытно воплотились традиции богатейшей степной культуры, которая была основана на любви к своему народу, его культуре, семье, женщине, признании права на счастье и справедливость. Жизнь кочевников предстает в образах загадочных степных историй, ярко одетых людей, ценной поклажи на горбах верблюдов, в изобилии солнца и света.

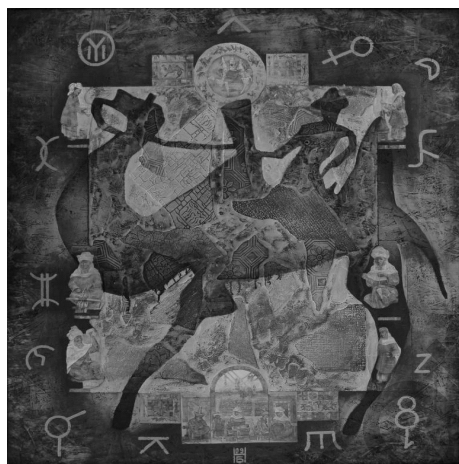
Она создала ярко индивидуальную технику: смешение живописи, графики, приемов коллажа, лессировки; соединение, казалось бы, несоединимых материалов. Техника работает на идею: желая рассказать о Казахстане, художница стремится показать не только

национальную одежду, но и структуру земли, свет солнца, пустыню, песок, чуть ли не географический рельеф. В разные времена года степь бывает разной, но в восприятии Нелли Бубэ она золотая. Отсюда бронзово-золотистая и бежево-коричневая, с яркими вкраплениями, гамма многих ее работ.

Вдохновляясь историей жизни древней степи, удивительно самобытная Нелли Витальевна создает серию картин, посвященную Великому Шелковому Пути. По словам Нелли Витальевны, она работала на свой страх и риск, и не ожидала такого громкого и теплого отклика общественности. Ее работы обманчиво легки и безмятежны. Присмотритесь, и вы сможете увидеть фактуру одежд, природы и даже солнечного света! Ее работы преисполнены теплом.

Работы Нелли Бубэ известны за рубежом, в частности в Швейцарии, Греции и Франции, где ей довелось побывать с выставками, а также в Норвегии по линии сотрудничества с Норвежским Библейским обществом. Кроме того, ее работы украшают музеи Казахстана и частные коллекции Америки и Европы.[6]

Работы художницы Нелли Бубэ

Вот каким перед мировой общественностью предстает современный Казахстан - разносторонним, ярким и талантливым. И в этом, разумеется, огромную роль играют наши женщины художники. Они прививают любовь к культурным ценностям, духовно обогащают и вдохновляют на великие поступки. Нашей стране есть кем гордиться! Хочется верить, что будущие поколения художников также будут стремиться к высоким идеалам, воспевая общечеловеческие ценности, и человек в любой стране мира хоть на миг заинтересуется казахстанским искусством, а мы, казахстанцы, заглянув в любой музей или выставку своего города, откроем для себя что-то новое или немного забытое старое.

Список литературы:

1. Роль культуры в формировании странового бренда «Казахстан». [Электронный ресурс] [http:// articlekz.com/article/13805](http://articlekz.com/article/13805)
2. Центральный государственный музей РК- первая персональная выставка Акжаны Абдалиевой. [Электронный ресурс] <http:// akzhana.com/sites/default/files/All.pdf>
3. Интервью с Марией Жумагуловой о творчестве Акжаны Абдалиевой. [Электронный ресурс] <http://akzhana.com/about/interview-maria-zhumagulova-about-akzhana-abdalievas-oeuvre>
4. Выставка Акмарал Абулхаир «Наша Готика» [Электронный ресурс] [http:// almatyilife.kz/.../vystavka-akmaral-abulhair-nasha-gotika](http://almatyilife.kz/.../vystavka-akmaral-abulhair-nasha-gotika)
5. 10 современных художников Казахстана. [Электронный ресурс] <http://yvision.kz/post/689824>
6. Персональная выставка Бубэ Нелли "Азбука кочевников". [Электронный ресурс] <http://www.mspkz.com/ru/artists/item/bube-nelli.html>

УПРАВЛЕНИЕ УСТОЙЧИВЫМ СОЦИАЛЬНО – ЭКОНОМИЧЕСКИМ РАЗВИТИЕМ РЕГИОНА: ПОТЕНЦИАЛ УСТОЙЧИВОСТИ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ

Джулдасов Е.К.

Научные руководители: д.с/х.н., Таубаев Б.Ж. к.э.н.Адиетова Э.М.

Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова, г.Атырау

Вопросы разработки инструментов регулирования устойчивого развития, направленные на сбалансированное развитие экономики регионов и достижение социально – экономического благополучия в последние годы являются особенно актуальными.

Как известно, управление устойчивым социально – экономическим развитием региона призвано осуществляться в рамках региональной социально – экономической политики, цель которой – создание условий для вхождения в рынок всех заинтересованных регионов, предприятий и граждан, для раскрытия и развития их целевых способности и предприимчивости с учетом территориальной специфики.

Для достижения данных целей, хотелось бы подчеркнуть, что необходимо владеть политическими и экономическими инструментами, которые должны быть использованы органами государственного управления различных уровней, с целью воздействия на регион.

При этом необходимо помнить, что предметом целевых программ должны стать конкретные и приоритетные проблемы региона, а не сами «регионы» или их «социально-экономическое развитие». Важно отметить, что эффективность реализации устойчивого развития региона во многом зависит от разработки системы показателей для оценки экономического состояния региона, которая, на наш взгляд, должна быть:

- Системной (взаимосвязанной и взаимозависимой).
- Комплексной (учитывать все стороны объекта).
- Альтернативной (выявлять несколько вариантов выхода из кризисной ситуации).

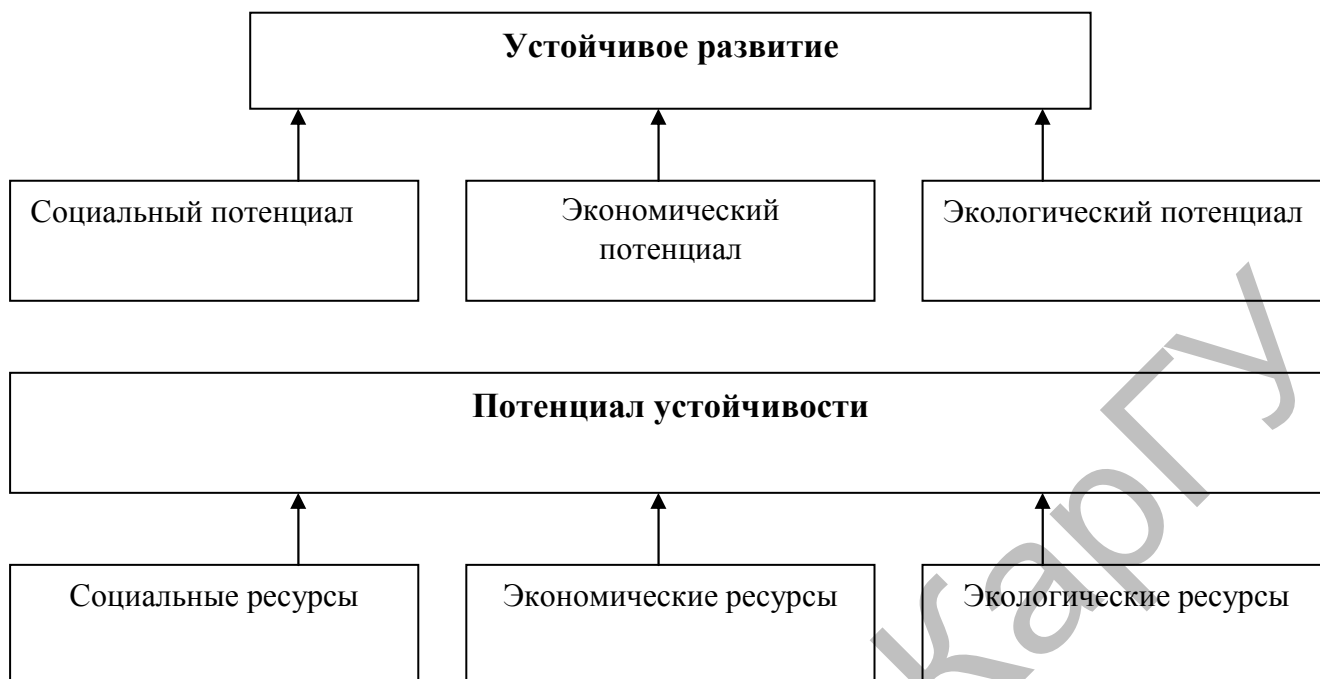
Одним из действенных инструментов управления социально – экономическим развитием региона с учетом казахстанской и зарубежной практик является программно-целевое управления развитием региона.

Устойчивое развитие отдельного города, региона или целого государства предполагает такое развитие, которое обеспечивает экономический рост, снижает экологическую нагрузку на окружающую среду и в максимально возможной степени удовлетворяет потребности общества не в ущерб следующим поколениям. Методологической основой анализа устойчивого развития (страны, региона) является идея потенциала устойчивости. Размер потенциала определяет возможность влияния региона на социально – экономическую ситуацию страны [1, стр 18].

Для обеспечения конкурентоспособности, устойчивости и безопасности развития региона важны не только показатели его экономического птенциалаб но и эффективность проводимой социальной политикиб целью которой является формирование и развитие социального потенциала региона, а также учет экологических факторов, то есть расчет экологического потенциала.

По нашему мнению, потенциал устойчивости – это взаимосвязанная совокупность экономического, социального, экологического потенциалов, отражающих состояние экономических, социальных, экологических ресурсов общества, степень их способности обеспечивать и восстанавливать сбалансированное, равновесное, стабильное и целостное социально – экономическое развитие не только на текущий момент, но и на перспективу (рисунок 1).

Рис.1 – Системные взаимосвязи потенциал устойчивости и устойчивого развития

устойчивости осуществляется поэтапно. На первом этапе проводится оценка текущего состояния регионов, для чего выделяются следующие блоки: экологический, экономический, социальный и соответствующие им показатели. На втором этапе осуществляется диагностика и прогнозирование перспективной ситуации.

Индикаторами устойчивого развития выступают такие показатели, как уровень безработицы, миграция населения, демография, ВВП на душу населения, показатели развития промышленности и сельского хозяйства, экология и здоровье населения.

Для Казахстана устойчивое развитие Атырауского региона имеет особое значение не только потому, что здесь сосредоточены громадные запасы нефти и газа вкладываются значительные инвестиции в освоение углеводородных ресурсов, что должно позволить улучшить качество жизни населения прикаспийского региона и всего народа Казахстана, но и потому, что город Атырау расположен в прибрежной зоне крупного внутреннего водоема и при неразумной экологической политике это может повлечь рост загрязнения морской среды и приводить к нарушениям в состоянии морской экосистемы, в конечном итоге отрицательно сказываясь на благополучии людей [2, стр. 15-17].

После проведения в 1992г. Конференции ООН по окружающей среде и развитию и в 1994г. Глобальной конференции по устойчивому развитию малых островов ЮНЕСКО в 1996г. разработало Программу по окружающей среде и развитию прибрежных регионов и малых островов. Главной целью этой программы является развитие межсекторального, междисциплинарного и интегрированного подхода к предотвращению и разрешению противоречий между ресурсами и развитием экономики в прибрежных регионах и малых островах. Важную роль в формировании концепции устойчивого развития сыграла конференция ООН по окружающей среде и развитию в Рио-деЖанейро (июнь 1992г.), в которой участвовали официальные представители 179 государств [3, стр. 22-26].

Существуют различные определения устойчивого развития. Под устойчивым понимается развитие, которое порождает экономический рост, справедливо распределяет его результаты, восстанавливает окружающую среду в большей мере, чем разрушает ее, увеличивает возможности людей, а не обедняет их.

Наиболее распространенным является такое определение. Устойчивое развитие – это такое развитие, которое удовлетворяет потребности настоящего времени, но не ставит под угрозу способность будущих поколений удовлетворять свои потребности.

Существуют и более краткие определения устойчивого развития:

- развитие, которое не возлагает дополнительные затраты на следующие поколения;
- развитие, которое минимизирует внешние эффекты между поколениями;
- развитие, которое обеспечивает постоянное простое и/или расширенное воспроизводство производственного потенциала на перспективу;
- развитие, при котором человечеству необходимо жить только на процент с природного капитала, не затрагивая сам капитал.

Таким образом, наиболее важными аспектами понятия устойчивого развития являются экономический, экологический и социальный

Для оценки устойчивого развития применяют критерии:

- Уровень фактической занятости населения. Чем выше уровень социального и экономического благосостояния, тем выше должен быть уровень занятости населения;
- Индекс человеческого развития (ИЧР) включает ВВП на душу населения, образовательный уровень, состояние здоровья населения. ИЧР выступает в качестве индикатора социального благополучия общества. В мировой классификации Казахстан вошел в группу стран со средним уровнем развития человеческого потенциала;
- Монетарно – финансовый критерий.

Неотъемлемой частью концепции устойчивого развития является система индикаторов, разработанная Комиссией ООН по устойчивому развитию.

К числу индикаторов относятся уровень безработицы, коэффициенты миграции и рождаемости, ВВП на душу населения, доля промышленной добычи природных ресурсов в производстве готовой продукции, объем финансовых ресурсов, доля перераспределяемых финансовых ресурсов через финансовую систему, доля финансовых ресурсов, оставляемых распоряжении регионов.

На примерах имеющего опыта развитых стран, следует отметить, что программно-целевой метод управления позволяет осуществить эффективное соединение программных целей с путями их достижения, включая механизмы государственного и рыночного регулирования, что в свою очередь, как уже отмечалось выше, является слабым звеном в отечественных теоретических взглядах и практических подходах к использованию программно-целевого метода. Именно неполное соблюдение программных принципов, непоследовательная реализация методологии и технологии целевого управления приводит к дискредитации программно – целевого метода управления.

Список литературы:

1. Семенова Т.Ю. Программно-целевое управление инновационным развитием региона// Проблемы современной экономики.- 2012.- №3.
2. Грановский Э.И. Проблемы устойчивого развития г.Атырау и Атырауского региона: Аналитический обзор. – Алматы: КазгосИНТИ, 2013.- С. 15-17.
3. Интыкбаева С.Ж. Теоретические основы устойчивого развития/Вестник университета «Туран». – 2012. - № 1-2. – С. 22-26.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ 25 ЖЫЛ: НӘТИЖЕСІ МЕН КЕЛЕШЕГІ

Жұманқызы А.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Айтжанова Р.М.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

«Еліңнің ұлы болсаң, Еліңе жаның ашыса, азаматтық намысын болса, қазақтың ұлттық жалғыз мемлекетінің нығайып-көркеюі жолында жан терінді сығып жүріп еңбек ет. Жердің де, елдің де иесі өзің екенінді ұмытпа!»-деп Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев айтқандай, талай-талай қас батырлар жанын қиып, қорғап қалған, талай арулар махаббат құрбаны

болғаны, талай өзегі өртенген өкінішті жандар мен қуаныштан жүрегі жарыла шаттанған пенделердің куәгері болған қасиетті Отанымыз-Қазақстан! [1].

Тәуелсіздік-ең алдымен Қазақ халқының бостандыққа ұмтылған асқақ армандары мен қайсар рухының жемісі. Сондықтан да біз үшін Тәуелсіздік-қастерлі ұғым.

Қазақстан-тәуелсіз ел. Сол тәуелсіздік жолында қазақ бабам не көрмеді?! Еліміздің басынан азап та, аштық та, сұм соғыста өтті. Әсіресе, XX ғасыр қазақ халқы үшін ауыр тиіп, қайғыға толы кезеңімен есте қалды.

«Өткенімізді ұмытсақ, болашақ бізді кешірмейді» деген ұлы даналық сөзі бар емеспа? Осы даналықтың әрдайым жанымызда сақталғанын қалаймын.

Өсер елдің қай сәтте де бірлік болмақ қалауы,

Лаула, лаула желтоқсанның мұзға жаққан алауы,

Өздеріндей өр намысты жас өркені бар елдің,

Ешқашанда еңкеюге тиісті емес жалауы!- деп ақынымыз жырлағандай, желтоқсанның мұзға жаққан алауы, 1991 жылы 16 желтоқсанда тәуелсіздік таңын тудырды. Бұл күнді тарихи бір сәт десек те болады. Қазақ елі тарихында бұл күн ешқашан ұмытылмайтын, бақытты бағасымен, халқымыздың есінде мәңгілік қалары анық.

Еліміз тәуелсіздігін жариялап, дербес мемлекет ретінде әлемге танылды. Елбасының «Қазақстанның тәуелсіздігі қазақтарға тартқан тағдырдың сыйы емес, өзінің ежелгі жерінде қилы кезеңді бастан кешу арқылы қол жеткен өз мемлекеттілігін құруға деген заңды, бұл даусыз фактіге ешкім күмән келтірмеуі тиіс», -деп атап көрсетуіне үлкен мағына жатыр.

Тәуелсіздік-ұлттық тілдің, дәстүрдің, салт-сананың мызғымас тірегі, күші, алтын діңгегі, халықтың бақ жұлдызы. Тәуелсіздік-арман! Жер бетінде қанша ұлт болса, сонша арман бар. Сол арманға қазақ халқы жетті.

«Қаз тұрып, қадам басқан тәуелсіздік сәбилік тұсауын өмірмен уақытқа кестірген кезден бастап, осынау жиырма бес жылдың бедерінде айшылық жерді алты рет аттаған алып секілді, дәуір жалынын мығым ұстап, тізгінін бекем қаға білді»-деп, елбасымыз Н.Ә.Назарбаев айтқандай егемен Қазақстанды бүкіл әлем таныды.

Қазіргі Қазақтан әлем сахнасында мақтанарлықтай беделге ие. Жас мемлекетіміз осындай аз ғана уақыттың ішінде көптеген ірі экономикалық, саяси және әлеуметтік жетістіктерге қол жеткізді. Қазіргі кезде Қазақстан жас мемлекет бола тұра, көптеген елдерден әлде қайда алда. Еліміздің аяғынан нық тұруы, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуі және экономикамыздың жедел қарқынмен дамуы-қазіргі кездегі негізгі стратегиялық бағыттар болып табылады. [1,236.].

Тәуелсіз Қазақстан! Тәуелсіздік! Яғни егеменді, дербес мемлекет. Бүгінгі күні осы тәуелсіздігімізді алғанымызға жиырма бес жыл уақытта зымырап келіп қалды. Ал осы уақыт тарих үшін қас-қағым-ақ. Қаншама ғасырларды алып құшақтаған тарих қойнауы талай үлкен мемлекеттердің тәуелсіздігін көрген. Солай бола тұрса да, біз үшін өзіміздің тәуелсіздігіміз қымбат. Неге десеңіз, мемлекетіміздің сөнген отын жаққаны үшін, ата-бабамыздың рухын көтергені үшін, елімізді әлемге танытқаны үшін, «қазақ» деген атауға жан кіргізгені үшін бізге қымбат. Кейде маған осыдан жиырма бес жыл бұрынғы қазақ елі қандай еді деген сұрақ маған маза бермейді. Әрине, бұдан жиырма бес жыл бұрынғы қазақ елі алдына мақсат қойды. Тәуелсіздікті алғаннан кейін халықтың басын біріктіріп, өз алдына ел қылуға тырысқан тұңғыш Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев болатын. Елбасының бастауымен қазақ елі әлемге танылды. Елім ерлігін көрсетті, елдігін танытты. Қазақ халқы тәуелсіздігін алып, егемендігіне қол жеткізгенде өз алдына ел бола алатынына күмәнмен қарағандар бар. Бірақ ар-намысты алға қойған Елбасымыз бен үкімет басында отырған елі үшін еңбек еткен ағаларымыздың аянбай еңбек етуі осы нұрлы күндерге жеткізді.

Жалпы біз үшін тәуелсіздік-азаттықтың алтын діңгегі, ұлттық өрлеудің ұлы күші. Тәуелсіз елдің қызы-өжет, ұлы-қайратты, халқы-қаһарман болуы керек.

Тәуелсіздік алып келген жетістік те, оң өзгерістерде мол. Тәуелсіздіктің ең басты жетістігі-еркіндік! Еліміздің еркін өміріндегі бүгінгі табыстарының бәрі де тәуелсіздіктің нәтижесі. Соның бірі-Астана. Аз уақыт ішінде көркейіп, түрленген, тәуелсіздігіміздің түлегі,

Отанымыздың жүрегі Астанамызда елдігіміздің жаңа беттерін ашқандай, тәуелсіздігімізді әйгілеп тұр. 2011 жылғы өткен Еуропа Қауіпсіздік Ұнтымақтастық Ұйымының саммитінің өтуі дүниежүзіне қазақ елін танытты. Қысқы Азияда ойындарының өтуі үлкен жеңіс болды. ЮНЕСКО көлемінде Абай, Махамбет, Мұхтар Әуезов, Қаныш Сәтпаев тойлары әлемдік дәрежеде тойланды. Тарих құндылықтары да назардан тыс қалмады. Осы уақыт ішінде Түркістанның 1500 жылдығы, Тараздың 2000 жылдығы тойланған болатын. Біріккен Ұлттар Ұйымының қолдауымен Қазақстан көптеген халықаралық конференциялар мен жиындар өткізді. Мәселен, 2003, 2006 және 2009 жылдары Астана қаласында Әлемдік және дәстүрлі діндер басшыларының I, II, III съездері өткізілді. Бұл Қазақстанның жер байлығымен қоса, рухани байлығының дамуын көрсетеді. [1,316.].

XX ғасырдың соңғы он жылдығында біз үшін аса маңызды оқиғалардың бірі-әлемнің ешбір елінде жоқ Қазақстан халқы Ассамблеясының дүниеге келуі. Бүгінгі таңда Ассамблея жай ғана емес, өміріміздің ажырамас бөлігіне, бірлігіміз бен тұрақтылығымыздың кепілігіне айналды және әр этносқа өз тілін, дінін және салт-дәстүрін өркендетуге мүмкіндік беруінің өзі Қазақстанның болашағы зор ел екендігін таныта түсті. Жүздеген ұлттардың өкілдері бір-бірімен тату тәтті өмір сүріп, ынтымағы жарасқан елге айналуының бастау арнасында Елбасының елдікке негізделген саясаты жатыр. Бүгінгі Қазақстан-әлемдік аренадан өз орнын ойып алған, Азия мен Еуразияны мойындата білген өжет елдің мекені. Қазақ мемлекеті өзінің тәуелсіздігін алғаннан бері әлемдік қауымдастықтың біразына мүше болды, көптеген елдермен қарым-қатынас орнатты. Елдің абыройын, ұлан-байтақ жеріміздің тұтастығын қорғайтын құжаттар мен шарттарға қол қойылды [2].

Былтырғы жылы өткен Қазақ хандығының 550 жылдығы да еліміздің мәртебесін көтерді. Ең алдымен, бабаларымыз егемен еліміз тәуелсіздік алғанда еншімізде ұлан-байтақ жер қалды. Бірақ қазақ жері әлем бойынша тоғызыншы орын алғанымен даласы ешбір құжатқа рәсімделмей, ашық –шашық жатқан еді. Біз осы аса күрделі мәселені шешіп, Ресей мен Қытай бастаған көршілерімізбен арадағы жалпы ұзындығы 14 мың шақырымнан асатын шекарамызды халықаралық құжатпен рәсімдедік.

Екіншіден, ата-бабамыздан мұраға қалған, жылдар бойы халқымызға қасірет әкелеген ажал полигондары мен ядролық қаруларды елімізді де, жерімізді де азат етіп, әлемдік ядролық қарусыздану көшін бастадық.

Үшіншіден, біз іргемізді бекітіп, бірлігімізді бекемдегеннен соң әлемдегі ең дамыған елдердің тәжірибесін зерттеп, дамудың өзіміз жасаған жаңа моделі – «Қазақстандық жолды» ұсындық. Дамудың ең жарқын болашағын айқындаған «Қазақстан-2050» стратегиясын түздік. Осы құжаттың негізінде мақсатымыз рет-ретімен жүзеге асырып, қуатты да табысты мемлекетке айналдық. Соның нәтижесінде, экономикамыз аз ғана уақытта ешқашан, ешкімде болмаған қарқынмен алға жылжыды.

Төртіншіден, бабалар мирас еткен жеріміз қаншалықты кең болсада, мұхитқа шығатын жол болған емес. Тәуелсіздік жылдары біз жалпы ұзындығы 2500 шақырымдық темір жол салып, еліміздің барлық облыстарын бір-бірімен жалғастырдық.

Бесіншіден, қазақты өзге ұлттан даралайтын-оның тілімен мәдениеті, руханияты. Еліміз егемендігін алғаннан кейін жағдайдың қиындығына қарамастан тағдырдың жазуымен дүниенің төрт бұрышына тарыдай шашылып кеткен миллионнан астам қандастарымызды атамекенге қайтарып алып келдік. Азаттықтың алғашқы жылдарында «Болашақ» бағдарламасына әзірлеп, он мыңнан астам талантты жастарды шетелдердің ең беделді университеттерінде оқыттық. Қазір «Болашақ» түлектері ел басқару ісіне араласып, қызмет істеуде. Республикамыздың әрбір өңірінде дүние жүзіндегі ең биік талаптарға сай «Зияткерлік мектептерді» аштық.

Жас ұрпақтың жаны сұлу, дені сау болуымен қатар күш-қайраты мол болуы үшін зәулім спорт сарайларын тұрғызып, қысқы Азияда ойындарын зор табыспен өткіздік. Лондон олимпиадасында ұлы жеңіске ие болдық, отандық спортшылар жарқын жетістіктермен ел мерейін өсірді [2,186.].

Елбасы Н.Назарбаев айтқандай «Қазақстанның бүгіні мен болашағы-халқымыздың ынтымақ-бірлігінде, ырыс-құтты тірлігінде». Сол бірліктің арқасында еліміз экономикалық даму мен әлеуметтік жаңару, жаңғырудың даңғыл жолына түсті. Ендігі мақсат бәсекеге қабілетті еу елдің қатарынан берік орын алып, әлемдегі үздік отыздықтың қатарына кіруді басты стратегиялық мақсат етіп қойдық. Алда Астанада өтетін әлемдегі ғылым мен техниканың, өнеркәсіптің, жаңалық атаулының жетістіктерін насихаттайтын ЕХРО-2017 көрмесін өткізу міндеті тұр. Қазір адамзат қоғамы жаңа индустриялық революцияның қарсаңында тұр. Оған Қазақстанның экономикасы мен өнеркәсібі дайын болуы үшін біз «Үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасын» әзірлеп, жүзеге асырудамыз. Дүниежүзілік сауда ұйымына кірдік.

«Егемен болмай ел болмас» дегендей, біз азаттық жылдарында шын мәнінде ұлы жолдан өттік. Тәуелсіздік кезеңі-біз үшін ғасырлар жүгін арқалаған ғаламат кезең. Кезінде Керей мен Жәнібекке ілесіп шыққан халықтың ұзын саны 200 мың шамасында екен. Бүгінгі күні сол қазақтың қатары жер жүзінде 15 миллионнан астам болып отыр. Ал, егер қазақ өткен ғасырдың ашаршылығына ұшырамаса, өткен соғыста қырылмаса қанша болар еді? [3].

Бәріміздің киелі атамекеніміз бар, ол-қазақтың Ұлы Даласы. Сол далада бабалардың ізгі аманатын орындау жолында біз құрған қасиетті Отанымыз бар. Ол-Тәуелсіз Қазақстан. Тәуелсіздік-біздің маңдайға басқан бағымыз, мәңгі сақтауға тиіс аманатымыз. Қасиетті Отанымызда қандай қиындықты да қайыспай қарсы алуға лайық өршіл рухты, азат ойлы, жасампаз халық бар. Ол-ержүрек қазақ халқы. Сол қаһарман халықтың алға қойған ізгі мұраты бар. Ол-Ұлы Дала төсінде өзі құрған мемлекетті Мәңгілік Ел жасау! Тәуелсіз Қазақстанымыз Мәңгілік Елге айналсын!

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Халқына Жолдауынан. 17 қаңтар. 2014 жыл // Егемен Қазақстан. 18.01.2014 ж. 15-386.
2. Назарбаев Н.А. Тарих тағылымдары және қазіргі заман. –Алматы., 1997ж. 69-786.
3. Ұлттық тарихты зерделеу туралы. – Алматы: «Литера - М» ЖШС, 2013. – 320 б.

ҰЛТ КӨШБАСШЫСЫ-Н.Ә.НАЗАРБАЕВ

Искакова А., ФҚТ-11 топ студенті

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Сайлаубаева Н.Е

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

Бағзы заманнан көшпелі ғұмыр кешкен қазақ халқы бүгінде толығымен қалыптасып, өркендеп, дамудың даңғыл жолына түсіп, мемлекет мәртебесін алып, дамыған елдермен терезесі тең тұрарлықтай дәрежеге жетті. Қазақ елі биыл өз тәуелсіздігінің ширек ғасырын тойлатып, торқалы той өткізбекші. Осы тәуелсіздік жолында қандай жетістіктерге жеттік? Елбасының ерен ерлігі мен сындарлы саясаты қандай нәтиже берді? Осы мәселелер жөнінде сөз қозғасам.

25 жыл адам өмірімен есептегенде де, тарихи тұрғыдан алып қарағанда да көп уақыт емес. Бірақ осы бір қысқа мерзімге қарамастан, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы экономикалық-әлеуметтік және саяси қиыншылықтарды еңсере білген - Қазақ елі әлем мойындаған мемлекеттер қатарына қосылды. Еліміздің саяси өмірі жаңартылып, түбегейлі өзгерістер жасалды. Мемлекеттіліктің барлық институттары құрылып, экономикамыз нарықтық жолға түсті. Халықтың әл-ауқаты жаңа деңгейге көтерілді, әлеуметтік салада жаңа асулар бағындырылды. Мемлекеттік шекарамыз айқындалып, елдің тұтастығы, жердің бүтіндігі қамтамасыз етілді. Елбасының көрегендігі мен ерік-жігерінің нәтижесінде Қазақстан әлемде тұңғыш рет ядролық қарудан бас тартып, Семей сынақ полигонын жабуы бүкіл дүниежүзінің назарын өзіне еріксіз аударды. Осы бір батыл қадамның нәтижесінде мемлекетіміздің қауіпсіздігіне әлемнің іргелі мемлекеттері кепілдік берді.

Президент Н.Ә. Назарбаев Қазақстанды бүгінгі шыққан биігіне жеткізу үшін батылдық пен сақтықтың үйлесімін пайдаланды. Коммунизм бұғауларын быт-шыт қылған ел өзінің ерекше қазақы қасиеттерін сақтап қалды. Президент Назарбаев экономика мен қоғамның ашықтығына, яғни, оның кейбір көршілері қасарыса бас тартқан нақ сондай нәрселерге ұмтылды, ол сөйтіп Қазақстан үшін халықаралық ұйымдарда айтарлықтай беделге қол жеткізді», – деп жазды[1].

Нұрсұлтан Назарбаев тәуелсіздіктің бетбұрысты кезеңдерінде Мемлекет басшысы ретінде, әсіресе, экономикалық және саяси дамудың үлгілерін талдау мәселесіндегі біліксіздікке қатаң қарсы тұра білді. Ешкімнің ойына келмеген және де бәріне бірдей жаға бермейтін, бірақ өміршең маңызы бар шешімдерді батыл қабылдап жатты. Елбасының өз сөзіінде: «Кейде адамдарды еркінен тыс қазір барғысы келмейтін, бірақ объективті түрде баруға тиіс жаққа жетелеуге тура келді», – деп айтқанын осы күндері еске ала отырып, яғни билік үшін күрестегі батылдық пен билік басындағы батылдықтың екеуі екі басқа екендігін өз ісімен дәлелдей білді деп ойлаймын [2].

Ұлт көшбасшысының алдынан сын сағаттар тосып тұрды. Қазақтың кенге толы кең даласына көз тіккен көршілерімізде аз болмады. Осының бәрін көк бөрідей қайратымен қайтарып тастады. Өз ішінде кей елдер тартысып жатса, біздің еліміз 160- тан астам ұлт пен ұлысты көк туымыздың астына біріктіріп отыр.

Елбасы тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінен бастап ұлтаралық келісімді, ел бірлігін мемлекет саясатының басты қағидаты ретінде белгіледі. Ұзақ жылдар бойы өз жерінде қағажу көрген қазақ ұлтының дамуы мен орыс және басқа да этностық топтардың құқықтарын сақтау саясаты ұлтаралық қарым-қатынастың тепе-теңдігін орнықтырды. Дегенмен де, Елбасының мейлінше салмақталған бұл ұстанымын жұрттың бәрі бірдей және бірден қабылдай да қойған жоқ. Алғашқы кездерде қазақтардың да, сондай-ақ ұлтшыл-радикалдардың да қарсылықтарын еңсеруге тура келді. «Халықтар достығының лабораториясына» айналған, жергілікті халық – қазақтардың азшылыққа ұшыраған аумағында ұлтаралық қақтығыстардың орын алуы, оны әдейілеп қоздырудың түрлі амалдары да бар еді. Жүзден астам ұлт өкілдері тұратын республикада шиеленісті жағдайлар мен тұрақсыздық тудыруға әрекеттенгендер де, ұлтаралық факторларды пайдаланғысы келетіндер де табылмай қоймайды. Мұндай жағдайға да Елбасы лайықты жауап таба білді. Қазақстан халқы Ассамблеясын құру, оны жетілдіру, оны басқа елдерге үлгі ету Н.Назарбаев қызметінің даналығының көрінісі болды.

Нұрсұлтан Назарбаевтың жаңа астананы тұрғызу бастамасы мен оны ақиқатқа айналдыруы Елбасының модернизациялық жобасының басты табысының символына айналды. Қазақстанның жаңа астанасы шын мәніндегі жаңа дәуірдің қаласы бола алды. 1994 жылы Н.Назарбаев астананы көшіру ойын алғаш рет алға тартқан кезде бұл жағдай қоғамда екіұдай пікір туғызды. Қазақстан Президентінің бұл шешімі мейлінше күтпеген жәйт болды. Ел өтпелі кезеңнің ауыр жағдайларын бастан өткеріп жатты. Экономикалық дағдарыс та жан-жақтан қыспаққа алып тұрды. Дәл сол бір қиын-қыстау кездері астананы көшіру жөніндегі Елбасының бұл бастамасын батылдық пен батырлық демеске және де амалың жоқ. Тіпті, дүние тарихында өз тәуелсіз мемлекеттіліктерін қалыптастыру кезеңінде бір де бір мемлекет басшысы мұндай түбегейлі батыл қадамға барған да емес. Төрт жыл бойына, яғни жаңа астананың тұсаукесері өткенге дейін, Президентке ел астанасын жаңадан салу жөніндегі өз идеясы мен ұсынысының түптің-түбінде пайдалы болатындығын қорғап, дәлелдеп отыруға тура келді. Егемен Қазақстанның елордасын жаңа әрі тәуелсіз идеялардың топтастырушы орталығына айналдыру жөніндегі Елбасының идеясы тәуелсіздікті нығайтудың, білім – ғылымды дамытып, әрі ұлттық болмысты сақтай біліп, заманмен ұштастырудың салмақты бір дәйектемесі болды. Міне, бүгінгі күнде Астананың қақ төрінде орналасқан, кезінде Алаш зиялылары арман еткен, бәсеке мен жалынды жастардың отанына айналған Евразия Ұлттық Университетінде білім алып жатырмын. Мұның бәрі елін сүйген, елі сүйген Елбасының арқасы деп білемін.

Өзіміздің ел тәуелсіздігінің тарихы және Елбасының ел егемендігіндегі рөлі жөніндегі ойымды **қорыта айтқанда**, аз ғана уақытта Тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаевтың жетекшілігімен елімізде экономикалық, әлеуметтік, құқықтық және саяси түбегейлі өзгерістер жүзеге асырылғандығын бөле-жара атап көрсету қажет. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Елбасы белгілеген және батыл жүргізілген бағыт өзін – өзі ақтады және алдағы уақытта да өміршең болатындығын дәлеледеп отыр. Қазақстанның Тәуелсіздігі мен Елбасы еңбегінің бір-бірімен тығыз ұштасып жатқандығын, олардың бір-бірімен ажырамас егіз ұғым екендігін ақиқат есебінде тарих алдымызға тартып отыр. Біз Керей болып құрылдық, Қасым болып қасқайдық, ендігі кезекте, Нұрсұлтан Назарбаев айтқандай, «Мәңгілік ел» болып, әлемдегі дамыған 30 елдің қатарына кіріп, ата бабаларымыздың сан – мың жылдардан бергі асыл арманын орындаймыз. Сөз соңын өз шығармашылығыммен аяқтығым келеді.

Мәңгі жаса, Алаш жұрты, ардақты
Әлемде бар данасы асқан талай халық,
Оған дау жоқ, солай болсын Алла жазып.
Ат терлетіп, күй шерткен қазағыма,
Ешбірі де жетпесі айдан анық!
Қазақ – ол болмысынан дара туған
Керегесі кең болып, дана тұнған!
Ақ жүректі қонақжай пейілімен,
Бар әлемді өзіне құмар қылған.
Батырлары Алпамыстай алып болған,
Әншілері бұлбұлдай ән салып тұрған!
Жыршылары жыр төгіп жүрегімен,
Көмекейі бүлкілдеп, сауық құрған!
Қара қылды қақ жарған ханы болған,
Ала жіпті аттамас ары болған!
Тас жүректі тілімен тілімдеген,
Мұқағали ақындай ұлы болған!
Бас ақыны қазақтың Абай болған,
Абайдан үлгі алған талай болған!
Әрбір сөзін айшықты жеткізе алған,
Елбасы Нұрсұлтандай ағам болған!
Қазағыма Нұр ағамды нәсіп еткен,
Нұр ағам Теміртауда еңбек еткен.
Теміртауда басталған сол еңбекпен,
Талай қазақ жерінде терін төккен!
Қазағымның көсегесін көгертіп,
Халқымызды көп ұлтты ғып көбейтіп.
Елімізде бейбітшілік орнатып,
Мәңгі ел – деп мақсат қойды алғаш боп!
Жастарыма жалын беріп, рух беріп,
Болашаққа жол салады нық берік!
Бар саланы кенжелетпей тең ұстап,
Тілімізді жиі айтады көп нұсқап.
Қазақ тілі өте бай тіл біл дейді,
Ана тілсіз ешкім өмір сүрмейді!
Өткенді біл, бүгінді біл, назар сал
Деп әрқашан жақсылыққа үндейді.
Әрбір сөзін нық айтатын салмақты,
Қаны таза халқымыз бар қайратты.
Салт – дәстүрін санасында сақтаған,
Мәңгі жаса, Алаш жұрты, ардақты!

Әдебиеттер тізімі:

1. Нұрсұлтан Назарбаев: «Тарих толқынында». Алматы. 2006. 192 -193бб.
2. Егемен Қазақстан. 7- шілде .2012 ж .4-5 бб.

ОТАНДЫҚ ЭНЕРГЕТИКА САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кабдрахманов Р., Мұратов Ғ.А.

Ғылыми жетекшісі: э.ғ.к.Адиетова Э.М.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік Университеті, Атырау қ.

Ғасырлардың алмасуы дүниежүзілік экономика және оның секторларының қарқынды дамуымен, халықаралық еңбек бөлінісінің тереңдеуімен экономиканың жаңа үлгісінің дамуымен ерекшеленді. Жер бетінде болып жатқан өзгерістер, өнеркәсіпті, ауыл шаруашылығын, тасымалдауды, қаржылық және халықаралық сауда айырбасындағы өзгерістер еліміздің шаруашылық өміріне әсер етті. Бұл өзгерістер энергетика мен оның маңызды құраушылары – мұнай, газ, электрэнергетикалық өнеркәсіптен алыс кетпеді.

Электрэнергетикалық сала – қоғамдық аумақта ұдайы өндіріс үдерісінің біртұтастығын қамтамасыз ететін халықшаруашылығы инфрақұрылымының маңызды бөлігі. Бұл еліміздің барлық субъектілері мен салалары үшін өмір сүруді қамтамасыз ететін жүйе.

Отандық экономиканың қазіргі қиын қыстау жағдайында қоғамдық өндірістің жоғары тиімділігіне бағытталған жаңа шаруашылық механизмінің жасақталуын қажет етіп отыр. Осыған байланысты бәсекелестік ортаны қалыптастыру және нарықтық механизмді реттеу бағытында электрэнергетиканы қарастыру мәселесі туындайды [1, 12-б.].

Қазақстан экономикасы қызмет көрсету үшін оған энергия қажет. Энергия шаруашылық қызметінің барлық үдерістерін қамтиды. Энергетика секторы қатаң реттеу жағдайында өз қызметін жүзеге асырып келеді, ал көптеген елдерде реттеуге белсенді түрде мемлекет араласып келеді. Сонымен қатар, бұл салаға жеке секторды тарту нарықтық қатынастардың тиімділігін көтеру үшін, инвестициялық және операциялық міндеттерді шешу үшін маңызды рольге ие. Энергия өндіруші ірі елдердің алдында табиғи ресурстарды басқару және алынған құндылықтарды теңбе – тең бөлу мәселелеріне қатысты күрделі міндеттер тұр. Энергетиканың барлық салалары ірі экоәлеуметтік нәтижелерге ие. Энергетиканың осы ерекшеліктерінен экономиканың нарыққа бағытталуында ерекше маңыздылыққа ие.

Энергетикадағы стратегиялық ынталандыру және қолдау болашақта ірі жобаларды жүзеге асыруға арналған негізгі бағыттардың бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық – инновациялық дамуының мемлекеттік бағдарламасы аясында энергетикалық инфрақұрылымды дамыту бойынша көптеген жобалар жүзеге асырылды. Заң жүзінде инновациялық тартымдылықты арттыру механизмдері енгізілген 2015 жылдың аяғына дейін электр энергияны тұтыну 100,5 млрд.квт сағ. жетеді деген болжам бар. Бүгінгі күнде кейінге тастауға болмайтын шаралар қатарында мыналар бар:

- Тұтынушының электрмен жабдықталу сенімділігіне жауап беретін құрал – жабдықтардың физикалық және моральдық тозуы;
- Электр энергиясының тұтынылу өсімін қамтамасыз ету үшін генерациялық қуаттылықтың қажетті резервінің болмауы;
- Энергожүйеде өндіріс – тұтыну электроэнергия балансын қолдауға қажетті қуаттылықтың болмауы;
- Салалық инвестициялық тартымдылық деңгейінің төмен болуы [2, 116-б.].

Бүгін көмір өнеркәсібі Қазақстанда өндірілетін электр энергиясының 75 % қамтамасыз етіп отыр. Осылайша, көмір өнеркәсібінде арзан электр энергиясын алу мақсатында электрэнергетикалық өндірістің жоғары үлесі сақталады.

Отын-энергетикалық кешен - табиғи энергетикалық ресурстарының табысының күрделі әрі дамыған жүйесі, олардың сапасын арттыру, энергия мен энергия тасымалдаушының тұтастық түрін қалыптастыру, ұлттық шаруашылықтың барлық салаларында энергия мен энергиятұтынушыларды тарату, тұтыну және қолдану.

Еліміздің отын-энергетикалық кешені - өнеркәсіптің өзара байланысқан электроэнергетиканың, мұнай шығаратын, мұнай өңдейтін, газ және көмір салаларының жиынтығы.

Бүгінгі таңда өнеркәсіп дамыған сайын сәйкесінше электр энергиясын тұтыну да артып отыр.

Жоғарыда айтылғандай, энергетика бастапқы энергия ресурстарын пайдаланудың негізгі тұтынушысы болып табылады. Электр және жылу энергиясын өндіруге барлық бастапқы жиынтықты энергияны тұтынудың 35 %-ы жұмсалады.

Қазіргі уақытта электр энергиясын өндірудің өсуі қолданыстағы жылу электр станцияларын жүктеу есебінен жүргізілетіндіктен, отын ресурстарын тұтынудың және нәтижесінде үлес шығындарының өсуі, энергия өндірісі кезінде тиімді емес технологияларды пайдалану және негізгі жабдықтың айтарлықтай тозуына байланысты мәселелерді растайды.

Кесте 1 – 2014 жылы экономика салалары бойынша Қазақстандағы орташа статистикалық электр энергиясын пайдалану

№	Атауы	Электр энергиясын тұтыну, %
1	Өнеркәсіп	69,7
2	Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық	12,5
3	Қызметтер	8,3
4	Көлік	5,5
5	Ауыл шаруашылығы	2,5
6	Құрылыс	1,5

Электр энергиясының негізгі тұтынушысы өнеркәсіп болып табылатындығын атап өткен жөн. Қазақстанның өнеркәсіп секторында энергияны көп көлемде тұтыну, алдымен тау-кен металлургия кешені сияқты энергия сыйымды салаларымен байланысты. Электр энергиясын жалпы тұтынудың 69,7 %-ы және жылу энергиясын жалпы тұтынудың 51,7 %-ы елдегі өндіріс секторына тиесілі болса, Еуропалық Одақтағы өнеркәсіп секторының электр энергиясын тұтыну үлесі орташа есеппен 24 %-ды құрайды.

2014 жылы ірі отыз кәсіпорынның өздері ғана 34559,3 млн. кВт* сағ тұтынған, ол республиканың жалпы тұтынылған электр энергиясының 35 %-ын құрайды.

Электр энергиясын тұтыну бойынша алынған нәтижелерге сәйкес электр энергиясын тұтыну Қазақстан Республикасында белгіленген нормативтерден 47%-ға, ал өндіру кезеңінде 21%-ға асып түседі. Ресей Федерациясының ұксас көрсеткіштерден асуы тиісінше 113%-ды және 3,4%-ды құрайды.

Бұл нәтижелер өндіру процесін оңтайландырудың кезек күттірмейтін қажеттілігін көрсетеді, себебі бұл саты үлкен энергия үнемдеу әлеуетіне ие.

Қазақстан Республикасындағы техникалық тұрғыдан қол жеткізілген деңгеймен (дамыған елдер мен белгіленген норматив деңгейі) салыстырғанда металлургия өнімінің бірлігіне үлестік энергия шығынының арту көлемін ескере отырып, энергия үнемдеудің салыстырмалы техникалық әлеуеті шамамен 30 %-ға дейін жетеді [3, 77-б.].

Энергия тиімділігі мәселелерінде артта қалудың себептері:

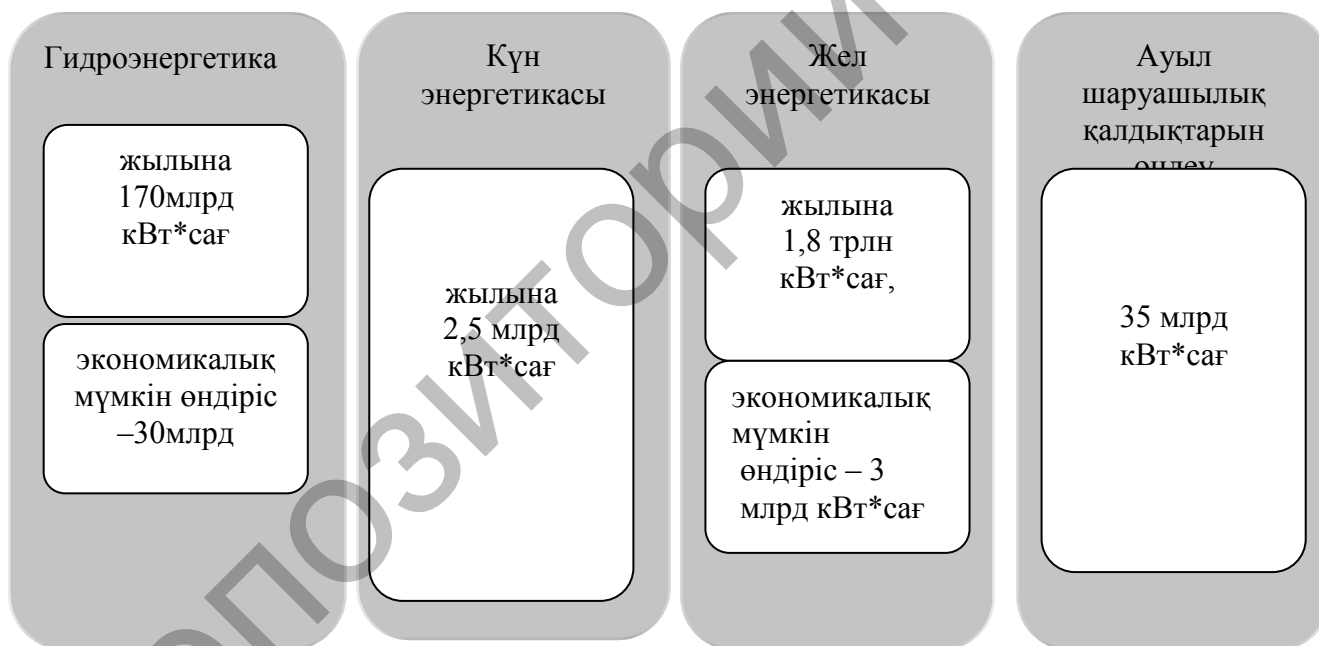
- 1) жабдықтың физикалық тұрғыдан тозуы – 45-60 %;
- 2) технологиялық артта қалу болып табылады.

Елордамыз Астанада 2017 жылы Болашақ қуаты атты халықаралық көрме өткізгелі отыр. Технологиялық, экономикалық бәсекелестікке ие, тәжірибе алмасуға болатын жоғары жетістіктерге ие әлем елдері арасындағы кеңістіктің бірі Экспо болып табылады. Экспо тақырыбы – Болашақ қуаты –деп аталғандықтан ол міндетті түрде энергетикамен тікелей байланысты болады. Зерттеу барысында Қазақстанның осы бағыт бойынша қарқынды даму мүмкіндігінің жоғары екендігін байқадық.

Алматының Қытаймен шекаралас аймағындағы Еуразия мегабассейніндегі өте үлкен ауа массасының көлемі ауысатын Орталық Азиядағы - жел полюс деп аталатын Жетісу қақпасындағы жел қуатты. Осы екі тау арасындағы көлемі жағынан тар жердегі табиғи-аэродинамикалық құбы болып есептеледі. Қақпа Қазақстанның Балқаш - Алакөл ойпатын Қытайдың Ебінұр ойпатымен жалғастырылған. Осы Маңдағы жел қасиеттерін зерттеу қорытындысында оның электр энергиясын өндіруге өте тиімді екені дәлелденді.

Осы келтірілген суреттен байқағанымыздай, Қазақстанның гидроэнергетика бағыты бойынша теоретикалық потенциалы – жылына 170 млрд кВт*сағ, оның ішінде экономикалық мүмкін өндіріс үлесі – 30 млрд кВт*сағ (2,57млн. т мұнай эквиваленті). Ал күн энергетикасы – жылына 2,5 млрд кВт*сағ (0,21 млн. т мұнай эквиваленті) болса, жел энергетикасы саласында теоретикалық потенциалы – жылына 1,8 трлн кВт*сағ, экономикалық мүмкін өндіріс – 3 млрд кВт*сағ (0,26 млн. т мұнай эквиваленті). Ауылшаруашылық қалдықтарын өңдеу негізінде 35 млрд кВт*сағ энергия өндіру мүмкіндігі бар.

Бұл көрсеткіштерің қорытындысы: Қазақстан Республикасында ел экономикасына елеулі әсер ететін энергия ресурстарын дамыту мүмкіндіктері жоғары болып есептеледі.

Сурет 1 - Қазақстандағы балама энергетиканың даму жағдайлары

Мемлекеттің алға қойған саяси бағытының болашағы бар, себебі жасыл экономикалы ел болуға, яғни экологиялық - энергетикалық таза, инновациялы, әлеуметтік - экономиканың қарқынды дамуының көрсеткішіндегі ел болуға толық жағдайдың бар екендігін дәлелдейді.

Қазақстандағы энергиялық әлеуетін жан-жақты қарастыратын болсақ, жоғарыда аталған энергия ресурстарының әлеуеті бойынша Қазақстанда көмірсутегіне қарағанда атом энергетикасы үшін зор әлеует қарастырылған. Елімізде атом энергетикасының қоры жеткілікті, бірақ одан ауаға тарайтын табиғи шығарымдарды азайту қажет, Киот хаттамасында көрсетілген экологиялық талаптарды сақтау қатаң ескертілген.

Қазақстан Республикасында атом энергетикасының дамуына мүмкіндіктер берілген. Аймақтарда уран өндіру саласы дамыған, дүниежүзілік уран қорының 19%-ы Қазақстанда

өндіріледі. Бұл елімізде ядролық отынмен қамтамасыз ету алғышарттарының бар екендігін көрсетеді.

Республикамызда ядролық энергетика мен ядролық физика саласында алынған білімдер негізінде инфрақұрылымдар дамыған және ең бастысы атом энергетикасының қауіпсіздігі бойынша жұмыстар орындалу үстінде. Ядролық реакторлар үшін болашақта отынды сынақтан өткізу бойынша техникалық жобалар қолданысқа дайындалып жатыр.

Жалпы энергетика саласында өз ұсыныстарымен шетелдік инвесторлар келісімге келуге ниеттеніп отыр. Оның ішінде «Pure Nature Energy GmbH (PNE)» еуропалық компаниясы Қазақстан нарығында неміс компанияларының бірқатар мүдделерін қарастыратын республикадағы гидроэнергетикалық кластерлерді дамытуға өз үлесін қосқалы отыр. 10 жылдың ішінде осы жоба аясында PNE қуаттылығы 5-тен 60 мВт-қа дейін жететін шағын гидроэнергетикалық станциялардың құрылысына 1 млрд евро инвестиция жұмсау қажет екендігі анықталып отыр [4, 98-б.].

«Қазақстан-2030» стратегиясын жүзеге асыруда (2010-2020 ж) энергетикалық кешенді дамытуға инвестицияны координациялау бойынша инициативалар жасалды. Қаржылық қолдау даму институттары арқылы үлестік қатыс қағидасымен жүзеге асырылды. Бұл жағдайда жеке сектор 2-ші деңгейлі банктерді қоса алғанда тәуекелділікті өздеріне алу қажет. Осы даму банктері арқылы мемлекеттік энергетикалық жобаларды жүзеге асырады. Дүниежүзілік тәжірибеге сүйене отырып, «Қазақстан -2030», «Қазақстан -2050» стратегиясын жүзеге асыруды негізгі ынта энергетикалық кешеннің дамуына жұмсалады. Мемлекеттік органдар мен даму институтының қызметі энергетиканың инвестициялық бәсекелі үлгісін қалыптастыруға бағытталған. Стратегия энергетика саласында жоғарғы технологияны енгізуге және сол бағытта инновацияны енгізуге бағытталған, сонымен қатар бәсекелік артықшылықтардың артуын сипаттайтын технология трансфертінің тиімділігін жүзеге асыруға бағытталған. Дайын технология импортын жүзеге асыратын және оларды өңдейтін, сондай –ақ отандық экономиканы энергетикалық өндіріске ғылыми жасақтауларды енгізетін конструкторлық бюролар мен жобалық ұйымдарды дамыту қажет [5, 67-74 б.].

Энергетикалық инновацияның – бәсекелік үлгісінің қалыптасуының теориялық базасы индустриалды энергия тиімділігінің шегін жүйелі бағалау. Қазіргі энергетикалық база энергетикалық ресурстарға деген қажеттілікті қанағаттандыра алмай отыр. Осы жағдайда қолда бар энергия көздерін модернизациялау қажет. Энергетикадағы жинақталған құрылымдық тепе –теңдіктің сыншылдық деңгейінің индикаторы энергиясының негізгі көздерінің мүмкіндіктерінің таусылуы және энергетика бойынша экономикалық даму шектеулерінің пайда болуы. Сондай –ақ дағдарыс энергияның пайда болу көздерінің кеңеюін қажет етіп отыр. Әрбір дағдарыс дүниежүзілік энергетика қарқынын өзгеріске әкелді. Дағдарыс кезінде дүниежүзілік электротүту деңгейі төмендеп, ал дағдарыс аяқталған соң қайта жанданып отырды. Сондықтан энергетиканың теңсіздік отын энергетикасынан жалпы «электрлік» өмірге ауысуды көздейді.

Энергетиканың жаңа инновациясының – бәсекелік үлгісі энергетикалық дағдарыстар мен теңсіздіктің алдын алуға бағытталған. Бұл мұнай және газ дәуірінен индустриалды экономикаға көшу дегенді білдіреді. Энергетиканың инновациясының – бәсекелік үлгісінде оның әрбір саласы өзгермелі әлеуметтік және экологиялық талаптарға және өндірістің, энергияны тасымалдаудың және қолданудың тиімділігіне сәйкес келеді. Дүниежүзілік энергетика қатаң технология, экономикалық және экологиялық шектеулер жағдайында қалады, бұл Ресей мен Қазақстанның және т.б. елдердің экономикалық өсуінің жаңа траекториясына шығуды және индустриалдық энергетиканың алдын алатындығын көрсетеді.

Қазақстанда инновациялық - бәсекелік үлгісінің қалыптасуы тікелей өндірістік салалардың жағдайы мен дамуына байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауы. 17 қаңтар 2014 ж.

2. Кенжегузин М.Б., Днишев Ф.М., Альжанова Ф.Г. Наука и инновации рыночной экономике: мировой опыт и Казахстан. – Алматы: ИЭ МОН РК. -2012. – 256 с.
3. Қазақстан Республикасы Индустрия және жаңа технологиялар министрлігінің Өнеркәсіп комитетінің талдау ақпараты //www.comprom.kz/attachments/analysis.doc
4. Kazenenergy қауымдастығының интернет сайтындағы талдама ақпарат // http://old.Kazenenergy.com/index.php?option=com_content&task=view&id=14883&Itemid=65
5. Шамрай Ю. Инновации и повышение конкурентоспособности национальной экономики: современный подход // Проблемы теории и практики управления. - 2014. - № 2. - С. 67-74.

СОДЕРЖАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

Канцева К.А

Научный руководитель: к.э.н., ст.преподаватель: Ахметова Г.Т
Атырауский государственный университет им.Х.Досмухамедова, г.Атырау

Исходя из экономической деятельности развитых стран, можно выделить следующие характерные экономические, структурные и институциональные компоненты, способствовавшие росту, которые выделяются в следующие основные группы:

- ресурсный потенциал общества, представленный в основном наследием предыдущих поколений (земельный, трудовой, сырьевой, инфраструктурный и др. потенциалы);
- социальный потенциал, представленный инновационным, политическим потенциалами общества, являющимися в большей степени социальными характеристиками, включающими в себя уровень политического и научно-технического развития общества, а также способность общества не только адаптироваться к структурным и институциональным изменениям, но и инициировать эти изменения;
- инвестиционный потенциал, представленный финансовыми ресурсами общества как собственными, так и привлеченными, необходимыми для достижения экономического роста.

Выделенные факторы взаимосвязаны и коррелируют между собой, но именно их оптимальное соотношение способствовало в свое время экономическому росту развитых стран. Экономический рост можно рассматривать со следующих позиций: с точки зрения использования природных и трудовых ресурсов, с точки зрения уровня и качества использования технологий, с точки зрения использования инвестиционного потенциала. В рамках нашего исследования мы изучаем именно влияние инвестиций на экономический рост, так как именно от направлений использования инвестиционных ресурсов зависит качество и характер динамики роста.

Для оценки инвестиционной активности и степени влияния инвестиций на развитие национальной экономики, определения эффективности их использования, необходимо уточнить социально-экономическое содержание понятия «инвестиции».

В силу того, что инвестиции определяют процесс производства материальных благ и товаров необходимо иметь в виду, что категория «инвестиция» может быть экономической и правовой. В экономической литературе дано достаточно много определений, но не все определения, предлагаемые различными авторами являются исчерпывающими, что вызвано сложностью и многоаспектностью самого явления. Наиболее распространенное определение: инвестиции - это все виды имущественных и интеллектуальных ценностей, вкладываемых инвестором в объекты предпринимательской деятельности. В экономическом смысле инвестиции определяются, как «процесс вложения живого труда и овеществленного труда для создания производственных мощностей, с помощью которого в процессе производства живой труд создает большую стоимость, чем потребляет».

К инвестициям относятся движимое и недвижимое имущество и имущественные права, право удержания, облигации и другие долговые обязательства, акции, а также иные

формы участия в коммерческих организациях и требования денежных сумм, товаров, услуг и любого иного исполнения по договорам, связанным с инвестициями. Кроме того, к этому перечню добавлены право на результаты интеллектуальной деятельности, включая авторские права, патенты, товарные знаки, промышленные образцы, технологические процессы, ноу-хау, нормативно-техническую, архитектурную, конструкторскую и технологическую проектную документацию.

Теоретически существует деление инвестиций на финансовые и реальные (инвестиции в нефинансовые активы) [2, с.5]. Финансовые вложения предприятий – вложения в ценные бумаги, процентные облигации государственных и местных займов, уставные капиталы других предприятий, созданных на территории страны или за ее пределами, различные финансовые инструменты и другие. Вложения в ценные бумаги называют портфельными инвестициями. Реальные инвестиции – это вложения в основной капитал, в нематериальные активы (патенты, лицензии, программные продукты, НИОКР и т.д.), в прирост оборотных средств, на приобретение недвижимости и объектов природопользования, затраты на капитальный ремонт и др. Но и здесь возникает спорный вопрос. Если недвижимость куплена с целью перепродажи, то она не может классифицироваться как реальная инвестиция, а должна классифицироваться как финансовая, имея под собой краткосрочную спекулятивную цель.

Существующее деление инвестиций на реальные и финансовые не вполне точно передает смысл их различия; на наш взгляд, все же более обоснованным является деление инвестиций на производственные и спекулятивные. Производственные инвестиции оказывают непосредственное воздействие на совокупное предложение, и в промежутке на совокупный спрос, так как часть инвестиций идет на покупку оборудования, товарно-материальных ценностей, на выплату заработной платы. Таким образом, идет наполнение экономического роста страны и со стороны совокупного предложения, и со стороны совокупного спроса. Спекулятивные инвестиции в силу своей краткосрочности эффект оказывают на совокупный спрос, и их влияние на процесс производства скорее негативен, нежели позитивен, так как их быстрая и высокая окупаемость способствуют отвлечению инвестиций из реального сектора. Кроме того, значительное присутствие данного вида инвестиций подогревает экономику изнутри, способствуя большей инфляции.

В развитых странах рыночной экономики, давно прошедших период индустриального становления, существование рынка спекулятивных инвестиций не затрудняет поступательного развития экономики в целом, хотя иногда является источником возникновения спонтанных кризисов. В случае Казахстана это деление делает затруднительным экономический рост, отвлекая значительную часть ресурсов на спекулятивные операции.

Классическое понимание механизма инвестирования сводится к процессу образования инвестиционных источников у одних хозяйствующих субъектов, представляющему собой ни что иное, как накопление сбережений и самостоятельное использование либо передачу части этого накопления другим хозяйствующим субъектам с целью получения большего дохода в будущем. Таким образом, мы видим, что инвестиционный механизм представляет собой взаимодействие той и другой группы, а точнее представляет собой механизм трансформации сбережений в инвестиции.

По характеру принадлежности и возникающей ответственности источники инвестирования делятся на собственные и привлеченные, экономическая суть которых сводится к следующему. Привлеченные источники инвестирования (займы банков, векселя, облигационные займы, и др.), увеличивая наши финансовые ресурсы в момент осуществления займа, уменьшают наши будущие финансовые поступления на сумму этого займа.

Объектами инвестирования являются инвестиционные проекты, основные средства, ценные бумаги, научно-техническая продукция, интеллектуальные ценности, другие объекты собственности, имущественные права. Субъекты инвестиционной деятельности – инвесторы

(поставщики инвестиций на рынок) и участники, обеспечивающие осуществление инвестиций. И в качестве участников, и в качестве инвесторов могут выступить предприятия, привлекающие займы, выпускающие акции, государство, финансовые институты, физические лица.

Субъекты инвестиционного рынка реализуют инвестиционный спрос и предложение через инвестиционный рынок, где происходит процесс обмена. Основным мотивом для принятия решения относительно инвестирования является превышение уровня ожидаемого дохода над уровнем дохода в настоящий момент. В момент реализации инвестиций на рынке в качестве альтернативы рассматриваются различные объекты инвестирования, сопоставляются доходности и риски вложений в альтернативные объекты. На основании проведенного анализа и сопоставления обычно принимается решение в пользу наиболее оптимального с точки зрения риска и доходности объекта инвестирования.

Участники инвестирования делятся на профессиональных и обычных. Несмотря на общий мотив и принципы инвестирования, обычные участники менее информированы относительно имеющихся альтернативных объектов, применяют упрощенные методы сравнительного анализа, и более склонны к импульсивному, поверхностному восприятию информации. Профессиональные участники используют разработанные методы оценки эффективности инвестиций, используют методы фундаментального и технического анализа, более информированы и способны к адекватной оценке ситуации на рынке. Асимметричность информации и реакции участников инвестирования создает естественную среду для реализации инвестиционного процесса.

В качестве инвесторов и потребителей инвестиционных благ могут выступать: государственные и местные органы власти; граждане; предприятия финансового и нефинансового сектора; некоммерческие организации; а так же иностранные физические и юридические лица, государства и международные организации. Инвестиционная активность в стране зависит от существующего инвестиционного климата, побуждающего все сектора экономики, а так же внешних инвесторов к активному процессу инвестирования.

Инвестиционный климат - совокупность политических, социальных, экономических, организационно-правовых, финансовых, социокультурных, географических факторов, предопределяющих привлекательность и целесообразность инвестирования в ту или иную хозяйственную систему [3, с.57]. Существуют и несколько иные определения, в которых под инвестиционным климатом понимают «набор факторов, специфичных для данной страны и определяющих возможности и стимулы фирм к расширению масштабов деятельности на основе осуществления продуктивных инвестиций, созданию рабочих мест, активному участию в глобальной конкуренции» [1, с.48].

В современных условиях выявление влияния инвестиций на экономический рост исследуется посредством определения инвестиционного потенциала страны. Инвестиционный потенциал отождествляется с понятиями инвестиционной емкости или инвестиционной потребности. Также инвестиционный потенциал рассматривается с точки зрения сберегательной квоты. Повышение инвестиционного потенциала предполагает создание такой гипотетически оптимальной бюджетно-налоговой, финансово-экономической, организационно-правовой системы, поддерживающих трансформацию сбережений в инвестиции и далее в доход, которая изначально будет привлекать инвестиционные ресурсы в официальный сектор экономики, минуя теневой. Существование теневой экономики, и связанных с ней оттоков части ресурсов является объективно признанной реальностью. Таким образом, для повышения инвестиционного потенциала, способствующего устойчивому экономическому росту, необходимо минимизировать отрицательное влияние теневого рынка.

Каждый из выделенных секторов имеет определенную роль и степень воздействия на экономику, каждый может одновременно выступать и в роли потребителя, и в роли производителя каких-либо благ, в том числе инвестиций.

Каждый из участников этих секторов имеет свои сберегательные и инвестиционные мотивы. Домохозяйства осуществляют сбережения, создавая текущие фонды на покупку дорогостоящих товаров длительного пользования, накопления на непредвиденный случай и старость. Государство обычно инвестирует в проекты, непривлекательные для частного сектора, но социально значимые, а так же создает фонды развития с целью обеспечения устойчивого роста страны. На данном этапе развития экономики Казахстана, перед государством стоит важная задача корректировки инвестиционной политики в посткризисный период. Государство должно стать проводником инвестиций для развития малого и среднего бизнеса, реорганизовать структуру Национального Фонда и других фондов развития, выработать эффективный механизм трансформации внутренних сбережений в инвестиции [4, с.95].

Сектор некоммерческих организаций осуществляют инвестиции без цели максимизации доходов, с целью реализации каких-либо социальных миссий.

Финансовый сектор аккумулирует сбережения разных секторов экономики одновременно и в качестве финансового посредника, способствующего перераспределению финансовых ресурсов, и в качестве субъекта рынка сбережений, так как имеет своей целью максимизацию прибыли. Аккумулируемые им сбережения представляют собой временно высвобожденные из оборота финансовые ресурсы населения, предприятий и других субъектов экономики. Являясь посредниками в процессе трансформации финансовых ресурсов в инвестиции, финансовые институты изначально имеют различные цели с субъектами кредитования. Объективными причинами этого являются, что в процессе кредитования они выступают с разных сторон инвестиционного процесса. Финансовые институты предпочитают работу с краткосрочными займами в силу их большей предсказуемости и меньшего риска. С другой стороны, основная часть привлекаемых ими ресурсов по той же причине является текущими обязательствами финансовых институтов, и во избежание кризиса ликвидности они не имеют другой альтернативы.

Население и другие потенциальные инвесторы заинтересованы в аккумулировании свободных денежных средств в краткосрочной и высоколиквидной форме, а потребитель, инвестирующий в производство, заинтересован в долгосрочных вложениях. Часто прибыльность инвестирования производственных проектов невысока, а срок окупаемости составляет не менее трех лет. В рамках нашего исследования мы попытаемся оценить инвестиционные возможности каждого из выделенных секторов и подсекторов, а также определить пути их оптимального использования. Разрешение противоречий интересов между различными секторами и участниками инвестиционного процесса возможно через создание условий и стимулов для владельцев сбережений увеличивать срок накопления; эффективной системы инвестиционных институтов, способных управлять распределением и движением финансовых ресурсов; а так же через механизм переоценки стоимости акций в случае развитого финансового рынка, что является хорошим стимулом как для компании, в которую инвестируют, так и для собственников акций этой компании.

Предположим, что государство подобно индивидуальному предпринимателю стоит перед выбором инвестирования, но спектр возможных и необходимых вложений шире: в высокотехнологичные промышленные отрасли, в сырьедобывающие, в сельское хозяйство, в науку и образование, здравоохранение и прочие сферы деятельности. В отличие от микроэкономической схемы, условия создания модели не могут включать в себя условие взаимоисключения проектов, так как государство не может отказаться от финансирования социально-значимых проектов в пользу более выгодных коммерческих. С другой стороны условие ограниченности емкости рынка сохраняется, поэтому задача государственной политики сводится к тому, чтобы своевременно оценить необходимость направления инвестиционных вложений в ту или иную сферу деятельности, и привлечь туда не как можно больше инвестиций, а оптимальное количество инвестиций [5, с.127].

Таким образом, инвестиционные процессы являются основным фактором, воздействующим на устойчивое экономическое и социальное процветание любой страны.

Инвестиционная активность определяется как степень интенсивности процессов инвестирования в рамках страны или региона, учитывающая потенциальные и реализованные возможности экономической системы. Инвестиции в длительном периоде приводят к накоплению капитала, росту потенциального выпуска товаров и услуг и обеспечению экономического роста.

Список литературы:

- 1 Закон Республики Казахстан от 9 апреля 2009 года № 150-IV «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «О республиканском бюджете на 2009 - 2011 годы» // Казахстанская правда от 10 апреля 2009
- 2 Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 апреля 2005 г. № 387 «Об утверждении Программы по формированию и развитию национальной инновационной системы Республики Казахстан на 2005-2015 годы» // САПП РК, 2005, № 16. С.80-111
- 3.Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия вхождения Казахстана в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира» // Казахстанская правда, 02.03.2006
- 4.Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Рост благосостояния граждан Казахстана - главная цель государственной политики» // Казахстанская правда, 2012г.
- 5.Нурланова Н.К. Формирование и использование инвестиций в экономике Казахстана: стратегия и механизм. – Алматы: Гылым, 2008. 300 с.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ТРАДИЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ МОЕГО ОТЦА – ЖУНДИБАЕВА ЖАСУЛАНА КАПИЯТОВИЧА

Капият А.Ж., студентка ДФ-12.

Научный руководитель: д.и.н., профессор Козина В.В.
Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

Одним из главных достижений периода независимости является возрождение и дальнейшее развитие казахской культуры, а также культур и традиций этносов, населяющих Казахстан. «В нашей стране нет египетских пирамид и Римского Колизея, но роль кочевников, живших в древности на территории Казахстана, неопределима не только для Евразии, но и для мировой истории. Мы должны на мировом уровне показать величие степной цивилизации – это одно из главных задач программы «Культурное наследие» - подчеркнул Президент Казахстана Н.А.Назарбаев. [1]

С давних времён в быту кочевников использовалась деревянная посуда. Это было вызвано необходимостью постоянных перемещений и удобством её транспортировки: деревянная посуда не разбивается как керамика или стекло, обладает небольшим весом, легко моется и не требует громоздких орудий для производства. В наши дни уникальные изделия народного прикладного искусства можно увидеть не только в музеях. [2]

Я с гордостью могу сказать, что мой отец Жундибаев Жасулан Капиятович является хранителем традиционной резьбы по дереву и с каждым годом совершенствует это искусство. Резьба по дереву - самый распространенный из видов казахского народного искусства.

Творчество моего отца началась после возвращения из армии. Открыть этот талант помогла моя бабушка Айтжамал. Это было в 1988 году, тогда в Каркарлинске действовал цех, где работали казахские мастера - резчики по дереву, более 20 человек. После распада СССР, мастера начали увольняться, уходить на пенсию, тогда и началась карьера моего папы. Отец пришёл в цех, когда там работали всего 3 человека. Со временем он остался один, упорно и с любовью продолжая совершенствовать национальное искусство резьбы по дереву, параллельно КарГУ. В 2008 году он закончил биолого-географический факультет по

специальности эколог. Сейчас под началом моего отца работают молодые специалисты, его ученики. Он является заведующим цехом Каркаралинского Государственного Национального природного парка.

Согласно народному преданию, самые прославленные мастера резьбы по дереву происходили из племен кереев, аргынов, кипчаков, алимов, жагайбайлы и конгратов.

Резьба по дереву была широко распространена в областях Центрального Казахстана, Алатау, северо-западных и северо-восточных районах, где имелись большие лесные массивы.

В северных районах для резьбы по дереву использовали лиственные породы, особенно красную березу с красивой текстурой, черную и красную ольху, клен, орех, ясень, дуб. Дерево этих пород легко режется и окрашивается, хорошо поддается обработке.

В Семиречье лари, сундуки, подставки, шкатулки и многие другие вещи делались из яблони, ореха и облепихи. Музыкальные инструменты, например, кобыз, делали из ивы. Ножи для столов, некоторые детали каркаса юрты вырезали из сосны, осины и тополя.

На Сырдарье также имелся материал для резьбы по дереву - чинара, орех, груша, акация, джида и другие. Использовались корни и наросты на стволах березы и ореха. Их корни, особенно березы, дают при обработке красивую текстуру.

Чаще всего из дерева вырезались кумысные наборы разнообразной формы – саптыаяк, тостаган, миски – шара, для подачи мяса использовали блюда - астау, табак, тегеш, а для разлива кумыса своеобразный половник – ожау. Традиционно посуда украшалась резьбой с национальным орнаментом. [2]

Изделия изготавливались не только для собственных нужд, но и на продажу. Казахские умельцы резьбы по дереву владели контурной, трехгранномычатой и плоскорельефной резьбой. Противопоставление фона и рельефного узора характерно не только для плоскорельефной резьбы, но и для ажурной. В резных изделиях орнаментальные узоры подчеркивались игрой светотени. Как и в орнаментальных композициях ковровых изделий, народные мастера в резьбе по дереву четко выделяют центральное поле, заполненное розетками, медальонами или другими фигурами, и бордюр. Узоры на бордюре, как правило, состоят из тех же элементов, что и розетки центрального поля. Композиция декора в резьбе по дереву строится через выделение центра и повтор тех же элементов по краям изделия, ритмичное чередование узора в виде фриза, сплошное покрытие поверхности по сеткам квадратов, ромбов или четырехлепестковых цветков, раппортное размещение элементов узора. В сетчатых композициях внутри плоскостей орнаментальных фигур вписываются крестообразные фигуры с элементами узора бараний рог.

Основными мотивами резьбы по дереву были классический геометрический орнамент, растительные узоры. Неизменные мотивы, которые народные мастера включали в резьбу - это сердцевидные и S-образные фигуры. Орнаментальные узоры резьбы всегда гармонично связаны с формой изделия. Резьба по дереву дополнялась росписью. Фон резьбы раскрашивался главным образом в темно-коричневые, а узоры - в красные, зеленые и другие более яркие и светлые тона. [3]

Благодаря таким людям, как мой отец, национальная культура резьбы по дереву живет столетия и продолжает совершенствоваться, развиваться.

Основные группы товаров в цехе Каркаралинска - это мебель для украшения юрт и помещений в традиционном казахском стиле: складные столы, сундуки различных размеров, шкафы и тумбы для хранения посуды и вещей – асадал и кебеже. Национальная посуда – астау – блюдо для подачи бешбармака; кымызные наборы – тегеши, кесе, ожау; приспособления и блюда для подачи мяса и других продуктов. А также бесики, чехлы для домбров, настенные панно, сувениры и подарочные наборы.

Астау – исконно казахская деревянная (экологически чистая, благородная) посуда для подачи бешбармака. Астау делается исключительно из дерева твердых пород, бешбармак в нем приобретает неповторимый вкус, сочность и дольше остается горячим. А естественная древесина придает красивый и богатый вид на праздничном столе.

Кымызные Наборы – тегеши, кесе, ожау – служат для подачи кумыса, шубата, сорпы. Все изделия представлены в широком ассортименте. Тегеши разного объема - от 2 до 5 литров.

Бесик ("бесік") — колыбель, один из самых необычных, самобытных предметов домашнего обихода казахов, считается священной реликвией каждой семьи. В большинстве случаев бесик дарят внуку родственники по линии матери "нағашы".

Бесик бережно хранится в доме и передается из поколения в поколение. Иногда сыну может посчастливиться спать в колыбели, в которой некогда спал его отец.

Казахские столы. Нигде открытость казахского народа не выражается так ярко и полно, как в освященных временем традициях и обычаях гостеприимства и торжественного угощения гостя - дастархане. Издавна у казахов существовал обычай обильно угощать гостя, усаживать его на самое почетное место. Принять любого путника из дальних краев или из близкого аула – древний дедовский обычай казахов, существующий до сих пор. При этом было принято не спрашивать гостя, кто он, откуда, друг или недруг, пока гость не утолит жажду и голод. А где же, как не за круглым казахским столом провести долгую беседу. Круглый стол объединяет даже незнакомых людей, за ним всегда найдутся темы для разговора. Казахский стол своеобразен и удобен тем, что он низкий, за ним, как правило, сидят на низких стульчиках или на подушках. Его удобство также заключается в его мобильности и удобстве хранения, так как конструкция складная и переносная, что всегда было на первом месте у кочевых народов.

Сундук (от тюркского «сандык») используется для хранения предметов обихода, драгоценностей и других ценных вещей. Использовался в самых разных культурах, начиная с древних времён. Кочевая культура тюркских племён выработала идеальные формы для перевозки и хранения предметов быта. При кочёвке использовались лёгкие ёмкости из войлока, кожи, ткани, дерева. Например, казахи широко применяли сундуки, изготовленные из дерева, нередко украшенные чеканкой по металлу. Отличием сандыка (сундука) от шабаданов (чемоданов) было то, что шабадан/чемодан изготавливался из мягких материалов типа кожи и ткани, а сундук/сандык имел жёсткую конструкцию. Изготавливались сундуки чаще всего из дерева, отделялись декоративными металлическими деталями. [4]

Роспись деревянной посуды с использованием национальных мотивов, появилась в Казахстане только в 20 в. н.э., что связано с появлением новых материалов и технологии производства, которая в то время уже была широко популярна в России. Так, на казахских праздниках можно было встретить, например, кумысные наборы характерной формы, расписанные «под хохлому». В дальнейшем, художники стали использовать в росписи мотивы казахского орнамента с разной степенью взаимопроникновения культур. [2]

Историческая память народа – основополагающий фактор сохранения самого народа, нации, этноса, которая закладывается веками в культурное наследие. Культурное наследие является важнейшим признаком цивилизованного общества, оно включает в себе духовно-нравственные и материальные ценности, которые не просто переходят от одного поколения к другому, а требуют приложения огромных усилий и средств в национальном, государственном масштабе, чтобы не потерять их.

В недалеком прошлом мы все близко стояли у пропасти обезличивания. Обретение всеми нами суверенности спасло нас от этого и вернуло к поискам наших истоков. Важное значение приобретает сохранение культурного наследия каждого народа в современных условиях – в век компьютерных технологий, глобализационных процессов, что ведет к утрате идентичности народов мира. Поэтому сегодня актуальна для всех проблема сохранения культурного наследия. [1]

Я горжусь тем, что мой отец возрождает культуру древности и передает её новому поколению, своим трудом вносит свой вклад в сохранение культурного наследия Казахстана.

Список литературы:

1. Государственная программа «Культурное наследие» Казахстана: этапы ее реализации и значение. [www. http://e-history.kz/ru/contents/view/1568](http://e-history.kz/ru/contents/view/1568)

2. Посуда из дерева с росписью. www.decormaster.kz/c_posuda_iz_dereva.php
3. Резьба по дереву и кости у казахов . www.bilu.kz/rezba.php
4. Традиции не подвластные времени. www.thenews.kz/2014/12/02/1735505.html

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ БЕЛОРУСОВ КАЗАХСТАНА

Керимкулова А.Г.

КазНУ имени аль-Фараби

Научный руководитель: д.и.н., профессор Калыш А.Б.

Для нас представляет большой интерес исследование как крупных, так и малочисленных этносов полиэтнического Казахстана. Наша республика одним из первых среди постсоветских республик предприняла законодательные и иные инициативы, направленные на обеспечение им достойного проживания в Республике Казахстан, которые прописаны как в Конституции нашей страны, законодательных актах об языках, функционировании национально-культурных центров, Ассамблеи народа Казахстана.

Рассматриваемый нами белорусский этнос с 1970 г. входит по своей численности в состав десяти крупнейших этносов Казахстана. В то же время в межпереписные периоды наблюдается не только уменьшение их численности, но и удельного веса во всем населении республики (см. таблицы 1-2).

Таблица 1.

Численность белорусов Казахстана по переписям 1970, 1979, 1989, 1999 и 2009 гг. [1, с. 4, 9, 16]

	В том числе по годам, кол-во				
	1970	1979	1989	1999	2009
Все население	198 430	181 821	178 325	111 924	66 476
Городское	96 507	102 146	108 827	65 410	35 113
Сельское	101 923	79 674	69 498	46 514	31 363

Таблица 2.

Показатели уменьшения численности белорусов Казахстана по сравнению с 2009 г. [1, с. 6, 12, 19]

	В том числе по годам, кол-во			
	1970	1979	1989	1999
Все население	-131 954	-115 345	-111 849	-45 448
Городское	-61 394	-67 033	-73 714	-30 297
Сельское	-70 560	-48 311	-38 135	-15 151

На наш взгляд, указанное обстоятельство объясняется следующими факторами, во-первых, низким естественным приростом; во-вторых, определенным влиянием миграционных процессов, набравших ход во второй половине 1980-х годов в годы горбачевской перестройки, и в особенности, в постсоветский период или в начальные годы независимого развития Республики Казахстан, когда страну покинули несколько миллионов европейских этносов в страны своего прежнего исхода; в-третьих, ярко выраженными ассимиляционными процессами с преобладающим и близким им по этнокультурным и этноконфессиональным параметрам русским этносом, что характерно и для контактирующего с ними украинцев. Такая тенденция связана и с тем, что белорусы, проживая дисперсно в разных регионах и областях республики, испытывают дефицит брачных партнеров из числа своих соотечественников, поэтому у них преобладают не одноплеменные, наоборот, национально-смешанные семьи. В них, как правило,

подростки осознают себя русскими, а не белорусами, что характерно не только для русско-белорусских, но и белорусско-русских семей. Далее, данная этнокультурная особенность усиливается и в силу того, что белорусы Казахстана, особенно молодое и среднее поколение одноязычно, не владеют родным белорусским языком. Например, по переписи 2009 г. из 66 476 белорусов на владение родным языком указали лишь 13,0%, в то время как другими языками 87,0% (см. таблицу 3).

Таблица 3.

Языковые ориентации белорусов Казахстана по переписи населения 2009 г. [1, с. 251, 253, 255]

	Всего	В том числе владеют			
		родным языком		другими языками	
		число	%	число	%
Все население	66 476	8 657	13,0	57 819	87,0
Городское	35 113	4 734	13,5	30 379	86,5
Сельское	31 363	3 923	12,5	27 440	87,5

Теперь, уточним знание белорусами наиболее распространенных языков (см. таблицу 4). Данные этой таблицы еще раз свидетельствуют об окончательном переходе представителей исследуемого нами этноса на русское одноязычие. Так, 98,9% из них понимают русскую устную речь, еще выше – среди сельского населения, доходя до 99,1%. Аналогичные высокие показатели характеризуют свободное чтение и владение русским письмом. В целом такие же ориентации заметны в среде других европейских этносов – украинцев, поляков, молдован, немцев и др. Если обратиться к государственному казахскому языку, то для многих белорусов, равно как и для других упомянутых нами выше этносов, включая русских, то показатели владения этим языком остаются очень низким и это при том, что прошло уже 25 лет независимого развития Республики Казахстан. В отличие от нашей республики в других постсоветских странах, за исключением Украины и Белоруссии, знание государственного языка среди указанных этносов достаточно высокое.

Таблица 4.

Владение белорусами Казахстана других языков по переписи населения 2009 г. [1, с. 251, 253, 255]

	Всего	казахским, в %			русским, в %		
		понимают устную речь	из них:		понимают устную речь	из них:	
			свободно читают	свободно пишут		свободно читают	свободно пишут
Все население	60020	19,0	6,7	4,8	98,9	97,8	97,0
Городское	32501	20,9	7,0	4,8	98,7	98,0	97,0
Сельское	27519	16,6	6,4	4,8	99,1	97,7	96,9

Если перейти к анализу семейно-брачного показателей исследуемого нами этноса, то здесь наблюдается высокая приоритетность семейных ценностей (см. таблицу 5). Так, по данным переписи населения 1999 года 65,0% белорусов состояли в браке, эти показатели выше в сельской местности, нежели в городской.

Показатели белорусов по состоянию в браке в 1999 г. [2, с. 134]

	Всего	В том числе, в %			
		никогда не состоявшие в браке	состоящие в браке	вдовы	разведенные
Все население	95 557	14,1	65,0	13,2	7,7
Городское	57 468	13,6	63,5	13,6	9,3
Сельское	38 089	14,9	67,3	12,7	5,1

Если взять данную статистику в половозрастном разрезе, то ситуация выглядит следующим образом: супружество гораздо выше среди мужчин (71,8%), нежели женщин (59,1%). Аналогичная тенденция с некоторыми вариациями характерна как для сельских, так и городских жителей.

Безусловно, здесь сказывается влияние гендерного фактора, который обусловлен влиянием значительной смертности среди мужчин, по сравнению с женщинами, особенно среди представителей старшего поколения и людей пожилого возраста. Например, среди 50-54 летних мужчин вдовы достигают 3,4%, среди женщин – 17,2%. Среди 55-59-летних данное соотношение соответствует 6,8–23,8%, среди 60-64-летних – 9,4–32,8%, среди 65-69-летних – 13,3–45,7%, среди 70-летних и старше – 23,0–68,7% [2, с. 44].

Считаем, что такая ситуация, имевшая место в советское время, обострилась во второй половине 1980-х годов, в так называемые годы горбачевской перестройки и значительно обострилась в 1990-е годы в связи с развалом СССР, образованием независимых постсоветских республик, трудностями переходных рыночных отношений или транзитной экономики, ознаменовавшиеся кризисными тенденциями как в аграрном секторе, так и в промышленном производстве. Эти трудности в значительной степени повлияли на увеличение смертности среди мужского населения в силу скрытой безработицы и их слабой приспособленностью к условиям «дикого» капитализма, отказа от государственного регулирования в сфере экономики, направленного на уменьшение кризисных явлений, как это практикуется в ряде стран ближнего и дальнего зарубежья. На наш взгляд, здесь необходимо было бы со стороны государства преодолеть или компенсировать негативные стороны рыночной экономики, сделать все возможное для удовлетворения потребностей большинства рядового населения в общественных потребностях и благах в сфере здравоохранения, образования, социальной сфере, снизить инфляцию и т.д. С аналогичной ситуацией столкнулись и ряд других постсоветских республик [3-5].

Во-вторых, на уменьшении брачности прекрасного пола сыграло свою негативную роль и то, что удельный вес разведенных женщин превышает аналогичные показатели мужчин, который соответствует 5,7 и 9,3%, а среди городского населения соответствует 6,5 и 11,7%. Данная дифференциация намного разительна среди представителей молодого, среднего поколений и людей предпенсионного возраста. Так, среди разведенных 25-29-летних мужчин и женщин он соответствует 5,9–11,8%, среди 35-39-летних – 8,6–14,1%, среди 45-49-летних – 8,9–13,6%, 55-59-летних – 6,6–10,0%, среди 65-69-летних – 3,4–5,9%. Указанные показатели еще разительнее среди городских белорусов, нежели сельских [2, с. 44].

Таким образом, этнокультурные процессы, наблюдаемые среди белорусского населения республики, характерны для всех восточнославянских этносов и будут иметь тенденцию дальнейшего развития в указанном направлении. Во-вторых, данная объективная тенденция характерна для многих малочисленных этносов не только Казахстана, но и других постсоветских республик, которые в будущем будут спланиваться вокруг многочисленного русского этноса, обладающего не только значительным демографическим потенциалом, но и с ярко выраженными этнокультурными особенностями.

Список литературы:

1. Национальный состав, вероисповедание и владение языками в республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан. Статистический сборник / Под ред. А.А. Смаилова. – Астана: Агентство РК по статистике, 2010. – 297 с.
2. Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 4. Часть 3. Население Республики Казахстан по национальностям и состоянию в браке. Итоги национальной переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник / Под ред. А.А. Смаилова. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – 208 с.
3. Перуашев А.Т. Полемическая экономика: выступления, публикации, письма. – Алматы: До-Дизайн фактори, 2016. – 608 с.
4. Раздаева В.В., Бузгалина А.В. Экономика переходного периода: Учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 410 с.
5. Бродский Б.Е. Лекции по макроэкономике переходного периода: Учебное пособие для вузов. – М. Изд-во ГУ ВШЭ, 2005. – 320 с.

ТӘУЕЛСІЗДІКKE 25 ЖЫЛ – УАҚЫТТЫҢ ӨНЕРДЕГІ КӨРІНІСІ

Кәрімова А.Т.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Берікбол Р.Р.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғасырдың тоғысында дербес елге айналған өркениеті елдің көшіне ілінген еліміздің өнері де оңтайлы шешімін табуда. Дәуір мен дәстүр, түр мен мазмұнға толы талғамды көркем туындылар өмірге енді. Қазақ бейнелеу өнерінің эпопеясына айналған Қ. Телжановтың «Көкпары» мен «Атамекені», М. Кенбаевтың «Асауға құрық салу» мен «Шопан» әні», С. Романовтың «Отан аясында» және «Кісен ашқан», С. Айтбаевтың «Бақыт» және «Жас қазақтар», М. Қисамидиновтың «Махамбет» сериялары, Х. Наурызбаевтың «Абай» ескерткіші, Т. Досмағанбетовтың «Ш. Уәлиханов» ескерткіші, Е. Сергебаевтың «М. Әуезов» ескерткіштері ұлттық модельден – символдық образға айналып отыр [1]. Шынайы сомдалған көркем туындылар жанды құбылысқа айналып, жаңа ғасырмен үндесуде. Бір ұлттың көркем туындысы екінші ұлттың рухани қазынасы бола алмайды. Сондықтан бүгінгі көкейкесті мәселе әлемдік кеңістікте ұлттық өнердің болмысын жоғалтпау. Ұлттық өнер мемлекеттік мәселе. Актуальды тақырыпты игеруде әлемдік өнерге үн қосуда суретші ерекшелігін ашып беруде байсалды сын, байыпты зерттеуге мән беруіміз керек.

Әлемдік мәдени кеңістікке қол жеткізу үшін эстетикалық талғамы мол, ұлттық мазмұндық мәні бар классикалық көркем шығарма туындыларға назар аударуымыз қажет. Бүгінде өнер құбылыстарын бағалау өлшемдерін өзгерту және тереңдету туралы тікелей мәселе қозғағанда шындық проблемасы өткір қойылуы қажет. Көркем өнердің шындықпен айырмашылығы салыстырмалы нәрсе екендігін жігін ажырата білу басты міндет. Әрбір елдің суретшісінің көркем туындысын үш қасиетпен анықтауға болады: тарихы, дәстүрі, көркемдік тілі. Әлемдік өнердің әуені бір болғанмен ішкі идеялық мазмұны әртүрлі болады. Сонымен қатар жұмыр жердегі әрбір пенденің бір – біріне ұқсамайтын келбетік кескіні сияқты, әрбір суретшінің өзіндік қолтаңбасы бар. Тәуелсіздіктің алғашқы жылыдары қазақстан бейнелеу өнері өзінің туындыларының идеялық мазмұнын, өзіндік қолтаңбасын іздеді. Елдің тарихи дамуының әр кезеңінде адамда өнерде сол қоғамдағы құбылыстың ортасында тұрады. Бейнелеу өнері болсын өнердің қай бір түрі болсын өз шығармаларында қоғамдағы, өмірдегі болып жатқан құбылыстарды айналып өте алмайды.

Еліміздің Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап өнердің тарихи жаныры біршама қажеттілікке ие болды. Бұл заңдылық Тәуелсіз елдің бейнелеу өнері, А.Сейдімбеков «Кезкелген халықтың алыс заманалардан бері қалыптасқан өзіндік болмыс бітімі, салт дәстүрі, материалдық және рухани мұралары – сол халықтың ғұмыр жолының айнасы» - деп [2, 146.] айтқандай, өз туындысының келбетін ұлт тарихы мен мәдениетінен іздеді.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдар өзінің жазу өрнегінің ешкімге ұқсас жаңашылдығымен көрермендерін ойға қалдырған суретші Е. Төлепбаев қазақ бейнелеу өнерінде батыл ізденістермен ерекше сипатқа ие болды.

Бүгін Қазақстан бейнелеу өнерінің бағытын үш бағытқа бөліп қарауға болады: символикалық және концептуальды тәсіл, жаңашыл реализм. Символикалық – концептуальды тәсіл асқақ рухқа, аңызға негізделіп әлдебір жорамал рухани идеяны визуальды көркем туынды жасау нәтижесінде туындап отыр. Осыған дәлел Ә. Сыдыханов, А. Ақанаев, Б. Бәпішев, А. Есдаулетов, Ғ. Маданов шығармаларын айта аламыз [3].

Қазақстан Тәуелсіздік алғаннан кейін егеменді мемлекет ретінде өткен тарихындағы өзінің жасампаз батырларының бейнелерін жаңғыртуға мұқтаж болғандықтан беріле бастаған кезекті мемлекеттік тапсырыстарды орындады. Тарихи сюжеттерді суретшілер тапсырыспен де орындады, өздерінің жан жүректерінің еріктерімен де жазды.

Тарихи тақырыптарға жазылған композицияларда жалпыға тән болған үрдіс. А. Дүзелхановтың, Е. Жұмановтың кескіндемелерінде сезіледі. Ортағасырлық қалаларды өзінің ой-қиялымен монументалды – эпикалық пафоста көшпенділердің тұрмыс тарихы мен батыр тұлғалары тақырыбын ашу арқылы (Е. Садырбаев, Б. Мырзахметов) қалпын келтірді. Суретшілер бұрынғы көшпенділер жұмағының жаңа тыныш өмірін немесе ата-бабаларының өзіндік қиялын көрсетеді, олар жанырына қарамастан: соғыс, шайқас, тұрмыстық, тарихи Ж. Қайрамбаев және басқа суретшілер шығармашылығынан орын алды.

Осындай композицияларды көшпенділер ортасының қияли оралымы суреттеледі, мысал О. Жұбаниязовтың кескіндемелеріндегі арғымақтар жортқан дала бейнеленген композициялар сериясы өте нәзік лиризмге қанық екендігі байқалады. Бұл – өзінің мәдени шартты белгілерінен ойға тоқудың басқа бір жүйесі. Егерде К. Баймолдин «Дала Арғымақтар» суретінде дәлдік болған болса, ол оны бүгінде «қазақ мәдениеті» деген ұғыммен бөлінбестей байланыстырды, бірақ қиялға бөккен үлпек қабақ басқа болмыста өмір сүретін бейнелерді жасайды [4].

Тұтас алып қарағанда тарихи – этникалық тақырыптардағы барлық жұмыстарда шапқындау сағымы сипатында академиялық кілтті бейнелей сезіледі. Сондықтан да, барлығы да уақыттың қайрылмасқа кеткенін түсінеді, ал бізге осы бұлдыр сағымның тек сүйреткісі қалғанын бәрі де түсіну мүмкін. Осылайша этникалық тарих бойынша қарастырылған барлық жұмыстар шынайы көрсетілді. Кейінірек отандық кескіндеме тарихында олардың ролін уақыт арақашықтығы бойынша бұданда толығырақ бағалауға мүмкіндік туды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары экономикалық ахуалдың кенеттен ауысуы қалыптасқан өндірістік шығармашылық құрлымдардың күйзеліске ұшырауына және көркем шығармашылықтың идиологиялық алғышарттарының ауысуына әкеп соқтырды. Өнер коммерцияланды, сатып алушылардың жеке талғамы көркем туындылардың деңгейінің өлшемі болды. Цифрлық технологиялар кітап иллюстрацияларынан қол еңбегін ығыстырып шықты. Көптеген графиктер басқа өрісте, көбнесе сұранысқа ие болатын кескіндемеде, мүсін өнерінде жұмыс жасай бастады, иллюстраторлар дизайнер болып мамандығын ауыстырды. Баспа графикасы көрмелерден ғайып болды оның үстіне біртумасы да (акварель, тушь, пастель, монотипия және т.б.) тіпті сирек көрінетін болды.

График суретшілердің тек бірен - сараны ғана таңдалған сара жолға шын берілген болатын. Солардың бірі Темірхан Ордабеков, 80-ші жылдардың аяғында ол Мұқағали Мақатаевтың поэзиясының сарыны бойынша линогравюралар сериясын және жыраулар поэзиясына иллюстрациялар орындады. Өнертанушы Камилла Ли «Темірхан Ордабеков шығармашылығының шыңы деп Мұқағали Мақатаев пен қазақтың орта ғасырлық поэзиясын – жыраулар тақырыбындағы графикалық беттер топтамасын атауға болады» - деген [5, 126.] пікірін білдірген болатын.

Тәуелсіздік жылдары Темірхан Ордабеков шығармашылығының тақырыбына арқау болған тарихи тақырыпқа оралып, жеке парақтар жасаған. 1994 жылы «Аласапыран» парағында ол шығармашылық тәжірибесіне сүйене отырып, алдыңғы жақын тақырыпты

интерпретациялады: батыр – ақынның жын – перімен шайқасы. «Кенесары хан» жұмысының композициясы қызық шешілген: парақ екіге бөлінген: оның сол жақ бөлігінде ханның өмірінен обрыздық үзінділермен берілген профильді портреті, ал оң жақта іс әрекеті ойша бақылап отырған тәрізді суреттеген көркемдеу мативы көрсетілген. Стилi жағынан екі парақ та таңдалған тақырыптың эмоционалды мазмұнын ашу үшін басты құрал ретінде қара дақ эксперссиясын және айқын силуэтті қолданатын автордың қалыптасқан дәстүріне жақын. Дәл осы үндестік 2000 жылдың басында орындалған жұмыстардан байқалады.

Натюрморт - 2005 композициясының жалпы пластикалық шешіміне тек декоративті накыш қона беретін өрнекті спиралдар бұрмаларға ұласты. 2011-2012 жылдары жасаған жұмысында қазақ мәдениетінде ерекше орын алған адамдардың (Абай,Әуезов, Мақатаев, Қонаев) портретін жаңа авторлық графикалық тәсілмен салуының алғы шарты болды.

90-шы жылдардың екінші жартысында Темірхан Ордабеков Абай атындағы Қазақтың педагогикалық университетінде көркем графика факультетінің жанынан баспа графикасы шеберханасын ашты, енді көптеген студенттер көркем шығармашылықтың осы түрін өзінің мамандығы ретінде таңдап жүр [5, 136.].

Тәуелсіз қазақстан графика өнерінің келбетінің әлемдік кеңістікте өзіндік қолтаңбасымен үлес қосып жүрген, Темірхан Ордабековтен графиканың қыр – сырын алғаш үйренген Батухан Байменов шығармашылығын қарастырсақ. Батухан графиканың түрлі түсті линогравюра техникасында, триптих пішінінде жасалған «Толғаныс», Топтаманың барлық үш беті композициялық тұрғыда бір тәсілмен біріктірілген. «Оралу», триптихi алдыңғысына тақырып бойынша етене жақын бола отырып, көрерменге өткенін еске алуды бірден ұсынады. Оның белгілері мифтер мен аңыздардан алынған деректер, тарихи ескерткіштермен байланысты көркем мативтер, болмаса адам тіршілігінің күнделікті әрі негізгі образдары – екі қабат әйел, кимешек киген кемпір және т.б. түрінде көрсетілген. Осы жұмысында Батухан шығармашылығында алғаш рет сақтар мәдениетімен байланысты көшірілген немесе өңделген сарындарын қарастырады.

Суретшілер шығармашылық зерттеу немесе шабыттану үшін тарихи дерек көздерге жиі назар аударады. Осындай материалға, мәселен, тастағы суреттер – петроглифтер (әсіресе тамғалы бетіндегі графика) түркі манументалды пластикасы, ұлттық ою және т.б.жатады. мұнда суретшіні басты екі тақырып қызықтырады:күрбандық идеясы және сақтарда «күшті әрі мейірбан ғана жеңіске жетеді» деген мағынада түсіндірілген «Батыр» тақырыбы.

Н. Өтепбаевтың Қазақ мәдени құндылықтарының қайнар көзі ою-өрнектерді зерттеп 2003 жылы «Ою-өрнек композициясы» суретшінің альбомы жарық көрді. Соңынан көрмесі өтті. Бұл бейнелеу өнеріндегі ою-өрнектің жаңаша көз қараста, ойдың негізін халқымыздың мәдени құндылықтарынан ала отырып тәуелсіз қазақ суретшісінің туындылары.

Н. Өтепбаев графикалық туындыларындағы жаңалығы қазақи ою-өрнектерді графика тілінде тың композициялармен толықтырып, дизайн дәрежесінде жаңартып, жаңа көкжиектерді ашуда мәдени құндылықтарымызды кәсіби суретші білімімен ұштастырып мәдениеті жаңа қырынан көрсетуі.

Біз Бекеновтың жасаған жұмыстарынан осы бағытта жасаған ұмтылыстарын бірден байқаймыз. «Хабаршы» линогравюрасы (2002) қандайда бір бағдарламасы бар, және ол өте қажет әрі жедел түрде шабарман арқылы жүзеге асатындай, тарихы тереңде жатқандай әсерде қалдыратын картина болатын және мұнда жаңа заманды бейнелейтін жастарды шығарған. Сюжеттің динамикасын аттардың шабысы мен иттердің жүгірісінен ақ бірден аңғаруға болады. Қатарласа сымдай тартыла шапқан денелердің симметриясы көз алдына шаңы бұрқыраған даланы елестететін. «Көшпенділер» автолитографиясында (2002) суретші қазақ халқының көшпенділік дәстүрінің ерекшеліктерін анық көрсеткен.

Қазақстан егемендік алғаннан бері суретшілердің ізін жалғастырып келе жатқан, өзінің творчестволық жиған қоры бар Бауыржан Найманов, Мағауия Канленов, Лейла Махат сияқты Тәуелсіз қазақ елінің суретшілері өз жұмысының тақырыптарын тарих қойнауынан іздеді. Тарих қойнауы біздің мәдени құндылықтарымыз [6].

Біздің көз қарасымызша қазіргі заман тәжірибесінде дәстүрлі мәдениеттің тоқыма өнері, киіз, зергерлік өнер дәстүрлі өнердегі құбылыстар ретінде көш бастап келеді. Қазақстанның қолданбалы өнеріндегі осындай түрлердің өз шығармаларында ұлттық мифопоэтикалық көркемдік – бейнелік туындыларын жасауда оның терең негіздеріне үңіліп, өздерінің күш-қабілеттеріне сәйкес әлемдік эстетикалық, философиялық тұрғыда түсінулерін дамытуда. Бұлар жұмыстың композициялық баяндауларында пластикалық шешімдердегі тұтастықта, түрлердің нышандарында, орындаушылық шеберліктің техникаларының жоғарлығынан ашық көрінді. Бұл - қазіргі Қазақстанның гобеллен өнерінің негізін қалаған суретші К.Тыныбековтың туындысы. Бапановтардың киізден жасалған жұмыстары мен бірегей және қайтадан қайталанбайтын гобеллендері. Қазақстан қолданбалы өнерін дамытуға Д.Шоқпаров баға жетпейтін үлес қосты. Зергерлік өнерде тек қана біздің елімізде ғана емес, мамандар мен өнерді сүйушілердің әлемдік ортасында С.Бәшіров, А.Мұқажанов, С. Рысбеков сынды суретшілердің есімдері кеңінен танымал. Теріні өңдеу өнерін дамытуда Ж.Үмбетова мен А.Иханова сынды суретшілердің шығармашылығы ерекше орын алады [7. 106.].

Республикамыздың тәуелсіздік алуымен байланысты XX ғасырдың соңғы он жылдағы ХХІ ғасырдың бастамасына монументальды мүсіндеменің белсенді дамуы тән. Егер камералық жұмыстарда авангардтық, формалды көркем шешімдер іздеу жалғастырылса, ал монументальды бағыттағы жұмыстарда классикалық академизмнің реалистік сомдау қағидаларына оралу байқалды. Монументалдық мүсіндеменің қарқындап өсуі қала құрлысын салудың белсенді дамуымен байланысты, ең алдымен Қазақстанның жаңа астаны – Астана қаласында. Нақ осында қазір мүсіндемелік - монументалды нысандар көп мөлшерде топтастырылған. Тәуелсіздіктің 20 жылдығына арналған Триумфальды Арка – бұл еуропалық мәдени дәстүрде айрықша мәні бар дүние. Қазіргі мүсінмен монументальды өнерде қалыптастырылған шығармашылық тәжірибелер молынан жинақталды және олар жеке авторлық эксперименттер арқылы өтетіндіктен осы аспектіде Қазақстан өнері өзінің жас шеберлерін ғаламдық деңгейге шығара алады [8. 86.].

Қазақстан бейнелеу өнерінің Тәуелсіздікке 25 жыл – уақыттың өнердегі көрнісіне жасаған талдау олардың бүгінгі келбетіне эндогендік-ішкі және экзогендік - сыртқы факторлардың өзара ықпалы арқылы дамып келеді деп қортындылауға болады. Әлемдік өнер кеңістігінде өзінің өнердегі тарихи мәдени құндылықтарымен ерекшеленіп орнын алады. Суретші шығармашылығында бүгін орын алған тарихи тақырып.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ергалиева Р.А. Этнокультурные традиции в современном искусстве Казахстана. — Алматы: НИЦ «Ғылым», 2002. — 183 с.
2. Сейдімбеков А. Күңгір –күңгір күмбездер «Нұр», 1988. -96б.
3. А.Сыдыханов, В.Васильев, Р.Көпбосынов, Каталог, Қазақстанның қазіргі суретшілер сериясы. А., «Сорос-Қазақстан қоры», 1995ж
4. Қазақ өнері 5 томдық Кескіндеме өнері 4том «Елнұр» Алматы2013. - 1 75б.
5. Қазақ өнері 5 томдық Графика өнері 5том «Елнұр» Алматы2013. - 1 72б.
6. ЖаксыгаринаМ. Казахская графика периода Независимости: /М.Жаксыгарина //Простор 2011г.-№12 .180-186с.
7. Қазақ өнері 5 томдық Халықтық және қолданбалы –сәндік өнер 2том «Елнұр» Алматы2013. - 1 71б
8. Қазақ өнері 5 томдық Мүсін монументальды – сәндік өнер 3том «Елнұр» Алматы2013. - 1 71б

ПОЛИЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ

Кочерова К.В., Сабырбаева А.Н.

Научный руководитель: м.г.н., ст.преподаватель Утебаева А.Д.
Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова

Полиязычное образование в Республике Казахстан на сегодняшний момент является одним из главных направлений в системе образования. В ежегодном Послании Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана» отмечена актуальность полиязычного обучения, поскольку «одной из важных ценностей и главным преимуществом нашей страны является многонациональность и многоязычие».

Современный рынок труда диктует достаточно жесткие требования к компетенции и профессионализму специалистов. Президент РК Нурсултан Назарбаев в Плане нации – 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ ставит перед высшей школой сложные и амбициозные задачи – поэтапный переход на английский язык обучения в системе образования, целью которого является повышение конкурентоспособности выпускаемых кадров и рост экспортного потенциала образовательного сектора.

Полиязычие как важное направление развития человечества осознавалось давно. Сегодня невозможно представить себе, что где-то ещё существуют страны, люди которых владели бы только одним языком. И в реальности нет цивилизованных государств, где жила бы только одна нация. Для нормального функционирования любого многонационального государства весьма существенно формирование двуязычия и полиязычия. Полиязычие – «употребление нескольких языков в пределах определенной социальной общности (прежде всего государства); употребление индивидуумом (группой людей) нескольких языков, каждый из которых выбирается в соответствии с конкретной коммуникативной ситуацией». Государственная программа развития образования и науки на 2016-2019гг вынесла ряд важнейших задач обеспечения качественной подготовки конкурентоспособных кадров, модернизация содержания высшего и послевузовского образования в контексте мировых тенденций. Наиболее важное нововведение: внедрение полиязычия. Этот процесс поддерживается, т.к. владение несколькими языками служит личной конкурентоспособности граждан страны. Проблема состояния и перспектива языковой ситуации в современном Казахстане отражена Президентом страны в стратегии "Триединство языков". Суть ее в стратегии определена следующим образом: изучение казахского языка как государственного, русского- как языка межнационального общения и английского - как языка успешной интеграции в глобальную экономику.

Английский язык как средство международного общения занимает в мире лидирующую позицию. Тот, кто желает получить более высокие шансы на успешное трудоустройство и профессиональную карьеру, должен в достаточной степени владеть хотя бы одним иностранным языком.

Известно, что младший школьный возраст наиболее благоприятен для усвоения иностранного языка. Учитывая сензитивный период для ребенка к восприятию и воспроизведению речи, в раннем возрасте можно развить и сохранить гибкость речевого аппарата для формирования и совершенствования речевой способности человека в течение всей его жизни. Применение новых методов, технологий обучения иностранным языкам будет способствовать развитию таких качеств личности, которые являются востребованными современным поликультурным и многоязычным обществом. Поэтому проблема использования эффективной методики преподавания английского языка в школе представляется очень важной.

В условиях школы-интерната, где в основном обучаются дети, попавшие в трудные жизненные ситуации, была создана программа по повышению качества знаний по английскому языку в рамках культурного проекта «Триединство языков». Программа нацелена на реализацию личностно - ориентированного, коммуникативно - когнитивного,

социокультурного деятельного подхода к обучению английскому языку. В качестве интегративной цели обучения рассматривается формирование иноязычной коммуникативной компетенции, то есть способности и реальной готовности школьников осуществлять иноязычное общение. Направленность программы: социально-педагогическая.

С целью создания инновационной, полиязычной модели образования количество школ, предоставляющих образование на трех языках, увеличится с 33 до 700, в том числе количество школ сети «Назарбаев интеллектуальные школы» расширится с 6 до 20. Эти школы станут базовыми площадками для апробации полиязычной модели образования, инноваций в образовании».

Полиязычная личность – это модель «человека, рассматриваемого с точки зрения его готовности производить речевые поступки, создавать и принимать произведения» (высказывания и тексты) на трех и более языках. В качестве основополагающей цели обучения иностранным языкам становится формирование поликультурной многоязычной личности, обладающей информационными, коммуникативными и интеллектуальными потребностями, способностями и компетенциями, которые позволяют ей успешно действовать в условиях межкультурного общения и профессионально-языковой деятельности в роли субъекта иноязычного познания, иноязычного общения и иноязычного творчества. Как подчеркивает глава государства, большинство студентов владеют сегодня двумя и более языками, что позволяет строить оптимистичные прогнозы на будущее: число казахстанцев, владеющих казахским и английским языками, к 2020 году составит 95% и 20%, соответственно. За 2011-2012 годы более 1000 студентов и магистрантов прошли обучение в 40 странах мира. Начиная с 2012-2013 учебного года, в 32 университетах Казахстана функционируют специальные отделения педагогического, инженерно-технического и естественнонаучного направлений. В целях реализации программы в 2012-2013 уч. г. 16 студентов по 2 специальностям 5В010900 «Математика» и 5В011000 «Физика» Западно-Казахстанского государственного университета имени Махамбета Утемисова были переведены на специальные отделения и созданы новые группы полиязычного обучения, в которых обучение проводится на трех языках (казахском, русском, английском). В 2013-2014 уч. г. в полиязычных группах обучалось 36 студентов по 4 специальностям – «Математика», «Физика», «Информатика», «Химия». В 2014- 2015 уч. году в полиязычных группах обучалось 119 студентов по 7 специальностям, что в 3,3 раза больше чем в 2013-2014 уч. г. ($\approx 220\%$) - «Математика», «Физика», «Информатика», «Химия», «Биология», «География», «Педагогика и психология». Увеличилось количество преподавателей, ведущих занятия на английском 2013-2014 уч. г. – 10 преподавателей;
2014-2015 уч. г. – 17 преподавателей;
2015-2016 уч. г. – 22 преподавателя.

Прошли обучение на языковых курсах с 2013 по 2015 г. 191 студент и 149 преподавателей.

С целью повышения квалификации, в том числе и языковой, 54 ППС университета выезжали в вузы дальнего зарубежья по линии «Орлеу» и академической мобильности. По академической мобильности были приглашено 35 преподавателей из вузов-партнеров РФ и дальнего зарубежья.

Студенты полиязычных групп имеют возможность выезжать на семестровое обучение в вузы-партнеры. В 2014-2015 уч. году 14 студентов прошли семестровое обучение за рубежом: в Лондонской академии менеджмента и науки (Великобритания, г. Лондон; в Государственном университете долины Миссисипи (США, г. Итта Бена); в Университете имени Отто фон Герике (Германия, г.Магдебург); в Университете имени Йоганнеса Гутенберга (Германия, г. Майнц); в Александрийском технологическом университете, г. Салоники (Греция); в Университете им. Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша); в Университете им. Николая Коперника (г. Торунь, Польша). 64 студента прошли обучение в вузах РФ- Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмолы (г. Уфа, РФ); Астраханский государственный университет (г. Астрахань, РФ); Калмыцкий

государственный университет (г. Элиста, Республика Калмыкия, РФ); Оренбургский государственный педагогический университет; Саратовская государственная юридическая академия (г. Саратов, РФ); Ульяновский государственный педагогический университет имени И.Н. Ульянова (г. Ульяновск, РФ)

В 2015-2016 уч. г. зарубежные вузы направлены на семестровое обучение 9 студентов- Университет имени Казимира Великого, г. Быдгощ, Польша; Университет имени Йоганнеса Гутенберга (Германия, г. Майнц); Университет Ардахан, г. Ардахан, Турция. 33 студента обучаются в настоящее время в вузах РФ- Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмолы (г. Уфа, РФ); Калмыцкий государственный университет (г. Элиста, Республика Калмыкия, РФ). В КЭУ с сентября 2016 года начинает работу Центр полиязычного образования. Примером освоения и генерации инновационных технологий и эффективных методик полиязычного обучения служит проведенный в КарГУ международный форум "языковое образование в условиях социокультурной трансформация современного общества". Впервые в нашей стране состоялась международная олимпиада по иностранным языкам. Студенты из Китая, Индии, США, Франции, Казахстана, России продемонстрировали владение казахским, русским, английским и другими языками. Из года в год в университете расширяется перечень спец. дисциплин, читаемых на английском языке. Одним из важных результатов внедрения полиязычного образования в КарГУ стал стремительный рост числа преподавателей, которые осваивают преподавание на английском языке.

Глава государства, Нурсултан Абишевич Назарбаев, неоднократно подчеркивал: «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык — государственный язык, русский язык — как язык межнационального общения и английский язык — язык успешной интеграции в глобальную экономику».

Таким образом, можно сделать вывод, что именно полиязычие послужит укреплению конкурентоспособности Казахстана. Мы же, молодежь, в свою очередь, сделаем все возможное для продвижения нашей страны на мировой арене. И таки добьемся вхождения в 30-ку конкурентоспособных стран мира.

Список литературы:

1. Казахстанская правда, выпуск от 01.09.12г.
2. Казахстанская правда, выпуск от 27.09.12г.
3. Класс Time, выпуск от 24.10.12г.
4. Класс Time, выпуск от 31.10.12г.
5. Казахстанская правда, выпуск от 12.05.16г.
6. Казахстанская правда, выпуск от 09.06.16г.

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ СУВЕРЕНИТЕТА

Кудабаев Н.- магистрант

Научный руководитель: к.ю.н., Мусабаева Г.Н.

Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева

Законодательной основой функционирования судебной власти в Республике Казахстан является Конституция Республики Казахстан 1995 года [1] и Конституционный закон «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» [2].

В соответствии с Конституцией Республики Казахстан судебная власть является одной из ветвей государственной власти, которая осуществляет функцию правосудия. Ее статус, место и роль в политической и социальной системе общества на современном этапе

определяются задачами построения цивилизованного общества и правового государства, в котором высшими ценностями являются человек, его жизнь, права и свободы.

Деятельность суда по защите прав называется правосудием, в то время как деятельность иных органов по такой же защите правосудием не является. Этим подчеркивается коренное отличие правосудия от иных форм защиты прав и интересов, которое обеспечивает действенное соблюдение гражданских (личных), политических, экономических, социальных и культурных прав человека. Говоря о приоритетных направлениях дальнейшего реформирования судебной системы, председатель Верховного суда Республики Казахстан К.А.Мами подчеркивает, что главной становится работа по реализации задач, вытекающих из ежегодного послания главы государства. Среди них - упрощение судопроизводства, обеспечение объективности, стабильности и исполнения судебных решений, усиление гарантий защиты прав граждан, обеспечение независимости суда как гарантии справедливого правосудия, повышение квалификации судей, усиление роли адвокатов в судебном процессе, обеспечение открытости и прозрачности судебных процедур. Необходимо провести работу по дальнейшему приведению национального законодательства в соответствие с международными принципами и стандартами, что предопределяет укрепление судебной, власти как гаранта защиты прав и свобод граждан [3, с.6].

Право на справедливое и публичное разбирательство дела независимым и беспристрастным судом, закрепленное в ст. 8 Всеобщей декларации прав человека, гарантировано в ст. 73 Конституции Республики Казахстан, которая гласит: «Каждый имеет право на признание его правосубъектности и вправе защищать свои права и свободы всеми не противоречащими закону способами, включая необходимую оборону. Каждый имеет право на судебную защиту своих прав и свобод» [1]. Статья 6 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод гласит: «Каждый имеет право при определении его гражданских прав и обязанностей или при рассмотрении любого уголовного обвинения, предъявленного ему, на справедливое публичное разбирательство дела в разумный срок независимым и беспристрастным судом, созданным на основании закона». Аналогичное право провозглашено во Всеобщей декларации прав человека, к примеру статья 10, а также закреплено в статье 14 Международного пакта о гражданских и политических правах.

Основой деятельности судов является законность, которую в современных условиях можно охарактеризовать как постоянно функционирующий в обществе государственно-правовой режим, в условиях которого могут быть созданы необходимые возможности для функционирования всех государственных структур, должностных лиц и особенно для осуществления правосудия. Огромная социальная значимость законности состоит в том, что только при постоянно функционирующем государственно-правовом режиме может быть обеспечена стабильность осуществления законодательной, исполнительной и судебной ветвей власти государства [4, с.35].

Судебная власть в своей основе имеет конституционные положения, что придает ей особую значимость и вес. Толкование соответствующих конституционных норм в своей прикладной части должно найти непосредственное отражение в судебной практике, в своей теоретической части - служить основанием для совершенствования процессуального права и далее - процессуального законодательства. Эти и иные соображения взяты нами во внимание при попытке исследования комплекса вопросов, возникающих в связи с пониманием сущности судебной власти.

Судебная власть едина, что находит свое выражение в общности задач всех судов по обеспечению законности, защите конституционного строя, прав и свобод граждан и других социальных ценностей; в единстве принципов организации и деятельности; в применении судами единого законодательства; в единстве правового статуса судей. Согласно статье 3 Конституционного закона «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» судебную систему Республики Казахстан составляют Верховный Суд Республики Казахстан, местные и другие суды, учреждаемые в соответствии с Конституцией Республики Казахстан

и настоящим Конституционным законом. Учреждение специальных и чрезвычайных судов под каким-либо названием не допускается.

К местным судам относятся:

- 1) областные и приравненные к ним суды (городской суд столицы республики, городские суды городов республиканского значения);
- 2) районные и приравненные к ним суды (городской суд, межрайонный суд).

Верховный Суд Республики Казахстан, местные и другие суды имеют печать с изображением Государственного Герба Республики Казахстан и своим наименованием [2].

Основное назначение судебной власти заключается в разрешении конфликтов на основе действующего права. Судебная власть распространяется на все дела и споры, возникающие на основе Конституции, законов и иных нормативных правовых актов. Судебная власть осуществляется посредством гражданского, уголовного и иных установленных законом форм судопроизводства.

Единство судебной системы Республики Казахстан обеспечивается принципами правосудия, установленными Конституцией. Принципы являются общими и едиными для всех судов и судей Республики Казахстан, обязательное исполнение на всей территории Республики вступивших в законную силу судебных актов, осуществление судебной власти в единых формах [5].

На судебные органы возложены очень важные задачи, которые сформулированы в Конституции и конституционном законе «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан»: защита конституционного строя; обеспечение верховенства Конституции и законности; охрана законных интересов личности, государственных органов, предприятий и учреждений; воспитательное и предупредительное воздействие на граждан. Эти задачи выполняются судами в соответствии с их компетенцией и специфическими направлениями их деятельности, т.е. различными формами судопроизводства.

Судебная власть осуществляется на основе и строго в соответствии с процессуальным законодательством. Во избежание произвола законодательно подробнейшим образом регламентирована процедура рассмотрения и разрешения дел. Детальная регламентация судебного процесса и точное выполнение судами всех процессуальных требований гарантируют правильное установление фактических обстоятельств дела и вынесение на этой основе законного решения.

Неотъемлемыми признаками судебной власти являются самостоятельность и независимость. Под независимостью судебной власти следует понимать то, что суды осуществляют свои функции, не испытывая какого-либо воздействия или влияния со стороны кого бы то ни было. Гарантии независимости судебной власти содержатся в Конституционном законе закрепляющим положение, что никакие обращения, заявления и жалобы, подлежащие рассмотрению в порядке судопроизводства, не могут быть рассмотрены или взяты на контроль никакими другими органами. При отправлении правосудия судьи не зависят от органов законодательной и исполнительной власти; от иных органов, организаций, партий и движений, от мнений и позиций в судебном процессе; от выводов органов предварительного расследования и прокуратуры; от вышестоящих судов; от любых частных лиц. Не менее важным для обеспечения независимости судей представляется положение о недопустимости принятия нормативных правовых актов, ущемляющих статус и независимость судей. Самостоятельность судебной власти означает, что суды действуют самостоятельно, без какого-либо вмешательства и подчинения, своими силами, располагая для осуществления своих функций всеми необходимыми полномочиями, которыми наделены суды по закону. Решение суда не требует какого-либо утверждения. Вступившие в законную силу приговор, решение имеют силу закона по конкретному делу и обязательны для исполнения на всей территории Республики Казахстан [5].

Суд занимает особое положение в государственном механизме, что обусловлено выполняемыми функциями, спецификой условий и порядка его деятельности. Суды не входят в какую-либо систему государственных органов и организационно не подчинены

никакой структуре. Однако это не означает, что суды изолированы. Органы государственной власти принимают законы, регулирующие вопросы правового статуса судов и судей, акты материального и процессуального характера, в соответствии с которыми организуется и действует суд. Президент, Парламент принимают участие в формировании судейского корпуса.

Одним из признаков судебной власти является ее полнота. Это свойство вытекает из принципа равенства всех граждан перед законом и судом. Суд наделен правом привлекать к ответственности, подвергать наказанию любое лицо, совершившее правонарушение, независимо от его происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, местожительства и т.д. Только Парламент и Президент, имеющие право амнистии и помилования, могут освобождать отдельных лиц от ответственности за конкретные деяния перед судом.

Одним из главных признаков судебной власти является властный характер полномочий суда, проявляющийся в том, что требования и распоряжения судей при осуществлении ими своих полномочий обязательны для всех без исключения государственных органов, организаций и граждан. Суд (судья) вправе потребовать любую информацию, документы и предметы, имеющие отношение к рассматриваемым делам, требовать проведения ревизий, проверок, ведомственных экспертиз. Выполнение требований суда и его решений обеспечивается силой государства. В случае необходимости соответствующие органы и могут применить принудительные меры для реализации решений и требований суда.

Таким образом, судебная власть за годы суверенитета показала, что это самостоятельная и независимая сфера публичной власти, которая выражается в способности и возможности воздействовать на поведение субъектов права со стороны государства, осуществляемого через особые, независимые и действующие только на основе законов органы государственной власти. В казахстанской судебной системе принципы правосудия – это основные правила, которые лежат в основе организации и деятельности судов и определяют не только собственно организацию, устройство судебных органов, порядок формирования судейского корпуса, правовой статус судей, структуру и полномочия судов, но и организацию самого процесса осуществления правосудия. В этом смысле принципы правосудия являются универсальными как для гражданского, так и уголовного процессов. Они закрепляются и реализуются в нормах процессуального законодательства.

Список литературы:

1. Конституция Республики Казахстан принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года // Информационно-правовая система «Параграф», 2016.
2. Конституционный закон от 25 декабря 2000 года «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» // Информационно-правовая система «Параграф», 2016.
3. Мами К.А. Итоги прошлого, наметки на будущее // Зангер. - 2005. - №3. - С. 6-10.
4. Сабикенов С. Н. Законность - основа осуществления судебной деятельности. Материалы научно-практической конференции, посвященной 30-летию Апматинского горсуда. - Алматы, 2000.
5. Сапаргалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан. – Алматы: Жеты жарғы, 2007.

КАЗАХСТАН УСТРЕМЛЕННЫЙ В БУДУЩЕЕ

Кумеков А.Е., Керимов Д.М.

Научный руководитель: к.и.н., доцент Шаймуханова С.Д.

Евразийский Национальный Университет им.Л.Н.Гумилева, г. Астана

16 декабря этого года Казахстан отметит знаменательную дату в истории нашего государства – 25-летие Независимости. Это особенный праздник для нашей страны, символизирующий свободу, независимость и прогрессирующее развитие государства.

За этот краткий период Независимости Казахстан прошел путь, равный столетиям. Принята Конституция страны, введена национальная валюта и другие атрибуты суверенного государства, в том числе такие как Флаг, Герб и Гимн. Создана мощнейшая опора независимости – Вооруженные силы. По всем периметрам страны законодательно оформлена государственная граница с соседними дружественными государствами.

Все это стало возможно благодаря сильному и фундаментальному институту президентской власти Президенту нашей республики – Нурсултану Абишевичу Назарбаеву. Нурсултан Назарбаев продолжает политику и традиции наших великих предков, таких как султаны Керей и Жанибек, основавших первое независимое Казахское ханство в 1465 году, и, более всего, – крупного государственного деятеля Казахстана XVIII века Абылай-хана, укрепившего традиционную ханскую власть и казахскую государственность.

Этих великих исторических деятелей прошлого и современного мира с Нурсултаном Назарбаевым объединяет глубокая любовь к Родине, Казахстану, к своему народу. И огромное желание вывести свою страну вперед. И на данный момент, Президент продолжает призывать казахстанский народ к изучению прошлого – истории и извлекать из нее уроки. А также в своем послании народу Н.А.Назарбаев говорил не только об изучении самой истории, но и об изучении ее актуальности и проблематики.

На данный момент, в плане актуальности, первостепенной является задача возрождения истории государства и восстановление ее страниц, насильственно и грубо вырванных в эпоху тоталитарного режима. Рассмотрение этой задачи и является целью данной статьи.

Конечно, невозможно в столь краткой статье рассмотреть абсолютно все грани изучения истории, этапы развития, а также охватить все проблемы, связанные с историографией Казахстана. Исходя из этого, в данной статье речь пойдет лишь о некоторых актуальных проблемах, требующих более глубокого изучения, и о некоторых итогах за последние годы.

Первым по важности стоит вопрос по восстановлению нашей истории. Для этого необходимым шагом явилось преодоление прежних подходов советского периода, которые основывались на марксистско-советской, классовой партийно-коммунистической идеологии. Этот этап включает в себя переосмысление истории Казахстана с позиций объективности, правдивости, доказанной документальности с рассмотрением новых информационных источников, ранее недоступных исследователям. Общеизвестно, что историческая наука в Казахстане с советский период не развивалась и имела лишь провинциальную роль. Все исследования проводились в Центре, а в Казахстане изучались только определенные, конкретные события. В таких условиях главными направлениями в исторической науке Казахстана были: процесс «добровольного присоединения» Казахстана к России; «прогрессивное» значение этого «добровольного присоединения» для казахов; история рабочего класса Казахстана; национально-освободительное движение трудящихся масс Казахстана под руководством лидеров из «черной кости», не имевшее отношения к правящим слоям казахского общества.

В то же время практически не были исследованы вопросы внутреннего саморазвития казахского общества. Большое значение приобретает в связи с этим изучение такой фундаментальной проблемы, как этногенез казахов. Не менее актуальным является исследование связи истории Казахстана с общецивилизационным развитием, развитием

тюркского мира. Очень важной остается проблема изучения вхождения Казахстана в состав Российской империи с новых позиций. Здесь особое значение имеет исследование процесса трансформации традиционного кочевого казахского общества в условиях колониального положения Казахстана. В данном контексте актуальным является история формирования административно-управленческой, предпринимательской, научной, творческой элиты казахского общества как составной части Российской империи. Важным остается вопрос создания исторических портретов видных деятелей прошлого, внесших весомый вклад в развитие Казахстана: казахских ханов, биев, батыров, государственных и общественных деятелей, исследователей, ученых. В истории Казахстана до сих пор нет целостного представления о национальной интеллигенции XIX — начала XX века, об эволюции ее философских, социально-политических взглядов. Наряду с проблемами истории казахского общества большую актуальность представляют вопросы развития многонационального Казахстана в дореволюционный период. Это проблемы культурно-исторического развития этнических групп, конфессиональные процессы. Суть того, как Казахстан прошел долгий путь от моноэтничности к полиэтничности. Также требуется глубокое изучение советского периода. Это касается предпосылок и движущих сил Февральской и Октябрьской революций. Необходимо переосмысление проблем гражданской войны. Важно изучить жертвы и потери от массовых политических репрессий и голода в годы коллективизации. Малоисследованными остаются проблемы казахской диаспоры. Во внимании ученых нуждаются исторические истоки последствий экологических катастроф Арала, Балхаша, превращения территории Казахстана в полигон испытания оружия массового поражения.

В современных условиях история Казахстана играет всевозрастающую роль в формировании идентичности, гражданственности, патриотизма казахстанцев. Всегда на крутых изломах развития, когда в обществе происходит резкая смена идеалов, парадигм ценностей, вызывающих напряженность и кризисы, стабилизирующим, консолидирующим началом, цементирующим общество, выступает история. Но для этого она сама должна быть правдивой и объективной. Задачи огромной научной и социальной значимости поставлены перед исторической наукой Казахстана в книге Президента РК Н.А. Назарбаева «В потоке истории», «Для казахских гуманитариев нет сегодня задачи более актуальной, нежели проложить дорогу в этом колоссальном поле взаимодействия национальной идентичности и динамичных императивов времени», — подчеркивается в ней [1. с. 12], Таким образом, в современных условиях история Казахстана — не только академическая наука, она является основой формирования мировоззренческих позиций казахстанцев.

Особую актуальность в истории Казахстана имеет период независимости, вместе с тем он очень сложен в освещении. Здесь, как никогда, важно четко следовать законам и закономерностям исторической науки. Исторический этап суверенитета и независимости Республики Казахстан включает в себя следующие ключевые аспекты: точка отсчета и возможные варианты развития в постсоветское время, национальное возрождение, реальное наполнение независимости, общая история всех этносов Казахстана, пережитая ими всеми вместе как их единое наследие, достояние, социальная память и, наконец, Казахстан в контексте глобальной истории.

В мировом масштабе актуальные проблемы исторической науки, созвучные велению современности, определяются на международных конгрессах историков, например на XIX конгрессе, который проходил в Осло с 6 по 13 августа 2000 года. Этот форум историков созывается раз в пять лет уже более века. На данный конгресс собралось свыше 1900 ученых из 67 стран мира, в том числе из Норвегии, Финляндии, Швеции, США, Италии, Великобритании, Японии, Германии, Франции, Канады, России и др. А всего к этому времени в Международный комитет исторических наук (МКИН) входили национальные комитеты историков 56 стран и 24 других международных организаций историков — комиссий, ассоциаций, представляющих различные области и направления исторической науки. На конгрессе было представлено более 330 докладов и выступлений.

Названные проблемы не отражают всей сложности развития изучения отечественной истории на современном этапе, а являются только фрагментами этой проблемы и носят, как правило, теоретический, методологический характер. Практические, прикладные задачи отечественного источниковедения вытекают из необходимости введения в научный оборот постоянно развивающегося как в количественном, так и в качественном отношении корпуса источников. Решение проблем истории Казахстана как в целом, так и современной истории в частности это очень сложная, трудоемкая и кропотливая работа. И в рамках одной статьи, естественно, ее не решить. Однако если определить методологическую базу исторических исследований, унифицировать и систематизировать научно-исследовательский и учебный материал, используя методы междисциплинарных наук, то можно решить многие вопросы отечественной истории.

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. «В потоке истории» Алматы, «Атамұра» 1999, С.12
2. <http://e-history.kz/>

НЕЗАВИСИМОСТЬ КАЗАХСТАНА – ПЕРВЫЙ ШАГ СТАНОВЛЕНИЯ МОЛОДОГО ГОСУДАРСТВА

Мажитова Д. Б., Ахметова Д.Е.

Научный руководитель: ст.преподаватель Шорманбаева Д. Г
Карагандинский государственный технический университет

Истинное значение слова «независимость», обозначает полную автономность, и способность к самостоятельному развитию с помощью своих национальных факторов цивилизации. Летопись современного Казахстана начинается с 16 декабря 1991 года. В этот день Казахстан объявил себя Независимым суверенным государством. 25 лет тому назад, обрета свою независимость, Казахстан открыл новую веху в своей истории: окреп, достиг больших результатов в своем развитии. Это целая эпоха, которая отделяет нас от прошлого. История, полная драм и противоречий, досадных поражений и больших побед. Отрезок времени, невероятно насыщенный событиями и фактами. Многие страницы 25-летней биографии страны написаны политическим почерком Главы государства. Стратегическое мышление Н.А.Назарбаева не только вывело Казахстан на неизведанный путь, но и направило по трудной дороге вверх. Это была неизвестная работа, огромная ответственность. Ведь идти по крутым историческим поворотам не так просто. Он повел за собой народ, веря в его величайшую силу и возможности, в патриотизм и энергию созидания[1]. Республика Казахстан является молодым независимым государством. Однако за этот период в стране произошли значительные крупномасштабные государственные преобразования. Был учрежден 2-х палатный Парламент, создана судебная система, объявлена новая столица. Создались Вооруженные силы, Республиканская гвардия, пограничные войска и военно-морской флот. Существовавшая система экономики радикально преобразована, сегодня мы живем в стране с развивающейся рыночной экономикой, способной интегрироваться в мировую экономическую систему. Казахстан стал лидирующим государством среди стран СНГ и Восточной Европы по привлечению иностранных инвестиций. Также были проведены существенные реформы в социальной и пенсионной сферах. В республике существуют 16 политических партий и 25000 неправительственных организаций, обеспечивающих политическое многообразие и социальную стабильность. Казахстан добровольно отказался от применения ядерного оружия на своей территории и провозгласил себя страной свободной от ядерного оружия. Международная политика Казахстана направлена на достижение международных гарантий суверенитета и независимости нашего государства. Для установления дружественных отношений с зарубежными странами была проведена огромная плодотворная работа. Свыше

120 стран официально признали и установили дипломатические отношения с Казахстаном. Казахстан является полноправным и активным членом ООН, а также укрепляет сотрудничество с наиболее влиятельными международными организациями, такими как: Евросоюз, Европейский Банк Реконструкции и Развития, Международный Валютный Фонд, МАГАТЭ, Красный Крест, ЮНИСЕФ и ЮНЕСКО. Казахстан присоединился более чем к 40 многосторонним и 700 двусторонним соглашениям и договорам. Сегодня можно с уверенностью сказать, что Казахстан стал известным на международной арене и занял достойное место среди мировых экономических систем. За годы независимости Казахстан пережил многое: и небывалый экономический подъем, который позволил дать старт многим программам развития, и последующий спад, который заставил пересмотреть эти программы, оптимизировать расходы, отделить зерна от плевел и оставить лишь жизнеспособное. В чем-то страна преуспела. В чем-то были неудачи. Но одно можно точно сказать: все действия были направлены на развитие общества, на решение социальных задач государства [2].

Последние годы Казахстан живет и развивается согласно пунктам программы социальной модернизации до 2020 года. В Послании Президента страны народу Казахстана от 28 января 2011 года отмечается, что планы по индустриализации и технологическому развитию экономики имеют целью повышение благосостояния народа, которое невозможно без социальной модернизации [3]. В основе этого процесса лежат качественное образование, здравоохранение, уровень рождаемости и смертности, бедности и занятости населения, степень защищенности, а также взаимоотношения внутри общества.

Одним из приоритетов развития Казахстана является образование. К 25-й годовщине независимости ведущие вузы страны перешли к инновационной деятельности и внедрению результатов научных исследований в производство, расширяется использование электронного образования. Планомерно страна приближается к стопроцентному охвату дошкольным образованием всех детей и готовится к старту системы 12-летнего среднего образования. На базе нового «Назарбаев университета» формируется инновационная модель высшего учебного заведения, ориентирующаяся на запросы рынка. 20 интеллектуальных школ, открывающихся по поручению Президента по всей стране, станут основной базой подготовки одаренных детей для лучших вузов.

С 1995 года финансирование здравоохранения в Казахстане увеличилось более чем в 20 раз и в 2014 году составило около 870 млрд. тенге. Сейчас медицинскую помощь оказывают 911 больничных и 3164 амбулаторно-поликлинических организаций. Внедрена Национальная скрининговая программа на раннее выявление заболеваний. Функционируют 192 телемедицинских центра, с использованием которых в 2014 году проведено более 22 тыс. консультаций. Важно отметить и то, что в последние годы Казахстан стал развивать еще одно направление – медицинский туризм благодаря созданию в Астане Национального медицинского холдинга, получившего международную аккредитацию. Также, хотелось отметить, что многие социологи и политологи упрекали казахстанцев в пассивности и нежелании участвовать в жизни страны. Однако именно в последние годы в Казахстане интенсивно стало развиваться то самое гражданское общество, какое мы видим в развитых странах. Причем происходит это, так сказать, «снизу». Общество активно сотрудничает со всеми государственными органами власти в части соблюдения прав граждан, особенно по таким вопросам, как работа правоохранительных органов, безопасность на дорогах, доступ к информации, защита прав уязвимых слоев населения, сирот, инвалидов. Сегодня множество казахстанцев на постоянной основе вовлечены в различные волонтерские организации и благотворительные процессы. Достаточно вспомнить катаклизмы последних лет, обрушившиеся на страну, и то, как граждане страны активно участвовали в ликвидации их последствий. Казахстан славится своей многонациональностью. И в нашей стране проходит широкомасштабная акция Ассамблеи народа Казахстана под названием «Большая страна – большая семья», посвященная 25-летию государственной Независимости страны, стартовала в Жамбылской области. Реализация масштабного проекта АНК «Большая страна – большая семья», инициированного Президентом Нурсултаном Назарбаевым, направлена на

укрепление казахстанской идентичности, формирование в стране целостной гражданской общности, - отметила Маржан Торегуловна. – Благодаря единству многонационального народа, Казахстан не только преодолел разруху 90-х годов, но всего за 25 лет совершил небывалый скачок, войдя в число 50 наиболее конкурентоспособных государств мира, завоевал высокий авторитет в мировом сообществе[3]. Независимость - это, прежде всего, экономическая состоятельность страны. Под знаком реализации пяти институциональных реформ, которые должны привести нас к осуществлению казахстанской мечты – вхождению в число 30 самых передовых государств, мы вступили в новую эпоху нашего развития. Осилит этот трудный путь только сплоченный народ, Нация единого будущего, объединенная идеей «Мәңгелік Ел». В завершении, хотелось бы отметить что за период независимости, Казахстан действительно добился многого. За этот период страна решила основные проблемы молодого государства, расширила свои горизонты почти во всех сферах, а что самое главное, продолжает упорно развиваться и уверенно смотреть в будущее.

Список литературы:

- 1.http://bnews.kz/ru/news/analitika/nezavisimost_respubliki_kazahstan
- 2.https://ru.wikipedia.org/wiki/независимость_Казахстана
3. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400000396>

ВЛИЯНИЕ СТРАТЕГИИ «ЗЕЛеной» ЭКОНОМИКИ НА СТАБИЛИЗАЦИЮ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Оразбаева Н. А., Бекжанова К. Е.

Научный руководитель: к. и. н., доцент Елеуханова С. В.

Карагандинский государственный университет им. Е. А. Букетова, г.

Теоретические идеи «зеленой» экономики актуальны для Казахстана и связаны с основными принципами и приоритетными задачами по стабилизации экологической ситуации в Казахстане. В научной и бизнес среде понятие «зеленой» экономики находится на пике внимания. В настоящее время казахстанское общество по-разному понимает суть выражения «зеленая» экономика. Одни считают, что это – новые отрасли экономики, которые улучшат экологию страны. Другие связывают данное выражение с новыми технологиями, своего рода экосистемами, которые призваны помогать и приносить пользу окружающей среде. Третьи соотносят понятие с переходом на новый этап развития, целью которого является создание экологически чистых продуктов. На самом деле все эти подходы очень близки по своему значению.

Итак, «зеленая» экономика – это экономика, направленная на сохранение благополучия общества за счет эффективного использования природных ресурсов. Она ведёт к значительному снижению опасных воздействий на окружающую среду и к снижению экологического дефицита. В первую очередь, «зеленая» экономика направлена на экономное потребление тех ресурсов, которые в настоящее время подвержены истощению (нефть, газ) и рациональное использование неисчерпаемых ресурсов [1, с. 510].

Перед правительством Республики Казахстан поставлена задача перехода от «коричневой» экономики к «зеленой» экономике. Такая инициатива была озвучена в Послании Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева народу Казахстана в Стратегии «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства». В своём Послании Глава государства Н. А. Назарбаев отметил, что главной целью, которая должна быть достигнута страной к 2050 году, является создание общества благоденствия на основе сильного государства, не подвергая будущие поколения воздействию значительных экологических рисков.

На последствия финансово-экономического кризиса сегодня накладывается не менее опасная угроза – глобальные экологические проблемы. Вызовы, которые они бросают

Казахстану, – это потепление климата, опустынивание и деградация земель, таяние ледников, засуха и дефицит воды, растущие объёмы отходов и вредных выбросов. Всё перечисленное представляет серьезную угрозу, как для окружающей среды и здоровья населения, так и для экономического развития.

Основными приоритетными задачами Республики Казахстан по переходу к «зеленой» экономике являются :

- 1) повышение эффективности использования ресурсов (водных, земельных, биологических и др.) и управления ими;
- 2) модернизация существующей и строительство новой инфраструктуры;
- 3) повышение благополучия населения и качества окружающей среды через рентабельные пути смягчения давления на окружающую среду;
- 4) повышение национальной безопасности, в том числе водной безопасности [2, с. 2].

Реализация Концепции планируется в три этапа:

1. 2013–2020 гг. – оптимизация использования ресурсов и повышение эффективности природоохранной деятельности, а также создание «зеленой» инфраструктуры;
2. 2020–2030 гг. – рациональное использование природных ресурсов;
3. 2030–2050 гг. – переход национальной экономики на принципы «третьей промышленной революции», в основу которой положено использование природных ресурсов в случае их возобновляемости [2, с. 3]:

Серьезной поддержкой для формирования модели «зеленой» экономики станет Программа «Зеленый мост», предложенная в июне 2012 г. на Всемирном саммите ООН «РИО+20». В реализации программы «Зеленый мост» могут быть задействованы проекты в сфере возобновляемой энергетики, производства «чистых» продуктов, а также при строительстве социально важных объектов. В Казахстане, в отличие от Европы, 90% земельных ресурсов не загрязнены химикатами и пестицидами, поэтому есть возможность выращивать «чистые» продукты питания, которые будут иметь большую стоимость и спрос на международных рынках [3, с. 8].

Перспективные направления в рамках реализации концепции «зеленой» экономики: устойчивое использование водных ресурсов, развитие устойчивого и высокопроизводительного сельского хозяйства, энергосбережение и повышение энергоэффективности, снижение загрязнения воздуха и многое другое. Для реализации имеющегося потенциала необходимо принять ряд серьёзных мер: законодательное, экономическое стимулирование, воспитание экологической культуры – экологического мышления бизнеса, власти и общества.

Основной силой для реализации идей «зеленой» экономики должно стать гражданское общество. Необходимо вовлечение широких слоев населения в реализацию мер по энергосбережению, сокращению вредных выбросов, использование возобновляемых источников энергии и т.д.

Уже сегодня в Казахстане делаются конкретные шаги для «озеленения» экономики – приняты законы о ветроэнергетике, энергосбережении, утилизации промышленных и твердых бытовых отходов [4, с. 9]. Министерство охраны окружающей среды активизировало деятельность по привлечению инвестиций в «зеленую» экономику. Успешно проведены переговоры с Фондом Чистых Технологий, который выделил Казахстану более 1 млрд. долларов на модернизацию системы централизованного теплоснабжения, финансирование устойчивой энергетики и развитие возобновляемых источников энергии. Запущены первые проекты по системе централизованного теплоснабжения в городах Павлодаре и Петропавловске, утилизации отходов в городе Актау. В дальнейшем аналогичные проекты планируется реализовать в Астане, Алматы, а также в Шымкенте, Караганде и других региональных центрах. В Карагандинской области также активно работают над энергоэффективностью и экологически безопасным направлением различных производств. По планам Угольного департамента «АрселорМиттал Темиртау», в течение

ближайших лет электрогенераторы будут установлены на всех шахтах региона. Для алматинцев понятие «зеленая» экономика – не только слова. В последние годы снизилось потребление энергии на каждого жителя. Так, за 2013 г. горожане с помощью энергосберегающих технологий сэкономили около 400 миллионов тенге или 20 миллионов киловатт.

Сегодня 40 % мировых инноваций приходятся на «зеленую» экономику, а 50 % из них на энергосбережение и энергоэффективность, которые являются ключевым фактором «зеленой» экономики. Энергетика ответственна не только за конкурентоспособность и безопасность экономики, тепло и свет в наших домах, но и за 50 % выбросов загрязняющих веществ и 70% эмиссии парниковых газов. То есть уровнем энергоемкости определяется экологическая и климатическая составляющие национальных экономик. По этому показателю в мировом рейтинге энергоемкости Казахстан занимает восьмое место, а Россия пятнадцатое. То есть энергоэффективность – ахиллесова пята наших экономик.

По расчетам экспертов, к 2050 г. ВВП нашей страны увеличится на дополнительные 3%, будет создано 500 тысяч новых рабочих мест, сформируются новые отрасли промышленности и сферы услуг. Переход на «зеленую» экономику повлечет глубокие системные преобразования в экономическом развитии, в государственном управлении и сознании общества. Полученные выгоды в виде улучшения качества жизни человека и окружающей среды помогут построить более устойчивую к внешним кризисам экономику.

Таким образом, стратегия «зеленой» экономики положительно влияет на стабилизацию экологической ситуации в Казахстане, предоставляет возможности для инноваций, роста производительности труда и сокращения зависимости от глобальной финансовой нестабильности и позволяет решить цели и задачи по вхождению в число 30-ти наиболее развитых стран мира.

Список литературы:

1. Акимов Т. А. Экология. Природа – Человек – Техника : учебник для студентов техн. направлений и специальностей вузов / Т. А. Акимова, А. П. Кузьмин, В. В. Хаскин – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Экономика, 2007. – 510 с.
2. Комментарий к Указу Президента Республики Казахстан «О Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» // Казахстанская правда. – 2013. – С. 2.
3. Тулешева Г. «Зеленая» модернизация // Казахстанская правда. – 2013. – С. 8.
4. Закон Республики Казахстан «Об энергосбережении и повышении энергоэффективности» // Казахстанская правда. – 2012. – С. 9.

ОРГАНЫ ЮСТИЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ СУВЕРЕНИТЕТА

Рамазанова А., магистрант

Научный руководитель: к.ю.н., Мусабаева Г.Н.

Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева

30 сентября 1919 года Военно-революционным комитетом по управлению Казахским краем было принято постановление об образовании отдела юстиции. В те годы центральный отдел юстиции состоял из таких подразделов, как судебно-следственный, административно-хозяйственный, законодательных предложений, карательный и нотариальный. После он был преобразован в Народный комиссариат юстиции. Основной задачей органов юстиции считалось утверждение справедливости.

В 1946-1949 годах была осуществлена реорганизация органов исполнительной власти Казахской ССР, в результате которой было создано 21 союзно-республиканское министерство. В их числе было и Министерство юстиции Казахской ССР, которое являлось

законодательным, инструктирующим, информирующим и объединяющим все отделы органом. На это ведомство было возложено также управление и заведование судебной частью на всей территории республики. При этом функции судебно-следственных и карательных подразделов были упразднены.

С момента обретения независимости началась новая эпоха в развитии государственных органов Казахстана. На Министерство юстиции была возложена огромная задача - создание казахстанского законодательства.

Первым нормативным правовым актом, определяющим правовой статус и основу деятельности органов юстиции в независимом Казахстане, являются Конституция и Закон Республики Казахстан от 18 марта 2002 года «Об органах юстиции». В них заложен основной правовой механизм деятельности органов юстиции. К примеру, пункт 4 статьи 4 Конституции гласит о том, что «Все законы, международные договоры, участником которых является Республика, публикуются. Официальное опубликование нормативных правовых актов, касающихся прав, свобод и обязанностей граждан, является обязательным условием их применения». Вот на этой норме мы остановимся и отметим, что их регистрация, присвоение номера, даты в реестре обеспечивает отдел регистрации нормативных правовых актов Министерства юстиции Республики Казахстан [1].

Согласно статьи 12 Конституции в Республике Казахстан признаются и гарантируются права и свободы человека в соответствии с Конституцией. Права и свободы человека принадлежат каждому от рождения, признаются абсолютными и неотчуждаемыми, определяют содержание и применение законов и иных нормативных правовых актов. Гражданин Республики в силу самого своего гражданства имеет права и несет обязанности. Иностранцы и лица без гражданства пользуются в Республике правами и свободами, а также несут обязанности, установленные для граждан, если иное не предусмотрено Конституцией, законами и международными договорами. Осуществление прав и свобод человека и гражданина не должно нарушать прав и свобод других лиц, посягать на конституционный строй и общественную нравственность [2].

Ключевым моментом являются нормы пункта 3 статьи 13 Конституции, где утверждается: «Каждый имеет право на получение квалифицированной юридической помощи. В случаях, предусмотренных законом, юридическая помощь оказывается бесплатно» [1]. Здесь речь идет о деятельности адвокатов, нотариусов для которых систему подготовки к аттестации, проведение аттестации и получение лицензии, организацию деятельности адвокатуры и нотариата и контроль за их деятельностью осуществляют органы юстиции.

Органы юстиции обеспечивают регистрацию прав на недвижимое имущество. Согласно пункту 1 статьи 26 Конституции «Граждане Республики Казахстан могут иметь в частной собственности любое законно приобретенное имущество». Далее субъекты и объекты собственности, объем и пределы осуществления собственниками своих прав, гарантии их защиты определяются законом. В данном направлении осуществляется государственная политика органами юстиции.

А теперь перейдем к самому Закону. В Республике Казахстан 18 марта 2002 года был принят Закон «Об органах юстиции», который регулирует правовые основы деятельности органов юстиции. Согласно статьи 1 данного Закона «Органы юстиции Республики Казахстан (в дальнейшем - органы юстиции) являются органами исполнительной власти, в пределах своей компетенции осуществляющими правовое обеспечение деятельности государства, поддерживающими режим законности в работе государственных органов, организаций, должностных лиц и граждан, обеспечивающими защиту прав и законных интересов граждан и организаций» [3].

Согласно статьи 3 мы выделяем 6 основных задач органов юстиции:

1) участие в формировании национального законодательства, направленного на обеспечение верховенства прав и свобод человека и гражданина, суверенитета Республики Казахстан, устойчивое и поступательное развитие казахстанского общества и государства,

путем участия в разработке и реализации общегосударственной стратегии развития, ведения законопроектной работы, анализа, совершенствования, систематизации законодательства, проведения юридической экспертизы проектов нормативных правовых актов;

2) правовое обеспечение деятельности Казахстана на международной арене в целях защиты его национальных интересов и укрепления авторитета Республики в мировом сообществе, в том числе путем подготовки и заключения международных договоров Республики Казахстан;

3) осуществление государственной регистрации юридических лиц, прав на недвижимое имущество, нормативных правовых актов центральных государственных органов и ведомств, местных представительных и исполнительных органов, а также акимов, обеспечение государственного учета нормативных правовых актов Республики Казахстан;

4) организация правовой помощи и оказания юридических услуг и обеспечение правовой пропаганды;

5) организация и осуществление судебно-экспертной деятельности;

6) формирование и реализация государственной политики в области охраны и защиты прав интеллектуальной собственности [3].

Основополагающим моментом являются принципы деятельности органов юстиции, которые утверждены в статье 6, где деятельность органов юстиции строится на принципах:

- законности;
- обеспечения права на защиту, равенства всех перед законом, уважения и соблюдения прав и свобод человека и гражданина;
- гласности, взаимодействия с правоохранительными и другими государственными органами, иными организациями и должностными лицами;
- независимости от деятельности политических партий и иных общественных объединений;
- единства системы органов юстиции [3].

Главным образом, мы обращаем внимание на принцип законности, так как основная деятельность органов юстиции направлена на правовое обеспечение деятельности государства, поддерживающим режим законности в работе государственных органов, организаций, должностных лиц и граждан, обеспечивающими защиту прав и законных интересов граждан и организаций.

Единую систему органов юстиции составляют органы юстиции, включающие Министерство юстиции Республики Казахстан; территориальные органы, отделы и учреждения юстиции, а также учреждения и иные подведомственные организации.

Министерство юстиции Республики Казахстан является центральным исполнительным органом, входящим в структуру Правительства Республики Казахстан, образуемым, реорганизуемым и упраздняемым Президентом Республики по представлению Премьер-Министра Республики. Министерство юстиции возглавляет Министр, назначаемый на должность и освобождаемый от должности Президентом Республики. Министерство юстиции Республики Казахстан совершенствует систему отчетности и оценки деятельности с приоритетом вопросов профилактики преступности, защиты конституционных прав и свобод граждан, интересов общества и государства, доверия со стороны населения, с определением механизмов внешней оценки, даваемой представительными органами и общественностью, с введением рейтинговой оценки уровня коррупции, а также устанавливает различные формы сотрудничества с институтами гражданского общества [4]. Для решения задач и обеспечения функций, возложенных на Министерство юстиции, при Министерстве действуют государственные учреждения и другие организации.

Задачи органов юстиции напрямую формируют функции. Поэтому органы юстиции выполняют функцию в сфере правового обеспечения международных договоров, координации иностранной правовой помощи, а именно осуществляют:

1) подготовку, организацию заключения и исполнения в соответствии с законодательством Республики Казахстан международных договоров о правовой помощи и правовом сотрудничестве с иностранными государствами;

2) юридическую экспертизу договоров займа, заключаемых под гарантии Республики Казахстан;

3) исполнение судебных поручений и ходатайств иностранных государств в соответствии с международными договорами;

4) проведение анализа по вопросам гармонизации, унификации законодательства Республики Казахстан и иностранных государств, а также имплементации признанных Казахстаном международных норм в законодательство Республики Казахстан;

5) участие в установленном порядке в подготовке и заключении международных договоров о взаимной охране прав интеллектуальной собственности, в подписании таких договоров;

6) юридическую экспертизу проектов международных договоров [3].

Особое место занимают функции органов юстиции в сфере судебно-экспертной деятельности. Здесь предусматривают подбор и расстановку кадров судебных экспертов; организацию судебно-экспертной деятельности и выдачу лицензий судебным экспертам в порядке, установленном законодательством Республики Казахстан о разрешениях и уведомлениях; материально-техническое обеспечение государственных судебно-экспертных организаций; координацию научно-исследовательской работы в сфере судебной экспертизы.

Огромная работа органами юстиции проводится в сфере осуществления государственной регистрации. Согласно статьи 18 органы юстиции осуществляют следующие функции:

1) государственную регистрацию нормативных правовых актов центральных государственных органов, ведомств, маслихатов, акиматов и акимов, обеспечение ведения Государственного реестра нормативных правовых актов Республики Казахстан;

2) государственную регистрацию юридических лиц, учетную регистрацию филиалов и представительств, а также ведение Национального реестра бизнес-идентификационных номеров;

3) государственную регистрацию актов гражданского состояния;

4) опубликование для всеобщего сведения перечня зарегистрированных нормативных правовых актов государственных органов;

5) государственную регистрацию прав на недвижимое имущество, ведение правового кадастра [3].

Функции органов юстиции в сферах организации правовой помощи и оказания юридических услуг, правовой пропаганды включают систему лицензирования деятельности нотариусов, адвокатов, судебных исполнителей. Здесь предусматривается руководство деятельностью государственных нотариальных контор, содействие развитию частного нотариата, контроль за законностью совершаемых нотариальных действий и соблюдением правил делопроизводства государственными и частными нотариусами, контроль за качеством юридических услуг, оказываемых физическим и юридическим лицам адвокатами, нотариусами согласно нормам статьи 19 [3].

Актуальным моментом является охрана и защита прав интеллектуальной собственности. Данное направление регулируется статьей 21. Здесь важна координация взаимодействия уполномоченных органов и заинтересованных организаций в области охраны и защиты интеллектуальной собственности.

29.09.2014 года Законом РК № 239-V введена статья 21-1 «Функции органов юстиции в сфере обеспечения исполнения исполнительных документов». Это очень важный механизм в обеспечении развития правового государства. Здесь предусматривается ряд рабочих моментов:

1) обеспечение исполнения исполнительных документов (организационное, методическое обеспечение, контроль, рассмотрение жалоб и иных обращений по исполнительному производству, работа с арестованным имуществом должников);

2) организация деятельности частных судебных исполнителей и их коллегий (организация работы квалификационной, дисциплинарной комиссии, проведение конкурса, лицензирование деятельности частных судебных исполнителей, контроль за их деятельностью, рассмотрение жалоб и иных обращений на действия (бездействие) частных судебных исполнителей).

Таким образом, юстиция – это правоохранительный орган государства, который способствует осуществлению государственной политики в области реализации законодательства в обеспечении охраны и защиты прав и свобод физических и юридических лиц с определенной спецификой функции [4]. Изучая тенденции развития органов юстиции, отмечаем активный процесс изучения и заимствования зарубежного опыта, в частности в сфере охраны интеллектуальной собственности, авторских и смежных прав. Что касается реформирования, то в настоящее время проведена реорганизация, в результате которой функции органов юстиции в сфере уголовно-исполнительной деятельности исключены и снова переданы Министерству внутренних дел. Также в ходе новых реформ аттестация частных судебных исполнителей перешла к компетенции органов юстиции. Сейчас в Казахстане активно стала развиваться медиация как процедура внесудебного разрешения споров и конфликтов. Очень часто встает вопрос о централизации реестра профессиональных медиаторов и создании Республиканской организации в форме Ассоциации медиаторов. Поэтому, используя аналогию с институтами адвокатуры и нотариата, предполагается подчинить деятельность медиаторов органам юстиции.

Список литературы:

1. Конституция Республики Казахстан принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года, (с изменениями и дополнениями от 02.02.2011 года) // Информационно-правовая система «Әділет», 2016.

2. Сапарғалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан. – Алматы: Жеты жарғы, 2007.

3. Закон Республики Казахстан от 18 марта 2002 года «Об органах юстиции», с изменениями и дополнениями от 06.04.2016 года // Информационно-правовая система «Әділет», 2016.

4. Журсимбаев С.К. Правоохранительные органы Республики Казахстан. – Алматы, 2010. – 397с.

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА В УСЛОВИЯХ СУВЕРЕНИТЕТА (К ВОПРОСУ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕЖДУНАРОДНОГО СУДА ООН И ПОЗИЦИЯХ КАЗАХСТАНА)

Рамазанова А., магистрант

Научный руководитель: к.ю.н Мусабаева Г.Н.

Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева

По результатам работы 70-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН 26-29 сентября 2015 года можно утверждать о начале больших перемен в мире и Казахстане. **Во-первых, знаковым событием является выступление Президента страны Н.А. Назарбаева на сессии Генеральной Ассамблеи ООН на государственном языке.** На наш взгляд, самым смелым и политически грамотным является предложение Н.А. Назарбаева о переносе штаб-квартиры в Азию: *«В 1945 году было принято решение о дислокации главного офиса Организации в Нью-Йорке. С тех пор прошло 70 лет, мир изменился. Сегодня динамичное развитие наблюдается в Азии. Поэтому в целях активизации и обновления деятельности*

ООН вношу предложение о переводе ее штаб-квартиры на Азиатский континент», - сказал Президент [1]. В будущем принятие данного решения может способствовать большим политическим и экономическим переменам в Азии. В частности, в решении проблем с религиозным экстремизмом и не прекращающимися конфликтами на этой почве в странах, владеющих энергетическими ресурсами. Основная часть населения планеты проживает в Азии. В первую десятку стран по численности населения входят 7 азиатских стран, в их числе Китай около 1 млрд.400 млн. и Индия около 1 млрд.300 млн., здесь живёт более 1/3 всего населения Земли [2].

Затронув историю создания ООН и политическую ситуацию того времени, Президент отметил, что ООН выполнил свою миссию в XX веке: в мире нет крупных войн и нет колониальной зависимости.

Во-вторых, исторически так сложилась, что Казахстан стал первым государством в мире, отказавшимся от ядерного оружия и закрывшим Семипалатинский полигон в 1991 г., занимавшим 4 место в мире. Теперь наша страна во главе с Президентом Н.А. Назарбаевым является в этом примером всему миру, инициатором многих новых идей связанных с ядерным разоружением. Вот и на этой сессии Н.А. Назарбаев предложил отказаться от оружия массового поражения в третьем тысячелетии к 100-летию ООН, т.е. к 2045 г. Чтобы поменять мировоззрение и начать понимать друг друга по новому во благо жизни, он рекомендовал всем государствам – членам ООН выделять 1% своих военных расходов на реализацию Целей Тысячелетия.

В-третьих, на Саммите по борьбе с насильственным экстремизмом Президент нашей страны Н.А. Назарбаев отметил важность сплочения стран в борьбе с религиозным экстремизмом, как это было после событий 11 сентября 2001 года – первого крупного террористического акта в США и в мире целом. На мой взгляд, религиозный экстремизм – это политическое явление XXI века, когда на почве манипуляции духовных ценностей решаются вопросы стратегического значения. И предложение Н.А. Назарбаева требующее новых подходов в его решении является очень значимым и содержательным [2]. Таким образом, миссия ООН в XXI веке:

- безъядерный мир,
- искоренение войн и конфликтов, в частности, на почве религиозного экстремизма,
- создание наднациональной валюты в мире, способствующей правомерному развитию как больших, так и малых государств.

Современный мир в настоящее время переживает глубокий экономический и политический кризис. Но кризис любой в начале появляется в нашей голове. Мы, казахстанцы, считаем что, только объединившись, мировое сообщество может прийти к 2030 г. к большим переменам в улучшении мира, безопасности и благосостояния человечества. И здесь, Казахстан в лице Лидера Нации Н.А. Назарбаева вносит свою историческую роль и через деятельность ООН.

ООН состоит из шести органов. Одним из особых органов является **Международный суд ООН** (согласно Уставу ООН - *Международный Суд* - один из шести главных органов ООН, учреждённый Уставом ООН для достижения одной из главных целей организации «проводить мирными средствами, в согласии с принципами справедливости и международного права, улаживание или разрешение международных споров или ситуаций, которые могут привести к нарушению мира» [3])

Международный Суд осуществляет судебную и консультативную функции. Он функционирует в соответствии со Статутом, который является частью Устава ООН, и своим Регламентом [4]. Суд начал работу в 1946 году, заменив собой Постоянную палату международного правосудия, которая была учреждена в 1920 году под эгидой Лиги Наций. В октябре 1945 года ППМП на своей последней сессии приняла решение о передаче своих архивов и имущества Суду, который также должен был заседать во Дворце мира в Гааге.

Впервые Суд собрался 3 апреля 1946 года во Дворце мира и 6 апреля избрал своего Председателя, Вице-председателя и Секретаря. Первым Председателем Суда стал судья Хосе

Густаво Герреро (Сальвадор), который был Председателем ППМП вплоть до её роспуска. 18 апреля 1946 года Международный Суд провёл своё первое публичное заседание. Первое дело было представлено на рассмотрение Суда в мае 1947 г., оно касалось инцидента в проливе Корфу (Соединенное Королевство против Албании) [4].

Международный Суд состоит из 15 независимых судей, избранных вне зависимости от их гражданства, из числа лиц высоких моральных качеств, удовлетворяющих требованиям, предъявляемым в их странах для назначения на высшие судебные должности или являющихся юристами с признанным авторитетом в области международного права.

Международный Суд призван стать одним из ключевых компонентов в стратегии мирного разрешения споров и разногласий между государствами и обеспечения правопорядка и законности в мире.

Суд обслуживают Секретариат, его административный орган. Официальными языками являются английский и французский.

Суд является единственным из шести главных органов ООН, расположенным вне Нью-Йорка.

Согласно ст. 93 Устава ООН, все государства - члены ООН являются *ipso facto* участниками Статута Суда. Статут Суда, являющийся неотъемлемой частью Устава ООН, регулирует все основные вопросы, относящиеся к образованию и деятельности Суда. Статья 1 Статута утверждает: «Международный Суд, учрежденный Уставом Объединенных Наций в качестве главного судебного органа Объединенных Наций, образуется и действует [5] в соответствии с нижеследующими постановлениями настоящего Статута». Далее сказанное конкретизируется в 5-ти главах и 69-ти входящих в них статьях:

Глава I: Организация суда (статьи 2-33).

Глава II: Компетенция суда (статьи 34-38).

Глава III: Судопроизводство (статьи 39-64).

Глава IV: Консультативные заключения (статьи 65-68).

Глава V: Поправки (статьи 69-70).

При рассмотрении дела и вынесения решений Суд применяет источники права, которые определены в статье 38 его Статута, а именно международные конвенции договоры; международный обычай; общие принципы права, признанные цивилизованными нациями; судебные решения и доктрины наиболее квалифицированных специалистов по международному праву.

Кроме того, в случае договорённости сторон спора, Суд может разрешать дело на основе принципа справедливости, не ограничивая себя действующими нормами международного права.

Официальными языками Суда являются французский и английский. В то же время по ходатайству любой стороны Суд обязан предоставить ей право пользоваться другим языком, помимо французского и английского. Стороны в судопроизводстве выступают через своих представителей и могут пользоваться в Суде помощью поверенных или адвокатов [5].

Судопроизводство включает в себя две части: письменное и устное судопроизводства. В письменное судопроизводство входят сообщение Суду, меморандумы и контрмеморандумы, ответы на них, а также все подтверждающие их документы. В устном судопроизводстве Суд заслушивает свидетелей, экспертов, представителей, поверенных и адвокатов.

Слушание дел в Суде производится публично, за исключением случаев, когда Суд принял иное решение, а также, если стороны требуют, чтобы публика на слушание не допускалась.

Совещания Суда происходят в закрытом заседании и в дальнейшем сохраняются в тайне. Все решения Суда принимаются большинством голосов присутствующих судей. Если голоса разделяются поровну, то голос Председателя Суда даёт соответствующему решению перевес.

Международный Суд является единственной международной инстанцией, обладающей общей юрисдикцией. Юрисдикция Суда имеет двойкий характер.

Международный суд ООН вправе рассматривать дело лишь в том случае, если соответствующие государства дали согласие на то, чтобы стать стороной разбирательства в Суде (*принцип согласия сторон*). Государство может выразить своё согласие сразными способами:

Специальное соглашение заключается сторонами спора в том случае, когда они достигают согласия совместно представить спор Суду.

Статья в договоре - в некоторых договорах содержатся статьи (*юрисдикционные статьи*), в которых государство-участник заранее обязуется признать юрисдикцию Суда в случае возникновения спора с другим государством-участником относительно толкования или применения договора в будущем.

Одностороннее заявление государства-участника Статута Суда о признании юрисдикции Суда обязательной в отношении любого другого государства, взявшего на себя такое же обязательство.

Условие о передаче дела в Суд содержится в Уставах таких специализированных организаций как ФАО, ВОЗ, ЮНЕСКО, в конвенциях о преступлениях международного характера, в конвенциях в области международного экологического права и в некоторых других международных договорах. В общей сложности приблизительно 300 договоров предусматривают юрисдикцию суда по урегулированию споров, связанных с их применением или толкованием.

Государство, признавшее юрисдикцию Суда, может, после того как его вызвало в Суд другое государство, счесть, что такая юрисдикция не является применимой, поскольку, по его мнению:

- спор с этим другим государством отсутствует,
- или поскольку спор не носит правового характера,
- или поскольку его согласие признать юрисдикцию Суда не применимо к рассматриваемому спору.

Суд решает возникший вопрос в предварительном решении. Решения Суда обязательны для исполнения, но только для государств, участвующих в споре, и только по данному делу. Обязанность выполнять решение Международного суда по тому делу, в котором государство-член ООН является стороной, возлагается на него Уставом ООН. Решения Суда окончательны и обжалованию не подлежат, однако они могут быть пересмотрены на основании вновь открывшихся обстоятельств.

Помимо судебной, Международный Суд осуществляет консультативную функцию. Согласно п. 1 статьи 96 Устава ООН, Генеральная Ассамблея или Совет Безопасности могут запрашивать у Международного Суда консультативные заключения «по любому юридическому вопросу». Кроме того, в соответствии с п. 2 статьи 96 Устава Генеральная Ассамблея может дать разрешение запрашивать консультативные заключения Суда и другим органам ООН и специализированным учреждениям. Однако, их запросы должны ограничиваться лишь теми юридическими вопросами, что возникают в пределах их сферы деятельности [6].

Судьи избираются на срок девять лет, с правом переизбрания, члены которого не обладают правом вето для целей выборов. Эти органы проводят голосование одновременно, но независимо друг от друга.

Для того чтобы быть избранным, кандидат должен получить абсолютное большинство голосов в обоих органах. В целях обеспечения преемственности в составе Суда не все сроки полномочий 15 судей истекают в одно и то же время. Каждые три года проводятся выборы одной трети членов Суда.

Одним из главных принципов формирования состава суда является принцип представительства в Суде главнейших форм цивилизации и основных правовых систем мира. Так, места в Суде неформально распределены по главным регионам мира: три члена от

Африки, два члена от Латинской Америки, три члена от Азии, пять членов от «Западной Европы и других государств» (эта группа включает Канаду, Соединенные Штаты, Австралию и Новую Зеландию) и два члена от Восточной Европы. При этом 5 мест судей неформально закреплены за государствами-постоянными членами Совета Безопасности ООН. Неофициальность этого распределения проявилась в ходе выборов в Суд 6 ноября 2008 года, когда при голосовании в Генеральной Ассамблее в первом туре большинство голосов получило двое кандидатов от Азии и ни одного кандидата от Африки, при том, что среди завершавших свои полномочия судей было по одному представителю этих регионов [6, с.95].

Таким образом, в настоящее время Казахстану важно совершенствовать судебную систему, а также готовить судей для работы в системе Международного суда ООН.

Список литературы:

1. Выступление Президента страны Н.А. Назарбаева на 70 сессии Генеральной Ассамблеи ООН. Электронный ресурс // Казахстанская правда. – 27 апреля. - 2015 год.
2. Статистика населения. Справочник. – М., 2015.
3. Глебов И. Н. Международное право. - М.: Дрофа, 2006.
4. Кульжабаев Ж. Международное публичное право. – Алматы, 2006.
5. Чепурнов Н.М. Международное право. - М., 2008.
6. Новикова О. Н. Роль Международного суда ООН в современном миропорядке // Гуманитарные и юридические исследования: научно-теоретический журнал. – Ставрополь, 2014. - № 2. - С. 95-100.

ВЛИЯНИЕ ВАЛЮТНОГО РЫНКА НА ЭКОНОМИКУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Рахимбек И.

Научный руководитель: д.и.н., профессор Алимбаев Т.А.

Карагандинский государственный университет имени Е.А.Букетова

Реформирование казахстанской экономики в условиях перехода к рыночным отношениям показало необходимость разработки стратегии развития валютного рынка в процессе осуществления структурных преобразований. Хотя надо отметить, что в течение последних лет в экономике Казахстана в целом и финансовом секторе произошли не только значительные количественные, но не менее важные качественные изменения. Свидетельствами, подтверждающими эти качественные изменения, являются признание Европейским Союзом и США экономики Казахстана рыночной и присвоение Казахстану инвестиционного рейтинга тремя крупнейшими авторитетными международными рейтинговыми агентствами. При этом необходимо акцентировать особое внимание на формирование и развитие валютного рынка государства, что является важным моментом в стратегическом экономическом развитии Казахстана. Валюта – денежная единица, которую какое-либо государство использует в целях купле-продажи товаров и услуг и является важным элементом международных отношений и валютного курса. Валютных курс необходим для валютных, расчетных, кредитно-финансовых операций. Валюты каждой страны взаимосвязаны между собой, и изменения одной денежной единицы определенно повлияют на другую либо положительно, либо отрицательно. Чаще всего, если валюта одной страны поднимается, то валюта другой ослабевает, что может привести к различного рода проблемам, как девальвация и возможный кризис. Тут мы и постепенно приближаемся к термину «Проблемы, вызванные в связи с изменением курса валют». «Проблемы, вызванные в связи с изменением курса валют» - явление, когда падение валюты одной страны провоцирует разные экономические последствия и проблемы, которые в основном влияют только на эту страну[1,с.42].

Валютный рынок Республики Казахстан относится к категории внутренних валютных рынков, который находится в стадии формирования. Чаще всего казахстанский валютный рынок характеризуется своей неустойчивостью и непредсказуемостью. Это в основном объясняется необычайно быстрой реакцией валютного рынка на политические и экономические изменения в мире (в большей степени на внутренний валютный рынок РК влияют экономические потрясения). Национальный валютный рынок, как правило, представляет собой совокупность операций, осуществляемых банками, расположенными на территории данной страны, по валютному обслуживанию своих клиентов, в числе которых могут быть компании, частные лица и банки, не специализирующиеся на проведении международных операций. Кроме того, к операциям внутреннего национального рынка могут быть отнесены валютные операции, совершаемые отдельными компаниями между собой, операции между частными лицами, а также операции, проводимые на валютных биржах. С введением в Республике Казахстан национальной валюты тенге начался процесс формирования казахстанского валютного рынка, который успешно развивается в течение 23 лет. По отношению к валютным ограничениям можно выделить свободный и несвободный валютные рынки. Валютный рынок с валютными ограничениями считается несвободным, а при их отсутствии - свободным. По видам применяемых валютных курсов валютный рынок может быть с одним и с двойным режимом. Казахстан характеризуется валютным рынком с одним режимом, который устанавливается Национальным банком Республики Казахстан и официально объявляется для осуществления расчетов и таможенных платежей. Другой устанавливается на бирже на основе спроса и предложения и служит для коммерческих расчетов. В Казахстане такой режим Национальный банк не использует. На основе законодательства Национальный банк Республики Казахстан осуществляет валютный контроль, определяет права валютных операций, ведет учет по активам и пассивам всех внешних и внутренних долгов страны и осуществляет их реструктуризацию, занимается укреплением дисциплины международных расчетов.[2,с.1] Кроме того, Национальный банк управляет официальными золотовалютными резервами Республики Казахстан, определяет и официально публикует курс тенге к денежным единицам других государств. Национальный банк Республики Казахстан выступает на валютном рынке двояким образом. Прежде всего, он имеет собственные коммерческие интересы и покупает-продает валюту для проведения платежей международным институтам. Другой задачей является обеспечение устойчивости национальной валюты не только внутри страны, но и в отношениях с другими валютами. Национальный банк осуществляет управление валютными резервами, проводит валютные интервенции, регулирует уровень процентных ставок, устанавливает валютные ограничения.

Перспективы экономического развития сейчас, как никогда ранее зависят от развития макроэкономической ситуации, во многом определяемой увеличивающимся разрывом между темпами инфляции и динамикой курса доллара, как было выше отмечено. Учитывая узость, неразвитость и низкую платежеспособность внутреннего товарного рынка и снижение конкурентоспособных отечественных производителей (из-за опережающего роста внутренних цен и качества) дальнейший рост курса тенге в ближайшее время усилит неконкурентоспособность экспортеров, что может нанести экономике Казахстана невосполнимый ущерб, усилить финансовую напряженность, так как поступления от экспорта - основная статья доходов бюджета и главный источник валютных поступлений. Большинство людей не обращает внимания на обменные курсы, так как большая часть их транзакций проводится в национальной валюте их стран. Поэтому эти люди зачастую считают, что сильная национальная валюта является очень хорошим признаком, поскольку при этом им приходится меньше тратить на путешествия в другие страны и покупку импортных товаров, заказанных с других стран. В реальности же, слишком сильная национальная валюта делает неконкурентоспособными многие фирмы, компании и корпорации, приведя к разорению многих отраслей. Вследствие чего, большое количество людей теряют работу, и увеличивается уровень безработицы. В то же время эти же люди будут с презрением относиться к слабой национальной валюте, поскольку вышеуказанные

«положительные» последствия сильной национальной валюты становятся обратными, то есть людям придется больше тратить на заграничные поездки и товары. Иными словами, можно просто посмотреть на ситуацию в Казахстане и отношение людей к нынешнему тенге. Все будет аналогично [3, с. 8]. Уровень валюты влияет на многие факторы экономики, если кратко говорить, то слабая экономика будет стимулировать лучший экспорт, отечественное производство и делать импорт более дорогим нюансом, но при этом уменьшается национальный торговый дефицит. В то же время более сильная экономика будет ослабевать экспорт и делать импорт дешевле, то есть люди будут продавать свою валюту для покупки иностранной. Это приведет к ослаблению национальной валюты и со временем секторы промышленности, нацеленные в основном на экспорте, будут сломлены [4, с. 324.]. Иностранная валюта ставит себе в предпочтение страны с устойчивой валютой и экономикой и при этом имеет тенденцию течь именно в эти государства, а это привлечет внимание инвесторов. В противном случае, когда у страны будет неустойчивая и слабая валюта, инвесторы будут с опаской глядеть в сторону этого государства [5, с. 5]. Обесценивание валюты может привести к увеличению инфляции, особенно для Казахстана, поскольку наше государство является крупным импортером. К примеру, ослабевание тенге на 30% повышает цены импортных товаров на 40-50%, так как это увеличение необходимо для возврата в исходную точку эквивалентности [6, с. 4.].

Учитывая, что тенге в данный момент слабый, он будет оказывать меньше давления на экономику, то есть монетарная политика будет слабее (более низкие процентные ставки). Кроме того, дальнейшее ослабевание этой политики уменьшает проблему притока денег от иностранных инвесторов, что в итоге продолжает ослабевать национальную валюту, но у этого есть свои плюсы. Преимущество в том, что, если иностранные инвесторы не будут вкладывать в наш бизнес, они не будут покупать доли компании, то есть не будут отчасти управлять ими. Однако если же они все-таки будут инвестировать, в будущем может образоваться небольшой коллапс, суть которого означает, что иностранцы могут завладеть фирмой, если выкупят более 50% акций. Для предотвращения первой угрозы, которая связана с дальнейшим падением экономики, у меня есть пара идей. Во-первых: Центральному банку и населению Казахстана следует покупать доллары в тенге, а не продавать их. Последствие будет следующее: курс доллара в тенге понизится. Следовательно, наша национальная валюта поднимется и экономика страны стабилизируется. Ныне возросла ценность достоверного прогноза курса тенге, точность измерения, которого важна не только для обоснования стратегических решений на уровне народного хозяйства и отраслей, но и для принятия оперативных решений предприятиями, торговыми, коммерческими структурами и банками. Пока не существует модели, которая позволила бы помимо традиционных факторов (изменение цен, объема и структуры производства и т.д.) учитывать и воздействие таких реалий, как глобальная неплатежеспособность производственных предприятий, инфляционные ожидания, распад хозяйственных связей. Многочисленные, но всегда ошибочные прогнозы курса тенге свидетельствуют, что нельзя (или нельзя без серьезной корректировки) переносить хорошо зарекомендовавшие себя в западных странах со стабильной рыночной экономикой методы расчетов курсов валют, например, основанные на определении сравнительной покупательной способности валют, на экономику Казахстана. Ни в одной стране никогда курс национальной валюты не складывался, исходя из ее покупательной способности относительно доллара, а был существенно ниже. Спрос на иностранную валюту становится тем интенсивнее, чем быстрее идет процесс обесценения национальной валюты. При наличии известных условий твердая иностранная валюта начинает служить и орудием платежа, не признанным законом, но фактически исполняющим эту роль. Возможности стабилизации курса тенге прежде всего зависят от общеэкономической ситуации в стране: от динамики производства, масштабов сбалансированности внешней торговли, финансово-кредитной политики, политики процентной ставки и т.д. Другим направлением решения проблемы курса тенге является увеличение предложения валюты. Естественно, что ныне главной предпосылкой этого

является расширение источников получения валюты и прежде всего расширение экспортной базы. При этом важнейшее значение имеет недопущение вывоза или оставления валюты, получаемой экспортерами, на счетах в зарубежных банках. А каналов трансграничной «утечки» капитала достаточно много. И, наконец, необходимо максимальное сокращение затрат валюты на неэффективный импорт. Несмотря на то, что специфика Казахстана состоит в том, что он обладает чертами как развитой страны (всеобщая грамотность населения, широкая сеть научно-исследовательских учреждений, космические исследования), так и развивающейся (сырьевая направленность экономики, экологическая загрязненность многих регионов, потребность в иностранных инвестициях и импорте новых технологий, отставание инфраструктуры), у Казахстана позитивные прогнозы на перспективу: ожидается сильнейшее увеличение объемов экспорта и положительное сальдо платежного баланса, рост объемов ВВП, снижение уровня безработицы, конвертируемость национальной валюты. Составленный прогноз дальнейшего развития денежно-кредитного и валютного секторов Казахстана наглядно свидетельствует о намерении всех ведущих государственных финансовых и валютных органов проводить политику укрепления позиций нашего государства на мировом финансовом и валютном рынке и провести процесс интегрирования Казахстана в мировую экономику. Подводя итоги проделанной проектной работы, было выявлено, что валютная проблема в Казахстане является актуальной темой, поскольку она влияет на все сферы жизни народа Казахстана.

Список литературы:

- 1.Моисеев, С.Р. «Денежно-кредитная политика: Теория и практика», 2011;с.42
- 2.Закон Республики Казахстан от 13 июня 2005 года № 57» О валютном регулировании и валютном контроле» с.1
- 3.Сорокин, А.Д «Валютное регулирование и валютный контроль в системе государственного управления экономикой», 2011;с.8
- 4 .Моисеев, С.Р. «Денежно-кредитная политика: Теория и практика», 2011; с. 324.
5. Сорокин, А.Д «Валютное регулирование и валютный контроль в системе государственного управления экономикой», 2011;с. 5
6. Там же.С.4,».

«ҮШТҰҒЫРЛЫ ТІЛ САЯСАТЫ»

Садвокасов Ш.А, магистрант

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.д, профессор Жумашев Р.М

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Биылғы жылы Қазақстанның Тәуелсіздігінің алғанына 25 жыл толуда. Осы жылдар ішінде Еліміз экономикалық, мәдени және саяси бағытта үлкен жетістіктерге жетті. Сөз жоқ, осылардың ішінде саяси бағыт, оның ішінде тіл саясаты бағыты ерекше орын алады, себебі халықтың тәуелсіздігінің ең басты белгісі – ана тілі.

Қазіргі кездегі ұстанып жатқан тіл саясатының негізгі бағыттары 1989 жылы қыркүйектің 22-сі күні «Қазақстан Республикасында тілдер туралы» Заң қабылдануынан бастау алады. Бұл заң жобасын біз 1997 жылға дейін қолданып келдік.

1997 жылы 11 шілдеде «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» заңы қабылданды. Бұл заң бойынша қазақ тілі мемлекеттік мәртебесіне ие болды. Бұл заң жобасын біз әлі де болса қолданып келеміз. Тек жылдан – жылға Президенттің жолдауларымен ғана өзгерістер енгізілуде.

Бұл заң жобасынан кейін 1998-2000 жылдар аралығында қолданыста болған «Тілдерді қолдану мен дамытудың 1998-2000 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» қабылданды. 2001 жылы «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» қабылданды. Алайда, бұл заңдар мен мемлекеттік

бағдарламаларда мемлекеттік тіл – қазақ тілі мен ұлтаралық қатынас тілі – орыс тілі туралы көп айтылса, ағылшын тілі туралы мүлдем айтылмайды. Яғни сол кезден бастап-ақ мектептерде, ЖОО – да ағылшын тілін оқып жүргеніне қарамастан, ағылшын тілінің статусы әлі де болса бағдарламаларда қарастырылмағанын көріп отырмыз. Бұдан біз бағдарламаларда «Үштұғырлы» тіл саясаттың қарастырылмағанын көруге болады.

Аталған мәселе ең алғаш, 2006 ж. қазан айында Қазақстан халқы Ассамблеясының 12-ші сессиясында көтерілді. 2007 ж. 28 ақпанында Елбасы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Жолдауында «Тілдердің үштұғырлығы» арнайы жобасын кезеңдеп іске асыруды қолға алуды ұсынды. Бұл тапсырмалар Жолдаудың «Қазақстан халықтарының рухани дамуы және үштұғырлы тіл саясаты» атты 26-бағыты «Қазақстан халықтарының рухани дамуы және үштұғырлы тіл саясаты» бөлімінде көрісетілді. Ол бойынша Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев: «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени жобасын кезеңдеп іске асыруды қолға алуды ұсынамын. Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі» [1] – деп мәлімдеген болатын. Елбасының бұл бастамасының терең философиялық астары бар. Мұны қай жағынан алып қарасақ та, қазақ тілін ұлықтаумен қатар, үштілділік-көптілділік арқылы алдыңғы қатарлы әлемдік дамыған елдердің санатына еруге жетелейді.

Осыдан кейін Елбасымыздың бұл ұсынған бағыты 2007 жылдан бергі қабылданып келе жатқан тіл саясатына байланысты қабылданған әрбір маңызды құжат пен бағдарламаларда көрініс тауып келе жатыр. Осылардың қатарында: Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің «2010 - 2014 жылдарға арналған стратегиялық жоспары», Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы», «Қазақстан -2050» стратегиялық бағдарламасы мен Елбасының жолдаулары бар. Бұларда қазақ тіліне байланысты мәселе, орыс тілі мен ағылшын тіліне байланысты мәселелер жеке қарастырылған. Алайда олардың үйлесімділігі мен үштілді қатар білу мәселесі алға қойылды.

Осылардың ішінде қазақ тіліне тоқталатын болсақ. Қазіргі кезде Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы жұмыс істейді. Мемлекеттік тілді үйрету орталықтарының өңірлік желісі жоспарлы түрде кеңейтілуде: 2005 жылы - 8, 2006 жылы - 11, 2007 жылы - 36, 2008 жылы - 93, 2009 жылы - 101 орталық жұмыс істеді. Қазіргі кезде олардың саны екі есе артты [2].

2010 жылы тіл мәселесі қарастырылған Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің «2010 - 2014 жылдарға арналған стратегиялық жоспары» мен ҚР Президентінің 2011жыл 29-маусым №110 Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» қабылданды.

Мемлекеттік тілдің әлеуметтік-коммуникативтік қызметін кеңейту мен нығайту мақсатында қол жеткізу өз кезегінде мына міндеттерді шешуді талап етеді:

- мемлекеттік тілдің мемлекеттік басқару тілі ретінде қолданылуын қамтамасыз ету;
- нормативтік құқықтық базаны жетілдіру;
- мемлекеттік қызметкерлердің мемлекеттік тілді қызметтік міндеттерін орындауға қажетті деңгейде меңгеру үшін шаралар қолдану;
- мемлекеттік органдар жүйесінде мемлекеттік тілдің іскерлік қарым-қатынастың негізгі тілі ретінде қолданылуын қамтамасыз ету;
- мемлекеттік органдарда актілерді әзірлеу мен қабылдауда негізгі тіл ретінде мемлекеттік тілдің қолданылуын қамтамасыз ету;
- сот ісін жүргізуді, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы іс жүргізуді заңнамаларға сәйкес қамтамасыз ету;
- халықаралық қызметте мемлекеттік тілдің қолданылуын қамтамасыз ету [3]. Қазақстан Республикасы азаматтарының мемлекеттік тілді меңгеруі үшін жағдай жасау:

«Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» да жүзеге асуда. Негізгі іске асыру үш кезеңнен тұрады: бірінші кезең: 2011-2013 жж.; екінші кезең: 2014-2016 жж.; үшінші кезең: 2017-2020жж[4].

Бағдарламадағы болжам бойынша 2017 жылға қарай-80%, 2020 жылға қарай-95%құрамақ:

- мемлекеттік тілді орташа деңгейінде меңгерген мектеп түлектерінің үлесін (2017жылға қарай 70%,2020ж.қ.-100%)
- мемлекеттік бұқаралық ақпарат құралдарындағы қазақ тіліндегі контенттің үлесін (2014ж - 53%, 2017 - 60%, 2020ж - 70%)
- қоғамдық қолжетімділік пенашықтық қағидаттарының сақталуына қарай қанағаттанушылық дәрежесін (2014ж-60%, 2017ж.-75%, 2020ж.-90%)
- қазақ тілінің реттелген терминологиялық қорының үлесін (2014ж-20%, 2017ж.-60%, 2020ж.-90%)[3].

«Қазақ тілі, біздің мемлекеттік тіліміз өсіп-өркендеп келеді. 2020 жылға қарай мемлекеттік тілді меңгергендердің қатары 95 процентке дейін жететін болады.Еліміздегі барлық мектептер мен оқу орындарында қазақ тілінде оқыту үрдісі жүріп жатыр».

Орыс тіліне және ағылшын тіліне қатысты мәселе:

- республикадағы орыс тілін меңгерген ересек тұрғындардың үлесін (2020 ж.қарай-90%)
- ұлттық мәдени бірлестіктер жанындағы ана тілдерін оқытатын курстармен қамтылған этностардың үлесін (2014ж.-60%,2017ж.-80%, 2020ж.-90%)
- республикада ағылшын тілін меңгерген тұрғындардың үлесін (2014ж.-10%, 2017ж.-15%,2020ж.-20%)
- үш тілді (мемлекеттік, орыс және ағылшын) меңгерген тұрғындар үлесін (2014ж.-10%, 2017ж.-12%, 2020ж.-15%-ға дейін)ұлғайту[3].

Күтілетін нәтижелер:

- мемлекеттік білім беру тапсырысы шеңберінде оқытылатын қазақ тілі пәні оқытушыларының саны (жыл сайын 500 адамнан кем емес)
- онлайн режимі арқылы қашықтан қол жеткізу мүмкіндігін пайдалана отырып ұйымдастырылған мемлекеттік тілді оқыту орталықтары оқытушылары біліктілігін арттыруға бағытталған іс-шаралардың үлесі (2014 жылға қарай -20%, 2017жыл-50%,2020жыл-90%)
- аккредиттеуден өткен Мемлекеттік тілді оқыту орталықтарының үлесі (2014 -30%,2017-70%,2020-100%)
- қазақ тілін оқытатын орталықтарда оқитындыр саны 2009 жылмен салыстырғанда 2014ж.-кемінде 30%,2017-70%,2020-100%
- мемлекеттік тілді білудің «Қазтест» бағдарламасы бойынша ҚР азаматтарының қазақ тілін білу деңгейін бағалау жүйесі бойынша сертификат алған мемлекеттік қызметшілердің үлесі (2017 жылға қарай кемінде 50%, 2020 жылға қарай-100%)
- мемлекеттік тілді көпшіліктің кеңінен қолдануына бағытталған мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстың үлесі жыл сайын кемінде 10 пайыз;
- мемлекеттік БАҚ эфиріндегі мемлекеттік тілдегі жаңа телевизиялық жобалар санының өсуі жыл сайын 10 пайыз;
- көрнекі ақпараттың пайдаланылуын бақылаудың өңірлерді қамту дәрежесі (2014ж-30%, 2017-50%,2020-100%);
- орталықтардың жалпы санына шаққанда ағылшын және басқа шет тілдерін үйрету мақсатымен қызметін ұсынатын мемлекеттік тіл оқыту орталықтарының үлесі (2014ж-50%, 2017ж.-75%,2020-100%) [4];

Бұл статистикалық болжамдарды қарай отырып, біз Қазақстан Республикасының негізгі тіл саясатының бағыты – «Үштілділік» бағытына көшкенін көріп отырмыз. Шет елдерден алынған тәжірибелер мен отандық идеяны сабақтастыра жасалған бағдарламаның арқасында бұл бағдарлама жоғары дәрежеде жүзеге асып келеді.

Тілдердің үштұғырлығы саясатының астарында ел азаматтарының қазақ тілін меңгеру міндеті жатыр. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев бірнеше рет атап өткендей, мемлекеттік тілді меңгеру Қазақстанның әрбір азаматының міндеті мен парызы болуы керек. Қазірдің өзінде еліміздегі оқушылардың 60 пайыздан астамы мемлекеттік тілде оқиды. Мемлекеттік тіл барлық мектептерде оқытылады. Бұл – егер бала биыл мектепке барса, енді он-он екі жылдан соң жаппай қазақша білетін қазақстандықтардың жаңа ұрпағы қалыптасады деген сөз. Нәтижесінде, ҚР 2020 жылға дейін тілдерді дамытудың мемлекеттік бағдарламасының басты міндеттері шешіледі [5].

Қазақстанның тіл саясатында қазақ тілінен бөлек, орыс тіліне ерекше назар аударылған. Ол қазіргі заманда кең таралған әрі әлемдік тілдердің қатарында. Ол қазақ ұлтының дамуы мен Қазақстанның ішкі және сыртқы қарым-қатынастарында маңызды рөл атқарды. Ал, үшінші маңызды элемент, дүние жүзі бойынша алдыңғы қатарда тұрған – ағылшын тілі. Ағылшын тілі қазақстандықтар үшін әлем мен жаһандауға жол ашады. Бүгінгі таңда, ағылшын тілін меңгеру қазақстандық қоғам үшін игі қадам және кәсіби өсуге де қосымша жол ашатын маңызды ресурс болып табылады.

Біздің ойымызша, қазіргі кезде жүзеге асырылып жатқан «Үштұғырлы тіл» саясаты Қазақстанның ұтымды саясаттарының бірі. Осы саясат арқылы біздің еліміз өз тілін сақтап қана қоймай, жаһандану процесінде де белсенді араласады.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Үштұғырлы тіл» саясаты / Қазақстан -2050 стратегиясы, 26-бағыт
2. «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» /Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 7 ақпандағы № 550 Жарлығымен бекітілген бағдарлама
3. Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің «2010-2014 жылдарға арналған стратегиялық жоспары» /2010 жыл
4. «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған» мемлекеттік бағдарламасы /ҚР Президентінің 2011жыл 29-маусым №110 Жарлығымен бекітілген бағдарлама
5. «БОЛАШАҚТЫҢ ІРГЕСІН БІРГЕ ҚАЛАЙМЫЗ!» /2011 жылғы 28 қаңтардағы Елбасы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы

РОЛЬ ПЕРВОГО ПРЕЗИДЕНТА КАЗАХСТАНА Н.А. НАЗАРБАЕВА В СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ СТРАНЫ

Смагулов С.Б., группа ДИЗ-12

Научный руководитель: м.г.н. Утебаева А.Д

Карагандинский государственный университет имени Е.А.Букетова

С распадом СССР и возникновением новых независимых государств в глобальной системе международных отношений произошли глубокие изменения. Шло формирование международной системы, основанной на фундаментальной идеологической, социальной и экономической трансформации мира. Перед молодым независимым государством Казахстан стояла задача создания благоприятных условий для суверенного существования, сохранения стабильности, осуществления необходимых социально-экономических преобразований для улучшения жизни населения страны, поиска оптимального места Казахстана в международном сообществе, достижения международного авторитета и уважения к стране, со стороны других государств и народов мира. Интенсивность и глубина данных непростых задач, их направленность во-многом определяют характер и жизнеспособность любого человеческого общества. Весь накопленный за годы независимости исторический опыт становления Республики Казахстан свидетельствует о глубине и значимости поставленных масштабных целей, где тесно переплетаются реализм и прагматизм, последовательность и

толерантность. Несомненно, решение этих задач стало возможным именно благодаря тому, что у руля молодого государства находился и ныне находится Первый Президент Казахстана Нурсултан Абишевич Назарбаев.

Определенный Президентом Казахстана стратегический курс страны на мирное сосуществование и сотрудничество с государствами-соседями, с другими государствами мира в новых условиях многополярного мира был и результатом, и инструментом установления и расширения международных отношений Казахстана, утверждения суверенности и независимости нашего государства. Не случайно, именно благодаря взвешенной политике во многих частях земного шара узнаваем ныне Казахстан. Быстрые успехи Казахстана в социально-экономическом развитии, финансовой, законодательной сферах, достижение статуса одного из лидеров-государств на постсоветском пространстве усиливают убежденность в той особой роли в этом процессе Главы государства, показывающего великолепные организаторские способности по консолидации казахстанской нации на решение внутренних и внешних задач. Не случайно внешнеполитическая стратегия Республики Казахстан неотделима от имени Н.А. Назарбаева. Ведь внешнеполитические проблемы не решаются сами по себе, нужен генератор внешнеполитических идей. Для молодого государства, начавшего жизнь на постсоветском пространстве, нужна была не слабая, а мощная, не блуждающая и агрессивная, а последовательная, целенаправленная, многовекторная внешняя политика, которая собственно была создана и воплощается в жизнь под руководством Президента Казахстана [1].

Еще в самом начале становления суверенного Казахстана Президент Нурсултан Назарбаев выдвинул главный принцип: внешняя политика Республики Казахстан есть предложение ее внутренней политики, инструмент внешнеполитического обеспечения общественно-политической стабильности, национальной безопасности, создания благоприятных внешних условий для дальнейшего экономического, социального, интеллектуального и культурного развития и реформирования страны. Следуя этому принципу, мы добились значительных результатов. Казахстан вплотную приблизился к качественному уровню социально-экономического развития государств Центральной и Восточной Европы. Есть ощутимое продвижение вперед в диверсификации экономики, ее инновационно-технологическом обновлении [2].

Важно указать, что казахстанская внешняя политика базируется на доктрине выстраивания наших отношений с соседними странами по всему периметру государственной границы, как сверх приоритет и как константа нашего поведения на ближайшие годы. Надо особо отметить, что многовекторность внешней политики закреплена в Концепции внешней политики Республики Казахстан. Этот принцип значит следующее: каждый вектор для нас самоценен, какие бы то ни было их противопоставления, схемы и тому подобное исключены. Разыгрывание одних партнеров против других было бы, мягко говоря, нецелесообразно и не отвечало бы национальным интересам Казахстана.

Феномен Президента Казахстана - как генератора внешнеполитической стратегии, особо проявился в процессе формирования эффективной системы региональной безопасности. Безопасность государственной границы Казахстана, ее делимитация и демаркация были поставлены Президентом страны в качестве первостепенных задач, от решения которых зависела будущность независимого Казахстана. Эту стратегическую задачу казахстанские соответствующие службы успешно решили и сегодня, Казахстан определил свою государственную границу по всему ее периметру и законодательно закрепил достигнутые со странами-соседями все международные соглашения по этой проблематике.

Внешняя политика Казахстана на различных направлениях, в том числе и при формировании экономических отношений, региональных комплексов безопасности на постсоветском пространстве, двусторонние контакты со странами мира подвергались корректировкам не раз, но неизменным оставался курс на добрососедские отношения. За годы независимости создана целая система экономических, научно-технических и культурных связей, укреплена и расширена общая инфраструктура коммуникаций и средств

связи. Казахстан заинтересован в укреплении отношений и в решении проблем безопасности, имеет относительно налаженное взаимодействие в борьбе против международного терроризма, незаконного распространения наркотиков и других нетрадиционных угроз. Сотрудничество переросло в двусторонние договоры о стратегическом партнерстве и реализуется в практической деятельности.

Сегодня эффективность роли Казахстана в мировой политике, в мировом разделении труда, во всемирных связях во многом зависят от качества его участия в мировых процессах, от многовекторного сотрудничества и взаимодействия с соседними государствами Россией, Китаем, странами Средней Азии, с США и Европой, государствами Азиатско-Тихоокеанского региона. Что касается России, то для сотрудничества с ней существует реальная экономическая база - казахстанско-российские экономические отношения развиваются достаточно быстрыми темпами. Руководство Республики Казахстан постоянно заявляет о приоритетности развития казахстано-российских связей, их взаимовыгодном и дружеском характере. Косвенным подтверждением тому служат более 600 документов, подписанных Казахстаном по линии СНГ, Договор о дружбе и сотрудничестве 1992 г., Договор о вечной дружбе и сотрудничестве 1998 г. и т.д. Россия продолжает оставаться основным экономическим партнером Казахстана и по импорту, и по экспорту.

Активным партнером на востоке для Казахстана остается Китай. Устойчивые связи характерны для отношений с государствами ЦА, Прикаспийского региона [3]. Реальность ситуации состоит в том, что основными игроками и силами на мировой арене становятся не только государства, но и трансграничные структуры и объединения: объединенная Европа, ВТО, региональные международные организации. Их влияние огромно. Поэтому Казахстан последовательно ведет стратегический курс на углубленное и эффективное участие в существующих интеграционных структурах - СНГ, ЕврАзЭС, СВМДА, ШОС, ОДКБ, ООН, ОБСЕ, ОЭС и других, развивает двустороннее сотрудничество со странами Европы и Азии, Америки, ведет переговорный процесс по вступлению во Всемирную Торговую Организацию, в которую он выступит уже в нынешнем - 2013 году. Это дает свободу для маневра и открывает возможности интеграции в мирохозяйственные и политические отношения.

Нурсултан Абишевич Назарбаев - один из тех политиков на постсоветском пространстве, который лучше других знает и владеет искусством восточной дипломатии, является лучшим переговорщиком и верным партнером. Президент Казахстана Н.А. Назарбаев является ярким сторонником создания реальных интеграционных структур на постсоветском пространстве. Речь идет о создании общих интеграционных структур на постсоветском пространстве, что доктринально оформлено в виде предложения о создании Единого экономического пространства (ЕДП). Активно работает и Шанхайская организация сотрудничества, которая потенциально выводит начавшиеся интеграционные процессы на постсоветском пространстве в широкий международный коридор. Позитив нашей дипломатии на имеющихся направлениях - это в значительной степени оценка вектора внешней политики, избранного и утвержденного главой нашего государства.

В условиях глобализации интеграция в любых ее формах становится доминирующей тенденцией. Именно углубление интеграции будет способствовать росту экономики и во многом содействовать реализации стратегической задачи вхождения Казахстана в 30 наиболее конкурентоспособных государств мира [4].

Как мы указывали выше в основе казахстанской внешней политики, лежит принцип приоритета национальных интересов страны. Именно под этим углом зрения Казахстан оценивает ход интеграционных процессов на евразийском пространстве, свое участие в них.

В целях дальнейшего углубления интеграционных процессов на евразийском пространстве главы Республики Казахстан, Республики Беларусь и Российской Федерации 18 ноября 2011 года приняли Декларацию о евразийской интеграции. В ней четко сказано, что Стороны будут стремиться завершить к 1 января 2015 года кодификацию международных договоров, составляющих нормативно-правовую базу Таможенного союза и

Единого экономического пространства и на этой основе создать Евразийский экономический союз. Он должен знаменовать собой качественно новую ступень интеграции.

Вот почему очень важно избегать поспешных шагов и действий, которые бы поставили под сомнение реалистичность и плодотворность самого проекта интеграции. Особенно в вопросах обеспечения баланса интересов участников интеграции и оптимальности системы наднациональных органов. Политический суверенитет ни одного из государств ЕЭП и будущего ЕЭС не должен быть ни в коей мере ущемлен. Именно так строился Европейский Союз, в основе которого лежит принцип полного равноправия и суверенности партнеров по интеграции.

То же самое можно сказать о ШОС. В течение года под руководством казахстанской стороны в рамках ШОС было проведено 120 мероприятий различного уровня и формата. Период председательства Казахстана в ШОС, по признанию многих, стал очередной точкой отсчета развития этой региональной структуры, придав ей новые импульсы, позволяющие еще шире раскрыть потенциал ШОС.

Участники Саммита ШОС в Астане подвели итоги деятельности Организации в течение десятилетнего периода, констатировали поступательное движение вперед и обсудили перспективы дальнейшего развития этой межгосударственной структуры.

В своем выступлении Президент Казахстана отметил, что, преодолев большой путь от Шанхая до Астаны, ШОС превратилась в уникальный институт международных отношений. Глава государства подчеркнул, что сегодня ШОС объединяет наиболее перспективные мировые экономики, государства, которые представляют разные культуры и цивилизации. Коснувшись экономического блока, он отметил, что за прошедшие годы товарооборот внутри ШОС вырос в 7 раз, сформирована стратегическая основа для расширения экономического сотрудничества и интеграции.

Четко просматривается тенденция и расширению ШОС. Четыре государства - Монголия, Пакистан, Иран и Индия - получили статус наблюдателей, а Белоруссия и Шри-Ланка - статус партнеров по диалогу. Если со временем они станут полноправными членами, то и «вес» ШОС возрастает.

В период председательства Астаны определены приоритеты и задачи ШОС на будущее. В числе инициированных Казахстаном документов - Алматинская хартия, меморандум по борьбе с наркотиками, программа экономического сотрудничества на 10 лет, программа борьбы с нелегальной миграцией и торговлей людьми, предложения по продовольственной проблеме.

Н.А. Назарбаев, как выдающий политик является автором многих инициатив, имеющих огромное значение для всего мира. Он постоянно выступает с конкретными предложениями по обеспечению глобальной ядерной безопасности, принятию Всеобщей декларации безъядерного мира и другим важнейшим проблемам глобальной и региональной безопасности. Особо следует отметить его инициативу и практическое воплощение создания Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии - СВМДА.

Сегодня оно рассматривается мировым сообществом как новая уникальная межгосударственная площадка для проведения диалога и консультаций, согласования мер на основе консенсуса по проблемам безопасности и сотрудничества на Азиатском континенте. Главой нашего государства предложено трансформировать Совещание в полноценную международную организацию.

Последовательность многовекторности внешнеполитической стратегии главы нашего государства нашла отражение в расширении контактов и взаимодействия с ООН. Надо отметить, что Казахстан стал полноправным членом ООН в марте 1992 года и с первых дней своего членства в этой авторитетной международной организации тесно взаимодействует с ООН по различным международным проблемам, использует площадку этой авторитетной организации для озвучивания позиции Республики Казахстан по разнообразным проблемам, представляющим интерес для мирового сообщества.

Обращают на себя внимание и предложения Президента РК Н.А. Назарбаева относительно дальнейшего реформирования ООН в части необходимости повышения дееспособности ООН как ключевого механизма коллективного регулирования международных отношений и формирования многополярного мироустройства на основе Устава ООН и норм международного права, учитывая современные геополитические и геоэкономические реалии [5].

В Стратегии «Казахстан-2050» Н.А. Назарбаев определил дальнейшие масштабные задачи по совершенствованию внешней политики страны. Здесь и развитие партнерств с Россией, Китаем, странами Центральной Азии, США, Европейским Союзом, государствами Азии, и диверсификация внешней политики, развитие экономической и торговой дипломатии, и активное участие в устранении конфликтных ситуаций в мире и регионе и другие.

Особо следует отметить, что Н.А. Назарбаев предложил новый формат международного диалога - G-Global, который позволит объединить усилия всех стран в деле создания справедливого и безопасного миропорядка.

Выступая в апреле 2013 г. на 12-й сессии Боаского азиатского форума, Президент Казахстана заявил, что Азия - центр экономической активности, который задает тон мировым рынкам. Поэтому следующим этапом станет становление континента как ключевого источника идей и моделей развития. Здесь будет формироваться международная повестка дня не только в экономике, но и во многих других сферах.

Президент Казахстана также отметил, что «в мае 2012 года Казахстан предложил идею создания глобальной диалоговой площадки G-Global. Необходимость вывода дискуссий по ключевым проблемам мировой экономики на глобальный коммуникативный уровень возникла в силу того, что и G8, и G20 не предложили миру новую архитектуру дальнейшего экономического развития. Это наша инициатива по поддержке системного диалога для поиска путей преодоления глобального кризиса, в котором сегодня участвуют 140 стран мира...» [6].

Все обозначенные в Стратегии «Казахстан-2050» цели еще раз наглядно свидетельствуют, что в основе казахстанской внешней политики лежит философия неконфронтационности, это значит наша страна не противник соседних государств, не враг государствам мира и любые шаги многостороннего и двустороннего сотрудничества - есть нормальность международных отношений на основе равноправия, учета интересов друг друга, взаимной выгоды. Казахстан демонстрирует понимание проблем своих международных партнеров, следуя необходимой для нахождения взаимопонимания открытости предпринимаемых шагов сотрудничества. Само собой понятно, что при всей неконфронтационности внешней политики Казахстана в случае появления реальной угрозы нашей национальной безопасности нашего государство не может не реагировать и не отстаивать своих позиций до конца. Поэтому в Послании Президента РК - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства указывается, что «Казахстан должен укреплять свою обороноспособность и военную доктрину, участвовать в различных механизмах оборонительного сдерживания.

Разрабатывая национальную оборонительную модель, мы должны сотрудничать с различными странами и организациями.

Казахстан будет тесно работать с союзниками по ОДКБ и способствовать усилению потенциала и боеспособности Коллективных сил оперативного реагирования» [7].

Став независимым, Казахстан обрел полную свободу заниматься своими внутренними делами, модернизацией своей страны, развитием и укреплением наших позиций в мире.

Сегодня Казахстан приступает к осуществлению политики социально-экономической модернизации, предложенной Главой государства. Цель модернизации - подготовка общества к жизни в условиях новой индустриально-инновационной экономики, поддержание баланса между форсированным экономическим развитием Казахстана и широким

обеспечением граждан общественными благами. Утверждение социальных отношений, основанных на принципах права и справедливости. И внешняя политика Казахстана призвана обеспечить внешнеполитические условия, способствующие эффективной реализации этих величественных задач, безусловного выполнения Стратегии «Казахстан-2050».

Список литературы:

1. Мысль. 2013 - №1 - С. 24.
2. Там же - С. 28.
3. Токаев К. Свет и тень. - Астана, 2007 - С. 95.
4. Казахстанская правда. 15 декабря 2012 г.
5. Султанов Б.К., Музапарова Л.М. Становление внешней политики Казахстана: история, достижения, взгляд в будущее. - Алматы: КИСИ, 2005 - С. 38.
6. Казахстанская правда. 19 апреля 2013 г.
7. Казахстанская правда. 15 декабря 2012 г.

О РАЗВИТИИ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ ПО ПЛАНУ НАЦИИ «100 КОНКРЕТНЫХ ШАГОВ»

Соломуха А., Суродина А.

Научный руководитель: к.и.н., доцент Даниярова А.Е.,
Карагандинский государственный медицинский университет

Общественно-политическая ситуация в ретроспективе и на сегодняшний день обосновывает закономерность воздействия на развитие общества социально-экономического фактора. Программа «100 конкретных шагов», предложенная Главой нашего государства Н.А. Назарбаевым с целью реализации Пяти институциональных реформ – это последовательные уверенные шаги на пути вхождения Казахстана в тридцатку развитых государств мира, комплексная программа модернизации государства, выступающая ответом на глобальные и внутренние вызовы, которая направлена на цивилизованное развитие казахстанского общества, на решение проблем человека, во имя которого осуществляются реформы. В настоящее время проводятся широкомасштабные мероприятия, рассчитанные на динамичное развитие социально-экономических и общественно-политических основ государства.

100 конкретных шагов по реализации 5 институциональных реформ, обеспечат Казахстану долгосрочный рост во всех сферах. Эффективная реализация Плана нации требует активного взаимодействия государственных органов, экспертного сообщества и гражданского сектора.

Национальный план состоит из двух разделов и пяти пунктов: 1. Формирование профессионального государственного аппарата. 2. Обеспечение верховенства закона. 3. Индустриализация и экономический рост. 4. Идентичность и единство. 5. Формирование подотчетного государства.

Предусмотрен подробный механизм реализации плана. В настоящее время уже создана национальная комиссия по модернизации при Президенте Республики Казахстан, в составе которой действуют пять рабочих групп, состоящих из высокопрофессиональных отечественных и зарубежных экспертов.

В 80-м шаге стратегического документа говорится о внедрении обязательного социального медицинского страхования. Усиление финансовой устойчивости системы здравоохранения на основе принципа солидарной ответственности государства, работодателей и граждан. Приоритетное финансирование первичной медико-санитарной помощи (ПМСП). Первичная помощь станет центральным звеном национального здравоохранения для предупреждения и ранней борьбы с заболеваниями [1]. Здесь стоит

отметить, что Казахстан за годы своей независимости добился определенного прогресса в развитии системы здравоохранения. Масштабная модернизация этой социальной сферы начала проводиться с 2005 года. Благодаря этим реформам в системе здравоохранения у каждого гражданина Республики Казахстан появилась возможность самостоятельного выбора медицинского учреждения, где он может вне зависимости от места проживания получать плановое лечение. Кроме этого, в стране внедрены новые формы управления и создана конкурентная среда для учреждений здравоохранения. Внедренные новшества способствовали повышению средней продолжительности жизни казахстанцев.

Вопросы здоровья нации одно из перспективных направлений развития социума. Главной целью вхождения в 30 самых конкурентоспособных стран мира является повышение благосостояния казахстанцев. Согласно проекту концепции внедрения обязательного социального медицинского страхования в Казахстане до 2030 года предлагается с 2017 года ввести обязательные отчисления работодателей за работающее население в рамках введения СМС. В реализации такого формата будет соблюден принцип солидарной ответственности, то есть государство в этом случае гарантирует обязательную бесплатную социальную медпомощь, работодатель в свою очередь оплачивает услуги, а гражданин получает ее. Государство же будет обеспечивать финансирование медицинской помощи для несовершеннолетних, многодетных матерей, пенсионеров, участников и инвалидов ВОВ, учащихся интернатных организаций, студентов-очников, безработных, беременных женщин и тех, кто находится в отпусках по уходу за ребенком до трех лет. По словам медиков, граждане, не осуществляющие страховые взносы, будут получать гарантированный объем бесплатной медицинской помощи, но на определенных условиях.

В 80-м шаге плана нации отмечается приоритетное финансирование первичной медико-санитарной помощи (ПМСП). Первичная помощь станет центральным звеном национального здравоохранения для предупреждения и ранней борьбы с заболеваниями.

Для повышения доступности и качества медицинских услуг в Республике Казахстан развивается частная медицина. В 81-м шаге программы Президента страны «100 конкретных шагов» говорится о развитии частной медицины, внедрении корпоративного управления в медучреждениях [1]. Корпоративное управление медицинскими организациями будет способствовать прозрачности услуг за счет конкуренции на основе финансирования первичной медико-социальной помощи в условиях социального медицинского страхования. В конечном счете, это обстоятельство должно улучшить качество лечения казахстанцев.

В плане нации «100 конкретных шагов» определены основные приоритеты развития системы здравоохранения Республики Казахстан. Для достижения, поставленных задач государство планирует улучшить жизнь каждого казахстанца, снизить заболеваемость и смертность, улучшить состояние здоровья населения, путем повышения квалификации специалистов для оказания качественной медицинской помощи.

Список литературы

1. План нации «Сто конкретных шагов» Президента Н.А. Назарбаева // Казахстанская правда. - 2015. - 20 мая.

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ Т.РЫСҚҰЛОВ

Тәжіханов Ә.Б.

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., доцент Бейсенбекова Н.А.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Алаш зиялыларының арманы болған тәуелсіздіктің орнағанына 25 жыл тол-ды. Осы жолда қазақ халқынаң экономикасы, мәдениеті, оқу-ағарту саласында және автономия туралы өзіндік көзқарасы болған Т.Рысқұловтың еңбегі мол.

Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Т.Рысқұловтың 20 жылдан астам уақытқа созылған саяси өмірі мен оның қарапайым халықтың мүддесі үшін жүргізген күресін және көрнекті қайраткердің тарихи және әдеби мұраларын зерттеудің қажеттілігі естен шығармағанымыз абзал. Тұрартанудың тарих-намасына көз жүгіртсек, оның мемлекеттік және қоғамдық қызметіне араласқан 4-5 жылы, Түркістан қазақ әжептәуір зерттелгенін байқаймыз. Т.Рысқұловтың ортамыздағы қызметіне байланысты зерттеу жұмысы өз зерттеушілерін күтуде.

Бүкіл түркі халықтарына ортақ тұлға, халықаралық дәрежедегі ірі қабілеткер Т.Рысқұлов өзінің қырық жылға жуық өмірінің жартысын халық мүддесі жолындағы күреске арнады. Осы күрес оны өз замандастарының арасынан көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері дәрежесіне дейін көтерді. Т.Рысқұлов 1922 жылдың 13 желтоқсанында құрылған мәдени ағартушылық бағыттағы «Талап» ұйымын құруға ат салысқан, Ә.Бөкейхановты себепсіз қамауға алған кезде де Т.Рысқұлов пен С.Қошанов И.В.Сталинге хат жазған болатын. Сол кезде ол қостаған түрлі бюролардың қызметін ашық сынап, халықтың мүддесін жоғары қол берді. Ол әрқайсысы өзінше бір бөлек әлем болып жататын орта азиялық мемлекеттердің, әсіресе, сол кездегі Түркістан республикасы мен Қазақстан республикасы, Орта Азияның батыс бөлігі мен орта бөлігінің бір-бірімен экономикалық қарым-қатынас орнатып, байланысқа түсуіне ықпал жасаған бірден-бір тұлға да Т.Рысқұлов. Ұлттық тұрғыда республикалар мен олардың алыс аймақтарының экономика, мәдениет, білім беру, денсаулық сақтау салаларының дамуына, минералдарды ашу мен пайдалану, университеттерді құру, Магнитогорск пен Кузнецк металлургия зауыттарын, Шымкент қорғасын зауыты, Сталиноград, Челябинск зауыттарын, Балқаш мыс қорыту зауыт-тарын, Қарағанды және Кузбасс көмір бассейндері секілді өнеркәсіп ошақтарын ашу мен дамытуға үлкен үлес қосқан. Сонымен қатар, ел экономикасын дамытудың ең тиімді тәсілдерін ұсынып, нарықтық қатынастарды енгізу, орта және жеңіл өнеркәсіпті дамыту, салықтық қаржылық операцияларды жүзеге асыру, акционерлік қоғам құру барысында іргелі жұмыстар жасады. Ол әркез өнер-кәсіптің барлық салаларын өнеркәсіптік жүйеге көшіру кереметтігін айтты. Қытайда көп жылдар бойы қолданып келген шаруашылық есептің төркіні Рыков пен Рысқұловтың экономикалық саясатында жатқанын біреу білсе біреу білмес. Бұл факты Т.Рысқұловтың тек саясаткер ғана емес, әлемдік дәрежедегі экономист екенін көрсетсе керек.

Кеңестік тоталитарлық жүйе кезінде қазақ халқының мүддесі үшін күрескен азаматтың бүгінгі күнде аты ауызға алынбай кетті. Оның реформаторлық еңбегі әлі де болса өз бағасын алған жоқ. Тек қазақ халқы ғана емес бүкіл Орта Азия, Ресей Федерациясы, тіпті Еуразияның азаттық қозғалыстарының алдында Рысқұловтың еңбегі ерен.

Бүгінде кейбір тарихшылар мен филологтар қатысы жоқ деген пікірлер айтып жүр. Алашорда үкіметі мен Алаш партиясының маңызы көптеген пікір таластарға арқау болғаны белгілі. Осы арада көптеген қоғам қайраткерлерінің еңбегі еленбей қалды. Солардың ішінде С.Сейфуллин, С.Асфендияров, Т.Рысқұлов, У.Қабылов, С.Мұқановтар бар.

М.Шоқай тұтас Түркістан идеясын ұстанса, Т.Рысқұлов екі ірі империяның ортасында түрік тілді халықтарының конференциясын құрғысы келді. Бірақ оған тоталитарлық жүйе мүмкіндік бермеді. Оның бүкіл түркі жұртына жасаған қызметін саналап өтпей-ақ, кейбір маңызды деген идеялары мен қызметтерін атап өтуді парыз деп білеміз.

Ең бірінші, экономикаға тоқталып кетелік. Ол ең алғашқылардың бірі болып, металды өңдеу туралы, екінші, Жетісу темір жолы, үшінші, Орта экономикалық одаққа сол кездегі Түркістан, Хорезм, Бұхара республикалары мен Түркістан республикасының арасында кедендік одақ құру мәселесін жолға қойған.

1920 жылы Түркістан республикасы мен Қазақстан республикасы арасына экономикалық байланыс орнату жолында қызмет атқарған. Өткен ғасырдың 80-жылдары Т.Рысқұловтың әйелімен «Лениндік саяси бюро мен Сталиндік саяси бюрода жұмыс істеген адамдардың қандай айырмашылығы болды?» - деп сұрағанда, ол кісі: «Ең бірінші: Лениндік саяси бюро мүшелері, Троцкий болсын, Свердлов болсын, Рыков болсын, Дзержинский, Каменев, Куйбышев, Фрунзе, Луначарский, Кржижановский, Чичерин болсын, бұлардың барлығы

мамандар еді. Өмірлік тәжіибесі мол, жан-жақты, теориялық білімі зор, өзіндік пікірі бар азаматтар еді», -деп жауап берген. Ал «Сталиндік бюро құлшылдық, жағымпаздық, бірін-бірі мадақтау, реформаторлық ой-өрісі төмен Ворошилов, Каганович, Молотовтар», -деген [1].

Осы екі бюроның кезінде қызмет атқарған алты алашқа аты әйгілі қазақ азаматтарының бірі де, бірегейі де – Т.Рысқұлов. Ол РСФСР Совпаркомында жүріп, алты Алашты басқарған. Ол саяси қайраткер ретінде көп іс тындырды. Т.Рысқұлов 1919 жылы 11 наурызда Түркістан компартиясы орталық комитеті жанынан Мұсылман бюросын құрды. Аз уақыт ішінде осы бюроның беделі көтеріліп, билігіне елеулі ықпал етті. Түркістан республикасындағы күрделі мәселелер Мұсылман бюросының қарауына қосылып, шешіліп жатты. Ол осында да экономика, мәдениет, қаржы, әскер, тіл, шекара, сот жүйесінен бастап, басқа да өзекті мәселелерді қарап, шешуді қамти бастады. Жергілікті ұлт өкілдерін басшылыққа тартты. Түркістан компартиясы орталық компартиясы орталық комитетін Түркістан атқару комитетін Мұсылман бюросымен санасатын жағдайға жеткізді. Егер, Т.Рысқұлов басшы болмаса, Мұсылман бюросы сондай халықтық билік дәрежесіне жетпес еді. Т.Рысқұлов мұсылмандар мүддесі тұрғысынан қараған-дықтан, сол кездің өзінде-ақ оған «Ұлтшыл», «Панисламшыл» деген айыптау-лар тағылды. Оның ұлтшылдығы езгіге түскен түркі халықтарын қорғап, шын жанашырлық көрсетіп, өз жерлерін билеп, өзгеге есе жібермеуі туралы айтқандығы байқалды.

Т.Рысқұлов қай жерде басшылықта жүрмесін, жауапты орындарға кадрларды жергілікті ұлт өкілдерінен тартып жүрді. Оның Түркістан республикасындағы рөлі мен ықпалы ерекше еді. Ол әр кез халықтық идеяны ұстанған, Т.Рысқұлов – М.Тынышбаев. Х.Досмұхамедов, К.Жалелов, М.Әуезов, М.Жұмабаев іспетті Алаш зиялыларын, Ташкент шаһарына шоғырландырып, 1922 жылы желтоқ-санда «Талап» атты ғылыми қоғам құрды. 1934 жылы желтоқсанда Қ.И.Сатпаев пен К.Орджоникидзе кездестіріп, Жезқазған мыс кеніне қаржы бөлгізуі – ұлтына, ұлттық интелекцияға қамқорлығының айқын көрінісі. Бекболат есімді кісіні Бай баласы оқып жүр деген арызы ізімен институттан Д.А.Қонаевты шығармақшы болғанда. Т.Рысқұлов А.В.Луначарский арқылы, оны оқуға қайта қабылдатқан, Н.Нұрмақовты ВЦИК-ке орналастырса, С.Мендешев Тұрардың арқасында 1926-1930 жж. Мәскеуде қызмет атқарған. Ж.Досмұхамедов Өзбекстаннан, Қазақстаннан қуылған соң, оны Мәскеуде жұмысқа орналас-тырды. Түркістан университеті медицина факультетінің студенті кезінде Аққағаз Досжановаға шәкіртақы да бергізген. Т.Рысқұлов Геллерді орнынан алып, С.Асфендияровты Түркістан Республикасында денсаулық сақтау министрі етіп тағайындап, М.Жұмабаевты Ташкентке шақыртып, қамқорлығы-на алған. Диваевті зейнетақы баспанамен қамтамасыз еткен, Ташкенттегі абақтыдан шығып келгенде, денсаулығы нашарлаған М.Әуезовты 1932 жылы шипажайға орналастырған. Қырғызстаннан қуылған Қырғызсубпаркомының төрағасы Ж.Абдрахмановты Самара облысында атқару комитетінің орынба-сары, Оренбург облысында ауыл шаруашылық саласын басқаруына дейін себепкер болған. М.Тынышбаевты Қоқан автономиясына жұмысқа орналастыр-ған С.Қожанов екеуі И.В.Сталинге жедел хат жіберіп, Ә.Бөкейхановты абақтыдан босатқызған.[2] Сталинмен келісіп, Нұрмақовты ВЦИК-тегі ұлттар бөлімінің бастығының орнына отырғызса, Бауыржан Момышұлының Ленинградтағы Қаржы акаде-миясында білім теңізінен сусындауына тікелей ықпал еткен. Ш.Айтматовтың әкесі Төреқұлды Т.Рысқұлов қолынан жетектеп жүріп, Ташкентке оқуға түсір-ген. Кейін қырғыздың көрнекті қоғам қайраткері болған, 1938 жылы «Халық жауы» ретінде атылып кеткен Төреқұл Айтматов Т.Рысқұловтың тікелей тәрбиесін көрген шәкірті болған. [3]

Т. Рысқұлов – ұлт-азаттық көтерілісті басқарушы, өзі де оған тікелей қаты-сушы адам. Әулиеата уезін басқарып, қазақтың революциялық жастар ұйымын құруға мұрындық болған. Сталиннің саяси репрессиясына 1923 жылы ең бірін-ші қарсы тұрған адам. Бүкіл көшпелі республикаларда мал шаруашылығын кеңінен дамыту керектігін айтқан. Алайда, 1928 жылы ұсынған тың жерді игеру мәселесі тек 1954 жылы ғана іске асты. Түркістан мемлекетінде қазақ халқы қалыптассын деген игі ниетпен Жетісу облысынан көшіп кеткен адамдарды қайтадан қайтару комиссиясын басқарған. Жеке-дара күрескер ретінде қанаушылықты ол сынды ұлттық саясатты ашық айтып, сынаған Тұрардай күрескер жоқ. Үндістан үшін – Неру,

Түркия үшін – Ататүрік, Қытай үшін – Сунь- Ят Сен қандай болса біз үшін Тұрар да – сондай биік тұлға. Сонымен өткен тарихымызға зер сала қарасақ. Алаш қозғалысының тарихы мен еліміздің бүгінгі арасында өзара байланыс пен сабақтастық бар. Бұл сабақ-тастықтың өзегі – ұлттық мемлекеттік мәселесі. Алашордашылар ұлтжандылық танытып ұлт мүддесін қорғады. Қазақ елінің болашақ тағдыры жолында аянбай күресті. Алаш жетекшілері көрсетіп кеткен бағыт-бағдар еліміздің егемендік алып, тәуелсіз мемлекет болған кезде де, өз маңызын жоймай, қазақ қоғамын әлемдік өркениетпен ұштастыруға жол сілтеп отырды.

XX ғасыр басында Ө. Бөкейханов бастаған ұлт қайраткерлерінің алаш атын партияға да, үкіметке де беруі тарихқа адалдықтың, сол күнге және болашақ бағдарды анықтаудың жолы.

Қазір біз – азат елміз. Зиялы қауым ұсынысын ескерген Үкімет 2008 жылы «Алаш қозғалысы» туралы арнайы Қаулы қабылдады. Бұл – қуанышты нәрсе, әрине. Бірақ, іс мұнымен бітпек емес. Себебі, қазақта «Тегін білмеген – тексіз» деген сөз бар. Мемлекет басшысының өзі Алаш қайраткерлерінің «Абайдан кейінгі тыныстар», Алаш қозғалысын – «Мемлекетінің бастауы» деп отырса, билік буынындағы жауапты қызметкерлер білім мен мәдениет жүйесіндегі мамандар зиялы, сабырлы іс иесі демократия жолында ұлт тұлғаларының еңбегін лайықты зерделеп, байыптап, насихаттауы тиіс. Ұлттың алдағы жолын осы арқылы өрістетпек. Өз заманының патриоты, тарихи тұлға, қазақ елінің ғана емес жалпы түркі халықтарының азаттығын ойлаған Т.Рысқұлов туралы зерттеулер әлі де жалғаса береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әдебиет айдыны. 2008 ж. 31 маусым
2. Егемен Қазақстан. 2006ж. 26 қараша
3. Ақиқат. 2009 ж. №5. 51-58 бет

ЕЛІМНІҢ БАҚЫТЫН ТЕРБЕТКЕН – ТӘУЕЛСІЗДІК

Төлеуханова А.Қ.

Ғылыми жетекшісі: магистр Күребаева Г.А.

Семей қаласы Шәкәрім атындағы МУ

«...Уақыт қарқыны зымыран. Күні кеше өткен сияқты уақиғалар бүгінде тарих беттеріне айналып та үлгірді. Бұл жаңа мемлекет пен жаңа қоғамның дүниеге келуінің азапты толғаққа толы, сонымен бірге ғаламат сәті еді. Сол сәт әлі аяқталған жоқ, бірақ ең қиын белестерден аса білдік. Ең қиын жылдар дәл қазір артымызда қалды, сондықтан да мен еліміздің еңсесі биіктей беретініне сенемін.»

(Н.Назарбаев)

Тамырын тереңге жайған тарихыма көз жіберер болсам, сананы талай ой тұңғығына батырып, көкейге талай сұрақтың келетіні рас. Мысалы, «Біз кіміз?», «Жұмыр жер бетінде қашан пайда болдық?», «Қай жерді мекен еттік?», «Тіліміз, мәдениетіміздің деңгейі қандай?».

Біз Өр Алтай мен Атыраудың арасын мекен еткен сақтан қалған сарқыты, ғұннан қалған жұрнағы, үйсіннің жүріп өткен ізіміз. Біз қазақпыз!

Ақ білектің күші, ақ найзаның ұшы сынға түскен жаугершілік заманда, яғни, 1458 жылы Әбілқайыр хандығынан іргесін бөлген Жәнібек пен Керей сұлтан Моғолстан жеріне Шу бойы мен Қозыбасқа алғаш... Ең алғаш еркіндіктің ақ жалауын тіккен едік.

Он бес отауды біріктірген қара шаңырағымыз 1991 жылы ыдырады. Шығыстан алтын күн нұрын төгіп, еркіндіктің самалы есті. Көңіл көк аспанындағы қасірет бұлты сейіліп, әнші бұлбұл шаттықтың әнін шырқады.

Әрбір елдің жылнамасында оның жаңа тарихының бастауы болған тағдыршешті тандар болады. Біз үшін жаңа дәуірдің арайлы таңы 1991 жылы 16 желтоқсанда атты. Сол күні әлем көгінде «Қазақстан Республикасы» атты жаңа жұлдыз жарқырай туды», - халқымыз Тәуелсіздіктің мызғымас тұғырын бекітіп, Мәңгілік Ел болуға бет бұрды.

1991 жыл - еліміздің Қазақстан деген атпен бүкіл әлемге алғаш қадам басқан жылы. Сол сәттен бері міне 25 жыл да өте шықты. Қазіргі Қазақстан әлем сахнасында мақтанарлықтай беделге ие. Жас мемлекетіміз осындай аз ғана уақыттың ішінде көптеген ірі экономикалық, саяси және әлеуметтік жетістіктерге қол жеткізді. Қазіргі таңда Қазақстан жас мемлекет бола тұра, көптеген елдерден әлдеқайда алда. Еліміздің аяғынан нық тұруы, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және экономикамыздың жедел қарқынмен дамуы - қазіргі таңда негізгі стратегиялық бағыттар. Бүгінгі Қазақстан - тек өзі орналасқан аймақта ғана емес, бүкіләлемдік проблемаларды талқылауда және шешуде ықпалды рөл атқаратын ел. Қаз тұрып, қадам басқан тәуелсіздік сәбилік тұсауын өміршең уақытқа кестірген кезден бастап, осынау 25 жылдың бедерінде айшылық жерді алты рет аттаған алып секілді, дәуір жалынын мығым ұстап, тізгінін бекем қаға білді, егемен Қазақстанды бүгінде барша әлем танып отыр [1, 285 б.].

Егер біз сонау ғасырлар қойнауының қатпар-қатпар белесінен көз жүгіртіп байқасақ, ежелден-ақ ата-бабаларымыздың өз жерін еш жауға бастырмаған, ұлын құл, қызын күң еткізбеуге батырлық ержүректігін, жауына қатал, досына адал, шыбын жанын шүберекке түйіп, садақ ұстап қол күшіне сеніп, найзаның ұшына үкі тасқан ұлдары мен қыздарының жауынгерлік үлгісі бізге аманат болып жеткен. Отанымызды қорғаған еліне деген сүйіспеншілігі, ерлер сияқты қолына қару алып, ат құлағында ойнап жүріп жауын жеңуі сақ қызы - Тұмар падишаның ерлік істері. «Маған туған жердің бір уыс топырағы да қымбат. Сонда енді не бар?!» деп тұрсындар ғой... Менде ел бар, менде жер бар, мен елімді-жерімді қорғадым, - деген Тұмар падиша осындай байтақ та бай дархан Отанымызды жұдырықтай жүрегіндегі ерлік сезіммен қорғағаны сөзсіз. «Тар қолтықтан оқ тисе, тартып алар қарындас» - деп қыздарға сеніммен арқа сүйеген де, шашын төбесіне түйіп жауға шапқан, ержүрек батыр қыздардың Қазақ топырағында болуы бізді зор мақтанышқа бөлейді. Сол аға-апаларымызды еске алсақ біз олармен мақтанамыз, ерліктеріне сүйсіне қараймыз.

Еліміздің сан ғасырлық тарихында мақтаныш тұтар, бүгінгіміз бен келешегіміз үшін ғибрат алар, кеудемізге қиналғанда үміт отын жағар оқиғалар мен Отан алдындағы адал қызметінен үлгі алар ұлы тұлғалар аз болмаған. Олардың қатарына: қазақтың ұлт болып ұйысуы мен оның ұлан ғайыр ата-қонысының (этникалық территориясын) қалыптасуын; ұлттық мемлекеттігіміздің бастауы - Қазақ хандығының құрылуы мен дамуын; өзі отырған тағы емес, билеп отырған халқының бағын ойлап, жау қолына тойтарыс берген хандар мен оларға ел мен мемлекет тұрғысынан ақыл-кеңес берген, кемшілікті айта білген ұлы билер дәстүрлерін; ата-бабаларымыздың елімізге, халқымызға тән өзіндік шаруашылық жүргізу жүйесін қалыптастыруын, таңғажайып этномәдени үлгілерін жасау арқылы әлемдік өркениетке қосқан алып үлесін, батырларымыздың жер мен ел тәуелсіздігі мен ата-қоныс тұтастығын сыртқы, тіпті қала берді ішкі жаулардан қорғаған үлгісін жатқызуға болады. Алла Тағала біздің елімізге осыншама кең жерді нәсіп еткенін түсінуге ұмтылсақ, ұшқан құстың қанаты талатын осынау ұлан ғайыр Алтай мен Атырау аралығын ата-бабаларымыз ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен қорғап келген. Ата жауымыз болған сан жылдық қарсылас жоңғарлардан даламызды арашалап қалған батырлардың ерлігі туралы дәстүрлі тарихи жырлар Исатай, Махамбетке байланысты мұралар, Ресей патшасының отарлау саясатына қарсы көтерілген ұлт-азаттық қозғалыстың басты кейіпкерлері туралы жыр-дастандар біздің ұлттық сана-сезімімізді көтереді [2, 1276.].

Еліміздің Тәуелсіздік күні мерекесі халқымыздың сан ғасырлар бойғы азаттық жолындағы күресінің, сол жолдағы көрген азаптары мен қиындықтарының жадымызда жаңғырып, 25 жылда жеткен жетістеріміздің айшықты көрінетін мейрамы. Сондықтан да бұл күні Тәуелсіздік жолындағы арпалыстың азапкерлері мен қаһармандары ойға оралатыны сөзсіз.

Азаттық қазақ халқының ежелгі арманы еді, ат үстінде өткен кезеңдер көп болды. Азаттық үшін күресте айрықша қылыш сермеді, талай қиыншылықты бастан кешірді. Бірақ, ешқашан да мойымады, күресе білді, азаттық таңы туатынына кәміл сенді.

Иә, қазақ халқының басынан небір қилы заман өтті. Тарихта аты шулы «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деген қаралы атқа ие болған 1723 жылғы Жоңғар шапқыншылығы қазақ жерін ойсыратып кетті. Қазақ халқы оңтүстікке қарай босты. Бірақ, бұдан да басқа жауыздық нәубетінің екі ғасырдан соң қайта келерін білген жоқ.

1925-1933 жылдарда Г.Голощекин Қазақстанда әлі революция болмаған деп «Кіші октябрь» саясатын жүргізді, елді аштық пен қуғын-сүргін жайлады, Қазақстанда тұратын 2 миллион қазақ аштықтан қырылды.

1937 жылғы асыра сілтеудің кесірінен қазақ әдебиетінде жайқалып келе жатқан жас теректердің тамырын қиды. Олар: Шәкәрім, Ахмет, Мағжан, Міржақып, Жүсіпбек, Бейімбет, Ілияс, Сәкен. Өздері өлсе де аты өлмеген ағалар рухына кейінгі ұрпақ әрқашан бас иеміз.

1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысында 500-ге тарта қазақ қаһармандарына Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Олар Мәншүк Мәметова, Әлия Молдағұлова, Бауыржан Момышұлы, Мәлік Ғабдуллин, Төлеген Тоқтаров, т.б. [3, 485 б.].

1986 жылы Атыраудан Алтайға, Сарыарқадан Алатауға дейінгі байтақ жерімізге Желтоқсанның дауылы үдей түсіп, дүрбелең жайлады. Қазақтың көптеген азаматтарының мойнына қыл шылбыр салынды. Әділдік үшін бой көтерген жас боздақтардың маңдайы тасқа соғылды. Желтоқсан оқиғасына қатысып, жауапқа тартылғандар қатарында Қайрат Рысқұлбеков, Ләззат Асанова, Сабира Мұхаметжанова, Ербол Сыпатаев бар.

Тәуелсіздікке дейінгі кезеңде өз жерімізде басымызды түсірдік. Экономика, ішкі және сыртқы саясатпен қатар, табиғи қорларымыз да, басқа мемлекеттің қарамағында еді. Сол қиын-қыстау кезеңде, қазақ халқының сана-сезімі, намысы оянды. Жігерлі қазақ жастары өз жерімізде лайықты күн көруге, өз ана тілімізді, мәдениетімізді құқылы қолдануға талпынды. Бүгін міне, тәуелсіздіктің 25 жылдығы қарсаңында, біз артқа қарап, Кеңес Одағы кезеңіндегі тарихты, сөзбен жеткізе алмайтын қиын өмірді еске алып жатамыз. Сонау Горбачёв бастаған қайта құру кезеңі ұлттық сана-сезімді оятты. Жаппай қазақ мектептерінің жабылуы, қазақ тілінде шығарылған газет-журналдар, мақалалар, кітаптардың сатылымнан жоғалуы, жоғарғы билеуші таптың басымдылығы, біздің ержүрек, батыл, намысшыл жандарымызды ызаландырды. Сөйтіп, халықтың ұлттық мүддесі үшін күреске жол ашылды. Осының бәрі, бізді 1986 жылғы Алматыда өткен желтоқсан оқиғаларына алып келеді. Себебі, жаңа алаңда өткен қазақ жастарының шерулері, тәуелсіздікке әкелген бастама десек, қателеспейміз. Бүгін міне, желтоқсан оқиғаларына 30 жыл. Уақыт келе, сол тарихи оқиғаның мәнісін енді ғана ұға бастағандаймыз [4, 101 б.].

Тәуелсіздік алғандағы алғашқы әрекеттердің арасында мемлекетіміздің ұлттық валютасы - теңгені енгізу, көршілес мемлекеттермен шекараны белгілеп алу, Конституциямызды бекіту бар еді. Ата Заңымызға сәйкес Қазақстан және қазақстандықтар ешкімнің жеріне көз салмайды, бірақ өз жерінің бір сантиметрін де ешкімге бермейді. Мұндай істердің орындалуы - ерекше тарихи жетістік. Айта берсек 25 жылда жеткен еліміздің жетістігі өте көп. Дегенмен, бұл жетістіктерге жетуде еліміз көп қиыншылықты көргенін ұмытпағанымыз жөн.

Өз басым тәуелсіздіктен кейін туылған буынның өкілі бола тұра, бұл Егемендіктің қандай жолмен келгенін жақсы білемін. Қазақстан үшін, қазақ халқы үшін тәуелсіздік аспаннан түскен сый емес еді. Халқымыз бостандықты аңсап, Тәуелсіздікке зарығып жетті. Тәуелсіздік жолында еліміз аз қиыншылық көрген жоқ. Тәуелсіздік - ата-бабамыздың ежелден келе жатқан арманы. Халқымыздың бостандыққа ұмтылысының және өшпес қайсар рухының арқасында тәуелсіздікке қол жеткіздік. Бұл күнге дейін жеткен ұмытылмас оқиғалар - ел бостандығын қорғау соғыстары мен ұлт-азаттық көтерілістердің тарихымызда өшпес өнеге, өлмес мұра ретінде сақталатыны рас. Елдің біртұтастығы мен тыныштығын сақтауға хан-сұлтандар, батырлар, қарапайым халықтың өзі де жандарын пида еткен. Тәуелсіздік деген ұлы жеңіске қол жеткізуде әлі де жаңғырып тұрған кешегі Желтоқсанның

да септігі аз болған жоқ - студент жастардың көшеге шығып үндеуі және егемендік үшін зардап шегуге дайын екендігін көрсете білуі барша халыққа сенім мен жігер берген болатын [5, 199 б.].

Мемлекет басшысының көрегендігі мен дер кезінде жүзеге асырылған саяси экономикалық реформалардың арқасында экономикасын түзеп, тығырықтан шықты. Қазақстанда шұғыл бетбұрыс 1995 жылдан басталды. 2000 жылдың басында Еуропа қауымдастығы, ал 2002 жылы Америка тарапынан Қазақстан нарықтық экономикасын қалыптастырып ел ретінде танылды. Елбасының жүргізіп жатқан саясатының арқасында Қазақстанды бүкіл әлем таныды. Қазақстанның ЕҚЫҰ-ға төрағалық етуі Қазақ елінің дүние жүзі қауымдастығы алдындығы беделін биіктете түсті. Ең бастысы Мемлекет басшысы нақтылаған «Қазақстан 2030» стратегиясының мақсаттары мен міндеттері ойдағыдай жүзеге асырылуда [6, 99 б.].

Еліміздің негізгі мемлекеттік мақсаты - Конституциямызбен бекітілген: «Қазақстан өзін демократиялық зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады: оның ең қымбат қазынасы - адам мен адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» делінген. Демек, қоғамда тұрақтылықты татулықты қалыптастырып, елдің тұрмыстық әл ауқатын жақсарту басты мәселе болып табылады. Біз қазір шын мәнінде дербестігімізге даңғыл жол ашып, азат ойлауды қалыптастыру жолындамыз. Ата Заңымыздың арқасында еліміз либералды демократиялық даму жолына түсті. Сонымен қатар, ұлтаралық келісім мен саяси тұрақтылыққа негізделген сенімнің биік деңгейі сақталып отыр [7, 18 б.].

Қортындылай келе...

«Арыстандай айбатты,

Жолбарыстай қайратты,

Қырандай күшті қанатты,

Мен жастарға сенемін!» - деп өршіл ақын М. Жұмабаев болашаққа, жастарға үлкен сенім артты емес пе? Ақынның өлеңде келтірген көркем сөздеріне лайық болатынымызға сенемін.

Осынау тарихи белестер Жаңа Қазақстандық Патриотизмді ұрпақ жадына сіңіруде айрықша рөлге ие. Біз 2015 жылды Қазақстан халқы Ассамблеясы жылы деп жарияладық. Елдің тұтастығы мен бірлігі, татулығы мен тыныштығы ең басты назарда. Ел Бірлігі - біздің барша табыстарымыздың кілті. Тұрақты дамудың Қазақстандық моделі бүгінде бүкіл әлемге үлгі. Тәуелсіздігіміздің 25 жылдық мерейтойын және халықаралық EXPO-2017 көрмесін табысты өткізіп, еліміздің әлеуетін әлемге паш етеміз. Ұлы жолдағы сапарымыз сәтті, болашағымыз жарқын болсын! Баршаңызға «Нұрлы жол» Жолдауын жүзеге асыруда табыс тілеймін!

Әрқашанда Тәуелсіз Қазақстанның таңы нұрлы болып, егемен елдің ұрпағының еңсесі биік, көкірегі ояу, керегесі кең, терезесі тең елде өмір сүрсін. Қазақстанға оңайлықпен келмеген Тәуелсіздікті қастерлей, қадірлей білейік....

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әдібаев Х., Базарбаев М., Қабдолов З., Нұрғалиев Р., Қазақ әдебиеті Алматы «Рауан» 2011.
2. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. Алматы «Білім» 2009.
3. Шәбжантайқызы М., Ибрагимова К. Шығарма тілі-дана, іші сара мұрасының айнасы.
4. «Келешек-2030» ЖШС 2015.
5. Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы. Алматы: Раритет, 2010. 448 б.
6. Абрахманов С. Тәуелсіздік шежіресі. Алматы: Атамұра, 2006. 392 б.
7. Назарбаев Н.Ә. Нұр Отанның дамуында жаңа белес басталды. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтің «Нұр Отан» партиясы Саяси кеңесінің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. № 21 18 қаңтар. 2016.

ЖЕЛТОҚСАН ОҚИҒАСЫНЫҢ ҚҰРБАНЫ – ҚАЙРАТ РЫСҚҰЛБЕКОВ

Тұтқыш А.Ж., тарих факультеті 1 курс студенті,
ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Сақабай Т.Қ.
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ

Мақалада КСРО-ның ыдырауын жеделдеткен Алматыдағы Желтоқсан көтерілісіне биыл 30 жыл толуына, тәуелсіздіктің 25 жылдығына арналады. Қазақ егемендігінің орнауына себеп болған Желтоқсан оқиғасы-біздің халқымыздың жоғары мемлекеттік патриотизмі мен жалпы батырлығының көрінісі. Қозғалыс ел мен ұлттың тәуелсіздік құқын қорғау үшін бас көтерген бір топ жастар болғаны мәлім. Тарихта ерекше орны бар, халықтың қасіреті мен ар намысына, сондай-ақ мақтанышына айналған бұл оқиғаның алғашқы құрбаны Қайрат Рысқұлбековтың ғұмырын қазақ халқының азаттығы мен саяси тәуелсіздігі үшін күреске арналған тұлға деп айтуға болады.

Қазақ халқының аса күрделі әлеуметтік және қоғамдық-саяси қайшылықтармен ерекшеленетін кезеңі –XX ғасыр. Бұл кезеңде ел арасынан өздерінің білімділігімен, қайсарлығымен, өжеттілігімен, рухани парасаттылығымен суырылып шығып, ұлты үшін күресен азаматтар болды.

Қазақ халқы Кеңес өкіметіне қарсы шығуы ар-ұжданды бірінші қатарға қойып, қазақ ұлтының ұрпағы ретінде, кез-келген бассыздық саясатына жауап қайтарып отырды. Осы XX ғасырдағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс патшалық Ресейге қарсы бағытталған соңғы толқу болса, 1986 жылғы желтоқсан көтерілісі Кеңес үкіметіне қарсы бағытталған соңғы бас көтеру болды.

Желтоқсан көтерілісі - 1986 жылы 16-18 желтоқсан аралығында Алматыда болған қазақ жастарының КСРО үкіметінің отаршылдық, әміршіл-әкімшіл жүйесіне қарсы наразылық іс-қимылдары. Бостандыққа, тәуелсіздікке ұмтылған қазақ халқы тарихындағы елеулі оқиға болып табылады. Желтоқсан оқиғалары қазақ жастарының ұлттық санасының қаншалықты өскенін көрсетіп берді. Бір ғасыр бойы халықты ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстаған өктемдік үрдістің алдындағы қорқыныш алғаш рет еңсерілді. Жастар айдай әлемнің алдында кез-келген ұлтқа тән ұлттық намыс бұдан былай ешқандай баса көктеуге мойынсынбайтынын паш етіп берді[1].

1986 жылдың 16-18 желтоқсанында Қазақстанда болған қозғалыс халқымыздың тарихына мәңгіге хатталады. Ондаған жылдар бойы қордаланып қалған келеңсіздіктер-қоғамдық және мәдени салаларды камтыған өрескел кемшіліктер, ұлт мәселесінің қатты шиеленісуі республика жастарының ызасын келтіріп, оларды күрес жолына түсуге еріксіз алып келді. Міне, сондықтан желтоқсан оқиғасының 30-жылдығына орай қайта зерделеу өзекті деп ойлаймыз.

Қазақ жастарының қатысуымен 1986 жылы Қазақстанда болған желтоқсан оқиғасының себептерін, салдарын және осыған орай осы кішігірім мақалада халқымыздың бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрескен желтоқсан құрбандарының бірі Қайрат Рысқұлбековтың өнегелі өмірі мен азаматтық істерін қарастыру болып табылады.

Ғылыми зерттелуде аталып жүрген желтоқсан оқиғасы жайлы жазылған мақалалар, ғылыми зерттеулер көркем әдебиет қатары қазіргі кезде өте көп. Желтоқсан оқиғасының барысы академик, тарихшы М.Қабашұлы еңбектерінде де арқау болды. Ғалым желтоқсан оқиғасын «қозғалыс» деп бағалап, оның басты себебіне, қорғаушы күшіне және тарихи маңызыдылығына тоқталды[2].

Желтоқсан қозғалысы тарихшы М.Қойгелдиевтің де еңбектерінде жан-жақты талданды. Ғалым желтоқсан оқиғасының 15 жылдығына орай оның тарихтағы орны мен сабақтары жөнінде тарихи анықтама берді.

Желтоқсан оқиғасының ащы шындағын Р.Спанова айқындауға тырысты. Желтоқсан ызғарынан жазаланған жастардың тағдырын анықтай отырып, олардың күрес жолдарын ерлік санатынына қосты[3].

1986 жылғы қозғалысты 1991 жылы нақтылап, айқындауға тырысқан жинақ «Айғақ-кітап» деп аталады. М.Шаханов желтоқсан оқиғасының ақиқатын анықтауға тырысқан қызмет барысы мен жалпы желтоқсан оқиғасының тарихи маңыздылығы туралы жақсы мәліметтер келтірген[4].

Жазушы Т.Бейісқұловтың «Желтоқсан ызғары» еңбегінен қазақ жастарының патриоттық сезімдерін аңғаруға болады. Ал Б.Әбдіғалиев, Б.Көрпембайұлы «Желтоқсан 86» кітабының 5 томы басылып шықты. «Желтоқсан 86» жинағында көтеріліске қатысты деректер мен дәйектер жарияланған. Көтерілістің республика аймақтарында шарпындығын айқындайтын материалдар және көтеріліске қатысты зиялылардың айтқан пікірлерімен сараптамалары берілген.

1985 жылы Кеңестер Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің пленумы болды. Онда Орталық партия Комитетінің Бас хатшысы М. С. Горбачев баяндама жасап, қоғамды демократиялық бағытта қайта құру жөнінде шешім қабылданды. Бірақ бұл шешім тек сөз жүзінде қалды. Іс жүзінде ол кеңес қоғамын ыдыратуды тездетті. Оны Қазақстанның партия, Кеңес органдары қызметінен байқауға болады. Қазақстанда Одақтың барлық жерлеріндегі сияқты тоқырау жылдарында басқару ісінде жағымпаздық, паракорлық, рушылдық, жершілдік сияқты көптеген келеңсіз құбылыстар кеңінен орын алды. Бұл жылдары ұлт саясатында, әлеуметтік-экономикалық және кадр мәселелерінде көптеген ауытқушылыққа жол берілді. Жалпы барлық кеңес қоғамы үшін бұл кезде қоғамдық ойдың мәні өзгеріп, сөз бен істің арасында алшақтық, қайшылық кең өріс алды. Міне, осымен байланысты 1986 жылғы ақпан айында болып өткен Қазақстан Компартиясы XVI съезінде жасаған баяндамасында, ол кезде Республика Министрлер Кеңесінің төрағасы болып істеген Н.Ә. Назарбаев және съезде шығып сөйлеген басқа да делегаттар мұндай келеңсіз жағдайларды өткір сынға алды. Олар көптеген күрделі және маңызды мәселелерді партия комитеттерінің уақтылы шешпейтінін, олардың қызметі ауқымынан тыс қалатынын, проблемалық мәселелерді шешуге ескіше қараудың кеңінен орын алып отырғанын ешқандай бүкпесіз айтып берді.

1986 жылғы 16 желтоқсан күні Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Д.А. Қонаевты орнынан алған кезде айырықша көзге түсті. Пленум мәжілісі небары 18 минутқа созылды. Осы уақыт ішінде Қазақстан Компартиясының бірінші хатшысы Д.А. Қонаев қызметінен алынып, оның орнына Мәскеу жіберген Г.В. Колбин сайланды. Мұның өзі қайта құру мен демократиядан үлкен үміт күтіп отырған республика халқының, соның ішінде қазақ жастарының наразылығын туғызды[5].

Желтоқсан 1986-халықтың жас ұрпағының қозғалысы. Ол айдарына қорғаныс табысы басталған М.Горбачевтың «Қайта құру» бағдарламасын шын мәнінде жаңғырту заңнамасы екен деп аталған ұлттың жас өкілдері еді. Желтоқсан қозғалысы үш күн ішінде бірнеше сатыдан өтті.

Алаңға бейбіт жастар шықты. Жалпы күш көрсетеміз деген ой олардың санасында да жоқ еді. Бірақ наразылық білдірді. Көтерген ұнкағаздары болды. «Ленин идеясы жасасын!» деген ұнкағаз ұстағандардың өзі де жауапқа тартылды. Жастардың алаңға шығу себептері әртүрлі. Олардың, кейбіреулері мұнда талай жылдар бойғы шовинистік кеудемсоқтыққа өкпе-наразылығын білдіргілері келсе, басқалары "ұлттық намысты қорғау" ұранына еліктей аттанды. Шеру саяси сипатта өтті және ол басқа халықтарға, соның ішінде орыстарға қарсы бағытталмады.

17 желтоқсан күні таңертеңгі сағат 8-де қаладағы қазіргі Республика алаңы саяси тәуелсіздікті талап еткен ұрандармен алғашында 300-дей адам жиналып, кешкісін көтерілісшілер саны 20 мыңға жетті. Бірақ көтерілісшілердің қойған талап-тілектері аяқ асты етіліп, "бұзақыларды" күшпен тарату мақсатында алаңға құқық қорғау органдарының қызметкерлері мен арнайы әскери күштер тобы жеткізілді. КСРО ІІМ-нің бұйрығы негізінде дайындалған "Құйын - 86" операциясы бойынша көтеріліс қатыгездікпен басып жаншылды.

18 желтоқсан күні алаңға қайта жиналмақ болған көтерілісшілерге қарсы әскер күші қолданылды. Көтерілісшілердің қалған топтарын ығыстыру үшін жедел отряд, милиция мен

жасақшылардан арнайы топтар құрылып, қала көшелеріне аттандырылды. Осы әскери күштер 19 желтоқсан күні қаланың әр тұсында қайтадан шеруге шықпақ болған 6 топты басып, таратты. Алаңдағы көтерілісшілер таратылған соң ішкі істер бөлімдеріне 2401 адам жеткізілген. Бұл оқиғаларға мұрағат деректері бойынша 60 мыңнан астам адам қатысты, 8 мыңнан астам адам қамауға алынды, 200 қатысушы сотталды, 1,5 мыңнан астам адам қуғын-сүргінге ұшырап, әкімшілік жазалауға тартылды. Қаншама жас қыршын қаза тапты[6]. Желтоқсан көтерілісі құрбандарының қатарында Қ.Рысқұлбеков, Е.Сыпатаев, С.Мұхаметжанова, К.Молданазарова, М.Әбдіқұлов, Л.Асанова сынды ержүрек қазақ жастары бар.

Желтоқсан қозғалысында елін-жерін, халқын жан жүрегімен сүйген, ұлтының азаттығы мен теңдігі жолында шыбын жанын құрбан еткен атпал азаматтар аз емес. Сондай азаматтардың бірі - ұлтының басына сын сағат туғанда жас болса да бас бола білген, әділетсіздікке қасқая қарсы тұрып, азаматтық мінез танытқан «Халық қаһарманы» - **Қайрат Рысқұлбеков**.

Қайраттың есімі бүгінде «әр қазақ - менің жалғызым» дейтін ел жүрегінен ойып тұрып орын алған. Қайрат Рысқұлбеков 1966 жылы наурыздың 13-де Жамбыл облысының Мойынқұм ауданында дүниеге келді. 1973 – 81 жылы Шу ауданы Төле би ауылындағы орналасқан Сәду Шәкіров атындағы мектеп-интернатта оқып, 8 жылдық білім алды. 1981 – 1983 жылы Бірлік ауылындағы бұрынғы Киров атындағы орта мектепте оқып, он жылдықты бітірген соң, әскер қатарына шақырылғанға дейін әкесі Ноғайбайға жәрдемші-малшы болып, Көктерек тауарлы-сүт фермасында жұмыс істеді. 1984 – 1986 жылы Амур өлкесі Белогор қаласында әскери міндетін өтеді. Әскери-саяси қызметтердің үздігі ретінде бірнеше мақтау қағазымен марапатталып, әскери бөлімше командирлері ата-анасына алғыс айтқан құрмет қағаздарын жіберді. 1986-жылы мамырда әскери борышын өтеп ауылға келіп, тамыз айында әскери бөлімшенің жолдамасымен Алматы сәулет-құрылыс институтына келіп сынақтан сүрінбей өтіп, оқуға түсті. 1986-жылы 16-желтоқсанда Қазақстанның бас тізгіні қайдағы біреуге тапсырылуына бейбіт наразылық білдірген жастар мен студенттерге қосылып, Орталық алаңға шығып, шеруге қатысты[7].

Қазақ қыздарын шашынан сүйреп, айуандықпен тепкілеп, кейбіреулерін, тіпті, қаныпезерлікпен көк мұзға отырғызуға дейін барды. Көтеріліс қатыгездікпен жаншылғаннан кейін 1987 жылдың қаңтарында ішкі істер органының қызметкерлері «Алматыда бір төбелеске қатысты» деген себеппен Қ.Рысқұлбековті Мойынқұм ауданының орталығында тұратын нағашысы – М.Асанбаевтың үйінде демалып жатқан жерінен ұстап әкетеді. Кейіннен, көпшілікке мәлім болғанындай, тергеушілер әрекеттерімен Қ.Рысқұлбековке неше түрлі айла-шарғылар қолдана отырып, оны С.Савицкийдің өліміне кінәлі етеді.

Қазақ КСР-і Жоғарғы Сотының қылмыстық істер жөніндегі коллегиясының төрағасы Е.Грбарниктің 1987 жылы 16 маусымдағы Үкімімен Қ.Рысқұлбеков – ең жоғары жаза – өлім жазасы – атуға бұйырылды. Зиялы қауым өкілдері СОКП Бас хатшысы Горбачев пен КСРО Жоғарғы Кеңесі Президумының төрағасы Громыконың атына Қ.Рысқұлбековтің жазасын жеңілдету туралы өтініштерін жолдады. Кейіннен Қ.Рысқұлбековтың ату жазасы амалсыздан 20 жылға бас бостандығынан айыру жазасымен ауыстырылды. Бірақ Шу, Қарағанды темір жол бекеттері арқылы Рысқұлбеков белгісіз себептермен Семей түрмесіне жеткізіліп, құпия жағдайда оның өміріне қастандық жасалды.

Ғұмыры қысқа болса да Қайрат қазақ халқының санасында туған ұлтының азаттығы, тәуелсіздігі жолында қандай батыл қадамға болса да баруға қабілетті, ержүрек азамат ретінде сақталып қалды. Қ.Рысқұлбеков сынды батыр ұлдарымыздың есімдері туған еліміз аман тұрғанда Тәуелсіздігімізбен бірге жасай бермек.

"Қазақ" деген қаным бар деп бастап, "Еркек тоқты құрбандық, атам десең атыңдар" деп аяқтаған қайсар Қайраттың даусы да тым жақында естіліп еді ғой?! Осы азаттық үшін үнемі күрескен халықтың еншісіне тиген қайғы-қасіретті көре жүріп, көтере білген халық нағыз қайсар халық емес пе?! Бордай тозып, жоқ болып кетпей "тағдырдың тезінен, тозақтың өзінен аман-сау қалған халық" нағыз ұлы халық екенін таныта білді. Көрген ауыр хикметінен

кейін де "бас шұлғып, үнсіз көнетін" әдетті бойларына жұқтырған жоқ. Қанына намыс дарыған, рухына кие енген халық үнемі тәуелсіздікке ұмтылды. Көксеген тәуелсіздігін алды. Терезі тең, байрағы желбіреген ұлттар санатына ілігу үшін талай ауыртпалық бастан өтті. Енді мұхиттың арғы жағындағы Біріккен Ұлттар Ұйымында көк байрағы, алтын зерімен күнге шағылыса желбірейді. Саяси қуғын-сүргін көргендерді ақтады, басына ескерткіш орнатты. 70 жыл сананы улаған қызыл заманның солақай саясатының құлпаршасын шығарды. Қазақ хандарының, билерінің, батырларының рухы халқына кие болып оралды. Ұлттық діл мен дін жүрегімізге еніп, алпыс екі тамырға қуат таратты.

Қазақстандағы 1986 жылғы қазақ халқы жастарының серпілісі азаттық қозғалысы шежіресіндегі ең бір жарқын белес болып табылады. «Желтоқсан көтерілісі – ғасырлар бойы жиналған ашу-ыза жарылысы. Яғни біздің халқымыздың тіл мүддесі, рух мүддесі – осының бәрінің қосындысы ашу-ыза тудырғаны шындық. Қазақ халқы орыстардың қол астында бола отырып азаттық пен тәуелсіздікті аңсау кезінде әр түрлі деңгейдегі 300-ден астам ұлт-азаттық көтерілісін өткізді. Соның қорытындылаушысы, егемендікке бастаған көтеріліс – Желтоқсан көтерілісі», - деді ақиық ақынымыз Мұхтар Шаханов. Демек бұл әншейін ауыз толтырып айтуға қана жарайтын оқиға емес, бұл шын мәніндегі елді, бүкіл Кеңестер Одағын елең еткізген, күш қолданып басуға мәжбүр еткен көтеріліс екендігінде дау болмаса керек.

Қазіргі таңда 16-17 желтоқсанды тәуелсіздік мейрамы етіп жариялады. Сондықтан 16 желтоқсанның қасыретті күн екендігін жадымызда сақтап әрі Тәуелсіздікке қол жеткізу жолындағы талпыныстардың ақталған күні екендігін сезінуіміз қажет. Сол себепті де әрі арманға қол жеткізген күн деп шаттық ретінде атап өтіп, екінші жағынан Желтоқсан құрбандарына да тағзым ете жүруіміз керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. - Алматы, 2003. - 346
2. Қозыбаев М. Тәуелсіздік рухы. - Алматы, 1998.
3. Спанова Р. Біз білетін желтоқсан, - Алматы, 2000.
4. Шаханов М. Айғақ-кітап, - Алматы, 1991.
5. Бейісқұлов Т. Желтоқсан ызғары, - Алматы, 1994.
6. Бейісқұлов Т. Желтоқсан ызғары, - Алматы, 1994.
7. Табей К. Қайсар рухты қазақ Қайрат Рысқұлбеков. - Алматы, 1994. - 5, 66

АЛАШОРДА ҮКІМЕТІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНА

Ханатбекова К.Д.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Сақабай Т.Қ.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағнды мемлекеттік университеті

Алаш - бауырлас, туыстас, яғни, көне заманда, түркілер бөлінбей тұрып дүниеге келген ұғым. Орта ғасырлық ертедегі деректерде қазақтың өз алдына жеке дара құрылғанға дейінгі ортақ атауы. Алаш - тарихта кездесетін көне ұғым. «Алаш» сөзі - қазақ деген сөзбен пара-пар. Қазіргі таңда Алаш атауын Алаша ханмен де байланыстырып жатады. Алаша хан-халық аңызы бойынша «Алты алашты» құрған тайпалардың түп атасы. Қазақ шежіресінде Алаша ханның шыққан тегі өте қарапайым екендігі айтылады. Орта ғасырлық мұраларда Алаша хан-XIV ғасырдың II жартысы мен XV ғасырдың I жартысында өмір сүрген әрі батыр, әрі би, әрі ұлыс билеушісі. Алаша хан - ел жадында жауынгер тайпа түркілерді біріктіріп, тұңғыш алаш(қазақ) мемлекетін құрған ұлы қайраткер. Әбілғазы шежіресінде Алаша ханның әкесі Көк хан болғандығы, ұрпақтарының бірінің есімі Қара хан, ал немересінің есімі-оғыздардың түп атасы-Оғыз хан болғандығы айтылады[1]. Рашид әд-Дин мен Әбілғазы Алаша ханның өмір сүрген жері - Дешті Қыпшақтың орталық бөлігі деп көрсетеді. Алаша ханның ордасы сонау Ұлытау өңірінде болғандығы көрсетіледі. Алаш атауы - түрікмен, қырғыз, ноғай халықтарының жадында жақсы сақталған. Тіпті кеген тас

жазуында: « алты бөрі» деген сөздің алты алаш деген атауды білдіретіні бекер емес[2]. Себебі, біз Алаш жұрты, арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты халықпыз. Біз Ресей мемлекетінің құрамында болғанда да еш беріспедік. Біз өз абыройымызды аяқ асты етпей, өз алдымызға жеке дара мемлекет болцға ұмытылдык. Әрине, ол арманымызға да қол жеткіздік. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері, тарихымызда жабық тақырыптарға жол ашылды. Соның ішінде әлі де болса шынайы баға беріліп, қайта зерттеуді талап етіп отырған Алашорда үкіметі мен Алаш партиясының қызметі және XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының қызметі мен қайғылы тарихы. Алаш партиясы 1917 жылы 21-26 шілдеде Орынбор қаласында өткен Бірінші бүкілодақтық съездің шешіміне байланысты құрылған еді. Бұл съезге Ақмола, Семей, Торғай,Орал, Жетісу, Ферғана облыстарынан және Бөкей ордасынан делегаттар қатысқан.Алаш автономиясы 1917 жылы 5-13 желтоқсанда Орынбор қаласында өткен Екінші жалпықазақ съезінде жарияланған қазақ халқының ұлттық мемлекеті. Съезді М.Шоқай басқарды. Съезде Алаш автономиясын құру туралы шешім қабылданды. Автономия орталығы-Семей қаласы[3].

Жалпы,1928-1932 жылдары орын алған бұрынғы Алаш партиясы мен қозғалысының жетекшілеріне қарсы ұйымдастырылған алғашқы саяси сот процестерінен кейін,бұл тақырыпты нақтылы зерттеуге тиым салынған болатын.Бірінші процесстің барысында 47 адам тергеуге алынып, ОГПУ-дің сот коллегиясының1930 жылы 4 сәуірдегі үкімімен 35 адамға әртүрлі жаза кесілді. Атап айтсақ, Ахмет Байтұрсынов бастаған 10 адам әуелі ату жазасына бұйрылып,кейін ол үкім 10 жылдық мерзімге концлагерьде отыруен алмастырылды. 1932 жылғы екінші сот процесінің үкімімен Мұхаметжан Тынышбаев, Халел Досмұхамбетов, Жаһанша Досмұхамбетовтар бастаған алаш қозғалысы басшыларының екінші тобы 5 жылдық мерзімге Россияның Орталық қара топырақты облысына (қазіргі Воронеж облысы) жер аударылды. ОГПУ-дің осы екі үкімі құрбандарының тірі қалып, елге оралғандары 1937-1938 жылдары түгелге дерлік «халық жауы» деген жалған айыппен ату кесілді[4;6]. Сондықтан да Алаш туралы шындық айтылмайтын болды да,бұл тақырып ресми жабылды.Осының салдарынан 60жылдай уақыт бойы (30-жылдардың ортасынан 80-ші жылдардың соңына дейін) ғылым және саяси әдеби баспаларда, көркем шығармаларда мәселенің байыбына бармай,шындыққа сай келмейтін Алаш қозғалысын жаппай қаралайтын,жетекшілерін «буржуазияшыл ұлтшылдар", «халық жаулары» деп айыпталып,әртүрлі мінбелерден сөздер айтылды.

Жалпы,Алаш үкіметінің құрылуы туралы,олардың Совет үкіметімен қатынасы туралы алғашқы пікірлер большевиктік бағыттағы баспасөзде 1919-1920 жылы жариялана бастады. Осы мәселелерді тілге тиек етіп көтерген-Ахмет Байтұрсынов пен қазақ зиялыларының қатарынан шыққан бошевиктердің бірі-Сәкен Сейфуллин еді.1919 жылы тамызда РСФСР-дың Ұлт істері жөніндегі халық комисариаты органында Ахмет Байтұрсыновтың «Революция және қазақтар» атты мақаласы жарияланды.Осы шағын еңбегінде А.Байтұрсынов 1917 жылғы Ақпан және Қазан революцияларын қазақ халқының қалай қарсы алуына өз бағасын беріп, Алаш автономиясын жариялау мен оның үкіметін құрудағы себептерін ашып көрсетті. Сонымен қатар ол большевизмді қабылдауға 1917 жылы қазақ қауымы дайын емес еді деген пікір айтқан. «Қазақтарға Февраль революциясы қаншалықты түсінікті болса,-деп жазып кеткен. Ең бірінші реолюцияны қандай қуанышпен қарсы алғандығы туралы,екінші-революцияны соншама үреймен қарсы алуға тура келді»Ахмет Байтұрсынов қазақтар үшін таптық идеологияға негізделген большевизм идеясы емес,ұлттық мүддеге негізделген жалпы қазақтың Алаш партиясы керек деп түсінген.Ол Алаш үкіметі мен Алаш партиясының құрылуын Қазан төңкерісі мен большевиктік билік әкелген анархияға қарсы тосқауыл ретінде көрсетті.

Ахмет Байтұрсыновтың аталмыш еңбегі жарияланысымен және сол жылы басылған «Жизнь национальностей» апталығының 1920 жылы қарашаның 25-дегі санында Сәкен Сейфуллиннің «Манап Шамиль» деген бүркеніштік атпен «Қазақ интеллигенциясы туралы» атты мақаласы жарық көрді.1905 жылдан бастап,әсіресе 1912 жылы қазақ зиялыларының арасында ұлттық теңдік пен азаттық идеялары таратыла бастағанын ,жас қазақ

интеллигенциясының дем беруші басшылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов болған. Олар өздері ұйымдастырған «Қазақ» газетінің төңірегінде халық зиялыларын топтастыра білді, саяси ұйым құру идеясын іздестіре білді. Осыдан соң ұлттық интеллигенция екі лагерьге бөлініп, басым көпшілігі-кадеттер мен оңшыл эсерлерді жақтаушы «қазақ революционерлері» жалпы ұлттық партия құрып, оған қулықпен «Алаш» деген ату берді.

Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің іс-әрекеттеріне коммунистік идеология мен таптық тұрғыдан баға берген С.Сейфуллин өз ойын былай тұжырымдаған: «Октябрь төңкерісінен кейін солшылдардың соңынан ерген қазақ зиялылары-біртіндеп солшылдана түсті. Өз тағдыры мен қоғамдық және шығармашылық қызметін социализм мен коммунизм идеясымен тығыз байланыстырған С.Сейфуллин бұл мақаласында Алаш партиясы мен Алашорда қозғалысы қазақтардың мақсат-мүддесіне жат құбылыс екенін аңғартады.

Бұл ойларын С.Сейфуллин «Қызыл Қазақстан» атты журналында 1922 жылдан жариялай бастап, 1927 жылы Қызылорда қаласында жеке кітап етіп шығарған «Тар жол, тайға кешу» деп аталатын кітабында ашып көрсеткен. С.Сейфуллиннің Алашорда Қазан төңкерісі мен азамат соғысы жылдарында ұлтшылдық позицияда болып, контрреволюциялық роль атқарды деген тұжырымын 1923 жылы Ә.Әйтиев өз мақаласында жариялаған.

1922 жылдың күзінен бастап алашордашылардың көпшілігін Қазақ АССР-нің мемлекеттік және басқару органдарынан жаппай қуу науқаны басталған еді. Сонда «Алашорда» іс жүзінде 1918 жылдың ортасынан 1919 жылдың аяғына дейін, бас-аяғы жыл жарымдай ғана өмір сүрген. Алашорда сол кездегі аса қиын жағдайларға байланысты өлі туған автономия жариялағанда тікелей Русиядан бөлініп шығу туралы сөз қозғалмаған, олардың көздегені-«ұлттық жер», яғни национально-территориальная автономия алуды ғана көздеді, ал Русия мемлекеті құрама республика болсын деді [5].

Жекелеген адамдарға Алашорданың «контрреволюциялық ұлтшылдық мәнін» әшкерелейтін еңбектер жазуға жекелеген арнайы тапсырмалар берілді. Қазақстан партия ұйымының тарапынан осындай тапсырысқа ие болғандардың бірі сол кезде республикалық мемлекеттік баспаның директоры болған А.К.Бочагов еді.

Арнайы тапсырмамен дайындалған екінші еңбек-1929 жылы жарық көрген Алашорда тарихына арналған құжаттар жинағы. Оны құрастырып, баспаға дайындаған сол кезде ВКР(б) қазақ өлкелік комитетінің насихат бөлімінің меңгерушісі: Николай Мартынынко болды [6; 12]. Кітаптың редакциясын Қазақ АССР халық комиссарлар кеңесінің төрағасы Ораз Исаев жасады. 1933 жылы желтоқсанда ВКП(б) Қазақ Өлкелік Комитетінің жанындағы Партия тарихы институтында Алашорда және Алаш партиясы тарихына арналған пікірайтыс ұйымдастырылды. Онда «Алашорданың тарихи рөлі» деген тақырып бойынша негізгі баяндаманы институт қызметкерлері С.Браинин мен Ш.Шафиро жасады. «1916 жылғы көтерілістегі алаш интеллигенциясының рөлі», «Алаш қозғалысы Февраль мен Октябрь аралығында», «Алашорда-ұлтшыл контрреволюцияның үкіметі», «Алаш қозғалысының тарихын дәріптеушілікке қарсы» деген бөлімдерден тұрады. «Правда» газетіндегі сын мақалада Алашорда идеологиясын ашық түрде насихаттау деп бағаланды. 1935 жылы мамыр айында «Казахстанская правда» газетінде басылған Т.Рысқұловтың мақаласы да негізінен «Правдада» жарияланған рецензиямен сарындас болып келеді.

Алашордашылардың жиырма бес мүшеден тұратын Уақытша кеңесі құрылды. 1917 жылғы құрылтайдың күн тәртібінде 10 мәселе қаралды. Олардың ішіндегі ең негізгілері: қазақ-қырғыз автономиясын жариялау, милиция, һәм Ұлт кеңесі (Үкімет) құру. Ә.Бөкейханов өз сөзінде: «съездің бұл шешімі қазақтар мекендеген анархияны болдырмау, өлкеде большевизмнің дамуына (қазақтар үшін жат таптық жіктелу)-ді болдырмау. Үкімет төрағалығына үш қайраткер: Бөкейханов, Құлманов, Тұрлыбаев ұсынылды. Екінші жалпықазақ съезінің делегаты Әлімхан Ермеков бұл туралы былай жазды: «желтоқсанның 12-сі күні, түс ауа, сағат үште алаш автономиясы дүниеге келіп, азан шақырылып ат қойылды. Алты Алаштың баласының басына Ақ Орда тігіліп, Алаш туы көтерілді. Бүгінде, аңсап күткен тәуелсіздігімізге мерейлі 25 жыл толғалы отыр. Еліміз сан ғасыр

бойы осы күнді күтті, 1991 жылдың 16 желтоқсанында егемендікке қол жетіп, экономикасы дамыған алпауыт 50 елдің қатарына енді. Ал, алдымыздағы 2017 жылда Алашорда үкіметінің құрылғанына 100 жылдық тарихи күн болмақ. Иә, уақыт зырғып өте берет. Дегенмен, осындай уақыттың батырларының бейнесі мен есімдері көз алдымыздан да санамыздан да мәңгіге өшпей сақталат. Олар-біздің батырларымыз, тарихи тұлғаларымыз. Өзіңнің тарихынды ұмыту- өз түп негізінді ұмытумен тең.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстанның этнографиялық категориялары «Ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі» (Алматы) 2011 жыл;
2. «Айбын» энциклопедия/Бас редакторы: Б.Ө. Жақып, 2011 жыл
3. «Қарағанды облысы» энциклопедия, Алматы-Атамұра-2006 жыл;
4. К. Нұрпейісов «Алаш һәм Алашорда»-Ататек баспасы-1995 жыл;
5. Қазақстан тарихы «Очерктер»-«Дәуір» баспасы-Алматы-1994 жыл;
6. К. Нұрпейісов «Алашорда үкіметі» 1995 жыл

ЖАРҚЫН БОЛАШАҚҚА ЖОЛ АШҚАН - ТӘУЕЛСІЗДІК

Шәріп А.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Қазығұлова М.Я
Астана Гуманитарлық колледжі

Ата - бабаларымыз салған сара жолдың тарихи тағлымын жалғастыру - болашақ ұрпақ біздің еншімізде.

Биыл біз үшін ерекше жыл. Ата-бабаларымыз армандап келген тәуелсіздікке 25 жыл толды. Бұл халқымыздың ерік-жігерімен, бірлігімен келген күн. Өз тәуелсіздігін алған осы уақыт аралығында елім қиял-ғажайып ертегідегідей тез, әрі адам таңқаларлықтай өзгерді. Қазіргі таңда мемлекетімізді әлем танып, бүкіл дүние жүзі мықты демократиялы және экономикасы нық орныққан мемлекет деп мойындауда.

Тарих беттерін парақтасақ, қазақ халқы өзінің тарихында талай қилы қырғындарда ашаршылықты, зорлық-зомбылықты бастан өткерді. Осындай талай жылғы ашу-ыза Алматы қаласындағы оқиғаға әкелді. 1986 жылы 16 желтоқсанда қазақ жастарының қарсылығын әр түрлі айыппен көрсетті. Халықтың ар-намысы таразыға салынған сын сағатта дүлей күшке қаймықпай шыға келген жастарымыздың ерен ерлігі ұрпаққа өнеге.

1986 жылғы желтоқсан оқиғасы қазақ жастарының ұлттық санасы қаншалықты өскенін көрсетіп берді. Жастар ұлттық намысты аяқасты етуге бұдан былай ешқашан жол бермейтіндіктерін көрсетті. Тарихымызда ерекше орны бар, халқымыздың қасиеті мен ар-намысына айналған желтоқсан оқиғасы қазақ елін әлемге танытты. Желтоқсан оқиғасы халқымыз үшін қайғылы күндер болып саналғанымен, тарихымыздың шежіресінде алтын әріппен жазылды.

Мемлекетіміздің Тәуелсіздігіміздің жариялануы Республика өміріндегі аса маңызды оқиға болды. Қазақ халқының бостандығы, тәуелсіздігі, егемендігі қабылданған 1991 жылғы 16 желтоқсан күні қазақ халқының тарихына алтын әріппен «Тәуелсіздік күні» болып жазылды.

XX ғасырдың соңғы он жылдығында біз үшін аса маңызды оқиғалардың бірі - әлемнің ешбір елінде жоқ Қазақстан халқы Ассамблеясының дүниеге келуі. Бүгінгі таңда Ассамблея-жай ғана емес, өміріміздің ажырамас бөлігіне, бірлігіміз бен тұрақтылығымыздың кепіліне айналды және әр этносқа өз тілін, дінін және салт-дәстүрін өркендетуге мүмкіндік беруінің өзі Қазақстанның болашағы зор ел екендігін таныта түсті. Жүздеген ұлттардың өкілдері бір-бірімен тату өмір сүріп, ынтымағы жарасқан елге айналуының бастау арнасында Елбасының елдікке негізделген саясаты жатыр.

Бүгінгі Қазақстан – әлемдік аренадан өз орын ойып алған, Азия мен Еуразияны мойындата білген өжет елдің мекені. Қазақ мемлекеті өз тәуелсіздігін алғаннан бері әлемдік қауымдастықтың біразына мүше болды, көптеген елдермен елшілік қарым – қатынас орнатты. Елдің абыройын, ұлан – байтақ жеріміздің тұтастығын қорғайтын құжаттар мен шартқа қол қойылды.

Қазақстан ХХІ-ғасырдағы дамудың жаңа моделін қалыптастырды. Қазақ елі 25 жылда дүниежүзіне бейбітшілік пен келісімде өмір сүрудің өнегесін көрсетті. Бабалар жүріп өткен жолдың тарихи тағлымы бізге береке бастауы – ел бірлігінде екендігін айқын көрсетілген. Қазақ жерінде тоғысқан алуан ұлт пен ұлыстың береке бірлігі мен өсіп-өркендеуіміздің алтын қазығы ретінде алып, болашаққа қарай нық қадам жасады.

Тәуелсіздік алып келген жетістік те, оң өзгерістер де мол. Тәуелсіздіктің ең басты жетістігі – еркіндік! Еліміздің еркін өміріндегі бүгінгі табыстарының бәрі де тәуелсіздіктің нәтижесі. Соның бірі – Елордамыз Алатау баурайындағы әсем ару Алматыдан Арқа төсіндегі жаңа ақорда Астанаға келіп орнықты. Жаңа астанамыз бүгінгі күн өзінің зәулім құрылысымен ғана емес, рухани орталықтарымен де көркейіп келеді. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алып, ел болғандығының арқасында әлем оралысына шығуы.

Президентіміз белгілеген «Қазақстан- 2030» бағдарламасы және жыл сайынғы Жолдауы біздің адаспайтын жолымыз, айқын да ашық бағдарымыз. Биылғы «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Қазақстан халқына арнаған Жолдауында әдеттегідей тәуелсіз еліміздің өткен жылғы қол жеткен табыстарына, еліміздің әлемдік аренадағы алар орнына тоқтала келе Қазақстанның ертеңі мен болашағы жолындағы өтуге тиіс асуларына жан-жақты тоқталды.

Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіз ел бола алатынын бүкіл әлемге танытты және дәлелдеді. Еркіндікті аңсаған ата - баба арманы шындыққа айналды. 2010 жылы астанада 56 елдің басшылары мен халықаралық ұйым өкілдерінің басын қосқан Саммит те– соның айшықты айғағы. Сондай- ақ әлем деңгейіндегі VII қысы Азия ойындарының елімізде өткені мақтаныш, әрі абырой. Осындай іс-шаралар әлем арнасында өз мәртебемізді асқақтата түсті деп айта аламын.

Тәуелсіз Қазақстанның тарихында Желтоқсан оқиғасының алатын орны мен маңызы зор. Ал оған қатысқан біраз жастар ақталып, халық батырына айналды. Ер есімдерін есте қалдыру мақсатында ауыл, аудан, облыстарда көшеге есімдер беріліп, игі шаралар атқарылуда. Олардың ішіндегі ең маңыздысы – көшелерге желтоқсан қахармандарының есімінің берілуі. Астана қаласындағы көшелер «Желтоқсан», «Тәуелсіздік» көшелері деп аталады. Осындай игі шаралар жастардың елі үшін қалаулы қызмет атқаруын қадағалайды, сеніммен қарайды. Біз, Қазақстан жастары келешекте мемлекетіміздің атын парасаттылықпен, мәдениетімізбен шығаруымыз қажет. Тәуелсіздік алғаннан кейінде осы «Тәуелсіздік» «Желтоқсан» сөздерін есте қалдыру мақсатында көшелер аталды. Желтоқсан құрбаны Қ.Рысқұлбеков атындағы көше Астананың аумағында орналасқан.

Осындай еліміздің көркейіп, үлкен белестерден көріне алуы, қиын кезеңдерден сүрінбей өтуі, елбасымыздың салиқалы саясатының арқасында деп білемін. Оған дәлел, бүгінде 130- дан астам ұлт өкілдерінің татулығы, «Мәдени мұра» бағдарламасымен мәдениетіміздің шыңдалуы, білім саласының өркендеп дамуы деуге болады. Біз келешек – жастары, мемлекетіміздің іргетасын бірге қалауды жүзеге асыруымыз керек.

Елбасы Н.Назарбаев жыл сайынғы халқына Жолдауында болашаққа бағыт-бағдар жолдарын айқындап береді. Әсіресе, болашақ жастар үшін бар мүмкіндік жағдайлар қарастырылған, әрі аянбай еңбек ету, білімді де білікті мамандық иелері болу жағдайын қарастырады. 2011 жылғы «Болашақтың іргетасын бірге қалайық!» атты Жолдауында Елбасы білім гранттарының көбеюіне, елінде таза ана тілінде сөйлеудің, үш тілді үйренуге жетік меңгеруге бағыт беріп отыр. 2011 жылдан бастап, әлемдегі ірі дамыған мемлекеттер секілді білім беру ұйымдарын қазіргі заманға сай электронды оқуға бағыттауы да жастарға жасалған мол мүмкіншіліктер. Еліміздегі білім беру мекемелерінде ғылыми зерттеу бөлімдерін көптеп салуға зор мән берілуде. Елімізде кем дегенде екі үздік университеттері

әлемдік деңгейге сәйкес университеттердің қатарына кіру керектігін жастар алдына мақсат етіп қойылған.

Еліміздің тәуелсіздігі мен мемлекеттілігінің орныға түсуі, ұлттық қауіпсіздігі, экономикамыздың жедел қарқынмен дами беруі, Қазақстан халықтарының өз болашақтарына деген берік сенімі, қазіргі замандағы өркениетті қауымдастық ортасында іргелі елге айналуы – стратегиялық негізгі бағыттарды құрайды. Сондықтан бұл күн жас мемлекетіміз үшін – біртұтас елдіктің, ынтымақтастық пен татулықтың, сонымен қатар өткенге деген тағзымды салауат пен болашаққа деген сенімді үміттің мерекесі болып табылады. Еліміздің ұлы тарихына, ата-баба рухына, аға ұрпақтардың қаһармандық өмір жолына құрметпен басымызды иіп, Отанымыз – Қазақстанға деген құрметтеу сезімін әкелетін бүгінгідей мереке күні алға қарай тағы да берік сеніммен қарап, болашақтың тыныш өмірінің негізін қалау үшін қазір де бұл бағыттағы іс-әрекетті жалғастыруымыз керек. Қоғамдық өмір сабақтары мен Отанымыздың мүддесі қазіргі таңда патриоттық дәстүрге сай келетін жатқан жаңа талаптарды қойып отыр. Ата-бабаларымыздың алдында тәуелсіздік үшін күресу мақсаты тұрған болса, біздің алдымызда оны нығайта түсу міндеті тұр.

Қорыта келгенде, 25 жыл ішінде жеткен жетістіктердің маңыздылығын бағалай отырып, біз болашаққа сеніммен қарай аламыз. Біздің ел тәуелсіздігін жариялаған күннен бастап, дүниежүзілік қоғамдастықтың белсенді мүшесі екенін жан-жақты дәлелдеді. Қазір біз өркендеудің жаңа жолына, әлеуметтік дамудың жаңа кезеңіне бет алдық. Елбасы бекіткен жаңа экономикалық бағамда жаңа бағдарламалар, оның бағыттары және нәтижеге жету жолдары көрсетілген. Сол бағытты ұстанып, болашаққа сеніммен қарайық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауы - 2011ж
2. «Қазақстан тәуелсіздік жылдарында» - жинақ Астана, 2006ж

"ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ АҚ ТАҢЫ - ЕГЕМЕН ЕЛДІҢ МАҚТАНЫ"

Құрманбай Н.М.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Темиржанова Ш.М.

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

**Біз тәуелсіздікті ақылмен, ата-баба
жолымен алдық деп ойлаймын"**

Н.Ә.Назарбаев

Еліміздің ертеңін еңселі етуге бағытталған тәуелсіздігімізге биыл 25 жыл толып отыр. Жиырма бес жыл бұрын еліміздің тұғырлы Тәуелсіздігі жарияланып, осыған дейін ауыр күн кешіп, талай сындарды басынан өткерген мемлекетіміз еңсесін бір көтерген еді. Талай сындар, талай ауыр кезеңдер басымыздан өтті. Соның бәрін суша шайып кеткен Тәуелсіздігіміздің ақ таңы арайлап ату үстінде. Ендеше, Тәуелсіздігіміздің ақ таңы - Егемен еліміздің мақтаны болмақ. Таңымызды толықсытып, туымызды көкке көтерткен күннің орын алғанына да биыл 25 жыл толып қалған екен. Тәуелсіздік - біз аңсап жеткен ең ұлы мереке болмақ.

Тәуелсіздікке жеткенше ата-бабаларымыз қиян-кесті қиын кезеңдерді басынан өткерді. Ел болып қалыптасуымыз уысымызға оңай түскен жоқ. Сан ұрыстарды көрдік, қаншама қантөгісті уақиғалар болды. Біз, Қазақтар, шет елдердің отары болдық, құлы да болдық, түбінде көздеген мақсатымызға, Ұлы Тәуелсіздікке жеттік. Дегенмен, осы күнге жетудің өзі ата-бабаларымыздың ең Ұлы арманы еді.

Тәуелсіздік - ең басты құндылығымыз. Тәуелсіздікке қантөгіссіз, бейбіт түрде қол жеткізгеннен кейін ғана елімізді әлемнің өркениетті мемлекеттерінің қатарына қоса алдық. 25 жыл ішінде тәуелсіз Қазақ елін қалыптастырып, тарихты толқынды күндерін аман өткізіп келеміз. Осы кезеңде Қазақстанды дүние дидарындағы ең мықты мемлекеттер танытындай,

сыйлайтындай деңгейге жеткізген тұңғыш Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтай көреген саясаткердің ерен еңбегін дәл бүгін және әрқашанда айтып жүруіміз керек. Тәуелсіздік күні - еліміздің барлық азаматтары үшін орны ерекше мереке деп білемін, себебі, осынау жүрекжарды қуанышқа толы күнді ата - бабаларымыз ғасырлар бойы армандап, күтумен өтті.

Қазақ дейтін менің бір елім,
Жатыр алып жарты дүние әлемін.
Бұл даланы анам жаспен суарған,

Бұл далаға жылап келіп қуанған, - деп Қасым Аманжоловтай тұлғамыз тебіrentкендей, кең байтақ жерімізде қазақ халқының басынан не өтпеді десеңізші. Талай қиындықты бастан кешірсе де, ата-бабаларымыз ешқашан мойымай, күресе білді. Азаттық таңы туатынына кәміл сеніп, үміттерін үзбеді.

Адам баласы, адамзат қоғамы қашанда алдағы болатын оқиғаны әрі аңсай, әрі абыржи тосқан ғой. Әсіресе, ғасыр, мыңжылдық сынды, тарихта өшпес ізі қалатын межелі кезеңдер таянғанда қатты қобалжығаны рас. Үшінші мыңжылдыққа аяқ басу үшін де бір ғасыр бойы дұрыстап әзірленіп, әр қилы қозғалыстарды бастапты. Ата-бабаларымыз ғасыр мен жаңашыл жаңа заманды арман етіп кеткен еді. Сөйткен жаңа ғасыр мен жаңа мыңжылдық келді. Сол ғасырдың қызығын көріп өмір сүріп жатқан біз - бір пендеміз. Сәуегейлер мен сараң ойлылар қанша құйқылжытқанмен, әзір бәрі бәз-баяғысынша. Тәуелсіздікке дейінгі жағдайымыз неткен нашар еді десеңші. Енді сол өткеннің бәрі су сепкендей басылды.

Бәрінен бұрын адамның жан дүниесі, рухы мен ар-ұжданы азаттықты тілейді екен. Қазақ халқы өз табиғатына тән тіршілік кешкісі келсе, несі айып? Ақыры бұғау біткенге сыймай, шідер біткенді шірей тартып, халқымыз тәуелсіз ел дербестігіне қол жеткізді.

Тәуелсіздік – ұлттық тілдің, дәстүрдің, салт — сананың мызғымас тірегі, күші, алтын дінгегі, халықтың бақ жұлдызы. Тәуелсіздік – арман! Жер бетінде қанша ұлт болса, сонша арман бар. Сол арманға біздің қазақ халқы жетті.

1991 жыл — еліміздің Қазақстан деген атпен бүкіл әлемге алғаш қадам басқан жылы. Сол сәттен бері міне 25 жыл да өте шықты. Қазіргі Қазақстан әлем сахнасында мақтанарлықтай беделге ие. Жас мемлекетіміз осындай аз ғана уақыттың ішінде көптеген ірі экономикалық, саяси және әлеуметтік жетістіктерге қол жеткізді. Қазіргі таңда Қазақстан жас мемлекет бола тұра, көптеген елдерден әлдеқайда алда. Еліміздің аяғынан нық тұруы, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және экономикамыздың жедел қарқынмен дамуы — қазіргі таңда негізгі стратегиялық бағыттар. Бүгінгі Қазақстан – тек өзі орналасқан аймақта ғана емес, бүкіләлемдік проблемаларды талқылауда және шешуде ықпалды рөл атқаратын ел. «Қаз тұрып, қадам басқан тәуелсіздік сәбилік тұсауын өміршең уақытқа кестірген кезден бастап, осынау 25 жылдың бедерінде айшылық жерді алты рет аттаған алып секілді, дәуір жалынын мығым ұстап, тізгінін бекем қаға білді»-деп Елбасымыз айтқандай, егемен Қазақстанды бүгінде барша әлем танып отыр. Тәуелсіздік алғандағы алғашқы әрекеттердің арасында мемлекетіміздің ұлттық валютасы — теңгені енгізу, көршілес мемлекеттермен шекараны белгілеп алу, Конституциямызды бекіту бар еді. Ата Заңымызға сәйкес Қазақстан және қазақстандықтар ешкімнің жеріне көз салмайды, бірақ өз жерінің бір сантиметрін де ешкімге бермейді. Мұндай істердің орындалуы — ерекше тарихи жетістік.

Айта берсек 25 жылда жеткен еліміздің жетістігі өте көп. Дегенмен, бұл жетістіктерге жетуде еліміз көп қиыншылықты көргенін ұмытпағанымыз жөн. Өз басым тәуелсіздіктен кейін туылған буынның өкілі бола тұра, бұл Егемендіктің қандай жолмен келгенін жақсы білемін. Қазақстан үшін, қазақ халқы үшін тәуелсіздік аспаннан түскен сый емес еді. Халқымыз бостандықты аңсап, Тәуелсіздікке зарығып жетті. Тәуелсіздік жолында еліміз аз қиыншылық көрген жоқ. Тәуелсіздік – ата-бабамыздың ежелден келе жатқан арманы. Халқымыздың бостандыққа ұмтылысының және өшпес қайсар рухының арқасында тәуелсіздікке қол жеткіздік. Бұл күнге дейін жеткен ұмытылмас оқиғалар – ел бостандығын қорғау соғыстары мен ұлт-азаттық көтерілістердің тарихымызда өшпес өнеге, өлмес мұра

ретінде сақталатыны рас. Елдің біртұтастығы мен тыныштығын сақтауға хан-сұлтандар, батырлар, қарапайым халықтың өзі де жандарын пайда еткен. Тәуелсіздік деген ұлы жеңіске қол жеткізуде әлі де жаңғырып тұрған кешегі Желтоқсанның да септігі аз болған жоқ – студент жастардың көшеге шығып үндеуі және егемендік үшін зардап шегуге дайын екендігін көрсете білуі барша халыққа сенім мен жігер берген болатын. Қазіргі таңда Тәуелсіздік — барлығымыз үшін ерекше қасиетті күн. Бірліктің, ынтымақтастық пен татулықтың күні. Мемлекетіміздің тәуелсіздігі — ең алдымен халқымыздың бақыты. Алғашқы жылдарда басым мақсаттардың қатарында егемендікті нығайту, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, экономикадағы қиыншылықтарға жауап беру болған еді. Сондықтан бүгінгі күні халқымыз өткеннен қалған тарихи өнегені, отансүйгіштікті, ұлтына деген махаббатты жоғалтпай, әрі қарай жастардың патриоттық сезіміне енгізуге ерекше көңіл бөлуі керек деп ойлаймын.

Тәуелсіздігімізді жариялағаннан бергі мезгіл ішінде көптеген елеулі табыстарға қол жеткіздік. Еліміздің тыныштығы мен қауіпсіздігі, көп ұлтты Қазақстан халқының жарастығы мен ынтымақтастығы Президентіміздің жүргізіп отырған парасатты көреген саясатының нәтижесі. Қазақстан — қазақ халқының ата-баба мекені, ежелгі қонысы. Еліміз өлшеусіз табиғат байлығымен ғана емес, ең алдымен сан түрлі ұлттардан құралған халқымен ерекше екенін ұмытпаған абзал. Бүгінгі бейбіт те шуақты күндерді бағалай отырып, жаңа биіктерге ұмтылу - еліміздің алдағы жылдарындағы ең маңызды мәселесі болуы керек.

Қазіргі Қазақстан – егемен, демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет. Әрине, бізге қайда ұмтылу бар. Ғылымды даму, ауылдарды демесу, жемқорлықты жою керек. Бірақ барлық Қазақстан жетістіктері алда болады.

Біздің елбасымыз – Н.Ә.Назарбаев, дана адам, шебер саясатшы, нағыз отаншыл. Ол – Ата Заңның гаранты болған еді. Біздің Ата Заңымыз – негізгі тәуелсіздіктің нышандарының бірі. Қазақстанда өз мемлекеттік рәміздері бар. Олар: ту, елтаңба, әнұран. Олар егемендікті, бостандықты, дәстүрлерді, тәуелсіздікті көрсетеді. Тәуелсіздік – бұл бүгінгі өмір ғана емес, сонымен қатар, ертеңгі өміріміз — Қазақстанның болашағы, оның мүмкіндіктері мен мақсаттары. Тәуелсіз болу – өз тағдырына жауап беру деген мағынаны білдіреді.

Осылай Қазақстанның жеке рәміздерінің, жеке Конституциясының, жеке астанасының болуы - тұғырлы Тәуелсіздігіміздің діңгегі мен нышаны болмақ. Тәуелсіздікке қол жеткізіп, бүгінгі күні 25 жылдығын тойлап жатқан мемлекетіміздің болашағы әлде де жарқын болады деп сенемін.

Ерлеріміздің арқасында «Қазақстан» егеменді ел болып, дүние жүзіне танылды. 130 - дан аса ұлт өкілдері тұратын осынау қасиетті мекенде, асқақтаған өлкеде, кеңшілігі керемет дархан дастархандай далада, егіні теңіздей толқыған, төрт түлігі өрбіген, өндірісі өркендеген мекенде өмір сүруші әрбір адам өз Отанын жанындай сүйіп, оның көк байрағын көкке көтеруді мақтаныш тұтады.

Тәуелсіздіктің ақ таңы...

Сан ұрыс көріп,
Қантөгіс болып,
Жеткен ек күні бүгінге...
Батырлар болды
Ақындар болды
Жалындай болған елімде...

Елімнің асқақ
Тәуелсіз туы
Желбіреп тұрды көгімде...
Елбасы тұрды
Жиырма бес жыл бұрын

Егемендіктің төрінде...
Тәуелсіз болып
Тәуелсіз таңды
Атырудамыз бұл күні...
Бабаларға алғыс
Айтуымыз керек
Бақытты болып ендігі...

Маңдайда біздің
Бағымыз да бар
Ешкімге де бермейтін...
Тәуелсіз елге
Айналдық бүгін
Ана тілінде сөйлейтін...

Жүрекке бақыт
Сыйлауда бүгін
Тәуелсіздіктің ақ таңы...
Сол күнге бізді
Жеткізген жандар
Бүгінгі ұрпақтың мақтаны...

Сұрапыл кезең
Жеткізді бізді
Бұл күні жаңа іздерге...
Тәуелсіз елдің
Ұланы болған
Арман бар ма екен біздерге...

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Халқына Жолдауынан. 17 қаңтар. 2014 жыл // Егемен Қазақстан. 18.01.2014 ж. 15-38б.
2. Назарбаев Н.А. Тарих тағылымдары және қазіргі заман. –Алматы., 1997ж. 69-78б.
3. Ұлттық тарихты зерделеу туралы. – Алматы: «Литера - М» ЖШС, 2013. – 320 б.

МУСТАФА ШОҚАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ МӘҢГІЛІК ЕЛ

Утепова С., Социал Ж.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Карсыбаева Ж.А.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

"Мәңгілік ел" ұлттық идеясының мақсаты – ұлттың ұлттық болмысын сақтап қалу болып табылады. Бүгінгі жаһандану дәуірінде ұлттық идеяның өзекті болуы да осыдан. Қазақ елі еркіндікке жету үшін қаншама қиын - қыстау кезеңдерді бастан кешірді. Мыңдаған жылдық тарихы бар Қазақстан армандаған егемендігіне қол жеткізді, ендігәрі оны ұстап, мемлекетті әрі қарай дамыту керек. Бұл – әлем кеңістігінде ғұмыр кешкен талай халықтың басынан өткен тарихи шындық. Өзара алауыздық пен жан-жаққа тартқан берекесіздік талай елдің тағдырын құрдымға жіберген. Тіршілік тезіне төтеп бере алмай жер бетінен ұлт ретінде жойылып кеткен елдер қаншама. Біз өзгенің қателігінен, өткеннің тағылымынан сабақ ала білуге тиіспіз. Ол сабақтың түйіні біреу ғана – "Мәңгілік ел" біздің өз қолымызда. Ол үшін біз, қазақ жастары, ұдайы алға ұмтылуымыз керек. Байлығымыз да, бақытымыз да болған мәңгілік тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай білуіміз керек.

Керегесі мықты, тәуелсіз, бәсекеге қабілетті мемлекет құру қазақтың түпкі арманын меңзеп отыр. Халыққа біртұтас идея, алға жұмылдыратын бағыт, мақсат-мұрат керек. Сондай идеяның бірі "Мәңгілік ел" идеясы болып табылады.

Көне түрік дәуірінен бастау алған "Мәңгілік ел" идеясы бүгінгі күні елбасы Н.Ә. Назарбаевтың ел билігіндегі болашаққа бағдар стратегиясына айналды. "Мәңгілік ел" идеясы барлық түркілердің бір тарихи кезең – VII ғасырда, бір шаңырақ астында тұрғанда қабылданған және жарияланған идея болатын. Жалпы, "Мәңгілік ел" идеясының үш негізден тұрғаны анық. Біріншісі – Түркі қағанаты билеушілерінің (Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк) саяси акт – «манифест» ретінде әзірлеп, тарих сахнасына шығаруы; екіншісі – әл-Фарабидің философиялық шығармасында идеяның теориялық-философиялық тұрғыдан негізделуі және үшінші – Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дидактикалық дастанында құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаларының, яғни Ата Заң іргетасының қалануы. Ендеше, тарих сынынан өткен бұл идея бүкіл Түркі дүниесі үшін ортақ болары анық.

Ел ұранына айналған түркі дәуірінен бері келе жатқан "Мәңгілік ел" идеясы көрнекті қоғам қайраткері Мұстафа Шоқайдың тұтас Түркістан идеясымен жалғасын тапты. Түрік дәуіріндегі Тоныкөк абыз мен Мұстафа Шоқайдың мемлекет тағдыры жолында атқарған қызметтері ел есінде. Бұл екі тұлға екі дәуірде өмір сүрсе де, мақсаттары ұқсас болған-тәуелсіз, мәңгі ел құру. Ұлы тұлға Тоныкөк түркі халықтарын басын қосып, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығаратын Ұлы мемлекет негізін қалауды мақсат етті. Мұстафа Шоқайдың да түркішілдік идеясы бұнымен сабақтас келді. Ол Ресей отарында болған күллі мұсылмандарды бір шаңырақ астына жинауды қалады. Бұл азаматтар қойған мақсаттарына жету үшін талмай еңбек етті, шайқастар өткізді, талай қиыншылықты бастан кешірді.

XX ғасырдың басында әлем таныған қазақ қайраткері Мұстафа Шоқай қазақ тарихына ғана емес, бүкіл әлем тарихына үлкен із қалдырған тұлға. Мұстафа Шоқай Қазақстанның және Орта Азияның тәуелсіздігі үшін күрескен ірі қайраткер. Әлемге аты мәлім саясаткер, ақиқат жолына бас тіккен, азаттық үшін тағдырдың азабы мен мазағын көтерген, әділеттен басқа досы жоқ, адалдықтан басқа жолы жоқ Мұстафа Шоқайдың біртұтас Түркістан мемлекетін құрудағы қызметі, қайғысы, қасіреті, мақсат – мүддесі кешегі кеңес үкіметі кезінде құлып астындағы құпия болды. Күллі түрік миллетінің туыстық бірлігін сақтап, Түркістан автономиясын құру тұрғысындағы М.Шоқайдың жанкешті қызметін кеңес идеологтары жаулық әрекет сипатында көрсетті. Сол себепті ол шетелге кетуге мәжбүр болды. Мұстафа Шоқай Отанынан безген емес, алыста жүрсе де түрік ұлтының тәуелсіздігі үшін аянбай еңбек етіп жүрген даңқты тұлға.

Мұстафа Шоқай өмірінің соңғы күніне дейін қоғамдық-саяси күрес жүргізумен болды. Оның есімімен тығыз байланысты тұтас Түркістан идеясы 1917 жылғы төңкерістер тұсында жүзеге аса бастады. Ол Ташкентте «Бірлік туы» газетін ашады [1, 72 б.]. Орынбордағы Алаш қайраткерлерімен тығыз байланыс ұстайды. Алаш партиясы құрылатын бірінші жалпықазақ сиезінің де, Алаш автономиясы жарияланатын екінші жалпықазақ сиезінің де ұйымдастыру және өткізу жұмысына белсене қатысады. Алғашқы сиезде «Шора-и-ислам» жұмысына қатысатын 8 қазақ өкілінің бірі болып сайланады. Екінші сиезде Алашорда үкіметі - Ұлт кеңесіне Сырдария атынан кіреді. 1917 жылы Жаңа Марғұланды өткен өлкелік мұсылмандар кеңесінде қайраткер Бүкілтүркістандық мұсылмандардың құрылтайын Қоқан қаласына шақыру туралы бастама көтереді. Қарашада Қоқанда Түркістан автономиясын жариялау шарасына бастан-аяқ қатысады. Түркістан автономиясының Халық кеңесі үкімет жасақтауды қолға алды. Мұны олар «уақытша үкімет» деп белгіледі. Сонымен Түркістан үкіметінің мүшесінің бірі – Мұстафа Шоқай - Ұлттық кеңес төрағасы және сыртқы істер министрі болды. Осы кезде М.Шоқай бастаған зиялылар азшылық ұлт өкілдері көшбасшыларына ғасырлар бойы азаптанған Түркістан тағдырына және шөре-шөре болып қалған өз тағдырына ақыл көзімен қарауды сұрады. 1918 жылы қаңтарда Түркістан автономиясының алғашқы үкімет басшысы М.Тынышбаев өз еркімен жұмыстан босағанда, М.Шоқай осы қызметке сайланады. Большевиктер бұл автономияны ақпанда қанды қырғынмен таратты. Туған жері үшін қойған мақсаттарына жету үшін Мұстафа Шоқай бүкіл

әлемді айналып өтеді. 1918 жылы қыркүйекте қайраткер Самарада бас қосқан Ресейдің азаттық жолындағы күрескерлерінің Құрушы мәжілісіне (Комуч) қатысады. 1919 жылы ақпанда Түркістан мемлекеті бағдарын одан әрі қозғау үшін Бұхар әмірлігі мен Закаспийдегі ағылшын корпусы басшылығымен келіссөзге Ашхабатқа келеді. Сол жылы Баку мен Тифлисте сәл аялдап, Ыстамбұлға аттанады. Ресей үкіметі Мұстафа Шоқайдың бар еңбегін жоққа шығаруға тырысты, оны халық жауы деп те айыптады, туған жерінен, халқынан бездірді. Алайда оның Отандастарына, ісіне, кіндік қаны тамған жеріне деген сүйіспеншілігін ештеңе де өзгерте алған жоқ. М.Шоқай Түркия арқылы алғаш Германияға, сонан соң Францияға барып орнығады [2, 14 б.]. Эмиграцияда «Жаңа Түркістан», «Жас Түркістан» журналдарын шығарып, кеңестің озбыр саясаты туралы зерттеулер жазады. Патшалық отарлау саясаты дәл Түркістандағыдай еш жерде қатыгез болмаған. Сол себепті шетелде жүрген Мұстафа Шоқай газет-журналдар шығарып, мақала жазу арқылы қазақ жеріндегі өзекті мәселелерді әлем қауымдастығына мойындатуды қалады, көрші мемлекеттерден қолдау іздеді. Қайраткер 1941 жылы 27 желтоқсанда Берлинде жұмбақ жағдайда қайтыс болады. М. Шоқайдың бүкіл өмірінің мәні мен мағынасы, арманы осы егемендік, өлмес рух елімен қайта табысты.

Мұстафа Шоқайұлының біртұтас Түркістан идеясының генезисін қарастырғанда бұл мәселеге ықпал етті деген бірнеше факторларды атап өткеніміз дұрыс болар. Бұл жерде ең алдымен ойға келетіні-оның туып өскен ортасы, тектілігі болады. М. Шоқайдың анасы да, әкесі де текті жерден болғандығы белгілі.

Екіншіден - ол М. Шоқайдың туған өлкесі Түркістан өңірінің сан ғасырлық тарихы, оның ішінде Ташкент пен Ақмешіт қалалары Түркістан идеясының қалыптасуына әсер еткен. Себебі, 1837-1847 жж. К. Қасымұлының көтерілісі, 1856 жылғы Сыр бойындағы Ж. Нұрмұхамедұлының көтерілісі, 1870 жылғы Манғыстаудағы қазақтардың көтерілістерінің ұшқыны М.Шоқайдың еліне деген сүйіспеншілігіне, оның тарихына деген қызығушылығына әсер етпеуі мүмкін емес. I тарауда қарастырғанымыздай, М. Шоқайдың орыс отаршылдығын жастайынан сезінуі, өлкедегі саяси оқиғаларға ертеректеу араласа бастауы оның түрікшілдігінің бастамасы болды деуге болады. Үшіншіден- Мұстафа Шоқайдың түрікшілдігі, «тұтас Түркістан» идеясының қалыптасуы мен бастау көздерін алып қарастырғанда жәдидшілдік қозғалыс туралы айтпай өту мүмкін емес. Жәдидшілдік қозғалысының пайда болып, Түркістан өңіріне таралуы туралы түркітанушы ғалым Сәбит Шілдебайдың еңбектерінен кең мағлұмат алуға болады. Ресей жәдидтерінің атасы Ш. Маржанидің жолын ұстанған баспагер Каюм Насыри мен Исмағұл Гаспралы орыс езгісінен құтылу жолында бүкіл ислам әлеміндегі рухани тұтастықты пайдалана отырып тарихи тұтастыққа қол жеткізу үшін күрес жүргізді. Яғни түрік халықтарын оятуға, өткен тарихы арқылы өзін танытуға, ортақ мүдде жолында тұтас түрік қозғалысын ұйымдастыру жолында тер төкті. Осылайша, түрік қағанаты дәуірінде Қытайға қарсы қорғаныстық сипатта пайда болған «тұтас түрік елі» идеясы – XIX ғасырдың аяғында түрікшілдікті туғызды. XIX ғасырдың 90 жылдарында жәдидтік мектептер мен медреселер Қырым, еділ және Орал татарлары, башқұрттар мен ноғайлар арасында мойындалып, қазақ даласына бұндай мектептер туралы хабарлар екі бағыт арқылы- Орынбор және түркістан өлкесі молдаларының (жәдидшіл мұғалімдердің) мәден ағартушылық қызметі арқылы тарала бастады. Әсіресе, қазақ даласына жәдидшілдік идеяларын таратуда Түркістан өлкесінің түрікшіл жәдидтері үлкен қызмет атқарды [3, 52 б.]. Түркістан өлкесіндегі жәдидтік мектептердің бірін 1893 жылы қыркүйек айында көпес Хұсайыновтың қаржысына И. Гаспралы Самарқанд қаласында ашады. Жәдидтер дегеніміз – мәдениет түрікшілдері болды. Бір сөзбен айтқанда, XX ғасырдың басындағы жәдидшілдік патша үкіметін қатты үрейлендірген философиялық идеологиялық, рухани-мәдени һәм тарихи біртұтастықты көтерген, қазақ қоғамына ерекше ықпал еткен әрі тарихында терең із қалдырған мәдени түрікшілдік болатын.

Түрікшілдік идеясының идеологтары (И. Гаспралы, Ж. Акшора, А. Ибрагимов, А. Топшыбашоғлы, М.-Э. Расул-Заде, З. Көкалып, М. Шоқай және т.б.) түрікшілдікті түрік

халқының санасына сіңіру үшін жан-жақты әрекет жасаған. Бұл туралы М. Шоқайдың: «Біз Түркістанды бөлшектеуді қабылдамайтын, Түркістан және түркістаншылдық сезімін жоғалтпаған жерлестерімізбен бір пікірдеміз. Түркістанның болашағы «тәуелсіз Түркістан» ұраны астында Ресейден бөлініп шығып, Түркістан мемлекетін құратын халық бұқарасының қолында. Түркістанның рухани, саяси болашағы Түркістан түріктерінің бірлігінде жатыр. Біз бүгін ұлтты құтқару күресімізде, ұлттық құрылысымызда түркістандықтарды ру, ұлыстарға бөліп, іштен іріткі салатындарды Түркістан ұлтшылдық идеясы мен мұраттарының жаулары деп есептейміз. Қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен....- бәрі бір кісідей жұмылып Түркістанның ұлттық ұраны астына топтаспайынша, Түркістанның болашағын қамтамасыз ету мүмкін емес» [4, 82 б.].

Елбасының бүгінгі "Мәңгілік ел" құрудағы мақсаттары Шоқайдың түркішілдік идеясының мақсаттарымен мазмұндас десек қателеспейміз. Жалпы "Мәңгілік ел" мен "түркішілдік" идеялары тұтас мемлекет құруды, құрамындағы ұлттардың еркіндігі мен туыстастығын қамтамасыз етуді, халықтың өмір сүру жағдайын арттыруды мақсат етеді.

Ата-бабаларымыз, Алаш қайраткерлері көзі тірісінде қол жеткізе алмаған бостандықтың, тұғырлы мемлекеттің иесі болып отырмыз. Біз, жас ұрпақ, қараңғылықты көрмей өсуіміздің басты себепкерлері: есімдері мәңгі тарихты қалап кеткен шамшырақтардың елеулі еңбектері.

Қорытындылай келе, М. Шоқайдың пікірінше, Түркістандық мемлекеттер одағын құру-саяси мәселе болып табылады. Оны жүзеге асыру көп жағдайға байланысты. Егер түркі әлемінің бірігуін геосаяси тұрғыдан қарастырсақ, бұл идеяның жүзеге асыру қиындығын оп-оңай көруге болады. Бұл одақты құруға тек Түркістанның геосаяси жағдай қолайлы, себебі онда кең географиялық және экономикалық территорияда көпсанды түрік халықтары тұрады. Басқа аудандар бұл жағынан кемшіліктерге ие. Мысалы, Әзірбайжан Кавказ халықтарымен тезірек одактасуы керек, географиялық оранласуы мен басқа жағдайлардың салдарынан әзірбайжандар кавказдықтармен тығыз байланысты. Басқа жағынан түрлі бірлестіктерге кіретін түркі халықтары саяси конъюнктурамен шартталған, бір-бірін рухани тұрғыда қолдаулары керек [5, 6 б.]. М. Шоқай Түркістан өңірін мекендеген түркі тектес халықтардың рухани, мәдени, тарихи, ең алдымен саяси бірлестігінен кеңес үкіметінен азаттық алатын тәуелсіз Түркістанның болашағын көрген. Оның бұл ойылар бүгінгі таңда Қазақстанның сыртқы саясат мәселесінде де маңызын жойған жоқ.

Қазақ халқының, жалпы түркі халықтарының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрескен саяси қайраткер Мұстафа Шоқайдың өмір жолы бүгінгі таңда бірқатар тарихшылардың зерттеу жұмыстарына арқау болып отыр. Қазақстан тәуелсіздік алған кезеңнен бері қайраткердің азаттық күрес жолындағы сіңірген еңбегіне әділ баға беру мүмкіндігі туып отыр.

Мұстафа Шоқай дүниеге келген Түркістан өңірі XX ғасырдың басында орыс отаршылдығының барынша қыспағын көріп отырған еді. Бұл жергілікті халықтың шаруашылық, әлеуметтік, саяси жағдайынан көрінді. Бұндай әділетсіздікке халықтың қарсылық көрсететіндей күш-қауқары болмады. Осының бәрін жасынан көріп-сезінуі қайраткердің ұлтшылдық, түрікшілдік, азаттық идеяларының қалыптасуына негіз болды.

Әдебиеттер:

1. Қара А. Мұстафа Шоқай, өмірі, күресі, шығармашылығы.-Алматы: Арыс, 2004.-247 б.
2. Шоқай М. Таңдамалы.- Алматы: Қайнар.-Т.1.-1998.-14 б.
3. Тұрсын Х.М. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы және Түркістан Мұхтарияты.-Алматы:-«Нұрлы Әлем», 2006.-105 б.
4. Қыдыралиев Д. Мұстафа Шоқай.-Астана: Фолиант, 2007.-243 б.
5. Оралтай Х. М. Шоқай және оның шет елдердегі ізбасарлары. //Қазақ тарихы. -1997.- №2.-6 б.

«ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ КЕЛІСІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОРНЫ МЕН РӨЛІ» секциясы

ТАТУЛЫҚ ПЕН КЕЛІСІМ – ІШКІ САЯСИ ТҰРАҚТЫЛЫҚ НЕГІЗІ

Алдакуатова Д.А.

Научный руководитель: к.ф.н., Темиргалиев К.А.

Карагандинский Государственный Медицинский Университет.

«Этностар арасындағы келісім – ауадай өмірге қажет; біз ауамен автоматты түрде демаламыз,-демек, өмір сүреміз. Біз бірлігіміз бен ұлтаралық келісімді көздің қарашығындай сақтауымыз керек», - деген Қазақстан Халқы Ассамблеясының төрағасы Нұрсұлтан Әбішұлының сөздері тақырыбымызға ажар беріп қана қоймай, осы орайда, Қазақстанның ішкі саясатының алтын діңгегі этникааралық келісім мен қоғамдағы тұрақтылығы екендігін ұғындыра түссе керек. Көпұлтты мемлекетімізде 100-ден аса ұлттың өкілдері тұратындықтан Қазақстан Республикасы өзінің этникааралық және конфессияаралық келісім үлгісін құрды. Бұл мәселеде Қазақстан халқы Ассамблеясының алатын орны ерекше зор. Ол Мемлекет басшысының бастамасымен және тікелей басшылығымен құрылған бірегей орган болып табылады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының кіріспесінде мынандай сөздер бар: «Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы, байырғы қазақ жерінде мемлекеттілік құра отырып, өзімізді еркіндік, теңдік және татулық мұраттарына берілген бейбітшіл азаматтық қоғам деп ұғына отырып, дүниежүзілік қоғамдастықта лайықты орын алуды тілей отырып, қазіргі және болашақ ұрпақтар алдындағы жоғары жауапкершілігімізді сезіне отырып, өзіміздің егемендік құқығымызды негізге ала отырып, осы Конституцияны қабылдаймыз». Осы сөздерден елімізде тұратын барлық халықты өскелең ұрпақтың жарқын болашағы үшін бейбітшілік пен татулық идеялары біріктіретіні байқалады.

Бүгінде елімізде тату-тәтті тұрып жатқан барлық этностарды біріктіріп отырған Қазақстан халқы Ассамблеясы әртүрлі этникалық топтардың арасындағы бірлік пен қоғамдық келісімді нығайтатын құрылым болып саналады. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен 2015-ші жылды Қазақстан халқы Ассамблеясының жылы деп жариялау осы құрылымның қоғамда алатын орны мен маңызын көрсетсе керек. Егер еліміздегі этникааралық қатынастардың қалыптасуы мен дамуының тарихын зердедер болсақ, оның бірнеше кезеңдерден өткенін көреміз.

Бірінші кезең – 1989-1995 жылдар. Осы кезеңде этномәдени бірлестіктер құрылды, Қазақстан Республикасы Конституциясы қабылданды және Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылды.

Екінші кезең – 1995-2002 жылдар. Бұл кезең қазақстандық қоғамның қазақ халқының маңына бірігуімен сипатталады

Үшінші кезең – 2002-2007 жылдар. Бұл кезеңде мынандай бірқатар бағдарламалық құжаттар қабылданды: Қазақстан халқы Ассамблеясының 2011 жалға дейінгі Стратегиясы, Тілдерді дамыту мен қолдануды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы, «Қоғамды идеялық біріктіру – Қазақстанның өрлеуінің шарты ретінде» тұжырымдамасы.

Төртінші кезең – 2007 жылдан осы уақытқа дейін. Ол Қазақстан Республикасы халқының біртұтас халыққа бірігуімен, ұлттық бірлік пен қоғамдық келісімінің нығаюымен, мемлекеттілік пен тәуелсіздіктің сақталуымен сипатталады. Қазақстан халқы Ассамблеясы Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы консультативтік – кеңесу органы ретінде 1995 жылы құрылды. Ал кейін 2007 жылы ол конституциялық орган болып өзгертілді.

Ассамблеяның мақсаты – Қазақстан Республикасында қазақстандық патриотизм мен азаматтық және рухани-мәдени ортақ құндылықтар мен қазақ халқының біріктіруші ролі

негізінде елімізде этникааралық келісім мен қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз ету, сақтау және одан әрі нығайту.

Қазақстан халқы Қарағанды облыстық Ассамблеясының атқарып отырған қызметі – осы сөзіміздің нақты мысалы. Бүгінде біздің өңірімізде Қазақстан халқы облыстық Ассамблеясының қатысуынсыз ешқандай қоғамдық маңызды шара өтпейді. Этномәдени бірлестіктер осындай ауқымды іс-шаралардың қатысушылары мен сәні ғана емес, сонымен қатар олар осы шараларды ұйымдастырушылар мен өткізушілер, идеялардың бастамашылары болып табылады. Олар өздерінің жалынды сөздері мен жарқын өнерлерінде Ұлт көшбасшысы, Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың жүргізіп келе жатқан ішкі және сыртқы саясатына қызу қолдау білдіріп, халық арасында насихаттап келеді. Мемлекет басшысының саясатына өздерінің адал екендігін өңіріміздің этномәдени бірлестіктері бірнеше рет дәлелдеді. Тәжірибе көрсеткендей, облыс тұрғындарының арасында халықтар достығына арналған «блоктар» ыстық ықыласпен қабылданады. Әдемі ұлттық костюмдер палитрасы, әртүрлі ұлттар мен этностардың әндері мен билері, Мемлекет басшысының дана саясатына қолдау білдірген шынайы ризашылық сөздер мен адамдардың шат көңіл-күйлері мен бақыттан жайнаған жарқын жүздері – осындай іс-шаралар табысының құпиясы.

Қазақстан халқы облыстық Ассамблеясының жыл сайынғы сессиялары, Ғылыми-сараптама тобы мен Аналар кеңесінің жұмысы – Қазақстан халқы облыстық Ассамблеясы қызметінің негізгі бағытының толық емес тізбесі ғана.[3,86.] Бүгінде Қарағанды облысының мақтанышына айналған ардақты азаматтардың қатарында Қазақстан халқы Ассамблеясының өкілдері де аз емес. Олар – адал еңбегімен ел құрметіне бөленген металлургтер, шахтерлер, ғалымдар, спортшылар, кәсіпкерлер, өнеркәсіпшілер, ауыл шаруашылығы еңбекшілері мен зиялы қауым өкілдері және тағы басқалар.

Қазақстан халқы Ассамблеясының тек облысымыздың ғана емес, республикамыз бойынша қоғамдық-саяси өмірінде ерекше үлкен орын алатын іргелі құрылымға айналғаны туралы сенімді түрде айтуға болады. Біріншіден, Қазақстан халқы Ассамблеясы мемлекетіміздің ұлттық саясатын іске асыратын саяси жүйе ұйымы болып табылады. Екіншіден, Қазақстан халқы Ассамблеясы мемлекетіміздің қоғамдық-саяси тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Үшіншіден, Қазақстан халқы Ассамблеясы мемлекеттік органдар мен қоғамдық институттардың этникааралық қатынастар саласындағы өзара байланысын тиімді жүзеге асыратын алаң болып табылады. Төртіншіден, Қазақстан халқы Ассамблеясы еліміздің жоғары заң шығару органы – Парламентте этникалық топтардың мүдделерін білдіреді.

Бүгінде Қазақстан халқы Ассамблеясы халықтық дипломатияның бірегей институтына айналып отыр. Оның еліміздің этникалық топтарының арасындағы ынтымақ пен татулықты сақтаудағы және одан әрі нығайтудағы алатын орны ерекше зор екенін атап айтқым келеді. Сайып келгенде, елімізде заңмен қамтамасыз етілген азаматтардың құқықтары мен еркіндігі, этникалық топтар арасындағы өзара түсінушілік пен құрмет Қазақстан Республикасының этникааралық қатынастар бойынша халықаралық деңгейдегі беделін одан әрі арттыруға ықпал ететін болады.[1,50-54б.]

Мемлекет басшысы өзінің «100 нақты қадам – Ұлт жоспары» бағдарламасында қазақстандық біртектілік талаптарын жариялағаны белгілі. Бұл мақсат – ұлтсыздану емес. Керісінше, ұлы мұратқа ұйысудың алғышарттары. Елбасы ұсынған әр бағдарлама, әр Жолдаудан жүгі батпан жауапкершілік өлшемін аңғаруға болады. Осынша жауапкершілікті Тұңғыш Президентіміз, Қазақстан халқы Ассамблеясының Төрағасы серпінді сеніммен сезініп келеді. Иә, күрмеуі күрделі, сынағы сындарлы сәттердің қиындығын біз тек сенімнің арқасында еңсеріп жүрміз. Елдің – Елбасына, Елбасының – Елге деген сенімінің серпіні! [2,54б.] Еліміздің ең ірі және көпұлтты өңірі болып табылатын Қарағанды облысына меймандос Сарыарқа жерінде 100-ден аса ұлттардың өкілдері ынтымақпен жарасып, өмір сүруде. Олар өңірдің әлеуметтік-экономикалық саласын одан әрі дамытуға лайықты үлес қосып келеді.

Қазақстан халқы Ассамблеясы өзінің қызметінде этникааралық және конфессияаралық келісімнің шешуші компонентіне айналып, қазақстандық толеранттылық пен келісімінің үлгісін мемлекеттік органдармен бірлесе отырып, одан әрі дамытуда.[1,114б.]

Тәуелсіздік жолымен ілгері басқан еліміздің халықтары барлық істе үлкен ұйымшылдық көрсетті. Олар өздерінің көкейкесті өмірлік маңызы бар мәселелерін Ассамблея сессияларында еркін, кең талдау жағдайында шешуге қол жеткізді. Өзінің он жылда қоғам өмірінің маңызды әлеуметтік-саяси мәселелерін талқылады. Бүгінде елімізде 500-ге тарта ұлттық-мәдени орталық бар. Олар көпұлтты халқымыздың саяси сана-сезімін байыту, ұлттар мен ұлыстардың өзара бірлігін күшейту, ұлттық салт-дәстүрлерді дамыту жолында халықтар сеніміне ие болды. Бұл – жүйелі, жемісті саясат болғанын өмір өзі дәлелдеді. Қазақстанды Отаным дейтін көкірегінде сәуле бар адамдардың бұған көзі толық жетті. Қазақстандағы ұлттық бірлік саясатының тұрақтанып, нәтижелі жұмыс істеуін толып жатқан халықаралық институттар да мойындайды. Қазақстан ұлтаралық қатынас саясатында әлемдік кеңістікте әрқашан өнеге тұтатын ел болып қала береді. Қазақстандық тәжірибе, яғни Қазақстан Халқы Ассамблеясы дүниежүзілік деңгейде, Біріккен Ұлттар Ұйымында және Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі ұйымда өзінің жоғары бағасын алды. Шынында да, бұл – әлемдік жұртшылықтың назарын аудартқан ерен құбылыс. Ассамблея Қазақстан Республикасының халықаралық қатынастар проблемасын тиімді шешуге зор ықпал жасап, еліміздің халықаралық беделін көтеруге үлес қосуда. Қазақстанда этносаяси, саяси, рухани және ұлттық саладағы жүргізілген реформалардың дұрыстығына әлем қызыға қарайды.[1,129б.] Сол себепті, көрші республикалардың қоғам және мемлекет қайраткерлері ұлтаралық келісімді сақтауда және оны дамытуда Қазақстандық тәжірибені қолдануға көптеп қызығушылық танытуда. Осы Қазақстандық ұлтаралық қатынас үлгісін одан әрі дамыту және жетілдіру мақсатында мемлекет тарапынан қыруар жұмыстар атқарылуда.

Қазақстан Халқы Ассамблеясының өскелең ұрпақ үшін ауыз толтыра айтарлықтай ерекшелігі бар. Оның мысалы ретінде, «воскресные школы» теңдесі жоқ құндылығын келтіре аламыз. Мұның жас ұрпақтың ұмыт қалған салт-дәстүрлер мен ана тілін үйреніп, өзінің қызығушылықтарын қандырудағы орны ерекше. Бұл призманың болашақ ұрпақтың өз Отанының алдындағы жауапкершілігі мен отансүйгіштік сезімінің нық қалыптауы үшін маңызы зор. Өйткені, бүгінгі ұрпақ өз ұлтының тарихы мен дәстүрін ғана емес, сонымен қатар сол дәстүрдің Қазақстанмен байланысындағы тарихын біледі, өз этносының өткен тарихы мен Қазақстанға келгеннен кейінгі тағдырымен жақсы танысады. Бұл, өз кезегінде, қазақ қоғамының толеранттылығы, әлеуметтік тұрақтылық пен экономикасының динамикалық дамуының жауапкершілігі ретінде өркенитті елдің гүлденуі және жарасымды татулығының кепілдігі болары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Сарыарқа-менің тағдырым», Қарағанды қаласы, «Литуаника» қоғамдық бірлестігі, 2015 жыл.
2. «Диалог культур», Алматы қаласы, Международный Фонд поддержки Казахстанской модели межэтнического согласия, 2004 жыл, №1.
3. «Медик» журналы, Қарағанды қаласы, ҚММУ, 2016 жыл, наурыз айы.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ ЦЕНТР «НАМУС»

Алиева Э.М., Гаджиева Э.Э.

Научный руководитель: м.г.н. Утебаева А.Д.

Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова

Общественное объединение «Азербайджанский национально-культурный центр «Намус» было зарегистрировано 6 августа 2001 года. В названии объединения содержится важный смысл: «Намус» в переводе на русский язык – «Честь». Председателем

общественного объединения «Азербайджанский национально-культурный центр «Намус» является Гюлага Векил-оглы Рзаев, член областной Ассамблеи народа Казахстана.

Основными задачами центра определены: укрепление межэтнического согласия, воспитание казахстанского патриотизма, возрождение культуры, языка, обычаев азербайджанского народа.

Основная цель азербайджанского центра:

- возрождение, сохранение и развитие традиций, обычаев, языка, культуры и истории азербайджанского народа и других этносов, проживающих в области;
- содействие взаимному обогащению национальных культур, этносов, проживающих в области;
- реализация идей Ассамблеи народа Казахстана.

В центре ведется работа по налаживанию связи с общественными и государственными учреждениями. Организована работа по обучению родному языку. У центра имеются филиалы в гг. Темиртау, Сарань и Шахтинск.

При центре действует класс по обучению государственному и азербайджанскому языкам. Заинтересованность в изучении родного языка способствует сохранению и развитию азербайджанских обычаев, традиций, культуры.

В общественной жизни центра активное участие принимает и подрастающее поколение, которое демонстрирует прекрасные способности в изучении литературы на трех языках – казахском, азербайджанском, русском.

Центр проводит встречи с известными людьми, знакомит с азербайджанской классической литературой и искусством, организует работу творческих коллективов. Члены ЭКО постоянно повышают свою квалификацию, обучаясь на семинарах-тренингах по овладению современными подходами в этнополитике, по медиации в сфере межэтнических отношений, работают с населением, разъясняя актуальные вопросы развития языков этносов Казахстана.

«Намус» полноправный участник всех ежегодных фестивалей национальных культур, которые проходят ко Дню Независимости РК, в День языков народов Казахстана, а также и в других праздничных мероприятиях.

Азербайджанцы, самоназвание – азербайджанлылар, азелилер. Язык – азербайджанский относится к огузской подгруппе тюркской группы алтайской семьи языков. В 1929 г. азербайджанская письменность была переведена на латинскую графику, в 1939г. – на кириллицу, а в 1991 г. – к латинскому алфавиту. Азербайджанская народность сложилась в XI-XIII вв. На территорию Казахстана азербайджанцы были депортированы в 1937-1939 гг. Из воспоминаний Алиева Джанали Нуралиевича: “Я Алиев Джанали Нуралиевич родился в 1928 году в Азербайджане в районе Белосувар. В 1937 году когда моя семья была репрессирована мне было всего 9 лет, но те кровавые дни очень хорошо запомнились. В один день отец пришел домой очень встревоженным. Поговорив с моей матерью, она начала плакать. После я слышал их разговор. Они сказали, что нас будут высылать, а куда неизвестно. И неизвестно останемся ли мы живыми. Через несколько дней в 4-5 утра они пришли в наш дом и забрали наши вещи, деньги, золото. Чуть позже они снова приехали и увезли скот. Спустя несколько дней они собрали нас в старую грузовую машину и увезли, нас посадили в поезд и выслали в Казахстан. В Казахстане нас привезли в Джамбульскую область. Казахский народ нас встретил с теплом. Мы никогда не забудем те добрые поступки казахского народа. Я и мой младший брат были сильно больны, но с помощью Аллаха и казахского народа мы остались в живых. Мы очень благодарны этому народу за то, что в такие трудные дни они помогли нам. Сколько лет мы уже живем в Казахстане мы не почувствовали себя чужими и эта земля стала нам родной. Мы благодарны за то что они накормили и помогли нам в такие дни. Уже многие годы мы живем мирно с казахским народом и я думаю, что всегда так будет ведь мы никогда не забудем то, что они нам сделали.”[3].

По данным переписи населения 1999 года численность азербайджанской диаспоры составляла 78295 человек, значительная часть их которых оказалась в Казахстане в

результате репрессий в 30-е годы. В настоящее время в Карагандинской области проживает 3667 азербайджанцев.

При центре действует воскресная школа по изучению азербайджанского языка. Детей обучает педагог с 36-летним стажем Джумали-оглы Мамедов. Большой вклад в деятельность центра вносят: А. Мамедов, Н. Гусейнов, Ш. Аскеров, Ш. Ширинов, Я. Гаджиев, Ф. Асадов, Г. Ибрагимов, А. Ширинов, Р. Ширинов и другие. Благодаря притягательному интересу к своему языку в семьях возрождаются, пополняются азербайджанские обычаи, традиции, культура. В общественной, культурной и спортивной жизни участвует и подрастающее поколение. Сахавэт и Матанат Аскеровы - лауреаты школьных олимпиад. Они демонстрируют прекрасные способности в изучении литературы на трех языках – казахском, азербайджанском, русском. Екатерина Тахирова добилась заметных достижений в таком виде спорта как каратэ. Многие для духовного, нравственного, культурного и физического воспитания молодежи сделал президент Центрально-Казахстанской федерации таэквандо Парвиз Жумаевич Мамедов, преподаватель вуза. Среди его воспитанников хороших результатов добились Асиф и Агасиор Рзаевы и Акиф Гасанов. Огромную работу по налаживанию связей с Республикой Азербайджан и другими национально-культурными центрами и общественными организациями пропаганде традиций и культуры, созданию библиотеки азербайджанской литературы, подготовке фестивалей народного творчества соотечественников выполняет Шакир Аскеров. Центр направляет работу воскресных школ, проводит встречи с видными людьми, знакомит с азербайджанской классической литературой и искусством, создает творческие коллективы, осуществляет издательскую деятельность. «Намус» полноправный участник всех ежегодных фестивалей национальных культур, которые проходят ко Дню независимости РК, в День языков народов Казахстана, а также в праздничных мероприятиях.[1]

Центр направляет работу воскресных школ, проводит встречи с видными людьми, знакомит с азербайджанской классической литературой и искусством, создает творческие коллективы, осуществляет издательскую деятельность.

Список литературы:

- 1.<http://my-karagandincy.kz>
- 2.http://gako.kz/old_gako/widgetkit/komitet-po-zdravookhraneniyyu
- 3.Яхья Юсиф Джанияр издательство:”Turan Mubarizi”,2011-247 с.

ОСНОВА НАЦИОНАЛЬНОЙ КАЗАХСТАНСКОЙ МОДЕЛИ-МЕЖДОЭТНИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ И ЕДИНСТВА

Бекова Н.С.

Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова

Научный руководитель: Баймагамбетова А.А.

История Ассамблеи-
это история нашей стабильности.
Мы ее должны беречь! Это самое главное
Для народной памяти, для дружбы
и взаимопонимания людей,
для наших детей и внуков!
Президент РК Нурсултан Назарбаев

Казахстан — многонациональная страна, где сегодня в дружбе и согласии проживают представители более 130 наций и народностей, объединённых в более чем 40 конфессий и у каждого своя культура, свои традиции и обряды. На протяжении очень длительного времени

у нас сложилась особая традиция взаимоотношений между народами. Во всём мире стали говорить о наличии казахстанской модели межэтнического согласия.

Казахстанская модель толерантности и межэтнических отношений одна из главных обсуждаемых и изучаем на мировом уровне. Социальный прогресс, экономический рост и развитие страны возможны при условии консолидации, сохранении единства общеглобальная толерантность служит основным принципом коммуникативной платформы G-Global Главы государства Нурсултана Назарбаева. Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК ежегодно исследований по актуальным проблемам межэтнических отношений.

На протяжении всех лет существования нашего независимого Казахстана удалось сохранить согласие между различными этническими группами. В Казахстане вовремя сумели оценить опасность межнациональных столкновений, которые начали лихорадить постсоветское пространство. Первым это осознал глава нашего государства Н. А. Назарбаев. Сохранение стабильности в обществе стало одним из важнейших способом внутренней политики нашего государства. После долгих лет, у нас сложилась особая традиция взаимоотношений между народами.

В годы освоения целинных и залежных земель, массовых индустриальных советских строек сотни тысяч молодых людей в лице Казахстана обрели себе новую родину. Надо заметить, что на любом из этих этапов казахи встречали переселенцев с особой теплотой и радушием. Больше всего кризисный период в республике пришелся на первую половину 90х годов прошлого века. Это было время возрождения государственности. Налаживались контакты с иностранными государствами. Была принята первая Конституция республики. Вводилась собственная валюта. Экономика страны переживала жесточайший кризис, усилились социальные проблемы в обществе. Начался процесс оттока части населения за пределы республики. Наши соотечественники стали искать лучшей для себя доли за пределами страны. Немцы уезжали в Германию, греки — в Грецию, русские — в Россию, украинцы — на Украину и т. д. Положение в стране обострилось из-за того, что были подняты в обществе проблемы языка, гражданства и миграций.

Политологи предвещали неминуемые межнациональные конфликты в стране. В этих условиях нужны были кардинальные меры в области межнациональных отношений. Н. А. Назарбаев начал проводить мудрую, взвешенную и длительную межнациональную политику. Она заняла не один год и продолжается сегодня.

С личным участием главы государства была создана мощная идеология сохранения межнационального диалога и мира. Её он отстаивал и горячо пропагандировал в стране и в мире. В стране проводится сбалансированная языковая политика, и Казахстан — один из немногих, кто разрешил эти проблемы без резких потрясений. Языковое богатство республики расширявший интересы общеглобальную культуру и выступает важным фактором укрепления единства многонационального Казахстана. С самого начала независимости для всех диаспор Казахстана, были созданы равные возможности для развития, родного языка, культуры, обычаев и обрядов.

Так, в 1995 году по инициативе президента Н. А. Назарбаева был создан уникальный общественный институт «Ассамблея народа Казахстана», призванный оказывать поддержку в регулировании и поддержании межнационального мира и стабильности в республике. 26 апреля 2002 года была принята и утверждена главой государства бесспорно историческая Стратегия Ассамблеи народов Казахстана. Этот документ был призван определять направление работы Ассамблеи на ближайшую и дальние будущее. Сегодня Ассамблея выполняет важные для общества функции [1, с. 17].

Во первых, она работает на укрепление и единение казахстанского общества.

Во вторых, Ассамблея помогает сохранению межнационального согласия в стране.

В третьих, работает на развитие родных языков и культур диаспор Казахстана.

В четвёртых, она оказывает помощь и поддержку Президенту Республики в его процессе соблюдения прав и свобод граждан Казахстана.

В 2006 году был создан Дворец мира и согласия, где были размещены все крупные национально культурные центры и религиозные объединения. В осуществлении межнациональной политики президент стал опираться на менталитет казахского народа, его традиционно толерантное отношение к другим этносам. Практически в любом из своих выступлений подчёркивает важность сохранения межнациональной и межконфессиональной стабильности в стране.

И сегодня национальный состав Казахстана превышает более 17 млн, русских — 20,61%, узбеков — 3,11%, украинцев — 1,64%, уйгур — 1,45%, татар — 1,15 %, немцев — 1,03%, турков — 2,97%, азербайджан — 1,11%, дунган — 4,91%, белорусов — 0,04%, таджиков — 0,06%, чечни — 0,20 % , корейцов — 0,83%, другие национальности — 1,42%. В структуре Ассамблеи народа Казахстана действуют 16 малых ассамблей, из них 14 — в областях при соответствующих акимах и 2 — при акимах г. Астаны и г. Алматы. Малые ассамблеи объединяют и координируют работу национально-культурных объединений и ассоциаций диаспор. Ежегодно государство оказывает финансовую поддержку национально культурным объединениям и малым ассамблеям. За всё время существования Ассамблея стала важной решением по регулированию межнациональных отношений. Это можно увидеть из многообразия общественных объединений диаспор Казахстана [2, с. 44].

Сегодня в республике этнические диаспоры имеют свои общественные объединения. Общественное согласие и единство народа – это самые главные факторы развития нашей страны. Глава Государства Н.А.Назарбаев уделяет большое внимание сохранению и укреплению этих ценностей для последующего поколения казахстанцев. Благодаря мудрой политике президента нашей страны, во всех регионах строятся Дома Дружбы. В области местными государственными органами, областной ассамблеей народа Казахстана и этнокультурными объединениями ведется работа по сохранению и укреплению межэтнического единства и согласия. Этнокультурные объединения принимают участие как в общественно-политической, так и в культурной жизни области. Стали традиционными национальными праздники, Дни этносов, фестиваль культур. Этнокультурные объединения являются активными участниками мероприятий, посвященных государственным праздникам и знаменательным датам. Все проводимые мероприятия направлены на обеспечение единства в Казахстане, сохранение стабильности, межэтнического согласия, совершенствование механизма взаимодействия государственных органов с этнокультурными объединениями в области патриотического воспитания, формирование культурного разнообразия.

Основными приоритетами деятельности этнокультурных объединений являются: - сохранение и развитие этнического многообразия, истории, языка, обычаев, традиций, культуры; - упрочение единства народа Казахстана, приобщение к казахской культуре, овладение государственным языком; - стремление внести вклад в процветание Казахстана; - развитие связей со страной своего этнического происхождения, содействие сотрудничеству между странами.

Сегодня в республике работает более 960 этнокультурных объединений, в том числе 29 республиканских. Основные приоритеты деятельности этнокультурных объединений: сохранение и развитие языка, обычаев, традиций, и культуры, изучение истории этносов. Сохранение и укрепление единства народа Казахстана, приобщение к казахской культуре, овладение государственным языком. Развитие связей со страной своего этнического происхождения, содействие сотрудничеству между странами [3].

Функционирует 11 Домов Дружбы. В г.Алматы действует Республиканский Дом Дружбы. Во всех регионах под руководством Ассамблеи созданы новые общественные институты на областном, городском, районном и сельском уровнях, а также в коллективах крупных предприятий – Советы общественного согласия и Советы матерей по вопросам воспитания толерантности в семье. Количество Советов общественного согласия – 1470, Советов матерей по вопросам воспитания толерантности в семье – 163. Открыто 14 кафедр Ассамблеи народа Казахстана в крупнейших государственных ВУЗах. Создана Ассоциация

кафедр Ассамблеи Народа Казахстана. Информационное ведение в Казахстане осуществляют 37 этнических газет на 15 языках этносов Казахстана и журналы, выходящие на 11 языках, телепередачи на 7 языках, радиопередачи на 8 языках. В эфире телеканала "Мәдениет және Білім" выходят передачи на 3-х языках этносов уйгурский, корейский, немецкий. Работает депутатская группа АНК в Мажилисе Парламента Республики Казахстана. За время работы депутатской группы АНК V созыва ею проведено 38 заседаний, инициирована разработка 6 законопроектов. Члены депутатской группы АНК участвовали в работе 423 рабочих групп по рассмотрению законопроектов; внесли 3063 поправки и предложения к законопроектам; озвучили 151 депутатский запрос, и – 317 в соавторстве; рассмотрели 1511 письменных обращений граждан. Депутаты от АНК посетили 472 населенных пункта, провели 1199 встреч с населением, на личном приеме приняли 1422 человека [4].

В рамках Года АНК 2015 году стартовало более 470 социальных проектов, проведено более 17 тыс. мероприятий, в которых приняли участие свыше 8 млн. чел. во всех населенных пунктах. Знаковыми общественно-значимыми мероприятиями АНК т.г. стали.

На сегодняшний момент наиболее активные республиканские ЭКО:

1. Ассоциация «Барбанг» курдов Казахстана
2. Ассоциация армянских культурных центров РК «Наири»
3. Ассоциация греческих обществ Казахстана «Филия»
4. Ассоциация еврейских национальных организаций «Мицва»
5. Ассоциация ОО немцев Казахстана «Возрождение»
6. Ассоциация чеченцев и ингушей Казахстана «Вайнах»
7. Конгресс азербайджанцев «Туран»
8. Координационный Совет Ассоциации русских, казачьих и славянских организаций Казахстана
9. Республиканский этнокультурный центр уйгуров Казахстана
- 10.Таджикский этнокультурный центр «Авиценна»
- 11.Турецкий этнокультурный центр «Ахыска».

XXIV сессия Ассамблеи народа Казахстана «Независимость, согласие, нация единого будущего» Приняли участие 83 представителя республиканских ЭКО, 324 - областных ЭКО [5, с. 88]. И это не предел. Количество и качественный состав общественных объединений диаспор Казахстана неуклонно растёт. За рубежом проведены крупные международные конференции по роли Ассамблеи в жизни многонационального населения республики.

Казахстанский опыт получил высокую оценку международных экспертов. Таким образом, Казахстан может служить примером межнационального согласия, стабильного и устойчивого развития для других государств мира. Ни в одной стране бывшего Советского Союза нации и диаспоры не живут в такой согласии. Такое положение национального вопроса в Казахстане объясняется, конечно же, межнациональным отношением и своеобразным богатым существованием разных культур. И главная задача нашего и последующих поколений — беречь и сохранить это. Для этого нам всем надо бережно относиться друг к другу, быть более терпеливыми и уважать язык, культуру любого народа, проживающего на территории страны. Мы должны рассматривать многонациональность не как недостаток, а, напротив, преимущество страны. Как отметил Глава государства Н.А. Назарбаев: «В нашей стране любой этнос является важной и гармоничной частью казахстанского общества. Его представители получают все возможности удовлетворить свои духовные потребности, сохранить самобытность, реализовать себя, участвуя в строительстве казахстанского государства». В Казахстане созданы необходимые условия для деятельности этнокультурных объединений, которые стали инициаторами и участниками многих общественно-значимых мероприятий.

Список использованной литературы:

- 1.Қазақстан халқы Ассамблеясы: алғашқы қадамдар (1995-1997 ж.ж). Құжаттар мен материалдар жинағы.—Астана: «Жасыл Орда», 2015.- 217 б.

2. Нұрсұлтан Назарбаев: Бейбітшілік және қоғамдық келісім идеясы. – Астана: «Жасыл Орда», 2015. – 121 б.
3. Материалы, опубликованные на сайте: <http://assembly.kz/>
4. Материалы, опубликованные на сайте: [http:// wikipedia.org.kz](http://wikipedia.org.kz)
5. Двадцать лет АНК : одна страна – одна судьба. // Казахстанская правда. – 2015. – 5 декабря. – С. 5.

МЕСТО И РОЛЬ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА В УКРЕПЛЕНИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОГЛАСИЯ

Жаркешова М.К., Туралиева Ж.Ж.

Научный руководитель: Надирова С.Г

Карагандинский государственный медицинский университет

Мы казахстанцы - мы нация единого будущего. Этим все сказано.
Никаких разделительных черт между этносами не должно быть, если мы –
казахстанцы. Мы добились значительных успехов в развитии собственной модели
стабильности и согласия в стране
Н. А. Назарбаев

В зависимости от особенностей истории нашей страны сложилось так, что на данный момент в Казахстане проживают представители более 120 наций и народностей. Наблюдая за положением в стране, можно заметить, что все они живут мирно, уважая мнения и взгляды друг друга, не позволяя возникновению межнациональных конфликтов. Этому способствовали многие факторы, одним из которых является этнополитика нашего государства во главе с Нурсултаном Абишевичем Назарбаевым, направленная на воплощение идеи единства и целостности народа Казахстана. В нашей стране созданы механизмы реализации гражданского равноправия, независимо от этнической и религиозной принадлежности.

Многим известно, что после распада Советского Союза во многих государствах вспыхнули вооруженные межнациональные и этнические конфликты, которые разрушили жизнь сотням тысяч людей. К счастью, Казахстана не коснулись подобные трагические и ужасные события. Естественно всё это благодаря проводимой политике межнационального согласия и мира [1, с. 203].

В Конституции заложен прочный, отвечающий международным стандартам правовой фундамент казахстанской модели общественного согласия и межэтнической толерантности, признанной в мире, проверенной временем, доказанной практикой. Именно политическая воля руководства страны позволила создать и в дальнейшем совершенствовать действенные механизмы реализации гражданского равноправия, независимо от этнической и религиозной принадлежности. Председателем Ассамблеи Народов Казахстана является Президент - гарант Конституции, и этим определен ее высокий статус как общественно-политического института.

Одни из первых законов независимого Казахстана были направлены на создание правовой базы, в основе которой лежит гражданская и политическая общность всех граждан, обеспечивающая равенство прав и свобод всех, независимо от этнической или религиозной принадлежности. [2, с. 2].

Президент отмечал, что для сохранения и дальнейшего укрепления согласия между народами возникла необходимость создать новый общественный институт – Ассамблея народов Казахстана. Её основными задачами объявили духовное возрождение и развитие всех этносов страны, формирование культуры межнациональных отношений, основанных на цивилизованных, демократических принципах, на уважении интересов разных народов и этносов [1, с. 203-204].

Сейчас Ассамблея народов Казахстана участвует во всех сферах нашей жизни. Выполняя поставленные перед собой задачи, помогает осуществлять такие, казалось бы, не относящиеся к ней цели, как вхождение Казахстана в тридцатку развитых стран мира, реализация новой экономической политики «Нұрлы Жол», обеспечение внутренней стабильности и экономической безопасности. Казахская модель межэтнической толерантности и общественного согласия была презентована в ООН, во многих государствах, где прошли крупные международные форумы, и похвально принята ими. Концепция данной модели была переведена на 50 языков мира, что говорит о её значимости и важности.

Подписанный Главой государства Указ «Об объявлении 2015 года Годом Ассамблеи народа Казахстана» еще раз подчеркивает идею о последовательной государственной политике по укреплению национального единства и общественного согласия в условиях, когда в мире этнические и религиозные конфликты стали определенным вызовом современности.

Ежегодно в столице Астане проходят сессии АНК. На 21-й сессии 18 апреля 2014 года выступали представители различных национальностей и профессий, среди которых были и граждане иностранных государств. Они отметили успешность казахской модели мира и согласия, подчеркнув важность единства и толерантности в современном обществе. Как неоднократно подчеркивал наш Президент, залогом успешного развития нашего государства является сохранение межнационального и межконфессионального единства казахского общества, высокая толерантность [4, с. 269]

На данный момент наша страна — единый дом для представителей многих национальностей. У каждого из них одинаковые права и обязанности, все они равны между собой. В Казахстане нет ни одного закона, который бы ограничивал права граждан, — отметил Нурсултан Абишевич Назарбаев [3, с. 1]. Сохраняя межнациональное согласие в стране, Ассамблея народов Казахстана обеспечивает стабильность всего Казахстана, помогает устанавливать хорошие взаимовыгодные отношения с другими странами и устраняет внешние угрозы, даёт возможность дальнейшему развитию.

Список литературы:

1. Кан Г.В. История Казахстана. Алматы: «Алматыкітап», 2007.
2. Базарбаев А. Сила страны — в единстве // Индустриальная Караганда. — 2008. — № 132. — 23 окт.
3. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на XVI сессии Ассамблеи народа Казахстана // Казахстанская правда. — 2010. — № 278. — 21 окт.
4. Долгополов А.Б. История Казахстана. Москва: «Литтерра», 2016

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЗБЕКСКОГО КУЛЬТУРНО-ЭТНИЧЕСКОГО ЦЕНТРА «БИРЛИК» КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Зияева А. Б.

Научный руководитель: к. и. н, доцент С. В. Елеуханова
Карагандинский государственный университет им Е. А. Букетова

Узбеки в Казахстане — один из крупных народов в Республике Казахстан. Они являются третьей по численности этнической группой в стране. Как и казахи, узбеки относятся к тюркской группе языков и также исповедуют ислам. По переписи 2009 г. узбеки составляли 2,8% населения Казахстана (457 200 человек). На 1 января 2016 г. в Казахстане проживало свыше 548 тыс. этнических узбеков [1].

Темпы прироста численности узбеков вновь ускорились в последнее десятилетие (с 1,2% в год в 1990-х до 2,3% в год в 2000-х гг.). Возрастная структура узбеков даже более молодая, чем у казахов. Темпы их естественного прироста также несколько выше; отмечен миграционный прирост. После 2000-го года, в связи с распространением трудовой миграции,

диаспоры, состоящие из этнических узбеков из Узбекистана, появились в разных городах и регионах Казахстана – в Астане и Алма-Ате, а также в Алматинской, Карагандинской, Мангистауской, Кызылординской областях. По языку, культуре и традициям, мигранты последней волны отличаются от автохтонного узбекского населения Южно-Казахстанской области.

Традиционный район компактного проживания казахстанских узбеков – Южно-Казахстанская область, где их доля в населении в 2016 г. составляла 16,87% (479 958 чел). Многочисленные автохтонные группы узбеков проживают в Сайрамском (194 320 человек — 95% от всего населения) и Сарыагашском (11 040 человек – 3,57 %) районах Южно-Казахстанской области, городе Шымкент (92 338 человек – 13,53%), городе Туркестан (87740 человек – 35,27 %) [2].

Несмотря на рост доли узбеков по Казахстану в целом, их доля в большинстве районов Южно- казахстанской области в последние десятилетия подвержена постепенному снижению. Определённую роль в этом процессе играют активное расселение оралманов в данных регионах. Так, в Сайрамском районе доля узбеков в период 1999 и 2014 гг. сократилась с 62 % до 60,8% от всего населения. В Сарыагашском – уменьшилась с 4,2% до 3,8%, в городе Туркестане – с 43,7 % до 35,3%. Исключением стал г. Шымкент, в котором доля узбеков выросла с 12,1 % до 13,5%. Статистика отражает тенденцию к повышению урбанизации среди азиатских этносов Казахстана. Как отмечают наши эксперты, увеличение их численности в Казахстане – естественный процесс, связанный как с традиционно высокими для узбеков темпами рождаемости, так и с миграцией.

Древними предками узбеков были согдийцы, хорезмийцы, бактрийцы, ферганцы и другие сако-масагетские племена. Узбеки стали объединиться под этнонимом узбек с X по XV век. Это привело к смешениям древнеиранского населения с древнетюркскими племенами, которые завоевывали регион в период между XI и XIII веками. Первые оседлые популяции (согдийцы, хорезмийцы, бактрийцы, ферганцы, говорившие на северо-восточных иранских языках), а вторые (то есть кочевники) включали в себя кипчаков, огузов, карлуков и самаркандских тюрок.

Традиционное занятие узбеков – сельское хозяйство, а также малый и средний бизнес. В сельской местности и в местах компактного расселения узбеков в городах сохранились традиционные формы организации общественного быта в виде сообществ соседей и родственников (махалля). Как и раньше, они ориентированы на решение задач, значимых для всех членов данного сообщества. Причем они не являются закрытыми общинами, а встроены в систему местного самоуправления. В среде казахстанских узбеков широко распространено трёхязычие: узбекский, казахский и русский языки.

Казахов и узбеков объединяют многовековые связи. Из истории известно, что когда-то мы являлись единым супер-этносом на просторах Дешт-и-Кыпчака. Недаром казахи говорят «Узбек – оз агам». Отсюда и доброжелательное отношение титульного этноса к узбекам.

Узбеки Казахстана занимают достойное место в общественной жизни республики. Среди известных представителей узбекской общины Казахстана можно назвать: Розакула Халмурадова - депутата мажилиса парламента РК от Ассамблеи народа Казахстана; Атхамбека Юлдашева – популярного казахстанского певца, заслуженного деятеля Республики Казахстан; Абдуазима Рустамбаева – одного из самых авторитетных и широко известных в республике руководителей, президента АО «Евроазиатская энергетическая корпорация», крупнейшего поставщика угля и электроэнергии на территории Северного Казахстана, и других.

Представители узбекской диаспоры вполне интегрированы общеказахстанскую социально-экономическую и культурную среду и ощущают себя полноправными гражданами страны [3].

Общественное объединение «Узбекский культурно-этнический центр в Карагандинской области «Бирлик» было образовано в 2006 г. Председателем культурно-

этнического центра «Бирлик» является Бахтияр Серикбаевич Исхаков. Он был выбран членом Ассамблеи народа Казахстана, депутатом Карагандинского городского маслихата IV и V созывов, награждён кавалером Ордена Достық II степени [4].

Деятельность областного узбекского этнокультурного объединения направлена на сохранение, возрождение языка, культуры и традиций узбекского народа. Главными направлениями работы центра являются: укрепление межэтнического согласия, развитие культурных и общественных связей с представителями других этнических групп, проживающих в регионе. Под руководством председателя творческий коллектив центра принимает активное участие в областном фестивале национальных культур, мероприятиях, направленных на укрепление мира и дружбы между народами республики. Культурно-этнический центр узбеков организует вечера, посвященные дружбе народа Казахстана, по их инициативе на протяжении многих лет проводится фестиваль цветов в городе Караганде, что способствует культурно-эстетическому воспитанию [4].

Члены центра проводят большую работу по воспитанию молодого поколения и приобщения его к культурным ценностям узбекского народа, воспитанию казахстанского патриотизма, любви и уважения к родине. Председатель общества оказывает помощь детским домам, ветеранам, инвалидам и другим категориям малообеспеченных граждан.

Список литературы:

1. Итоги Переписи населения Республики Казахстан 2009 г. // http://www.stat.kz/p_perepis/Pages/n_04_02_10.aspx
2. Численность населения Казахстана по отдельным этносам // <http://assembly.kz/>
3. Юнусова Р. Об узбеках в Казахстане // <http://demoscope.ru/weekly/2015/0631/gazeta019.php>
4. Узбекский культурно-этнический центр «Бирлик» <http://shuak.kz/index.php?Itemid>

РОЛЬ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА В УКРЕПЛЕНИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОГЛАСИЯ И НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА ГОСУДАРСТВА

Ибраева Ж. М., Марченко А. О.

Научный руководитель: к. и. н, доцент С. В. Елеуханова

Карагандинский государственный университет им. Е. А. Букетова

*«Мы считаем принципиально важным
принимать меры по сохранению и развитию казахского этноса
без ущемления прав других наций и народностей».*

Н. А. Назарбаев

Указом Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаевым 2015 г. был объявлен Годом Ассамблеи народа Казахстана, показав всему миру духовную толерантность всех этносов Казахстана. Поэтому вполне логично, что юбилей Ассамблеи проходил в едином комплексе с мероприятиями, посвященными 550-летию образования Казахского ханства, 70-летию Победы в Великой Отечественной войне, 20-летию Конституции Республики Казахстан и Ассамблеи народа Казахстана, 180-летию Шокана Уалиханова и 170-летию Абая Кунанбаева.

Весь прошлый XX век на территории Казахстана шёл сложный процесс формирования многоэтнического народа. Так, в 1989 г. национальный состав населения Республики Казахстан включал в себя 5 основных этнических групп: казахов – 39,7%, русских – 37,8%, немцев – 5,8%, украинцев – 5,4%, белорусов – 1,1 % [1]. Казахстан называли «лабораторией дружбы народов», при этом казахи оставались национальным меньшинством в местах своей исконной этнической территории. Такой пёстрый состав населения приводил многих зарубежных экспертов к выводу об неизбежных столкновениях

на национальной почве. Основанием для таких пессимистических прогнозов явилась ситуация, сложившаяся после 1991 г. Неслучайно, идея создания Ассамблеи народа Казахстана была впервые высказана Президентом страны Н.А.Назарбаевым в 1992 г., на Первом Форуме народов Казахстана, посвященном первой годовщине Независимости. В своем выступлении наш Президент отметил: «...не одно поколение казахстанцев создавало наше главное достояние – дружбу народов ... надо повседневно слышать голос каждого народа, любой национальности. Именно поэтому необходимо перевести форум на постоянную основу, создать новый общественный институт – Ассамблею согласия и единения народов Казахстана» [2].

1 марта 1995 г. Указом Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева была создана новая общественная организация – Ассамблея народов Казахстана (АНК), имевшая консультативно-совещательные функции при Президенте страны. Таким образом, инициатива Главы государства была реализована на практике.

26 апреля 2002 г. была принята и утверждена Главой государства поистине историческая Стратегия Ассамблеи народов Казахстана. Этот документ был призван определять основное направление работы Ассамблеи на перспективу [2].

В мае 2007 г. Парламент Республики Казахстан принял ряд конституционных поправок, существенно меняющих роль всей представительной ветви власти. Теперь Ассамблея народа Казахстана имеет право делегировать 9 своих лучших представителей в Парламент страны. Таким образом, Ассамблее народа Казахстана был дан конституционный статус, она получила право избирать в Мажилис Парламента. Этот шаг, несомненно, повысил статус и роль Ассамблеи в нашей стране.

В 2007 г. в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан Ассамблея народов Казахстана переименована в Ассамблею народа Казахстана. В настоящее время Ассамблея объединяет представителей порядка 130 этнических групп, населяющих регионы Казахстана. Являясь уникальным в своем роде общественно-политическим институтом. АНК на регулярной основе подтверждает свою значимость, представляя собой принципиально новый институт гражданского общества, не имея аналогов в мире.

А в феврале 2007 г. в своем Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» Н. А. Назарбаев поставил четкие задачи перед Ассамблеей народа Казахстана: «Повышение роли Ассамблеи народа Казахстана для дальнейшего укрепления общественного согласия и стабильности» [3].

Основными задачами Ассамблеи являются:

обеспечение эффективного взаимодействия государственных органов и институтов гражданского общества в сфере межэтнических отношений, создание благоприятных условий для дальнейшего укрепления межэтнического согласия и толерантности в обществе;

укрепление единства народа, поддержка и развитие общественного консенсуса по основополагающим ценностям казахстанского общества;

оказание содействия государственным органам в противодействии проявлениям экстремизма и радикализма в обществе и стремлениям, направленным на ущемление прав и свобод человека и гражданина;

формирование политико-правовой культуры граждан, опирающейся на демократические нормы;

обеспечение интеграции усилий этнокультурных и иных общественных объединений для достижения цели и задач Ассамблеи;

возрождение, сохранение и развитие национальных культур, языков и традиций народа Казахстана.

Принципами деятельности Ассамблеи являются:

а) приоритет прав и свобод человека и гражданина;

б) приоритет интересов народа и государства;

в) равенство прав и свобод человека и гражданина независимо от его расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений или по любым иным обстоятельствам;

г) равноправие и персональная ответственность членов Ассамблеи за деятельность в ее составе;

д) гласность [4].

20 октября 2008 г. был принят Закон Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана». Закон определяет статус, порядок формирования и организацию работы Ассамблеи народа Казахстана, направленных на реализацию государственной национальной политики, обеспечение общественно-политической стабильности в Республике Казахстан и повышение эффективности взаимодействия государственных и гражданских институтов общества в сфере межэтнических отношений [5].

В структуре Ассамблеи народов Казахстана действуют 16 малых ассамблей, из них 14 – в областях при соответствующих акимах и 2 – при акимах г. Астана и Алматы.

Малые Ассамблеи объединяют и координируют работу многих национально-культурных объединений и ассоциаций диаспор. Председателями Малых Ассамблей являются по должности акимы областей, а также городов республиканского значения – Астаны и Алматы. Президент Республики Казахстан является пожизненным Председателем Ассамблеи народа Казахстана. Председатель Ассамблеи определяет и утверждает основные направления деятельности Ассамблеи. Председатель имеет двух заместителей. Его заместители назначаются на основании рекомендации Совета Ассамблеи соответствующими актами.

Сессии созываются Председателем Ассамблеи. Дата, место проведения и примерная повестка дня сессии объявляются за месяц до начала ее работы. Сессия Ассамблеи созывается не реже одного раза в год. Внеочередная сессия созывается Председателем Ассамблеи по собственной инициативе или по просьбе не менее одной трети от общего числа членов Ассамблеи [5].

Состав Ассамблеи формируется из числа представителей государственных органов, национально-культурных и других общественных объединений, а также других лиц с учетом их авторитета в обществе, общественно-политической активности. В настоящее время Ассамблея имеет в своем составе около 350 членов. Рабочим органом является Секретариат, входящий в состав Администрации Президента РК. Кандидаты в члены Ассамблеи народов Казахстана выдвигаются решениями сессий малых ассамблей по предложениям национально-культурных центров, а от региональных и республиканских общественных объединений рекомендуются решениями их высших органов.

По инициативе членов Ассамблеи и при прямой поддержке государства в стране действует более 100 национальных школ, 170 воскресных школ, где изучаются 23 родных языка. В трех школах национального возрождения работают 29 отделений по изучению 12 национальных языков. На их содержание Правительство страны выделяет ежегодно более 12 миллионов тенге. Им же оказывается помощь и со стороны местных исполнительных органов власти. Они же имеют право участвовать в многочисленных грантах, выделяемых Министерством культуры и информации Республики Казахстан [6].

Сегодня в республике этнические диаспоры имеют свои общественные объединения. Так, немцы – 49, казахи – 40, корейцы – 36, татары – 29, славяне – 27, чеченцы и ингуши – 26, азербайджанцы – 23, уйгуры – 21, русские – 20, украинцы – 19, евреи – 18, поляки – 16, турки – 14, греки – 12, армяне – 11, белорусы – 10, дунгане – 10, курды, узбеки – по 8, казаки – 6, туркмены, болгары, дагестанцы – по 4, киргизы, таджики – по 3, карачаевцы и балкарцы, китайцы, чуваша, каракалпаки – по 2, ассирийцы, чехи, народы Прибалтики, грузины, осетины, лезгины, иранцы, буряты, венгры, румыны – по 1 [7].

При поддержке государства в республике издаются газеты и журналы на 11 языках, 44 телестудии вещают на 12 языках и 18 радиостудий - на 7 языках. Ряд государственных

телеканалов ввели в регулярную сетку программы передачи на корейском, немецком и уйгурском языках. Большинство общественных объединений имеют свои сайты в Интернете.

С 2003 г. под эгидой Ассамблеи народа Казахстана выходит журнал «Достык – Дружба», а с 2009 г. выходит еще один аналитический журнал «Менын елім – Моя страна». Работают национальные театры. Ежегодно издается несколько десятков новых книг на языках этнических групп. Стало традиционным массовое участие на праздниках Наурыз, Масленица и Рождество.

Президент РК Н. А. Назарбаев сформулировал стратегическое видение развития межэтнической сферы до 2050 года. Лидер Нации Н. А. Назарбаев отметил: «В 2050 г. Казахстан, я уверен, будет единым сплоченным народом, образцовым национальным государством. Общественное согласие должно стать главной чертой жизни единого полиэтнического народа, государства и институтов гражданского общества, политических партий, религиозных конфессий» [8].

Казахстанский опыт с большим вниманием изучает мировое сообщество. За рубежом проведены крупные международные конференции по роли Ассамблеи в жизни многонационального населения республики. Казахстанский опыт получил высокую оценку международных экспертов. В свое время Генеральный секретарь ООН Коффи Аннан назвал Казахстан «примером межнационального согласия, стабильного и устойчивого развития для других государств мира» [6].

Таким образом, Ассамблея народа Казахстана – это результат уникального политического новаторства Казахстана. Сегодня опыт ее работы становится привлекательным и полезным для многих стран мира. Сегодня Конституция и Ассамблея народа Казахстана – великие ценности, ставшие фундаментом стабильности, модернизации и процветания. Доверие, традиции, транспарентность, толерантность, – именно те принципы, которые легли в основу нашего многонационального процветающего государства. В основу политики государства в межэтнической сфере положен принцип «Единство в многообразии».

Список литературы:

1. Итоги Переписи населения Республики Казахстан 2009 г. // http://www.stat.kz/p_perepis/Pages/n_04_02_10.aspx
2. Ассамблея Народа Казахстана – продолжение традиций многих поколений//http://www.inform.kz/ru/assambleya-naroda-kazahstana-prodolzhenie-tradicii-mnogih-pokoleniy_a
3. Новый Казахстан в новом мире: Послание Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева народу Казахстана [Текст] // Казахстанская правда. – 2007. – № 33. – 1 марта.
4. Совет Ассамблеи народа Казахстана // assembly.kz/novosti-assamblei/item/1741.html
5. Закон Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана» от 20 октября 2008 года № 70-IV.
6. Тугжанов Е. Модель народной дипломатии //Индустриальная Караганда. –2009. – №48-49. – 1 мая.
7. Выступление Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева на XV сессии Ассамблеи народа Казахстана // Казахстанская правда. – 2009. – № 253. – 27 окт.
8. Назарбаев Н. А. Стратегия «Казахстан-2050»»: новый политический курс состоявшегося государства» //Казахстанская правда. – 2012 – 15 декабря.

ФОРМИРОВАНИЕ НОВОГО КАЗАХСТАНСКОГО ПАТРИОТИЗМА

«МӘҢГІЛІК ЕЛ»

Искаков И.С., Серикова М.С.

Научный руководитель: к.и.н., доцент Шаймуханова С.Д.
Евразийский Национальный Университет им.Л.Н.Гумилева

Общественно-политическая ситуация в ретроспективе и на сегодняшний день обосновывает закономерность воздействия на развитие общества социально-экономического фактора. Неоспоримым доказательством этого факта служит принятие и реализация в Казахстане основополагающих документов: патриотического акта «Мәңгілік Ел», 100 конкретных шагов по реализации 5 институциональных реформ.

Программа «100 конкретных шагов», предложенная Главой нашего государства Н.А. Назарбаевым с целью реализации Пяти институциональных реформ – это последовательные уверенные шаги на пути вхождения Казахстана в тридцатку развитых государств мира, комплексная программа модернизации государства, выступающая ответом на глобальные и внутренние вызовы, которая направлена на цивилизованное развитие казахстанского общества, на решение проблем человека, во имя которого осуществляются реформы. В настоящее время проводятся широкомасштабные мероприятия, рассчитанные на динамичное развитие социально-экономических и общественно-политических основ государства.

В выполнении предстоящих задач особая роль отводится молодежи. Культ учености, образования, духовности и толерантности – вот те ценности, к которым Президент призывает всегда в своих обращениях к молодому поколению. В своих выступлениях Президент страны Н.А. Назарбаев подчеркивает: «Мы ставим перед собой великие цели. Эти цели направлены на благо нашего народа. Поэтому я призываю все политические партии, общественные объединения, всех казахстанцев активно участвовать в работе по достижению главной цели - «Стратегии-2050». Особо обращаюсь к нашей молодежи. Эта стратегия для вас, вам участвовать в ее реализации и вам пожинать плоды ее успеха».[1]

Казахстанская молодежь отличается креативностью, мобильностью и избирательностью в отношении к современному миру ценностей. Это абсолютно новый культурный тип с присущим ему мировоззрением, оценкой происходящих событий и явлений. Молодым людям присущи новые ценностные установки на достижение личного и общественного успеха, желание активно участвовать в новых экономических и политических преобразованиях. Педагогическое сообщество, отчетливо осознавая свою социальную и нравственную ответственность перед обществом и молодежью, приложит все усилия для подготовки квалифицированных кадров и воплощения национальной идеи «Мәңгілік Ел», 5 институциональных реформ и 100 конкретных шагов по их реализации.

Мы живем с вами в демократическом государстве в мире, дружбе и согласии. Нашей стране нужна стабильность. Казахстан – республика уникальная, многонациональная, он добился впечатляющих успехов, и нам нельзя терять темпов развития. Государство будет динамично развиваться если сформирована общая национальная идея и общество будет единым. Создателем казахстанской национальной идеи является Президент Нурсултан Назарбаев. Это – идея независимости, идея конкурентоспособности, идея процветания.

Опираясь на всенародную поддержку, Первый Президент РК добился признания Независимого государства в мировом сообществе. По его инициативе разработаны и приняты Конституция – Основной Закон РК, ее символы – Герб, Флаг и Гимн РК, поднят статус государственного языка. Прекращение испытаний ядерного оружия и закрытие атомного полигона поддержано прогрессивным мировым сообществом.

Единство народа Казахстана, государственный язык, равноправие всех граждан и их общая ответственность за честь и судьбу Родины станут тем краеугольным камнем, который обеспечит успешный прогресс Казахстана в XXI веке. Все казахстанцы должны проникнуться глубинным смыслом общенациональной идеи «Мәңгілік Ел», ставшей надежной опорой нашей Независимости, неиссякаемым источником энергии нашего народа,

объединяющим всех казахстанцев! «...Необходимо дальнейшее укрепление казахстанской идентичности. Она должна основываться на принципе гражданства. Все граждане должны пользоваться одним объемом прав, нести один груз ответственности и иметь доступ к равным возможностям. Консолидирующие ценности на базе идеи Мәңгілік Ел – это гражданское равенство; трудолюбие; честность; культ учености и образования; светская страна - страна толерантности.

В этом случае гражданство будет самым надежным фундаментом устойчивого и успешного государства» Так же Президент отметил: «В системе общегражданских ценностей должна выступать идея Мәңгілік Ел, она должна быть как вторая Конституция. Обсудить на сессии Ассамблеи народа Казахстана и выработать документ Мәңгілік Ел, который понятен всем. В школах необходимо ввести программу обучения преподавания ценности всеказахстанской идеи Мәңгілік Ел». «Народ без идеи - это народ, у которого нет будущего. Акт «Мәңгілік Ел» объединяет абсолютно все народности, проживающие на территории Казахстана. «Мәңгілік Ел» дает нам понимание того, что мы единый народ, у нас единая страна, единая прошлая история, и в связи с этим у нас будет светлое единое будущее. Это очень важно для подрастающего поколения, чтобы они понимали, что, сколько бы национальностей, народностей и этносов не проживало на территории Казахстана, независимо от их вероисповедания, они должны представлять один народ, сплоченный одной идеей - благосостояние нашего народа. Народ, сплоченный одной идеей способен на многие достижения.

«Человек никогда не умрет за деньги, он умрет за идею». Поэтому мы и победили во Второй мировой войне, самой страшной войне за всю историю человечества. Поэтому мы и построили такое сильное государство за небольшой промежуток времени. Мы строим заводы, целые города. Это все благодаря тому, что все мы живем одной идеей. «Мәңгілік Ел» - это идея, которая объединяет все народности Казахстана воедино.

В своем Послании Президент РК Нурсултан Назарбаев сказал: «Мы, казахстанцы, единый народ! И общая для нас судьба - это наш Мәңгілік Ел, наш достойный и великий Казахстан! «Мәңгілік Ел» это национальная идея нашего общекзахстанского дома, мечта наших предков. За 22 года суверенного развития созданы главные ценности, которые объединяют всех казахстанцев и составляют фундамент будущего нашей страны. Они взяты не из заоблачных теорий. Эти ценности опыт Казахстанского Пути, выдержавший испытание временем. Во-первых, это Независимость Казахстана и Астана. Во-вторых, национальное единство, мир и согласие в нашем обществе. В-третьих, это светское общество и высокая духовность. В-четвертых, экономический рост на основе индустриализации и инноваций. В-пятых, это Общество Всеобщего Труда. В-шестых, общность истории, культуры и языка. В-седьмых, это национальная безопасность и глобальное участие нашей страны в решении общемировых и региональных проблем. Благодаря этим ценностям мы всегда побеждали, укрепляли нашу страну, множили наши великие успехи.[2]

В этих государственных, общенациональных ценностях заключается идейная основа Нового Казахстанского Патриотизма.

В связи с этим и, особенно, в рамках празднования 20-летнего юбилея Ассамблеи народа Казахстана обсуждение идеи приобрело уже иной характер, в привязке к деятельности этой организации. Так, депутат Мажилиса Парламента Егор Каппель заявил: «Мы провели социологический опрос и 95 % граждан считают себя представителями единого народа Казахстана». Он уточнил, что сегодня в Казахстане в дружбе и согласии проживают более 130 народностей и национальностей. И ни один человек в нашей большой стране не чувствует себя ущемленным по культуре, языку и вероисповеданию. При этом идея «Мәңгілік Ел» уже сегодня составляет единый фундамент будущего нашей страны. Идея «Мәңгілік Ел», оформленная в важнейший документ государства, легло в основу системы общегражданской консолидирующей цели.

В своей заключительной части послания народу Казахстана Н.А.Назарбаев отметил: «В нашем обществе исторически сложилось множество языков и культур, став более

сильным и единым. Это не просто слова. Наши предки говорили: если вы загадываете на год вперед - выращивайте хлеб. Если вы загадываете на сто лет вперед - посадите деревья. Если вы загадываете на целую вечность - воспитывайте человека, молодое поколение. Ценности «Мәңгілік Ел» программируют наше благополучное будущее. Мы должны дальше укреплять нашу гражданскую идентичность ради единства, сплоченности нашей страны».

Год Ассамблеи народа Казахстана – это год возвышения нашей национальной истории: 550-летия основания Казахского ханства, 20-летия принятия Конституции, 70-летия Великой Победы. Это основные исторические вехи наших свершений, в основе которых лежит национальное единство – наследие, которое мы должны передать следующему поколению.

Мы призываем осознать, что идея «Мәңгілік Ел», провозглашенная Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым – это историческая глубина казахстанской государственности, заложенная XIII веков назад!

Мы призываем Вас укреплять вечные и лучшие ценности – усердие, трудолюбие и целеустремленность – и работать на благо Казахстана». Таковы конкретные задачи, стоящие перед нашим государством и обществом на пути в число 30-ти развитых стран мира. Нам предстоит воплотить их в букву законов и конкретные решения.

Список литературы:

1. 100 шагов по реализации пяти институциональных реформ Главы государства - Деловой портал. Капитал. кз
2. Послание Главы государства Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» // Казахстанская правда, 2014, 18 января.

МӘҢГІЛІК ЕЛ – СТАБИЛЬНОСТЬ И СОЗДАНИЕ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

Кабегенов А.Б.

Научный руководитель: к.и.н., доцент Кентбек С.К.

КарГУ имени Е.А. Букетова.

Мәңгілік Ел – патриотический акт, который был принят на XXIV сессии АНК, состоявшейся в Астане под председательством Лидера Нации Н.А. Назарбаева. Мәңгілік Ел – это общенациональная идея, которая объединит нашу страну, а также которая станет крепкой идейной основой для реализации стратегии «Казахстан-2050», для вхождения в тридцатку конкурентоспособных стран мира, в частности для реализации Плана нации Главы государства – 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ «Современное государство для всех».

С исторической точки зрения наличие, условно говоря, конкурирования понятий Мәңгілік Ел и Қазақ елі: "Қазақ елі" - это эволюционный результат термина "Мәңгі ел". Слово "ель" воспринимается как государственность, как государство, которое создают племенные союзы. В период тюркских каганатов образование этих союзов и возникновение нового этапа государственности называли "ель". Мәңгі ел звучит как мечта тюрков. В период тюркских каганатов тюрки считали, что их каганат является вечной государственностью, вечным государством. В середине 15 века в связи с образованием Казахского ханства под руководством Джанибек хана и Кирей хана вместо тюркского определения государственности Мәңгі ел стала образовываться новая государственность Қазақ елі - это синоним Казак хандығы» - Казахское ханство. «Мәңгілік Ел» - документальная форма общенациональной идеи, а также емкая и уникальная генетическая программа идентичности, стабильности и созидания казахстанцев. Данный акт передает базовый формат наших духовных ценностей и стремлений из поколения в поколение. В нем связаны воедино вопросы экономики и политики, морали и веры, нашего видения Казахстана в глобальном

мире. Над разработкой данного акта два года велась глубокая общественная работа. -Приняв Патриотический акт, мы создаем крепкий мост тем, что сегодня реально есть в нашей жизни и представляет ценность всех нас, и тем, что будет жизненно важным и ценным на всех этапах будущего Казахстана. С патриотическим актом мы будем сверять, как с компасом, верность нашего движения вперед к новым вершинам, - сказал Президент Республики Казахстана Н.А. Назарбаев [1].

Национальная политика и национальная идея «Мәңгілік Ел» в свете стратегических документов и посланий президента народу Казахстана делится на шесть основных направлений:

- 1.Вопрос о национальной идее «Мәңгілік Ел».
- 2.Сущность понятий «национальная идея», «национальный лидер», «национальный дух», «национальный идеал» и «национальная элита».
- 3.Этнокультурное и гражданское понимание национальной идеи и национального идеала в полиэтническом обществе. Их единство и взаимосвязь.
- 4.Национальная идея Казахстана: от этнической идентификации к консолидации и согласию.
- 5.Конкурентоспособность как важнейшая составляющая национальной идеи.
- 6.Воспитание нового казахстанского патриотизма в контексте национальной идеи «Мәңгілік Ел» и содержательной деятельности национального идеала.

Принцип единого начала и единого духа в много этническом и разно конфессиональном государстве, принцип многообразия в едином направлении их деятельности – вот что стимулирует жизненные перспективы человека и народа Казахстана в XXI веке. Мәңгілік Ел – это совершенно оригинальная модель единства, стабильности, созидания, а также согласия в обществе, которая обретает статус признанного в глобальном масштабе успешного казахстанского опыта [2].

«Мәңгілік Ел», - это мощное мобилизующее начало для выполнения стратегической задачи - вхождения Казахстана в число 30-ти самых развитых стран мира» Необходимо реализовать ряд мер по укоренению в обществе созидательных идей Патриотического акта. На сегодняшний день открыты конкретные лифты для 3,5 млн молодых людей. В высших учебных заведениях нашей страны, в том числе и в Карагандинском государственном университете имени академика Е.А. Букетова, и в колледжах Республики Казахстан готовят высококвалифицированных специалистов, действуют программы «Серпін», «С дипломом – в село!» и другие. И каждая их них – это дорога к Нации Единого Будущего, Общество Всеобщего Труда в рамках патриотического акт «Мәңгілік Ел». Мир и согласие – непереносимое условие устойчивости каждого развитого общества. Это и есть главное содержание данного акта. Сегодня наша республика достигла больших высот практически во всех сферах и отраслях развития. Выверенная стратегия привела к результатам, с которыми мы достойно встречаем 25-летие Независимости страны. На 25-летие Независимости у всех казахстанцев происходит осознание того, что мы уже состоялись, реализовались, и нам есть чем гордиться. Это достояние мы можем сохранить, если будем следовать заветам «Мәңгілік Ел».

Ассамблея народа Казахстана подчеркивает: 1) выполнение стратегических задач, стоящих пред народом Казахстана может быть достигнуто благодаря уникальной модели, созданной в Казахстане - модели общественного согласия и национального единства; 2) для выполнения новых прорывных задач - построение стабильного, процветающего Казахстана, создания общества благоденствия на нашей благословенной земле необходимо сплочение и единение [3].

Семь основ «Мәңгілік Ел» составляют: Независимость и Астана; общенациональное единство, мир и согласие; светское государство и высокая духовность; устойчивый экономический рост на основе инноваций; Общество Всеобщего Труда; общность истории, культуры и языка; национальная безопасность и глобальное участие Казахстана в решении общемировых и региональных проблем. Возлагая особую ответственность за реализацию нового стратегического курса «Казахстан-2050» на казахский народ, Президент

акцентировал внимание на то, что адекватный ответ вызовам времени можно дать только при условии сохранения культурного кода (языка, духовности, традиций) нации. «Если нация теряет свой культурный код, то разрушается и сама нация». Только достойная история, память о славных предках помогут нам преодолеть трудности грядущего времени». В этой связи вполне правомерна позиция многих ученых о том, что национальные идеологии живут долго и нации борются за них как за собственное «я», без которого вообще не может идти речь о нации и перспективах ее исторической жизни. В ближайшие годы народу Казахстана предстоит решение ряда стратегических задач: реализовать «Стратегию «Казахстан – 2050»; войти в число 30-ти экономически развитых и успешных государств мира; осуществить переход к Обществу Всеобщего Труда; выполнить «План нации – 100 конкретных шагов к современному государству для всех» [4, 86 стр.].

Список литературы:

- 1.«Независимость. Согласие. Нация единого будущего» / Казахстанская правда 27 апреля 2016 №79 (28205).
- 2.Мәңгілік Ел. Учебник для вузов. – Алматы: Ұлағат, 2015. 305 стр.
- 3.Обращение Ассамблеи народа Казахстана к гражданам страны» (Астана, 17 января 2014г.).
- 4.Национальная идея Мәңгілік Ел // Куддусов Х.С. Национальная идея и ее специфические особенности в условиях обретения независимости. – Дисс. канд. политич.наук . - Душанбе, 2002. – 146 с.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА

Калдыбаева М.

Научный руководитель: старший преподаватель Аслялиева С. Г.
Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова

«Ассамблея – это инновационная модель всенародного представительства интересов всех граждан и успешный инструмент молодой демократии».

Н. А. Назарбаев

На протяжении многих веков казахскому народу приходилось бороться за независимость и суверенитет. Благодаря умению сплотиться в минуту опасности, стремлению жить в мире, согласии и добрососедстве с другими народами, он смог восстановить свою государственность. Встав на новый путь развития, Казахстан воплотил вековые мечты народа о свободе. Народ впервые вновь приобрел возможность развивать свою культуру, язык, веру, религию и традиции.

С первых дней независимости нашей страны вопрос об укреплении межэтнического и межконфессионального согласия стал для руководства Казахстана в качестве приоритетной задачи государственной политики. Сохранение мира, согласия и стабильности в обществе одно из самых главных достижений Казахстана.

Мир и спокойствие, гражданское согласие, религиозная терпимость, равноправное участие представителей различных культур в жизни общества – эти принципы легли в основу нашей национальной политики за годы независимости государства и обеспечили отличительную черту Казахстана в мировом сообществе.

В своем выступлении Глава государства подчеркнул: «Когда народ един, живет в мире и согласии, Для него нет недостижимых высот».

Важным элементом политической системы Казахстана, скрепившим интересы всех этносов, обеспечивающим соблюдение прав и свобод граждан независимо от их национальной принадлежности стала Ассамблея народа Казахстана, созданная 1 марта 1995 года по инициативе Президента страны Н. А. Назарбаева.

За годы своего существования Ассамблея стала важнейшим общегражданским институтом нашей нации. Одна из основных задач Ассамблеи – выработка предложений по проведению государственной политики, способствующей развитию дружественных отношений между представителями национальностей, проживающих на территории Казахстана, содействие их духовно – культурному возрождению и развитию на основе соблюдения принципа равноправия. Сегодня Ассамблея народа Казахстана – это надежный, прочный фундамент стабильности и общественного согласия.

Казахстан – это многонациональная страна. В нашей стране дружно трудятся народы более 130 национальностей.

Всех нас, людей разных национальностей, объединяет общее: мы – народ Казахстана.

И в этом Казахстан – уникальное государство с многообразием культур и религий.

Сохранение мира и согласия в Казахстане особенно важно, т. к. единство народа – главный фактор в сохранении стабильного продвижения государства в достижении поставленной цели на пути своего развития. Как сказал Президент страны Н. А. Назарбаев: «Самое главное, что многонациональный Казахстан живет в дружбе и согласии, только на этой основе мы можем развиваться» [1]. Согласно Конституции Казахстана гражданам Республики Казахстан гарантируется равенство прав, свобод независимо от расы, национальности, пола, языка.

Таким образом, вопрос межэтнического согласия и мира в Казахстане имеет исключительное значение. Он является фундаментом политической стабильности в стране.

Молодежь – это будущее нашего общества и от того, какой она будет, зависит наше государство. Поэтому вопросы патриотического воспитания подрастающего поколения приобретают сегодня особую актуальность.

Каждый человек, живущий на планете, испытывает чувство гордости за свою Родину, свой народ и страну, свою землю и историю. И нам сегодня стоит помнить о прошлом, знать настоящее, чтобы построить светлое будущее.

«Наша молодежь растет в новой, независимой стране. Нынешнее поколение не видело межэтнических войн и конфликтов» [2]. Поэтому Глава государства призвал беречь единство и межэтническое согласие.

Принцип толерантности – это сегодня самый достойный ключевой принцип, так необходимый для дальнейшего сосуществования и взаимодействия человечества, для безопасности во всем мире.

Воспитание духовно обогащенной личности, толерантного отношения к другим народам начинается в семье. Уважение к наследию предков, к культуре других народов должны быть заложены в семье, в учреждениях образования. Большая роль в данном процессе отводится системе высшего образования как целостной форме подготовки профессиональных кадров, отвечающих требованиям современности.

Одной из целей национальной политики Казахстана в сфере образования является формирование этнокультурной толерантности у подрастающего поколения.

Эта цель требует решения многих задач, таких как ознакомление с особенностями культуры других национальностей, предоставление равных возможностей в получении образования независимо от национальности.

Лишь пропустив национальные ценности, культуру, историю, обычаи сквозь призму сегодняшнего дня приходит более полное понимание других народов.

Ассамблея народа Казахстана уделяет большое внимание развитию поликультурного образования, воспитанию у молодежи межнационального согласия.

За все годы независимости не имели место конфликты на этнической почве. Мир и спокойствие, единство народа – это и есть самый важный результат работы Ассамблеи народа Казахстана.

У нас у всех одна Родина! Это – наш независимый Казахстан! Это самое дорогое и самое святое наше сокровище, самая высокая ценность! «Родина – сильнее огня», - говорится

в пословице. Мы обязаны быть патриотами – прививать любовь к Родине в сознании молодого поколения.

Мы должны помнить, что любить Родину – святая обязанность перед нашими предками. Для укрепления своей страны перед нами стоят еще много больших целей и задач, чтобы добиться этого, нам в первую очередь нужны единство и солидарность.

Подводя итог, можно сделать вывод, что этнокультурное воспитание подрастающего поколения на основе казахской традиционной народной культуры, позволяет укреплять межнациональную дружбу, жить в многонациональном сообществе, бережно и терпимо относиться к своеобразию других культур и традиций.

Список литературы

1. Закон Республики Казахстан от 20 октября 2008 года №70 – 4 «Об Ассамблее народа Казахстана»
2. Мир и согласие многонационального Казахстана – основа развития страны – Президент/в ходе рабочей поездки Президента РК Назарбаева Н. А. в Акмолинскую область от 5 сентября 2003 года//<http://www.nomad.su>
3. Послание Главы государства народу Казахстана «Нұрлы жол – путь в будущее» от 11.11.2014 года // <http://www.akorda.kz>

АССАМБЛЕЯ-ТАТУЛЫҚТЫҢ ТЕМІРҚАЗЫҒЫ

Қасымбекова А.Б., педагогика факультетінің студенті

Ғылыми жетекші: доцент, PhD доктор Жұманова А.З.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Қазақстан халқы Ассамблеясы-ол әрі іргетас, әрі бейбітшілік, рухани келісім мәдениетінің негізгі қағидаты. Ассамблея-мемлекеттік органдардың халықпен жемісті үнқатысуын, барлық этностар өмірлерінің өзекті мәселелерінің шешілуін қамтамасыз ететін ұйым. «Дамудың сыры-бірлікте, Табыстың сыры-тірлікте» Мұратқа жолын тапқан жетеді. Еңбегіміздің жанбағы біздің ортқ үйімізді бейбітшіліктің бесігі етіп, барды бағалай білуімізге байланысты. Қазақты қасиетті қара шаңыраққа баласақ еліміздегі барша этностар-сол шаңыраққа шаншылған уықтар.

Ортақ ордамыз - Қазақстанның босағасын берік, шаңырағын биік ұстап, түтінін түзу ұшыру-елдік мақсат. Сонда ғана «Қазақстан-2050» Стратегиясында айтылған үздік 30 елдің қатарынан табыламыз. Біздің отанымыз-ортақ, тілегіміз-бір, мақсатымыз-жалғыз. Ол-жері гүлденген, дамуы жедел, ұрпағы кемел Мәңгілік Қазақстан.

Елбасымыздың дәл осы сөздерінен оның ең басты мақсаты татулық, ырлық, ынтымақтастық негізінде Мәңгілік Ел құру екенін аңғарамыз. Қазіргі таңда Ассамблея этносаралық және конфессияаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асырушы маңызды құралға айналып, елімізде тұрмыс кешіп отырған барлық этностардың өзара тең құқықты қатынасын қамтамасыз етуші рөлге ие бірден-бір ұйым болып отыр. Жиырма жылдық тарихында аталған құрылым қоғамдағы тұрақтылықты сақтаушы құралға айналғанын уақыттың өзі дәлелдеп отыр. Биылғы жылы елімізде Қазақстан халқының Ассамблеясының жиырма жылдығы өте кең көлемде аталып өтуде. Ұлт көшбасшысы Н.Ә Назарбаев «Нұрлы жол-болашаққа бастар жол» атты халыққа жолдауында «Ассамблея құрудың 20 жылдығын атап өту арқылы арқылы біз қазақстандықтардың рухани күш-қуатын арттыруымыз және толеранттылығын еселеуіміз керек. Сондықтан да біз Қазақстан халқын ең үздік және мәңгілік құндылықтар-ел игілігі жолында ынта мен жігерді, еңбекқорлықты және мақсаткерлікті арттыруға шақырамыз. Этносаралық келісім-ол өміршеңдік оттегісі» деп ерекше атап өтті. Ассамблеяның негізгі бағыты барлық этностық топтарды

Ассамблея – ұлттар татулығы мен достығының кепілі. Бұл туралы Н. Ә. Назарбаев өз сөзінде айтып өтті: Ассамблея Қазақстанның саяси жүйесінің маңызды бір белгісіне айналды, ұлттың құқықтары мен еркіндіктерінің бұлжытпай сақталуын қамтамасыз етеді. XX

ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда 5 рет халық санағы жүргізілген: 1959, 1970, 1979, 1989, 1999 жылдары. Тәуелсіздік қарсаңында, яғни, 1989 жылғы санақ бойынша қазақтар ортақ мақсатқа жұмылдыру болып табылатындығын атап өткен елбасы Ассамблеяның өміршеңдігінің ең басты ерекшелігі-ол этностық топтардың қызметін бақылаумен айналысатын қарапайым ұйымға ғана емес, сонымен қатар, еліміздегі барлық ұлт пен ұлыстың мүдделерін бір арнаға тоғыстырушы, барлық азаматтардың этностық діни ерекшеліктеріне қарамастан құқығы мен бостандығын сақтаушы толыққанды саяси институтына айналғандығын айтты. Қазіргі таңда Қазақстанда 140-тан астам ұлт өкілдері тұрады. республика халқының 39,7%-ын ғана құрады. Қазақстандағы барлық халық саны-16 млн 475 мың болса, оның 6 млн 535 мыңы ғана қазақ ұлты еді. Бұл көрсеткіш жерімізді мекендеп отырған халықтың жартысынан астамы өзге ұлт өкілдері екенін көрсетті [1.320 б.].

Елімізде барша өзге ұлт өкілдеріне қазақстандықтармен тең жағдай жасалған. Мұның дәлелі Елбасының 1998 жылғы 30 қыркүйекте Қазақстан халқына жолдауынан көре аламыз.

Парламент өз этностар мен діндер өкілдерінің өкілдігін арттыру, Президент тағайындайтын сенаторлардың бір бөлігін Қазақстан халықтары Ассамблеясына кандидаттардан алу керектігін ұсынды. Президенттің бұл ұсынысы 2007 жылы іске асқаны белгілі. Ал мұндай аса маңызды шешім Қазақстанда этносаралық татулық пен келісімнегізінде бірыңғай қазақстандық азаматық қоғам қалыптастырудың басты тұғыры деп айтуға болады. Жолдаудың басым бағыттарынан ұлтаралық келісім мен татулық табиғаты, оны жүзеге асыру мүмкіндіктері кең орын алады [1. 378-379 бб.].

Қазақстан халықтары республикасы халықтары ассамблеясы - Қазақстан Республикасы жанындағы кеңесші орган. Қазақстан Республикасының Президентінің «Қазақстан халықтары Ассамблеясын құру туралы» Жарлығымен елдегі қоғамдық тұрақтылықпен ұлтаралық келісімді нығайту мақсатында 1995 жылы 1 наурызда құрылған. ҚХА-ның мақсаты- республикалық оқиғаларға баға беру және саяси жағдайларға болжам жасау негізінде қоғамдағы ынтымақтықтамтамасыз ететін іс-тәжірибелік ұсыныстарды ойластыру. Қазақстан Республикасы Президентінің республика азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қорғау кепілі ретіндегі қызметіне ат салысу болып табылады. Ассамблея: мәдени-ағартушылық тілдер мен ұлттық мәдениеттерді, салт-дәстүрлерді қайта жаңғырту және насихаттау; тәрбиелік-қазақстандық және ұлттық отан сүйгіштікті қалыптастыру; ұлтаралық қатынастарды қадағалау негізінде ұлтаралық татулық пен келісімді нығайту; Қазақстанды мекен өткен ұлт өкілдері арасында достық қарым-қатынастардың дамуына негіз болатын мемлекеттік саясат жүргізу жөнінде ұсыныстар дайындау ісімен айналысады. Ассамблеяның 350-ге жуық мүшесі бар. ҚХА-на мүшелікке кандидаттарды тең арақатынас қағидасы бойынша жергілікті жерлердегі Қазақстан халықтарының кіші Ассамблеясы республикалық және аймақтық ұлттық-мәдени бірлестіктер, Ассамблея кеңесінің мүшелері ұсынады. ҚХА-ның төрағасы ҚР Президенті. Ол Ассамблея мүшелерінің ұсынысы бойынша төрағаның екі орынбасарын тағайындайды. Ассамблея мәжілістері арасындағы жұмысты ҚР Президентінің шешімімен Ассамблея кеңесі жүрізеді. ҚХА-ны құру идеясын алғаш рет ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаев 1992 ж. Тәуелсіздіктің бір жылдығына арналған Қазақстан халықтарының 1-ші форумында ұсынды [2].

1995 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың бастамасымен құрылған Қазақстан халықтары Ассамблеясының еліміздегі ұлтаралық қатынастарды дамытуға және нығайтуға қосқан үлесі мол [3].

Қазақстанда түрлі ұлт өкілдерінің ұлттық мерекелері жыл сайын дәстүрлі түрде атап өтіледі. Қарағанды облысында да көптеген ұлт өкілдері өмір сүруде. Олар көптеген мәдени шараларға өте белсенді қатысады. Жыл сайын өткізілетін ұлттық мәдениеттің облыстық фестивалі есте қаларлықтай оқиғаға айналды, ол Қазақстан халықтары Ассамблеясының құрдасы және Республика күнінде дәстүрлі түрде өткізіледі. Осы мерекені даярлау мен әзірлеу әрдайым көтеріңкі көңіл күй, шаттық, өзара түсіністік жағдайында өтеді. Фестивальдың диапазоны үлкен және әртүрлі, оның аясында әртүрлі театрландырылған

шерулер, декоративтік- қолданбалы өнер көрмесі, ұлттық асхана, мемлекеттік тілді білу байқауы, ұлттық-мәдени орталықтар көркемөнерпаздар ұжымдарының концерті өткізіледі.

Ұлттық ансамбльдер құруда едәуір жұмыстар жүргізілуде, көптеген ұлттық-мәдениет орталықтардың қызықты да ерекше ұжымдары бар, олар облыс тұрғындарының көңілінен шығуда.

Ұлттық –мәдени орталықтармен жұмыстың идеялық бағыты қазақстандық патриотизмді қалыптастыру, жастарды өз отанын әдемі, бай етуге ұмтылуға тәрбиелеу болып табылады. Біздің халқымыз бүкіл әлемге өзінің шыдамдылығымен, ұлтаралық, дінаралық татулығымен белгілі.[3.172-173 бб.]

Қазақстанда қытай, татар, армян, тәжік, өзбек, украин т.б ұлт өкілдері тұрады. Солардың бірнешеуіне тоқталып өтеміз.

Армяндар тарихи жағдайға байланысты жер шарының 60-тан астам елінде тұрады. Армяндардың Қазақстанға көшіп келуі кеңес дәуірінде бастау алды. 2005 жылдың басында Қазақстанда 14758 армян, оның ішінде Қарағанды облысында - 1751 адам тұрады.

Поляктар Қазақстан аймағында алғаш рет XVIII-XIX ғасырда пайда болған. Бұлар азаттық қозғалысына қатысушылар, соның ішінде 1830 және 1863 жылдардағы көтеріліске қатысқандар болған. 1999 жылғы санақ бойынша Қазақстанда 47297 поляк, соның ішінде Қарағанды облысы аумағында 5572 поляк ұлтының өкілдері тұрады.

Азербайжан халқы XI-XIII ғасырларда қалыптасқан. XX ғасырдың басында Қазақстанда азербайжандар 1926 жылы барлығы 46 адам болған. 1999 жылы қазақстандық халық санағы мәліметі бойынша азербайжандықтар-78295 адам болған. Олардың көбі Қазақстанда 30-шы жылдары қуғын- сүргінге ұшыраған басқа халықтармен бірге келген. Қарағанды облысы аумағында 3667 азербайжан тұрады.

Қазіргі уақытта Қазақстан халқы ассамблеясына 20 жыл толды. Қазақ елі бұл мерекені үлкен көлемде атап өтуде. Қазақ халқы өте мейірбан, қоңақжай, көмек сұрай келген адамның бетін қайтармайтын, жайдары халық. Осының бір дәлелі кең байтақ жерімізде 130- дан астам ұлт өкілдері бір тудың астында тату тәтті, бейбіт ғұмыр кешуде. Мен осындай елде тұратынымды мақтанышпен айта аламын. Бұның барлығы елбасымыздың кеңпейілділігінің, дұрыс жүргізіп отырған саясатының арқасы деп білем.[3]

Ассамблея қызметінің нәтижелері тек Қазақстанда ғана танылып қойған жоқ. Бүкіл әлемдегі беделді халықараық ұйымдардың өкілдері Қазақстандағы ұлтаралық қатынастарды жарасымды ету тәжірибесімен бөлісе келіп, оның зейін қоюға лайық екенін атап көрсетті.

Мәселен, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымының (ЕХЫҰ) үш конференциясына қатысушылар осы ұйымның аз ұлттар істері жөніндегі жоғарғы комиссары Ван дер Стул мырза бас болып осындай қорытындыға келді. Өткен жылдың желтоқсан айында оның басшылық етуімен Швейцарияда қазақстандағы ұлттық саясат мәселелері бойынша «дөңгелек үстел» өткізілді. ЕХЫҰ-да таратылған төрағаның ресми мәлімдемесі «Қазақстан республикасының басшылығы елдегі барлық этностық топтардың мүдделерін іске асыру және ұлысаралық қатынастарды одан әрі жарасымды ету үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз ету саясатын дәйекті түрде жүргізіп отыр. Адамзаттық институттар мен адамзаттардың көпшілігінің қолдауы және ЕХЫҰ-ны қоса алғанда, халықаралық қоғамдастықтың жәрдем жасауы жағдайында осындай саясатқа адалдық елде ұлысаралық қатынастарды әрі қарай тұрақтандыру үшін берік негіз болып табылады», -деп жарияланады.

Осынау халықаралық жоғары баға тектен-тек берілмейді және оның астарында ауқымды да тынымсыз жұмыс жатыр. Бұл мұның ішінде осы залда қатысып отырған адамдардың баршасының жұмысы.

Ассамблеяның кейбір мүшелерін ЕХЫҰ ұлтаралық қатынастар проблемалары жөніндегі халықаралық сарапшылар қатарына енгізді. Біздің тәжірибемізді ТМД-ның көптеген елдерінде зерделеуде. Ресей Федерациясының Президенті Б. Н. Ельцинның жарлығының бірінде біздің ассамблеямыз тәрізді институт құру туралы мәселе қарау міндеті қойылған. Осындай құрылым Қырғызстанда да құрылуда.

Осы жиында сөз сөйлегендердің бірінің айтуынша, біздің құрған ассамблея ұлтаралық бірлік пен татулықты сақтауға және нығайтуға зор үлес қосып отырғанын мойындаған жөн деді. Мұның ішінде ұлттық саясат саласында жаңа заң жобалары жобаларына қоғамдық сараптама жасауға қатысу да бар. Мұның ішінде ұлт тілдерін, мәдениетін, дәстүрлері мен салттарын жаңғыртудың басты тетіктері ретінде республикалық және аймақтық мәдени орталықтармен жүргізілетін ауқымды жұмыс та бар. Мұның ішінде ұлт тілдерін, фестивальдерін өткізу де, ұлттық бұқаралық ақпарат құралдарын ұйымдастыру да, Қазақстан халықтарының тілдерінде әдебиет шығару да бар. Мұның ішінде шетелдегі қазақ диаспорасымен және біздің этностық топтарымыз өкілдернің тарихи отанымен байланыстарын нығайту жөніндегі жұмыс та бар. Мұның ішінде аз ұлттарға білім беру саласындағы оң ілгерілеу де бар.

Бүгінгі таңда республикада 2 ұлт тілінде газет шығарылады. Телестудиялар Қазақстан халықтарының 12 тілінде және радиосианцияларда 6 тілінде хабар береді. Мұның өзі ұлттың өзін-өзі көрсетуімен өркендеуінің ақпараттық кеңістігін құру үшін салықалы негіз болып табылады.

Сондай-ақ, ұлттық балабақшалар, мектептер ашылуда. Республикада мектепке дейінгі білім беру мекемелерде жеті ана тілінде 426 мың, ал жалпы білім беретін мектептерде -3 миллионнан аса бала оқытылып, тәрбиеленеді. Аз ұлт өкілдерінің 106 мың баласы өз ана тілінде дербес пән ретінде оқып-үйренеді.

Сонымен қатар, жоғары оқу орындарына түсу кезінде Ассамблея квоталары енгізіледі. 1996 жылы қазақстандық студенттердің 9 проценттен астамы немесе 2000-ға жуық адам нақ осындай квотамен оқуға түсті. Бұл өте-мөте қажетті де маңызды жұмыс, әрі оған уақытша науқан деп қарамау керек. Осы сессияға әзірлік кезінде көптеген статистикалық зерттеулер жүргізілді. Мәселен, Президент әкімшілігінде қазақтар мен орыстар, украиндер мен белорусьтер, корейлер мен ұйғырлар, татарлар мен болгарлар жұмыс істейді. Үкімет құрамы бүгінгі таңда мынадай: онда сегіз қазақ, осыншама орыс, украин және бір татар бар. Әрине, бұл арақатынастың өзгеруі де ықтимал. Бірақ ондай өзгерістерге тек адамның іскерлік сипаттары ғана негіз бола алады. Барлық деңгейдегі сот жүйесінде қазақтар, орыстар, украиндар, татарлар, корейлер, немістер, армяндар, өзбектер, еврейлер, ұйғырлар, әзірбайжандар, чешендер, башқұрттар, осетиндер мен қырғыздар да бар. Айтыңыздаршы-қайда, ТМД-ның қай елінде осындай жағдай бар?[4. 37-43 бет]. Менің ойымша да Ассамблеяның бізге берері көп, осындай өзге ұлттар мен татулықты көріп өскен өскелең ұрпақтың да санасына жақсы ойлар ұялайды. Ассамблеяға құрмет жас ұрпақ бойындағы татулық, адамгершілік, бауырмалдық, отаншылдық, елге, жерге деген сүйіспеншілік сезімдерін оятады. Қоғамдағы тұрақтылықты, тепе-теңдікті сақтауда да үлкен рөл ойнайды. Ассамблея-ол татулықтың темірқазығы, символы болып есептеледі. Біздің елімізде, яғни қазақ елінде 130-дан астам ұлт өкілдері мекен етеді. Олар бір тудың, бір шаңырақтың астында тату-тәтті ғұмыр кешуде. Мен өз елімнің, өз халқымның осындай қонақжай, жайдары екенін мақтанышпен, кеуде керіп айта аламын. Біздің еліміздің Ассамблеясы бүкіл әлемге танымал. Мен Оңтүстік Қазақстан облысының Қазығұрт деп аталатын жерінде туып-өстім. Ол жерде көптеген ұлт өкілдері бар. Негізінен өзбек, ұйғыр, орыс, кәріс, неміс ұлтының өкілдері тұрады. Олар өз елдерінің салттарын берік сақтап қана қоймай, қазақ ұлтының салт-дәстүрлеріне де асқан құрметпен қарайды. Мысалы, Наурыз мейрамында наурыз көже, бауырсақ пісіріп көршілерді шайға шақырады. Түрлі ұлттық ойындарды жарыса ойнайды. Мысалыға айта кетер болсақ, алтыбақан, ақсүйек, асық, қазақша күрес секілді ойындарды өзге ұлт өкілдерінің жастары сүйіп ойнайды. Біздің еліміздегі татулық пен бірлікке барлық елдер қызығушылықпен қарайды. Осындай Ассамблея құрғылары келеді. Қазақстан қазіргі таңда көптеген елдерге үлгі. Сол үшін де біз тәуелсіздікті, бостандықты Қазақстандық әрбір азамат қадірлей білуі тиіс. Жиырма жылда бұл ұйым көптеген ауқымды шаралар ұйымдастырды, мемлекеттік маңызы бар істер атқарды. Қазақстан Ассамблеясы ол нағыз татулықтың символы. Ассамблея құрылғаннан бері қарай 20 жыл өтіпті. Елбасының 1995 жылдары жасаған қадамы өз жемісін беріп жртшылықты

жетістікке бастады, ең бастысы-Ассамблея татулық пен тыныштықтың тірегіне айналды. Осындай киелі құбылысты нығайта түсу мақсатында мемлекет басшысы 2015 жыл-Қазақстан Ассамблеясының дылы деп жариялаған болатын. Сондықтан да, табалдырықтан аттаған күннен бастап, Қой жылында елдің түкпір түкпірінен осыныу мерейтойға арналған шаралар бастау алса, бүгінгі күнде ресми түрде Қазақстан халқа Ассамблеясының жылы ашылып отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аяған. Б. Ғ., Әбжанов Х. М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы. - Алматы “Раритет”, 2010.
2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан халқының азаматтық таңдауы» // <http://e-history.kz/kz/books/president/read/184>
3. «Сарыарқа- достықтың мекені» - Қарағанды, 2005.
4. Аяған Б. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. - Т. 5. - Алматы, 2003..

**ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ КАЗАХСТАНА
НА ОСНОВЕ ИДЕИ МӘНГІЛІК ЕЛ**

Куспекова К.

Научный руководитель: Алимбаев Т.А. д.и.н., профессор.
Қарағандинский государственный университет им.Е.А.Букетова

Патриотическое воспитание, являясь составной частью общего воспитательного процесса, представляет собой систематическую и целенаправленную деятельность органов государственной власти и общественных организаций по формированию у граждан высокого патриотического сознания, чувства верности своему Отечеству, готовности к выполнению гражданского долга и конституционных обязанностей по защите интересов Родины. Современная казахстанская система патриотического воспитания, в лице государственных и негосударственных организаций, представляет собой результат эволюции исторических форм патриотического воспитания, существовавших в нашей стране. Идея патриотизма во все времена занимала особое место не только в духовной жизни общества, но и во всех важнейших сферах его деятельности - в идеологии, политике, культуре, экономике, экологии и понимание современного казахстанского патриотизма, сформировавшегося на протяжении многовековой истории общественной мысли, является исходной задачей для выяснения его основ. Содержание и направленность патриотизма определяются, прежде всего, духовным и нравственным климатом общества, его историческими корнями, питающими общественную жизнь поколений. Роль и значение патриотизма возрастают на крутых поворотах истории, когда объективные тенденции развития общества сопровождаются повышением напряжения сил его граждан. Проявления патриотизма в такие периоды отмечены высокими благородными порывами, особой жертвенностью во имя своего народа, своей Родины, что заставляет говорить о патриотизме как о сложном и безусловно неординарном явлении. Патриотизм органически связан с осознанием исторического бытия народа, ибо Родина -- это не только сегодняшняя страна, но и вся ее история. В трагические периоды истории, казахско-джунгарских войн, именно национальное единство и патриотизм не раз решали судьбу нашей страны. Патриотизм -это ощущение духовной связи с Отечеством, для нас -с Казахстаном. Это любовь к ее прошлому и настоящему, это надежда и вера в ее будущее. И все это обязывает нас защищать не только границы Отечества, но и его историческую память, и его язык. Богатство Казахстана— это не только ее недра, не только и не столько нефть и газ, а огромный творческий потенциал казахстанского народа, наше единство, наша любовь к Родине., Жизнь общества сегодня ставит серьезнейшие задачи в области воспитания и обучения нового поколения. Государству нужны здоровые, мужественные, смелые, инициативные, дисциплинированные, грамотные люди, которые были бы готовы учиться, работать на его благо и, в случае необходимости, встать на его защиту. За

последнее время усиливается роль патриотического воспитания это вызвано тем, что начинает стираться веками выработанная система национальных ценностей народа. Все эти факторы привели к тому, что в рядах молодежи стала все более заметной угроза распространения равнодушия, эгоизма, цинизма и агрессивности. В условиях борьбы с международным терроризмом патриотическое воспитание молодежи должно определяться национальными интересами Казахстана и их активным участием в обеспечении безопасности страны от внешних и внутренних угроз. Без сомнения, нынешняя обстановка требует дальнейшего усиления патриотического воспитания.

В настоящее время, выработана новая национальная идея в Казахстане «Мәңгілік ел», это новый казахстанский патриотизм. В «Плане нации - 100 шагов по реализации пяти институциональных реформ», 85 и 89 шаги посвящены идее Мәңгілік Ел в виде задачи по созданию проекта патриотического акта и задачи внедрения ценностей Мәңгілік Ел в действующие учебные программы школьного образования.

Идею Мәңгілік Ел в достаточно расширенном варианте президент Назарбаев озвучил в своем Послании народу Казахстана «Стратегия "Казахстан-2050"[1]. Новый политический курс состоявшегося государства» в декабре 2012 года При этом очевидно, что данная идея волновала его и в более ранний период времени, в частности, он к ней апеллировал на торжественном собрании, посвященном Дню Независимости Республики Казахстан, 15 декабря 2010 года,[2] она нашла отражение в одноименной триумфальной арке, названной «новым символом современного Казахстана и триумфа казахстанского народа, реализовавшего многовековую мечту о Независимости и суверенитете своей страны», которая была открыта 16 декабря 2011 года Возвращение к идее Мәңгілік Ел произошло 14 декабря 2013 года,[3] когда с участием Президента РК Н.Назарбаева состоялось торжественное собрание, посвященное Дню Независимости Республики Казахстан. Обращаясь к участникам собрания, президент страны отметил, что 16 декабря 1991 года в созвездии наций мира зажглась новая звезда – Республика Казахстан и назвал семь бесценных достояний, первое которых – «наша священная и достойная страна, Мәңгілік Ел. Более четырнадцать тысяч километров бесспорных границ спаяли нашу Родину в единый монолит. Они стали рубежами добрососедства со всеми сопредельными странами».

В наиболее полной форме идея Мәңгілік Ел прозвучала в Послании Президента «Нурлы жол – путь в будущее» от 11 ноября 2014 года[4]. «"Мәңгілік Ел" – это национальная идея нашего общекзахстанского дома, мечта наших предков. За 22 года суверенного развития созданы главные ценности, которые объединяют всех казахстанцев и составляют фундамент будущего нашей страны. Они взяты не из заоблачных теорий. Эти ценности – опыт Казахстанского Пути, выдержавший испытание временем. Во-первых, это Независимость Казахстана и Астана. Во-вторых, национальное единство, мир и согласие в нашем обществе. В-третьих, это светское общество и высокая духовность. В-четвертых, экономический рост на основе индустриализации и инноваций. В-пятых, это Общество Всеобщего Труда. В-шестых, общность истории, культуры и языка. В-седьмых, это национальная безопасность и глобальное участие нашей страны в решении общемировых и региональных проблем. Благодаря этим ценностям мы всегда побеждали, укрепляли нашу страну, множили наши великие успехи. В этих государствообразующих, общенациональных ценностях заключается идейная основа Нового Казахстанского Патриотизма». В этом же Послании глава государства поручил организовать разработку и принятие Патриотического акта "Мәңгілік Ел", призвав все политические и общественные силы страны не быть равнодушными и подключиться к работе. Из откликов прессы за 2013 год обращают внимание следующие моменты :рассмотрение идеи Мәңгілік Ел сквозь призму развития казахского языка: «Наш язык...обеспечивает преемственность между нашими героическими предками и последующими поколениями, является хранителем культурных истоков и традиций народа. Язык – это самая большая ценность народа... только язык остается тем единственным мостом, через который от поколения к поколению передается духовное наследие народа. Именно поэтому эстафету Независимости в веках передаст последующим

поколениям язык, являющийся опорой для народа» восприятие идеи Мәңгілік Ел в культурно-историческом аспекте: «Когда Президент говорит о будущем Казахстана как о «Мәңгілік ел», он на одно из первых мест в повестке дня ставит вопросы исторического сознания нации... хотя Казахстан на нынешнем этапе, сформировав национальную идентичность и культурную целостность, достиг полной, настоящей самостоятельности, его стремление к созданию «Мәңгілік ел» в условиях жесткой конкуренции в эпоху глобализации требует наряду с политическим, социально-экономическим суверенитетом, достижения духовной независимости. Для этого в целях обеспечения жизнедеятельности такой сложной системы как нация необходимо сформировать через возрождение национального мировоззрения, духовных истоков, составляющих сущность самобытной истории и культуры, присущее данному обществу историческое сознание; рассмотрение идейно-философских/идеологических основ идеи Мәңгілік Ел: «В тюркском историко-лингвистическом понимании слово «мәңгі» соответствует смысловым значениям таких понятий, как «Тәңір», «Құдай», «Алла». Таким образом, понятие «Мәңгілік ел» означает «страна, народ Всевышнего»; или «ҚАЗАҚ ЕЛІ продолжит свою историю как «МӘНГІЛІК ЕЛ»; или «Идея «мәңгі ел» — это ключ к нашему национальному коду». В то же время общественное обсуждение идеи президента в 2014 году, сразу после озвученного послания, было довольно активным. Вышел целый ряд статей и интервью на заданную тему, прошел айтыс, стал выходить журнал «Мәңгі ел - Mangi el» Из аспектов обсуждения 2014 года можно выделить следующие: с исторической точки зрения наличие, условно говоря, конкурирования понятий Мәңгілік Ел и Қазақ елі: «"Қазақ елі" - это эволюционный результат термина "Мәңгі ел". Слово "ель" воспринимается как государственность, как государство, которое создают племенные союзы. В период тюркских каганатов образование этих союзов и возникновение нового этапа государственности называли "ель". Мәңгі ел звучит как мечта тюрков. В период тюркских каганатов тюрки считали, что их каганат является вечной государственностью, вечным государством... В середине 15 века в связи с образованием Казахского ханства под руководством Джанибек хана и Кирей хана вместо тюркского определения государственности Мәңгі ел, стала образовываться новая государственность Қазақ елі - это синоним Қазақ хандығы» - 2015 году работа по оформлению идеи Мәңгілік Ел была заметно активизирована. Прежде всего, было четче обрисовано равенство всех граждан Казахстана, как основной составляющей идеи Мәңгілік Ел. Что характерно, в своем выступлении на внеочередном съезде партии Нур Отан, состоявшемся 11 марта 2015 года[5]. в преддверии президентских выборов руководитель страны несколько иначе сформулировал составляющие своей идеи, связав ее с вопросами идентичности: «...необходимо дальнейшее укрепление казахстанской идентичности. Она должна основываться на принципе гражданства. Все граждане должны пользоваться одним объемом прав, нести один груз ответственности и иметь доступ к равным возможностям. Консолидирующие ценности на базе идеи Мәңгілік Ел — это гражданское равенство; трудолюбие; честность; культ учености и образования; светская страна - страна толерантности. В этом случае гражданство будет самым надежным фундаментом устойчивого и успешного государства». Так же он отметил: «В системе общегражданских ценностей должна выступать идея Мәңгілік Ел — должна быть, как вторая Конституция. Обсудить на сессии Ассамблеи народа Казахстана и выработать документ Мәңгілік Ел, который понятен всем. В школах необходимо ввести программу обучения преподавания ценности всеказахстанской идеи Мәңгілік Ел». В связи с этим и, особенно, в рамках празднования 20-летнего юбилея АНК обсуждение идеи приобрело уже иной характер, в привязке к деятельности этой организации. Так, депутат Мажилиса Парламента Егор Каппель заявил: «Мы провели социологический опрос и 95% граждан считают себя представителями единого народа Казахстана». Он уточнил, что сегодня в Казахстане в дружбе и согласии проживают более 130 народностей и национальностей. И ни один человек в нашей большой стране не чувствует себя ущемленным по культуре, языку и вероисповеданию. При этом идея «Мангилик Ел» уже сегодня составляет единый фундамент

будущего нашей страны, является новым казахстанским патриотизмом. «Идея «Мәңгілік Ел», оформленная в важнейший документ государства, ляжет в основу системы общегражданской консолидирующей цели.

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. «Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства» Казахстанская правда..15 декабря 2012г.
2. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на торжественном собрании, посвященном Дню Независимости Республики Казахстан. 15.12.2010 г. Казахстанская правда..16 декабря 2010г.
3. Выступление на торжественном собрании, посвященном Дню Независимости Республики Казахстан 14 декабря 2013. Казахстанская правда..15 декабря 2013г.
4. Послание Президента РК Н. Назарбаева народу Казахстана «Нұрлы жол - Путь в будущее» от 11 ноября 2014 года. Казахстанская правда..12 ноября 2014г.
5. Выступление Нурсултана Назарбаева на XVI съезде партии "Нур Отан". 11 марта 2015 года. Казахстанская правда..12 марта 2015г.

ЛИТОВСКИЙ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ ЦЕНТР «ЛИТУАНИКА»

Лузина А.С.

Научный руководитель: м.г.н. Утебаева А.Д.

Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова

На сегодняшний день в Казахстане проживает 7070 литовцев, в том числе 2474-в Карагандинской области. 15 октября 2003 года по инициативе граждан литовской национальности, проживающих в Караганде был зарегистрирован единственный в Казахстане литовский центр «Lituanica». Центр занимается не только сохранением национальных традиций, но и активно привлекает в страну бизнес-структуру. Современную молодежь можно преобщить к досуговой жизни, так как центр занимается организацией праздничных мероприятий городского и областного масштаба, изучением языка. Патриотическое воспитание занимает особое место в деятельности общества, так как любовь к Родине, ее истории, культуре и обычаям является залогом дальнейшего успешного развития страны.

По инициативе граждан литовской национальности, проживающих в Караганде и области, при содействии Посольства Литовской Республики в Казахстане было зарегистрировано общественное объединение «LITUANICA», литовский национально-культурный центр. Этнокультурным объединением проведена большая работа по изготовлению и установке памятных знаков литовцам - жертвам политических репрессий в городах Жезказгане, Балхаше, Караганде. Председатель объединения является участником международных конференций литовцев в Вильнюсе, мероприятий, посвященных вхождению Литвы в Евросоюз и подписанию договора о транспортных перевозках между Литвой и Казахстаном. Члены объединения активно взаимодействуют с Посольством Литовской Республики. Председатель Общественного объединения «LITUANICA», член Ассамблеи народа Казахстана, Почетный консул Литовской Республики в Республике Казахстан, награжден Почетной грамотой Президента Республики Казахстан и Почетной грамотой Президента Литовской Республики - Виталий Ионас Тварионас [1; стр.77].

Казахстан и Литва налаживают экономические мосты. Скрепили отношения в Алматы, устроив бизнес-форум и международную выставку с участием литовских предпринимателей и их местных коллег. На заседании казахстанско-литовской межправительственной комиссии по торгово-экономическому сотрудничеству обсуждались глобальные вопросы: как сделать более интенсивным двустороннее сотрудничество в сфере торговли, инвестиций, инноваций, транспорта и туризма. Как сказал министр хозяйства Литвы Дайнюс Крейвис, несмотря на то, что торгово-экономические связи между Литвой и

Казахстаном развиваются интенсивно, все еще сохраняется большой потенциал неиспользованного сотрудничества.

Официальные чины Прибалтийской республики высоко оценивают работу единственного в Казахстане литовского центра “Lituanika”. Центру уже тринадцать лет, он занимается не только сохранением национальных традиций, но и активно привлекает в страну бизнес-структуры. Посол Литовской Республики в РК Ромуальдас Козыровичус наградил серебряным крестом - высокой государственной наградой - руководителя центра В. Тварионаса за заслуги перед Отечеством [2].

При литовском общественном объединении действует воскресная школа, в которой занимаются люди разного возраста. Учебная литература предоставляется Посольством и департаментом национальных меньшинств Литвы. Ребята, занимающиеся в центре, имеют уникальную возможность получать языковую практику, знакомиться с культурой, обрядами и традициями литовцев непосредственно на исторической родине, где они ежегодно бывают за счет принимающей стороны [1]. Так например одна из традиций –встречать Новый Год. Вначале нужно отметить, что основная масса литовцев Новый год встречает по юлианскому календарю в ночь с 13 на 14 января. Литовцы празднуют Старый Новый год, - делится председатель ОО «Литовский культурный центр «Литуаника» Виталий Тварионас. – Вместе с тем им очень близки Новый год и Рождество Христово.

Так как представители литовского этноса, проживающие на территории Карагандинской области, преимущественно являются приверженцами двух христианских конфессий – католицизма и православия, здесь отмечаются оба Рождества. Интересно, что литовская община справляет новогодние праздники целых 4 раза: 24 декабря, 31 декабря, 7 января и 13 января.

Рассказать о новогодних традициях литовцев в небольшом материале очень сложно, потому что их существует великое множество. Это не может быть не связано со специфическими взглядами этого народа. Он не утратил веру в магическую природу всего сущего. Отголоски языческого прошлого хранит многовековая литовская культура.

Литва – это государство, позже всех в Европе принявшее христианскую религию. Страна была христианизирована только в 14 веке. Языческий культ здесь уникальным образом переплетается с христианскими верованиями, - продолжает собеседник. – Например, в лесном регионе Дзукия люди поклоняются лесу. В регионе Аукштайте, граничащем с Балтийским морем, традиции связываются с водной стихией. В преддверии Нового года литовцы (в зависимости от региона проживания) стараются задобрить духов леса, гор, моря и т.д., чтобы следующий год для них стал сытым, счастливым и плодородным.

Таким образом, каждый литовец исполняет тот обряд, который принят в его регионе. В соответствии с этим украшается новогодний стол. Если это лесной край, то на столе должны быть блюда из грибов, ягод. Если морской – то обязательна рыба. Как говорит Виталий Тварионас, литовцы, проживающие в Карагандинской области, знают, из какого региона их предки, и согласно этому составляют меню новогоднего ужина. Когда собирается община, каждый приносит то, что обычно готовит для праздничного стола у себя дома. Стол должен быть полным – это тоже новогодняя традиция. Коронное блюдо, занимающее главное место на столе, – цепелины – сочный картофель, фаршированный мясом. Как и поляки, литовцы оставляют лучшее место за столом для нежданного гостя. Этот обычай ими свято почитается. Кроме того, считается, что на праздник следует надевать лучшие наряды. В этот день всем положено быть красивыми [3]. Но особый интерес к изучению родного языка проявляют взрослые. Связано это с тем, что, изучив язык, они получают возможность заняться предпринимательской деятельностью, так как центр располагает богатым банком данных по литовскому бизнесу, который в свою очередь тесно связан с европейским. Для казахстанских предпринимателей это реальный шанс выйти на европейский рынок.

Развитие деловых связей - лишь одна из немногих сторон деятельности центра. Большое внимание уделяется расширению практики обмена студентами технических специальностей. При этом национальная принадлежность не имеет принципиального

значения. Студенты могут быть литовцами и представителями других национальностей[1]. По словам Председателя Общественного объединения Виталия Тварионаса: «Литовский народ в Казахстан прибыл по разным причинам. С 1939 года началась массовая депортация, когда многие литовские семьи были переселены в разные уголки Казахстана, основная их часть была выслана в Карагандинскую область. Также были программы в 50-60-х годах: на поднятие Целины и комсомольские стройки. В настоящее время в Казахстане проживает примерно 7 000 граждан литовского происхождения и примерно 2 000 из них проживают в Карагандинской области. Так сложилось, что литовцы, прибывшие в казахстанские степи, бок о бок жили и трудились вместе с местным населением – казахами. Не зная климатических условий, местный ландшафт, природных ресурсов. Но литовцам помогали казахи проживать в этих тяжёлых условиях: как правильно пасти скот, делать саманные дома. А литовцы в свою очередь были хорошими кузнецами, могли делать глиняную посуду и поделки из дерева. Тем самым обогащая культурным наследием своих потомков.

Нас - казахов, литовцев и всех казахстанцев - объединяют такие цели, как: жить в мире и согласии, беречь свою страну, почитать своих родителей. Это очень важные всеобщие ценности. Различия может быть только в национальной кухне, одежде, менталитете, которые в свою очередь, конечно же переплетаются, если наши народы живут вместе. В настоящее время граждане литовского происхождения живут так же, как и весь многонациональный народ Казахстана: в дружбе и согласии, толерантно относятся к традициям казахстанского народа. Сохраняя при этом свои обычаи. Крупнейшая Литовская община «LITUANICA» активно участвует в социальных программах, проводит всевозможные благотворительные акции, празднует, как литовские, так и государственные, национальные праздники. Осуществляет встречи в высших, школьных, дошкольных учреждениях. Проводит творческие вечера, знакомит воспитанников с литовской культурой, успешно развивается бизнес-партнёрство между Литвой и Казахстаном. Многие казахстанские литовцы поддерживают этническую связь с Литвой, студенты из Казахстана едут в Литву, а также приезжают учащиеся из Литвы к нам получать образование. Литовская община имеет свой Литовский загородный Дом, офис в центре города и Почётное Консульство Литовской Республики в Республике Казахстан, где в свою очередь поддерживаются очень тесные отношения: экономические, культурные, духовные, дипломатические.»

Виталий Иона Тварионас оценил межэтнические отношения в нашей стране: «АНК – это уникальный институт единства и духовного согласия, который возглавляет наш Лидер, Глава государства Нурсултан Абишевич Назарбаев. Программа, по которой работают все этнокультурные объединения в рамках Ассамблеи народа Казахстана, это укрепление единства, воспитание нашего общества в духе единого народа Казахстана, развивая при этом чувства патриотизма, любви к своей Родине. Всё это влияет на сознание общества: объединяет и консолидирует нас в непростое для всего мира время. С созданием АНК мы неоспоримо стали более сплочённые, дружнее, мы обогатили себя разнообразием культур наших предков, и это делает нас ещё сильнее. Межэтническое отношение в нашей стране – это очень важный политический, экономический, духовный процесс, который всегда должен находиться в работе всех институтах гражданского общества, он должен постоянно укрепляться, развиваться и не терять своего значения. Особую роль в этом играют образовательные учреждения, так как молодёжь является будущим Казахстана. И в этом процессе важнейшую роль играет АНК.

Своё будущее в моей стране я вижу: современным, а значит образованным, здоровым, духовно-развитым обществом, в котором торжествует единство и процветание народа в нашей стране. Сложности мировой экономики, глобальные политические процессы никогда никто не отменит и только сильное общество, наделённое мудрым Лидером, может побеждать все эти трудности, укрепляя государственность, культуру, народные традиции, обычаи.»[4]

Всех казахстанцев - объединяют такие цели, как: жить в мире и согласии, беречь свою страну, почитать своих родителей. Это очень важные всеобщие ценности. Различия может быть только в национальной кухне, одежде, менталитете, которые в свою очередь, конечно же переплетаются, если наши народы живут вместе. В настоящее время граждане литовского происхождения живут так же, как и весь многонациональный народ Казахстана: в дружбе и согласии, толерантно относятся к традициям казахстанского народа. Сохраняя при этом свои обычаи. Крупнейшая Литовская община «LITUANICA» - это небольшой литовский островок, где литовская община отмечает свои праздники и куда приглашает гостей.

Список литературы:

1. Сарыарқа -достықтың мекені.Сарыарқа-колыбель дружбы.- Павлодар;ТОО НПФ «ЭКО»,2005.-202 с.
- 2.Газета Индустриальная Караганда, выпуск №113(20820) от 24.09.2009
- 3.gbo.ekaraganda.kz
- 4.el.kz./m./articles

РОЛЬ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА В ФОРМИРОВАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Мухатбек А., Агумбаева А.Е.
ГУ имени Шакарима города Семей

Важным элементом политической системы Казахстана, скрепившим интересы всех этносов, обеспечивающим неукоснительное соблюдение прав и свобод граждан независимо от их национальной принадлежности стала Ассамблея народа Казахстана, созданная 1 марта 1995 года по инициативе Президента страны Н.А. Назарбаева.

Сама идея создания была озвучена Президентом Казахстана еще в 1992 году на первом Форуме народа Казахстана. Деятельность Ассамблеи народа Казахстана направлена на реализацию государственной национальной политики, обеспечение общественно-политической стабильности в республике и повышение эффективности взаимодействия государственных и гражданских институтов общества в сфере межэтнических отношений. [1]

В Конституции заложен прочный, отвечающий международным стандартам правовой фундамент казахстанской модели общественного согласия и межэтнической толерантности, признанной в мире, проверенной временем, доказанной практикой. Я уверена, что именно политическая воля руководства страны позволила создать и в дальнейшем совершенствовать действенные механизмы реализации гражданского равноправия, независимо от этнической и религиозной принадлежности. Председателем Ассамблеи Народов Казахстана является Президент – гарант Конституции, и этим определен ее высокий статус как общественно-политического института.

Если в первые годы работа Ассамблеи больше несла в себе политический смысл, то сегодня это структура, которая охватывает своим вниманием все сферы нашей жизни – культуру, образование, религию, народное хозяйство и много другое. Поддерживая идеи главы государства, она занимается информационно-пропагандистской работой, помогает осуществлять такие долгосрочные цели, как вхождение нашей страны в тридцатку развитых стран мира, реализация новой экономической политики «Нұрлы Жол», патриотической идеи, направленной в будущее, - «Мәңгілік Ел».

Созданная по инициативе Первого Президента страны Н.А. Назарбаева, Ассамблея народа Казахстана на сегодняшний день являет собой качественно новый уровень над политического института народного представительства и, соответственно, его идеологическая, научная, образовательная и воспитательная функции значительно возрастают. Казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия Н. Назарбаева стала узнаваемым брендом Казахстана и уникальной площадкой

межкультурного диалога. Модель презентована в Организации Объединенных Наций, странах-участницах ОБСЕ, в государствах, где прошли крупные международные форумы.

Концепция казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия Н. Назарбаева переведена на 50 языков мира.

Это - национальное возрождение и развитие казахской нации, национальной свободы и независимости, казахской государственности, истории, языка, обычаев, традиций, культуры казахов, как фундамента казахстанского общества.

Во всех регионах функционируют Дома дружбы, которые расположены в регионах с полиэтническим составом населения. В городе Алматы действует «Дом Дружбы», в Астане – Дворец мира и согласия, построенный по поручению Главы государства. Здесь проходят ежегодные сессии Ассамблеи народа Казахстана, съезды мировых и традиционных религий, знаковые мероприятия. Кроме казахских и русских театров, в стране работают еще четыре национальных театра – узбекский, уйгурский, корейский и немецкий. [2]

Подписанный Главой государства Указ «Об объявлении 2015 года Годом Ассамблеи народа Казахстана» еще раз подчеркивает идею о последовательной государственной политике по укреплению национального единства и общественного согласия в условиях, когда в мире этнические и религиозные конфликты стали определенным вызовом современности.

За 20 лет активной работы АНК прошла длительный путь развития, накопив большой консолидирующий и интеллектуальный потенциал и трансформировавшись в институт народной дипломатии.

Во многом благодаря работе Ассамблеи в нашей стране сформировалась уникальная модель межэтнического и межконфессионального согласия, особая атмосфера доверия, солидарности и взаимопонимания, когда каждый гражданин, независимо от этнической или религиозной принадлежности, обладает и пользуется всей полнотой гражданских прав и свобод, гарантируемых Конституцией.

В республике созданы все необходимые условия для развития культуры, языка, традиций всех этносов нашей республики. Деятельность Ассамблеи способствует росту международного авторитета Казахстана как страны, эффективно решающей вопросы межэтнических отношений. [3]

Я, будучи патриотом своей страны, очень горда, тем, что Казахстан сегодня — общий дом для представителей 130 этносов. И политика нашего государства и в частности деятельность Ассамблеи народа Казахстана, является международным примером, который уже получил формальный титул «уникального».

Список литературы:

- 1) Отчет президента Республики Казахстан, председателя Ассамблеи народов Казахстана Нурсултан Назарбаев на VI сессиях Ассамблеи народов Казахстана. Слушания VI сессий Ассамблеи народов Казахстана. Астана, 2000, стр 102-140.
- 2) Отчет президента Республики Казахстан, председателя Ассамблеи народов Казахстана Нурсултан Назарбаев на VII сессиях Ассамблеи народов Казахстана. Слушания VII сессий Ассамблеи народов Казахстана. Астана, 2001, р. 56-76.
- 3) Поздравление президента на 20-й годовщине Ассамблеи людей Казахстана. Kazakhstanskaya Правда. 3 марта 2015.

«БОЛАШАҚТЫҢ ҚУАТЫ» - ҚОҒАМДЫҚ ТАТУЛЫҚ ПЕН САЯСИ ТҰРАҚТЫЛЫҚТА

Рахимова А.Р.

Ғылыми жетекші: фс.ғ.к., доцент Сағатова А.С.
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Қарастырылып отырған мәселе өткен тарихымыз бен мемлекетіміздің болашағының аралық арқауы тәріздес ой салады. Ерте дүние тарихынан бабалар дәстүрі салып кеткен сара жол бұл - туған жерге тағзым ете отырып, туған елін ұлықтау, өз мәртебемізді қадірлеу, киелі өңірдің бар мүмкіндігін саралау, еліміздің ағартушылық, ұлттық дәстүр бастауымен жас ұрпақты тәрбиелеу мәселесіне ден қою. Бұлардың бастауы ерте дүние тарихындағы бабаларымыздың қоршаған табиғат дүниесімен өзара үйлесімділікте болуы.

Оған негіз болған бабалар дәстүріндегі рухани құндылықтардағы мақсат-мүдде - ерте замандардан ауыз бірлік пен татулықты насихаттай отырып, ел тыныштығын дәріптеу арқылы ұрпақтарының үйлесімді де берекелі өмір сүруіне бағытталған. Ел тарихында ұлттық болмысқа және санаға бағытталған ізгілендіру, адамгершілікті қатынастарды айқындау, сараптау - көпшілікті шоғырландыра, рухтандыра, біріктіре алатындай күші мен әсер етуін жүзеге асыратын ұрпақтар сабақтастығының ықпалды да белсенді ролі қазіргі таңда биіктен өз көрінісін беруде. Ұлттық бірлік пен қоғамдық келісімнің астарында әр ұлт өкілінің өзінің туған жеріне, кіндік қаны тамған топырағына деген отансүйгіштік қадір-қасиетті тереңінен ұғына білумен байланысты түсінік-танымы жатыр. Бұл «болашақ қуатының» сан қырының бір көрінісі дерлік.

Ал екінші жағынан қарастырар болсақ, бұл мемлекетіміздің қазіргі және болашақ келбеті – «Болашақ қуаты» мәселесінің келесі қыры болмақ. Яғни қоршаған орта табиғат дүниесімен үйлесімділікте ғұмыр кешкен бабаларымыз оның әрбір «келбетін», бейнесін, жүде табиғат дүниесінің қалыптасуына өзі куә болғандай кейіпті ақын-жыраулар шығармашылығынан көре аламыз. Соған қарағанда сол бабалар дәстүрінен қалған мұра бұл кезінде халық, ұлт, мемлекет ретінде қалыптасуымызда «бірге жасасып келе жатқан» қоршаған ортаны қорғау мәселесі қазіргі заманның өзекті мәселелерінің біріне айналған. Яғни біздің өмір салтымызбен тікелей байланысты көшпенділер мұрасы және әлемдік энергетика мәселелерін инновациялық жолмен шешу мәселелерінің үйлесімді негізін табу. Осыған орай Астана ЭКСПО-2017 көрмесіндегі басты ұран – «Болашақтың қуаты» деп келтірілуінің өзінде үлкен мән-мазмұн жатыр. Бұл - табиғат дүниесінің әр бөлшегінен энергия көздері ретінде пайдаланудың ең үздік технологиялық жолдарын пайдалану мүмкіндіктерінің ізденісі. Соған орай еліміз осы ізденістер нәтижелерінің ең үздік үлгілерін көрсетуші әлемдік алаңға айналу мүмкіндігін иеленді. Оның үлкен жетістігі - өндіріс салаларының қарқынды дамуы және ғылыми базаның технологиялық жағынан жаңғыруы, экономиканы жүйелендіруде күшті қуат беретіндегінде шүбә жоқ.

Әлемдік деңгейдегі көрменің келешекте дәстүрлі емес энергия көздерін қайтадан қолға алуды жүзеге асыруды негіздеу. Әрі еліміздің экономика саласына жаңашыл серпіліс әкелетіндігі сөзсіз.

Энергия – бұл адам баласының өмірлік іс әрекеті, тіршілік әрекеті, тіршілік қарекетін дамыту және ынталандыру үшін жағдай жасаушы табиғи қайнар көз.

Энергия - белгілі бір тұрпаттағы адамзат қауымы үлгісін сақтау үшін, әрі өзінде көптеген көрініс-қырларды біріктіретін ұғым ретінде бүкіл әлем және сонымен қатар адамзатқа қатысты назар аударатын мәселелерді тудырады.

Отын энергетика дәуірі өз шегіне жетуде. Қазіргі кезең тұрғындары Үшінші индустриалды ахуалдың куәгерлері болуы ықтимал. Осы септен, Қазақстан елінің бас қаласы Астанада өтетін халықаралық көрмеге көптеген үміттер артылып отыр. Экспо-2017 энергияның балама көздерін табуға жол салуда.

Қазақстан елді қолда бар байлықты қадірлеп, пайдаға жаратуға шақырады. Болашақ қуаты (күн, су және жел) энергияларын максимал қауіпсіз жолмен түрлендіру, қолданысқа

енгізу - еліміздің жуық болашаққа қойған мақсаты. «Мәңгілік ел», «Қазақстан 2050», «Жасыл ел» және тағы осы сияқты жобалар жастар арасында шұғыл талғылануда.

2017 жылы 11 қарашада Қарағанды Мемлекеттік Медициналық университетінде өткен жобалар сайысында ең ауқымды тақырып - «Мәңгілік ел», «Экспо -2017». Жоғары тізілген мәселелер жастардың толығымен қатысушылығын талап етеді; осы іс-шаралар еліміздің болашағын өкөкендетуге, келешекте дамыған экономикалы мемлекеттер арасында болуға мамандандырылған.

Болашақ сөзін естіген сәттің өзінде көз алдымызға жастар елестейді, шыны керек елдің болашағын жорамалдау үшін тек екі фактор айтарлықтай рөл ойнайды: Елбасы және болашақ ұрпақ жалғастығы - жастары. Сарқылмас табиғи және рухани байлықтың болашақ иелері жауапкершілігі зор, адамгершіліктері биіктен танылатын жастар болмақ. Олардың осы бағытта болашаққа ұмтылыс әрекеттерінің бірі табиғат дүниесін қастерлеу, тиімді пайдалану, әрі қамқорлыққа алу. Соған орайластырылып өмірге келген бағдарлама – «Жасыл экономика». Оның алғашқы қадамдары еліміздің әр жерінде жастарды баулу арқылы көгалдандыру жұмыстарына жұмылдыру. Бұл бір жағынан жастарды жұмыспен қамтамасыз ету бағыттарымен де тығыз байланысты. Әрине, осыншама кең көлемді мақсат тек біздің ел алдында тұрған жоқ, сондықтан келешек жастары бәсекеге қабілетті, өз қатарының алды болуы қажет.

Қазақ халқы ерте кезеңдерден бері табиғатпен тығыз байланыста болғанын білеміз. Ұлы даланың рухани игілігіне, көшпелі өмір салтына негіз болған қоршаған орта, табиғат әлемін жұмыр басты пенде тіршіліктің тірегі ретінде қабылдаған. Бұл да дала төсіндегі ата-бабаларымыздың ой-өрісінің кеңуіне, олардың уақыт пен кеңістік жөніндегі дүниетанымдылық түсінігінің қалыптасуына негіз болған. Түркі қағанатының даңқты әскербасы Күлтегін батырдың (VIII ғ.) құлыптасындағы жазулардың бірі: «Жоғарыда Көк Аспан, төменде Қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы пайда болған», деп басталады. Осынау бейнелі сөзде түркі жұртының дүниетанымынан хабар беретін терең астар бар, - деп жазады Қ.Қараманұлы өзінің «Тәңірге тағзым» кітабында. - Мұның Көк пен Жер аясында көшіп-қонып, шетсіз-шексіз Кең даланың шалғынды көлі мен шағырлы құмын, орманы мен тоғайын, өзені мен өзегін ен жайлап, еркін ғұмыр кешкен, табиғаттың тынысын тыңдап, одан өзінің ырысын табудың жолын үйренген, өзі де сол табиғаттың бір бөлшегіндей болып кеткен бабаларымыздың Аспанды - жер бетіндегі барша тіршілік атаулыға алғыс берген Ата, ал Жерді - сол тіршілікті бауырында баптап мәпелеген Ана деп ардақтайтын әдетіне меңзеу екендігінде шүбә жоқ [1, 15 б.]. Табиғат - жаратушы, адам - оның туындысы және де адам үшін табиғи әлем мәңгілік. Осыдан келіп табиғатты пір тұтушылық, жан-жануарлар әлеміне, қоршаған ортаға байланысты наным-сенімдер пайда болған. Адамзат баласы Аспан (Көк тәңірі) мен Қара жерге (Жер-ана) табынуын, екеуінің аралығында ғұмыр кешуін өзінің табиғатпен тіл табысудағы тіршіліктің мұраты деп білсе керек. Тек мұнымен шектелмей көктегі Күнді ерекше қадір тұтып, Тәңірдің көктегі «төтенше және өкілетті елшісі» санатында құрметтеген. Сол сияқты, аспандағы ай мен жұлдыздарды да Жасағанның жаратылысы ретінде қасиетті санаған. Жер-анаға байланысты отты, суды киелі, қасиетті деп есептеген. От - өмір, жылу, жарық. «От - күннің жарықшағы» деп санаған [2, 291 б.].

Халқымыздың біртуар ұлдарының бірі Шоқан «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» деген мақаласында әлемдік дүниені сүюді, табиғатқа деген шексіз махаббат пен адамдардың рухын қастерлеуді, әруағын ардақтауды шамандық деп атаған. «Шамандық дініндегі адам, -деп жазды ол, -күдіретті күн нұрына қарап таңданды, осыншама жарықтың құпиясына түйсігі жетпей табынды, қара аспанға нұр сепкен айды көріп те табынды, ертедегі адам табиғаттың барлық құбылысына мінажат етті, өзінің ұғымы жетпейтін, уақыт сияқты мәңгі түсініксіз күштердің бәріне бас иді, көк аспанды - көк тәңірі деп атады. Шамандық сенімінің дүниеге келуі жалпылай немесе жекелей табиғатты қадір тұту, қастерлеу болып саналады» [3, 50 б.].

Ұшы-қиырсыз, ұлан-ғайыр кең даланы өз игілігіне айналдыруда өз мақсат-мүддесімен игеруді көксеген халық арманы бүкіл адамзат ұрпағының дүние тану құлшынысымен барынша үндестік тауып жатыр. Ерте замандардағы көшпелі қыр қазақтары өткен ауыр да азапты ұзақ жол, шексіз сапарлар тәрізді, табиғат тану жүйесі де қиын да күрделі кезеңдерді бастан кешірген. Дүниетанушылықта жаратылыс - жер-ана, табиғат әлеміне адамзаттық мән-мағына дарыту, табиғаттағы біртұтас жалпылық ұғымының өзіне тән ерекшелік қасиеттері арқылы оның барлық құбылысын ой-сана елегінен өткізіп, ақыл-парасатпен пайымдап ұғынуға талпыныс жасалған. Әлем шексіздігі жайлы ұғым қалыптастыруда, қиялмен, көкірек көзімен ой топшылау да көкжиекпен астасқан дала ұлан-ғайыр бір шексіздік әсерін танытқан. Бұл дүниені тану даналығын ұштай түсіп, адам мен табиғат жарасымын аңғартқан. Әрі көшпелі халықтың дүние туралы ұғым-түсінігін, шексіздік ұғымын, дала тынысының заңдылығын, оны жайлаған халықтың тұрмыс ерекшелігін сезінумен қатар көшпелі қауымның кеңстік әлемін бүкіл адамзат ұрпағының ортақ игілігі екенін түйсіну шындығына негізделген. Демек, дүние болмысының тұтастық, жан-жақты сәйкестігі табиғат пен адам қатынасының өзара бірлестігінен туындаған жарастық үйлесімділігінің айғағы. Өз кезегінде адам баласының жалпы табиғат дүниесімен сабақтастығы оның бүкіл адамгершілік болмыс-бітімін, білім-парасатын айқындайтын іс-әрекеті, қарым-қатынасынан, көзқарасынан көрінеді. Сөйтіп, дала табиғатының тамашалығымен бірге, көшпелі елдің тіршілік ерекшеліктерінің өзі даналық өнердің өсіп өркендеуіне себеп болған. Жерінің табиғатымен, елдің тіршілік-қарекетімен байланысты ерекшеліктер, сайып келгенде, халық санасына, сезім дүниесіне үлкен әсер еткен, болашақ өзара аралас-құраластық пен тату-тәтті өмір кешудің арқауы болса керек.

Әдетте қоршаған орта, табиғат құбылыстары арқылы дүние сырын, тіршілік-тұрмыс мәнін, адамның өмірдегі орнын, оның өткені мен бүгінгісін, болашағын тану басталады. Осыдан ата-баба дәстүріндегі ойлау қабілетінің көкжиектілігі дегеніміз көз алдымыздағы кеңістік көрінісін бар болмысымен сезіну арқылы, көсілген кең жазық, ұлан-ғайыр дала, туған жерінің шексіз уақыт пен кеңістік әлемінде дүние болмысын барынша тұшыну. Бұл - талай ұрпақ тағдыры, ұрпақтар арасындағы сабақтастық, жалғастық адам өмірінің мәнісі болып табылатын рухани жетістіктер. Осы ұғым-түсініктер біртіндеп адам мен адамның қарым-қатынасына өткен, оның күрделенген түрі қазіргі Қазақстандағы ұлтаралық және конфессияаралық келісімнің үлгісінен өз көрінісін береді.

Адамзат дамуының көпші неғұрлым ілгерілеген сайын, соғұрлым ізденіс пен көзқарастар, көркемдік құпиясына қатысты ойлар мен толғаныстар, түйін-тұжырымдар, жалпы адам баласы және қоршаған дүниедегі жалпы шығармашылық үдеріс табиғатының жарасымды үндестігінің берер дерегі мәнді, ағымды тұстарымен маңызды болмақ. Бұл өз кезегінде ұрпақтар жалғастығындағы берік байланысты, көзқарас мұраттарды сабақтастық сырларын айқындайтын адам баласын ізгілікке, тыныштыққа, жасампаздыққа бейімділігін, ұмтылысын ынталандыру арқылы келетін алтын арқау. Міне, қазіргі және болашақ ұрпақтарға осы аманат болса керек. Яғни табиғат дүниесіне деген «қайырымдылықпен жасалатын қамқорлық» - болашақ жастардың әрекеті болмақ.

Міне, осылайша табиғатты кие тұтып сиынған кезіміз де болған, оған қарамастан, уақыт өте келе адамзат қоғамының дамуы олардың табиғат үстемдігіне деген ұмтылыстарына ұласқан болатын. Алайда, ғылыми техника қаншалықты дамыса да табиғат күдіретін алмастыру қиынға түседі. Әрине, қазіргі кезде жаналықтар мен жана ашылулар көбеюде, солардың бірі - АҚШ бірнеше штатында торнадо, құйындарды тоқтата білетін алып метео құрылғылар орналасқан. Табиғатқа қарсы тұру санасыз түрде іске асты, айтып кеткендей, экономиканы қарқынды өркендету жолында ауаға алып ауқымда зиянды газдар шығарылып, атмосфера жағдайы төмендеген. Арал теңізінің тағдыры бәрімізге белгілі, салдарынан да беймәлім емеспіз немесе күріш өсіру саласының шектен тыс ауқымда су қорын байқаусыз пайдалану да өз «экологиялық дағдырыс, тоқырауын таныта білді».

Невада-Семей полигонының зардаптары да әлі күнге дейін білінуде. Атом энергиясының басқа салада дамуы елдің жағдайын құлдыратты. Басқа көзқарастан, атом

энергиясын пайда жарату мүмкін деуге болады. Әрине, болашақ қуатына энергияның осы түрі де жатады. Жалпы, атомдық энергия келешекте қауіпсіз жолмен қолдануға қол жетімді болмақшы, осы сәтте әлем жаңа дәуірге көшеді. Атом энергиясының күші, ауқымы жағынан ең мықты қуаттардың бірі екендігі баршы жұртқа мәлім. Бірақ осындай жетістіктерді халық мүддесі үшін бейбіт бағыттарда, елдің, жердің көркеюіне ден қойдырылса, нұр үстіне нұр болатындығында еш шүбә жоқ.

Сонымен, ойымызды қорытындылайтын болса, қоғамда қандай әрекеттерді қолға алсақ та оның барысына, болашағына және қандай пайдасы әрі залалды жақтары бер екендігіне алдын ала ден қойып, зерделеп, саралап, талдау жасай білуіміз қажет. Сондай ұзақ сонды «талдаулардың» нәтижесінде барып сенімді түрде алға нық қадам басуымызға болады. Еліміздің болашағы – өз қолымызда. Оған негіз болатын бастау – еліміздегі, жалпы әлемдегі қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қараманұлы Қ. Тәңірге тағзым. -Алматы: Ана тілі, 1996. -40 б.
2. Маргулан А.Х. Древняя культура Центрального Казахстана. - Алма-Ата: Наука, 1966. -435 с.
3. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. -Алматы, 1985. -Т.4. -462 с.

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ МЕН ОРНЫ

Садыров Т.С.

Ғылыми жетекші: гуманитарлық ғылымдар магистрі, полиция лейтенанты Монай Қ.

Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды Академиясы

Бүкілқазақстандық бірліктің бірегей моделін қалыптастыруда Қазақстан халқы Ассамблеясы (ҚХА) маңызды рөл атқаратыны анық. Осыған орай еліміздегі маңызды тарихи оқиғалардың бірі Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуы болып табылды.

Қазақстан – тарихи тағдыры ортақ этностардан құралған унитарлы мемлекет. Оларды ортақ құрылымның аясына біріктірудің сара жолы – Қазақстан халқы Ассамблеясын құру болды[1, 272 б.].

Еліміздің Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясын құру идеясын алғаш рет 1992 жылы Тәуелсіздіктің бірінші жылдығына арналған Қазақстан халықтарының форумында айтты. 1995 жылы 16 ақпанда Президент Н.А. Назарбаев еліміздегі ұлттық мәдени орталықтардың жетекшілерімен кездесу өткізді. Сонда, Елбасы республикадағы ұлтаралық келісімді сақтау және оны одан әрі нығайту үшін республикада жаңа қоғамдық институт – Президент жанындағы консультативті-кеңесші орган ретінде Қазақстан халқын ортақ мүддеге біріктіретін Ассамблея құру қажеттілігі туындап отырғандығына назар аударды.

1995 жылғы 1 наурызда оның мәртебесін Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы консультативті-кеңесші орган деп бекіткен. Кейін Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқы Ассамблеясын құру туралы Жарлығы шықты. «Қазақстан-2050» Стратегиясы: бейбітшілік, руханият және келісім әдениеті» деп аталған сессияда рухани келісімнің айрықша жеті жоғары мәдени қағидатын айтып өтті. Онда діни тұрақтылық, ортақ жауапкершілік, мемлекеттік тілді өзге ұлттардың меңгеруі, конфессияаралық толеранттылық пен ішкі тұтастық, барлық ұлттың өмір сүру сапасын арттыру, әр ұлт пен ұлыстың мәдениеті мен өнерін дамыту және этномәдени бірлестіктердің жұмысына серпін беру қағидаттарына кеңінен тоқталды.

Ассамблея халық егемендігін шоғырландырушы саяси органға айналды. Ассамблеяның депутаттық тобының құрамына бүкіл парламенттік партияның өкілдері болып табылатын 25 мәжілісменнің кіруі үлгі тұтарлық жағдай. Ассамблея мемлекеттік органдардың халықпен жемісті үнқатысуын, барлық этностар өмірлерінің өзекті

мәселелерінің шешілуін қамтамасыз етеді. Тек өткен жылы ғана Ассамблея 10 мың іс-шара ұйымдастырып, оларға 3,5 миллионнан астам адам қатысты. Көптеген өңірлерде Достық үйлері құрылып, жұмыс істеуде. Ассамблеяны 2020 жылға дейін дамыту Тұжырымдамасы жүзеге асырылуда. Жүргізілген сауалнама нәтижесінде қазақстандықтардың 97,5 пайызы Ассамблея біздің бүкіл халықтық мүдделерімізді бейнелейді деп айтқан. Бұл жақсы мойындау. Қазақстандық бейбітшілік руханият пен келісім мәдениетінің 7 арқаулық қағидаттары осындай. Бұл енді біздер өз ұрпақтарымызға ұлт байлығы ретінде беретін ортақ мәдени мұрамыз, - деді Мемлекет басшысы[2].

Ассамблеяның негізгі бағыты барлық этностық топтарды ортақ мақсатқа жұмылдыру болып табылады. Сондықтан Елбасы Ассамблея өміршендігінің ең басты ерекшелігі - ол этностық топтардың қызметін бақылаумен айналысатын қарапайым ұйымға ғана емес, сонымен қатар еліміздегі барлық ұлт пен ұлыстың мүдделерін бір арнаға тоғыстырушы, барлық азаматтардың этностық, діни ерекшеліктеріне қарамастан құқығы мен бостандығын сақтаушы толыққанды саяси институтқа айналғандығын айтты.

Ассамблеяның басты мақсаты: Қазақстандағы барлық этностардың рухани тұрғыда қайта жаңғыруы мен дамуын қамтамасыз ету; өркениеттік және демократиялық ұстанымдарға, мемлекеттік ұлттық саясатта барлық этностардың мүддесіне деген құрметке негізделген ұлтаралық қатынас мәдениетін қалыптастыру болатындығы айқындалды. Барлық облыстарда кіші Ассамблеялар құрылып, олардан сессияға 260 делегат сайланды. Алғашқы сессия «Біздің ортақ үйіміздегі бейбітшілік пен келісім үшін» 1995 жылы 24 наурызда Алматы қаласында өтті және оның құрамына 40 ұлттық-мәдени орталықтың өкілдері енді. Сессияда Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев баяндама жасап, Ассамблеяның ұйымдастырушылық құрылымдары белгіленді.

Жалпы алғанда, өз қызметінің алғашқы күндерінен бастап Ассамблея еліміздегі этностардың мәдениетінің қайта жаңғыруы мен дамуына елеулі үлес қосып келеді. Сонымен қатар Қазақстан халқы Ассамблеясында 1996 жылдан бері 1 мамырды Қазақстан халқы бірлігі мерекесі ретінде атап өту идеясын ұсынған еді. Ассамблея мен этномәдени орталықтар тарапынан көтерілетін бастамалар мемлекеттік деңгейдегі қолдауға ие болады. 1995 жылы сәуірде Қазақстан халқы Ассамблеясы республика тарихында алғаш рет Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттілігін 2000 жылы 1 желтоқсанына дейін ұзарту жөніндегі жалпыхалықтық референдум өткізу туралы бастама көтерді. Мұндай маңызды қоғамдық бастамадан кейін іс жүзінде Ассамблея көпұлтты Қазақстан халқын топтастыратын белсенді қоғамдық институтқа айналды [3, 304 б.]. Кейінірек, 2002 жылы 26 сәуірде Президент Жарлығымен Қазақстан халқы Ассамблеясының 2011 жылға дейінгі даму стратегиясы және «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы ереже» қабылданды. Қазақстан халқы Ассамблеясының жұмысын одан әрі жетілдіру үшін, Президент Жарлығына сәйкес Президент әкімшілігі мен облыс әкімдері аппаратының құрылымында Ассамблеяның жұмыс органы – хатшылықтар құру туралы нұсқау берілген. Ал бұл органдар өз кезегінде ассамблеяның барлық жұмыстарының тиімділігін арттыруға үлкен септігін тигізді [4, 352 б.]. Ал 2008 жылы «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» дүние жүзінде баламасы жоқ заң қабылданды. Қазақстан халқы Ассамблеясы үлгісінде Ресей Федерациясында 1996 жылы 15 маусымда «Ресей халқы Ассамблеясы» құрылды. Ал Қырғыстанда халық Ассамблеясы 2011 жылы 20 маусымда құрылды. Бұл жерде тағы бір ерекше атап көрсететін жайт, ол Қазақстан халқы Ассамблеясы өзінің деңгейі жағынан да, қызметінің ауқымы жағынан да дараланып тұрады. Қазіргі таңда Ассамблея этносаралық және конфессияаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асырушы маңызды құралға айналып, елімізде тұрмыс кешіп отырған барлық этностардың өзара тең құқықты қатынасын қамтамасыз етуші рөлге ие бірден-бір ұйым. Жиырма жылдық тарихында аталған құрылым қоғамдағы тұрақтылықты сақтаушы құралға айналғанын уақыттың өзі дәлелдеп отыр [5].

Қазақстан Республикасының Президенті Ассамблеяны құрады және қайта ұйымдастырады, Ассамблея қызметінің бағыттарын айқындайды, Ассамблея басшылығының лауазымды адамдарын қызметке тағайындайды. Ал Ассамблея Кеңесі заң жобаларын

сараптамадан өткізу, мемлекеттік тіл мен еліміздегі барлық халықтардың тілін және мәдениетін дамыту, жастардың бойында қазақстандық отансүйгіштікті қалыптастыру, БАҚ-пен тығыз байланыс орнату, халықаралық байланыстар жүргізу, әрбір этностың мәдени дамуына ықпал ету сияқты, өзге де жұмыстарды жүзеге асырады. Ассамблея тарихында 18 сессия өткізіліп, онда қоғам өмірінің маңызды мәселелері мен мемлекет дамуының негізгі бағыттар талқыланды. Сессиялар аралығындағы кезеңде Ассамблеяны басқаруды Қазақстан Республикасы Президентінің шешімімен құрылатын Ассамблея Кеңесі жүзеге асырады. Кеңестің құрамын Қазақстан Республикасының Президенті бекітеді. Қазіргі уақытта Ассамблея құрамында 394 мүше бар. Ассамблеяның өткізген барлық сессияларында Президент Н.Ә. Назарбаев Қазақстанда ұлтаралық татулық пен келісімді нығайта беру бағытында ізденістерді жалғастырудың қажеттілігіне баса назар аударып отырды.

Қазіргі заман тарихының жылнамасы Президент Н.Ә. Назарбаев өзінің күнделікті қызметінде Қазақстан халқы Ассамблеясына ерекше көңіл бөліп отыратындығын дәлелдейді. 20 жылдық тарихы бар ұйым елдің саяси жүйесінің маңызды бір бөлігіне айналып, ол Қазақстанды мекендейтін барлық ұлттар мен этностардың мүдделерін, құқықтарын бір арнаға түйістірді. Әрбір ұлттың тегіне, дініне, көзқарасына қарамастан, барлық азаматтардың құқықтары мен еркіндіктерінің бұлжытпай сақталуын қамтамасыз етті. Түптеп келгенде, Ассамблея еліміздегі халықтардың тұрмыстық деңгейдегі ұлтшылдықтың пайда болуына жол бермейтін, бір-біріне төзімділікке, шыдамдылыққа тәрбиелеуді дәріптейтін ең маңызды ұйымның бірі болып саналады. Осының нәтижесінде әрбір қазақстандық кең ауқымды ойланып, достық пен өзара түсіністікті бағалауға жетелеу жолында жемісті еңбек етуде. Осыған байланысты бұл ұйым мемлекетімізді мекендейтін этнос өкілдерін бірлікке шақырып, елдегі демократияның қалыптасуына да тікелей атсалысуда. Ел Президентінің бастамасы бойынша құрылған мемлекеттік, ұлттық саясатты дамыту мен жетілдірудің ерекше маңызды құралы болып саналатын Қазақстан халқы Ассамблеясы бүгінде елді біріктіруде, этностар мен ұлттар арасындағы бейбітшілік пен келісімді, татулықты нығайтуда аса маңызды қызмет атқарады.

Біздің елдегі бірлік пен қоғамдық келісімнің бастауы - Қазақстан халқының ортақ тарихы. Ғасырлар бойы тағдыр талайына ұшыраған халықтарды құшағына сыйдыра білген қасиетті Ұлы Дала көптеген ұлыс пен ұлттың құтты қонысына айнала білді. «Бақ та, тақ та таласқанға бұйырмайды, халықтық істе жарасқанға бұйырады», деген дана бабаларымыз. Сондықтан да атқаратын игілікті істеріміз халқымыздың болашағын бірлігіміз бен берік етсін. Күллі Қазақстан халқы мен еліміздегі әрбір этностың болашағы – Қазақстан халқы Ассамблеясы үшін зор жауапкершілік.

Жалпы алғанда негізінен Ассамблея жұмысының арқасында біздің елімізде этносаралық және конфессияаралық келісімнің бірегей моделі, әрбір азамат этникалық және діни ерекшелігіне қарамастан Конституцияда кепілдік берілген азаматтық құқықтары мен бостандықтарын толық пайдалана алатындай ерекше сенім, ынтымақ, өзара түсініктік ахуалы қалыптасты.

Республикада Қазақстанның барлық этностарының мәдениетін, тілін, дәстүрін дамыту үшін қажетті жағдайдың бәрі жасалған. Ассамблея қызметі Қазақстанның этносаралық қатынастар мәселелерін тиімді шешетін ел ретіндегі халықаралық беделін арттыруға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақ энциклопедиясы», 1998.-272б.
2. «Қазақстан - 2050» Стратегиясы.
3. Е.Л. Тугжанов, Г.В. Кан, В.С. Коробков, Н.У. Шаяхметов, Ассамблея народа Казахстана: исторический очерк. – Алматы: Раритет.- 2010.-304 б.
4. «Біз тұратын үй» - «Дом, в котором мы живём». -Павлодар: Типография Сытина, 2011. – 352 б.
5. «Қазақ энциклопедиясы», 1998.

БОЛАШАҚҚА БАСТАР ЖАРҚЫН ЖОЛ “МӘНГІЛІК ЕЛ” ИДЕЯСЫ

Сериков А.Н.

Ғылыми жетекші: тарих магистры Ахметжанова Н.Ж.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Ата Заңымызда анықталғандай, Елбасы мәртебесі мен міндеттерінің бір парасы жыл сайын халыққа арналған Жолдауын жариялау болып табылады. Алғаш рет осынау конституциялық міндетін Тұңғыш Президент Н.Назарбаев 1997 жылы атқарған еді. Содан бері жылдың басты оқиғалары қатарына кіргеніне қоса, Жолдау әрбір қазақстандық асыға күтетін құбылысқа айналды. Оның басты себептері мынаған саяды:

Біріншіден, құжат еңбектеген баладан еңкейген қартқа дейін назардан тыс қалдырмайды. Балабақша, білім беру, денсаулық сақтау, зейнетақы, жәрдемақы мәселелерін ешбір Жолдау айналып өткен емес.

Екіншіден, азаматтардың ірілі-ұсақты тіршілік түйткілдерін шешкен жолдауларда ұлы міндет – тәуелсіздікті бекемдеу, мемлекеттілікті қалыптастыру, елішілік ынтымақ пен келісімді сақтау көзделді, нақты тетіктері дәйектелді, діттеген межелер нақтыланды. Құрғақ уәдеге, даңғазалыққа, дарақылыққа орын берілмей, халықтың сенімі мен қолдауына ие болды.

Үшіншіден, жолдаулар Қазақстанның әлемдік қауымдастыққа кірігуіне, бәсеке мен сын-қатерлерден бойды аулақ салмай, төтеп беруге, аман-есен өтуіне, халықаралық қатынастардың танымал да белсенді субъектісіне айналуына қызмет еткенін ерекше атап өтуіміз керек [1, 38 б.].

Кезекті 2014 жылғы жолдауында Елбасы Н.Назарбаев болашақта Қазақстанның ұлттық идеясы «Мәңгілік Ел» болады деп жариялады [2]. Шынында қай ел, қай халық болмасын жер бетінде мәңгі жасауға ұмтылады. Соңғы мың жылдықтың ішінде тарих сахнасына шыққан, басынан талай аумалы-төкпелі замандар өткізген, ақын тілімен айтқанда «мың өліп, мың тірілген» қазақ жұртының мәңгілік жасауға құқығы бар деп ойлаймын. Еуразияның ортасында ұлан-байтақ жері бар, миллиондаған адам сөйлейтін тілі бар, қасиетті діні бар халқымызға соңғы 2,5 ғасырда аңсағаны тәуелсіздік еді.

Алайда ғаламдық жаһандану дәуірінде алыстағы алпауыт мемлекеттердің әсері күшейе түсуде, ал іргеде отырған державалардың империялық пиғылы әсте төмендеген жоқ. Оны әлемде соңғы кездерде болып жатқан оқиғалар мен үрдістер айғақтауда. Сондықтан Мәңгілік Ел сөзі - Мәңгілік тәуелсіздік ұғымымен астасады. Тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтап келесі ұрпаққа аманат ету - міне жас ұрпақтың, яғни біздердің міндетіміз. Бұл үшін тек елді қорғау, жерді қорғау, тілімізді сақтау аздық етеді. Кез-келген тәуелсіздіктің тірегі ұлттық экономиканың даму деңгейіне, әлеуметтік-саяси мәселелердің шешілу дәрежесіне байланысты екенін ескерсек, әр қазақ баласы, әрбір қазақстандық Отан игілігі үшін аянбай еңбек етіп, тер төгуі керек [2, 26.].

2014 жылдың 17 қаңтарында Қазақстан Республикасының президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың кезекті халыққа жолдауын: «Бір жыл бұрын мен еліміздің 2050 жылға дейінгі дамуының жаңа саяси бағдарын жария еттім. Басты мақсат — Қазақстанның ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына қосылуы. Ол — «Мәңгілік Қазақстан» жобасы, ел тарихындағы біз аяқ басатын жаңа дәуірдің кемел келбеті», - деп бастады. Бұл орайда елең еткізген жаңалық — тұңғыш мемлекеттік ресми идеология, яғни «Мәңгілік Ел» идеясының жариялануы. Бұл — Қазақстан Республикасының ұлттық идеясынан келген түйін-тұжырым. Мәңгілік Ел отандастардың бірегей тарихи мақсаты мен қаһармандық ұраны десек қателеспейміз. Аталған идея қазақ елінің ғасырлар бойы армандаған мақсаты ғана емес, Тәуелсіздік жолындағы жанқиярлық еңбегі мен тынымсыз шығармашылығының нәтижелері арқылы қол жеткен асу. «Мәңгілік ел» ұғымын тереңнен түсіндіру, тарихи негіздерін көрсету мәселелері маңызды болып табылады. Түркі тарихын, көне түркі мұраларын зерттеуші филология ғылымдарының докторы, профессор Қаржаубай Сартқожаұлының «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналында: «Мәңгілік ел — түрік жұртының

данағөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тоныкөк (Тұй-ұқық) негізін қалаған идея...» — екендігін жазған [3].

Тәуелсіздікке қол жеткізген сәттен бастап өз елін жарқын болашаққа бастап келе жатқан Нұрсұлтан Назарбаев сынды Ұлы көшбасшысы бар Қазақ елі — аз уақыт ішінде тарихта бұрын-соңды болмаған табыстарға қол жеткізді. Бүгінгі Қазақстанның басты мақсаты — экономикасы дамыған, бәсекелестікке қабілетті, ең дамыған 30 елдің қатарынан көріну. «Мәңгілік Қазақстан» жобасы осы мақсатқа жеткізетін Ұлы бастама. 2014 жылдың 17 қаңтарындағы Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Қазақстан Халқына Арналған Жолдауы осыдан бір жыл бұрын Елбасы өзі жария еткен еліміздің 2050 жылға дейінгі дамуының жаңа саяси бағдарын, яғни, Қазақстандық дамудың бағыт —бағдарын айқындап берді. «Мәңгілік Қазақстан» жобасы, ел тарихындағы біз аяқ басатын жаңа дәуірдің кемел келбеті. Стратегияны мүлтіксіз орындау, емтиханнан мүдірмей өту — ортақ парыз, абыройлы міндет!,- деп атап өтті Елбасы өз жолдауында [4].

Елбасы жолдауында еліміздің экономикасын, шағын бизнесті, әлеуметтік саланы дамыту, Қазақстан ғылымының әлеуетін арттыру, ұлттық білім берудің сапасын жақсарту, инфрақұрылымдық үш тағанның қарқынды дамуы бұдан өзге де маңызды мәселелер сөз етілді.

«Мәңгілік Ел — ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Ол арман — әлем елдерімен терезесі тең қатынас құратын, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз Мемлекет атану еді. Ол арман — тұрмысы байқуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу еді. Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық», — деді Н. Назарбаев [4]. Мемлекет басшысы Мәңгілік Ел ұғымын ұлтымыздың ұлы бағдары — «Қазақстан 2050» стратегиясының түп қазығы етіп алғандығын айтты. «Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен гөрі, оны ұстап тұру әлдеқайда қиын. Бұл — әлем кеңістігінде ғұмыр кешкен талай халықтың басынан өткен тарихи шындық. Өзара алауыздық пен жан-жаққа тартқан берекесіздік талай елдің тағдырын құрдымға жіберген. Тіршілік тезіне төтеп бере алмай жер бетінен ұлт ретінде жойылып кеткен елдер қаншама. Біз өзгенің қателігінен, өткеннің тағылымынан сабақ ала білуге тиіспіз. Ол сабақтың түйіні біреу ғана — Мәңгілік Ел біздің өз қолымызда. Ол үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек. Байлығымыз да, бақытымыз да болған Мәңгілік Тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай білуіміз керек».

«Қазақстан 2050» — Мәңгілік Елге бастайтын ең абыройлы, ең мәртебелі жол. Осы жолдан айнымайық, сүйікті халқым! Әрбір күніміз мерекелі, әрбір ісіміз берекелі болсын! Дамуымыз жедел, келешегіміз кемел болсын! Жарқын іспен күллі әлемді таң қылып, Жасай берсін, Елдігіміз Мәңгілік!», — деді Мемлекет басшысы [4].

Бұл стратегиялық құжат күні бүгін Ұлт жоспары саналатын бес институттық реформамен және 100 нақты қадаммен толықтырылды. Әлемдегі дамыған 30 елдің қатарына қосылу мүмкіндігі осы 100 қадам арқылы жүзеге асады. Сондықтан 100 қадам жүктеген міндеттерді жүзеге асыру — өте жауапты іс. Ұлт Жоспарының кіріспесінде: «100 нақты қадам» — бұл Жаһандық және ішкі сын-қатерлерге жауап және сонымен бір мезгілде, жаңа тарихи жағдайларда Ұлттың дамыған мемлекеттердің отыздығына кіруі жөніндегі жоспары» екені көрсетілген [5]. «Кәсіби мемлекеттік аппарат құру», «Заңның үстемдігін қамтамасыз ету», «Индустрияландыру және экономикалық өсім», «Есеп беретін мемлекетті қалыптастыру» деп аталатын бөлімдерден тұратын ресми құжатта мемлекет дамуының алдағы уақыттағы 100 нақты қадамы айқындалған. «100 нақты қадам» елімізде «2050 — Стратегиясын» жүзеге асыру мен Қазақстан мемлекеттілігін нығайтуға, жолдан адас-пауға, күрделі кезеңнен сенімді өтуге жағдай туғызатын беріктік қорын жасап берді. Жоспардың негізгі мақсаты «аурулардың сыртқы белгілерін» сылап-сипап қою емес, оларды «жүйелі емдеу» болып табылатын қоғам мен мемлекетті түбегейлі қайта өзгертуге негіз қалайды» делінген бағдарламалық құжатта [5].

Құжатта мемлекеттік қызметке қабылдау ресімдерін жаңғыртуға, мемлекеттік қызметке қабылдау төменгі лауазымдардан басталуы тиістігі, мемлекеттік қызметке бірінші рет

кабылданушылар үшін Міндетті түрде сынақ мерзімін ендіру, мемлекеттік қызметкерлердің жалақысын қызметінің нәтижесіне байланысты өсіру, еңбекақыны нәтиже бойынша төлеуге көшу туралы нақты тапсырмалар жазылған, ауыстырылатын мемлекеттік қызметкерлерге лауазымдық міндеттерін атқару кезеңінде оларға жекешелендіру құқығынсыз қызметтік пәтерлерді міндетті түрде беру қарастырылған, мемлекеттік қызметкерлерді тұрақты түрде оқыту жүйесін заңды түрде бекіту – үш жылда бір рет олардың кәсіби шеберлігін арттыру, мемлекеттік қызметкерлерді мансаптық жоғарылату үшін конкурстық негізге көшу, шетелдік менеджерлерді, жекеменшік сектордың жекелеген мамандарын, халықара-лық ұйымдардың қызметкерлері болып табылатын Қазақстан Республикасының азаматтарын мемлекеттік қызметке жіберу, жаңа этикалық ережелерді енгізу, мемлекеттік қызметтің жаңа Этикалық кодексін жасау міндеттері мен оларға қатысты нақты мәселелер еліміздегі мемлекеттік қызмет саласын жаңа деңгейге көтерері сөзсіз.

Ұлт Жоспарында Елбасы сая-са-тының басым бағыттарының бірі – Жемқорлыққа қарсы күрес көрініс тапқан. Сондай-ақ азаматтардың сот төрелігіне қолжетімділігін жеңілдету үшін сот жүйесі инстанцияларын оңтайландыру, судья лауазымына кандидаттарды іріктеу тетіктерін көбейту және біліктілік талаптарын қатайту, «Оқуды және сот тәжірибесі арасындағы өзара байланысты күшейту үшін сот төрелігі институты мемлекеттік басқару академиясының құрылымынан бөлінуі керек» деген міндеттер қойылған. Құқық қорғау органдарының қызметін жетілдіру, жергілікті полиция қызметін құру, жол полициясы қызметкерлерінің этикасы және өзге де мәселелер келесі міндеттер бойынша айқындалып отыр. Бас бостандығынан айыру орнынан босаған және сынақтан өту қызметіне тіркелген азаматтарды әлеуметтік оңалтудың тиімді жүйесін қалыпқа келтіру; мемлекет-жекеменшік серіктестігін дамыту шеңберінде пенитенциялық инфрақұрылымды жаңғырту; ауылшаруашылық жерлерін тиімді пайдалану мақсатымен оларды нарықтық айналымға енгізу; жер кодексіне және басқа да заң актілеріне өзгерістер енгізу және өзге де көкейкесті міндеттер Ұлт Жоспарында көрініс тапқан. Аталған міндеттердің жүзеге асырылуы ел келешегінің кемел болашағының жарқын болуына негіз болары сөзсіз. Мемлекет басшысы ұсынып отырған Ұлт Жоспары – 100 нақты қадамына енген: «Экономиканың алты негізгі саласы үшін он алдыңғы қатарлы колледж бен он жоғары оқу орнында білікті кадрларды әзірлеу, кейіннен бұл тәжірибені еліміздің басқа оқу орындарына тарату», Назарбаев университеті тәжірибесін ескере отырып, жоғары оқу орындарының академиялық және басқарушылық дербестігін кезең-кезеңімен кеңейту; Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамы идея-сын алға жылжыту жөніндегі ұлттық жобаны әзірлеу және жүзеге асыру; «Нұрлы болашақ» ұлттық жобасын әзірлеу және жүзеге асыру сияқты міндеттер кеңінен атап көрсетілген.

Ұлттық комиссия бес инс-титуттық реформаны кезең-кезеңімен орындауды келісілген басқару бойынша жүзеге асыруы, тұжырымдамалық шешімдер қабылдап, іс-қимылдың нақты жоспарын айқындауы тиіс екені және өзге де жайттар атап көрсетілген. Жолдау әрбір адамның ертеңгі күніне үлкен сенім

ұялатады. Қазақстан 25 жылдың ішінде қоғам өмірінің барлық саласында жаңартуды өте жоғары деңгейде жүргізді. Тәуелсіздігіміз өз қолымызда, іргелі мемлекет болдық. Жолдаудың әрбір жолында Президенттің еліміздегі миллиондаған халықтың әл-ауқаты, жағдайына байланысты қамқорлығы сезілген. Себебі бұл жолдауда елімізді дамыту, әр отбасының, азаматтың жағдайын одан әрі жақсарту, халқымыздың бірлігін, тыныштығын қорғау жолдары нақты көрсетілген. Қазақ тілі бүгінде ғылым мен білімнің, интернеттің тіліне айналды. Қазақ тілінде білім алатындардың саны жыл өткен сайын көбейіп келеді. Таяудағы 3 жыл ішінде, 2017 жылға дейін орын жетіспеушілігін жойып, қажетті жерлерде елдегі барлық мектепті екі ауысыммен оқытуға көшіру, таяудағы 2-3 жылда дуальдік, техникалық және кәсіптік білім берудің ұлттық жүйесінің негізін қалыптастыру, келешекте жастардың техникалық білім алуын мемлекеттік кепілдендіруге көшіруді қарастыру қажеттігі туралы Елбасы нақты тапсырыс берді. Нұрсұлтан Әбішұлы еліміздің келешегі өз Отанымызды әлемдегі ең табысты мемлекеттердің біріне айналдыруға бел буған жандардың қолында екенін атап өтті, бұл ретте жастарға ерекше назар аударды.

Менің ойымша «Елбасының «Мәңгілік ел» идеясы барша жастарымызды бір мақсатқа, ортақ мүддеге жұмылдыратын ұранға айналуы тиіс. Осыдан әрқайсымыз ой түйіп, Тұңғыш Президентіміз айтқандай қазақ елінің, қазақ тілінің мәңгілік болуына аянбай еңбек етуіміз керек. Елбасы белгілеп берген «Қазақстан-2050» стратегиясы – ұлттың ұлы бағдары. Елулікті еңсердік, енді дамыған отыз мемлекеттің қатарына енуді мұрат етіп отырмыз. Осы Стратегияны мүлтіксіз орындап, емтиханнан мүдірмей өту – біз үшін ортақ парыз, абыройлы міндет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбжанов Х Ұлттық идея – кемел келешектің кілті // Ақиқат журналы - 9 сәуір 2014 ж
2. Е. Жәнібеков //Шет шұғыласы газеті, 10 мамыр 2014
3. «MANGI EL» журналы – 15тамыз 2016 жыл
4. «ҚР Президентінің Қазақстан-2050 стратегиясы»- 17қаңтар 2014 жылғы жолдауы
5. «Болашаққа арналған нақты қадам.» Егемен Қазақстан газеті 2014 жылдың 13 наурыз айының №2479 басылымында

ЕЛ БІРЛІГІ – ЕҢ АСЫЛ ҚАСИЕТ

Сквирская Е.Е.

Ғылыми жетекші: қоғамдық пәндер оқытушысы Қазығұлова М.Я

«Қиындық атаулыны жеңетін бір-ақ күш бар, ол – бірлік» демекші, ел басына күн туған замандарда халқымызды ұлт ретінде сақтап қалғанын ытымағы мен бірлігі десек, артық айтпағанымыз болар. Достық пен ынтымақ бар жерде, береке мен ырыс болары айдан анық.

Бірлігі берекелі, тірлігі мерекелі, ынтымағы жарасқан елдің ғана ырысы мен табысы мол болмақ. Ауызбірлік пен түсіністік, қарапайым сыйластық үстемдік құрған жерлерге қашанда нәтижелі істердің үйір болатыны белгілі. "Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді" дегенде, ата-бабамыздың ынтымақ керектігін айтқан болатын. Ұлт пен ұлыстың татулығының арқасында, бүгінде, мемлекетіміз өркендеп, ілгері дамып келе жатыр. Бір шаңырақ астында ұлттың ұйытқысына себеп болып отырған, саясатымыз бен Ата заңымыздың арқасында атқарылып жатқан шаралардың нәтижесі екендігі белгілі. Біздің елімізде әрбір ұлтқа деген қамқорлық шексіз.

«Тіл туралы» заңдағы «Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру – Қазақстан Республикасының әрбір адамзаттың парызы» делінген. Ұлттың ең бірінші, ең қасиетті сипаты оның – ана тілі. Әр адам өз ана тілін көзінің қарашығындай қорғауға тиіс.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев халыққа арнаған Жолдауында бүгінгі күннің ең басты мәселесі - ел бірлігіне баса назар аударды. «Бірлігі бар ел озады, бірлігі жоқ ел тозады». Бүгінгі Қазақстанның жеткен жетістіктері мен алған шыңдары бірліктің арқасы. Сондықтан қазақтың бірлігі – елдігіміздің кілті, ең басты мәселесі. Ел бірлігі – ең асыл қасиет», – деген Елбасы тұжырымы Отанын сүйген әр азаматтың жүрегінен орын тебуі керек.

Бүгінгі көп этносты Қазақстандағы татулық пен келісімнің болуы да, ең алдымен, қазақтың ұлылығын танытса керек. Қазақстан жерін мекендеген халықтардың достық, туысқандық қарым-қатынасы еліміздің болашағының іргетасы болып табылады. Бүгінде Елбасы Н.Назарбаевтың этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісім үлгісі әлем назарын аударып отыр.

1995 жылдың наурызында дүние жүзіне үлгі болып отырған, ұлтаралық татулық пен тұрақтылықтың феномені – Қазақстан халықтары Ассамблеясы, бүгінде қоғамдағы келісім мен ынтымақтастықтың басты тетігі болып отыр. Бұл ешбір елде болмаған ерекше, саяси маңызы зор құрылым.

Бүгінде әрбір ұлтқа салт-дәстүрлерін жаңғыртуға, мәдениеті мен әдебиетін дамытуға, тілінің жетілуіне қамқорлық көрсетілуде. Осының бәрі Елбасының қоғамдағы азаматтық ынтымақтастық пен ішкі саяси тұрақтылықты сақтау стратегиясын дұрыс тандап, ұлтаралық қатынастарды реттеудің тиімді тетіктерін жасай білуінің арқасында мүмкін болуда.

Иә, шынында да, бүгінгі таңда Қазақстан халықтарының Ассамблеясы – ұйымдық құрылым ғана емес, ол – біздің өміріміздің ажырамас бөлігі, біздің тыныштығымыз бен бірлігіміздің белгісі болып отыр.

Қазақстан халқы Ассамблеясының міндеті – достықты нығайту ғана емес, оған қоса әр ұлттың тілін, тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін сақтап, қоғамдағы тұрақтылықты нығайту. Ассамблея этномәдени орталықтардың, Қазақстан халқының ұлттық мәдениеттері, тілдері мен дәстүрлерінің өркендеуін, сақталуын және дамуын қамтамасыз етеді. Республикада Қазақстанның барлық этностарының мәдениетін, тілін, дәстүрін дамыту үшін қажетті жағдайдың бәрі жасалған. Ассамблея қызметі Қазақстанның этносаралық қатынастар мәселелерін тиімді шешетін ел ретіндегі халықаралық беделін арттыруға ықпал етеді.

2012 жылғы Қазақстан халқына жолдаған Жолдауында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев : «Жаһандану дәуірі көп ұлтты мемлекеттер дәуірі. Бұл – әлемдік үрдіс. Еліміздің дамуына барша ұлт бірге үлес қосты. Ендеше, Тәуелсіз қазақ елінің азаматтарын алалауға, бауырластығын бұзуға ешкімнің хақысы жоқ. Барлық ұлт өкілдерімен тіл табысып, тату-тәтті бейбітшілік пен келісімде өмір сүру – басты қағидасы болуы шарт», - деп көрсетті.

Бабалар жүріп өткен жолдың тарихи тағлымы бізге береке бастауы – ел бірлігінде екендігін айқын көрсетілген. Қазақ жерінде тоғысқан алуан ұлт пен ұлыстың береке бірлігі мен өсіп-өркендеуіміздің алтын қазығы ретінде алып, болашаққа қарай нық қадам жасады.

Оған дәлел, Елбасының халқына жолдаған ««Қазақстан 2050» Жолдауы – Мәңгілік Елге бастайтын ең абыройлы, ең мәртебелі жолы екенін мақтанышпен айтамын. Осы еліміздің көркейіп, үлкен белестерден көріне алуы, қиын кезеңдерден сүрінбей өтуі, елбасымыздың салиқалы саясатының арқасында деп білемін. Оған дәлел бүгінде 130 дан астам ұлт өкілдерінің татулығы. Біз келешек – жастары, мемлекетіміздің іргетасын бірге қалауды жүзеге асыруымыз керек.

Бүгінде бір ғана Отан бар. Ол – Тәуелсіз Қазақстан. Ендігі кезекте біздің мақсатымыз – осы тәуелсіздігімізді құрметтеу, қорғау және келешек ұрпаққа аманаттауға тиіспіз. Ендігі кезекте ата- бабаларымыз салған сара жолдың тарихи тағлымын жалғастыру - болашақ ұрпақ біздің еншімізде деп толық сеніммен айтамын.

Қорыта келгенде, бірлігі берекелі, тірлігі мерекелі, ынтымағы жарасқан елдің ғана ырысы мен табысы мол болмақ. Қазақстанның көп ұлтты халқының татулығы, ынтымақтастығы, бейбітшілігі – біздің еліміздің ең басты байлығы. Бірлігімізді сақтай білейік!

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев халыққа арнаған Жолдауы, 2012 ж
2. ««Қазақстан 2050» стратегиялық Жолдауы
3. «Тіл туралы» Заңы 1997ж

ҚАЗАҚСТАН- БІРТҮТАС ЖЕР, БІРТҮТАС ХАЛЫҚ, БІРТҮТАС БОЛАШАҚ

Уразбекова Б.Б.

Ғылыми жетекшісі: магистр Күребаева Г.А.

Семей қаласы Шәкәрім атындағы МУ

Әлемдегі мемлекеттердің қай-қайсысын алып қарасаңыз да ол өз болашағының жарқын болғанын және озық елдер арасында жүргенді тілейді. Бірақ кез-келген мемлекеттің бұл мақсатқа қол жеткізуге дәрмені жете бермейді. Оның себептері әр алуан. Адамзат дамуының

өткеніне зер салып қарасақ, мемлекеттің ілгері дамуы мен өркендеуіне бөгет болатын негізгі кедергілердің бірі ол – ел ішіндегі алауыздық пен берекесіздік екенін тарих көрсетті. Мәселен, қазақ қазақ болғалы талай заманды өткерді, талай зобаланды бастан кешті. Жаугершілікті де, аштықты да, бодандықты да, қуғын-сүргінді де көрдік. Қайсар қазақ халқының өткерген қиындықтарын, кешкен азаптарын айтып бітудің өзі мүмкін емес шығар. Еуразия құрлығының апайтөс даласы небір ұлы шайқастар мен ұлы жеңістердің де куәсі болды. Байтақ жеріміздің қойнауы сол қиын қыстау кезеңдер мен мерейіміз үстем болған замандардан сыр шертетін шежіреге тұнып тұр. Заманында жарты әлемді бағындырған Ғұндардың, Түркілердің, Моңғолдардың алып империяларының орталық ордасы да осы киелі далада орын тепкені баршаға аян. Ал XV ғасырдың ортасында «Ұранымыз алаш, керегеміз ағаш» деп, киіз туырлықты көшпенділер құрған Қазақ хандығы бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттігі тарихының бастауы болғандығын зор мақтанышпен айтамыз. Ол занды да. Себебі біздің тарихымыз ұлы тарих. Сондықтан оның насихатталуы да өзінің ұлылығына сайма-сай болғаны ләзім. Ол тарихты ешкім аттап өте алмайды. Алайда Ұлы дала тарихы өкінішке қарай, толық қанды қамтылды деу қиын. Әсіресе, мынау соңғы екі жүз елу жылға созылған бодандық тұсында, қазақ өз тарихын өзі жаза алмады. Кезінде үлкендердің «Қасқыр күшігінің тірсегін кессе, қасқыр болмай қалады» деген сөзін естуші едік. Қызыл империя сөйтті, тірсектен кесті. Ұлы Дала рухын сындыру үшін оның тарихын тартып алды. Шовинистік идеология тарихымызды насихаттамақ түгіл зерттеуге тиым салды. Содан кейін біздің діни болмысымызды бұзды. Мәңгірттеді. Дінін тартып алды. Тіліне де қиянат жасады. Ал тарихсыз, тілсіз, дінсіз халық та сол. Ұлт болып ұйыспайды. Ұлт ретіндегі табиғи болмысынан ажырайды. Кеңестік идеология ол мақсатына белгілі бір дәрежеде жетті де. Сол тоталитарлық диктатура заманының сарқыншақ көріністері күні бүгінге дейін сақталып келеді. Қысқаша айтқанда қазақ даласына отарлық идеологияның кірген ізі бар да, шыққан ізі жоқ. Ендеше, ел боламыз десек, ұлттық рухты оятамыз десек ең алдымен елдің тарихи санасын оятуға ден қою керек. Сондықтан да халықтың тарихи санасын қалыптастыру жолында алдымызда таудай жұмыстар күтіп тұр. Қазақта «Елу жылда ел жаңа» деген сөз бар. Тұтас бір ұлттың санасын өзгерту оңай шаруа емес. Оған уақыт керек. Қажырлы еңбек керек. Тарихымызға қатысты екі-үш кино түсірумен, газет-журналдарға мақала жариялаумен ұлттың тарихи санасын қалыптастыра алмаймыз. Ол жүйелі һәм кешенді мемлекеттік саясатты қажетсінетін дүние [1, 3 б.]. Оны қозғасаң ар жағынан ұрпақ тәрбиесі сияқты үлкен мәселенің төбесі көрінеді. Ол отбасындағы, балабақшадағы, орта мектептегі, жоғарғы оқу орнындағы тәрбие мәселелері. Ұлт санасын қалыптастыруда білім беру саласының маңызын Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев та үнемі айтып келеді. Мәселен, Елбасының Қазақстан жастары мен болашақ көшбасшыларына арналған үндеуі түрінде ойластырылған «Қазақстан жолы» деген еңбегінде былай дейді: «Бәсекеге қабілетті ұлт туралы айтқанда ұмытылмайтын бір нәрсе – бәсекеге қабілеттілік; Бұл – ең алдымен өзіңнің барлық артықшылықтарыңды пайдалана білу деген сөз, бірақ оларды өзіміздің кім екендігімізді ұғынғаннан кейін барып қана анықтауға болады.

Біз – ғасырлар бойы әлемдік өркениеттердің тоғысқан жерінде өмір сүрген әулеттердің ұрпақтарымыз. Ұлы Дала қашан да әр түрлі мәдениеттер, тілдер, әскерлер, діндер, тауарлар және идеялар тоғысқан қиылыста тұрды. Мыңдаған жылдар бойы Дала халықтардың генераторы болды. Ал ХХІ ғасырда ол ерекше сападағы адамның генераторына, жаңа идеялардың генераторына айналуы тиіс. Біздің табиғатымызға біткен далалық ойлау машықтары, ғаламдық трендтер – икемділік пен жүйелілікті барынша толық бейнелеп көрсетеді [2, 2 б.]. Көшпелілер қашанда икемделгіш болған және бір қарағанда, ешбір ақылға сыймайтын бір қасиеттері, олардың барлық іс-әрекеттері қашанда табиғаттың белгілі бір қайталанбалы кезеңіне және қоғамдық өзара қатынастардың принциптеріне сәйкес келетін. Сонымен бірге, «ұлттық багаж» жас қазақстандықтардың дүниежүзілік жалпы білім беру кеңістігіне қосылуына кедергі болмауы және олардың бәсекеге қабілеттіліктерін төмендетпеуге тиіс. Бұл қасиеттер әрбір адамның бойына жанұя, мектеп, университет сияқты әлеуметтік институттарда сіңірілуі тиіс». Президенттің бұл ойынан ұғатынымыз ұлт санасын

калыптастыруда мемлекет негізгі күш болуы керек және Қазақстандық идеологиялық саясат ең заманауи үлгіде болуы тиіс. Күні кешегі Мемлекеттік хатшы Марат Тәжиннің Қазақстан Республикасының ұлттық тарихын зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында: «Нағыз ұлттық қадір-қасиет нағыз ұлттық тарихтан басталады» - деген сөзі де тарих сүйер қауымның құлағында. Демек, жастардың «тарихи санасы» қалыптаспайынша Қазақстанның жаңаша ойлайтын буыны қалыптасуы мүмкін емес. [3, 64 б.].

Қазақстан – тарихи тағдыры ортақ этностардан құралған унитаралы мемлекет. Оларды ортақ құрылымның аясына біріктірудің сара жолы – Қазақстан халқы Ассамблеясын құру болды [4, 9 б.].

Ассамблеяны құру идеясына Қазақстан қоғамының тарихи бастаулары алғышарт болды. Жаңа әрі теңдесі жоқ құрылымды іске асыру жұмыстары аймақтарда кіші ассамблеялар құрудан басталды. Қазақстан халқы Ассамблеясы қоғамды топтастырушы тетіктердің біріне айналды. Шын мәнінде, ол ұлтаралық келісімнің қазақстандық моделін жүзеге асырудың маңызды тетігі болатын [5, 2 б.].

1995 жылы 16 ақпанда Президент Н.А. Назарбаев еліміздегі ұлттық мәдени орталықтардың жетекшілерімен кездесу өткізді. Сонда, Елбасы республикадағы ұлтаралық келісімді сақтау және оны одан әрі нығайту үшін республикада жаңа қоғамдық институт – Президент жанындағы консультативті-кеңесші орган ретінде Қазақстан халқын ортақ мүддеге біріктіретін Ассамблея құру қажеттілігі туындап отырғандығына назар аударды.

Ассамблеяның басты мақсаты: Қазақстандағы барлық этностардың рухани тұрғыда қайта жанғыруы мен дамуын қамтамасыз ету; өркениеттік және демократиялық ұстанымдарға, мемлекеттік ұлттық саясатта барлық этностардың мүддесіне деген құрметке негізделген ұлтаралық қатынас мәдениетін қалыптастыру болатындығы айқындалды. Барлық облыстарда кіші Ассамблеялар құрылып, олардан сессияға 260 делегат сайланды. Сессия 1995 жылы 24 наурызда Алматы қаласында өтті және оның құрамына 40 ұлттық-мәдени орталықтың өкілдері енді. Сессияда Қазақстан Президенті Н.Назарбаев баяндама жасап, Ассамблеяның ұйымдастырушылық құрылымдары белгіленді.

Ассамблея құру идеясы қоғамды топтастырушы күш ретіндегі тұжырымдама негізінде ұсынылған болатын. Ассамблея мемлекеттік басқару деңгейіндегі ұлттық саясатты жетілдіруге белсенді түрде атсалысады. Ассамблея Президент жанындағы ұжымдық орган ретіндегі, ал облыстық бөлімдері әкімшілік басшысы жанындағы орган ретіндегі мәртебеге ие. Ассамблея құрылған кезден бастап ұлттық саясаттың барлық бағыттары бойынша мемлекеттік шешімдер қабылдауға қатысып келеді [6, 4 б.].

Ассамблея этномәдени бірлестіктерді құрамына біріктіреді және олардың жетекшілері Қазақстан халқы Ассамблеясы мен кіші ассамблея мүшесі болып табылады. Ал 2008 жылы «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заң қабылданды.

Ассамблея мен этномәдени орталықтар тарапынан көтерілетін бастамалар мемлекеттік деңгейдегі қолдауға ие болады. 1995 жылы сәуірде Қазақстан халқы Ассамблеясы республика тарихында алғаш рет Қазақстан республикасы Президентінің өкілеттілігін 2000 жылы 1 желтоқсанына дейін ұзарту жөніндегі жалпыхалықтық референдум өткізу туралы бастама көтерді. Мұндай маңызды қоғамдық бастамадан кейін іс жүзінде Ассамблея көпұлтты Қазақстан халқын топтастыратын белсенді қоғамдық институтқа айналды. Қазақстан халқы Ассамблеясы 1995 жылғы Конституцияның қабылдануына да үлкен қолдау білдірді. Бұл тарихи оқиғалар еліміздегі қоғамдық саяси және құқықтық ахуалға оң өзгерістер әкелгені баршамызға аян. Қазақстан халқы Ассамблеясы сан алуан этностарды азаматтық тұрғыда топтастырудың қуатты құралдарының біріне айналды. Жалпы алғанда, өз қызметінің алғашқы күндерінен бастап Ассамблея еліміздегі этностардың мәдениетінің қайта жаңғыруы мен дамуына елеулі үлес қосып келеді. Наурыз мейрамы, корей, неміс мәдениетінің фестивальдері, татарлар мен башқұрттардың сабантойы жалпы халықтық сипатқа ие болды. Дүнгендер, курдтар сияқты, т.б. халықтардың мейрамдары мен түрлі форумдары республикалық деңгейде дәстүрлі түрде өткізіліп отырады [7, 112 б.]. Ассамблеяның белсенді қызметінің нәтижесінде Қазақстандағы этностардың мәдени өмірі

жандана бастады. Өйткені Ассамблея этникалық топтар арасындағы ұйымдастыру жұмыстарының орталығына айналды. Ассамблея органдарына мемлекеттік мәртебе берілуіне байланысты этномәдени орталықтардың мәселелері жедел шешімін тауып, кейбір өзекті мәселелер бойынша үкімет деңгейіндегі шешімдер қабылданады. Ассамблея Кеңесінің шешімімен этномәдени орталықтарға қаржылай және ұйымдастыру жұмыстары бойынша көмек көрсету мақсатында республикалық қор құрылған. Бұл қордың бөлімшелері әрбір облыстарда ашылды.

Қазақстан халқы Ассамблеясы республикалық «Ақиқат» және «Мысль» журналдарының құрылтайшысы және де ассамблея жанынан шығатын «Достық - Дружба» журналы бүкіл елімізге таралады. Ассамблея ЕҚЫҰ-мен де тығыз байланыста жұмыс жүргізіп келеді.

Қазақстан халқы Ассамблеясында 1996 жылдан бері 1 мамырда Қазақстан халқы бірлігі мерекесі ретінде атап өту идеясын туған еді.

Бүгінгі күні Қазақстан халқы Ассамблеясы еліміздегі әрбір этностың мүддесін қорғайтын қоғамдық бірлестік. Ассамблея көпұлтты Қазақстан халқын топтастырушы институт ретінде қалыптасып болды деп есептеуге толық негіз бар. Ассамблея Қазақстан азаматтарын отансүйгіштік рухта тәрбиелеуге, халықтар арасындағы достық пен бірлікті нығайту ісіне өлшеусіз үлесін қосып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Ынтымағы жарасқан елдің ырысы мол. (Қазақстан халқы Ассамблеясының XI сессиясында жасаған баяндамасы). Егемен Қазақстан. 2005, 23 қараша.
2. Назарбаев Н.Ә. Сындарлы он жыл. А, 2003, 12 бет.
3. Оғжанов Н. Қазақстан халқы Ассамблеясы - қоғамдық келісімнің маңызды тетігі Ақтөбе газеті, 2009, 30 Сәуір
4. Сарпеков Р.Қ. Қазақстан халқы Ассамблеясының құқықтық мәртебесі. Алматы, 2014 жыл.
5. Назарбаев Н.Ә. Ортақ үйімізде татулық пен келісім болсын. (Қазақстан халқы Ассамблеясы I сессиясында жасаған баяндамасы) Егемен Қазақстан. 1995, 30 наурыз.
6. Назарбаев Н.Ә. Ынтымағы жарасқан елдің ырысы мол. (Қазақстан халқы Ассамблеясының XI сессиясында жасаған баяндамасы) Егемен Қазақстан. 2005, 23 қараша.
7. Тоғжанов Е.. Қазақстан халқы Ассамблеясы - қоғамдық келісімнің маңызды тетігі. А, 2009.

Ғылыми басылым

**Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігінің 25 жылдығына,
Әлихан Бөкейханның 150 жылдығына арналған
«ҚАЗАҚСТАН — МЕНІҢ ОТАНЫМ» атты Республикалық
студенттік ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ**

МАТЕРИАЛЫ

**Республиканской студенческой научно-практической конференции
«КАЗАХСТАН — МОЕ ОТЕЧЕСТВО», посвященной 25-летию
Независимости Республики Казахстан, 150-летию Алихана Букейхана**

Техникалық редакторы *А.З.Жұманова*

Басуға 30.11.2016 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік.
Көлемі 40,0 б.т. Таралымы 70 дана. Тапсырыс № 453.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты
100012, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. 51-38-20